Nicoline van der Sijs
REDACTIE

Taaltrots

PURISME IN EEN VEERTIGTAL TALEN

Het Taalfonds

Iedere taal bezit woorden die uit een andere taal zijn geleend. Wanneer hun aantal te groot wordt, treedt een mechanisme in werking om hun invloed te temperen: taalzuivering of purisme. Taalkundigen van naam beschrijven in dit boek de rol van taalzuivering in de ontwikkeling van een groot aantal talen. De nadruk ligt op talen die van oorsprong in Europa gesproken worden, omdat het Nederlandse taalgebied daarvan deel uitmaakt. Ter vergelijking is de situatie buiten Europa beschreven aan de hand van een beperkt aantal talen, zoals het Turks, Hebreeuws, Arabisch, Chinees en Japans.

Het blijkt dat taalzuivering een vorm van taalmanipulatie is die in sommige periodes en onder sommige omstandigheden een krachtig sturend middel in de ontwikkeling van een taal kan zijn, waarbij ze een positieve (opbouwende) of een negatieve functie kan hebben.
Taalzuivering is vaak onderdeel van bewuste taalpolitiek. In dit boek wordt beschreven welke politiek de Europese Unie en Rusland momenteel voeren tegenover hun minderheidstalen. Uit de situatie in andere talen kunnen we nuttige lessen voor het Nederlands leren. Duidelijk wordt onder andere dat het Nederlands in Noord-Nederland – ondanks het ontbreken van een centraal 'taalinstituut' – nooit bedreigd is geweest, zoals het Afrikaans.

ISBN 90-254-9624-5
9 789025 496241

UITGEVERIJ CONTACT

Nicoline van der Sijs (redactie)

Taaltrots

Purisme in een veertigtal talen

1999
Uitgeverij *Contact*
Amsterdam / Antwerpen

© 1999 samenstelling Nicoline van der Sijs
© afzonderlijke bijdragen bij de auteurs
Omslagontwerp Zeno, Amsterdam
Typografie Sander Pinkse Boekproductie, Amsterdam

ISBN 90 254 9624 5
D/1999/0108/668
NUGI 943

Een oud, diep ingeworteld misbruik doet mij nu vrezen
Voor de op handen zijnde verwoesting die tot nog toe tegengehouden is;
Misschien vraagt u zich af wat of dat mag wezen –
't Is dat de Nederlandse taal zo besmet is
Door vele vreemde on-Nederlandse woorden die erin opgenomen zijn
En die men dagelijks nog veelvuldig ziet toenemen
Zodat onze moedertaal bijna verpletterd is
Dit is iets betreurenswaardigs, dat iedereen wel moet verdrieten
Dat wij Nederlanders, die alle andere talen kunnen leren
Onze eigen, met de geboorte meegekregen taal zo onbehoorlijk spreken
Als wij een Nederlandssprekende als groet met *bonjour saluteren*
En afscheid nemen met *bonsoir*, is dat geen teken
Van verwaandheid, of meent men dat ons woorden ontbreken
Om nauwkeurig in het Nederlands duidelijk te maken wat we bedoelen? [...]
Op die manier gaat het Nederlands geheel verloren.

Onder vooraanstaanden en onbelangrijken in ambachten, handel en nering –
Het is geheel onnodig dat er uitvoeriger bewijs komt –
Spreekt men overal slecht Nederlands, met name in 's lands *regering*
Daar vallen *executies, appointementen* en *composities*
Men *procedeert* er en *appelleert* er voor de *justitie*
Voor de *officier, magistraat* of *gecommitteerde*
Onder kooplui spreekt men van *expresse condities*
Van *assurantiën, compromissen* en *het geconquesteerde*
Van *abuis, calculatie, different* en *het geaccordeerde*
Van *negotiaties, conquesten* en zo voorts
Van *crediteuren, debiteuren* en *het verobligeerde*
Zodat een geleerde hen soms nauwelijks kan begrijpen.
Dan verschijnen overeenkomstschrijvers, verdedigers en uitleggers
Die willen *notarissen, advocaten* en *procureurs* worden genoemd.
Noem een stadsschrijver *secretaris*, of je hebt een fout gemaakt
En je wordt middels een *edict* of *mandement* door hen veroordeeld
Ja, wat erger is: menigeen laat zich voorstaan op dit onjuiste woordgebruik
Dat hij als *magnifiek* met plezier heeft verkozen
Op die manier gaat het Nederlands geheel verloren.

Uit de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (Dialoog over de Nederlandse grammatica) uit 1584 van H.L. Spiegel; hertaald door Nicoline van der Sijs en Piet Verhoeff.

Inhoud

11 Inleiding. De rol van taalzuivering in de taalontwikkeling: historische en politieke aspecten
door Nicoline van der Sijs

Indo-europese talen

Variëteiten van het Nederlands

39 Regionale taaltrots: bewakers van het dialect
door Jan Nijen Twilhaar

45 Het voorbeeld Groningen: de moeilijke verhouding tot het dialect
door Siemon Reker

59 Het zuivere zuiden: taalzuivering in het Vlaams
door Harry Cohen

68 Het Surinaams-Nederlandse purisme van Edgar Cairo
door J. van Donselaar

71 Taalzuivering in het Afrikaans
door Fritz Ponelis

Andere Germaanse talen

80 Fries, het broertje van
door Pieter Breuker

88 Purisme in Duitsland
door Aad Quak

97 Mosterd na de maaltijd: Jiddische taalplanning achteraf
door Justus van de Kamp

104 Purisme in het Engels
door Jan Posthumus

112 Hemelkrabbers en webtantes: wat het Zweeds uit andere talen haalt
door Rolandt Tweehuysen

122 'En waar stift u uw lippen mee, mevrouw?' Taalzuivering op de Faerøer
door Ron Propst

128 Taalpolitiek en taalzuivering in IJsland
door Paula Vermeyden

Romaanse talen

138 Taalpolitiek in Frankrijk of 'Hoe houden we de Anglo-Amerikaanse woorden buiten de deur?'
door M. van Willigen-Sinemus

149 Het goud in de mond van Figaro: purisme in Italië
door Minne G. de Boer

155 Taalzuiverheid in het Spaans
door Jan Schroten

160 Taalzuiverheid in het Catalaans
door Jan Schroten

166 Eén taal, zeven stemmen. 'Zuiver' Portugees: een taalkundige utopie?
door M.C. Augusto

173 De verjonging van het Latijn door de Renaissance-humanisten
door M. van der Poel

181 Ave, lingua latina purissima, of De zuiverheid van het kerklatijn
door Nelly Stienstra

Keltische talen

189 Zuivere taal in het Keltisch: Wels, Bretons en Cornisch
door Lauran Toorians

193 'Straat-Iers' tegenover 'boeken-Iers': taalzuivering in het Iers
door Alex Hijmans

Grieks

196 Puur en superpuur in het klassiek en Byzantijns Grieks
door W.J. Aerts

206 *Soupermarket* of *yperagorá*, waar gaat u liever heen? Taalzuivering in het Nieuwgrieks (19e en 20e eeuw)
door Hero Hokwerda

Baltische talen

211 'God gaf tanden, God zal brood geven.' Over de lange geschiedenis van taalzuiverheid in het Litouws
door Jolita Urnikytė en Johan Christiaan Snel

Slavische talen

223 Tussen strijd en spel: taalzuivering in het Tsjechisch
door Adela Rechziegel

230 President van de seksshop: in Polen kan tegenwoordig alles
door Beata Szweryn

235 Taalzuiverheid en taalzuiverij in het Kroatisch
door R. Lučić

252 Taalzuivering in het Bulgaars
door Anna Moskova

258 Russisch: leencontacten, het sovjetintermezzo, Russisch nu
door Rieks Smeets

Armeens

277 Puristen uit Lwow: de sturing van het Armeens
door Jos J.S. Weitenberg

Koerdisch

283 Koerdisch taalpurisme
Martin van Bruinessen

Niet-Indo-europese talen

Baskisch

287 Zuiverheid en zuivering in het Baskisch
door Wim Jansen

Finoegrische talen

291 Grensvervagingen: van taalzuivering naar taalverzorging. Purisme in het Fins
door Sirkka-Liisa Hahmo

Turks

301 Van oost naar west: de grote voltige van het Turks
door Roel Otten

Semitische talen en Berbers

320 De koosjere woordfabriek in Jeruzalem
door Ruben Verhasselt

323 'Adderspuug in zoet water': vreemde smetten in het Arabisch en hun bestrijding
door Roel Otten

348 'Tamazight vandaag en morgen!': Berbers op de bres voor taal en identiteit
door Roel Otten

Indonesisch

359 Taalbouw en taalzuivering in het Indonesisch
door Jan W. de Vries

Chinees

363 Hervorming van taal en schrift in China
door Koos Kuiper

Vietnamees

371 Hervorming van taal en schrift in Vietnam
door Koos Kuiper

Japans

374 De 'democratisering' van het Japans: de modernisering van schrift en taal na de Tweede Wereldoorlog
door Frits Vos

Taalpolitiek in grotere regio's

381 Talen en taalpolitiek in de Europese Unie
door Rieks Smeets

417 Het Rusland van de honderd talen
door Rieks Smeets

441 Register

445 Overzicht van medewerkers

Inleiding

De rol van taalzuivering in de taalontwikkeling: historische en politieke aspecten[1]

Nicoline van der Sijs

Taalzuivering of purisme is het bewust weren uit een taal van elementen die door de spraakmakende gemeente als ongewenst beschouwd worden. Dit is een algemeen verschijnsel maar of, hoe en wanneer het optreedt, verschilt per taalgemeenschap. Taalzuivering is ruimer dan alleen het weren van *vreemde* elementen – geleende woorden of grammaticale verschijnselen uit andere talen –, hoewel daar wel de meeste aandacht aan wordt besteed. In alle talen komen namelijk vreemde, uit andere talen geleende elementen voor; er is immers geen enkele taal die totaal geïsoleerd is van andere talen, hoewel de mate van isolatie per taal verschilt en talen die bijvoorbeeld op een eiland worden gesproken, heel wat minder contacten en dus ook leenwoorden hebben dan talen op het Europese continent.

Dit boek behandelt de rol van taalzuivering in de ontwikkeling van een groot aantal talen. De nadruk ligt op talen die van oorsprong in Europa gesproken worden, omdat het Nederlandse taalgebied daarvan deel uitmaakt en omdat over de geschiedenis van de talen die hier gesproken worden, het meest bekend is. Ter vergelijking is de situatie buiten Europa beschreven aan de hand van een beperkt aantal talen: in het Midden-Oosten en Afrika het Turks, Koerdisch, Hebreeuws, Arabisch, Berbers en Afrikaans; in Azië het Indonesisch, Chinees, Vietnamees en Japans. In deze inleiding probeer ik de algemene tendensen te tonen die uit de verschillende bijdragen naar voren komen.

Taalzuivering vindt per definitie alleen plaats in talen die gestandaardiseerd zijn of op zoek zijn naar een standaard, omdat eerst duidelijk moet zijn wat de norm of standaard is of zou moeten zijn, voordat je kunt bepalen wat van die norm afwijkt – en dat is wat taalzuivering inhoudt. Meestal wordt eerst een norm voor de geschreven taal gesteld en pas daarna voor de gesproken taal. Het zoeken naar een norm voor de schrijftaal begon in West-Europa tijdens de Renaissance, en de West-Europese talen hebben globaal eenzelfde ontwikkeling doorgemaakt (zie hieronder). De kloof die in sommige talen tussen schrijf- en spreektaal bestaat, kan veroorzaakt zijn door taalzuivering, maar kan er ook door worden verkleind.

Behalve met het standaardiseringsproces hangt taalzuivering nauw samen met staatsvorming: het ontstaan van staten leidde enerzijds tot het ontstaan van staatstalen (en minderheidstalen), anderzijds tot een gevoel van nationalisme dat hand in hand ging met purisme. Bij grote politieke omwentelingen wordt taalzuivering wel als een van de instrumenten ingezet om te breken met het verleden. Het verschil tussen staatstalen en minderheidstalen kan leiden tot taalpolitiek, ofwel om de minderheidstaal te beschermen, ofwel om de dominante staatstaal te bevoordelen.

Na een uitwerking van deze algemene tendensen zal ik in deze inleiding laten zien wat de oogmerken van taalzuivering zijn, op welke manieren vreemde invloeden tegengehouden worden en welke instellingen dat regelen, welke subjectieve oordelen verbonden worden met taalzuivering, en ten slotte wat het effect van taalzuivering is.

Uit dit boek blijkt dat taalzuivering een vorm van taalmanipulatie is die in sommige periodes en onder sommige omstandigheden een krachtig sturend middel in de ontwikkeling van een taal kan zijn, waarbij ze een positieve – opbouwende – of een negatieve – politieke – functie kan hebben. Taalzuivering kan remmend werken op de normale taal-

ontwikkeling, doordat ze ongewenste veranderingen tegenhoudt. Taalzuivering kan de taalontwikkeling ook versnellen; dan wordt ze meestal gesteund door een grote politieke omwenteling.

Standaardisering van de schrijftaal

In de Middeleeuwen bestonden er in Europa nog geen standaardtalen en verschilde de gesproken taal per regio, stad en zelfs dorp; in de Nederlanden werden verschillende 'Nederlandse' dialecten gesproken, die vloeiend overgingen in de 'Duitse' dialecten in wat nu Duitsland is. Als algemene wetenschapstaal en kerktaal werd in heel Europa het Latijn gebruikt. Aan het eind van de Middeleeuwen speelde het Frans in veel landen een belangrijke rol als hoftaal en taal van de hoogste kringen. In deze periode werden sommige ambtelijke en literaire stukken al wel in de volkstaal geschreven, en dan dus altijd in een plaatselijke variant.

In de zestiende eeuw verbreidden Renaissance en humanisme zich vanuit Italië over de rest van Europa. De Renaissance ging gepaard met een idealisering van de 'klassieke' cultuur van de Grieken en Romeinen. Geleerden in heel Europa zetten zich in deze periode af tegen het middeleeuwse Latijn, omdat men vond dat dit te ver was afgedwaald van het klassieke Latijn. Men ging een nieuwe, zuiverder vorm van het Latijn gebruiken, die teruggreep op het klassieke voorbeeld. Dit wordt humanistenlatijn of Neolatijn genoemd.

De bezinning op de juiste vorm van het Latijn was de aanleiding voor een bezinning op de zogenoemde volkstalen (Nederlands, Duits, Fries, Frans, Catalaans enz.). In deze periode bloeide het regionale bewustzijn op en ging men het belang van de eigen taal inzien. Steeds meer literaire en wetenschappelijke werken werden in de volkstaal geschreven, dat wil zeggen in het eigen of in een gezaghebbend dialect, of in een mengvorm. De dialectverschillen bleken de communicatie te hinderen nu de volkstalen frequenter, op meer terreinen en over grotere gebieden gebruikt werden. Er ontstond behoefte aan een gestandaardiseerde schrijftaal.

De behoefte aan standaardisering werd versterkt door de Hervorming, die de bijbel algemeen bekend wilde maken. Hiertoe werden een of meer bijbelvertalingen per taal vervaardigd, die niet allemaal voldeden. Uiteindelijk kwam men voor veel talen tot een gezaghebbende vertaling: in Duitsland schreef Luther zijn bijbelvertaling in 1522/1534, de Nederlandse Statenvertaling verscheen in 1637. Ook in het Fins, Zweeds, IJslands en Litouws hadden bijbelvertalingen een grote, standaardiserende invloed op de taal.

Als gevolg van de behoefte aan standaardisering verschenen er in de zestiende en zeventiende eeuw voor veel talen werken waarin spelling, woordenschat en grammaticale regels werden beschreven. Men zocht hierin naar een bovenregionale spelling. Daarnaast streefde men naar uitbreiding van de woordenschat. Tot dan was het Latijn als taal van wetenschap en theologie gebruikt; nu men overging op de volkstaal, moest men daarin een massa wetenschappelijke en theologische begrippen zien weer te geven. Sommige mensen namen de Latijnse woorden over als leenwoord, maar anderen maakten daartegen bezwaar. Zoals het humanistenlatijn van vreemde invloed gezuiverd werd, wilde men ook de volkstaal zuiveren, 'versieren' en opbouwen. Men was trots op de eigen taal en wilde dat deze niet 'bezoedeld' werd door andere talen. Latijnse termen werden vertaald, of er werden nieuwe samenstellingen en afleidingen gemaakt, die voor een deel tot de dag van vandaag hebben standgehouden. In het Nederlands zijn in deze periode woorden als *driehoek, erfpacht, evenwijdig, hoogtelijn, middellijn, omtrek* en *optellen* gemunt of verbreid.

In de grammatica volgde men in een aantal talen, waaronder het Nederlands, het Latijnse voorbeeld: omdat men het Latijn als een volmaakte taal beschouwde, wilde men de volkstaal naar het voorbeeld daarvan beschrijven en aanpassen. Dat hield in dat men La-

tijnse constructies overnam en een naamvallensysteem naar Latijns voorbeeld nastreefde, wat niet overeenkwam met de realiteit. Zo stelde de grammaticus Christiaen van Heule in 1625 voor onderscheid te maken tussen de voornaamwoorden *hen* voor de vierde naamval meervoud en *hun* voor de derde naamval meervoud. Tot die tijd was het verschil tussen *hen* en *hun* slechts een dialectverschil, nu werd dit kunstmatig een verschil in naamval – een verschil waaraan nog steeds vastgehouden wordt, hoewel het al drieënhalve eeuw tot problemen leidt!

Er verschenen veel literaire werken in de volkstaal van vooraanstaande auteurs, zoals in Nederland Vondel, Hooft en Bredero. Het taalgebruik van deze auteurs ging als voorbeeld voor anderen gelden.

In deze periode ging taalzuivering dus hand in hand met standaardisering, en had ze een opbouwend karakter. De bewustheid van de eigen taal leidde tot standaardisering en beregeling ervan, bedoeld om de taal en woordenschat uit te bouwen en geschikt te maken voor schriftelijke communicatie op alle terreinen. Er werd voorgeschreven welke woorden en vormen tot de norm behoorden, en welke niet.

Staatstalen

Na de periode van standaardisering en taalopbouw, die in de meeste Europese regio's de gehele zestiende en zeventiende eeuw duurde, veranderde in de achttiende en negentiende eeuw de taalzuivering van aard en werd ze meer gericht op de bescherming van de dan opgebouwde eigen taal. Dit hangt samen met de staatvorming en de bijbehorende nationalistische gevoelens, die in deze periode de kop opstaken. In de staten had meestal één bepaalde taalvorm de overhand gekregen als gestandaardiseerde schrijftaal die van dominante schrijftaal uitgroeide tot de staatstaal. Het Frans is nu de taal van Frankrijk, het Duits van Duitsland, het Nederlands van Nederland. De 'ondergeschikte' talen of dialecten bleven wel in gebruik als spreektalen, maar dienden niet als schrijftaal en werden nooit of pas veel later gestandaardiseerd (zo ontstond de standaardschrijftaal van het Catalaans en Faerøers pas in de negentiende eeuw en die van het Bretons pas in de twintigste eeuw). Sommige niet-dominante talen ontwikkelden zich tot een regionale taal die, al dan niet officieel erkend, naast de staatstaal voorkwam (Catalaans, Fries), sommige ontwikkelden zich in een latere periode alsnog tot staatstaal (Tsjechisch, Bulgaars, Pools), en sommige bleven voortleven als dialect naast de standaardtaal (Gronings, Occitaans). Andere stierven uit.

Toen de staatsgrenzen min of meer vastlagen, ontstonden er ingewikkelde relaties tussen naties, waarbij sommige naties zich politiek, economisch of cultureel bedreigd voelden door andere. Als onderdeel van de strijd om het voortbestaan van de natie, als bewijs van de eigen uitdrukkingskracht ging de 'bedreigde' natie woorden uit de taal van een dominantere natie weren. Dergelijke defensieve taalzuivering trad in deze periode in verschillende landen op, vaak (bijvoorbeeld in Nederland, Zweden, Italië) gericht tegen het Frans, dat grote invloed had op het hele continent. Nationalisme, dus trots op het eigen karakter van volk en land, en taaltrots, leidend tot purisme, gaan nu dus hand in hand.

Het nationalisme werd vanaf eind achttiende eeuw gevoed door een in de Romantiek gewortelde belangstelling voor volkspoëzie en het eigen nationale verleden. In Duitsland publiceerde Herder werken over de Duitse dichtkunst, volksliederen en taal. Voor het Tsjechisch, dat enkele eeuwen een sluimerend bestaan had geleid onder Duitse heerschappij, betekende de periode van de Romantiek een hernieuwde belangstelling voor de eigen taal. Men greep terug naar de periode waarin het Tsjechisch zijn bloeiperiode doormaakte, de zestiende eeuw. Ook Kroaten, Finnen, Armeniërs, Zweden en Bulgaren keken bij de vorming van hun taal naar het nationale verleden. De Bulgaren wisten zich in 1878 van de

Turkse overheersing te bevrijden en riepen het Bulgaars, dat tot dan slechts als 'boerentaal' had gefungeerd, tot staatstaal uit. Vaak werd een bepaalde periode in de geschiedenis geïdealiseerd en werden bepaalde literaire werken ten voorbeeld voorgesteld om hun 'zuivere' woordkeus en stijl. Voor het IJslands nam men de tiende eeuw, waarin de beroemde saga's geschreven werden, als lichtend voorbeeld. In Italië gold lange tijd de taal van de veertiende-eeuwse schrijvers als Dante, Boccaccio en Petrarca als een ideaal dat nooit meer verbeterd kon worden en als voorbeeld moest dienen.

In het begin van de twintigste eeuw ontstond in Europa een groot aantal nieuwe staten. Deze staten namen als officiële taal een inheemse taal aan die tot dan toe vooral als spreektaal had gefungeerd naast een dominante minder inheemse schrijftaal. Toen na de Russische Revolutie van 1917 de Sovjet-Unie ontstond, werden Polen, Finland en de drie Baltische staten Estland, Letland en Litouwen onafhankelijk. In de nieuwe staten werden Pools, Fins (naast Zweeds), Litouws, Estisch en Lets de staatstalen – deze talen werden tot die tijd gedomineerd door Duits of Russisch. Na de Eerste Wereldoorlog werd in 1918 de Oostenrijks-Hongaarse monarchie ontbonden en ontstond een herindeling van Europa die zoveel mogelijk op het nationaliteitenprincipe gebaseerd was. Tsjechoslowakije, Joegoslavië en Hongarije werden zelfstandige landen die als staatstaal de talen aannamen die tot dan toe vooral als spreektaal hadden gefungeerd: het Tsjechisch en Slowaaks, het Servokroatisch en het Hongaars. In 1923 werd de Turkse republiek uitgeroepen, die in alle opzichten, ook taalkundig, brak met het verleden.

De nieuwe staatstalen die eind negentiende en begin twintigste eeuw uitgeroepen werden, waren dus vaak eeuwenlang alleen of vooral als spreektaal gebruikt. In die talen waren vaak veel leenwoorden uit de dominante talen overgenomen, en bovendien hadden ze nog geen woordenschat die aan de nieuwe tijd en functie tegemoet kon komen. Er was meestal geen onderwijs in gegeven en vaak bestond er maar weinig literatuur in de taal. Deze talen kregen nu een opbouwperiode die vergelijkbaar is met die van het Nederlands in de zestiende eeuw. Vaak begon men de taal te zuiveren. Zo volgde op de onafhankelijkheid van Finland in 1917 onmiddellijk een puristische periode, en begonnen de Polen in 1918 met een inventarisatie en wijziging van de spellingregels.

De onafhankelijkheid van de drie Baltische staten was van korte duur: in 1939 werden ze door de Sovjet-Unie bezet. Een nieuwe opdeling van Europa ontstond na de Tweede Wereldoorlog, toen Europa in een Oost- en een Westblok werd verdeeld, gescheiden door het IJzeren Gordijn. De Sovjet-Unie verkreeg de hegemonie over Midden-Europa en installeerde communistische regimes in Oost-Duitsland, Joegoslavië, Bulgarije, Roemenië, Polen en Tsjechoslowakije. Voor de taalsituatie maakte dit niet meer uit: de staatstalen bleven ongewijzigd. Voor het woordgebruik maakte het wel degelijk uit: er ontstond een geheel eigen communistisch jargon.

Toen Denemarken in 1948 de Faerøer-eilanden zelfbestuur gaf, nam het Faerøers de functie van het Deens over en werd het de officiële taal en de taal van onderwijs en wetgeving. Tot op heden zijn de meeste Faerøerders tweetalig.

Na de val van de Muur in 1989 ontstond een nieuwe situatie in Oost- en Midden-Europa. Servisch, Kroatisch en Bosnisch maakten een pijnlijke scheiding door. Het zelfstandige Rusland dat overbleef van de voormalige Sovjet-Unie, legde bij grondwet vast dat in de 21 interne republieken het Russisch de staatstaal was (in de Sovjet-Unie waren alle talen op papier gelijk en was er geen officiële staatstaal) en dat daarnaast een andere taal als officiële taal kon worden aangenomen – wat de meeste republieken gedaan hebben. De voormalige Unierepublieken zijn zelfstandig geworden, zoals Georgië, Armenië, Moldavië, Oekraïne, Kazachstan en de Baltische staten. Hier zijn de talen Georgisch, Armeens, Moldavisch(-Roemeens), Oekraïens, Kazachs, Lets, Litouws en Estisch staatstaal geworden.

België

De standaardisering van het Nederlands is in België heel anders verlopen dan in Nederland. In Zuid-Nederland, dat van 1585 tot 1814 onder Spaanse of Franse overheersing stond, leidde het Nederlands eeuwenlang een incompleet bestaan als louter spreektaal: overheid, Kerk en heersende standen bedienden zich van het Frans en alleen het 'volk' en de lagere geestelijkheid hielden het Nederlands in stand. Tijdens de Franse bezetting van 1792 tot 1813 wilde men zelfs het Nederlands uitroeien ten gunste van het Frans. Wetgeving, rechtspraak en administratie mochten zich uitsluitend van het Frans bedienen, het onderwijs werd in het Frans gegeven, Nederlandstalige dagbladen waren verboden of moesten vergezeld gaan van een Franse vertaling.

Na de verdrijving van de Fransen werden Noord- en Zuid-Nederland in 1814 samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I. In 1814 riep Willem I het Nederlands uit tot landstaal en administratieve taal van het rijk, onder het motto: één land, één taal. In Zuid-Nederland ontstond veel verzet tegen het Nederlands bij de Franstalige aristocratie en ambtenaren, en bij de katholieke geestelijken, die het Nederlands als 'de taal des duivels', namelijk de taal van het protestantisme, beschouwden. In 1830 zag Willem I zich gedwongen zijn taalregelingen te herroepen, maar het was al te laat: in hetzelfde jaar scheidde België zich van Nederland af, wat in belangrijke mate te wijten was aan Willems taalregelingen.

Na de afscheiding bleven sommigen in België zich verzetten tegen de Nederlandse taal; anderen bleven echter strijden voor een eigen, Vlaamse taal. Zo ontstond de Vlaamse Beweging, een culturele beweging die de emancipatie van de Vlaamse cultuur en taal ter hand nam.

In de laatste honderd jaar is de positie van het Nederlands in België langzamerhand verstevigd: in 1898 werd Nederlands naast Frans als nationale taal erkend, in 1932 (100 jaar na de afscheiding van Nederland!) werd het lager en voortgezet onderwijs in Vlaanderen Nederlandstalig, en in 1962 werd de Nederlands-Franse taalgrens vastgelegd. In 1973 werd bepaald dat de taal van de Vlaamse Gemeenschap officieel Nederlands heet.

Standaardisering van de spreektaal

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd in veel landen het onderwijs in de staatstaal verplicht gesteld. Als gevolg hiervan werd de dialectinvloed ook in de spreektaal verkleind, groeiden spreek- en schrijftaal naar elkaar toe en ontstond er een 'beschaafde' uitspraak die als algemene norm voor de gesproken taal ging gelden, naast de al eerder gevormde norm voor de schrijftaal. De positie van dialecten en minderheidstalen werd door het verplichte onderwijs verzwakt, omdat iedereen al op jonge leeftijd de geschreven en gesproken standaard van de dominante taal leerde, en het gebruik van dialect of een andere taal werd afgeleerd of minstens ontmoedigd. Bovendien groeien dialecten en minderheidstalen vaak naar de staatstaal toe, doordat ze veel leenwoorden en grammaticale verschijnselen hieruit overnemen.

Onderwijs in minderheidstalen (Fries, Catalaans, Bretons) bestaat pas sinds kort, en lang niet overal. Dialecten worden op school meestal niet geleerd: ze zijn meestal niet genormeerd en er zijn dus ook geen leermiddelen. Daardoor lopen sommige dialecten – misschien op termijn wel alle! – gevaar te verdwijnen. Dat kan alleen tegengehouden worden door de invloed van de standaardtaal te weerstaan, en dat kan weer alleen als de wil daartoe aanwezig is, als men trots is op zijn dialect en het doorgeeft aan zijn kinderen. De bijdrage over het Gronings in dit boek stemt wat dat betreft niet optimistisch voor Nederlandse dialecten: het blijkt dat hoger opgeleiden weliswaar een positievere houding hebben tegenover het dialect dan lager opgeleiden, maar dat ze het minder spreken, en dat

bovendien veel sprekers uit béíde groepen het dialect niet doorgeven aan hun kinderen, waardoor in iedere nieuwe generatie het aantal sprekers weer kleiner is. Slechts een vijfde van de deelnemers aan een enquête meende dat er 'een beste Gronings' bestond, en toonde dus duidelijke taaltrots. Een taaltrots die echter niet vertaald wordt in daden ter versterking van het dialect, zoals het doorgeven aan de kinderen.

Doordat de standaardtalen vastlagen en het dialectgebruik afnam, werden de staatsgrenzen in de loop van de twintigste eeuw steeds meer taalgrenzen. Als voorbeeld kan de grens tussen Duitsland en Nederland dienen. Het Nederlands en het Duits zijn nauw verwante Germaanse talen die altijd zijn gesproken in aangrenzende gebieden en die een continuüm vormen: tussen beide talen loopt geen scherpe grens zoals in België tussen het Nederlands en het Frans. In de Middeleeuwen en de zestiende eeuw maakte men dan ook nog geen scherp onderscheid tussen Duits en Nederlands. Pas nadat in de zestiende en zeventiende eeuw een geschreven standaardtaal was ontstaan, gingen het geschreven Nederlands en Duits duidelijk van elkaar verschillen. Dat gold niet voor de (Nedersaksische) dialecten die gesproken werden in de grensgebieden van Nederland en Duitsland. Sinds 1648 bestaat er een staatsgrens tussen de Nederlanden en de Duitse staten, maar pas tussen de twee wereldoorlogen is deze steeds meer als cultuur- en taalgrens gaan gelden, doordat de invloed van de standaardtalen Nederlands en Duits aan beide kanten van de grens steeds meer toenam.

Een belangrijk effect van het onderwijs was en is dat mensen de ooit door hen geleerde gesproken en geschreven taal als vaste norm gaan hanteren, waaraan zij de rest van hun leven meer of minder krampachtig vasthouden. Het schoolsysteem en de overheid die er grote baat bij heeft, verheffen de normen tot wet en houden zo de normale taalverandering tegen. Dat iedere nieuwe generatie de taal iets anders gebruikt dan de voorgaande generatie, wil er bij de taalgebruikers vaak niet in. Sommige mensen die in hun jeugd geleerd hebben dat bijvoorbeeld *afbouwen* in de betekenis van 'verminderen' uit het Duits afkomstig is, ageren de rest van hun leven tegen het gebruik van deze betekenis.

In verschillende Europese landen, waaronder Nederland, Finland en Engeland, zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw de scherpe kantjes van de taalzuivering geslepen, en is de nadruk verschoven van taalzuivering naar taalzorg; ook dat is aan het onderwijs te danken, maar ook aan de overheid en de media. Het inzicht werd algemeen dat het weren van vreemde woorden zijn beperkingen heeft, dat taal leeft en verandert, en dat leenwoorden ofwel opgenomen en ingeburgerd worden, ofwel afgestoten en vervangen door vertalingen of nieuwe woorden. Men zag in dat dit een natuurlijk proces is, dat niet of nauwelijks gestuurd kan worden. Men erkende dat ook een gestandaardiseerde taal onderhoud behoeft, en verschoof de aandacht langzamerhand van taalzuivering naar taalzorg: schrijf en spreek goede, begrijpelijke taal, en daarvan is het gebruiken van 'duidelijke' woorden slechts een onderdeel. Dat betekent dus dat leenwoorden met mate, waar nodig, opgenomen kunnen worden en dat een gematigd ijveren voor vervangingen acceptabel is, vooral bij vreemde woorden die tot onbegrip leiden. Taalzuivering wordt zo een evenwichtig onderdeel van taalzorg. Taalgebruikers die zo denken, voelen zich niet bedreigd maar ze zijn trots op hun taal en willen deze graag verzorgen.

Kloof tussen schrijftaal en spreektaal

Voor geschreven en gesproken taal gelden niet dezelfde normen. Dankzij onderwijs, radio en tv, mobiliteit e.d. zijn ze in deze eeuw duidelijk naar elkaar toe gegroeid, maar er blijven verschillen. Geschreven taal is dikwijls officiëler, archaïscher en bevat daardoor meer oude, als deftig ervaren leenwoorden; in het Nederlands gaat het daarbij om Franse of Latijnse leenwoorden zoals *explicatie, deficit, d.d., debiet, epistel, desiderata, effectueren, geïn-*

volveerd, opteren, preliminair, suppletoir. In de spreektaal krijgt de 'beschaafde' uitspraak steeds meer de overhand (steeds minder mensen spreken dialect).

Voor veel westerse talen geldt dat in en na de jaren zestig van de twintigste eeuw de kloof tussen spreek- en schrijftaal definitief werd verkleind ten gunste van de spreektaal. Dit was het gevolg van maatschappelijke veranderingen: er ontstond verzet tegen het gevestigde gezag, en dat uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. Meer leenwoorden, spreektaalwoorden en Bargoens drongen door in de schrijftaal, terwijl de archaïsche leenwoorden uit de schrijftaal werden geweerd. Daartegenover nam de spreektaal meer wetenschappelijke, technische en internationale woorden op (luister maar eens naar een lekendiscussie over ziektes op tv). Er bestaat wel vaak nog een generatieverschil: de spreektaal van jongeren bevat meer recente, Engelse leenwoorden, Bargoens e.d. dan die van ouderen. Na de val van de Muur gebeurt in de voormalige Oostbloklanden hetzelfde: het verschil tussen spreek- en schrijftaal neemt af en vooral het taalgebruik van de jongeren is vrijer geworden.

In verschillende talen bestaat nog steeds een verschil tussen spreektaal en schrijftaal, waarbij de spreektaal aanzienlijk meer jonge leenwoorden bevat dan de schrijftaal. Dit is het geval in het Afrikaans, Fries, Catalaans, Faerøers, IJslands, Wels, Grieks. In het Frans bestaat er een verschil tussen openbaar/ambtelijk taalgebruik (waarin Anglo-Amerikaanse woorden verboden zijn) en particulier en commercieel gebruik (waarin die woorden wel degelijk voorkomen). Een van de verschillen tussen Kroatisch en Servisch is het verschil tussen spreek- en schrijftaal. In het Kroatisch is dit verschil groter dan in het Servisch, omdat de Kroatische spreektaal meer leenwoorden bevat dan de schrijftaal. In het Servisch worden leenwoorden zowel in spreek- als schrijftaal gebruikt.

Diglossie

In bepaalde periodes en in bepaalde talen kan de kloof tussen spreek- en schrijftaal of tussen standaardtaal en gesproken dialect zo groot zijn dat men spreekt van een situatie van diglossie of tweetaligheid. Dit houdt in dat er binnen één taalgemeenschap twee taalvarianten – in dit geval de spreek- en schrijftaal – zijn, met elk totaal verschillende normen. Een situatie van diglossie bestond bijvoorbeeld in het negentiende-eeuwse Tsjechisch, in het Chinees en Turks begin deze eeuw, en in het Grieks met de scheiding tussen de op het klassieke Grieks georiënteerde schrijftaal (*katharévousa*) en het gesproken *dimotikí*. Deze diglossie is veroorzaakt door taalzuivering, of wordt erdoor instandgehouden.

De tendens is dergelijke vormen van tweetaligheid op te heffen, omdat ze de communicatie bemoeilijken en een tweedeling in de maatschappij bewerkstelligen tussen de mensen die de schrijftaal beheersen en degenen die dat niet doen en die derhalve verstoken blijven van informatie en minder gemakkelijk carrière maken. De opheffing van de diglossie gebeurt ook weer door taalsturing, en wel geleidelijk door de twee taalvarianten naar elkaar toe te laten groeien (Tsjechisch), of abrupt door een van de twee varianten te bevoordelen (Chinees, Turks, samen met een politieke omwenteling; zie hieronder).

Het Arabisch is een apart geval. Zoals we tot nu toe zagen, is de normale tendens dat taal en taalnormen in de loop van de tijd veranderen en dat de normen voor de schrijftaal en de spreektaal naar elkaar toe groeien. In het Arabisch is daarvan echter geen sprake. Dat komt door de heel bijzondere opvatting over taal en schrift die samenhangt met het geloof. Volgens de islam is de koran Gods woord en daarmee een heilige tekst. In de dertien eeuwen na de openbaring is er dan ook alles aan gedaan om de normale taalontwikkeling tegen te houden en de schrijftaal en spreektaal van alle vreemde invloed te zuiveren, om maar het heilige Arabisch van de koran te behouden. Voor de schrijftaal is dat grotendeels gelukt; nieuwe technische, wetenschappelijke en economische ontwikkelingen dwongen wel tot

het maken van nieuwe woorden, maar dat gebeurde volgens de klassieke principes. Vanwege de neologismen wordt deze schrijftaal Modern Standaard Arabisch genoemd, wat inhoudt: klassiek Arabisch vermeerderd met neologismen. Veranderingen in de spreektaal waren niet tegen te houden, waardoor een situatie van diglossie ontstond die in de wereld haar gelijke niet kent. De moedertaal van kinderen is een Arabisch dialect, dat op alle mogelijke manieren uit het openbare leven wordt geweerd en dat alleen in besloten kring gebruikt wordt. Pas op school leren de kinderen het Modern Standaard Arabisch, dat zeer ver af staat van de taal die ze dagelijks spreken, en in feite een dode taal is. Voor de spreektaal is geen norm ontwikkeld, want ze wordt uitsluitend beschouwd als een corruptie van het zuivere Arabisch. De spreektaal is haar natuurlijke weg gegaan en heeft zich in de verschillende Arabische landen uiteenlopend ontwikkeld tot Marokkaans Arabisch, Egyptisch Arabisch e.d. De diglossie in de Arabische wereld wordt nog versterkt door het moeilijke schrift (met alleen medeklinkers; de klinkers laat men aan de lezer over), dat de alfabetisering zeer bemoeilijkt, maar waaraan niet kan worden getornd, want ook het schrift geldt als sacrosanct.

In het Armeens heeft diglossie geleid tot het ontstaan van twee Armeense dialecten. Armeens werd vanaf de zestiende eeuw zowel in de Kaukasus gesproken als in kolonies in belangrijke culturele centra van Europa en het Midden-Oosten. In de negentiende eeuw ontstond strijd over de vraag wat als standaardschrijftaal zou gelden. Eén stroming wilde hiervoor teruggrijpen op de klassieke taal, een andere stroming wilde uitgaan van de gesproken taal en deze geschikt maken voor de moderne wereld. Rond 1870 hadden zich twee varianten van modern Armeens ontwikkeld: Oostarmeens in het huidige Armenië op basis van de gesproken taal, en Westarmeens in de diaspora op basis van de klassieke taal. In het Oosten werd de standaard door het onderwijs verbreid. Oost- en Westarmeens gingen bijna een eeuw lang eigen wegen en groeiden steeds meer uit elkaar, onder andere doordat in Sovjet-Armenië een spellinghervorming werd doorgevoerd die in het Westarmeens als 'communistisch' werd afgewezen. Na de onafhankelijkheid van Armenië veranderde dit: er gaan stemmen op om de twee varianten op termijn te integreren in één standaard en zodoende de positie van het Armeens als geheel te versterken.

Een speciaal geval van diglossie biedt het Noors. Het Deens is lange tijd de schrijftaal geweest van Noorwegen. Het Bokmål 'boektaal', de officiële schrijftaal, is in hoge mate gebaseerd op het Deens en wordt door de meeste mensen geschreven en gesproken. Het Nynorsk 'Nieuwnoors' is een geconstrueerde en gezuiverde vorm van het Noors met weinig Deense invloed, gebaseerd op Noorse dialecten.

Taalzuivering en politieke omwentelingen

Wil men een taal eens werkelijk grondig aanpakken of renoveren, dan blijkt dat in de praktijk goed te gaan tijdens of direct na een grote politieke omwenteling. Taalvernieuwing is dan een van de middelen die de veranderingen vorm geven en benadrukken. In een revolutionaire situatie heeft een (vaak totalitaire) overheid klaarblijkelijk voldoende macht om veranderingen door te drukken, of is er bij de burgers (in het geval van meer democratische regeringen) voldoende draagvlak voor taalveranderingen.

Bij politieke omwentelingen is vaak een van de eerste zaken die aangepakt worden het schrift of de spelling, misschien omdat een verandering van de uiterlijke verschijning van taal het snelst en opvallendst de breuk met het verleden laat zien. Vaak zegt men dan dat het schrift vereenvoudigd moest worden vanwege de hoge moeilijkheidsgraad, die alfabetisering van de bevolking belemmerde, en verbindt men de schrifthervormingen aan een grote alfabetiseringscampagne om de bevolking in korte tijd geletterd te maken. Bijkomstige omstandigheid daarbij is dat de nieuwe overheid haar burgers gemakkelijker kan

bereiken en beïnvloeden. Bij een zeer drastische ingreep in schrift en taal is het een nadeel voor de burgers (en wellicht een voordeel voor het nieuwe regime) dat boeken van vóór de omwenteling zonder bijzondere scholing niet meer gelezen kunnen worden. Dat geldt voor Turkije, Noord-Vietnam en China.

Hieronder volgt eerst een overzicht van belangrijke schrifthervormingen en vervolgens van andere talige veranderingen die samenhangen met politieke omwentelingen.

Schrift- of alfabethervorming

Een totale verandering van alfabet vond plaats in Turkije. In het begin van deze eeuw bestond er een situatie van diglossie in het Turks: de Turkse schrijftaal – geschreven met het Arabische schrift – zat vol met prestigieuze Perzische en Arabische leenwoorden. De spreektaal bezat veel minder leenwoorden. De in 1923 uitgeroepen nieuwe Turkse republiek nam de spreektaal als voorbeeld. In 1928 verbood de Turkse leider Atatürk het Arabische schrift en verving dit door een aangepast Latijns alfabet. Dit was gemakkelijker te leren, maar het kwam ook mooi uit dat dit schrift minder geschikt was om de vele Arabische en Perzische leenwoorden in het Turks weer te geven. Door de invoering van het Latijnse schrift werden in één keer alle oude banden verbroken en werd de taal automatisch gezuiverd van een deel van de vreemde invloeden.

In Noord-Vietnam is het op het Chinees gebaseerde karakterschrift na de uitroeping van de Democratische Republiek Vietnam in 1945 vervangen door een uitgebreid Latijns alfabet met veel diakritische tekens.

In China bestond van oudsher een zeer groot verschil tussen de schrijftaal (het klassiek Chinees) en de spreektaal. Na de uitroeping van de republiek in 1912 werd de klassieke schrijftaal afgeschaft en vervangen door een dichter bij de gesproken taal staande 'nationale taal', en wel het Mandarijn Chinees. Hoewel de Volksrepubliek, die in 1949 werd uitgeroepen, deze taal een andere naam gaf, bleef ze gebaseerd op het Mandarijn, en werd ze verbreid ten koste van de dialecten. Daarnaast voerde de Volksrepubliek in de jaren vijftig en zestig een vereenvoudiging van het schrift in.

Toen het communisme in Oost-Europa werd ingevoerd, leidde dat tot schrifthervormingen. De Cyrillische alfabetten van Russisch en Bulgaars werden vereenvoudigd. Zodoende werd automatisch alles wat eerder geschreven was, verouderd. Voor niet-Slavische talen in de Sovjet-Unie werd een wisselend beleid gevoerd. Deze talen werden voordien – als ze al geschreven werden! – met verschillende alfabetten genoteerd, vaak gerelateerd aan de godsdienst: zo gebruikten moslimvolkeren het Arabische schrift en boeddhistische volkeren het Mongoolse schrift. Halverwege de jaren twintig werden voor de meeste jonggeschreven talen schriften ontwikkeld die gebaseerd waren op het Latijnse alfabet, enerzijds om de gedachte van russificatie te vermijden en anderzijds om de band tussen religie en schrift los te maken. In de jaren dertig echter werd centraal besloten dat het tijd was voor een algemene overstap naar het Cyrillische alfabet. Hierdoor vervreemdden de sprekers van minderheidstalen van hun eigen taal. Tegelijkertijd werden de woordenschatten van de jonggeschreven talen uitgebreid en aangepast aan de moderne tijd, en dat gebeurde door middel van Russische leenwoorden, die in het Cyrillische alfabet gemakkelijker overgenomen werden, waardoor de verschillen tussen deze talen en het Russisch aanzienlijk afnamen. Nu, na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, gaan sommige volkeren weer over op een niet-Cyrillisch alfabet. Zo wordt het Moldavisch tegenwoordig weer met het Latijnse alfabet geschreven, net als het Roemeens, waarvan het een dialect is.[2]

In Sovjet-Armenië werd in 1922 een hervorming van het Armeense alfabet ingevoerd. Deze werd niet overgenomen door de Armeniërs buiten de Sovjet-Unie, waardoor een extra kloof tussen Oost- en Westarmeens optrad.

In Japan heeft de Amerikaanse bezetting na de Tweede Wereldoorlog een democratiserend effect gehad: het schrift werd hervormd en het grote verschil tussen spreek- en schrijftaal is verdwenen.

In nazi-Duitsland was men weliswaar tegen 'joodse en West-Europese invloeden die de Duitse taal bedierven', maar onthield men zich van eng purisme omdat men, binnen het streven naar vereniging van het Avondland tegen het communisme, wilde benadrukken dat Europa één geheel vormde; daarom schafte men de twee schriften waarmee Duitsland zich van de rest van Europa onderscheidde, het Gotische drukschrift en het Sütterlinschrijfschrift, af.

Andere veranderingen in taal in revolutionaire tijden veranderingen

Het kost meer tijd een verandering in de woordenschat en woordkeus te verwezenlijken dan een schrifthervorming. Toch is het veel (totalitaire) regimes gelukt een dergelijke verandering door te voeren. Totalitaire regimes gebruikten taal als middel om het maatschappelijk leven te manipuleren. Zij weerden vreemde of ongewenste elementen uit de taal in de veronderstelling dat wanneer woorden verboden worden, de begrippen die met deze woorden aangeduid worden, hun maatschappelijke acceptatie zouden verliezen en uiteindelijk zouden verdwijnen. Tot welk uiterste dat in theorie zou kunnen leiden, heeft George Orwell in zijn *1984* verbeeld.

In de voormalig communistische landen ontstond een geheel eigen wijze van uitdrukken. In het totalitaire systeem werd alles van bovenaf bestuurd, en dat gold ook voor de taal. Onwelgevallige begrippen en woorden ('homoseksueel', scheldwoorden en obscene woorden) werden uit de woordenboeken geschrapt of geherdefinieerd, er werd censuur ingevoerd en de standaardtaal werd sterk bevorderd, waarnaast de spreektaal, dialecten en minderheidstalen in de verdrukking kwamen. Men gebruikte vaste leuzen en clichématige uitdrukkingen of sjablonen, zoals het Poolse *pokojowa walka* 'vredig gevecht'.

Na de val van de Muur verdween de sovjettaal in rap tempo. Obscene woorden, scheldwoorden en jargon worden veel meer gebruikt, zowel in spreek- als schrijftaal. Het verschil tussen spreek- en schrijftaal neemt af. Alle voormalig communistische landen nemen gretig en in groten getale Engelse leenwoorden over, enerzijds omdat ze de economische achterstand snel willen inhalen en Engels de taal van de internationale zakenwereld en wetenschappelijke wereld is, en anderzijds om te laten zien hoezeer ze bij het Westen, bij Europa horen en vooral níét bij het Oosten. Maar er klinken al behoudende stemmen op in de diverse landen die manen tot kalmte bij het overnemen van leenwoorden en die wijzen op het belang van verzorgd taalgebruik.

Een heel bijzondere situatie is die van het Kroatisch en het Servisch. Hoewel de woordenschat van deze twee talen voor meer dan 75 procent identiek is, zijn er toch ook aanzienlijke verschillen, veroorzaakt door heel verschillende maatschappelijke en taalkundige ontwikkelingen. In de loop van de geschiedenis zijn er periodes geweest waarin men deze twee verwante taalvormen naar elkaar toe probeerde te buigen of juist uit elkaar. Na 1850 ontstond een streven naar één natie voor de Serviërs en Kroaten, met één taal. In 1918 werd het Servokroatisch de officiële taal van de nieuwe staat Joegoslavië (en daarnaast werden in de betreffende gebieden Macedoons en Sloveens erkend), maar in de praktijk werd op alle officiële niveaus Servisch gebruikt. Na de Tweede Wereldoorlog bestond onder het communistische regime een officieel streven naar taaleenheid van Kroatisch en Servisch, maar de theorie liep uit de pas met de praktijk, die inhield dat de talen juist uit elkaar groeiden. Toen Joegoslavië uiteenviel en de Serven en Kroaten slaags raakten, ontstond in Kroatië een zeer sterke beweging om Servische invloeden uit het Kroatisch te verbannen. De onafhankelijkheid van de Kroatische taal ten opzichte van het Servokroatisch moest dienen als

bewijs voor de onafhankelijkheid van Kroatië van Joegoslavië. Men wilde een Kroatische taal die op het eerste gezicht te onderscheiden was van het Servisch. Niet alleen Servische, maar ook veel gewone Kroatische woorden werden vervangen, want het is lang niet altijd duidelijk of een woord wel of niet een 'servisme' is. Het hoogste criterium voor de zuiverheid van een woord was: 'het bestaat niet in het Servisch'. Deze trend, die maar kort duurde en lang niet ieders instemming had, is inmiddels voorbij.

Sommige regimes hebben zich nadrukkelijk met een puristische stroming verbonden: tijdens de Griekse burgeroorlog van 1946–1949 werd het gesproken Grieks (*dimotikí*) gepropageerd, tijdens de kolonelsdictatuur greep men juist terug op een archaïsch, klassiek Grieks (*katharévousa*); de Italiaanse fascisten streefden een agressieve taalzuivering na om vreemde invloeden te weren en de Italiaanse nationaliteitsgevoelens te benadrukken. In Turkije zal iemand die veel Arabisch/Perzische woorden gebruikt, rechts zijn, en iemand die gezuiverd Turks gebruikt, eerder links.

Taalzuivering en taalpolitiek

Taalzuivering is vaak onderdeel van bewuste taalpolitiek. In de praktijk komt taalpolitiek vaak neer op bevoordeling van de staatstaal en onderdrukking van minderheidstalen, hoewel een instantie als de Europese Unie minderheidstalen enigszins tracht te steunen. De positie van staatstalen is per definitie veel en veel sterker dan die van minderheidstalen, en menige minderheidstaal (denk aan de dialecten) is in de loop van de tijd opgeslokt door de staatstaal. Omdat iedereen verplicht onderwijs volgt in de staatstaal, is de kennis van die taal veel algemener dan de kennis van de minderheidstaal, zeker wanneer in deze taal helemaal geen onderwijs gegeven wordt. Een minderheidstaal waarin geen onderwijs gegeven wordt, heeft bovendien meestal geen duidelijk omschreven standaardnorm en blijft daardoor verbrokkeld. Het feit dat er in het Bretons lange tijd geen en in het Wels wél onderwijs werd gegeven, heeft ertoe geleid dat het Bretons slechts bestaat in de vorm van talloze dialecten, terwijl het Wels een eenheid is. Omdat sprekers van minderheidstalen meestal tweetalig zijn, gebruiken ze vaak leenwoorden uit de staatstaal. Ongemerkt wordt het verschil tussen de standaardtaal en de minderheidstaal daardoor steeds kleiner.

Meerdere gelijkwaardige staatstalen

Zelfs in de situatie waarin binnen één natie meerdere officieel gelijkwaardige en als staatstaal erkende talen bestaan, heeft in de praktijk meestal een van die talen de overhand. Dat geldt voor Finland, dat officieel tweetalig is en waar het Zweeds naast het Fins een officiële taal van het land is. Tot in de twintigste eeuw was het Zweeds de taal van de intelligentsia en van de bovenlaag; tot de tweede helft van de negentiende eeuw was het onderwijs uitsluitend Zweedstalig, pas daarna kwamen er ook Finstalige scholen. Tegenwoordig wordt overal Fins gesproken, behalve in enkele kleine door Zweden bewoonde kustgebieden en enkele tweetalige steden. De Zweedstalige minderheid (tegenwoordig circa 6 procent van de bevolking) heeft echter in alle opzichten dezelfde rechten als de Finstalige meerderheid, wat inhoudt dat er Zweedstalig onderwijs is (van kleuterschool tot universiteit), dat alle officiële stukken tweetalig zijn en dat er een Zweedstalige omroep is.

In Ierland is het Iers de eerste officiële taal en is daarnaast ook het Engels een officiële taal. Iedereen krijgt onderwijs in Engels en Iers, de Ierse taal wordt staatsrechtelijk behoorlijk beschermd en het aantal sprekers is sinds de negentiende eeuw enorm toegenomen. Toch heeft het Engels een bijzonder sterke positie, en is het de moedertaal van de meeste kinderen.

In Zuid-Afrika waren ten tijde van de apartheidspolitiek Engels en Afrikaans de officiële talen van Zuid-Afrika, en daarnaast werden verschillende inheemse talen gesproken. Na

de opheffing van de apartheid is de positie van het Afrikaans veranderd. Elf talen kregen de status van officiële, gelijkwaardige talen: Engels, Afrikaans en negen talen van inheemse oorsprong. In de praktijk houdt dit in dat in het maatschappelijk leven het Engels algemeen gebruikt wordt, en daardoor andere talen, waaronder het Afrikaans, verdringt. De meeste Afrikaanssprekenden krijgen onderwijs in het Engels, niet in het Afrikaans.

Alleen in landen waar meerdere officiële talen voorkomen waarvan de verdeling regionaal bepaald is, kun je (soms) spreken van een gelijkwaardige positie. Dat geldt bijvoorbeeld voor België. Hier zijn drie talen officieel erkend, namelijk Nederlands in de noordelijke provincies, Frans in de zuidelijke provincies en Duits in negen gemeenten. Het gewest Brussel is officieel tweetalig, evenals de nationale regering.

Minderheidstalen

Behalve staten kunnen ook regio's twee- of meertalig zijn. In zo'n regio is de regionale taal of minderheidstaal soms naast de nationale taal erkend door de nationale overheid. Sprekers van minderheidstalen die erkend zijn, krijgen bepaalde rechten, bijvoorbeeld op onderwijs in de eigen taal, waardoor hun positie versterkt wordt. Erkende minderheidstalen zijn bijvoorbeeld het Fries in Nederland, het Catalaans en Baskisch in Spanje. In deze talen wordt onderwijs gegeven, maar altijd naast de nationale taal: alle Friezen, Catalanen en Basken zijn dus tweetalig.

Minderheidstalen zijn echter lang niet altijd erkend. Wels, Gaelisch en Cornisch in Groot-Brittannië hebben geen officiële status, hoewel Wels wel veel in het onderwijs gebruikt wordt. In Frankrijk zijn Baskisch, Bretons, Catalaans en Nederlands slechts streektalen zonder officiële status. Er bestaat wel de mogelijkheid onderwijs in deze talen te volgen, maar dit geniet nauwelijks steun van de Franse overheid.

Uit de voorbeelden Catalaans en Baskisch blijkt dat minderheidstalen in meerdere staten gesproken kunnen worden en per staat een andere erkenning kunnen krijgen. Dat verzwakt de positie van de minderheidstalen nog meer, en bevordert dialectale verbrokkeling van talen die toch dikwijls al relatief weinig sprekers hebben. Voor het Baskisch bestaat tegenwoordig dankzij de Baskische Academie een eenheidsschrijftaal.

In Europa treedt de Raad van Europa faciliterend op bij de erkenning van minderheidstalen. Deze heeft een *Handvest voor regionale talen of talen van minderheden* aangenomen. Binnen dit handvest kunnen minderheidstalen erkenning krijgen. Er bestaan verschillende gradaties van erkenning. Zo valt het Fries onder artikel 3 van het handvest, het Nedersaksisch en Limburgs krijgen globalere steun door erkenning volgens artikel 2 (maar het Nedersaksisch in Duitsland valt weer onder 3); het Zeeuws heeft momenteel erkenning volgens artikel 2 aangevraagd.

De voormalige Sovjet-Unie kende meer dan honderd minderheidstalen, veel meer dus dan er in West-Europa zijn. De positie van veel van deze minderheidstalen was en is niet rooskleurig, hoewel vaak beter dan die van minderheidstalen in West-Europa. Op papier waren alle talen gelijk en was er geen staatstaal. Onder Lenin werden de minderheidstalen bevorderd, vanuit de gedachte dat alle volkeren gelijk zijn. Maar ook Lenin ging ervan uit dat er in de nieuwe klasseloze maatschappij één omgangstaal zou zijn, en dat dat het Russisch zou zijn – gekozen op basis van vrijwilligheid. Stalin zag de minderheidstalen niet zitten en bevoordeelde het Russisch. De Latijnse alfabetten die onder Lenin voor minderheidstalen waren ontworpen, werden vervangen door Cyrillische. Vanaf 1938 was het Russisch op alle scholen verplicht en waren de onderwijsprogramma's in het immense gebied overal gelijk. Er werd geprobeerd de verschillende talen naar elkaar en naar het Russisch toe te laten groeien, door ze te overvoeren met Russische leenwoorden. Dat was gemakkelijk voor de communicatie, maar het verzwakte de positie van de minderheidstalen. Daar-

naast probeerde men talen uiteen te laten groeien om zo politieke grenzen te versterken. Als voorbeeld kan Moldavië dienen. In de Moldavische deelrepubliek, die vanaf 1944 tot de Sovjet-Unie behoorde, werd een Roemeens dialect gesproken. Om het echter van het Roemeens te differentiëren, ging men het Moldavisch met het Cyrillische schrift schrijven en introduceerde men veel Russische leenwoorden. Na de val van het communisme schrijft men Moldavisch weer net als Roemeens met het Latijnse alfabet.

De sovjetregering stimuleerde jonge Russen zich in nieuwe industriegebieden te vestigen. Ze namen hun taal mee en bevorderden aldus de russificatie. Dit was een oud procédé, al toegepast tijdens het Romeinse rijk: Hadrianus, die van 117 tot 138 keizer was, consolideerde zijn rijk door soldaten ver weg in de provincie grond te geven; dit heeft geleid tot consolidatie van Romaans taalgoed in veel verschillende gebieden, waaronder de Balkan, waarvan Roemenië (en Moldavië) nog getuigen.

Na de val van het communisme is Russisch de staatstaal van het zelfstandige Rusland geworden, ook in de minderheidsgebieden. Die gebieden, voorzover ze de status van republiek hebben, mogen wel een of meer van de lokale talen tot staatstaal naast het Russisch uitroepen, en doen dat ook. Een aantal staten is zelfstandig geworden, zoals Georgië, Armenië, Moldavië, Oekraïne, Kazachstan en de Baltische staten; deze staten hebben de eigen taal tot staatstaal gemaakt. In Armenië werden na de onafhankelijkheid in 1991 alle Russische scholen gesloten en werd al het onderwijs in het Armeens gegeven.

Sommige sprekers van een minderheidstaal streven naar een eigen staat waar de eigen taal gesproken wordt. Zo dromen Basken van een eigen Baskenland, willen veel Koerden een onafhankelijk Koerdistan en zijn er Berbers die in Noord-Afrika een Berberstaat willen oprichten. De huidige situatie van het Koerdisch en Berbers is zeer penibel. Hun talen worden in vele landen gesproken, maar vrijwel nergens erkend. Koerdisch wordt gesproken in Turkije, Iran, Irak en Syrië. De regimes van deze landen hebben Turks, Perzisch en Arabisch bevorderd als de nationale talen en hebben het Koerdisch teruggedrongen tot de privésfeer. Turkije verbood tot 1991 zelfs het gebruik van het Koerdisch in het openbaar. Alleen in Irak geniet het Koerdisch sinds 1970 officiële erkenning en mag het in het onderwijs gebruikt worden. Veelzeggend is dat het Koerdische instituut dat zich met de standaardisering bezighoudt, in Parijs gevestigd is.

De Berbers wonen voornamelijk in de Arabische wereld, grotendeels in Algerije en Marokko. In de Arabische wereld wordt in de grondwet alleen het Arabisch – de door God uitverkoren taal – als staatstaal erkend. Het Berbers is dus in het openbare leven verboden. Het gevolg is dat er geen standaardtaal en -schrift zijn (er worden drie alfabetten gebruikt: een eigen schrift, het Latijnse en het Arabische) en geen vaste spellingregels. Wel zijn er veel verenigingen die samenwerken en naar een standaard streven, waabij ze de dialecten geleidelijk willen omvormen tot één standaard. In Algerije is onderwijs in het Berbers facultatief. Buiten de Arabische wereld heeft het Berbers het beter: in Mali en Niger wordt het bijvoorbeeld door het Ministerie van Onderwijs gesteund.

Oogmerken van taalzuivering

Taalzuivering is vooral gericht tegen de invloed van vreemde talen, en wel tegen de invloed die als zodanig opvalt, dus tegen jonge leenwoorden die nog niet ingeburgerd zijn. Op wélke brontalen de taalzuivering haar pijlen richt, verschilt uiteraard per taal. Dat hangt ervan af welke landen en talen invloed hebben/hadden, en als hoe bedreigend die invloed wordt beschouwd. Het gaat daarbij niet om de reële omvang van de invloed, maar om het subjectieve oordeel over die omvang (zie hieronder). Taalzuivering is meestal niet gericht tegen álle vreemde invloeden. Men kan zelfs sommige vreemde invloeden gebruiken om ongewenste vreemdelingen uit een andere taal te vervangen. Zo ging het Turks, toen het zich

tegen het Arabisch en Perzisch keerde, aanvankelijk voor nieuwe woorden onder andere te rade bij de westerse talen, vooral het Frans. Toen Bulgarije eind negentiende eeuw onafhankelijk werd, begon men met Turkse en Griekse woorden te verwijderen, maar West-Europese woorden werden juichend binnengehaald en golden als teken van beschaving.

Taalzuivering richt zich niet alleen tegen leenwoorden, hoewel die meestal wel de meeste aandacht krijgen; vreemde woorden zijn tenslotte relatief eenvoudig te herkennen. Ook tegen zinsbouw en vormleer die teruggaan op een andere taal, bestaat bezwaar. Tenminste... als men die invloed herkent. In het Turks is het gelukt de Arabische en Perzische elementen in de vormleer en zinsbouw te vervangen door Turkse grammaticale verschijnselen. Maar in het Modern Standaard Arabisch vinden we wel degelijk westerse en dialectale invloed op de zinsbouw, en ook het Hebreeuws neemt momenteel Engelse syntactische verschijnselen over.

Er zijn ook talen die zich richten tegen interne invloeden. Dan kan het gaan om vulgaire begrippen en volkstaal – iets wat het Spaans en Portugees trachten te weren. Het kan ook gaan om bestrijding van dialectismen. Terwijl sommige talen uit hun dialecten putten om neologismen te vinden ter vervanging van leenwoorden, beschouwen andere talen hun dialecten als bedreigend voor de standaardnorm. In Nederlandstalig België, waar voor velen een groot verschil bestaat tussen de spreektaal – de moedertaal is dialect – en de schrijftaal – het Algemeen Nederlands dat pas op school geleerd wordt – neemt men bijvoorbeeld veelal het Noord-Nederlands als norm, en probeert men dialectinvloeden te weren. Het Russisch drong in de sovjettijd de dialecten terug, de verbreiding van het Mandarijn Chinees ging ten koste van de dialecten, maar het meest vergaand is de situatie in de Arabische wereld, waar al dertien eeuwen dialecten als 'corrupties' van de normtaal beschouwd worden.

Puristen kunnen ook woorden afwijzen alleen maar omdat ze lijken op een woord uit een andere, dominante taal, terwijl ze daarmee gewoon verwant zijn en dus absoluut bestaansrecht hebben. Niet de feitelijke herkomst, geschiedenis of status is beslissend, maar het subjectieve oordeel daarover: Friezen gebruiken liever *útteinsette* dan *begjinne*, omdat dat laatste te veel op het Nederlandse *beginnen* lijkt, hoewel beide woorden 'goed' Fries zijn. In de strijd tegen Deense leenwoorden is menig Faerøers erfwoord gesneuveld omdat het te veel op zijn Deense tegenhanger leek, en ook Catalaanse erfwoorden hebben hun gelijkenis met het Spaans soms met de dood moeten bekopen. Uit de voorbeelden blijkt dat het altijd gaat om nauw verwante talen, want in dat geval komt het natuurlijk veel voor dat op elkaar lijkende woorden verwant zijn en niet geleend. Bovendien is bij een dergelijke nauwe verwantschap het gevaar groter dat de twee talen samengroeien tot één, en om dat tegen te houden en het verschil tussen de twee talen te vergroten, zet de bedreigde taal purisme in als wapen.

Ook in het Nederlands is het voorgekomen dat eigen taalmateriaal werd afgewezen vanwege gelijkenis met vreemd taalmateriaal, en wel in de eerste helft van de twintigste eeuw, toen er felle acties ondernomen werden tegen Duitse leenwoorden. Wat te denken van deze uitspraak uit *Onze Taal* van september 1932: 'Als er twee goed-Nederlandsche woorden van gelijke beteekenis zijn en het eene is tevens nagenoeg Duitsch, dan bezigen wij bij voorkeur het andere.' De taalkundige Royen merkte in 1953 op: 'Voor velen is een woord reeds taboe, wanneer de Duitsers ons vóór waren met dat woord. *Voorwoord* heet een verfoeilijk germanisme, omdat het de nederlandse weerklank is van het duitse *Vorwort*. Had dit duitse woord niet bestaan, dan zou er geen mens aan gedacht hebben *voorwoord* op de lijst van onnederlandsen te plaatsen. Want op zich genomen is het gans van vreemde smetten vrij.'

Soms gaat men wroeten in de woordgeschiedenis om leenwoorden op te sporen. In de

zeventiende eeuw waren er Duitsers die allang ingeburgerde Latijnse leenwoorden wilden vervangen, zelfs woorden die Latijnse leenwoorden léken, zoals *Nase* 'neus', maar dat niet waren.

Tot slot kan eigen taalmateriaal worden geweerd omdat het niet voldoet aan de standaardnorm (op school hebben we geleerd dat het *groter dan* is, dus is *groter als* fout).

Manieren van taalzuivering

Hoe kun je nu je taal zuiveren van vreemde invloed of voorkomen dat er vreemde invloed tot de taal doordringt? Verschillende taalgemeenschappen streven hetzelfde doel – een zuivere taal – na op verschillende manieren. Er bestaat echter een aantal algemene procédés die de meeste talen toepassen, althans voorzover hun taalstructuur dat toestaat. Enerzijds kun je de leenwoorden zo overnemen dat de vreemde herkomst verdoezeld wordt, anderzijds kun je ze vervangen door eigen woordmateriaal. Dat laatste geldt overigens niet altijd als een vooruitgang: in de jonge Sovjet-Unie beschouwde men het als progressief om internationale woorden over te nemen en als conservatief en eng-chauvinistisch om ze te vervangen door eigen woorden.

Aanpassing van leenwoorden

Wanneer een leenwoord aan de spelling en uitspraak van de eigen taal wordt aangepast, valt de vreemde herkomst niet meer op. Dergelijke inburgering gebeurt sowieso door normale taalontwikkeling en taalverandering – Latijn *cellarium, mercatus, scribere* zijn tenslotte ook *kelder, markt, schrijven* geworden –, maar dan kunnen er eeuwen overheen gaan, en het onderwijs en de hele schrijfcultuur die momenteel bestaan, hebben een zeer conserverende invloed op de vreemde spelling – een conserverende factor die nog wordt versterkt door het bestaan van vele internationale woorden. Daardoor is in Nederland in 1994 een spellinghervorming die streefde naar meer vernederlandsing van bastaardwoorden, al weggehoond nog voor ze officieel bekend was gemaakt. Bastaardwoorden zijn min of meer aangepaste leenwoorden die toch nog op een of andere manier herkenbaar zijn, zoals *cadeau, citroen, equator, instinct, theorie*. Het voorstel was deze te vernederlandsen tot *kado, sitroen, ekwator, instinkt, teorie*. Dit bleek echter voor veel mensen een te grote breuk met het geleerde en het kreeg daardoor geen draagvlak. Bij de jongste Nederlandse spellinghervorming uit 1995 werd er dan ook voor gekozen bastaardwoorden te blijven spellen met *c, q, x* en *y* – letters die niet voorkomen in oorspronkelijk Nederlandse woorden. Daarmee blijven we bastaardwoorden in spelling onderscheiden van Nederlandse woorden.

Elders en in andere tijden zijn andere keuzes gemaakt. In 1801 zijn bijvoorbeeld in Zweden spellingregels geformuleerd die inhielden dat ieder leenwoord – niet alleen de ingeburgerde – direct in spelling verzweedst werd, en dus bijvoorbeeld iedere *c* een *k* werd, zodat het leenwoord veel inheemser lijkt. Ook in het hedendaagse Zweeds bestaat de neiging om de spelling van leenwoorden snel te verzweedsen.

In het Indonesisch bestaat geen enkel bezwaar tegen leenwoorden, de houding hiertegenover is zeer liberaal; dat komt doordat ze altijd direct aangepast worden aan de klanken de vormleer van deze taal.

Talen die lenen uit een taal met een ander alfabet, zijn bij de aanpassing van leenwoorden per definitie in het voordeel. Het Russisch en Bulgaars, die beide met het Cyrillische alfabet geschreven worden, nemen bijvoorbeeld een leenwoord over op klank, waardoor het onmiddellijk een vertrouwd spellingbeeld krijgt en het veel minder als leenwoord opvalt (behalve natuurlijk als het qua klank of structuur veel van het Russisch of Bulgaars afwijkt). Een nieuwe ontwikkeling in deze talen is dat met name Engelse (computer)woorden, namen, opschriften geheel of gedeeltelijk in het Latijnse alfabet geschreven worden.

Ook in Griekenland worden winkel- en merknamen, reclame-uitingen enz. in Latijns schrift geschreven, waardoor ze des te meer opvallen; in Grieks alfabet zouden ze echter onherkenbaar worden. (Het gebruik van het Latijnse alfabet neemt dus toe. Je vraagt je af of dit uiteindelijk zal gaan leiden tot een verdringing van sommige alfabetten door het Latijnse alfabet.)

Voor het Arabisch en Hebreeuws, die beide met een consonantenschrift geschreven worden, geldt niet dat omzetting naar dit schrift leidt tot verdoezeling van het feit dat een woord geleend is. Integendeel, doordat het taalsysteem en het schrift zo fundamenteel verschillen van die van de Indo-europese talen, vallen leenwoorden uit die talen juist des te meer op. Hetzelfde geldt voor het Chinees, dat door zijn karakters moeite heeft met het overnemen van de klank van een leenwoord.

Het Koerdisch, gesproken in Turkije, Iran, Syrië en Irak, is sterk beïnvloed door de staatstalen van de landen waar het gesproken wordt, Turks, Perzisch en Arabisch. Als reactie ontstond het verlangen de taal duidelijk van de omgevende dominerende talen af te grenzen, niet alleen door haar te zuiveren van leenwoorden maar ook door een afwijkend schriftbeeld te creëren. Het Koerdisch wordt met twee alfabetten geschreven. In noordelijk Koerdistan gebruikt men een uitgebreid Latijns alfabet (waardoor leenwoorden uit bijvoorbeeld het Arabisch omgezet worden naar het Latijnse alfabet en dus minder herkenbaar zijn als Arabische leenwoorden). Dit alfabet kent, net als het Turkse alfabet, de letters *ç* en *ş*, maar in plaats van de Turkse *ı, İ, ü* en *u* gebruikte men de letters *i, Î, u* en *û*, zodat er toch een ander woordbeeld ontstond. In zuidelijk Koerdistan, met name in Irak, gebruikt men een aangepast Arabisch schrift. Om ook hier de Arabische leenwoorden moeilijker herkenbaar te maken, schrijft men deze zoals men ze in het Koerdisch uitspreekt, waardoor het schriftbeeld bijna onherkenbaar verandert.

Leenvertalingen

In alle talen worden wel leenvertalingen gemaakt ter vervanging van leenwoorden, vergelijk Duits *Fernsehen* voor *televisie* of Afrikaans *binneversierder* voor Engels *interior decorator*. Sommige talen gebruiken dit procédé vrij systematisch, bijvoorbeeld het IJslands, Faerøers, Zweeds, Duits, Armeens, Arabisch, Fins, Chinees, Vietnamees.

Betekenisuitbreiding

Eveneens in alle talen zien we semantische uitbreiding, wat inhoudt dat bestaande woorden een nieuwe betekenis krijgen. Zo wordt het IJslandse *sími*, dat oorspronkelijk 'draad' betekende, gebruikt voor 'telefoon', en Faerøers *mýl*, oorspronkelijk 'steentje', voor 'molecuul'. Ook nu weer gebruiken sommige talen dit procédé vaker dan andere, en ook hier gaat het dan dikwijls om talen die sterk van de Indo-europese afwijken, zoals het Turks, Arabisch, Berbers, Hebreeuws en Chinees.

Samenstelling en afleiding

Om leenwoorden te vervangen worden vaak nieuwe woorden of neologismen geschapen door middel van samenstelling en afleiding van bestaande woorden. Het IJslandse woord voor 'motor' – *hreyfill* – is afgeleid van *hreyfa* 'bewegen'; het IJslandse woord voor 'chirurg' – *skurðlæknir* – is een samenstelling van *skurður* 'snede' en *læknir* 'arts'. Ook dit komt in alle talen voor, maar hoe vaak hangt mede af van het taalsysteem. Het Arabisch bijvoorbeeld kent slechts weinig samenstellingen en zal dit procédé dus minder vaak gebruiken voor een neologisme. Arabisch, Berbers en Hebreeuws maken daarentegen weer wel veel afleidingen van bestaande wortels.

Eigen taalmateriaal

Sommige talen zoeken nieuw woordmateriaal in eigen taalmateriaal dat niet meer gebruikt wordt, of dat geen standaard is. Duitse voorbeelden zijn *hehr* 'verheven' en *Minne* 'liefde' – verouderde woorden die tijdens de Romantiek nieuw leven is ingeblazen. Andere talen die naar ouder woordmateriaal teruggrijpen zijn bijvoorbeeld het IJslands, humanistenlatijn en kerklatijn en het Grieks (diverse keren in zijn geschiedenis). Vaak gaat dit samen met heil zoeken bij de dialecten (voor het IJslands geldt dat niet, omdat het geen dialecten kent, en het Latijn en Grieks grijpen vooral terug op het klassieke Latijn en Grieks, die een zeer hoge status hebben vanwege hun lange literaire geschiedenis). Talen die oudere woorden of niet-standaardwoorden gebruiken ter vervanging van leenwoorden, zijn bijvoorbeeld het Armeens, Koerdisch, Berbers en Fins.

Sommige talen kijken daarbij ook nog naar familieleden. Dat geldt voor het Turks in Turkije, dat materiaal heeft geput uit de dialecten, andere Turkse talen en vroegere stadia. De Koerden willen graag benadrukken dat ze een Indo-europese taal spreken en vormen daarom neologismen naar analogie van andere Indo-europese talen, zoals het Duits of het Frans.

Dan zijn er talen die noodgedwongen teruggrijpen naar het verleden, naar verwante talen of naar dialectwoorden, simpelweg omdat ze lange tijd slechts een sluimerend bestaan geleid hadden, als spreektaal onder vreemde heerschappij, en daarna uit hun winterslaap werden gewekt. Toen ze wakker werden, bleek de bestaande woordenschat volstrekt ontoereikend voor de nieuwe tijd. Dit geldt voor talen als het Tsjechisch, Bulgaars, Litouws, Iers en Catalaans.

Sommige talen zijn niet uit de slaap gewekt maar uit de dood. Dat wil zeggen dat er een periode is geweest waarin er geen moedertaalsprekers van deze taal waren. Het Cornisch was verdwenen door het Engelstalige onderwijs. Het heeft nu wel een zeer bijzondere positie: er zijn slechts 250 mensen die het redelijk spreken, maar er zijn drie (!) standaarden voor het moderne Cornisch, waarvan twee teruggrijpen op het middeleeuwse Cornisch (terwijl hiervan slechts zeer weinig teksten bekend zijn!).

Het Hebreeuws, dat sinds de zesde eeuw voor Chr. alleen nog als taal van de religie gebruikt werd en dus verworden was tot een dode taal, herleefde door het zionisme en de stichting van de staat Israël. Voor nieuwe woorden werd uit het verleden en uit andere Semitische talen geput, namelijk uit het Aramees en het Arabisch, omdat de taalstructuur van deze talen vergelijkbaar is. Inmiddels is het, anders dan het Modern Standaard Arabisch, een levende taal die zich ontwikkelt en als moedertaal en spreektaal prima functioneert.

In dit boek komen twee talen voor die alleen als schrijftaal fungeren en niet als levende spreektaal, en niet toevalligerwijs zijn beide nauw met de religie verbonden. Het gaat om het Modern Standaard Arabisch en het kerklatijn. Functie en mate van gebruik van deze talen verschillen enorm. Het Modern Standaard Arabisch is het symbool van de eenheid van de Arabische wereld en wordt in alle officiële situaties gebruikt. Het kerklatijn wordt slechts in rooms-katholieke kring gebruikt in de liturgie en in officiële documenten.

Theoretische methode

Tot zover de praktische manieren om een taal te zuiveren van vreemde invloed of te voorkomen dat er vreemde invloed tot de taal doordringt. Een andere manier is een theorie te ontwerpen die aantoont ofwel dat de eigen taal de oorsprong is van alle andere talen, ofwel ten minste met alle of een deel van de andere talen verwant is. Daarmee is het probleem van 'vreemd' versus 'eigen' opgelost, want leenwoorden blijken opeens eigen woorden, erfwoorden te zijn!

Tijdens de Renaissance kwamen allerlei ideeën op over het ontstaan van de taal. In de

Middeleeuwen geloofde men dat het Hebreeuws de oudste taal was, de moeder van alle andere talen, gesproken door God en de engelen en door alle mensen, totdat zij een toren de hemel in wilden bouwen, de Toren van Babel, en God hen strafte met de Babylonische spraakverwarring. De Antwerpse medicus Johannes Goropius Becanus (1518–1572) brak met de middeleeuwse ideeën. Hij deed een omstandige poging om te bewijzen dat het Nederlands de oudste taal ter wereld was (de Nederlandse taal heette niet voor niets Duyts of Douts = de oudste) en de taal die Adam en Eva in het paradijs spraken. Nederlands is volgens hem ouder dan het Hebreeuws en staat ver boven barbaarse talen als Latijn en Grieks. Een anonieme Duitser had ook al begin zestiende eeuw verkondigd dat Adam Duits sprak en dat het Duits door de nakomelingen van Adam vóór de Babylonische spraakverwarring naar Europa was gebracht. Een zeventiende-eeuwse Zweed meende daarentegen dat God Zweeds sprak, Adam Deens en de slang Frans!

Je zou verwachten dat dergelijke theorieën na de achttiende eeuw, toen de wetenschappelijke etymologie ontstond, wel uitgeroeid zouden zijn. Maar dat is niet het geval. In de negentiende eeuw verbond men het Baskisch met de schepping volgens de christelijke traditie; omdat het Baskisch net als het Hebreeuws zeer eenvoudige wortelvormen had, werd Baskisch beschouwd als een heel zuivere taal.

De Zonnetaaltheorie uit 1935–1936 stelde dat het Turks ('de Zon') het dichtst bij de in Centraal-Azië ontstane oertaal stond. Het is de 'Moeder aller talen': alle talen stammen uit de oertaal via het Turks. Het handige van deze theorie was dat vreemde woorden niet meer door Turkse neologismen vervangen behoefden te worden, omdat deze vreemde woorden immers uiteindelijk toch uit het Turks stammen. Verder hebben Turkse nationalistische taalkundigen in deze eeuw gepoogd aan te tonen dat het Koerdisch een Turks dialect zou zijn, waarbij Turkse leenwoorden uit verschillende perioden het belangrijkste bewijsmateriaal vormden.

In de Sovjet-Unie hadden de theorieën van Nikolaj J. Marr (1865–1934) enige tijd grote invloed. Marr probeerde de verwantschap tussen de Kaukasische en Semitische talen en het Baskisch vast te stellen en kwam tot de conclusie dat alle talen van de wereld teruggingen op één moedertaal, en dat talen de producten waren van socio-economische factoren en dus klassegebonden; dit paste mooi binnen de marxistische theorie en Marrs ideeën golden dan ook tot 1950 als de 'officiële' taalkundige theorie.

Alle genoemde theorieën zijn inmiddels verworpen. Dat geldt niet voor de theorie over de Baltoslavische eenheid: de idee dat het Baltisch en Slavisch in het derde millennium voor Chr. een gemeenschappelijk stadium hebben doorgemaakt. De theorie werd schandelijk misbruikt toen de Russen er de inval van Stalin in Litouwen en Letland in juni 1940 mee goedpraatten: zij beweerden dat de Russische bezetting van de Baltische staten legitiem was, omdat deze staten immers altijd al tot de Russische familie hadden behoord.

Taalzuivering en instanties

Tot zover de manier waarop taal van vreemde invloed gezuiverd kan worden. Maar wie zorgt ervoor dat dat ook daadwerkelijk gebeurt? Taalzuivering is immers het bewust sturen van taal, en dus mensenwerk.

Soms gaat taalzuivering uit van een individu, die zijn naam vereeuwigt als uitvinder of verbreider van nieuwe woorden ter vervanging van leenwoorden. In Nederland zijn Simon Stevin in de zestiende eeuw en Hugo de Groot in de zeventiende eeuw zeer succesvol geweest, in Duitsland heeft bijvoorbeeld Philipp von Zesen zijn sporen in de taal nagelaten. Hun woorden spraken anderen kennelijk aan, en zijn dus overgenomen. Het is onduidelijk waarom hun woorden het wel gered hebben en die van anderen niet, maar waarschijnlijk hebben de populariteit en het gezag van hun werk een rol gespeeld.

Taalzuivering kan ook gedragen worden door (particuliere of overheids-) instanties. Bekend zijn de taalacademies. De oudste taalacademie is in 1582 in Italië opgericht en draagt de schertsende naam *Accademia della Crusca*, de Academie van het Kaf, met verwijzing naar het feit dat de Academie de taal, 'die meer kaf dan koren bevatte', wilde zuiveren. In navolging van deze academie werden in alle Romaanse landen taalacademies opgericht, die nog steeds bestaan; de bekende *Académie Française* dateert van 1635. De taalacademies van Frankrijk, Spanje en Portugal onderhouden ook contacten met de landen op andere continenten waar hun taal gesproken wordt, en overleggen over neologismen. Ook voor het Turks en Grieks bestaan academies die toezien op de vorming van neologismen.

De Noord-Europese overheden hebben in de twintigste eeuw allemaal taalcommissies opgericht die samenwerken bij het verzinnen van nieuwe woorden in het Zweeds, Deens, Noors, IJslands, Faerøers en Fins. Ze dienen meestal tevens, net als bijvoorbeeld de *Gesellschaft für deutsche Sprache* in Duitsland, als informatiebureau over taal.

Minderheidstalen richten nogal eens academies of instituten op om hun positie te versterken en onderling contact te bevorderen, zeker als een taal in meerdere landen gesproken wordt. Dat geldt bijvoorbeeld voor het Iers, Baskisch, Berbers, Koerdisch en Jiddisch.

Dat er voor talen die dood zijn (Modern Standaard Arabisch, kerklatijn) of dood geweest zijn (Hebreeuws) taalacademies zijn, is begrijpelijk: een dergelijke taal kan alleen door een centrale instantie instandgehouden of opgebouwd worden; wanneer de taal overigens weer moedertaal is geworden, zoals het Hebreeuws, neemt het belang van de academie af. Per definitie loopt een academie namelijk achter: zodra er een nieuw begrip of een nieuwe zaak komt, gaan de mensen dit benoemen. Pas dan gaan de academies zich buigen over de vraag hoe het moet heten.

Ook particulieren richten soms taalzuiveringsverenigingen op; een Nederlands voorbeeld is de oprichting van het Genootschap Onze Taal in 1931, met als expliciet doel 'het bevorderen van de zuiverheid der Nederlandsche taal, in het bijzonder, in dit tijdsgewricht, ten aanzien van germanismen'. Het Genootschap draagt zijn ideeën vanaf maart 1932 uit in een tijdschrift, toepasselijk *Onze Taal* geheten. Vlaanderen was Nederland voorgegaan, met de oprichting van het Algemeen Nederlandsch Verbond (ANV) in 1895 in Brussel, dat een ruimer doel had dan het Genootschap Onze Taal. Het ANV richtte zich op de bevordering van de Nederlandse taal en cultuur en van alle vormen van samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen, en sprak zich wat de taal betreft specifiek uit tegen gallicismen. Het ANV geeft sinds 1896 het tijdschrift *Neerlandia* uit.

Specifieke vakgebieden of grote, internationaal opererende bedrijven kunnen invloed uitoefenen op de gebruikte terminologie. Zo werden in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland bijvoorbeeld Nederlandstalige terminologische lijsten vastgesteld door een commissie voor luchtvaartterminologie, de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond, de tennisbond, de Nederlandse Juristen Vereniging, de omroep, en door de grote bedrijven Unilever en Philips. Dit heeft wel degelijk effect gehad. Dankzij het feit dat de KNVB consequent Engelse termen meed en voor alle voetbaltermen Nederlandse equivalenten zocht, spreken we nu bijvoorbeeld van *achterspeler*, *aftrap*, *doellijn* en *strafschop*. Sinds 1980 werken Nederland en België op het gebied van taal officieel samen via de Nederlandse Taalunie. Dit is een intergouvernementele organisatie met als doel integratie van Nederland en de Vlaamse Gemeenschap in België op het gebied van de Nederlandse taal en letteren in de ruimste zin. De Taalunie regelt zaken als spelling, coördineert de activiteiten rond het Nederlands in het buitenland e.d., maar bemoeit zich niet rechtstreeks met taalzuivering.

De bevoegdheden van de verschillende instanties die zich met taal bezighouden, zijn in ieder land anders. Gelukkig mogen ze slechts zelden sancties opleggen om het verbod op

het gebruik van vreemde woorden kracht bij te zetten. Theoretisch worden in Frankrijk boetes opgelegd bij het gebruik van Anglo-Amerikaanse woorden – maar dat geldt niet voor privé-personen. De Litouwse Taalzuiveringscommissie die in 1990 werd opgericht, kreeg vergaande bevoegdheden en kan forse boetes opleggen aan bedrijven als ze Engelse woorden gebruiken. Dit roept echter grote weerstand op. Turkije verbood tot 1991 het gebruik van het Koerdisch in de publieke sfeer. De strengste wetgeving kent Algerije: hier verlies je je baan of je bedrijf als je in het openbare leven een andere taal dan het Arabisch (bijvoorbeeld het Berbers) gebruikt!

Van welke persoon, groep of instantie taalzuivering ook uitgaat, of ze een succes wordt hangt er altijd van af of ze voldoende draagvlak heeft, of ze overgenomen en verspreid wordt door de spraakmakende gemeente en het onderwijs.

Subjectieve oordelen bij taalzuivering

Taalzuivering en emotie

Taalzuivering staat vaak in een kwade reuk omdat ze gepaard gaat met grote strijdbaarheid en agressief of militant taalgebruik – dat hoeft overigens niet: hoewel in IJsland taalzuivering een zeer belangrijke rol speelt, is ze heel gematigd: iedereen vindt het er de normaalste zaak van de wereld om eigen woorden te zoeken voor nieuwe begrippen. Taal roept emotie op, omdat het een onlosmakelijk deel van de mens is. Het zijn vooral leken die krachtige oordelen hebben over de juistheid of het inheemse karakter van een woord. Zij hebben een ideaalbeeld van een zuivere taal voor ogen, dat echter niet concreter omschreven kan worden dan als: een zuivere taal is 'logisch' en bevat weinig vreemde elementen. Afwijkingen van wat ooit op school is geleerd, krijgen al snel het etiket 'taalverloedering' of 'taalverval' opgeplakt. Het inzicht dat iedere levende taal voortdurend verandert, ontbreekt. Taalkundigen, die juist de nadruk leggen op taalverandering, distantiëren zich van dergelijke puristen. De puristen noemen vreemde invloed 'verderfelijk' of 'afkeurenswaardig' en voorspellen dat de taal door het grote aantal leenwoorden op – meestal korte – termijn te gronde zal gaan. Daarbij maken ze ook nog onderscheid tussen soorten leenwoorden: sommige zijn erger dan andere, omdat ze gevormd zijn naar een vreemdtalig voorbeeld of daar letterlijk uit zijn vertaald, en daarom strijdig zijn met het taaleigen. Dergelijke leenwoorden worden met een pejoratief achtervoegsel een *-isme* genoemd. Het Nederlands gebruikt de termen *barbarisme* en, afhankelijk van de taal van oorsprong, *germanisme, gallicisme* of *anglicisme*; in Afrika spreekt men van *neerlandisme*, in Friesland van *hollandisme*, de Faerøerders weren *danismen* enz. – zo heeft iedere taal zijn eigen vijanden of -ismen.

De puristen pleiten niet alleen tegen vreemde woorden omdat ze strijdig zouden zijn met het taaleigen, maar ook omdat het gebruik ervan naar hun mening wijst op snobisme en dikdoenerij (*chief executive officer, een snelle job*), en leidt tot een tweedeling in mensen die de vreemde woorden kennen en begrijpen, en mensen voor wie dat niet geldt. Het is evident dat onbekende of onbegrijpelijke woorden in principe vermeden moeten worden, maar dat geldt niet alleen voor vreemde woorden: het doel van communicatie is immers begrepen te worden – of zou dat in ieder geval moeten zijn. Het gebruik van vreemde woorden uit snobisme of dikdoenerij is evenmin nastrevenswaardig, maar het probleem zit in de karaktertrek, die zich onder andere uit in de woordkeus.

Daarentegen zijn er allerlei rationele en praktische redenen om leenwoorden wél te gebruiken. Ten eerste natuurlijk zijn leenwoorden vaak noodzakelijk omdat ze een lacune in de taal opvullen: de invoering van een nieuwe zaak (nieuw begrip, nieuwe technische of wetenschappelijke ontwikkeling) gaat vaak gepaard met de overname van het woord waar-

mee deze wordt aangeduid. Maar ook wanneer er al een woord bestaat, kan een leenwoord een nuttige aanvulling zijn, omdat het een iets andere betekenis of gevoelswaarde heeft, omdat er een stilistisch verschil bestaat (vergelijk *insisteren* met *aandringen* en *visite* met *bezoek*). Ook kunnen leenwoorden de behoefte aan variatie in spreken en schrijven bevredigen – hoe meer synoniemen, hoe meer variatie er mogelijk is –, of een bepaalde sfeer oproepen. Ze kunnen een zaak preciezer uitdrukken – een argument dat vooral telt in vaktaal, waar verschillende termen internationaal 'geijkt' zijn, bijvoorbeeld *tube* voor een bepaald soort buis – of korter en krachtiger uitdrukken: *consequent* wordt in het Nederlands *uit het voorafgaande logisch voortvloeiend*, *lobbyen* wordt *druk uitoefenen op de politieke besluitvorming*. Fatsoensoverwegingen of eufemisme kunnen ertoe leiden dat aan een leenwoord – dat minder grof lijkt dan een inheems woord – de voorkeur wordt gegeven, vergelijk *attaque* in plaats van *beroerte*, *transpireren* in plaats van *zweten*. Ten slotte kunnen leenwoorden uit prestigeoverwegingen gebruikt worden, maar dit ligt dicht tegen snobisme aan en roept daarom snel weerstand op.

Ook over 'correct' en 'incorrect' taalgebruik en over 'goed' en 'fout' laten mensen zich graag en scherp uit. Dit is van alle tijden, zoals blijkt uit het stuk over klassiek en Byzantijns Grieks.

Taalkundige beoordeling

De beoordeling of een woord daadwerkelijk een leenwoord is of, bij barbarismen, of het daadwerkelijk strijdig is met het taaleigen, is lang niet altijd eenvoudig, zelfs niet voor taalkundigen die ervoor hebben doorgeleerd. Vermeende herkomsten worden soms in de strijd geworpen om woorden af te wijzen: hierboven werd al het voorbeeld van *voorwoord* gememoreerd, dat verworpen werd omdat het ook in het Duits voorkomt. Overigens blijken ook lexicografen niet altijd een eensluidend oordeel over de herkomst van een woord te hebben – en blijkt dat ook lexicografen zich wel eens door andere dan strikt taalkundige feiten laten leiden. In zijn *Germanismen in het Nederlands* toont S. Theissen hoe het standpunt van woordenboeken ten aanzien van germanismen in de loop van de tijd veranderd is. Zo zegt Van Dale over *recht hebben* 'gelijk hebben' vanaf 1950: 'thans als germanisme geïnterpreteerd, hoewel het dit oorspronkelijk niet was.' Maar vooral opvallend is de strengere beoordeling van germanismen na de Tweede Wereldoorlog: Van Dale en Koenen keuren in de jaren twintig tal van woorden goed, die ze in de jaren veertig of vijftig als germanisme gaan beschouwen, bijvoorbeeld *betonen* 'benadrukken', *bemerking*, *billijk*, *eerstens*. Het lijkt erop dat deze beoordeling eerder door politieke dan door taalkundige motieven is ingegeven.

Leken geven bij hun veroordeling van bepaalde woorden vaak oordelen ten beste die taalkundige tenen doen krullen. Zij gebruiken de 'oorspronkelijke' betekenis als reden om de huidige af te wijzen. *Humanitaire ramp* wordt afgewezen omdat de 'oorspronkelijke' betekenis van *humanitair* 'menslievend' zou zijn, en ook *akoestisch instrument* wordt in de ban gedaan, 'want elk muziekinstrument brengt geluid voort en is dus hoorbaar' (voorbeelden uit recente nummers van *Onze Taal*). De Engelsen hebben voor dergelijke verklaringen zelfs een term bedacht, *the etymological fallacy*: het onjuiste idee dat de oorspronkelijke betekenis van een woord de juiste zou zijn, waarmee men dus iedere vorm van taalverandering ontkent. Bij consequente toepassing van deze opvatting zouden we een getrouwde vrouw nog steeds met *wijf* aanspreken en zou *gemeen* nog steeds 'gewoon' betekenen.

Tot slot worden wel esthetische argumenten gehanteerd ter be- of veroordeling van een woord: het gebruik van een bepaald woord zou niet 'mooi' zijn – maar voor wat wel of niet mooi is, bestaan geen objectieve criteria.

Beoordeling van de omvang van vreemde invloed en relatie tussen vreemde invloed en puristische reactie

De schatting van de omvang van vreemde invloed berust eveneens op subjectieve oordelen. Om te benadrukken hoe groot het gevaar is dat de eigen taal loopt, stelt men de vreemde invloed voor als zeer groot. Statistische gegevens worden geschuwd, iedereen ziet toch om zich heen hoe groot de invloed van bijvoorbeeld het Engels op het Nederlands is? Een vergelijking met bijvoorbeeld het Afrikaans (onze zuster die werkelijk door het Engels wordt bedreigd) wordt niet getrokken – een dergelijke vergelijking zou slechts tot de onvermijdelijke conclusie leiden dat het Nederlands geen enkel gevaar loopt.

Het is interessant om voor het Nederlands eens te bekijken of er een relatie bestaat tussen de omvang van de invloed van een vreemde taal en de puristische reactie die deze taal oproept. Je verwacht tenslotte dat die twee samenhangen: hoe groter de invloed, hoe meer purisme. De omvang van de invloed van de verschillende talen kunnen we bezien aan de hand van de tweede druk van het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale (EWB; zie de inleiding hiervan voor details). Hierin zijn alle woorden voorzien van de oudste door ons gevonden datering. Uiteraard moeten hierbij allerlei voorbehouden gemaakt worden: het gaat hier om woorden die momenteel in het woordenboek zijn opgenomen – veel eendagsvliegen en technische woorden bereiken die status nooit, en sommige negentiende-eeuwse woorden zullen alweer geschrapt zijn; sommige woorden zullen beslist ouder blijken te zijn dan de datering die we tot nu gevonden hebben. Maar aangenomen dat de vertekeningen voor alle talen gelijk zijn, lijkt een vergelijking toch toegestaan. Dan blijkt het volgende:

aantal leenwoorden

	Frans	*Latijn*	*Duits*	*Engels*	*andere talen*	*totaal*
19e eeuw	2907	1494	393	492	1396	6682
20e eeuw	1548	1203	498	1697	2139	7085

In de twintigste eeuw zijn dus meer woorden geleend dan in de negentiende. Dat komt overeen met de puristische activiteiten: in de twintigste eeuw zijn er in Nederland en België meer publicaties gewijd aan taalzuivering dan in de negentiende eeuw, blijkens stageonderzoek van Eva Wilders.

Zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw zijn veel Latijnse en Franse woorden geleend. Romaanse (Franse of Latijnse) woorden werden bovendien vaak gebruikt: in een willekeurig nummer van NRC *Handelsblad* (7 april 1994) blijkt dat er van alle gebruikte woorden (ieder woord werd eenmaal meegeteld, ook als het vaker voorkwam) 25,2 procent een Romaans leenwoord is, 2,3 procent een Engels leenwoord, 2,1 procent een Duits leenwoord en 1,1 procent geleend uit andere talen; de rest, 69,3 procent, was erfwoord, dus niet geleend.

Tegen Latijnse en Franse invloed is in Nederland in de twintigste eeuw nauwelijks geageerd (in Vlaanderen is en wordt wel tegen de Franse invloed opgetreden). In de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw werd nauwelijks tegen Engelse woorden geprotesteerd. Toch waren er volgens het EWB toen al meer Engelse leenwoorden dan Duitse. Tegen de Duitse invloed is ongeveer een eeuw lang, van halverwege de negentiende eeuw tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw, verreweg het meest geageerd. Uit de EWB-gegevens blijkt dat dat niet gebaseerd was op de omvang van de invloed.

We moeten wel concluderen dat omvang van vreemde invloed en puristische activeiten niet zonder meer aan elkaar zijn gerelateerd. Was dat wel zo, dan zou er in deze eeuw veel

meer weerstand hebben bestaan tegen Franse woorden, en zouden de Engelse woorden al lang voor de oorlog grootscheepse reactie opgeroepen hebben. Maar nee, nu blijkt dat het purisme geen reactie op taalkundige invloed is, maar op politieke, culturele en economische invloed. Zolang Groot-Brittannië en de Verenigde Staten niet als politiek gevaarlijk werden gezien, en Duitsland wel, mochten Engelse woorden de taal binnenkomen en werden Duitse bij de grens tegengehouden. De nauwgezetheid waarmee men woorden op hun germanistisch gehalte doorlichtte, werd vooral ingegeven door vrees voor de politieke macht van de Duitsers.

Tot besluit is het van belang om bij de omvang van vreemde invloed te beseffen dat deze niet cumulatief is en niet per definitie ten koste van een 'eigen' woord gaat. Nee, de invloed is vloeiend: leenwoorden komen en gaan. Vooral leenwoorden die om eufemistische, modieuze of prestigieuze redenen gebruikt worden, worden snel vervangen, en dan vaak door een ander leenwoord dat dán net in de mode is. Zo zien we momenteel dat Engelse leenwoorden op vrij grote schaal oudere Franse verdringen: *adieu, au revoir* worden *bye, see you*; *boetiek/boutique* wordt *shop*; *cabaretier* wordt *stand-up comedian*; *chef* wordt *manager*; *coiffeur* wordt *hair stylist*; *hausse* wordt *boom*; *insigne* wordt *badge*; *jus d'orange* wordt *juice*; *pardon* wordt *sorry*; *potpourri* wordt *medley*; *première* wordt *opening night*; *restaurateur* wordt *caterer*; *verifiëren* wordt *checken*. Hierdoor blijft het totale aantal leenwoorden redelijk stabiel.

Politiek correct taalgebruik

Sinds begin jaren negentig van de twintigste eeuw bestaat er een tendens om woorden te beoordelen op discriminerend gehalte. Minderheidsgroeperingen willen, bijvoorbeeld, met bepaalde woorden worden aangeduid (*zwarten*), en niet (meer) met andere (*negers*). Het is de vraag of woorden daadwerkelijk discriminerend zijn, of alleen door sommigen als zodanig gevoeld worden. De onderliggende gedachte is in ieder geval dat taal het denken kan sturen en dat woordkeus bewust of onbewust discriminerend kan zijn voor bepaalde groepen in de samenleving. Dat taal inderdaad sturende kracht kan hebben, is onder andere door de communistische staten aangetoond.

Uit angst om voor discriminerend door te gaan, past men zelfcensuur toe en vermijdt bepaalde woorden vanwege hun vermeend of werkelijk discriminerende karakter, en vervangt deze door andere, zogenaamd 'politiek correcte' woorden. Probleem daarbij is wel dat de opvatting over wat politiek correct is, aan snelle erosie onderhevig is, zodat de vervangingen telkens een kort leven beschoren is voordat ook zij weer als discriminerend worden ervaren en dus vervangen dienen te worden. Daaruit blijkt hoe subjectief het oordeel over het discriminerende gehalte is. Politieke correctheid leidde ertoe dat *gastarbeider* vervangen werd door *allochtoon* en vervolgens door *medelander* of *lid van een etnische minderheid*. Een *mongooltje* is tegenwoordig *iemand met het syndroom van Down*; *joden* en *Turken* zijn *joodse* en *Turkse mensen* geworden, *bejaarden* zijn *ouderen* en daarna *65-plussers* geworden. Omdat *manjaar* en *mankracht* zouden suggereren dat alleen mannen werken, werden ze vervangen door *mensjaar* en *menskracht*. Maar feministen oordelen *directrice* weer als discriminerend voor vrouwen en willen *directeur* genoemd worden.

Het effect van taalzuivering

Heeft purisme effect? Wie dit boek gelezen heeft kan maar tot één antwoord komen: ja! Maar wélk effect, dat verschilt per taal en per periode. De grootste effecten bereikt purisme als het samengaat met een politieke omwenteling, of als het geworteld is in religie en staatsbestel, zoals in de Arabische wereld. En het grootste effect heeft het op de geschreven taal.

Het is aardig in dit verband te bekijken wat de puristische acties tegen germanismen in de eerste helft van deze eeuw in het Nederlands aan 'winst' hebben opgeleverd. Zijn de ger-

manismen nu uit de taal verbannen? Dat valt nogal mee, blijkt uit de lijsten germanismen die in *Onze Taal* zijn gepubliceerd: veel van de afgekeurde woorden bestaan nog steeds, sommige woorden zijn nog steeds controversieel (*afbouwen, begeesteren, heikel, middels*), en zowel van de afgekeurde (*afgodisch, schrof* 'bot', *begaving* 'talent', *zielvol* 'bezield') als van de aangeraden woorden (*bijwagen* voor 'aanhangwagen') is een deel spoorloos verdwenen: het ziet ernaar uit dat hier de gewone taalontwikkeling heeft plaatsgevonden: woorden komen en gaan. Theissen komt in zijn bovengenoemde onderzoek tot dezelfde conclusie: van de duizend door hem onderzochte germanismen is zeker de helft niet ingeburgerd (waaronder veel eendagsvliegen), over een kwart is verschil van mening en een kwart is ingeburgerd. Hij constateert dat deze inburgering nauwelijks wordt beïnvloed door het oordeel van taalzuiveraars of woordenboeken. Tegen *bestek, kengetal, kogellager, naslagwerk* en *slagroom* is eindeloos geageerd, en iedereen gebruikt ze.

Geeraerts en Grondelaers hebben in het tiende themanummer van *Taal en Tongval* het effect van taalpropaganda en taalzuivering in België na 1950 onderzocht. Zij constateren dat het effect beperkt en onregelmatig is, en dat gestuurde taalzorg alleen effect heeft in een situatie waarin de spontane taalontwikkeling dezelfde richting uitgaat als de gepropageerde.

Kan purisme een taal 'redden'? Om die vraag te beantwoorden, moeten we eerst bekijken wanneer een taal eigenlijk gevaar loopt te verdwijnen. Dat ligt niet aan het aantal leenwoorden of andere invloed van vreemde talen: het absorptievermogen van taal is enorm; door het opnemen van veel leenwoorden verandert een taal wel, maar ze verdwijnt niet. Het voorbeeld dat in dit verband altijd genoemd wordt is het Engels, waarvan de woordenschat voor meer dan 60 procent uit geleend materiaal bestaat. Het ligt ook niet aan het aantal sprekers – kijk maar naar het Faerøers, dat zeer weinig sprekers heeft maar toch een sterke, levende taal is. Een taal die de enige staatstaal van een land is, zoals het Nederlands, zal, zolang het land niet door een vreemde mogendheid bezet wordt, niet snel verdwijnen – ik ken daarvan tenminste geen enkel voorbeeld. Zelfs een oorlog behoeft geen enkel gevaar te betekenen, sterker nog: meestal worden het besef van de eigen taal en het verzet tegen de taal van de onderdrukker tijdens een oorlog groter. Voor het Nederlands gold dat tijdens de Franse overheersing van 1795–1813 en tijdens de Duitse bezetting in de Tweede Wereldoorlog.

Staatstalen lopen wel gevaar te verdwijnen in een situatie zoals in Zuid-Afrika, waar een groot aantal staatstalen naast elkaar bestaat. Het meeste gevaar echter lopen minderheidstalen en dialecten, vooral als ze niet erkend zijn, niet gestandaardiseerd, als er geen onderwijs in gegeven wordt en als de dominante taal er nauw aan verwant is. In die situatie is de kans groot dat ze uiteindelijk samensmelten met de dominante taal. Maar ook dit behoeft niet te gebeuren: wanneer de sprekers van een dergelijke minderheidstaal voldoende taaltrots bezitten, kunnen ze door taalzuivering de invloed van de dominante taal tegenhouden en de eigen taal weg laten groeien van de dominante taal. Ze moeten hun taal dan wel doorgeven aan hun kinderen, want zonder moedertaalsprekers is het gauw afgelopen. Interessant in dit verband is het Luxemburgs: hoewel de regering deze taal in geen enkel opzicht steunt, wordt ze steeds meer gebruikt en gaat ze steeds meer verschillen van het Duits rondom; dat laatste groeit namelijk steeds meer toe naar het Standaardduits.

In heel Europa leiden de Europese eenwording en de veramerikanisering van de maatschappij, die sommigen als bedreigend ervaren, tot een groeiend bewustzijn van de eigen taal en cultuur en tot de behoefte zich van de rest van de wereld te onderscheiden. In Nederland heeft dit tot gevolg dat er meer liederen in het Nederlands en in dialect gezongen worden, dat regionale talen (Fries, Nedersaksisch, Limburgs, Zeeuws) Europese erkenning krijgen, dat de overheid streektaalfunctionarissen aanstelt, dat de aandacht voor taal toe-

neemt, en tot slot dat er allerlei kleinschalige puristische initiatieven tegen het Engels opkomen. Die initiatieven zullen waarschijnlijk niet leiden tot minder leenwoorden, maar ze zijn een teken van de belangstelling voor en de kracht van het Nederlands. Purisme houdt een taal niet in leven, taaltrots doet dat wel. En aan taaltrots is momenteel in Nederland geen gebrek.

Pessimisten die de teloorgang van het Nederlands voorspellen, wijzen erop dat wetenschappelijke publicaties en publicaties van grote, internationaal opererende bedrijven tegenwoordig in het Engels verschijnen – ook vroeger gebeurde dat, echter niet in het Engels maar in het Latijn – en dat Internet overwegend Engelstalig is – maar Nederlands wordt wel degelijk op het net gebruikt, en dat is al heel bijzonder: onderzoek heeft uitgewezen dat van de naar schatting 5000 gesproken talen er slechts 60 in nieuwsgroepen op het net gebruikt worden. Niets wijst erop dat het Nederlands gevaar loopt. Het Nederlands is, met 21 miljoen Nederlandse en Vlaamse sprekers, de derde Germaanse taal na het Engels en Duits, en komt op de wereldranglijst van aantallen sprekers ergens tussen de 35ste en de 40ste plaats. Het Nederlands is de officiële taal van Nederland, Vlaanderen, Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba. Op ongeveer 250 universiteiten in 43 landen buiten het Nederlandse taalgebied wordt Nederlands onderwezen. Nederlands is een van de werktalen van de Europese Unie. Zolang Nederlands de taal is die kinderen als eerste leren, zolang de media, het onderwijs zich grotendeels bedienen van het Nederlands, zolang is het Nederlands niet bedreigd.

Over dit boek

In dit boek ligt de nadruk op talen die van oorsprong op het Europese continent gesproken worden. De volgorde waarin de talen behandeld worden, is bepaald door de geografische ligging en de taalverwantschap: van dichtbij (Nederlandse variëteiten), naar omringend/verwant (Germaans), naar verderaf maar wel Indo-europees, naar nog verderaf en niet-Indo-europees, tot taalpolitiek over grotere regio's. Door deze indeling zijn talen waarin vergelijkbare verschijnselen plaatsgevonden hebben (zoals de Germaanse en de Romaanse talen) bij elkaar gezet, wat een zekere eenheid oplevert.

De rol van purisme in het Nederlands (waarover een apart boek zal verschijnen) is in dit boek slechts zijdelings behandeld: in deze inleiding en in het eerste stuk over regionale taaltrots. Het draait in dit boek om taalzuivering in vreemde talen en in taalvariëteiten van het Nederlands. Het eerste stuk over regionale taaltrots geeft een kort overzicht van de standaardisering van het Nederlands en de huidige positie van de Nederlandse dialecten ten opzichte van het Nederlands. In de tweede bijdrage wordt verteld hoe Groningers over hun dialect denken. Het derde stuk behandelt de situatie in Vlaanderen. Uit het vierde stuk blijkt dat de schrijver Edgar Cairo taalzuivering in het Surinaams-Nederlands gebruikte om deze taalvariëteit van het Nederlands te onderscheiden en zo een eigen Surinaamse identiteit te ontwikkelen. Het Afrikaans is vanwege zijn Nederlandse oorsprong onder de taalvariëteiten van het Nederlands geschaard, hoewel het huidige Afrikaans natuurlijk een zelfstandige taal is, een zustertaal van het Nederlands.

Niet alle talen, zelfs niet alle Europese talen, konden in dit boek een plaats krijgen. Dat hing samen met de beschikbaarheid van auteurs en taalgegevens, en simpelweg de dikte van het boek. Toch geeft dit boek een goed beeld van de werking van taalzuivering in de ontwikkeling van talen. Bovendien wordt van een groot aantal talen een historisch overzicht van de taalgeschiedenis ontvouwd, vanuit de invalshoek van de taalzuivering. In het register staan bovendien talen opgenomen die geen eigen stuk gekregen hebben, maar waarover in een ander stuk iets belangwekkends is opgemerkt.

In dit boek zijn bewust niet alleen staatstalen, maar juist ook veel minderheidstalen

opgenomen, waaronder Baskisch, Catalaans, Fries, Koerdisch en Berbers. Dikwijls is over dergelijke talen minder bekend dan over de staatstalen, terwijl hun geschiedenis minstens zo interessant is. De laatste twee bijdragen van dit boek zijn buitengewoon actueel: ze beschrijven welke politiek de Europese Unie en Rusland momenteel voeren tegenover hun minderheidstalen.

Er bestaan vrijwel geen werken waarin van een groot aantal talen de rol van taalzuivering in de taalontwikkeling wordt beschreven. Ik ken eigenlijk maar twee belangrijke werken: het theoretische *Linguistic Purism* van George Thomas uit 1991 en het prachtige, wetenschappelijke zesdelige *Language Reform*, dat tussen 1983 en 1994 is verschenen onder redactie van I. Fodor en C. Hagège. Het onderhavige boek is geschreven voor een algemeen publiek en is bedoeld voor iedereen die is geïnteresseerd in taal, taalontwikkeling, taalpolitiek en de onderlinge beïnvloeding van taal, cultuur en politiek. Uit dit boek komt zonneklaar naar voren wat een krachtig sturend middel purisme in de ontwikkeling van taal kan zijn. Praktiserende puristen kunnen uit dit boek wellicht iets leren over de manier waarop hun inspanningen de meeste kans van slagen hebben.

Noten

1. Met dank aan Harry Cohen, Jaap Engelsman, Joep Kruijsen, Felix van de Laar, Roel Otten, Els Ruijsendaal en Rieks Smeets voor hun kritische opmerkingen naar aanleiding van deze inleiding.
2. Het Roemeens heeft na de val van het communisme overigens ook een spellingwijziging doorgevoerd: in bepaalde posities werd de *î* gewijzigd in *â*, om daarmee de Latijnse en Romaanse herkomst van de taal te benadrukken. Zo werd de spelling van *pîine* 'brood', dat teruggaat op Latijn *panis*, gewijzigd in *pâine*.

Indo-europese talen

Variëteiten van het Nederlands

Regionale taaltrots: bewakers van het dialect[1]

Jan Nijen Twilhaar

Wie een willekeurige aflevering van het tijdschrift *Onze Taal* doorbladert, heeft veel kans een ingezonden brief tegen te komen waarin een bezorgde taalgebruiker zich beklaagt over een of andere vorm van taalverval. De briefschrijver weet dat de periodiek waarin hij zijn stuk geplaatst ziet, wordt gelezen door veel Nederlanders die zijn ergernis over het taalgebruik van talloze landgenoten delen. Dit ondanks het feit dat iedereen zich wel realiseert dat elke taal verandert en dat de verschillen tussen de taal van nu en die van vroeger groter worden naarmate we verder teruggaan in de tijd.

Het is niet mijn bedoeling een verklaring te geven voor de mening die sommigen hebben over het taalgebruik van anderen. Het is voldoende te constateren dat bepaalde taalvormen voor hen tekenen zijn van taalverval, en wie zijn taal liefheeft, zal zich ervoor inzetten deze te zuiveren van alle elementen die tot deze verloedering leiden. Daarvoor heeft hij medestanders nodig, die hij in de vorm van ingezonden brieven attendeert op kwalijke vormen van taalgebruik, in de hoop dat de lezer zich aangesproken voelt beter op zijn eigen woordkeus te letten en ook anderen te wijzen op de fouten die zij maken.

De bezorgdheid over taalverval is niet typerend voor deze tijd en al evenmin een eigenaardigheid van de Nederlander. Aitchison (1991) wijst erop dat de klacht over de achteruitgang van de taal wijdverbreid is in Europa. Over het Engels merkt zij op dat het purisme zijn hoogtepunt bereikte in de achttiende eeuw, de tijd waarin Samuel Johnson in het voorwoord van zijn beroemde woordenboek van het Engels uit 1755 zelfs beweert dat *tongues, like governments, have a natural tendency to degeneration.*

Taalverandering en taalzuivering

Vóór de zestiende eeuw was er nog geen eenheidstaal in Nederland. Het Nederlands bestond uit een verzameling dialecten die we aanduiden met de term Middelnederlands. Een andere benaming is Diets of Duuts, wat niets anders betekent dan 'taal van het volk' (*diet* is 'volk'). Het Diets stond tegenover de taal van de geestelijkheid en de geleerden, die in hun werk het Latijn gebruikten. In de zestiende en zeventiende eeuw streefde men om verschillende redenen naar een eenheid, waarbij de dialectverschillen, zeker in de geschreven taal, gladgestreken werden. Later, in de negentiende eeuw, ontstond er ook een norm voor de gesproken taal.

Een vroege vorm van taalpurisme is te vinden bij Vondel in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* uit 1650, waaruit duidelijk wordt dat er verschillende soorten Nederlands waren, waarvan de ene meer prestige genoot dan de andere. Dit bekende stuk van Vondel is een bijdrage aan de ontwikkeling van een soort Nederlands waaruit allerlei 'platte' elementen geweerd moesten worden. Deze vorm van taalzuivering, waaraan behalve Vondel vele anderen hebben meegedaan, heeft succes gehad. Na jaren bouwen aan de variant waarover Vondel spreekt, ontstond er een soort Standaardnederlands, gefundeerd op de dialecten van een aantal West-Nederlandse steden die het in de tijd van Vondel cultureel en economisch voor het zeggen hadden. De variant waarvan Vondel zo'n warm voorstander is, wordt door hem als volgt gekarakteriseerd:

Deze spraeck wort tegenwoordigh in 's Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten,

en het hof van hunnen Stedehouder, en t' Amsterdam, de maghtighste koopstadt der weerelt, allervolmaeckst gesproken, by lieden van goede opvoedinge, indien men der hovelingen en pleiteren en kooplieden onduitsche termen uitsluite: want out Amsterdamsch is te mal, en plat Antwerpsch te walgelijck, en niet onderscheidelijck genoegh. Hierom moeten wy deze tongen matigen, en mengen, en met kennisse besnoeien, oock niet al te Latijnachtigh, nochte te naeu gezet en nieuwelijck Duitsch spreken, maer zulcks dat de tong haer eigenschap niet en verlieze, waer van de hervormers onzer spraecke niet geheel vry zijn.

[Deze taal wordt tegenwoordig in 's-Gravenhage, namelijk in de raadzaal van de Staten en aan het hof van hun stadhouder, en in Amsterdam, de machtigste handelsstad van de wereld, heel correct gesproken door mensen met een goede opvoeding, als men de onnederlandse terminologie van de hovelingen en advocaten en kooplieden buiten beschouwing laat; want oud Amsterdams is te dwaas en plat Antwerps te afschuwelijk en niet voldoende in staat om nuanceringen te maken. Om deze reden moeten we matig gebruik maken van deze dialecten (groepstalen) en deze mengen en met kennis van zaken zuiveren, maar ook weer niet al te veel overeenkomstig het Latijn, noch te krampachtig en zonderling Nederlands spreken, maar zodanig dat de taal haar eigen aard niet verliest, waarvan de hervormers van onze taal niet geheel vrij zijn.]

De zeventiende-eeuwse grammatici hadden grote waardering voor het Nederlands van die tijd, het Nederduits, dat in hun ogen een oorspronkelijke taal was, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Frans, dat werd gezien als een bastaardtaal van Latijnse en Germaanse herkomst. Men wilde dan ook een normatieve grammatica ontwikkelen en een van de criteria daarvoor was dat niet de dagelijkse omgangstaal, maar de verzorgde taal van de ontwikkelden die hun dialect hadden losgelaten, als uitgangspunt werd genomen. Ook moest men kijken naar 'het gebruik der goede schrijvers'. Wetenschappers waren zich al in de eerste helft van de zestiende eeuw steeds meer gaan distantiëren van het Latijn en meer in het Nederlands gaan schrijven. Dat betekende dat vaktermen door hen vernederlandst werden. De grootste taalvernieuwer uit die tijd was de Brugse duizendpoot Simon Stevin (1548–1620), aan wie we veel Nederlandse termen uit de wiskunde te danken hebben, zoals *driehoek*, *zwaartelijn* en *middelpunt*. Ook de term *wiskunst* (later tot *wiskunde* geworden) werd door hem ingevoerd. Terwijl Stevin de woordenschat van de wiskunde vergrootte met Nederlandse termen, introduceerde of verbreidde de rechtsgeleerde Hugo de Groot (1583–1645) Nederlandse woorden als *boedel*, *roerende en onroerende goederen*, *huwelijkse voorwaarde* en dergelijke.

Purisme kan dus wel degelijk succesvol zijn. In de bovengenoemde voorbeelden gaat het om een taal waaraan gedurende lange tijd bewust werd gewerkt, het toekomstige Standaardnederlands, dat nu zo'n beetje iedere Nederlander kan spreken. Het is mogelijk dat in de tijd waarin deze taal werd opgebouwd, een groot deel van de taalgemeenschap alert was op het gebruik van bepaalde vormen en het vermijden van andere, zowel in het mondeling als in het schriftelijk taalgebruik, waardoor er een standaardisering optrad die in brede kring van de bevolking steun vond. In dit verband moet ook de Statenbijbel worden genoemd, die in 1637 werd uitgegeven en die het Nederlands diepgaand heeft beïnvloed, waarschijnlijk meer dan welk ander boek ook.

Maar toen er eenmaal een norm voor het Standaardnederlands was, een norm die op school werd aangeleerd, trad een nieuwe kracht in werking: de wet van het behoud van het oude. Terwijl het normaal is dat taal verandert, gingen taalgebruikers hun best doen die

taalverandering tegen te gaan of te sturen. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende paren zinnen:

Het boek dat op tafel ligt, is van de bibliotheek.
Het boek wat op tafel ligt, is van de bibliotheek.

Mijn broer is groter dan mijn vader.
Mijn broer is groter als mijn vader.

Hij geeft het boek aan hen.
Hij geeft het boek aan hun.

Zij hebben het gedaan.
Hun hebben het gedaan.

De eerste vorm wordt door de school en de grammatica's voorgeschreven. De tweede vorm kan men op grote schaal uit de volksmond optekenen. Voor een deel heeft dat te maken met het feit dat de taalgebruiker geen intuïties over bepaalde vormen heeft: de eerste vorm is aangeleerd, maar gaat niet terug op een taalrealiteit. Sterker nog: de vorm is vaak in strijd met de taalrealiteit. Het onderscheid tussen *dan* en *als* wordt gemaakt door een oude schoolregel. Bij *hen* en *hun* hebben we te maken met een kunstmatig onderscheid dat in een grammatica uit 1625 werd voorgesteld op basis van het systeem van de naamvalsvormen, dat allang niet meer bestaat in het Nederlands. Bijna onmerkbaar zien we het betrekkelijk voornaamwoord *dat* het veld ruimen voor *wat* in betrekkelijke bijzinnen. Misschien meer opvallend, maar ook wijdverbreid, is het verschijnsel dat *hun* als onderwerp van de zin wordt gebruikt.

Hieruit blijkt dat er niet altijd één standaardvorm is: er kunnen varianten voorkomen, die soms ongelijkwaardig zijn (*groter als/dan*) en soms min of meer gelijkwaardig zijn (*het boek dat/wat*). Bovendien bestaat er voor veel sprekers naast de standaardnorm nog een tweede taal: het dialect dat zij als moedertaal hebben geleerd. Ten slotte moet opgemerkt worden dat taalvariatie vaak een indicatie is voor taalverandering die zich aan het voltrekken is.

Regionale talen

Als we komen te spreken over dialecten, moeten we ons afvragen hoe het daar zit met taalverandering en taalzuivering. Dat sommigen trots zijn op hun dialect is zeker, maar hoe komt dat dan tot uiting en wat is het effect daarvan? Voordat we ons hiermee bezighouden, moet eerst duidelijk worden wat we onder een dialect verstaan, want het gebruik van deze term doet misschien vermoeden dat het hier om een ander systeem gaat dan bij taal. Hoewel een dialect en een taal in linguïstisch opzicht gelijkwaardig zijn, omdat ze beide volwaardige taalsystemen zijn die in complexiteit niet voor elkaar onderdoen, blijkt het onderscheid tussen die twee een emotionele lading te hebben, die treffend onder woorden wordt gebracht in Entjes (1974:43):

> Het onderscheid tussen taal en dialect blijkt een emotioneel geladen probleem van taalbeschouwers te zijn. Historisch taalkundigen, die heel goed weten, waarover zij het hebben, ondervinden er toch maar weinig last van. In hun kring heten Nederlands, Engels, Duits nu eens Germaanse talen, dan weer Germaanse dialecten. Voor hen bestaat een emotionele binding aan deze terminologie nauwelijks.

Voorstanders van het Fries als taal moeten niets hebben van het Fries als dialect. Vergelijk Entjes (1974:42):

> Zij strijden voor het Fries als volwaardige concurrent van het Nederlands. Het Nederlands is een taal. Het Fries mag niet minder zijn en een dialect is minder, naar zij denken. In de Friese taalstrijd neemt het aanzien van het Fries als taal een belangrijke emotioneel bepaalde plaats in. Men vreest de invloed van aangrenzende Oostnederlandse dialecten helemaal niet, die van de Nederlandse taal des te meer.

Vanwege de linguïstische gelijkwaardigheid van dialecten en talen zou men ervoor kunnen kiezen in bepaalde contexten de voorkeur te geven aan 'regionale taal' boven 'dialect'.

Regionale taaltrots en taalattitude

Dialecten zijn talen en hun systeem is eveneens aan verandering onderhevig. Voor de regionale talen is de druk van het Nederlands groot. Lange tijd heeft het dialect minder aanzien genoten dan de standaardtaal. Dat begon, zoals we hebben gezien, in de zestiende eeuw en het duurt tot in deze eeuw voort. Het Standaardnederlands gaf prestige, het dialect was 'slechts' de thuistaal. Het is dus geen wonder dat het dialect steeds meer terrein verloor aan het Standaardnederlands. We zien dit onder meer in de woordenschat. In het Roermonds bijvoorbeeld zijn de woorden *balt, bèstemoder, biemös, melger* vervangen door Standaardnederlands *gaw/gauw, oma, koolmees, hom*, en in het Maastrichts vinden we in plaats van *degoe, depesj, hospitaol, kravat* tegenwoordig *tegezin, tillegram, ziekenhoes, das* (meer voorbeelden in Bakkes 1999 voor het Roermonds en Van de Wijngaard 1999 voor het Maastrichts). Maar de laatste tijd vindt een kentering plaats. De trots op het dialect neemt toe en dit heeft mogelijk tot gevolg dat er pogingen worden ondernomen de invloed van het Nederlands in te perken. Ik kom daar verderop in deze bijdrage op terug.

Al in de vorige eeuw sprak W. Draaijer in het 'Voorbericht' van zijn bekende *Woordenboekje van het Deventersch dialect* (1896) zijn verontrusting uit over de veranderingen die er de laatste jaren in het dialect van Deventer hebben plaatsgevonden, de stad waar hij geboren en getogen is:

> In de laatste jaren heeft het dialect van Deventer danig geleden. Het getal *vleesèters* is op onrustbarende wijze gestegen en dat der *vleisèters* in dezelfde mate gedaald. Vandaar dat het hóóg tijd wordt, dat taalminnaars het Deventersch eens onder handen nemen; hoe langer men daarmede wacht, hoe meer gevaar er bestaat, dat woorden en uitdrukkingen, die voor de taalstudie van belang zijn, voor goed verloren raken.

Uit dit citaat spreekt een puur wetenschappelijk belang om zich met het dialect bezig te houden: het conserveren van taalvormen die belangrijk kunnen zijn voor de taalstudie en die bezig zijn te verdwijnen. De angst voor dialectverlies blijft hier echter nog beperkt tot het verdwijnen van een aantal dialectspecifieke vormen. Draaijers pogingen kan men uitleggen als een impliciete uiting van dialectpurisme. Deze vorm van purisme komen we al vroeg tegen voor het Maastrichts: al in de eerste helft van de negentiende eeuw had de bevolking van Maastricht een afkeer van het binnendringen van Nederlandse en Franse vormen in het Maastrichtse dialect (zie Van de Wijngaard 1999). Die afkeer was de reden waarom Franquinet rond 1850 de klanken en de woordenschat van het Maastrichts vastlegde en deze in de vorm van een artikel publiceerde in *Archief voor Nederlandsche Taalkunde*.

In de negentiende eeuw zal echter niet iedereen dezelfde waarde aan dialecten hebben toegekend. Hoe verschillend taalgebruikers in de jaren zeventig van de twintigste eeuw tegen dialecten kunnen aankijken, blijkt goed uit de volgende passage, waarmee het al genoemde boek van Entjes uit 1974 begint:

> Dialecten zijn tekenen van tegenspraak geworden. Voor de een zijn zij maar gestamelde uitingen van meer of minder zwakke geesten, voor de ander talen met oorspronkelijke zeggingskracht, waarmerk van gezond geestelijk leven. Volgens sommigen breken zij de eenheid van de Nederlandse natie. Anderen huldigen de opvatting, dat hun verscheidenheid het Nederlandse cultuurpatroon op gelukkige wijze verrijkt. Er zijn er, voor wie het gebruik van dialect een achterhaalde zaak is. Het moet bestreden worden, vooral door het onderwijs. Er zijn er ook, voor wie het levende dialectgebruik in grote delen van ons land reden genoeg is om te streven naar behoud van de dialecten. De school zou dat streven moeten steunen. Velen denken, dat de dialecten het onderwijs in het Nederlands op ernstige wijze schaden. Maar het wordt de school ook als een methodisch tekort aangewreven, dat zij geen nuttig gebruik weet te maken van de aangeboren taalschat van vele kinderen ten behoeve van een meer vruchtbaar onderwijs van de Nederlandse taal.

De laatste jaren ziet men de belangstelling voor dialecten toenemen. Mogelijk wordt deze nog vergroot door de gedachte dat bij de eenwording van Europa de dialecten helemaal zullen verdwijnen. Op diverse plaatsen in Nederland zijn dialectverenigingen ontstaan, die het gebruik van het dialect willen bevorderen en in stand houden, en die in sommige gevallen cursussen geven en boeken over dialecten publiceren. Ook zijn er verschillende muziekgroepen in Nederland die hun teksten in een dialect ten gehore brengen. De grootste opsteker voor velen is misschien toch wel dat enkele jaren geleden het Nedersaksisch (de taal van Groningen, Drenthe, de Stellingwerven, Overijssel en een groot deel van Gelderland en een aangrenzend Duits gebied) en het Limburgs als Europese minderheidstalen werden erkend. En ook in deze tijd zijn er dialectliefhebbers die purisme bedrijven. In Limburg bijvoorbeeld vinden we een afwerende houding tegen woorden die uit het 'Hollands' zijn overgenomen. Samenstellers van Limburgse dialectwoordenboeken menen dat de dialecten van de beide Limburgen snel aan het verloederen zijn onder invloed van het Standaardnederlands en dat het van belang is dat deze op papier worden vastgelegd. Deze visie wordt in verschillende inleidingen tot uitdrukking gebracht. De woordenschat die in de woordenboeken wordt opgenomen, is dan ook vaak gekoppeld aan het taalgebruik van oudere sprekers. Uit het Standaardnederlands overgenomen vormen (die soms zijn aangepast aan de klankregels van het desbetreffende dialect) worden meestal niet opgenomen. Zelfs nieuwvormingen worden doorgaans geweerd. Zo heeft G. Kooijman in zijn *Tungelroys woordenboek* alleen de taal van vóór 1950 opgenomen. Toch heeft hij, zoals hij in zijn inleiding opmerkt, niet kunnen voorkomen dat er 'modernismen' in zijn geslopen.

Maar het voortbestaan van de regionale talen is afhankelijk van de houding die de taalgebruiker tegenover zijn dialect inneemt. Veel dialectsprekers hebben een grote taalloyaliteit ten aanzien van hun dialect: het is hun moedertaal en zij voelen zich door die taal verbonden met degenen die dit dialect ook spreken. Maar als de dialecten het voor hun voortbestaan alleen moesten hebben van deze loyaliteit, zouden zij binnen afzienbare tijd zeker verdwijnen, of ze nu officieel van regeringswege als minderheidstaal zijn erkend of niet. Voor het blijven bestaan van een taal is het nodig dat die taal wordt doorgegeven aan de volgende generatie, dat wil zeggen als moedertaal wordt aangeboden. In vroeger tijden was het op het platteland vanzelfsprekend dat kinderen het dialect van hun ouders als moe-

dertaal leerden. Tegenwoordig spreekt dat niet meer vanzelf en is er meer nodig dan taalloyaliteit. Taaltrots die in staat is regionale talen voor uitsterven te behoeden, bestaat uit zowel taalloyaliteit als een positieve taalattitude. Dat wil zeggen dat de dialectgebruiker behalve de warmte die hij voelt wanneer hij met anderen zijn dialect spreekt, onderkent dat hij beschikt over een volwaardige taal naast het Nederlands en dat hij zichzelf tweetalig mag noemen. Als die positieve taalattitude groot genoeg is, zal hij willen dat zijn dialect blijft voortbestaan. Voorwaarde daarvoor is dat hij zijn kinderen op z'n minst dit dialect als moedertaal aanbiedt naast het Nederlands.

Het is heel goed voor te stellen dat in deze sfeer van dialectbewustheid de verzorging van het dialect een steeds belangrijkere rol gaat spelen: dat dialectgebruikers bewust proberen de invloed van het Nederlands te weren en het eigen karakter van het dialect te handhaven. De overheid zou dit streven kunnen steunen door de dialecten te erkennen als minderheidstalen waar ook op scholen in de vorm van lesmateriaal aandacht aan besteed gaat worden.

Noot

1. Graag wil ik Nicoline van der Sijs en Ton van de Wijngaard bedanken voor het waardevolle commentaar dat zij gaven op de inhoud van deze bijdrage.

Literatuur

Aitchison, J. (1991), *Language change: progress or decay?* Cambridge etc.: Cambridge University Press.

Bakkes, Pierre (1999), 'Wordt *Remunjs* Roermonds? Nevver neet!', in: Kruijsen en Van der Sijs (red.), pp. 251-262.

Draaijer, W. (1896), *Woordenboekje van het Deventersch dialect*, 's-Gravenhage: Nijhoff.

Entjes, H. (1974), *Dialecten in Nederland*, Haren, Knoop & Niemeijer.

Kruijsen, Joep en Nicoline van der Sijs (red.) (1999), *Honderd jaar stadstaal*, Amsterdam/Antwerpen: Contact.

Wijngaard, Ton van de (1999), 'Proate euver 't Mestreechs', in: Kruijsen en Van der Sijs (red.), pp. 233-249.

Variëteiten van het Nederlands

Het voorbeeld Groningen: de moeilijke verhouding tot het dialect

Siemon Reker

Inleiding

Dit is een zo feitelijk mogelijk verhaal over een hoogst onfeitelijke zaak. Het begint met enkele inleidende opmerkingen die de bijzondere positie van een – of in elk geval dit – dialect in de Nederlandse situatie aan het eind van de twintigste eeuw duidelijk moeten maken. Vervolgens zal in de aansluitende paragrafen achtereenvolgens
- een ruwe impressie gegeven worden van de taalkaart van Groningen
- op basis van een aselecte steekproef uit een niet-gepubliceerd onderzoek nagegaan worden hoe het staat met het aantal sprekers van het Gronings in Groningen en hun houding tegenover de taal van deze provincie (1995)
- aan de hand van een enquête van de Stichting Nederlandse Dialecten (1994) een impressie gegeven worden van nog niet eerder openbaar gemaakte oordelen van Groningssprekenden over hun dialect
- dankzij evenmin gepubliceerd materiaal uit een afvraging in het *Nieuwsblad van het Noorden* (1991) zo precies mogelijk nagegaan worden door welke vertegenwoordigers en/of in welke regio van Groningen het beste dialect gesproken wordt, althans in de ogen van de dialectsprekers zelf.

Wat immers is 'goed', 'correcter', 'mooier' of 'beter' taalgebruik in een situatie waarin er van oudsher honderden verschillen bekend zijn tussen betrekkelijk dicht bij elkaar gelegen regio's en waar sinds geruime tijd een grote hoeveelheid taalverschuivingen bij komen, die zich zoal niet in de richting van de standaardtaal ontwikkelen dan toch mede daardoor geïnitieerd zijn? Voor meer dialecten in Nederland geldt hetzelfde als het Gronings: het is in het dagelijkse leven grosso modo van ondergeschikt belang geworden aan de standaardtaal. Dat moet niet alleen effecten hebben op de inhoud van deze streektaal maar ook op de houding ertegenover. Van een grote mate van normering is geen sprake omdat er geen praktische behoefte aan is, vooral bij ontstentenis van een rol van het Gronings in het onderwijs. In de kranten of in een regionaal belangrijk tijdschrift als *Toal en Taiken* is zelden sprake van een openlijk verzet tegen gangbare taalvormen of van een roep om duidelijkheid over de vraag wat als meer of minder juist moet gelden.

De invloed van het Nederlands op het Gronings is groot, en zulks niet alleen in bijvoorbeeld de laatste twintig jaar. Dat uit zich zo duidelijk dat de voorbeelden voor het oprapen liggen en ik maak daarom slechts een ruwe keus.

1. Klinkers passen zich aan het Nederlands aan, zelfs voor het Gronings kenmerkende als die in *baier*, *vlaais* en *klaaier*, waardoor deze woorden (achtereenvolgens, ook in de tijd) omgezet werden in de Nederlandse pendanten *bier*, *vlees* en *kleren*.
2. Een woord als *boksem* 'broek' werd in het Gronings subtiel gefaseerd gelijkgemaakt aan het Nederlands: naast *boksem* kwam *broek* op, in de betekenis van 'zondagse of mooie broek', terwijl *boksem* tegelijkertijd veelbetekenend een negatieve connotatie of de betekenis 'werkbroek' meekreeg en daarna verder verdween.
3. Op een systematische wijze worden werkwoorden van hun hedendaagse onregelmatig-

heid ontdaan (*ik rie – hai ridt* wordt onder invloed van de Nederlandse parallelle vormen *ik rij – hij rijdt* tot *ik rie – hai riedt*). Omgekeerd wordt een regelmatig voltooid deelwoord als *bakt* tot een onregelmatig *bakken* 'gebakken' en dus is het Nederlands de bepalende factor en niet bijvoorbeeld een dialectisch streven naar economie of regelmaat.
4. Is de gangbaarste Groningse vorm nu nog *sukkeloa* 'chocola', de onvoorspelbare relatie tussen de beginklanken in de woorden in dialect en standaardtaal maakt het waarschijnlijk dat in de toekomst gesproken zal worden van *sjukkeloa*, zoals dat in kindertaaluitingen is waargenomen.

Er is een naar alle waarschijnlijkheid onbewust streven op zeer grote schaal om het Gronings waar mogelijk in een heldere één-op-één-relatie met de standaardtaal te brengen, en in zoverre functioneert het Standaardnederlands in de praktijk bijkans als stille norm voor de streektaal.

Tegenover deze kleine illustratie van invloeden van het Nederlands op het Gronings staan maar weinig gevallen van het omgekeerde. Het Gronings kan wijzen op de welbekende export van *butje* 'imbeciel' via de studenten- en jongerentaal naar de Nederlandse standaardtaal; de groet *moi* is allicht via dezelfde weg naar ruimer landelijk gebruik gegaan en niet ondenkbaar is dat ook *roppen* 'rukken, trekken' op termijn dezelfde route zal afleggen van het Gronings naar het Nederlands. In een eerder stadium heeft het Nederlands aan een dialect als het Gronings de vorm *niks* te danken, niet toevallig nog immer een negatief gemarkeerde variant van *niets*. Dat we niet denken dat het toeval is dat *onbeschoft* als onbeschaafde variant van *onbeschaafd* de standaardtaal binnendrong en toen ook nog een etymologisch verkeerde spelling meekreeg. Om de herkomst wat te maskeren?

De distantiëring ten opzichte van het Nederlands is in dialectkringen in Groningen kennelijk niet bijster interessant; er is bij mijn weten niet substantieel over gepubliceerd, en anders dan in het aangrenzende Friesland wordt er in krant en op de radio niet veel met het rode, veroordelende potlood in de richting van gebezigd dialect gewezen. 'Gaaf Gronings' is een onbekend begrip in deze regio. Sinds 1953 en vooral sinds 1984 is er in Groningen wel een zekere, breed geaccepteerde hoeveelheid spellingregels waarin niet voor niets benadrukt wordt dat deze voor álle subdialecten geschikt zijn en dus variatie toestaan. Wie *huus* zegt voor 'huis' schrijft dat, wie *hoes* zegt kan dat zonder bezwaren noteren. In wezen zeggen de spellingregels van 1984 (zie daarvoor de meest actuele samenvatting in Reker 1998:301-330) dat alle geografische varianten van het Gronings gelijkwaardig zijn. In Groningen is maar zelden iets zichtbaar van een streven naar de vorming van een standaarddialect: het duidelijkste voorbeeld vormen de actieve groepen bijbelvertalers die een welgekozen mix van dialectvormen in hun snel vlottende werk opnemen.

De taalkaart van Groningen

De grote hoeveelheid isoglossen die getekend kunnen worden op basis van bijvoorbeeld deel 16 uit Blancquaerts *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) van de hand van Sassen leidt tot de volgende hoofdlijnen. Ze worden eerst kort beschreven en daarna aan een enkel voorbeeld geïllustreerd. De geografische aanduidingen moeten niet steeds historisch-precies worden genomen.
1. Centraal op de kaart, bijna letterlijk als een spin in een nat web van waterwegen, bevindt zich de provinciale hoofdstad en naamgenoot van de provincie, Groningen. Daaronder rekenen we ook enkele plaatsen in de directe omgeving aan de zuidzijde.
2. Vanuit Groningen loopt het Reitdiep als een soort van grillige lijn in de richting van Zoutkamp en het Lauwersmeer. Links daarvan ligt het westen van de provincie, ook aan te duiden als het Westerkwartier.

3. Het Damsterdiep loopt vanuit de provinciale hoofdstad vrij recht in de richting van Delfzijl. Tussen het Reitdiep en het Damsterdiep – aan de noordzijde begrensd door de Waddenzee – bevindt zich Noord-Groningen, ook aan te duiden als het Hogeland. De grotere plaatsen Appingedam en Delfzijl horen niet tot dat gebied maar worden bij Oost gerekend.
4. De hele rest van de provincie ten zuiden van het Damsterdiep is de regio die we in ruime zin het oosten kunnen noemen. Daarbinnen is van noord naar zuid achtereenvolgens nader onderscheid te maken tussen het Oldambt aan de noord- en oostzijde (waaronder Winschoten) en meer zuidelijk en westelijk de Veenkoloniën met grotere plaatsen als Hoogezand-Sappemeer, Veendam en Stadskanaal. Het Oldambt valt dialect-geografisch als het ware in tweeën uiteen: een noordelijk deel dat bepaalde specifieke kenmerken van Oost mist en aansluiting heeft (of tot voor kort had) bij Noord en een zuidelijk gebied dat nauwer aan de Veenkoloniën verwant is.

In de zuid-oostelijke hoek van dit gebied kunnen we Westerwolde apart benoemen, als een regio met een dialect dat aanvankelijk sterk afwijkende kenmerken bezat die in de loop van deze eeuw voor een zeer groot deel zijn opgegeven ten gunste van de andere oostelijke dialecten, dat van de Veenkoloniën voorop.

Deze vijf (of zes als we Westerwolde apart zouden rekenen) gebieden vormen de area's waar het in deze bijdrage om draait, met name in de paragraaf waarin we proberen na te gaan of er 'een beste Gronings' bestaat naar het oordeel van actieve dialectsprekers. Bepaalde talige kenmerken beperken zich precies tot deze gebieden, maar geen enkel geval vormt overal een fraaie isoglosse die parallel loopt aan deze indeling. De optelsom van allerlei overeenkomsten en verschillen leidt tot de bovenstaande, intersubjectieve indeling. Oostelijk-Groningen en delen van de regio-Stad kenmerken zich vooral door de langere vormen op *-e* (*kouke* 'koek', *staine* 'steen' tegenover Noordelijk *kouk* en *stain*). Het noordelijke Oldambt (Duurswold, Fivelingo bezuiden het Damsterdiep) sluit zich in dit opzicht evenwel aan bij Noord.

Het Westerkwartier maakt in z'n klinkers een Drentsige, misschien zelfs Nederlandse indruk door het bijna overal ontbreken van de *ai*-klank die voor menigeen het Gronings typeert. Hetzelfde geldt voor de *ou* als in *mouten* 'moeten' e.d.

Het imperfectum *maakte* is een goede illustratie van de geschetste kaart; daarvoor nemen we zin 21 uit de RND: 'Die kerel maakte de hele wereld aan het vechten.' In het Westerkwartier is de variant *moek* inmiddels geheel verdwenen en bij oud en jong vervangen door *moakte*. In Noord-Groningen is *mouk* nog het meest gangbaar, ook al staat het onder dezelfde druk die in het Westerkwartier volledig effect gehad heeft en komt *moakte* er bij uitstek bij jongere sprekers voor.

In Oost-Groningen is het bijna steeds *muik*. De verleden tijd met een *ui*-diftong staat hier sterk als gevolg van de grote hoeveelheid werkwoorden waarin deze als opvallende markeerder meer en meer voorkomt, en daarmee veel sterker dan *ou* op het Hogeland. Bij ouderen in het noord-oostelijke deel van het Oldambt komt *mouk* nog wel voor, maar *muik* is overal in Oost de meest genoemde variant. (Bijzonder, maar hier verder niet van belang, is de gemengde vorm *maik* die gevonden wordt in het grensgebied tussen *mouk* en *muik*, met name langs het Damsterdiep en in een regio ten zuiden van Delfzijl.)

De Stad Groningen sluit zich aan bij het oosten met *muik*, maar *maokte* is in opmars.

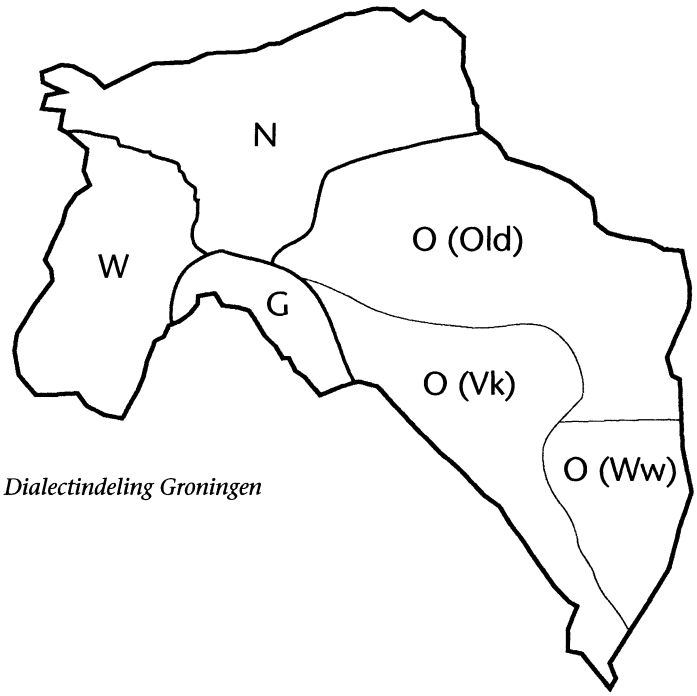

Kaart 1. Dialectindeling Groningen

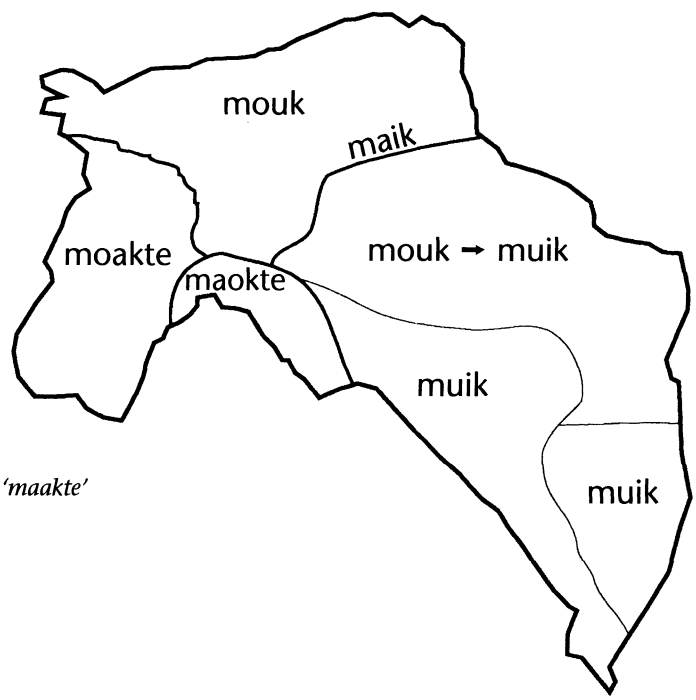

Kaart 2. 'maakte'

Taalsociologische feiten over Groningen door inwoners (1995)

Toen Groningen in het begin van 1995 een eigen regionale televisiezender kreeg, liet deze omroep een onafhankelijk bureau nagaan wat de voornemens van de aspirant-stemmers waren bij de Statenverkiezingen van maart 1995. Hier ging het dus om een onderzoek onder de inwoners van de provincie Groningen, zonder de beperking tot de dialectsprekers. In een extra vraag werd naar dat aspect geïnformeerd: 'Spreekt u Gronings?'[1] Van de ondervraagden antwoordt 65 procent positief. Vrijwel eenzelfde hoeveelheid deelnemers, samen 64 procent, beschouwt het als belangrijk (35 procent) of heel belangrijk (29 procent) 'dat deze taal in ere wordt gehouden'. Zeventien procent vindt het 'een beetje' belangrijk en evenveel oordeelt dat niet van belang.

De leeftijdsopbouw van de geënquêteerden laat zien dat het Gronings in 1995 een afnemend gesproken taal is:

leeftijdsgroep	*ja*	*nee*
18-25 jaar	44%	56%
26-35 jaar	59%	41%
36-45 jaar	64%	36%
46-55 jaar	66%	34%
56-65 jaar	77%	23%
> 65 jaar	79%	21%

Tabel 1. Sprekers van het Gronings (1995)

De conclusie moet luiden dat ouders met jongere kinderen (het meest te vinden in de onderste drie leeftijdscategorieën) het beter oordelen aan dezen het dialect niet te leren.

Hoe staan de verschillende leeftijdsgroepen tegenover het dialect van de provincie Groningen?

Het Gronings is ...

leeftijdsgroep	*heel belangrijk*	*belangrijk*	*beetje belangrijk*	*niet belangrijk*	*weet niet*
18-25 jaar	14%	36%	22%	28%	0%
26-35 jaar	16%	42%	26%	15%	1%
36-45 jaar	26%	37%	17%	17%	3%
46-55 jaar	31%	37%	16%	15%	1%
56-65 jaar	43%	34%	7%	15%	1%
> 65 jaar	45%	25%	11%	13%	6%

Tabel 2. Oordelen omtrent het Gronings (1995)

Voorwerp van tegenspraak is het dialect hier alleen bij de jongste onderscheiden groep: daar liggen de oordelen van mensen die het Gronings niet belangrijk (28 procent) en wel belangrijk (36 procent) vinden betrekkelijk dicht bij elkaar, terwijl in alle oudere categorieën een duidelijk positiever oordeel genoteerd is. Van jong naar oud verschuift als het ware het oordeel van niet belangrijk naar een beetje belangrijk, naar belangrijk naar heel belangrijk. De belangwekkende kwestie op termijn is: worden de oordelen door de leeftijdsgroepen meegenomen of verschuiven ze en nemen mensen oordelen aan die bij bepaalde leeftijden passen? Zijn de meningen, anders gezegd, groeps- of persoonsgebonden?

Ten slotte is zowel het spreken van het Gronings als het oordeel omtrent deze streektaal afgezet tegen de hoogste opleiding van de informant. Allereerst is duidelijk dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen het opleidingsniveau en de dialectbeheersing: hoger opgeleiden zeggen minder dialectsprekend te zijn dan lager opgeleiden:

opleidingsniveau	*spreekt Gronings*
lager onderwijs	90%
lbo/lavo/mavo	77%
havo/vwo/mbo	61%
hbo/universiteit	40%

Tabel 3. Opleidingsniveau en Groningssprekend (1995)

Een interessant gegeven is dat het wel of niet spreken van het Gronings niet direct in verband hoeft te staan met een positieve of negatieve houding. In het volgende staatje is voor elk van de vier onderscheiden opleidingsgroepen genoteerd hoeveel procent van de ondervraagden het heel belangrijk of belangrijk vond om het Gronings in ere te houden (in de derde kolom is nogmaals vermeld wat het percentage sprekers van het Gronings voor die groep was):

opleiding	*Gronings in ere houden is (heel) belangrijk*	*sprekers*
lager onderwijs	73%	90%
lbo/lavo/mavo	67%	77%
havo/vwo/mbo	64%	61%
hbo/universiteit	56%	40%

Tabel 4. Dialectoordeel en opleidingsniveau (1995)

We zien de algemene tendens dat lager opgeleiden in Groningen meer Gronings spreken dan hoger opgeleiden daar, maar omgekeerd zijn de hoger opgeleiden naar verhouding positiever over dat dialect: in de laagste twee opleidingssectoren liggen de percentages 'sprekers' van het Gronings boven die van degenen uit die groepen die het dialect belangrijk of heel belangrijk noemen; in de hoogste twee opleidingssectoren liggen de percentages (heel) positieve oordelen boven die van het aantal sprekers.

In zoverre is het dialect toch – naar Entjes' bekende woord (1974:7) – voorwerp van tegenspraak.

Karakteriseringen van het Gronings door Groningssprekenden (1994)

De Stichting Nederlandse Dialecten (SND) herhaalde in 1994 twee oude enquêtes met behulp van een grote hoeveelheid regionale dagbladen in Nederland en Vlaanderen (zie Belemans en Van de Wijngaard 1995). Ook daar werd aan het eind een bescheiden aantal open vragen gesteld, waaronder deze als laatste: 'Als u in één woord moet karakteriseren wat uw dialect u doet, dan is dat:...' Het gaat dus opnieuw om een afvraging met als doel dialectgebruik te attraperen en het zijn dus wederom vooral (betrekkelijk) actieve dialectsprekers die aan het onderzoek meededen.

Voor Groningen waren dat er ongeveer 900. Het merendeel van deze antwoorden is positief tot zeer positief over de eigen streektaal, en ook woorden van trots komen daar meermalen bij voor. De lange alfabetische lijst van de antwoorden begint met omschrij-

vingen als vele malen *aigen* 'eigen' en voorts 'alles', 'belangrijk', 'blijven', 'dichtbij', 'dierbaar', 'eigen', 'eigenheid', 'eigenwaarde', 'emotie' en eindigt met werkelijk zeer vele malen het begrip *thoes* en *thuus* 'thuis', 'trots', 'vanzelfsprekend', 'veel', 'verbondenheid', 'vertrouwd', 'veel', 'warmte', 'weemoed', 'wij' en 'wortels'. Als enkelingen verdwaald treffen we daartussen de notities 'doet me niet zoveel', 'maakt me niets uit', 'nait mooi mor mag nooit verdwienen', 'weinig'.

Sommige invullers van de SND-enquête lopen de koude rillingen over de rug, schrijven ze, wanneer ze Gronings horen; het is hun grootste liefde en het dialect is hun uit het hart gegrepen. Het is voor de invullers van die grote schriftelijke afvraging uit 1994 nauwelijks een voorwerp van tegenspraak, maar het ging hier dan ook niet om een aselecte steekproef.

Het beste Gronings volgens dialectsprekers (1991)

Hoe waarderen dialectsprekers de taal van de diverse gebieden binnen deze provincie? Laat een Groninger trots zijn op het Gronings (of, minder vaak, niet), voor welke variant geldt dat dan in de eerste plaats? Daar wordt voorzover ik weet hier voor het eerst iets feitelijks over gezegd.

De feiten waarop deze paragraaf gebaseerd is, beginnen in 1991 met een suggestie van een naaste, Friese, collega om aan het eind van een schriftelijke enquête met voornamelijk allerlei vertaalopdrachten ook naar 'het beste' Gronings te informeren.[2] De slotvraag luidde: 'Het beste Gronings/Fries/Drents; bestaat dat? Ja/nee/weet niet. Zo ja: waar of door wie wordt het gesproken?'

In Tabel 1 is weergegeven hoe uit het onderzoek van RTV Noord naar voren kwam dat het aantal Groningssprekenden in deze provincie afnemend is, als men het afzet tegen zes leeftijdsgroepen van hoog naar laag. In de volgende tabel is het aantal inzendingen van de *Nieuwsblad*-enquête uit 1991 vermeld, herleid naar de leeftijdsindeling van het RTV-Noord-onderzoek uit 1995. In de toegevoegde kolom staat het aandeel van deze leeftijdsgroep op het totaal van de deelnemers.

leeftijdsgroep	*Gronings-sprekend (1995)*	*deelnemer (1991)*
18-25 jaar	44%	0,3%
26-35 jaar	59%	6%
36-45 jaar	64%	13%
46-55 jaar	66%	21%
56-65 jaar	77%	23%
> 65 jaar	79%	37%

Tabel 5. Sprekers van het Gronings (1995) en deelnemers enquête 1991

We kunnen concluderen dat degenen die aan het onderzoek van 1991 meededen, een logische afspiegeling vormen van de in 1995 gemeten werkelijkheid met betrekking tot het actief spreken van het Gronings: iedere oudere categorie heeft een groter aandeel in de inzendingen dan een jongere groep. Niet de getallen zijn in beide kolommen gelijk, maar wel de lijn.

Ik beperk me in deze tekst tot de Groningse antwoorden, 1034 in getal en het overgrote deel van het totaal: de enquête was een verzoek aan de *Nieuwsblad*-lezers door de Groninger streektaalfunctionaris. Dat aantal daalt tot 986 als ik me richt op de voor dit doel bruikbare formulieren: wanneer met name de herkomstaanduiding in de persoonsgegevens ontbreekt, heeft het in dit onderzoek althans minder zin om deze hierbij te betrekken.

Heel wat handelingen, om te beginnen verricht door de invullers en uiteindelijk door degenen die de gegevens verwerkten, gingen daarna vooraf aan het slot van het verhaal dat met de suggestie van die Friese collega begon, te weten het formuleren van de voornaamste bevindingen die de afvraging heeft opgeleverd.[3]

De eerste conclusie luidt dat door 45 procent (443 keer) geen antwoord gegeven is, hetzij door iets als 'weet niet' aan te geven (250 keer) hetzij door in het geheel niets in te vullen (193 keer).

De resterende 54 procent is als volgt verdeeld. De meerderheid antwoordt dat 'het beste Gronings' niet bestaat (328 keer). Daar staan 215 invullers tegenover die daar anders over denken, respectievelijk 33 procent en 22 procent. Op deze groep van 215 richt deze bijdrage zich in de eerste plaats, waarbij ik goed besef dat het om een minderheid gaat. De grootste groep invullers antwoordt immers 'nee' op de vraag naar het beste Gronings, gevolgd door 'weet niet'. Dan pas komen de mensen die positief 'ja' antwoorden, op de voet gevolgd door hen die de hele kwestie openlaten.

Bestaat het beste Gronings?	*percentage*	*aantal*
nee	33%	328
weet niet	25%	250
ja	22%	215
geen antwoord	20%	193
totaal	100%	986

Tabel 6. Bestaat 'het beste' Gronings (1991)

De vraag heeft veel begeleidend commentaar uitgelokt en het heeft daarom enige moeite gekost om de ingeleverde teksten kernachtig samen te vatten en daarna in groepen in te delen. Kijken we allereerst naar de procentuele verdeling van de diverse antwoorden over de leeftijdsgroepen zoals die in het onderzoek van RTV-Noord uit 1995 gehanteerd zijn. Op basis van de geboortejaren (door de deelnemers uit 1991 vermeld) zijn deze daartoe herleid. De jongste categorie is met z'n drie deelnemers te klein en is dus achterwege gelaten.

beste Gronings	*> 65*	*56-65*	*46-55*	*36-45*	*26-35*
ja	19	26	23	20	18
nee	28	33	32	46	48
weet niet	29	26	25	17	21
niet beantwoord	23	15	21	17	13

Tabel 7. Percentages oordelen over 'het beste Gronings' naar leeftijd (1991)

Een duidelijk beeld lijkt deze dataverzameling niet te geven: de leeftijd van de enquêtedeelnemers wijst niet helder op veranderde oordelen met betrekking tot het bestaan van zoiets als 'het beste' Gronings. Het sterkst is de indruk dat het bestaan ervan bij ouderen minder afgewezen wordt (28 procent) dan bij jongeren (46 en 48 procent). Tegelijk is 'weet niet' en 'niet beantwoord' bij ouderen wat meer ingevuld dan door jongere deelnemers.

Verreweg de meeste invullers verwijzen naar een bepaald gebied, waarvan de aanduiding (bijvoorbeeld via het aangeven van enkele plaatsnamen) te vatten is onder een van de

regio's die hierboven aangeduid zijn. In achttien gevallen is door een inzender een geografische indicatie gegeven waarin naar twee of drie van die regio's tegelijk verwezen wordt. Vijfmaal werd uiterst globaal 'het platteland' of 'de Ommelanden' genoteerd.

Weinig keren is gewezen op personen als de beste sprekers van het Gronings. Het vaakst gebeurde dat door een algemene opmerking waarin de ouderen als zodanig genoemd werden en wel dertien keer met een aanduiding van een regio, vijfmaal daarzonder.

Zevenmaal werd in dit verband de naam van Jaap Nienhuis genoemd, een bekende RTV-persoonlijkheid in Groningen, en drie keer die van de overleden zanger en tekstschrijver Ede Staal. Beiden staan overigens niet voor ieder te boek als vertegenwoordigers van 'zuiver' Gronings, maar zij zijn dus een beperkt aantal malen het meest als zodanig gememoreerd. Is er een duidelijker indicatie omtrent de onzekerheid waaromtrent de Groningers verkeren met betrekking tot de hoedanigheid van hun eigen taal?

De vraag naar de beste kwaliteit van het Gronings moet dus – afgaande op de gegeven antwoorden in deze taalenquête – specifiek geografisch beantwoord worden: het gaat veel meer om *waar* dan om *wie*. De antwoorden die louter persoonsaanduidingen (naam of leeftijd) of te algemene indicaties van de omgeving bevatten, zijn daarom verder buiten beschouwing gelaten.

Het is al met al van belang de herkomst van de antwoordgevers in relatie te zien tot hun oordeel omtrent het beste subdialect in deze provincie. Van acht invullers van de oorspronkelijke 1034 is de herkomst niet duidelijk geworden; uit de (andere, persoonsgerichtere) antwoorden van nog eens acht informanten is de herkomst onvoldoende eenduidig tot één gebied te beperken. De overige herkomstregio's zijn als volgt over de inzenders verdeeld:

	aantal	*percentage*
Noord-Groningen[4]	347	34%
Oost-Groningen		
– Oldambt	254	25%
– Veenkoloniën	211	21%
West-Groningen	102	10%
Stad	83	8%
Westerwolde	21	2%
totaal	1018	100%

Tabel 8. Herkomst invullers 'beste' Gronings (1991)

Omdat Westerwolde bij de volgende uitsplitsing wel erg onvoorspelbare uitkomsten te zien kan geven als gevolg van het geringe aantal antwoorden, beperk ik me tot de grootste vijf geografische groepen. De herkomst van de antwoordgevers is daar afgezet tegen drie mogelijkheden: 'ja' (er is een 'beste' Gronings), 'nee' (dat bestaat niet) of *onbekend* (niet beantwoord of 'weet niet' ingevuld):

absoluut (N = 986)	*Noord*	*Oldambt*	*Veen-koloniën*	*West*	*Stad*
ja	105	51	29	14	16
nee	99	93	79	30	27
onbekend	141	109	98	56	39
totaal	345	253	206	100	82

relatief					
	Noord	*Oldambt*	*Veen-koloniën*	*West*	*Stad*
ja	30%	20%	14%	14%	20%
nee	29%	37%	38%	56%	47%
onbekend	41%	43%	48%	56%	47%
totaal	100%	100%	100%	100%	100%

Tabel 9. Oordelen omtrent 'beste' Gronings en regio (1991)

Het eerste dat opvalt is dat het aantal ja-zeggers (er is een 'beste' Gronings) in alle regio's duidelijk lager is dan het aantal nee-zeggers (het 'beste' Gronings bestaat niet), met uitzondering van Noord-Groningen. In Noord-Groningen wordt de vraag naar het beste Gronings het vaakst positief beantwoord van alle onderscheiden regio's en de bestrijding van de stelling is er het geringst.

West-Groningen is het gebied waarvan de sprekers zich het vaakst uitspreken tegen de these, en tegelijkertijd laten ze de vraag naar verhouding het vaakst onbeantwoord. Blijkt er eerder desinteresse uit (omdat er geen antwoord gegeven wordt) of veeleer onwetendheid (er wordt geantwoord met 'weet niet')? Bezien we hoe de antwoorden die als 'onbekend' gekarakteriseerd zijn over de provincie verdeeld zijn:

absoluut					
	Noord	*Oldambt*	*Veen-koloniën*	*West*	*Stad*
weet niet	78	59	55	39	19
open	63	50	43	17	20

relatief					
	Noord	*Oldambt*	*Veen-koloniën*	*West*	*Stad*
weet niet	23%	23%	27%	39%	19%
open	18%	20%	21%	17%	20%

Tabel 10. 'Onbekende' oordelen over 'beste' Gronings naar regio (1991)

Telkens zien we de beide onder 'onbekend' samengebrachte gegevens vrij dicht bij elkaar liggen, alleen in het Westerkwartier is er een duidelijk groter verschil. De vraag is er (samen met Noord) het minst onbeantwoord gelaten, er is hier alleen met een zeer sterke onwetendheid op geantwoord.

Vervolgens gaan we na naar welke gebieden de positieve oordelen verwijzen. Lagere totalen in de volgende gegevens wijzen erop dat er mensen zijn die wel van mening zijn dat er 'een beste Gronings' is en dus 'ja' zeggen maar daar vervolgens geen nadere invulling aan geven, of 'ja' noteren en bovendien 'weet niet', te lezen als 'weet verder niet'.

Welke regio's of specifiek deel daarvan aangeduid worden als het gebied waar het beste Gronings gesproken wordt, is in de volgende tabel weergegeven. Daarbij is deze meningsuiting gerelateerd aan de herkomstregio van de invuller in kwestie. Horizontaal staat de 'beste taalregio' genoemd, verticaal de herkomstregio.

herkomst	*Noord*	*Oldambt*	*Veen-koloniën*	*West*	*Stad*
Noord	88	1	0	0	0
Oldambt	8	16	1	0	0
Veenkolonies	2	0	13	0	1
West	6	1	1	3	0
Stad	8	1	1	0	1
totaal	112	19	16	3	2
N = 152					

Tabel 11. Oordelen over 'beste' taalregio naar herkomst invuller (1991)

De diagonale reeks van 88, 16, 13, 3 en 1 geeft de mensen aan die hun eigen herkomstgebied als de regio met het beste Gronings beoordelen. Dat komt neer op 80 procent (121 x 1,52 procent): vier van de vijf deelnemers aan de enquête die vinden dat er een beste Gronings bestaat, zijn van oordeel dat dat in hun eigen gebied gesproken wordt.

Het is bij eerste aanblik van de cijfers duidelijk dat de oordelen niet over de hele provincie gelijk liggen. Uit de cijfers in de kolom 'Noord' blijkt dat vanuit iedere regio meermalen naar Noord verwezen wordt als 'beste' gebied; naar het Westerkwartier verwijzen slechts drie sprekers uit het gebied zelf. Op dezelfde manier is ook maar eenmaal, door een spreker uit de Veenkoloniën, naar de Stad Groningen gewezen als de plaats waar het beste Gronings gesproken wordt: de overgrote meerderheid vindt dat kennelijk evenmin als dat het westen van de provincie het beste dialect zou bezitten.

Gemiddeld beoordeelt 80 procent van de positieve invullers bij deze vraag de eigen regio als de beste, maar in het Westerkwartier is dat nog niet een derde deel, drie van de elf, of 27 procent. Bij de sprekers van de Stad ligt dat nog lager op 1 van de 11, dus 9 procent.

Kortom, het beste Gronings wordt in het algemeen wel in de eigen regio van de spreker gevonden, maar dat geldt kennelijk niet voor het Westerkwartier en de Stad. Ook anderen wijzen daarheen feitelijk niet als ze antwoorden op de vraag naar het beste Gronings. Hoe zit dat in de drie andere regio's? In het volgende overzicht staat dat genoteerd:

	positieve antwoorden	*eigen regio genoemd*	*percentage*
Noord	89	88	99%
Oldambt	25	16	64%
Veenkoloniën	16	13	81%
West	11	3	27%
Stad	11	1	9%

Tabel 12. Aantallen invullers eigen regio heeft 'beste' taal (1991)

Mensen uit Noord-Groningen hebben kennelijk het sterkste positieve oordeel omtrent hun eigen Gronings (99 procent van de groep ja-zeggers), gevolgd door de Veenkoloniën (81 procent). Het Oldambt blijft daar duidelijk bij achter (64 procent).

Noord-Groningen is niet alleen in eigen ogen de regio die het meest in aanmerking komt voor het predicaat 'beste Gronings'; vanuit alle andere onderscheiden gebieden wordt daarnaar het meest verwezen, tenminste áls er verwezen wordt, en dat is op het geheel van het aantal reacties dus maar een klein aantal. Van de groep ja-antwoorders op de vraag naar het bestaan van het beste Gronings verwijzen deze mensen naar het Hogeland, voorzover zij daarvandaan niet afkomstig zijn:

	positieve antwoorden	*Noord genoemd*	*percentage*
Oldambt	25	8	32%
Veenkolonies	16	2	13%
West	11	6	55%
Stad	11	8	73%

Tabel 13. Invullers die verwijzen naar Noord als 'beste' taalregio (1991)

Deze cijfers completeren het zelfbeeld omtrent de kwaliteit van het dialect van de sprekers van het Gronings, dat we op basis van deze taalenquête als volgt kunnen samenvatten:
1. Ongeveer een vijfde (21 procent) is van oordeel dat er 'een beste Gronings' bestaat, vrijwel steeds onder verwijzing naar een bepaald gebied waar dat gesproken wordt.
2. Van deze groep wijst gemiddeld 80 procent in dit verband op de eigen regio als locatie voor dat beste Gronings.
3. Uitgesplitst per herkomstregio blijken er duidelijk verschillen te bestaan: Noord-Groningers wijzen voor het beste Gronings verreweg het meest naar hun gebied, West en Stad naar verhouding niet of nauwelijks. De Veenkoloniën en het Oldambt nemen hierbij een middenpositie in.
4. Naarmate een regio minder naar zichzelf verwijst voor het beste Gronings, wijst men meer naar het Hogeland als zodanig: 73 procent vanuit de Stad, 55 procent vanuit het Westerkwartier.

Samenvattend

De vraag is niet zozeer waarom naar verhouding zoveel sprekers naar hun eigen regio verwijzen als het gebied waar het beste Gronings gesproken wordt. Op zich is dat begrijpelijk in een zo gevarieerde omgeving als de taalkaart van Groningen te zien geeft, zonder dat er bijvoorbeeld sociaal gezien een regio valt aan te wijzen waar maatschappelijk prestige het talige aspect zou kunnen rectificeren.

De vraag is eerder waarom in Groningen enerzijds een beperkt aantal mensen kiest voor het bestaan van iets als het beste Gronings en vervolgens waarom de cijfers dan zo duidelijk maken dat de taal van Noord-Groningen kennelijk 'iets' heeft in Groninger ogen. Vergelijkbaar onderzoek met andere regio's in Nederland en eventueel elders zou moeten uitwijzen wat de belangrijkste factoren zijn, maar te denken is in elk geval aan de volgende twee:
– een geografische factor: Noord-Groningen wordt binnen de provincie duidelijk begrensd door een natuurlijke barrière en naar het noorden toe is er een taalloos achterland in de vorm van het Wad.
– een taalkundige factor: In de eerste plaats hoort Noord-Groningen bij de gebieden waar de specifiek geoordeelde klinkers als *ai* en *ou* voorkomen. Bovendien is het daar (zij het afnemend) gebruikelijk om *ien* en *kiend* te zeggen – wat duidelijk gemarkeerd taalgebruik is en frequent gebezigd – waar Oost de aan het Nederlands identieke vormen *in* en *kind* gebruikt. Noord heeft niet al te opvallende grote interne dialectverschillen. Ook verkleinvormen op *-ke* kunnen authentieker Gronings aandoen in vergelijking met de Veenkoloniale (en Drentse, maar vooral West-Nederlandsige) *-ie* die zich ook bezig is over het Oldambt uit te breiden.

Dit zou het zo feitelijk mogelijke verhaal worden over een zaak die zo weinig feitelijk is, en met het noemen van de laatste twee zaken is het gladde ijs nabij, zoal niet betreden. Een

paar indicaties van de werkelijkheid – althans die in Groningen – zijn inmiddels duidelijk:
– Dialectsprekers die aan een enquête over hun streektaal meedoen, zijn in overgrote meerderheid zeer positief in hun oordelen omtrent hun Gronings.
– We zien dat de streektaal in Groningen enerzijds snel verandert, maar dat er anderzijds (buiten de spelling) geen hoorbare roep is om normering en dergelijke.
– We constateren een afnemende hoeveelheid sprekers (hoe jonger, des te kleiner de kans op dialectsprekendheid): een positieve houding leidt niet altijd tot het doorgeven van het dialect aan de kinderen.
– Lager opgeleide Groningers staan in meerderheid wel positief tegenover hun dialect, maar hoger opgeleiden in die provincie hebben relatief een positievere attitude tegenover het Gronings. De eerste groep spreekt het voor rond 80 procent, de laatste voor rond 50 procent.
– Groningse deelnemers aan een dialectafvraging zijn maar voor ongeveer een vijfde deel (21 procent) van oordeel dat er iets als 'een beste Gronings' bestaat. Het zijn in de eerste plaats de sprekers van het Noord-Gronings die dat vinden (namelijk 30 procent), de sprekers van het Veenkoloniaals en het Westerkwartiers het minst (met elk 14 procent).
– Van degenen die van oordeel zijn dat er 'een beste Gronings' bestaat, vindt 80 procent dat dit het Gronings is van zijn of haar eigen regio. De anderen van deze groep wijzen hiertoe in overgrote meerderheid naar Noord-Groningen, het gebied waar ook verreweg de positiefste houding bestaat tegenover de hoedanigheid van het eigen dialect. Het minst positief wordt geoordeeld over (en door de sprekers van) de taal van de Stad Groningen en het Westerkwartier.

Het eigen oordeel van de Noord-Groningers omtrent hun dialect is niet iets dat toevallig uit de enquête van 1991 naar voren kwam. Sassen verrichtte rond 1960 ten behoeve van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* de Groningse opnamen, voorzover niet bij het Friese deel 15 behorend. Op basis van het daar verkregen materiaal – althans, dat is aannemelijk, hoewel hij het niet zegt – publiceerde hij in 1962 in het *Maandblad Groningen* een beschouwing over de indeling van de dialecten van Groningen (pp. 173-181). In de afsluitende passage noteert hij:

> De vraag wat we als het 'kern-Gronings' moeten beschouwen moge onbeantwoord blijven. De Hogelandsters leggen op dit punt wel eens bepaalde pretenties aan de dag, die men geografisch best zou kunnen erkennen, maar of ze historisch gezien ook opgaan is een heel andere kwestie, waar we ons nu niet over uit zullen laten.

Noten

1. Helaas is het onderzoek niet anders gepubliceerd dan in beperkte vorm met percentages. Ik baseer me hier op de gegevens die de omroep me destijds verstrekte, om vervolgens commentaar van mij op de uitkomsten te kunnen krijgen.
2. Graag bedank ik dr. P. Breuker voor zijn suggestie. Over de *Nieuwsblad*-enquête is onder meer bericht in de inleidende paragrafen van mijn *Dikke Woorden*, Bedum 1996.
3. Jannie Nuijten-Tjalkes voerde de gegevens in, Siebren Reker was daarna behulpzaam bij de verdere verwerking. Hen beiden bedank ik daarvoor graag ook langs deze weg en even hartelijk als de invullers van de vragenlijst.
4. Noord-Groningen is relatief sterk vertegenwoordigd. Dat houdt zonder twijfel allereerst verband met het hoge dekkingspercentage van het *Nieuwsblad van het Noorden* in dat gebied.

Literatuur

Belemans, R. en H.H.A. van de Wijngaard (red.) (1995), *Dialect in beweging. Het Dialectenboek 3*, Groesbeek.

Entjes, H. (1974), *Dialecten in Nederland*, Haren.

Reker, Siemon (1998), *Zakwoordenboek Gronings-Nederlands-Gronings*, Veendam.

Sassen, A. (1967), *Dialektatlas van Groningen en Noord-Drente*, Antwerpen.

Variëteiten van het Nederlands

Het zuivere zuiden: taalzuivering in het Vlaams

Harry Cohen

Taalzuivering lijkt in Vlaanderen een zaak van hollen of stilstaan. Aan de ene kant hoor je er voortdurend Fransachtige woorden als 'ambetant', 'plezant' en 'mazoet', plus allerlei letterlijk vertaald idioom ('twee jaar en een half', 'de vraag stelt zich', 'dat is geen klein bier'). Aan de andere kant is er de welbekende neiging om Franse taalelementen te mijden, ook als die in Nederland heel gangbaar zijn. Een Vlaming zegt vrijwel nooit 'etage'; het is steevast *verdieping* (of *verdiep*). Pressiegroepen heten in Vlaamse kranten altijd *drukkingsgroepen*. En die groepen willen niet weten van concessies; zij eisen *toegevingen*. Er is kennelijk een lexicale categorie die kan worden omschreven als 'typisch Vlaamse purismen'. Hoe komt dat? Hieronder worden enkele omstandigheden aangestipt die tot de verklaring van het verschijnsel kunnen bijdragen.

Eén belager of meer

In Nederland veranderen taalzuiveraars af en toe van actieterrein. In vroeger tijden moesten vooral woorden van Franse en Latijnse herkomst het ontgelden. Zo is 'representeren' vervangen door 'vertegenwoordigen' en 'object' door 'voorwerp'. Maar in onze eeuw worden woorden van Romaanse oorsprong niet meer als een bedreiging gezien. 'Daarvoor kent men hier het Frans te slecht of te goed,' merkte Charivarius indertijd snaaks op.[1] Germanismen werden in zijn dagen veel verraderlijker gevonden, vooral omdat ze zo moeilijk te herkennen waren. De strijd daartegen is maar gedeeltelijk geslaagd. 'Eigendommelijk' is 'eigenaardig' geworden, maar 'slagroom', 'uitgerekend', 'roofmoord' en tientallen andere zijn nu algemeen aanvaard. Intussen heeft het krijgstoneel zich alweer verplaatst. Sinds de Tweede Wereldoorlog eist de jacht op Engelse infiltranten alle aandacht op.

Vlaanderen heeft zulke frontveranderingen niet gekend. In 1830 werd Frans praktisch de enige officiële taal in heel België. Ook in het Vlaamse deel van het land bedienden de hogere kringen zich meestal van het Frans; het volk sprak dialect. Het Nederlands, dat pas in de tweede helft van de negentiende eeuw een kans kreeg, was aanvankelijk dan ook doorspekt met Franse woorden, gallicismen en leenvertalingen. Vlaamse taalzuiveraars hebben hieraan generaties lang hun handen vol gehad en nog steeds is voor velen het Frans de enige boeman. Voor Duitse invloeden zijn zij niet zo bang. Integendeel, er zijn verscheidene vernederlandsingen in omloop gebracht die nogal Duitserig aandoen: *doormeter, elektrieker* (en andere *–iekers*), *omslag* ('envelop'), *privaat, spijskaart, turnzaal, uurwerk* ('horloge'). Wat de huidige invasie van het Engels betreft, het verzet daartegen gaat zelden verder dan in Nederland. 'Creditcard' wordt *kredietkaart*, 'grapefruit' wordt *pompelmoes*, 'cornflakes' soms *vlokken* en 'showroom' vaak *toonzaal*, daar blijft het zo'n beetje bij. We horen in Vlaanderen zelfs Engelse woorden die in Nederland niet of althans veel later in de taal zijn opgenomen: *living, parking, roofing* (en nog andere *–ings*), *scout, stockeren*. De tendens is niet zozeer Engelse woorden te mijden, als wel ze – zoals straks zal blijken – op andere manieren onschadelijk te maken.

De NN-norm voorbij

Lange tijd is in Vlaanderen elke vervanging van een Frans taalelement als een stap vooruit gezien. *Regenscherm* in plaats van 'paraplu', hoera! *Kinderkribbe* in plaats van 'crèche', goed

zo! Een flink deel van de voor taalonderwijs beschikbare lestijd werd aan deze zeg-niet-x-maar-y-oefeningen besteed. (De jacht gold overigens niet alleen Franse taalelementen, maar ook dialectvormen.)

In de tweede helft van de twintigste eeuw groeide echter het besef dat men zo een belangrijk doel – een eenheidstaal voor twintig miljoen Europeanen – voorbijschoot. Het richtsnoer werd allengs: aansluiting zoeken bij Nederland, ook als daar een Frans leenwoord de voorkeur heeft. Zo maakte *eenzelvigheidskaart* ('identiteitsbewijs') plaats voor 'identiteitskaart' en *regenscherm* werd weer 'paraplu'. Het Hof van Cassatie, dat een tijdlang *Verbrekingshof* was genoemd, kreeg zijn oude naam terug. Het prestige van de NN-norm (NN = Noord-Nederlands) groeide zo sterk dat je nu uitdrukkingen hoort als 'het gaat om de centen' of 'een dubbeltje op zijn kant', een beeldspraak die onmogelijk aan de ervaringswereld van de gemiddelde Belg kan zijn ontleend.

In de jaren tachtig is opnieuw een kentering waar te nemen. Het Vlaamse zelfbewustzijn is gegroeid en velen menen nu: als Groningers en Zeeuwen hun taaleigenaardigheden kunnen koesteren zonder het lidmaatschap van de taalgemeenschap te verliezen, waarom wij dan niet? Waarom zouden wij een garagehouder niet 'garagist' blijven noemen, of onze glastuinders niet met 'serrist' mogen aanduiden? Is ons ondubbelzinnige '20 uur 35' niet veel handiger dan het noordelijke 'vijf over half negen', dat op twee verschillende tijdstippen kan slaan? En wat is er eigenlijk mis met *Azurenkust, kassierster* en *onrechtstreeks*? De verdedigers van deze gedachte willen geen terugkeer naar de dialecten en voelen evenmin voor een zogenoemde tussentaal ('verkavelingsvlaams'). Hun ideaal is veeleer een welomschreven variant van het Algemeen Nederlands.[2] In 1998 heeft de VRT (Vlaamse Radio- en Televisieomroep), een belangrijke spraakmaker, dit principe vastgelegd in een richtlijn voor het taalgebruik ('taalcharter'). De praktische uitwerking gebeurt in een interne taalbank, die doorlopend wordt bijgehouden. Bij Van Dale wordt aan een project van gelijke strekking gewerkt. Voorwerp van dat onderzoek is het taalgebruik in Vlaanderen bij kwaliteitskranten en openbare omroep. Regionale woorden en uitdrukkingen die acceptabel worden geacht, zullen met het label 'Belg.N.' in de volgende editie van het woordenboek worden opgenomen.

Terzijde: Dit is natuurlijk een erg schematische weergave van wat er in de afgelopen decennia is gebeurd. In werkelijkheid lopen de diverse tendenties door elkaar en worden zij maar door een klein deel van de bevolking bewust beleefd. Bovendien gaat het niet alleen om losse woordjes; er zijn ook allerlei andere taalaspecten in het geding. De vereenvoudigde voorstelling van zaken is alleen bedoeld om de buitenstaander enig zicht te geven op het kader waarbinnen de 'typisch Vlaamse purismen' zijn ontstaan.

Taalzuivering via assimilatie

Als een vreemdeling ongewenst is, kan het gastland hem verbannen. Een minder rigoureuze – maar soms effectievere – manier om hem onschadelijk te maken is integratie, als opmaat tot volledige inburgering. Wanneer die vreemdeling een woord is, kan dat langs drie wegen gebeuren: via de uitspraak, via de spelling en via buigingsvormen. Voor alle drie geldt dat Vlamingen sneller tot deze aanpak overgaan dan Nederlanders.

Om met de uitspraak te beginnen, in Vlaanderen komt het vaker voor dan in Nederland dat een woord van vreemde herkomst wordt uitgesproken 'zoals het er staat'. Zo rijmt 'dossier' er op 'papier', van 'comfort' en 'expert' zijn ook de laatste letters te horen, 'recital' klinkt als [reesietál] en 'regime' menigmaal als [reegíémuh], met een bijna Hollandse g. Woorden als 'tram', 'tank', 'flat', 'caravan', 'handicap', 'gangster' worden vrijwel altijd uitgesproken met de a van 'hand'; je hoort dus geen verschil tussen 'gepland' en 'geplant'. Tot de uitspraak rekenen we hier ook de klemtoon. Verschuiving van het woordaccent

kan helpen om een woord minder uitheems te doen klinken: 'frigó' wordt 'fríjgo' ('koelkast').

De tweede manier van aanpassing mikt op het spellingbeeld. Deze methode was voor 1996 heel populair in Vlaanderen. Daar gold toen, net als nu, dezelfde spellingregeling als in Nederland, maar bij de schrijfwijze van de zogenoemde bastaardwoorden – waarvoor vaak verschillende varianten waren toegestaan – liepen de voorkeuren uiteen. In Nederland hielden de toonaangevende sectoren van de samenleving zich namelijk aan één bepaalde set varianten, de 'voorkeurspelling', terwijl in Vlaanderen de 'progressieve spelling' opgeld deed. De progressiviteit bestond in het vervangen – voorzover dat binnen het kader van de regeling was toegestaan – van de letters en lettergroepen c, x, qu, th, enz. door s, k, ks, kw, t, enz. Bij elk bastaardwoord werden de eventuele varianten vergeleken om uit te maken welke vorm de meest progressieve was. Men schreef bijvoorbeeld 'kwadraat' (voorkeurspelling) naast 'kwasi' (toegelaten spelling), 'sekse' (voorkeurspelling) naast 'sekstant' (toegelaten spelling), 'akkoord' (voorkeurspelling) naast 'akkordeon' (toegelaten spelling), en 'sukses' (toegelaten spelling) naast 'successie' (enige officiële spelling). Met de invoering van de nieuwe spellingregeling van eind 1995 is aan deze grafische taalzuiveringstechniek een eind gekomen. In beginsel is er voortaan geen keuze meer bij de spelling van bastaardwoorden; alleen in enkele losse gevallen zijn nog twee (gelijkwaardige) schrijfwijzen toegestaan. De ruimte voor progressief spellen is nu dus heel beperkt: *bloes, cataloog, centiem, cliënteel, envelop, kinema, Oeganda, principe, rekwisitoor, sardien, sinecuur, Soedan, sjotten* e.d. Ook wanneer onze spellingautoriteit het niet met zichzelf eens is (*Congolees* volgens de ene regeling, *Kongolees* volgens de andere), kiest Vlaanderen natuurlijk voor de K.[3]

Ten slotte de buigingsvormen. De nieuwe spellingregeling uit 1995 geeft voor zelfstandige naamwoorden van vreemde herkomst soms twee meervoudsvormen. In die gevallen blijkt men in Vlaanderen veelal de meest Nederlands aandoende variant te kiezen. Dus liever *matchen, sergeanten, vedetten* dan 'matches', 'sergeants', 'vedettes'. We zien ook vaak (en horen nog vaker) *crashen, disken, experten, hostessen, tanken* en *testen*, hoewel die meervoudsvormen officieel niet bestaan. Het vermoeden ligt voor de hand dat zulke vervangingen van het s-meervoud – dat aan de Franse of Engelse herkomst van het woord herinnert – door het specifiek Nederlandse en-meervoud worden ervaren als een middel om de inburgering te versnellen. Overigens gaat ook de hierboven gesignaleerde voorkeur voor progressieve spellingvarianten (zie het voorbeeldenrijtje *bloes, cataloog, centiem* enz.) menigmaal gepaard met een verdringing van een s-meervoud door een en-meervoud (*bloezen, centiemen, principen* enz.). Daarnaast is er nog een heel andere strategie: de verkleintruc. Vervangt men in een tekst 'ticket' door *ticketje* of 'stand' ('plaats op een tentoonstelling of jaarmarkt') door *standje*, dan wordt het gebruik van het s-meervoud als het ware gelegitimeerd. Bovendien versterkt deze schrijfwijze de neiging om dergelijke woorden niet meer op z'n Engels uit te spreken: [tiekétje]. Verder kan de Vlaamse voorkeur voor vormen als *recycleren* (boven 'recyclen'), *gesofistikeerd* (boven 'sophisticated') en het adjectief *plastieken* (boven 'plastic') als een uiting van het streven naar vernederlandsing worden gezien. Misschien wijzen zelfs *gekloneerd* (in plaats van 'gekloond') en *gestresseerd* (in plaats van 'gestrest') in dezelfde richting.

Begripsomschrijving

Er bestaat geen algemeen aanvaarde definitie van het begrip 'typisch Vlaams purisme'. Wel is er een intuïtieve benadering: als in Vlaanderen een inheems woord gebruikt wordt voor iets dat in Nederland met een vreemd woord wordt aangeduid, dan is er sprake van een 'typisch Vlaams purisme'.[4] In gevallen als grapefruit/*pompelmoes*, contributie/*lidgeld* of receptie/*onthaal* voldoet deze aanpak ook wel, maar meestal is het verschil in woordge-

bruik tussen de twee delen van het Nederlandse taalgebied niet zo absoluut. Vaak zijn zowel in Noord als in Zuid beide varianten in omloop, bijvoorbeeld *inbegrepen* / inclusief, *inschrijven* / registreren, *omwenteling* / revolutie, *rechtstreeks* / direct, *verontschuldigen* / excuseren, *voorwaarde* / conditie. Het gaat dan alleen om het verschil in de frequentie waarmee het purisme wordt gebruikt.

Wie vaststelt dat Nederlanders de omverwerping van een maatschappelijk bestel meestal met 'revolutie' aanduiden en Vlamingen in zo'n geval liever van *omwenteling* spreken, zal ertoe neigen, *omwenteling* (in deze betekenis) tot de 'typisch Vlaams purismen' te rekenen. Is de gebruiksfrequentie van *omwenteling* in het Zuiden bijvoorbeeld 80 procent en in het Noorden 10 procent, dan is hier ook veel voor te zeggen. De verhouding van de frequenties is in dat geval immers 80:10 ofwel 8. Maar de opvattingen kunnen uiteenlopen als die frequentieverhouding lager ligt. Is zo'n purisme ook nog 'typisch Vlaams' als de verhouding slechts 4 bedraagt? Is 2 ook nog genoeg? Er is geen objectief (en ook geen conventioneel) criterium dat de grens tussen 'typisch Vlaams' en 'niet typisch Vlaams' bepaalt.

Bij gebrek aan beter behelpen wij ons hier met de intuïtieve benadering. In het kader van deze bijdrage definiëren we 'typisch Vlaams purisme' simpelweg als een woord van inheemse oorsprong waaraan in Vlaanderen de voorkeur wordt gegeven boven het synoniem van uitheemse oorsprong dat in Nederland gangbaarder is. Deze definitie staat op twee kreupele poten. In de eerste plaats: termen als 'voorkeur' en 'gangbaarder' verwijzen naar gebruiksfrequenties, en het is niet zonder meer duidelijk of en hoe die te meten zijn. De digitale media-archieven die tegenwoordig allerwegen worden aangelegd, geven in principe wel gelegenheid tot een dergelijke kwantificatie, maar langs deze weg wordt maar één bepaald register van het taalgebruik (de mediataal) in kaart gebracht. Het tweede bezwaar kwam in de vorige alinea al aan de orde: er is geen criterium waaraan de verhouding van de frequenties in beide landen getoetst kan worden.

Begripsafbakening

Ook al hadden we de middelen om gebruiksfrequenties te meten, dan nog zouden er eerst diverse definitorische problemen moeten worden opgelost.

1. Variatie in de tijd

Een meting is niet meer dan een momentopname. Het resultaat blijft niet lang geldig, want voorkeuren voor inheems of vreemd kunnen snel verschuiven. Vooral in Vlaanderen is dat het geval; dat volgt al uit hetgeen hierboven is gezegd over het invoeren van de NN-norm en het latere relativeren daarvan. Bepaalde Vlaamse purismen zijn zelfs volkomen obsoleet geworden, bijvoorbeeld *statieoverste* voor 'stationschef' of *brieftas* voor 'portefeuille'. Andere zijn op de terugtocht, zoals *bestemmeling* voor 'geadresseerde' of *begoocheling* voor 'illusie'. Weer andere zijn eendagsvliegen, grapjes of vakjargon (*afhankelijkheden* voor 'bijgebouwen' is notaristaal, *ontgeurder* voor 'deodorant' is een probeersel van één fabrikant, *elektronische geldbeugel* voor 'chipknip' doet een jolig beroep op het archaïsche *geldbeugel* ('portemonnee')).

Terzijde: de opmerkingen over temporele variabiliteit gelden niet voor purismen die wettelijke termen zijn, zoals *aanhoudingsmandaat* ('arrestatiebevel'), *bediende* ('employé'), *eerste aanleg* ('eerste instantie'), *onderzoeksrechter* ('rechter van instructie'), *opsteller* ('redacteur'), *rijkswacht* ('marechaussee'), *wedde* ('salaris'). De groep waartoe deze woorden behoren – soms aangeduid als 'institutionele vlamismen' – is juist betrekkelijk stabiel.

2. Andere variaties

Frequenties veranderen niet alleen van jaar tot jaar, zij verschillen ook van streek tot streek

en zelfs van individu tot individu. Taalgewoontes hangen namelijk af van iemands leeftijd, opvoeding, opleiding en milieu, en in het onderhavige geval bovendien van zijn taalpolitieke opvattingen of zijn taalattitude. Maar ook binnen het taalgebruik van eenzelfde individu zijn in dit opzicht nog wisselingen waar te nemen. Zo blijkt de keuze tussen een vreemd woord en een purisme menigmaal een kwestie van register te zijn ('Ik zég dat woord wel, maar ik zou het nooit schrijven'). Al deze factoren staan een objectieve inventarisatie van de 'typisch Vlaamse purismen' in de weg.

3. Duo's en trio's

In het bovenstaande is er eenvoudigheidshalve van uitgegaan dat een 'typisch Vlaams purisme' lid is van een synoniemenpaar. (Het andere lid is dan een woord van uitheemse oorsprong.) In de praktijk komen we echter ook groepen van drie synoniemen tegen, bijvoorbeeld *rondpunt* / rotonde / verkeersplein. Natuurlijk mogen we *rondpunt* tot de 'typisch Vlaamse purismen' rekenen wanneer we het tegenover het vreemde woord 'rotonde' stellen. Vergelijken we *rondpunt* echter met 'verkeersplein', dan ligt de zaak anders. *Rondpunt* is dan wel typisch Vlaams, maar geen purisme, want het woord is niet inheemser dan 'verkeersplein'. Andere trio's: *bureel* / bureau / kantoor, *derde leeftijd* / senioren / ouderen, *eenparig* / unaniem / eenstemmig, *faling* / faillissement / bankroet, *inkom* / entree/hal, *koffer* / safe / kluis, *mengeling* / mix / mengsel, *middens* / milieu / kringen, *omzendbrief* / circulaire / rondschrijven, *vermindering* / reductie / korting, *vest* / colbert / jasje, *voetpad* / trottoir / stoep, *zelfklever* / sticker / plakkertje. Ook families van meer dan drie synoniemen komen voor.

4. Ongelijke betekenisvelden

Wanneer we *wedde* een 'typisch Vlaams purisme' voor 'salaris' noemen, gaan we ervan uit dat deze twee woorden elkaars synoniem zijn. Zijn ze dat inderdaad? Echte synoniemen zijn zeldzaam; meestal is er wel een verschil in gevoelswaarde of gebruikssfeer aan te wijzen. Dat neemt niet weg dat woorden die elkaars synoniem zijn, hetzelfde begrip moeten dekken. Dat is bij bovenstaand voorbeeld, strikt genomen, niet het geval. *Wedde* betekent in België 'salaris', terwijl in Nederland 'wedde' volgens Van Dale naast het salaris ook nog toelagen en emolumenten omvat. Het verschil bedraagt misschien maar enkele tientallen euro's per maand, maar daar gaat het niet om. De vraag is veeleer of we ondanks deze financiële nuance mogen stellen dat *wedde* en 'salaris' dezelfde zaak aanduiden. We kunnen *wedde* immers alleen tot de 'typisch Vlaamse purismen' rekenen als dit inderdaad het geval is.

Er zijn meer twijfelgevallen van dit type. *Ontvoogding* bijvoorbeeld is in Vlaanderen een heel courant purisme voor 'emancipatie', maar je hoort het nooit als het om de gelijkstelling van vrouwen gaat. In die speciale betekenis wordt uitsluitend de term 'emancipatie' gebruikt. Anderzijds wordt 'serieus' heel consequent vervangen door *ernstig*, ook in gevallen waarin dat in Nederland vreemd zou staan: *ernstige* belangstelling, *ernstige* kandidaten. Of neem *uitwijken*, in Vlaanderen een courant purisme voor 'emigreren'. Ook in Nederland kent men het woord 'uitwijken', maar de betekenisvelden overlappen elkaar maar een klein eindje. Weer anders ligt het bij het doublet *eerbiedigen* / respecteren. In beide delen van het Nederlandse taalgebied kun je niet alleen een mens eerbiedigen, maar ook zijn gezag, zijn opvattingen of zijn verdriet. Of de wet. Dat men in Vlaanderen nog verder gaat, blijkt wanneer je in een park een bordje ziet met 'Eerbiedig het gras' of op de verpakking van een batterij leest: 'Eerbiedig de polariteit'. *Eerbiedigen* blijkt niet parallel te lopen met 'respecteren', maar veeleer met het Franse 'respecter'. Een grensgeval is *spitsvondig* / 'ingenieus'. Eerstgenoemd woord is ongetwijfeld een purisme, maar het heeft duidelijk een andere connotatie dan in Nederland. Wanneer je in Nederland spitsvondig wordt genoemd, is dat bepaald geen compliment. Men vindt je wel slim, maar toch vooral een sluwe haarklover. In Vlaan-

deren heeft het woord daarentegen zijn oorspronkelijke betekenis behouden en drukt het een positieve waardering uit. Zegt iemand daar dat je spitsvondig bent, dan vindt hij je scherpzinnig, vindingrijk, kortom ingenieus.

Voorbeelden

Hieronder volgt een lijst met ruim tweehonderd voorbeelden van 'typisch Vlaamse purismen', met tussen haakjes het uitheemse synoniem waarvan aangenomen wordt dat het in Nederland een grotere gebruiksfrequentie heeft (zie Lijst 1). Deze verzameling is niet het resultaat van enig wetenschappelijk onderzoek; zij bevat slechts een aantal gevallen die de samensteller is tegengekomen in Vlaamse media, in de vakliteratuur en in de gesprekken van alledag. Verder zijn alleen losse woorden opgenomen. Natuurlijk zijn er onder de idiomatische woordverbindingen ook talrijke 'typisch Vlaamse purismen' te vinden, zoals *ter plaatse trappelen* voor 'stagneren'. Dit is kennelijk afgeleid van het Franse 'piétiner sur place' ('pas op de plaats maken'). Bij dit soort uitdrukkingen schemert het Franse patroon bijna altijd door. Een mooi onderwerp voor een afzonderlijk onderzoek.

De lijst is aan diverse Vlamingen ter beoordeling voorgelegd, maar een eensluidende evaluatie bleek onmogelijk. Het oordeel over de gangbaarheid van een bepaald purisme en van zijn uitheemse alternatief bleek telkens weer af te hangen van de hierboven genoemde factoren. *Stortbad* (voor 'douche') bijvoorbeeld wordt door de ene informant als volkomen achterhaald beschouwd, terwijl de andere er nog dagelijks een neemt. In de komende editie van Van Dale met zijn nieuwe label Belg.N. zullen dergelijke knopen hopelijk worden doorgehakt.

In afwachting hiervan werd tijdens het schrijven van deze bijdrage een kleine privé-enquête gehouden. Ongeveer negentig leerlingen van drie middelbare scholen in Vlaanderen, leeftijdsgroep 14-16, kregen ieder een lijst met veertig synoniemparen voorgelegd (zie Lijst 2). De opdracht was bij elk paar aan te geven welke variant de deelnemer het vaakst gebruikt. De antwoorden geven de indruk dat de voorkeur voor purismen bij deze jongeren beneden het Vlaamse gemiddelde ligt. Woorden als *klimaatregeling* en *spijskaart*, die men in het dagelijkse leven alom tegenkomt, worden door deze scholieren nauwelijks nog genoemd. De termen *bestemmeling* en *omslag*, die bij de Belgische posterijen nog volop in gebruik zijn, staan maar bij een kwart, respectievelijk een zesde van de deelnemers op de eerste plaats. Het is verleidelijk uit deze resultaten af te leiden dat de nieuwe generatie zich minder om taalzuivering bekommert, maar de opzet van het onderzoek was te simpel om zulke verstrekkende conclusies te rechtvaardigen.[5] Verder wijzen de uitkomsten op regionale verschillen in de voorkeur voor purismen.

Voor de goede orde: uit de aldus verkregen cijfers kan niet worden opgemaakt welke van de veertig woorden als 'typisch Vlaamse purismen' moeten worden geclassificeerd. De uitkomsten zouden daartoe immers met overeenkomstige cijfers uit Nederland vergeleken moeten worden.

Lijst 1. Voorbeelden van 'typisch Vlaamse purismen', met tussen haakjes het uitheemse synoniem

aan (à)
aandacht! (attentie!)
aanhechting (annexatie)
aanleg, eerste – (eerste instantie)
aanvaarden (accepteren)
aanwerven (rekruteren)
aanwezigheidslijst (presentielijst)
afgang (diarree)
afslag (reductie)
aftasten (fouilleren)
afwezigheidslijst (absentielijst)
alcoholieker (alcoholicus)

autostop doen (liften)
Azurenkust (Côte d'Azur)
band (tape)
bediende (employé)
belastend (à charge)
bestemmeling (geadresseerde)
betoelagen (subsidiëren)
betoelaging (subsidie)
bewaarmiddel (conserveermiddel)
bewaker (cipier)
bewarend beslag (conservatoir beslag)
bijkomend (extra)
bijstand (assistentie)
bijzonderheden (details)
broekkousen (panty)
bureel (bureau)
bureelhoofd (chef de bureau)
burgerlijke partij (civiele partij)
dakappartement (penthouse)
derde leeftijd (senioren)
dienst na verkoop (service)
dienstbetoon (service)
dienster (serveerster)
doorgedreven (extreem)
doorrit (passage)
drukkingsgroep (pressiegroep)
duimspijker (punaise)
eenparig (unaniem)
eerbiedigen (respecteren)
eerste minister (premier)
eindejaarspremie (kerstgratificatie)
eindereeks (restanten)
ereloon (honorarium)
faling (faillissement)
fijnproeversmenu (gastronomisch menu)
gastentafel (table d'hôte)
gebeurlijk (eventueel)
gelijkvloers (parterre)
geneesmiddel (medicijn)
geschenk (cadeau)
gevolmachtigde (procuratiehouder)
grasperk (gazon)
halfdroog (demi sec)
handelaar (detaillist)
handgeklap, bij – (bij acclamatie)
heelkundig (chirurgisch)
herstelling (reparatie)
hoogdringendheid (urgentie)
huisbewaarder (conciërge)
hulpstukken (reserveonderdelen)
inbegrepen (inclusief)
inkom (entreeprijs, entree)
inlichtingen (informatie)
inplanting (lokatie)
inrichten (organiseren)
inschrijven (registreren)
invoerder (importeur)
inwijkeling (immigrant)
inwijken (immigreren)
kinderkribbe (crèche)
kippenpasteitje (bouchée à la reine)
klantendienst (klantenservice)
klever (sticker)
klimaatregeling (airconditioning)
koetswerk (carrosserie)
koffer (safe)
koninginnenhapje (bouchée à la reine)
kotmadam (hospita)
kousenbroek (panty)
kredietkaart (creditcard)
kwijtschrift (kwitantie)
Landsverdediging (Defensie)
leeggoed (statiegeld)
leergang (cursus)
lekstok (lolly)
lidgeld (contributie)
magerzucht (anorexia)
mededinging (concurrentie)
meerdere (superieur, chef)
mengeling (mix)
microgolfoven (magnetron)
middagmaal (lunch)
Midden-Afrika (Centraal-Afrika)
middens (milieu)
naverkoopdienst (klantenservice)
navorsen (rechercheren)
omhaling (collecte)
omloop (circulatie)
omslag (envelop)
Omwenteling (Revolutie)
omzendbrief (circulaire)
onderpastoor (kapelaan)
onrechtstreeks (indirect)
onthaal (receptie)
ontlastend (à decharge)
ontsmetten (dechargeren)
oprustelling (pensionering)
opslorpen (absorberen)

opsteller (redacteur)
overeenkomst (contract)
park (box (looprek))
passiemoord (crime passionnel)
pastei (paté)
pendelaar (forens)
plooien (plisseren)
plooirok (plissérok)
politieker (politicus)
pompelmoes (grapefruit)
postkaart (ansichtkaart)
proef (test, examen)
proefbuis (reageerbuisje)
punt aan de lijn (nieuwe alinea)
raadplegen (consulteren)
raadpleging (consult)
rechtskundig (juridisch)
rechtstreeks (direct)
recyclage (recycling)
regenscherm (paraplu)
resem (serie)
rondpunt (rotonde)
rouwbeklag (condoleantie)
schatter (taxateur)
scheurmaker (dissident)
schiften (sorteren)
sinaasappelsap (jus d'orange, suderans)
slazwierder (slacentrifuge)
spijskaart (menu)
spitsvondig (ingenieus)
stelplaats (remise, depot)
stoep (trottoir)
tekening (dessin)
ten gronde (ten principale)
terugbetaling (rembours)
toegeving (concessie)
toestel (apparaat)
toonzaal (showroom)
turnzaal (gymnastiekzaal)
tussenkomen (subsidiëren, interrumperen)
tussenkomst (subsidie, interruptie)
uitbater (exploitant)
uitrekbaar (elastisch)
uitstap (excursie)
uurwerk (horloge)
vaststelling (conclusie, constatering)
verbruiker (consument)
verdeler (dealer)
verdieping (etage)
verlof (vakantie)
vermindering (reductie)
verontschuldiging(en) (excuses)
versiering (decoratie)
vervolmaken (perfectioneren)
vervolmaking (perfectie)
verwezenlijking (realisatie)
vest (colbert)
vlak (niveau)
vlokken (cornflakes)
voetpad (trottoir)
voorbehouden (reserveren)
voorschrift (recept)
voorstellen (presenteren)
voorwaarde (conditie)
waaier (gamma, spectrum, scala)
waarborg (garantie)
wagen (auto)
wedde (salaris)
weekeinde (weekend)
weelde (luxe)
werking (het functioneren)
wetsvoorstel (initiatiefvoorstel)
wijngaardslakken (escargots)
wijze, op de – van (à la)
wisselagent (effectenmakelaar)
wisselstukken (reserveonderdelen)
zaakvoerder (filiaalchef, manager)
zelfklever (sticker)
zetel (fauteuil)
zitpenning (presentiegeld)

Lijst 2. Synoniemparen die zijn voorgelegd aan middelbare-scholieren met de vraag aan welke variant zij de voorkeur geven; het percentage geeft het gebruik van het purisme aan

Purisme – vreemd woord	%	*Purisme – vreemd woord*	%
aanvaarden – accepteren	58	omslag – envelop	17
aanwezigheidslijst – presentielijst	58	onrechtstreeks – indirect	81
autostop doen – liften	24	opruststelling – pensionering	1
bestemmeling – geadresseerde	23	pendelaar – forens	97
bijzonderheden – details	1	plooirok – plissérok	95
broekkousen – panty	41	proefbuis – reageerbuisje	91
dakappartement – penthouse	62	raadpleging – consultatie	39
droogzwierder – centrifuge	61	resem – serie	7
duimspijker – punaise	17	spijskaart – menu	1
ereloon – honorarium	71	stortbad – douche	6
faling – faillissement	7	toegeving – concessie	98
geneesmiddel – medicijn	40	turnzaal – gymnastiekzaal	98
geschenk – cadeau	12	uitrekbaar – elastisch	17
herstelling – reparatie	36	uitstap – excursie	53
hulpstukken – reserveonderdelen	32	verdeler – dealer	21
inlichtingen – informatie	10	verontschuldigen – excuseren	33
inschrijven – registreren	87	waarborg – garantie	24
invoerder – importeur	51	wagen – auto	3
inwijken – immigreren	3	weekeinde – weekend	1
klimaatregeling – airconditioning	1	zetel – fauteuil	87

Noten

1. Charivarius (1946), *Is dat goed Nederlands?*, zevende druk, Amsterdam, p. 67.
2. Men verwarre deze stroming niet met de idealen van het Genootschap De Vlaamse taal. Deze organisatie streeft juist naar een van het Algemeen Nederlands onafhankelijke taal met een eigen lexicon, spelling en grammatica.
3. Voorbeelden ontleend aan:
   - *Woordenlijst Nederlandse taal* (1995), 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers
   - *Buitenlandse aardrijkskundige namen in het Nederlands* (1996), 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers
4. Deze tweedeling inheems / vreemd is de simpelste benadering. Verdere differentiatie is mogelijk, bijvoorbeeld door het onderscheiden van categorieën als gallicismen (*autostop doen* / liften), dialectismen (*resem* / serie) en belgicismen (*onrechtstreeks* / indirect). Er zal dan wel beslist moeten worden of de leden van zulke categorieën als purismen dienen te worden opgevat.
5. Een gedetailleerde analyse van de enquêteresultaten zal verschijnen in het Vlaamse taalblad *Nederlands van Nu*.

Het Surinaams-Nederlandse purisme van Edgar Cairo

J. van Donselaar

De vraag of er ook in Suriname wel eens gestreefd is of wordt naar het invoeren van nieuwe woorden in het Nederlands die andere, vreemde of als onjuist beschouwde woorden zouden moeten vervangen, is niet eenvoudig te beantwoorden met 'ja' of 'nee'. Er moet dan eerst onderscheid gemaakt worden tussen twee vormen van het Nederlands daar, namelijk het Algemeen (Beschaafd) Nederlands of Standaardnederlands (wat dat ook zijn mag) en de variant die Surinaams-Nederlands genoemd wordt.

Het Standaardnederlands is in Suriname de enige officiële taal. Dat neemt niet weg dat zelfs in publicaties van de Surinaamse overheid onvermijdelijk Surinaams-Nederlandse woorden worden gebruikt als er geen Standaardnederlandse equivalenten voorhanden zijn, bijvoorbeeld *middenstandspolder* voor een polder die verkaveld en ingericht is voor *middenstandsboeren*, maar ook daarbuiten komt het voor, bijvoorbeeld *markoesa* voor 'passievrucht' (zie De Bies 1996). Daar staat dan het echte, karakteristieke Surinaams-Nederlands tegenover. De ontwikkeling daarvan begon in 1667, toen Suriname door Nederlanders op de Engelsen veroverd werd, en gaat nog steeds door. Na een periode waarin alleen Nederlandse kolonisten het gebruikten en een overgangsperiode waarin ook steeds meer vrijgelaten negers (ex-slaven), vrij geboren negers en gemengdbloedigen het zich eigen maakten, is het nu voor vrijwel alle burgers van Suriname een van de talen voor dagelijks gebruik. Tijdens deze ontwikkeling werden er vele woorden uit andere in Suriname gesproken talen in opgenomen. Dat zijn achtereenvolgens vooral: Engels (van de voorafgaande kolonisten), Indiaanse talen (van de oorspronkelijke bewoners), Sranantongo (de creooltaal van de negerslaven, toen Negerengels geheten), Chinees, Hindi en Javaans (van latere immigranten). Veruit de belangrijkste leverancier was en is het Sranantongo, vanouds ook de thuistaal van de al genoemde vrije negroïde mensen, wier nazaten in Suriname nu Creolen genoemd worden.

Dit Surinaams-Nederlands en de ontwikkeling ervan zijn tot nu toe slechts globaal beschreven. Wel bestaat er een woordenboek van het 'contrastlexicon' waarin het Surinaams-Nederlands zich (althans tot in de jaren tachtig) onderscheidde van het Standaardnederlandse lexicon (*Encyclopedie van Suriname* 1977, Van Donselaar resp. 1996 en 1989).

Van purisme in taalkundige zin is ten aanzien van de Standaardnederlandse woordenschat in Suriname nooit sprake geweest. Opmerkelijk is echter dat er zich tussen 1975 en 1985 een spectaculaire eenmansactie heeft voorgedaan, gericht op de sanering en cultivering van het Surinaams-Nederlands. De actor was Edgar Cairo, een Surinaamse neerlandicus van Creoolsen huize, die zowel het Standaardnederlands als het Surinaams-Nederlands en het Sranantongo tot in de puntjes beheerst. Hij wierp zich op als hartstochtelijke propagandist voor het Surinaams-Nederlands, gemotiveerd door nationalistische, (taal)historische en taalpsychologische argumenten. Het was zijn overtuiging dat een eigen, als zodanig erkende vorm van het Nederlands als gemeenschappelijke taal een belangrijk element zou kunnen zijn in de ontwikkeling van een alle bevolkingsgroepen omvattende eigen Surinaamse identiteit. Daartoe zou het niet voldoende zijn genoegen te nemen met het Surinaams-Nederlands zoals het toentertijd gesproken werd. Oude, vooral onder invloed van het Standaardnederlands verloren Surinaams-Nederlandse woorden zouden weer moeten worden teruggehaald en er zouden eigen Surinaams-Nederlandse nieuwvor-

mingen moeten worden gecreëerd. Het meest krasse voorstel behelsde evenwel om de zijns inziens teruggedrongen invloed van het Sranantongo in ere te herstellen door met opzet nieuwe ontleningen aan deze taal in het Surinaams-Nederlands te introduceren. De theoretische onderbouwing van deze ideeën legde hij ook aan een groter publiek dan dat van deskundigen voor, onder meer in de inleiding van zijn bundel *Ik ga dood om jullie hoofd* uit 1980.

De consequenties van Cairo's theorie zijn overduidelijk te vinden in zijn eigen literaire werk. In een welhaast onvoorstelbare scheppingsgolf bracht hij tussen 1976 (*Kollektieve schuld*) en 1984 (*Lelu! Lelu!*) achttien in het Surinaams-Nederlands geschreven literaire producten tot stand, waaronder acht merendeels dikke romans en verhalenbundels. Ze spelen ten dele in Suriname, ten dele in Nederland en ten dele in beide landen.

De nu volgende voorbeelden van alleen door Cairo in zijn Surinaams-Nederlands gebruikte woorden komen alle uit de ook territoriaal Surinaamse sfeer. Het naast elkaar stellen van enerzijds woorden die wel (1) of niet (2) aan het Sranantongo ontleend zijn, en anderzijds woorden die wel (3) of niet (4) een Standaardnederlands equivalent hebben, levert hier vier groepjes op:

1 + 3
kodjo 'knots'
bongro 'rommel'
toriën 'vertellen', van Sranantongo *tori* 'verhaal'
visbot 'graat', vertaling van *fisbonyo*, van *fisi* 'vis' en *bonyo* 'bot'
werkbuik 'diarree', vertaling van *wrokobere*, van *wroko* 'werk(en)' en *bere* 'buik'

1 + 4
sosofoetoeman 'iemand die op blote voeten loopt', van *soso* 'bloot', *futu* 'voet' en *man* 'man, mens'
nengrefisi 'schubloze vis', van *nengre* 'neger', vroeger ook 'slaaf', en *fisi* 'vis'; zulke vis was in de slaventijd alleen voor de slaven bestemd
mengwater 'persoon van gemengd ras', vertaling van *moksiwatra*, van *moksi* 'gemengd' en *watra* 'water'
buiksluiter 'laatste kind van een vrouw', vertaling van *tapbere*, van *tapu* 'gesloten' en *bere* 'buik'

2 + 3
schopgraver 'grondwerker'
meidachtig 'verwijfd'
kromneus 'haakneus'
vrouwedrijver 'rokkenjager'

2 + 4
woordwerkman 'iemand die nieuwe woorden maakt' (Cairo zelf!)
kinsen 'kinds worden'
schaamplaats 'plek waar iemand die zich schaamt of verlegen is zich terug kan trekken'
roephand 'hand waarmee gezwaaid wordt om de aandacht te trekken, bijvoorbeeld naar een naderende buschauffeur'

Cairo's werk heeft onder Surinamers weinig weerklank gevonden. Er zijn wel fijnproevers die zijn creativiteit en originaliteit op zich bewonderen, maar in het bijzonder de Creolen

laten hun ambivalente houding tegenover de formele aanvaarding van het Surinaams-Nederlands in het algemeen niet varen. Dat hoeft niet te verbazen, want deze groep heeft ambivalente gevoelens tegenover vrijwel alles wat te maken heeft of lijkt te hebben of pretendeert te hebben met hun eigen identiteit. Daarbij komt dat Cairo kennelijk te ver is gegaan. Men ervaart zijn Surinaams-Nederlands als gekunsteld en tegennatuurlijk en noemt het smalend 'Cairoiaans'. Wellicht wringt het ook dat de romanpersonages van Cairo veelal ook Surinaams-Nederlands spreken als het gaat over huiselijke en vertrouwelijke onderwerpen, die meer tot het domein van het Sranantongo of van een andere thuistaal (Surinaams Hindi, Javaans) horen. En de Surinaamse overheid is nog lang niet toe aan een ander standpunt dan strikte handhaving van het Standaardnederlands als norm.

In Nederland ligt dat anders. Het echte, in Suriname gesproken Surinaams-Nederlands is daar vrijwel niet bekend, zodat men onbekommerd genieten kan van dat weliswaar merkwaardige, maar sterk tot de verbeelding sprekende Cairoiaans, mits voorzien van de nodige (en dan ook altijd voorhanden) toelichting in voetnoten of in een glossarium. Veel belangstelling en waardering kregen ook zijn stukjes in *de Volkskrant* (1979–1980), later gebundeld in het al genoemde *Ik ga dood om jullie hoofd* en *Als je hoofd geboord is* (1981). Toch is het juist dáár helemaal misgegaan. Om maar vooral duidelijk te tonen wat hij met zijn theorie bedoelde, heeft Cairo er in die krantenstukjes nog een schepje bovenop gedaan. Dat geeft hij toe: 'Dus: Krom Nederlands! Ija baja! Is zo! Okee! Ik overdrijf en vernieuw op mijn manier!' Dát moet voor Surinamers de deur hebben dichtgedaan. (Het hoeft dan ook geen betoog dat de Cairoiaanse purismen waarvan deze stukjes wemelen, niet vertegenwoordigd zijn onder de hiervoor gegeven, niet geforceerde voorbeelden.)

Sedert 1985 is Edgar Cairo uit het zicht van de taalkundige en letterkundige wereld verdwenen. Hij was in de war, woont nu in Amsterdam en schildert. Een uitvoerige beschouwing van Cairo's persoon, strevingen en werk tot 1984 wordt gegeven door February (1984).

Literatuur

Bies, Renata de (1996), *Woordenlijst van het Surinaams-Nederlands. Vijftien jaar administratietaal van de Republiek Suriname*, Paramaribo: Universiteit van Suriname.

Cairo, Edgar (1980), *Ik ga dood om jullie hoofd*, Haarlem: In de Knipscheer.

Donselaar, J. van (1989), *Woordenboek van het Surinaams-Nederlands*, tweede druk, Muiderberg: Coutinho.

Donselaar, J. van (1996), 'De woordenschat van het Nederlands in Suriname', in: Nicoline van der Sijs, *Leenwoordenboek*, 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers; Antwerpen: Standaard, pp. 440-442.

Encyclopedie van Suriname (1977), 'Surinaams-Nederlands', Amsterdam/Brussel: Elsevier, pp. 580-581.

February, Vernie A. (1984), 'Boesi sa tek' mi baka – Let the bush receive me once again. Edgar Cairo – Surinamese writer', in: *Oso* 3 (1), pp. 39-62.

Variëteiten van het Nederlands

Taalzuivering in het Afrikaans

Fritz Ponelis

Sinds zijn ontstaan in de zeventiende eeuw is het Afrikaans[1] in nauw contact geweest met andere talen: zowel de vroege Kaap als het hedendaagse Zuid-Afrika is een veeltalige maatschappij. De aard van het contact verschilt in de twee belangrijke fasen van de geschiedenis van het Afrikaans. In de fase vóór de standaardisering, van de zeventiende tot het einde van de negentiende eeuw, werd de uitwerking van taalcontact niet door taalzuivering tegengehouden. Met heftige en selectieve vooral op het Engels gerichte taalzuivering is pas in de fase van de standaardisering begonnen.

Taalcontact in het vroege Afrikaans

Er bestond in de vroege Kaapse maatschappij een verscheidenheid aan talen. Het Khoi, een voor de kolonisten exotische taal met zuigklanken, was er lang voor de komst van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in 1652. Daarnaast voerde de VOC een vrij groot aantal talen naar de Kaap aan: afgezien van het Nederlands ook het Portugees, Maleis, Duits, Nederduits, Frans en Arabisch. In deze veeltalige maatschappij is het Afrikaans ontstaan uit contact tussen het Nederlands en de andere talen. Taalcontact heeft het Nederlands aan de Kaap op twee wijzen omgevormd: door creolisering en ontlening.

Creolisering

Het Nederlands is aan de Kaap gecreoliseerd doordat een groot aantal vreemdtaligen, onder wie vooral slaven, het Nederlands vrij snel en onder uiterst ongunstige sociale voorwaarden hadden moeten verwerven. Deze vreemdtaligen reduceerden verschillende grammaticale structuren in het Nederlands, waaronder de volgende:

- Het genusverschil tussen de- en het-woorden verdween: Afrikaans *die been, die arm; die gebou, die kerk* tegenover Nederlands *het been, de arm; het gebouw, de kerk.*
- Het onderscheid tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde voornaamwoorden werd opgeheven: Afrikaans *jy*, Nederlands *je/jij;* Afrikaans *haar*, Nederlands *d'r, haar.*
- Het werkwoord verloor zijn verbuigingen en vervoegingen. De persoonsvorm blijft in het Afrikaans gelijk: *ek loop, jy loop, hy loop, julle loop*, en de verbogen verleden tijd (het imperfectum) is vervallen.

Creoliseringsverschijnselen als de voorgaande werden door moedertaalgebruikers van het Nederlands van de vreemdtaligen overgenomen, waardoor een van het Nederlands afwijkende taalvorm aan de Kaap tot stand kwam.

Dit soort radicale taalvervorming kan men zich in een stabiele maatschappij niet voorstellen, want daarin zouden de gevestigde sociale normen en taalnormen een puristische actie tot gevolg hebben gehad die zou verhinderen dat de creolisering voet aan de grond kreeg. Maar een gevestigde, homogene maatschappij was de vroege Kaap beslist niet. Wel is de ingrijpende wijziging van het Nederlands bezoekers opgevallen. Otto Friedrich Mentzel verbleef van 1733 tot 1741 aan de Kaap. In de beschrijving van zijn bezoek (Scholtz 1981: 94) laat hij zich met minachting uit over de Kaapse taal:

> [...] das Frauenvolk hat Redensarten angenommen, die zuweilen recht lächerlich

> sind. Zum Exempel: Man frägt etwan, ob sie keine Bibel haben, so erfolgt die Antwort: *Onz heeft geen Bibel* [...] Wann man sie aber alsdann frägt: Wie viel Unzen gehen auf ein Pfund? so werden sie schamroth.

Natuurlijk heeft deze misprijzende reactie van buiten hoegenaamd geen uitwerking op de gang van de ontwikkeling van het vroege Afrikaans gehad. Immers, de opmerkingen van Mentzel laten blijken dat de sprekers tegen het midden van de achttiende eeuw hun gang waren gegaan wat betreft de vervanging van Nederlands *wij/we* door *ons* en de verdwijning van de persoonsvorm (dus *heeft* voor *hebben*).

Ontlening

Het vroege Afrikaans is in verschillende mate beïnvloed door talen als het Khoi, Maleis, Portugees, Duits, en andere.

De VOC dreef handel in een koloniale wereld, van India, Ceylon, Oost-Indië en de Filippijnen in het oosten tot Afrika (Angola, Guinee, Mozambique) in het westen, die door de Portugezen tot stand was gebracht. Tot verdriet van de VOC-bewindhebbers is het Portugees, vooral in een gecreoliseerde vorm, als belangrijke *lingua franca* in het hele domein van de VOC bewaard gebleven. Zelfs in Batavia, de hoofdstad van het rijk van de VOC in het oosten, was het Portugees als *lingua franca* veel belangrijker dan het Nederlands.

In 1658, toen de VOC twee scheepsvrachten slaven aanvoerde die van de Portugezen waren afgenomen, is de Kaap een slavenmaatschappij geworden. Sindsdien groeide het aantal Kaapse slaven gestaag, onder andere uit Portugese gebieden als Guinee, Angola, Mozambique, India, Ceylon en Oost-Indië. Portugees was een belangrijke taal onder Kaapse slaven, met name als *lingua franca*.

Een aantal Portugese leenwoorden heeft het Afrikaans uit het koloniale Nederlands geërfd (inmiddels zijn veel van deze woorden uit het Nederlands verdwenen), waaronder *aia* 'niet-blanke vrouw', *albakoor/halfkoord* 'soort vis', *bamboes, basta, kapater* 'gecastreerde bok', *kiepersol* 'soort boom', *kombers* 'wollen deken', *koperkapel* 'soort slang', *kraal, mielies* 'graansoort', *sambreel* 'zonne- of regenscherm' en *tronk* 'gevangenis'. Maar het Afrikaans heeft ook aan de Kaap rechtstreeks aan het Portugees woorden als de volgende ontleend: *baba* 'baby', *bredie* 'gerecht', *kasater-* in *kasaterwater* 'slappe thee', *maai* 'ma', *malie* 'albaster', *nooi* 'meisje', *ramkie* 'muziekinstrument', *tamaai* 'groot', *tarentaal* 'parelhoen' en *tjokka* 'vissoort'. Het Portugees heeft het Afrikaans echter nog aanzienlijk dieper beïnvloed: er zijn ook grammaticale verschijnselen door het vroege Afrikaans aan het Portugees ontleend. Een van de opvallendste van deze grammaticale ontleningen is het gebruik van *vir* in verbinding met een voorwerp, bijvoorbeeld in de verbindingen *vir Elsa, vir haar* in de voorbeelden: *ons ken vir Elsa* 'we kennen Elsa', *ons ken vir haar* 'we kennen haar'.

Ook het Maleis, dat in aanzienlijke mate onder slaven verbreid was, heeft een vrij ingrijpende uitwerking op het wordende Afrikaans gehad. Hoe intiem het contact tussen kolonisten en Maleissprekende slaven was en hoe diepgaand de Maleise invloed, blijkt uit de ontlening van *baie* 'zeer, veel' aan het Maleise *banja*. *Baie* is een van de meest frequente woorden in het Afrikaans. Een verder symptoom van drastische Maleise invloed op het Afrikaans is de ontlening van het uiterst productieve Maleise woordvormingstype dat reduplicatie heet, bijvoorbeeld in *amper-amper* 'bijna', *bleek-bleek* 'bleekjes', *drie-drie* 'met z'n drieën', *plek-plek* 'op plaatsen'.

Aan het Khoi heeft het vroege Afrikaans onder andere verschillende plantnamen ontleend: *boegoe, dagga, ghaap, gonnabos, kambro, kanna, noem-noem*; en ook diernamen als *geitjie, koedoe, oorbietjie*. In het hedendaagse Standaardafrikaans is van de invloed van het Khoi veel minder te merken dan in het dialect van het noordwestelijke gebied, waar tot kortge-

leden uitgebreide tweetaligheid in het Khoi en het Afrikaans voorkwam. Aan andere inheemse talen heeft het Afrikaans woorden ontleend als *aikôna* 'nee' en *makietie* 'feest'.

Contact met het Engels

Van bijzonder grote betekenis voor het Afrikaans is het contact met het Engels sinds het tweede decennium van de vorige eeuw (Donaldson 1991, Rousseau 1937). Het Engels heeft het Britse bewind in het eerste decennium van de negentiende eeuw naar de Kaap vergezeld. De Britse bezetting van de Kaap leidde tot een Engelse omwenteling, waardoor de Engelse cultuur en de Engelse taal Afrikaanstaligen ingrijpend gingen beïnvloeden. Sindsdien heeft het Engels zijn invloed op de Afrikaanse taalgemeenschap versterkt door de amerikanisering en democratisering van de Zuid-Afrikaanse maatschappij. De invloed van de Verenigde Staten breidt zich, met name sinds de Tweede Wereldoorlog, uit via de Engelse populaire cultuur, in strips, film, video, radio, televisie en muziek. De Zuid-Afrikaanse regeringsverandering van 1994 heeft een taalomwenteling veroorzaakt waarin het Afrikaans veel openbaar terrein op het Engels verliest.

Afrikaanssprekenden beleven hun milieu voor een groot deel door het Engels:

- In de media, het symbolische terrein bij uitstek, is het Engels de voertaal op de radio en de tv, in popmuziek, op film en video, in lectuur (kranten, tijdschriften en boeken in alle genres), in reclame, op de computer en het Internet, op menu's, posters en in graffiti.
- Afrikaanssprekenden komen het Engels als voertaal tegen in de meeste instellingen van hoger onderwijs, terwijl veel Afrikaanssprekenden ook hun schoolonderwijs in het Engels ontvangen. In het hele hogere onderwijs worden overwegend Engelse teksten en wetenschappelijke publicaties gebruikt.
- In de economie is het Engels de belangrijkste taal van de winkel, de fabriek, van de meeste werkgevers en van de vakbonden.
- De wereld van recreatie is overwegend Engels: van kaartspel, dans, popmuziek, de media, restaurants, toneel en cabaret tot sport – overal gebruikt men het Engels.
- Het Engels is de dominante taal van nationale en provinciale overheden en van de belangrijkste politieke partijen (ANC, Democratische Partij, PAC en andere), en is dus ook de belangrijkste voertaal in vergaderingen en politieke geschriften.
- Het Engels bekleedt de eerste plaats in verreweg de meeste religieuze groeperingen: islam, rooms-katholieke Kerk, methodistenkerk, anglicaanse Kerk, baptisten en de charismatische beweging. In overwegend Afrikaanstalige settings als de Nederduits-gereformeerde Kerk en de *Apostoliese Geloofsending* is Engelse gospelmuziek terrein aan het winnen.

De sociale en culturele dominantie van het Engels brengt mee dat Afrikaanssprekenden hun wereld ten dele via het Engels beleven en conceptualiseren, waardoor hun Afrikaanse taalgebruik diepgaand door het Engels wordt beïnvloed (Combrink 1984, Donaldson 1991, Rousseau 1937). Zo drastisch is de Engelse invloed dat de Afrikaanse spreektaal na anderhalve eeuw van intiem contact een mengtaal aan het worden is. De Afrikaanse spreektaal wordt op alle niveaus door deze invloed geraakt: de uitspraak, de woordenschat en ook de grammatica. Een duidelijk teken van de omvang en de diepte van de Engelse invloed op het Afrikaans is het verschijnsel codeswitching, dus de invoeging van Engelse woorden en zinsneden in het Afrikaans:

> Nee, sy voel obviously nie te great nie. Sy het 'n incredible hangover na gisteraand se party. I'm telling you, dit was smashing. As die landlady nie teen drie-uur so terrible begin moan het nie, sou 'n hele paar van ons uitgepass het.

Met codeswitching gaat massale lexicale invloed gepaard, waardoor letterlijk duizenden Engelse leenwoorden in de Afrikaanse spreektaal worden opgenomen (zie verder). Engelse invloed komt verder tevoorschijn in de vorm van leenvertalingen van woorden en uitdrukkingen: *foonsnol* 'call girl', *graanvlokkies* 'corn flakes', *klankbaan* 'sound track'; *aan die einde van die* dag 'at the end of the day', *die bal aan die rol sit* 'get the ball rolling', *bloed is dikker as water* 'blood is thicker than water', *op 'n dieet wees* 'be on a diet', *mal gaan* 'go mad', *in terme van* 'in terms of'.

Standaardisering en taalzuivering

Het Afrikaans is tot het einde van de negentiende eeuw spreektaal gebleven. In de negentiende eeuw bedienden Afrikaanstaligen zich zowel van het Nederlands als van het Engels als cultuurtalen. De nauwe aanraking met deze goed ontwikkelde cultuurtalen is de standaardisering van het Afrikaans ten goede gekomen. Doordat de ontwikkelende Afrikaanse standaardtaal veel aan het Algemeen Beschaafd Nederlands en het Engels ontleende, kreeg het Standaardafrikaans heel snel zijn beslag.

De gespecialiseerde inhoud van woorden als *breuk, faktor, mag, mengsel, verbinding* en *weefsel* laat blijken dat zij pas onlangs, in hun terminologische aanwending, aan het Standaardnederlands zijn ontleend. Soms verraadt de vorm van de woorden hun herkomst uit het Standaardnederlands. Het element *voor-* in *voornaamwoord* is het Nederlandse voorzetsel *voor*, dat in het Afrikaans de vorm *vir* heeft. *Druip-* in *druipnat* is in het Afrikaans *drup*; *hersen-* in *hersenskudding* is in het Afrikaans *harsings*; *-krabber* in *wolkekrabber* is in het Afrikaans *krapper*. In bepaalde gevallen wordt in het Afrikaans een ander woord gebruikt dan in het Standaardnederlands: *houthakker* (Afrikaans *houtkapper*), *huid-* in *huiduitslag/huidmondjie/huidsiekte; heelhuids* (Afrikaans *vel* in *veluitslag* en *velsiekte*), *kooi-* in *kooi-antenne, kooirotor (Afrikaans kou*, Engels *cage*), *luid-* en *-spreker* in *luidspreker* (Afrikaans *hard* en *prater*), *vleuel* (Afrikaans *vlerk*), *wind-* in *windas* (Afrikaans *wen* als in *opwen* 'opwinden'). Voor de invloed van het Nederlands is het Standaardafrikaans onvergelijkelijk toegankelijker dan voor die van het Engels. In het Afrikaans-Engelse woordenboek van Bosman et al. (1984) worden talloze neerlandismen opgenomen die zelfs in formeel, geschreven Standaardafrikaans niet voorkomen: *ademhaling, beduusd, bordes, drassig, deuk, dupe, etage, Griekin, konfituur, kosbaar* 'duur', *mandewerk, te moede, nieubakke, onversadelik, oondbraad, ophoepel, oprispe*, enz. In de woordenboeken en in de hyperformele Afrikaanse schrijftaal (met name in de bijbelvertaling van 1933) komen talloze ongebruikelijke Neerlandistische varianten voor:

Neerlandistisch	*Afrikaans*
aangesig	gesig
ademhaling	asemhaling
blootsvoets	kaalvoet
buik	maag
deuk	duik
droef te moede	mismoedig
etage	vlak, vloer
hernieu	hernuwe
hersenskudding	harsingskudding
houthakker	houtkapper
inligtinge inwin	inligting inwin
jou verloof aan iemand	verloof raak aan iemand
konfituur	konfyt

Neerlandistisch	*Afrikaans*
kosbaar	duur
lias	lêer
luid	hard
naak	kaal
op die hoogte wees	op hoogte wees
snel	gou, vinnig
spuug	spoeg

Tot betrekkelijk kortgeleden werd de spelling van de volgende vormen (attributieve voltooide deelwoorden) op de grondslag van het Standaardnederlands geregeld: *gewenste x begrensde, veramerikaanste x verglansde, verplaaste* en *hooggeplaaste x verdwaasde, onbeheerste x gevreesde*. In de uitspraak werd geen onderscheid gemaakt tussen *gewenste* en *begrensde*, tussen *onbeheerste* en *gevreesde*, met het gevolg dat het onderscheid tussen *-te* en *-de* in de spelling ondoorzichtig was. Het Afrikaans mist de steun van vormgelijkheid die in het Nederlands bestaat, bijvoorbeeld tussen *gewenste* en *wensen, beheerste* en *beheersen* (telkens met een stemloze *s*), tussen *begrensde* en *begrenzen, gevreesde* en *vrezen* (telkens met een stemhebbende *z* in het werkwoord). Gelukkig werd dit onderscheid in de *Afrikaanse Woordelys en Spelreëls* van 1991 opgeheven, en de spellingvarianten *gewenste* of *gewensde, begrensde* of *begrenste, verplaaste* of *verplaasde, verdwaasde* of *verdwaaste*, enz. zijn nu toegestaan.

De woordenschat van het Standaardafrikaans is door de invloed van het Engels zeer verrijkt. Directe ontleningen, zoals *gentleman, jokkie* 'jockey', *klub* en *skrum*, komen in de standaardtaal veel minder voor dan in de spreektaal. In het Standaardafrikaans wordt meer gebruik gemaakt van leenvertalingen uit het Engels: *algemene praktisyn* 'general practitioner', *bedakking* 'roofing', *behuising* 'housing', *besigheid* 'business', *binneversierder* 'interior decorator', *borsvoed* 'breastfeed', *buitepasiënt* 'outpatient', *graanvlokkies* 'corn flakes', *heelagter* 'fullback', *indieptebespreking* 'in-depth discussion', *klankbaan* 'soundtrack', *koerantman* 'newspaperman', *kompakte skyf* 'compact disc', *kragstasie* 'power station', *landwyd* 'countrywide', *melkskommel* 'milkshake', *ontlont* 'defuse', *roep op wees* 'be on call', *padkafee* 'roadhouse', *rekenaar* 'computer', *ruveld* 'rough' (in het spel golf), *sleutelbord* 'keyboard', *sleutelposisie/-rol/-bedryf* 'key position ...', *systap* 'sidestep', *toetsbestuur* 'test drive', *verwysingsnommer* 'reference number', *vonkprop* 'sparkplug'.

Ondanks de schatplichtigheid aan het Engels wordt de standaardisering van het Afrikaans gekenmerkt door fel anti-Engels purisme, waartoe onder andere twee factoren aanleiding geven. Standaardisering is zo duur en veeleisend dat het zonder sociale en politieke mobilisering niet te doen is. De ideologische kracht die de verheffing van de Afrikaanse spreektaal tot standaardtaal aandreef, was Afrikaner nationalisme. In het politieke programma van Afrikaner nationalisme speelt het Afrikaans in de tijd na de Boerenoorlog aan het begin van deze eeuw een voorname rol als mobiliseringsmiddel tegen Britse overheersing. Het Britse bewind in Zuid-Afrika was taalnationalistisch tot aan chauvinistisch toe: het Engels werd beschouwd als een voorrecht van de koloniale onderworpenen, en inheemse talen zoals het Afrikaans werden heel laag gewaardeerd. In de *Cape Argus* van ongeveer anderhalve eeuw geleden (19 september 1857) werd het Afrikaans op de volgende wijze gekarakteriseerd (Scholtz 1963:91):

> The language of the Cape! As if the miserable, bastard jargon, which is the vernacular of this country, is worthy of the name of language at all. [...] The poverty of expression in this jargon is such, that we defy any man to express thoughts in it above the merest common-place. People can hardly be expected to act up to sentiments which

> the tongue they use fail entirely to express. There can be no literature with such a language, for poor as it is, it is hardly a written one.

Een andere factor in het extreem tegen het Engels gerichte purisme is het gevoel dat de massale Engelse invloed op de Afrikaanse spreektaal de zelfstandigheid van het Afrikaans bedreigt. De zuivering van Engelse invloed in het Standaardafrikaans moet dus dienen om deze belangrijke vorm van het Afrikaans redelijk vrij te maken van het Engels, zodat zij als garantie kan dienen voor de zelfstandigheid van de Afrikaanse taal.

De diagnose van ingrijpende Engelse invloed heeft reeds in de vorige eeuw een puristische reactie opgeroepen bij de Nederlandse onderzoeker Mansvelt. In *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon* van 1884 liet Mansvelt zich als volgt uit:

> Een ieder die eenigszins met 't Kaapsch-Hollandsch bekend is, zal terstond ontdekken, dat er hier geen melding gemaakt wordt van zoo vele Engelsche woorden die men dikwijls, al of niet geradbraakt, in 't dagelijksch gesprek hoort bezigen. Daar zulke woorden óf uit traagheid óf uit een beklagenswaardige modezucht alleen gebruikt worden door hen, die liever een vreemd dan een eenvoudig Kaapsch of Nederlandsch woord gebruiken, heb ik gemeend, dit werkje niet te moeten ontsieren door er een aantal meest mismaakte woorden in op te nemen, die men onvervalscht in elk Engelsch woordenboek kan vinden. Zulke *halfnaatjes* op taalkundig gebied *Afrikaners* te noemen, zou onrecht zijn tegenover degenen die er prijs op stellen, een zuiverder taal te spreken. (1884:134)

En:

> De gemakzucht der Afrikaners komt vooral uit in de namen van zaken, die zij na 1806 van of door de Engelschen hebben leeren kennen. In plaats van voor sulke dingen zelf een goed woord te maken – wat zij zeer goed kunnen – nemen zij gemakshalve den Eng. naam, al of niet gewijzigd, over. (1884:154)

In de negentiende-eeuwse glossaria van Nederlanders (Changuion 1844, Pannevis (ongepubliceerd, ca. 1880), Mansvelt 1884 en Kern 1890) komen betrekkelijk weinige Engelse leenwoorden voor. In Kern (1890) is er bijvoorbeeld een veertigtal, waaronder (in de spelling van Kern): *bar, bokkie* 'buggy', *cab, different, digger, diggings, donkey, fessie* 'fashion', *gelling* 'gallon', *jaart* 'yard (lengtemaat)', *jekkert* 'jacket', *juts* 'judge', *kompetisi* 'competition', *lokasi* 'location', *metjes* 'matches', *picnic, platform, stamp, spider* (rijtuig), *spiets* 'speech', *stori* 'story', *supper* en *tender* (naamwoord en werkwoord).

De twintigste-eeuwse lexicografische traditie sluit nauw aan bij deze conservatieve benadering van Engelse invloed op het Afrikaans. De grondslag van de lexicografische codificering werd gelegd door de *Afrikaanse Woordelys en Spelreëls* (het Groene Boekje voor het Afrikaans), die in 1917 werd uitgegeven door de Suidafrikaanse Akademie vir Taal, Lettere en Kuns (later: de Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns). In dit werk en zijn latere uitgaven wordt in de eerste plaats de spelling van het Afrikaans beregeld.

Maar de *Afrikaanse Woordelys en Spelreëls* (AWS) dient ook tot lexicale normering: in het lijstgedeelte wordt namelijk vastgelegd welke woorden tot het Standaardafrikaans behoren en welke niet. De eerste uitgave van de AWS was heel strikt in de beoordeling van Engelse leenwoorden. Erkenning werd verleend aan een heel beperkte verzameling, onder andere: *boesel* 'bushel', *bottelstoor* 'bottle store', *boycot, brekfis* 'breakfast', *bokkie* 'buggy', *applikasie* 'application' , *auntie, banana, bonnet, fancy-fair, gallon, gong, grenadellas, guinea, handicap,*

handsop 'hands up', *hyena, jekkert* 'jacket', *jellie* 'jelly', *jingo, jokkie* 'jockey', *kaboedel* 'caboodle', *kakie* 'khaki', *kangaroe, keb* 'cab', *Krismis* 'Christmas', *klub, kompres* 'compress', *konsertiena* 'concertina', *kriket* 'cricket', *makaronie* 'macaroni', *motorkar* 'motor car', *nonsens, petunia, piekniek* 'picnic', *raglan, rail, rekket/raket* '(tennis) racket', *resies/riesies* 'races', *rofkas* 'roughcast', *shilling, sir, slipper, slop(emmer), snob, soetmelkskaas* 'sweetmilk cheese', *sokkervoetbal* 'soccer football', *speaker, spiets* 'speech', *standerd* '(school) standard', *stoof* 'stove', *tank/tenk, tender* (naamwoord en werkwoord), *trippens* 'threepence', *trok* 'truck', *Wales, whist* en *Yankee*.

In opeenvolgende bewerkingen van de AWS verandert de inhoud van deze verzameling: bepaalde woorden worden weggelaten (bijvoorbeeld *auntie, banana, jekkert, rail, slipper, spiets* en *Wales*) en andere worden opgenomen (bijvoorbeeld *donkie* 'donkey', *ghries* 'grease', *lokasie* 'location' en *sikspens* 'sixpence'). Maar de aard van de verzameling verandert niet: steeds worden Engelse leenwoorden strikt geselecteerd, ook in de jongste uitgave van 1991. De AWS geeft wat dit betreft de toon aan voor alle lexicografische werken in het Afrikaans: Afrikaans-Engelse woordenboeken (bijvoorbeeld Bosman et al. 1984), verklarende handwoordenboeken (bijvoorbeeld Odendal et al. 1994) en ook het *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (WAT), waarvan tot nog toe tien delen (A-M) zijn verschenen. Noch in de AWS, noch in enig ander Afrikaans woordenboek wordt ten naaste bij een representatieve verzameling van Engelse leenwoorden opgenomen.

Het volgende is een kleine selectie van Engelse leenwoorden met [f] als beginconsonant die in de Afrikaanse spreektaal gevestigd zijn maar in geen woordenboek zijn opgenomen:

> fab; fabulous; face V: Let's face it; face the music; facebrick, facelift; facial N; facing; fact: matter of fact; factory: factory shop, factory rejects; fad; fail-safe; failure (persoon); fair: fair and square; All's fair in love and war; fair enough; fair isle; fairway; fairplay = fêrplie; fairy tale, fairy godmother; fake A, N; falsies; family man; famous; fan 'waaier; supporter'; fanbelt, fan mail; fanatic N; fancy A, V, fancy dress; fancy-dress ball; fanlight; fanny; fantail; fantastic; far out; farce; fare: bus fare, train fare; farthing; fascia board; fascinate; fat cat; fatty N; fauna; favour N; favourite; faze; FBI; featherweight; feature N, V; fed up; fee; feeble minded; feedback; fellowship 'toekenning; vereniging'; felt; fence N; fender bender; ferry N; fertiliser; fiber glass; fiction; field V; fielder; fifty-fifty; fight N, V (jou eie battles fight); fighter; fighting chance, fighting fit, fighting trim; figure N, V (uitfigure 'figure out'); file N, V; filigree; fillet; final 'eindronde'; finale: grand finale; fine A, N, V; fineliner; finicky; finish: affinish 'finish off', finish en klaar; finishing: finishing school, finishing touches; fire V 'afdanken' ; fire: firebrigade, fire escape, fire fighter, fireman; firing squad; first: first come first served; fish and chips; fisherman's rib; Fishing for compliments?; fishpaste; fishy; fit A, N, V; fitter and turner; fitting N

In handleidingen voor taalverzorging, zoals Combrink & Spies (1994) en Van der Merwe & Ponelis (1991), worden Engelse ontleningen meer gedetailleerd behandeld dan in woordenboeken. Uit deze handleidingen blijkt dat Engelse invloed verreweg de belangrijkste factor in het gebruik van het Standaardafrikaans is. Voor het grootste deel wordt de discussie gewijd aan de vraag welke Engelse ontleningen (anglicismen; Combrink 1984) in het Standaardafrikaans toelaatbaar zijn en welke niet.

Anglicisme	*Aanbevolen equivalent*
agter alles	per slot van rekening
iemand se been trek	met iemand die gek skeer
die bal aan die rol sit	iets aan die gang kry
'n blad uit iemand se boek neem	iemand se voorbeeld volg
bloed is dikker as water	die hemp is nader as die rok
dagdroom	lugkastele bou
'n dagvaarding op iemand dien	'n dagvaarding aan iemand bestel
dit sal die dag wees	dank jou die duiwel
'n gek van jouself maak	jou belaglik maak
op die tafel land	op die tafel te lande kom
op die stadium	in die stadium
myself daar bevind	my daar bevind
uit iemand se hand eet	na iemand se pype dans
Industriële Rewolusie	Nywerheidsomwenteling

In feite zijn de zogenaamde anglicismen in de bovenstaande gevallen reeds lang onderdeel van zowel spreek- als schrijftaal.

Taalzuivering heeft de vermenging van de Afrikaanse spreektaal met het Engels geen strobreed in de weg gelegd. Integendeel, het hek is van de dam: de invloed van het Engels op de spreektaal is hand over hand aan het toenemen. Bovendien heeft het anti-Engelse purisme de kloof tussen de met het Engels vermengde Afrikaanse spreektaal en de van Engelse invloed gekuiste standaardtaal vergroot. Wat heeft taalzuivering dan in het Afrikaans bereikt? Het belangrijkste resultaat van de taalzuivering is dat het Standaardafrikaans zelfstandigheid bereikt tegenover het Engels. Zelfs een heel wat meer genuanceerde benadering van Engelse invloed zal in de standaardtaal niet de volle mate van Engelse invloed kunnen toestaan die de spreektaal kenmerkt. Als het Afrikaans de garantie van zelfstandigheid verliest die de standaardtaal biedt, zal het totaal door het machtige Engels worden overspoeld.

Noot

1. De naam *Afrikaans* is ontstaan uit het oorspronkelijke adjectief in de woordgroep *Afrikaans Hollands*. Uit dit naamwoord ontstond een nieuw adjectief *Afrikaans(e)* dat wordt gebruikt in bijvoorbeeld *die Afrikaanse taal*. In het Afrikaans heeft het adjectief *Afrikaans(e)* geen betrekking meer op het zelfstandig naamwoord *Afrika*.

Literatuur

Bosman, D.B. et al. (1984), *Tweetalige woordeboek/Bilingual dictionary*, achtste druk, Kaapstad: Tafelberg.

Changuion, A.N.E. (1844), 'Proeve van Kaapsch Taaleigen', overgedrukt in: Van der Merwe (1971), pp. 1-18.

Combrink, J.G.H. (1984), 'Wat is 'n Anglisisme?', in: T.J.R. Botha et al. (red.), *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*, Pretoria, Kaapstad: Academica, pp. 83-106.

Combrink, J.G.H. en J. Spies (1994), *Sakboek vir regte Afrikaans*, Kaapstad: Tafelberg.

Donaldson, Bruce (1991), *The influence of English on Afrikaans*, tweede druk, Pretoria: Academica.

Kern, H. (1890), 'Woordenlijst van het Transvaalsch taaleigen', overgedrukt in: Van der Merwe (1971), pp. 39-50.

Mansvelt, N. (1884), 'Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon', overgedrukt in: Van der Merwe (1971), pp. 129-221.

Merwe, H.J.J.M. van der (red.) (1971), *Vroeë Afrikaanse woordelyste*, Pretoria: Van Schaik.
Merwe, H.J.J.M. van der en F.A. Ponelis (1991), *Die korrekte woord*, Pretoria: Van Schaik.
Odendal, F.F. et al. (1994) *HAT. Handwoordeboek van die Afrikaanse taal*, derde druk, Johannesburg: Perskor.
Pannevis, A. (ca. 1880), 'Lys van Afrikaanse woorde en uitdrukkings', overgedrukt in: Van der Merwe (1971), pp. 59-127.
Rousseau, H.J. (1937), *Die invloed van Engels op Afrikaans*, Kaapstad: Maskew Miller.
Scholtz, J. du P. (1981), *Taalhistoriese opstelle*, tweede druk, Kaapstad: Tafelberg.
Woordeboek van die Afrikaanse Taal (1970-), Pretoria.

Andere Germaanse talen

Fries, het broertje van

Pieter Breuker

Leenwoorden

Er zou, uiteraard, ook voor het Fries een leenwoordenboek te schrijven zijn, met vele talen als donor. Net als het Nederlands leent het hedendaagse Fries vooral uit het Engels. Ook het Fries is *cool* met woorden als *chip*, *e-mail*, *clean*, *house* en *shit*. Soms wordt een woord min of meer verfriest, vooral in de spelling, bijvoorbeeld *faks* 'fax' of *sjo* 'show'. Incidenteel worden leenwoorden uit het Engels door een eigen vorm vervangen, zoals *hoekskop* voor 'corner', *plakker* voor 'sticker', en het nu nauwelijks meer gangbare *sneinoer* (letterlijk 'zondagover') voor 'weekend'. Het lijkt me dat jongere leenwoorden, laten we zeggen van na de Tweede Wereldoorlog, amper meer worden verfriest. Dat zou, naast een (mogelijk) wat liberaler taalhouding van jongere generaties, te maken kunnen hebben met hun grote aantal en met de aanwezigheid van een taal die (terecht) als veel bedreigender wordt ervaren: het Nederlands. Verderop ga ik nader in op de gevoelige betrekkingen tussen het Fries en het Nederlands.

Veel ouder dan de Engelse invloed is die van het Frans. Of het Fries rechtstreeks van het Frans heeft geleend of, wat de regel zal zijn, via het Nederlands (bijvoorbeeld Picardisch *cachier*/Frans *chasser* > Nederlands *kaatsen* > Fries *keatsen*), is lang niet altijd duidelijk. In veel gevallen is de Franse komaf alleen nog voor taalhistorici zichtbaar, zoals in *beest/bist* (Oudfrans *beste*, Nederlands *beest*), *duorje* (Frans *durer*, Nederlands *duren*), *kâns* (Picardisch *cance*, Nederlands *kans*) en *sjeas* (Frans *chaise*, Nederlands *sjees*). Ook hier worden leenwoorden verfriest, zoals *brûs* (letterlijk 'bruis' voor 'douche') *slúf/slûf* ('sleuf', 'omhulsel') voor 'envelop'.

Van een systematische verfriesing is overigens beslist weer geen sprake. Eerder worden in het Fries bepaalde, door het Frans beïnvloede woorden gekoesterd. Ik noem, uit een groot aantal, louter bij wijze van illustratie *argewaasje* (onder meer 'ergernis', van Oudfrans *arguer* 'tegenspreken, betwisten'), *krupsje* (Frans *corruption* 'kwaad, aandoening'), *perfoarst* (Frans *par force* 'beslist') en *ferrinnewearje* (Frans *ruiner* 'vernielen, verwaarlozen'). Een (algemeen geprezen) Fries idioomboek heeft zelfs als titel *Op 't aljemint* (van Frans *alignement/aligner* 'op een rij zetten', 'rechten').

Acceptatie van deze leenwoorden zou veel minder waarschijnlijk, om niet te zeggen uitgesloten zijn als ze ook in het Nederlands zouden voorkomen. Dat valt bijvoorbeeld duidelijk te maken aan het in de volksmond zeer gangbare *beskút* (van Frans *biscuit*), dat vanwege de aanwezigheid van *beschuit* in het Nederlands bij taalbewuste Friezen geen kans krijgt. Deze kiezen consequent voor het oorspronkelijke *bak* of zelfs *twibak* (letterlijk 'tweebak', dat wil zeggen dubbelgebakken), een vorm die én taalkundig én inhoudelijk naar een allang niet meer bestaande situatie verwijst. Ik kom in dit verband nog even terug op *slúf/slûf* 'envelop'. Voor hetzelfde gebruiksvoorwerp kent het Fries ook het vanouds volkomen ingeburgerde woord *kefert* (met stomme *r*!). Dit woord wordt, anders dan het ook in het Nederlands overgenomen *enveloppe*, door Friese taalpuristen gecultiveerd.

Tot het Friese idioom hoort ook een groot en groeiend aantal internationalismen. Deze worden niet zonder meer en door iedereen geaccepteerd. Als voor een internationalisme een 'goede' Friese vorm bestaat, bijvoorbeeld *doelpunt* voor 'goal' en *godstsjinst* voor 'reli-

gie', dan gebruikt maar liefst rond de 80 procent van een door mij onderzochte groep van 144 leraren en schrijvers Fries 'zoveel mogelijk de Friese vorm'. De mate van het succes van het verfriesen van internationalismen lijkt samen te hangen met de aanwezigheid van een equivalente vorm in het Nederlands. Zo valt te verklaren dat *sneinoer* maar moeilijk tot bloei heeft willen komen, terwijl *wykein* (letterlijk 'weekeinde') volop wordt gebruikt. Om dezelfde reden redt het overigens vaak als puristisch aangevoelde *fuotbalje* (in de volksmond 'foetbalje' of 'foetballe', met Nederlands vocalisme) het eerder dan het ook wel gepropageerde *balskoppe*.

Om recht te doen aan de bestaande taalpraktijk is het nodig op te merken dat heel vaak níét wordt geprobeerd een internationalisme te verfriesen. Zo heeft ook het Fries zijn *sport, traine/trene, skateboard, kompjûter, terapeut, tele-/tillevyzje, akwadukt* enz. Zelfs als het zou lukken de duizenden internationalismen op aanvaardbare wijze te verfriesen, dan nog zou de invoering ervan een vaak onoverkomelijk probleem blijken te zijn. Dat hangt, behalve met de al eerder gesignaleerde liberale taalhouding onder het gros van de Friestaligen, samen met de tweetaligheidssituatie Fries-Nederlands. Ik kom daar in de volgende paragraaf op.

Ik wijs erop dat er ook voorstanders van internationalismen zijn, soms uit onverdachte hoek. Zo pleit de bekende schrijver, letterkundige, taalbouwer en purist Douwe Kalma (1896–1953) voor het opnemen van internationalismen, want (ik vertaal uit het Fries):

> Het is helemaal geen bezwaar voor onze taal, als ze in haarzelf een krachtige aansluiting heeft met de internationale gemeenschap van de geest, en ze verliest daar in de verste verte haar eigen karakter niet mee.

Als voorbeeld van taalverrijking noemt Kalma het Engels, dat 'een buitengewoon grote hoeveelheid Griekse, Latijnse en Franse woorden in zich heeft opgenomen; zijn karakter is er eerder sterker dan zwakker van geworden.'

Fries en Nederlands

Is het Fries over het geheel genomen betrekkelijk coulant tegenover vreemde invloeden, er moet voor één taal een krachtige uitzondering worden gemaakt, namelijk het Nederlands. De jacht op *ynslûpsels, Hollânske moadepopkes, koekútsjongen,* ('insluipsels', 'Hollandse modepopjes' of 'koekoeksjongen'), om maar een enkele aanduiding voor interferenties uit het Nederlands te noemen, komt in de negentiende eeuw op gang en is sindsdien sterk geïntensiveerd. Er is een groot aantal, vaak kleine publicaties met voorbeelden van 'hollandismen' verschenen. Jammer genoeg zijn ze nog nooit bij elkaar gebracht. Er zou zo zeker een dik boek ontstaan.

Het grote aantal interferenties heeft minder te maken met de Friezen door nota bene landgenoten vaak verweten taalontrouw, maar moet allereerst worden verklaard uit de talige en sociale kenmerken van de Fries-Nederlandse taalcontactsituatie. Ik geef daar nu eerst in het kort een aantal bijzonderheden van voordat ik nader inga op de interferenties.

1. Het Fries hoort met het Nederlands, Engels en Duits tot de West-Germaanse talen. Hoewel het Fries historisch gezien het meest verwant is aan (oudere stadia van) het Engels, komt het vandaag de dag veel meer met het Nederlands overeen. Daarbij gaat het allereerst om de zinsbouw en de semantiek, maar Fries en Nederlands hebben ook een groot aantal woorden gemeenschappelijk. Verder zijn delen van de vormleer en de fonologie, vooral het consonantisme, gelijk of vergelijkbaar.
2. Van de bijna 16 miljoen inwoners in Nederland telt Friesland er ongeveer 600 000. In Nederland en België wonen circa 20 miljoen Nederlandstaligen. Voor Friesland kan zonder

al te veel overdrijving worden gesteld dat 'iedere' inwoner het Nederlands verstaat, leest, spreekt en schrijft. Voor het Fries gelden *naar eigen zeggen* van de Friezen van twaalf jaar en ouder de volgende beheersingscijfers: verstaan: 94,3 procent; lezen: 64,5 procent; spreken: 74,5 procent; schrijven: 17 procent. We moeten dus vaststellen dat de gemiddelde Friessprekende het Nederlands beter, in ieder geval completer, beheerst dan het Fries. Vooral de schrijfvaardigheid in het Fries is zwak ontwikkeld. Alleen daarom al wordt er veel minder in het Fries dan in het Nederlands geschreven.

3. Generaliserend gesproken is het Nederlands de dominante taal in Friesland. Dat geldt, behalve voor de taalvaardigheidsaspecten, ook voor andere belangrijke zaken als taalaanbod (allereerst in formele situaties), domeinbezetting en status. De belangrijkste uitzondering op de overheersende positie van het Nederlands vormt het Fries als spreektaal, al geldt dat waarschijnlijk alleen voor informele situaties (praten met vrienden, familie, buren, kennissen, collega's). Voorts kan gesteld worden dat voor leden van de T1-gemeenschap (zie punt 6) het Fries de belangrijkste taal is.

4. 'Elke' Friestalige gebruikt met grote regelmaat afwisselend Fries en Nederlands (tot het gebruik reken ik ook de activiteiten verstaan en lezen). Bijna iedereen ervaart deze frequente switching als iets vanzelfsprekends.

5. Het Fries heeft drie hoofddialecten: het *Klaaifrysk* ('Kleifries') in het noordwesten, het *Wâldfrysk* ('Woudfries') in het oosten en het *Súdhoeksk* ('Zuidhoeks') in het zuidwesten. De meeste fonologische verschillen zijn betrekkelijk klein en veroorzaken niet of nauwelijks onderlinge onverstaanbaarheid. Ook in sociaal opzicht onderscheiden de hoofddialecten zich niet noemenswaardig van elkaar.

6. We kunnen met betrekking tot het Fries twee taalgemeenschappen onderscheiden. De eerste gebruikt het Fries als spreektaal, inclusief eigen (soms zeer specifieke) dialectvormen en interferenties uit het Nederlands. Deze groep is verreweg het grootst. We kunnen de taalvariëteit die ze gebruikt, aanduiden als t1. De tweede groep is veel kleiner. Ze moet gezocht worden in en rond de zogenoemde Friese Beweging, een naar sociale achtergrond sterk heterogene groep van enkele duizenden mensen. Deze heeft als belangrijkste gemeenschappelijk doel het versterken van de positie van het Fries, zowel naar vorm als naar functie. We duiden de taalvariëteit van deze groep aan als T1. De gebruikers van T1 corrigeren hun taalgebruik op twee belangrijke punten: ze passen een zekere dialectselectie toe, waarbij vooral de met het Nederlands te identificeren Súdhoekster vormen worden geweerd, en ze sluiten interferenties uit het Nederlands zoveel mogelijk buiten.

Interferenties uit het Nederlands

Het Nederlands is in Friesland al eeuwenlang bestuurs- en onderwijstaal. Door taalpolitieke maatregelen van provincie en rijksoverheid maakt het Fries sinds een paar decennia echter steeds meer aanspraak op mondeling en schriftelijk gebruik in ook formele situaties. Naast de vanouds al sterke positie in de literatuur geldt dat voor domeinen als de godsdienst, de rechtspraak en vooral de media, het onderwijs en het openbaar bestuur. Toch kan er geen misverstand over bestaan dat het Nederlands ook daar nog steeds de eerste taal is. Er is op deze wijze een concurrentiepositie tussen beide talen gecreëerd. Het is daarbij de vraag in hoeverre het Fries in deze nieuwe situatie 'Frieser' is geworden, niettegenstaande het verfriesen van terminologie, vooral in het ambtelijk verkeer. Door zich op nieuwe, al door het dominante Nederlands 'bezette' terreinen te manifesteren, zou het Fries op die gebieden juist wel eens minder Fries kunnen worden, tenzij het de strijd met het Nederlands aankan.

Een voorbeeld van het laatste laat Omrop Fryslân zien. Door haar hoge frequentie en kijk- en luisterdichtheid heeft deze Friestalige radio- en televisiezender ongetwijfeld in-

vloed op het taalbesef en taalgebruik van haar publiek. Ik noem bij wijze van illustratie het zeker ook in Friesland zeer populaire weerbericht, dat dagelijks (behalve 's zondags) vele malen in het Fries wordt uitgezonden en herhaald. Zo ondervinden de Hilversumse omroepen met hun aanvankelijk in het Fries overgenomen termen als *wearbericht, windkracht, nearslach* en *kern* zo lanzamerhand concurrentie van *waarberjocht, wynkrêft, delslach* en *kearn*.

De positie van het Fries in formele domeinen is in de regel evenwel niet zo gunstig. Als toelichting kies ik een praktijksituatie uit het onderwijs. Door de verplichting van Fries in de onderbouw van het voortgezet onderwijs in Friesland krijgen de meeste leerlingen daar les in het Fries (overigens meestal alleen in het eerste jaar). Bij het Friese taalonderwijs zal een goed gemotiveerde en gekwalificeerde docent praten over *wurdlid, meartal, gearstalling, bynwurd, klam* enz. (voor respectievelijk 'lettergreep', 'meervoud', 'samenstelling', 'voegwoord' en 'klemtoon'). Dat zijn nu eenmaal de officiële termen. Toch is het maar de vraag of de leerlingen op dit punt zijn taalgebruik overnemen: daarvoor is een uurtje Fries per week een veel te incidenteel fenomeen.

Minder zichtbaar, maar misschien juist daarom wel gevaarlijker voor het eigen karakter van het Fries, zijn de talloze één-op-één-vertalingen uit het Nederlands, vooral ook in ambtelijke stukken. Wie dergelijk proza maar vaak genoeg onder ogen krijgt, denkt ten slotte dat hij Fries leest. Ik geef een sprekend voorbeeld. De *Ramtnota Taalbelied* ('Raamnota Taalbeleid') uit 1991 is een van de belangrijkste beleidsnota's van de provincie Fryslân op het gebied van de Friese taal. De tekst ervan is vaak woordelijk vanuit de Nederlandse ambtelijke taal gedacht: *tasnien op* ('toegesneden op'), *ôfstimd op* ('afgestemd op'), *it omgean mei* ('het omgaan met'), *it fêststellen en wizigjen fan* ('het vaststellen en wijzigen van'), *yn it ferlingde dêrfan* ('in het verlengde daarvan'), *saakkundigensbefoardering* ('deskundigheidsbevordering'), *oerienstimmingsneedsaak* ('overeenstemmingsnoodzaak') (allemaal op p. 17) enz. Dergelijke woorden en frases lijken alleen maar Fries. Het daarnaast overmatig gebruik van als typisch Fries aangevoelde woorden en zinswendingen verergert het beeld nog meer: op zo'n wijze lopen er twee totaal verschillende stijllagen voortdurend door elkaar heen. Niet allereerst de 'vreemde' woorden *sektoaren, kreëarjen, budzjetten* en *inisjativen* maken de volgende zin tot een weinig fraai geheel, het zijn, naast de vanuit het Nederlands gedachte vormen (door mij vet aangegeven), juist ook de Friese 'signaalwoorden' (gecursiveerd):

> *Mei't* wy yn in *tal* sektoaren wat foech oangiet net folle fierder komme as de saneamde 'earjende' taken, **achtsje** wy it *wichtich* om romte te kreëarjen yn besteande budzjetten om **ynspylje te kinnen** op inisjativen dy't **fan ûnderop komme**. (p. 4)
>
> (Omdat wij in een aantal sectoren, wat bevoegdheid betreft, niet veel verder komen dan de zogenoemde 'erende' taken, achten wij het belangrijk om ruimte te creëren in bestaande budgetten om te kunnen inspelen op initiatieven die van onderop komen.)

Ik ga er maar aan voorbij dat de zin, zeker voor het Fries, wel erg schrijftaalachtig is en dat de *mei't-om-om*-constructie ook al weinig leesplezier verschaft.

Zo kan de paradoxale situatie ontstaan dat het gebruik van Fries in een bepaalde situatie ontfriesender werkt dan het niet gebruiken.

De grootste bedreiging voor het Fries vormt het beïnvloeden of zelfs verdringen van éigen woorden, vormen en constructies. Het gaat daarbij letterlijk om duizenden gevallen. Volgens de gangbare opvatting onder taalkundigen zijn wat de woordenschat betreft zelfstandige naamwoorden het vatbaarst voor beïnvloeding, terwijl de zogenoemde functie-

woorden de meeste weerstand bieden. In de Fries-Nederlandse taalcontactsituatie staan beide onder druk, mét overigens alle andere woordsoorten. Alleen maar om een indruk te geven noem ik een aantal voorbeelden van interferenties in functiewoorden.

Voorzetsels: *langs* ('lâns'), *tot* ('oan(t)'), *boven* ('boppe'), *beneden* ('ûnder'), *folge(n)s* ('neffens'); **voegwoorden**: *dan* ('as'), *tensij* ('of it moast wêze dat'), *te(r)wijl* ('wylst'), *toen* ('doe'); **voornaamwoorden** (peroonlijk): *hem* ('him'), *hun* ('har'), (wederkerend) *sich* ('him'/'har'), (bezittelijk) *uze* (Nederlands 'ons'/'onze')('ús'), (aanwijzend) *suk* (Nederlands 'zulk') ('sok'), *self* ('sels'), *degene* ('dejinge'), (vragend) *wy* (Nederlands 'wie') ('wa'), *welk* ('hokker'/'watfoar'), (betrekkelijk) *hetgeen* ('itjinge'), (onbepaald) *yts* (Nederlands 'iets') ('wat', 'eat').

We zien soms gedeeltelijke aanpassing aan het Nederlands, naar klank (*suk*), naar vorm (*uze*), maar niet zelden ook volledige overname van het vreemde element (*langs*, *toen* enz.).

Tot de bovenstaande lexicale interferenties horen ook de betekenisveranderingen die veel Friese woorden ondergaan. Ik geef één voorbeeld. Het Fries maakt onderscheid tussen *lucht* 'gas' en *loft* 'uitspansel'. Door het Nederlands verdwijnt 'loft' om plaats te maken voor *lucht*.

De interferentie uit het Nederlands is bepaald niet beperkt tot het lexicon, ze uit zich ook in de fonologie, morfologie en syntaxis. Ik geef eerst een aantal voorbeelden.

Interferentie	*Fries*	*Nederlands*
Fonologie:		
minst [mɪnst]	minst [mĩ.nst]	minst
prinses [prɪnsɛs]	prinses [prĩ.sɛs]	prinses
koel [kul]	koel [kuəl]	koel
boete [butə]	boete [buətə]	boete
Morfologie:		
de boarst	it boarst	de borst
it oere	de oere	het uur
(ik) wacht	(ik) wachtsje	(ik) wacht
hoopt	hope	gehoopt
Syntaxis:		
hy hat him	hy hat him	hij heeft
kinne* beprate	beprate kinnen	hem kunnen bepraten

* Hier wordt niet alleen de volgorde van de werkwoorden, maar ook de vorm beïnvloed: in plaats van *kinnen* (voltooid deelwoord) *kinne* (infinitief).

De druk op de Friese grammatica is enorm groot. Zo zijn er heel wat van-huis-uit Friestaligen die systematisch de werkwoordsvolgorde van het Nederlands realiseren. Bij dit soort interferenties kan de taaltheoretisch belangwekkende vraag worden gesteld of er wellicht sprake is van grammmaticale ontlening, volgens veel taalkundigen vrijwel een onmogelijkheid. Toch lijkt er reden om daar voor het Fries wel rekening mee te houden. Vormen

als *truitsje* 'truitje' en *fingertsje* 'vingertje' voor het 'goede' *truike* en *fingerke* kunnen op zichzelf zowel worden verklaard door invloed van het Nederlands (met fonetische aanpassing van het suffix *-tje*) als door regeluitbreiding van het Friese suffix *-tsje*, zoals dat bijvoorbeeld in *pûntsje* 'pondje' voorkomt. Het is ook goed denkbaar dat beide een rol spelen en elkaar versterken. Regeluitbreiding is evenwel onaannemelijk in bijvoorbeeld *spulletsje* 'spelletje' of *treppetsje* 'trapje', waarin de Friese grondwoorden *spul* en *trep* behouden blijven en het niet in het Fries voorkomend suffix *-etje* < *-etsje* lijkt te worden toegevoegd.

Distantiëring in engere zin

De reactie van taalzuiveraars op interferenties uit het Nederlands gaat vaak verder dan het kiezen en propageren van de (oorspronkelijke) Friese vormen. In het Fries is, meer dan in bijvoorbeeld het Nederlands of het Engels, variatie mogelijk, zowel op lexicaal als op grammaticaal niveau. Het Fries is, zou men kunnen zeggen, minder gestandaardiseerd dan 'grote' talen. Dat komt ook tot uiting in de aanwezigheid van dialectvarianten (Klei- en Woudfries). Bij een keuzemogelijkheid tussen twee of meer Friese vormen voor hetzelfde begrip of dezelfde zaak wordt, zo blijkt onder meer uit mijn promotieonderzoek, steeds meer de verst van het Nederlands afstaande variant genomen. Kan in het algemeen de kern van de reactie op de invloeden uit het Nederlands in het ene woord 'distantiëring' tot uitdrukking worden gebracht, ik zou hier van 'distantiëring in engere zin' willen spreken. Ik geef ter verduidelijking weer een aantal voorbeelden.

Variant distantiëring engere zin	*Andere Friese variant*	*Nederlands*
Lexicon:		
úteinsette	begjinne	beginnen
útstel	foarstel	voorstel
Fonologie:		
tweintich	twintich	twintig
hiel (adj.)	heel	heel
Morfologie:		
foarms	foarmen	vormen
nestke	nestje	nestje
Syntaxis:		
distansjearring binne grinzen oan	oan distansjearring binne grinzen	aan distantiëring zijn grenzen
it is ferhelderjend en jou in foarbyld	it is ferhelderjend om in foarbyld te jaan	het is verhelderend (om) een voorbeeld te geven

Voor de duidelijkheid: alle voorbeelden zijn als 'goed' Fries te beschouwen, ze zijn niet door het Nederlands beïnvloed (en als dat historisch gezien wel het geval zou zijn, worden ze intussen allang als eigen ervaren). Dat de vormen in de tweede kolom worden afgewezen, gebeurt enkel en alleen omdat ze meer op het Nederlands lijken dan die in de eerste. Niet de feitelijke herkomst, geschiedenis of status van zulke vormen is beslissend voor hun plaats, maar het subjectieve oordeel daarover, dat door de alomtegenwoordigheid van het

Nederlands wordt bepaald. De ouderdom van een vorm, gewoonlijk een taalnormeringscriterium bij uitstek, speelt geen rol. Zo zijn bijvoorbeeld *twintich* en *heel* de oudste varianten.

Het bovenstaande verschijnsel is mij, zeker in deze omvang, niet uit andere taalcontactsituaties bekend. Hoewel distantiëring in engere zin op het eerste gezicht misschien lijkt op purisme, is er een heel wezenlijk verschil: bij purisme gaat het altijd om het afwijzen van vreemde elementen (in de regel op lexicaal niveau), bij distantiëring in engere zin worden taaleigen elementen (op elk niveau) in de ban gedaan.

We kunnen concluderen dat de taalsystemen van t1 en T1 steeds verder van elkaar komen te staan: dat van t1 gaat in de richting van het Nederlands, dat van T1 wendt zich daarvan juist af. Het merkwaardige is dat in beide gevallen het Nederlands de werkzame factor is, zij het op verschillende wijze. Men zou bij t1 van directe en bij T1 van indirecte invloed kunnen spreken. Een ongewenst gevolg van deze ontwikkeling is dat de spreektaal (t1) gevaarlijk ver van de schrijftaal (T1) verwijderd raakt. Daarover zijn dan ook regelmatig klachten te horen.

Reacties

De dominantie van het Nederlands wordt uiteraard niet door iedereen gewaardeerd. Daartoe lijkt ook alle reden te zijn: het Fries moet concurreren met het Nederlands en het verliest daarbij heel vaak de slag. Wat de kwaliteit van het Fries daarbij betreft: de invloed van het Nederlands is zo sterk dat het eigen karakter van het Fries onder druk komt te staan. Het verzet tegen de interferenties en tegen de positie van het Nederlands überhaupt is sterk. Valt een dergelijke, ideologisch gemotiveerde houding van taalzuiveraars te verwachten, men zou van frisisten een analyserender en afstandelijker houding mogen verwachten. Toch weet niet iedere frisist wetenschap en ideologie te scheiden. Zo kent de taalkundige en ex-hoogleraar Fries Tony Feitsma het in haar ogen abstracte, van zijn dialecten vervreemde Nederlands de kwalificaties 'moloch' en 'onmenselijk' toe. Al even bont maakt de letterkundige Trinus Riemersma het, die het Nederlands onder meer typeert als van een van alle levenskracht berooide 'ziekenhuispatiënt'. Psychologen zullen dergelijke kwalificaties misschien in verband brengen met onmacht, woede, vernedering, minderwaardigheidsgevoelens of juist hoogmoed. Zonder daar een uitspraak over te willen doen, constateer ik wel dat ze weinig met de werkelijkheid te maken hebben. Men kan zelfs stellen dat de moderne, goed opgeleide en ontwikkelde Friestalige niet alleen het Fries, maar ook het Nederlands als moedertaal heeft, althans het als zodanig beheerst.

De grote reeks van vaak korte en inventariserende publicaties over 'goed' en 'slecht' Fries heeft maar een beperkte invloed, zeker op het taalgebruik van t1. Hetzelfde geldt voor wat Willemyns voor het Vlaams zo fraai 'taaltuiniers' heeft genoemd: taalnormeringsdeskundigen, die vaak op populaire wijze (via de media) het publiek een taalspiegel voorhouden. Het (grote) publiek pikt een aantal clichés op en denkt dan goed te spreken. Zo zou voor het Fries de hoge frequentie van *wichtich* ('belangrijk', naast *belangryk, foarnaam*), *benammen* ('vooral', naast *f(oa)ral*), *tige* ('erg', naast *'hiel, o sa* enz.), *foarste* ('eerste', naast *earste*), *njonken* ('naast', naast *neist/nêst*), *andert* ('antwoord', naast *antwurd*), *tal* ('aantal', naast *oantal*), *hope* ('hoop', naast *hoop*), *mei't* ('omdat', naast *omdat*), *op dit stuit* ('op dit moment', naast *op dit momint*) en tientallen andere, vergelijkbare vormen, waarin steeds de verst van het Nederlands afstaande variant wordt gekozen, moeten worden onderzocht. Taal wordt op die manier tot het cultiveren van (ten slotte) lege vormen gereduceerd.

Een ander probleem is dat niet alle bestrijders van 'hollandismen' zich even deskundig mogen noemen. Naast het vertonen van een overgevoelige reactie op alles wat op het Nederlands lijkt, gebruiken ze zelf niet zelden (maar ongewild natuurlijk) allerlei interfe-

renties. Levende, maar inderdaad als 'ynslûpsels' te beschouwen vormen als *nerges*, *gebeure* en *spijbelje* worden zonder pardon uit een bloemlezing voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs geweerd, maar tientallen andere, niet minder storende interferenties worden vrolijk opgenomen, terwijl *gesanik*, *gjin iene rotmoer*, *oerdondere*, *knoerhurd*, *wit ik folle* enz. echt geen Fries zijn.

Het ontbreekt Friesland en het Fries aan een deskundig en gezaghebbend taalnormeringsinstituut, zoals bijvoorbeeld de Académie Française (sinds 1635) voor Frankrijk en het Frans. De AFUK, een onderwijsinstelling Fries voor volwassenen, heeft in 1985 een *taalnormearringskommisje* ingesteld. Deze heeft nauwelijks op zakelijke en inhoudelijke wijze kunnen functioneren en is aan ideologische tegenstellingen ten onder gegaan. Van lieverlee wilde de AFUK het werk maar overdragen aan een commissie die verantwoording schuldig zou zijn aan de provinciale politiek. Dat plan is gelukkig nooit gerealiseerd. Daarmee zijn de problemen natuurlijk niet opgelost. Er blijft volop werk voor taaltuiniers.

Literatuur

Breuker, Pieter (1993), *Noarmaspekten fan it hjoeddeiske Frysk*, dissertatie RUG, Grins

Breuker, Pieter (1994), 'De noarm fan it Frysk en taalideology', in: *Us Wurk; tydskrift foar frisistyk*, 43, pp. 1-27

Breuker, Pieter (1997), 'Recente invloeden van het Nederlands op het Fries', in: Ph.H. Breuker en A. Janse, *Negen eeuwen Friesland-Holland; geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, Leeuwarden / Zutphen, pp. 279-285

Sijs, Nicoline van der (1996), *Leenwoordenboek; de invloed van andere talen op het Nederlands*, Den Haag: Sdu Uitgevers; Antwerpen: Standaard

Andere Germaanse talen

Purisme in Duitsland

Aad Quak

Het ontstaan van de huidige schrijftaal

Hoogduits als uniforme eenheidstaal voor het gehele Duitstalige gebied is een relatief nieuw verschijnsel. De oorzaken daarvoor liggen in de geschiedenis van het Duitse Rijk. Nadat er in de twaalfde eeuw een soort uniforme schrijftaal was ontstaan die door de dichters in de bloeitijd van de hoofse poëzie tussen ca. 1175 en 1250 werd gebruikt, verdween die weer, toen na de ondergang van de Hohenstaufen de centrale macht in het Duitse Rijk verdween. Het gebied viel in de praktijk uiteen in een groot aantal staten en staatjes, die weliswaar de autoriteit van de keizer erkenden, maar zich in feite niets van hem aantrokken. Daarmee ontbrak in Duitsland een centrale plaats waarvan het taalgebruik voor de rest van het land als voorbeeld kon dienen, zoals men in Engeland Londen, in Frankrijk Parijs met het Île de France en in Spanje het Castiliaans had. In Duitsland daarentegen ontstonden op zijn hoogst regionale varianten van het Duits, waarvan in de vijftiende eeuw het Middelnederduits in het noorden (de Hanze), het Oostmiddelduits in het midden en het *Gemeine* (= 'algemene') Duits in het zuiden het meest naar voren kwamen.

Pas in de zestiende eeuw is er in Duitsland sprake van een eerste aanzet tot een algemene schrijftaal en die tendens hangt nauw samen met het optreden van Martin Luther en met de Hervorming. Luther publiceerde in 1522 zijn vertaling van het Nieuwe Testament en in 1534 de volledige vertaling van de bijbel, die in tegenstelling tot eerdere vertalingen een succes werd. Dat ligt in de eerste plaats aan de manier van vertalen. Luther vertaalde niet meer letterlijk zoals zijn voorgangers deden, maar vertaalde naar de zin van de Hebreeuwse en Griekse teksten. Hij kon soms dagenlang aan zijn tekst vijlen: *'Und ist uns sehr oft begegnet, daß wir vierzehen Tage, drei, vier Wochen haben ein einiges Wort gesucht vnd gefragt, haben's dennoch zu weilen nicht gefunden' (Sendbrief vom Dolmetschen*, p. 158). Bovendien koos hij als communicatiemiddel het Oostmiddelduits: *'Die oberländische Sprache* [= de Zuidduitse taal] *ist nicht die rechte deutsche Sprache, nimmt den Mund voll und weit, und lautet hart. Aber die sächsische Sprache geht fein leise und leicht ab' (Tischreden* 5, p. 512, nr. 6146). Dat deed hij niet alleen omdat dat zijn eigen taal was, maar ook omdat het, zoals hij zelf opmerkt, een soort tussenpositie innam tussen het Middelnederduits in het noorden en het Gemene Duits in het zuiden: *ut me intelligere possint ex superiori et inferiori Germania* 'zodat ze mij in Neder- en Opper-Duitsland [= Noord- en Zuid-Duitsland] kunnen verstaan'. Men zou dus van een soort compromis kunnen spreken.

De taal van Luther werd het voorbeeld voor iedereen, niet alleen in het protestantse noorden, maar zelfs ook in het katholieke zuiden. Al ging dat laatste soms via een omweg. De bijbelvertaling van Luther sloeg immers zo aan dat er in 1528 een katholieke vertaling verscheen, die in grote lijnen de tekst van Luther overnam, zonder natuurlijk diens naam te noemen. Zoals Luther het zelf uitdrukt: '(Hij [= Emser]) nam mijn Nieuwe Testament, bijna woord voor woord, zoals ik het had gemaakt, over en liet mijn voorwoord, verklaringen en naam weg, schreef zijn naam, voorwoord en verklaringen erbij, verkocht dus mijn Nieuwe Testament onder zijn naam. Ik vind het echter best en ik ben blij dat mijn werk ook door mijn vijanden wordt bevorderd en het boek van Luther zonder diens naam onder de naam van zijn vijanden wordt gelezen' (*Sendbrief vom Dolmetschen*, p. 154).

Dankzij onder andere deze bijbelvertaling verspreidde het Oostmiddelduits zich over een veel groter gebied. Men moet daarbij bedenken dat voor veel mensen, zeker in het protestantse deel van Duitsland, de bijbel, de liederen en de religieuze traktaten en preken van Luther en andere hervormers de enige lectuur vormden. Zo werd men door lezen of voorlezen steeds weer met deze taal geconfronteerd. Op de kansel werd in die taal gepreekt, want de nieuwe geestelijkheid werd geschoold aan de protestantse universiteiten zoals die in Wittenberg. Binnen relatief korte tijd verovert het Oostmiddelduits dan ook geheel protestants Noord-Duitsland. De regionale verkeerstaal uit het noordelijke deel van die contreien, het Middelnederduits, verdwijnt in de tweede helft van de zestiende eeuw in rap tempo en is aan het begin van de zeventiende eeuw afgedaald tot een dialect of beter een groep van dialecten, die men thuis gebruikte. Pas in de negentiende en twintigste eeuw krijgt het *Platt* weer enig aanzien. Het Oostmiddelduits van Luther werd in Midden- en Noord-Duitsland de norm.

Dankzij dit feit en het meer toevallige feit dat in de zeventiende eeuw de belangrijkste auteurs en grammatici uit Noord- en Midden-Duitsland kwamen en daarmee het zwaartepunt van de Duitse literatuur en taalwetenschap – voorzover daar toen sprake van was – juist in dat gedeelte van het gebied kwam te liggen, is de huidige Duitse schrijftaal sterk Oostmiddelduits gekleurd. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het klassieke Middelhoogduits, dat veeleer een Zuid(west)duits karakter heeft, met onder andere de daar nog steeds gebruikelijke tweeklanken [uo], [üe] enz., zoals in *buoch, brüeder* tegenover modern Duits: *Buch, Brüder.* Ook latere taalvorsers als Johann Christoph Gottsched (1700–1766) namen het Oostmiddelduits als norm. Mede dankzij hun bemoeienissen kon het Duits zich aan het eind van de achttiende eeuw als schrijfftaal naast de andere Europese talen vestigen, al duurde het nog tot ver in de negentiende eeuw en in enkele opzichten tot het begin van de twintigste eeuw tot de spelling, grammatica en uitspraak in het gehele Duitstalige gebied definitief waren geregeld.

De eerste puristen

Toen de dichter Martin Opitz in 1624 zijn *Buch von der Deutschen Poeterey* publiceerde, was dat niet alleen een werk dat tot doel had de Duitse literatuur te stimuleren, maar ook de Duitse taal als gelijke voor te stellen van het Latijn en het Frans. Trots wijst de auteur op middeleeuwse dichters als Winsbecke en Reinmar von Zweter en hij citeert zelfs een gedicht van Walther von der Vogelweide (p. 16) om aan te geven dat ook het Duits kon terugzien op een lange traditie. En hij kritiseert dan ook de gewoonte om 'Latijnse, Franse, Spaanse en Italiaanse woorden' in Duitse teksten op te nemen (p. 24). Zo ziet men dat tegelijk met het nog prille ontstaan van een uniforme schrijftaal ook al de kritiek op het gebruik van vreemde woorden opkomt. Iets wat trouwens voor Opitz begrijpelijk was, omdat in zijn tijd het Duits, zeker in de hogere kringen van de maatschappij, zeer laag in aanzien stond. Het Frans en het Latijn waren daar veel meer in zwang.

Het verschijnsel 'purisme' duikt in Duitsland dan ook juist in die zeventiende eeuw op. Vóór die tijd was niemand zich er waarschijnlijk echt van bewust dat hij buitenlandse woorden gebruikte. In de vroegste periode en in de Middeleeuwen ging het immers gewoonlijk om *realia*, zaken die men in eigen land of cultuur niet kende en daarom mét de buitenlandse naam overnam: *Mauer* (van het Latijnse *mūrus*) 'muur', *Straße* (van het Latijnse *(via) strāta)* 'straat', *Tisch* (van het Latijnse *discus*) 'tafel' al in de Romeinse periode. Zo vindt men in de hoofse periode tussen 1150 en 1250 in het Middelhoogduits een groot aantal leenwoorden uit het Frans, zoals *buhurt* 'ridderspel waarbij twee groepen ridders elkaar bevechten', *tjoste* 'ridderlijk duel met speren' enz. Maar er is geen spoor merkbaar van een tendens om die woorden te verduitsen, wat ook moeilijk zou hebben gekund bij het ont-

breken van een algemeen geaccepteerde standaardtaal. Waarschijnlijk was eerder het tegendeel het geval: door het gebruik van dit soort woorden gaf men aan dat men op de hoogte was van de laatste mode en terminologie. Het is verder ook kenmerkend voor deze groep woorden dat die in hoofdzaak beperkt bleef tot de bovenlaag van de bevolking waarin de hoofse romans werden gedicht en geapprecieerd. Met het verdwijnen van deze literatuur verdwenen ook de nieuwe woorden voor het grootste deel, al bleven bepaalde uit het Oudfrans afkomstige suffixen als *-erei* en *-ieren* in het Duits – net als bijvoorbeeld ook in het Nederlands – tot op heden bewaard (vergelijk *Bäckerei* 'bakkerij', *spazieren* 'wandelen').

Aan het eind van de zestiende eeuw en in het begin van de zeventiende eeuw veranderde dat beeld. Men gebruikte niet alleen buitenlandse woorden omdat die nodig waren om dingen en begrippen aan te duiden, maar vooral ook omdat het chic stond om vreemde woorden te gebruiken. Dit houdt verband met de enorme invloed van de Franse cultuur, want het gaat hierbij vooral om Franse invloeden. In tegenstelling tot de middeleeuwse bloeiperiode bleef het gebruik van het Frans nu niet beperkt tot een kleine bovenlaag, maar drong het tot in alle lagen van de bevolking door. Zoals een spotgedicht uit die tijd opmerkt: '[...] *Retiriren, retrenchiren/kann ein Bawr im Munde führen*' (E.C. Homburg, 1647). De economische, politieke en culturele bovenlaag was Frans georiënteerd en men ging zelfs zover om het gebruik van het Frans nog sterker te benadrukken door Franse fantasiewoorden en -begrippen te gebruiken die alleen voor kenners toegankelijk waren, terwijl het 'gewone volk' het normale Frans bezigde. De 'Monsieur Alamode' sprak over zijn *imagination* als hij zijn haar en zijn *pénitent* als hij zijn degen bedoelde. Aan het eind van de zeventiende eeuw merkte de Duitse geleerde Christian Thomasius, zelf een voorstander van het gebruik van het Duits, op: 'Bij ons Duitsers is de Franse taal zo algemeen geworden dat op veel plaatsen al schoen- en kleermakers, kinderen en dienstpersoneel het goed genoeg spreken.' De Franse invloed op de Duitse bovenlaag bleef bestaan tot ver in de achttiende eeuw. In feite maakte pas het aanzien van de Duitstalige literatuur van de zogenoemde *Vorklassik* en *Klassik* (Lessing, Wieland, Goethe, Schiller) een einde aan de overheersing van het Frans. Op 24 oktober 1750 kon Voltaire vanuit Potsdam nog aan de marquis de Thibouville schrijven: 'Ik bevind me hier in Frankrijk. Men spreekt slechts onze taal. Het Duits is voor de soldaten en de paarden; men heeft het alleen onderweg nodig.' Rond 1800 had het Duits echter ook internationaal aan aanzien gewonnen en in 1811 kon Germaine de Staël (1766–1817) haar boek *De l'Allemagne* publiceren, waarin de Duitse literatuur en filosofie tot voorbeeld gesteld werden, ook aan de Fransen!

Bij deze overheersing van het Frans in de zeventiende en achttiende eeuw kwam nog dat in 1618 de Dertigjarige Oorlog uitbrak, die Duitsland economisch aan de rand van de afgrond bracht en de bevolking decimeerde. Huursoldaten van heinde en verre trokken door het land en lieten hun sporen niet alleen achter in de vorm van lijken en ruïnes, maar ook in de taal. Naast Franse duiken onder andere ook Italiaanse, Spaanse en Kroatische woorden op. Kenmerkend is bijvoorbeeld de brief die de katholieke veldheer Wallenstein op 5 september 1632 schreef aan de keizer:

> Das combat hat gar frühe angefangen und den ganzen Tag caldissimamente gewährt. Alle Officiers und Soldaten haben sich tapfer gehalten, als ichs in einiger occasion mein Leben lang gesehen hab, und niemand hat einen fallo in valor erzeigt. Der König hat sein Volk über die Maßen discoragirt; Ew. Majestät Armee aber, indem sie gesehen, wie der König repussirt wurde, ist mehr denn zuvor assekurirt worden.

Tegen een dergelijke achterstelling en verwaarlozing van het Duits als literaire en culturele taal richtten zich aan het begin van de zeventiende eeuw de zogenoemde *Sprachgesell-*

schaften. Dit waren verenigingen die zich tot doel hadden gesteld het Duits als 'beschaafde taal' een eigen plaats te geven naast het Frans en het Latijn. Men wilde bewijzen dat het Duits van oudsher een literaire taal was geweest, zoals ook Opitz deed. Het voorbeeld voor zulke clubs stamde uit Italië. De Duitse vorst Ludwig van Anhalt-Köthen (1579–1656) was in 1600 in Italië lid geworden van de *Accademia della Crusca*, een vereniging ter bevordering van de Italiaanse taal die in 1582 in Florence was opgericht door Antonio Francesco Grazzini (1503–1584). Ludwig vond dat zoiets ook in Duitsland moest komen en stichtte in 1617 de *Fruchtbringende Gesellschaft*. Dat het hier ging om een poging het Duits als cultuurtaal in de bovenlaag in te voeren, moge blijken uit het feit dat alleen mensen van (hoge) adel lid mochten worden van deze 'taalvereniging'. Zelfs Opitz werd – ondanks zijn vele verdiensten voor de Duitse taal en literatuur – pas toegelaten toen hij in 1641 in de adelstand werd verheven.

Het doel van deze en andere Sprachgesellschaften was het bevorderen van de Duitse taal en literatuur. Men deed dat onder andere door het vertalen van buitenlandse poëzie en proza om te laten zien dat men zich ook in het Duits elegant kon uitdrukken. Verder leverde men felle kritiek op het gebruik van vreemde woorden, de *monsieurische Alamode und damische* [= 'domme'] *Bizarrerie*. In de reglementen van de Fruchtbringende Gesellschaft stond als tweede paragraaf:

> Ten tweede, dat men de Hoogduitse taal in haar juiste wezen en staat, zonder inmenging van vreemde, buitenlandse woorden, zoveel als mogelijk en passend behouden moge, en zich zowel van een goede uitspraak bij het spreken als van een zuivere manier van schrijven en rijmen moge bedienen.

Er verschenen verder brochures en schotschriften met titels als *Alamodische Hobelbank* (1629) en *Rettung der edlen teutschen Haubtsprache* (Johann Rist, 1642) om het gebruik van buitenlandse woorden te bestrijden. Vooral echter deed men dat door Duits te schrijven en te spreken, en wel zonder (al te veel) vreemde woorden te gebruiken, en ook door nieuwe woorden te maken. Met name binnen de *Teutschgesinnte Genossenschaft* was deze tendens merkbaar. De drijvende kracht hierbij was de oprichter van deze Sprachgesellschaft, de schrijver Philipp von Zesen (1619–1689). Deze had onder andere in Leiden gestudeerd en had veel door de Nederlanden gereisd. Hier vond hij een andere situatie dan in Duitsland. Dankzij de economische invloed van Amsterdam was er een Nederlandse schrijftaal ontstaan, die in de Gouden Eeuw ook door in Duitsland bekende dichters als Vondel en Hooft werd gebruikt. Voor Zesen stond vast dat men naar het voorbeeld van het verwante Nederlands dat – in vergelijking met het Duits – veel minder vreemde woorden kende, ook het Duits kon hervormen. Hij werd dan ook een van de grote voormannen van het purisme in de zeventiende eeuw in Duitsland. In zijn romans introduceerde hij nieuwe woorden als *Prunkrede* 'compliment', *Schauburg* 'theater'. Daarbij ging Zesen soms zeer ver. Dat kwam doordat hij alleen keek naar de uiterlijke herkomst van een woord zonder zich af te vragen of het soms geheel was ingeburgerd. Zelfs woorden die gedurende de Romeinse periode in de eerste tot de vierde eeuw uit het Latijn waren overgenomen – en dus in feite allang niet meer als 'buitenlands' werden gevoeld – konden de toets van zijn kritiek niet doorstaan. Een Duits woord als *Fenster* (van het Latijnse *fenestra*) 'raam, venster' diende naar zijn mening te worden vervangen door *Tageleuchter*. Daarbij maakte men ook fouten. Zo werd door fanatieke puristen het Duitse woord *Nase* 'neus' geïdentificeerd met Latijn *naso* 'neus' en moest dus worden vervangen, hoewel deze woorden verwant zijn en het Duitse woord niet ontleend is aan het Latijnse. De vindingrijkheid van Von Zesen en anderen stond voor niets, al zijn de ergste gevallen *pelzene Mäusefalle* 'kat', *Gesichtserker* respectievelijk *Lösch-*

horn 'neus' en *Windfang* 'mantel' eerder toe te schrijven aan de satirische geschriften van zijn tegenstanders dan aan Von Zesen zelf. Zelfs probeerde men soms aan te tonen dat sommige Latijnse woorden juist uit het Duits waren gekomen:

> Wegen des wohrtes *Mey* stehen viele in der meinung, daß es vom Lateinischen *Majus* hergekommen sei. Ich aber halte dafohr, biß auf bäßeren bericht, das gegenspihl wahr zu sein, daß der lateinische nahme *Majus* von dem Teutschen *Mei*, und nicht das Teutsche vom Lateinischen entsprossen sei.

Toch heeft deze periode een groot aantal ook nu nog gebruikelijke verduitsingen opgeleverd. Dat de Duitse grammatica en taalkunde nog steeds met veel Duitse in plaats van Latijnse woorden werkt, is gedeeltelijk toe te schrijven aan het streven van Justus Georg Schottel (1612–1676), die in zijn werk *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* (1663), een van de eerste echte grammatica's van het Duits, woorden als *Mundart* 'dialect', *Sprachlehre* 'grammatica', *Rechtschreibung* 'orthografie' introduceerde. Op Von Zesen gaan woorden als onder meer *Trauerspiel* 'tragedie', *Verfasser* 'auteur', *Nachruf* 'necroloog' en *Sinngedicht* 'epigram' terug. Aan een andere dichter, Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658), dankt het Duits woorden als *Briefwechsel* 'correspondentie', *Irrgarten* 'labyrint' en *Lehrart* 'methode'.

In de literatuur werden personen die de Duitse taal verbasterden tot onderwerp van spot gemaakt. De schrijver Andreas Gryphius (1607–1664) zet in zijn blijspel *Horribilicribrifax oder wählende Liebhaber* (1663) de figuur van de het Duits radbrakende, opschepperige officier neer, die men in de vijftien jaar daarvoor geëindigde oorlog goed had leren kennen. Hoewel Gryphius hier de *Miles gloriosus* van de Romeinse dichter Plautus als bron gebruikt, heeft hij de hoofdpersoon gemodelleerd naar tijdgenoten. Ook andere schrijvers uit de zeventiende eeuw probeerden in hun werken de eigen taal zo zuiver mogelijk te houden, zodat de geschreven en gedrukte literatuur uit deze periode toch nog relatief weinig buitenlandse woorden bevat. Dit in tegenstelling tot de bewaarde brieven en ander officiële stukken uit de verschillende kanselarijen uit die tijd. Als die al in het Duits werden geschreven! Want aan de universiteiten bleef het Latijn de normale taal en aan de hoven en in de kanselarijen het Frans, of zoals in Wenen daarnaast ook het Italiaans en het Spaans.

Latere puristen

Het purisme is sinds die zeventiende eeuw voortdurend een thema in de ontwikkelingsgeschiedenis van de Duitse taal geweest. De meeste grammatici die in de zeventiende en de achttiende eeuw het Duits trachtten te beschrijven en als standaardtaal te consolideren, hebben zich in meer of minder sterke mate gekeerd tegen het gebruik van vreemde woorden. Deze afkeer werd natuurlijk versterkt in perioden waarin een buitenland (inclusief de taal ervan) niet alleen cultureel maar ook politiek een bedreiging vormde. Het is geen toeval dat de tijd rond 1800 een sterke opleving van het purisme laat zien. De oorlogen tegen Napoleon – met name natuurlijk de nederlagen – deed de afkeer van het *Welsch* 'aanduiding voor Romaanse taal' oplaaien. Joachim Heinrich Campe (1746–1818) was de grote voorvechter van het purisme in die tijd. In 1794 publiceerde hij zijn boek *Ueber die Reinigung und Bereicherung der deutschen Sprache* en zijn streven leidde uiteindelijk tot het *Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unserer Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke* (1801, 1813); men lette vooral op de formulering: 'opgedrongen'. Steeds weer worden leenwoorden in de optiek van de puristen gezien als taalbederf, dat bestreden moest worden om de reinheid van de eigen taal te behouden. Hoewel zijn werkzaamheden niet altijd even hoog werden aangeslagen – Goethe en Schiller spreken in de *Xenien* (1797) over de

wasvrouw 'die de taal van Teut schoonmaakt met loog en zand' – heeft Campe toch succes gehad. Een groot aantal van de door hem voorgestelde woorden zijn tot op de dag van vandaag gebleven zoals *Fallbeil* 'guillotine', *Stelldichein* 'rendez-vous', *Kreislauf* 'circulatie', *Zerrbild* 'karikatuur' en *Einzelwesen* 'individu'.

Hij stond trouwens niet alleen in zijn tijd. Een van zijn medestanders was Friedrich Ludwig Jahn (1778–1852), bijgenaamd 'Turnvater Jahn'. Hij schiep veel nieuwe termen voor lichaamsoefeningen en gymnastiek. Ook Jahn was een fanatieke *Franzosenfresser*, ook wat de taal betrof, en draafde soms door: *Allerweltsbürgerei* (overigens met een Frans achtervoegsel!) voor 'kosmopolitisme' en *Behördenschnecken* (bij *Schnecke* 'slak') voor 'bureaucraten'. Aan de andere kant hebben andere woorden van hem zoals *Besprechung* 'recensie', *Reichswehr* 'leger' en *Volkstum* 'nationaliteit' het wel gehaald.

Er is in die tijd ook sprake van een soort wisselwerking met de Romantiek, waarin men graag teruggreep op de eigen woordenschat van de Middeleeuwen om de taal van de eigen tijd van nieuwe woorden te voorzien. Talrijke woorden zoals *hehr* 'verheven', *Recke* 'held', *Minne* 'liefde' spoken nog steeds door de Duitse taal, al behoren de meeste ervan eerder tot de poëtische woordenschat en zullen ze in het dagelijks leven zelden worden gebruikt. Het feit dat ze nu nog bekend zijn, houdt misschien verband met het gebruik ervan in 'germanistische' vertalingen van middeleeuwse literatuur als het *Nibelungenlied*, die tot ver in deze eeuw op de middelbare scholen in Duitsland werden gebruikt.

De negentiende eeuw biedt hetzelfde beeld. Na de Napoleontische oorlogen verzwakte het ergste fanatisme tegen *Fremdwörter* wel wat, al bleef men toch actief, zoals Jahn. Sommige schrijvers streefden er bewust naar om vreemde woorden te mijden, een verschijnsel dat men trouwens al in de late achttiende eeuw bij Goethe en Schiller kan opmerken. Daarnaast bleef men ook buiten de literatuur het vreemde woord bestrijden. De katholieke geestelijke J.G.C. Brugger stichtte in 1848 de *Verein für deutsche Reinsprache* en in 1885 zag de *Allgemeiner Deutsche Sprachverein* het licht, die zich ook tot taak gesteld had de 'zuiverheid' van de Duitse taal tegen vreemde invloeden te beschermen en haar te genezen van 'ontaarding en verbastering'. Net als vroeger richtte dit streven zich in de eerste plaats tegen het Frans, maar ook het Engels kwam steeds vaker onder vuur te liggen. De vereniging bestaat nog steeds, maar heet sinds 1945 *Gesellschaft für deutsche Sprache*. Ze richt zich op de zorg voor de Duitse taal, al is het fanatieke purisme uit de begintijd verdwenen en heeft ze een adviserende functie. Nu treedt de vereniging meer op als een soort informatiebureau, waar men inlichtingen kan krijgen over het juiste gebruik van de Duitse taal. In dat opzicht valt ze te vergelijken met de redactie van het woordenboek van Duden (het *Institut für deutsche Sprache*) in Mannheim. Al vanaf het begin bestond er trouwens verzet tegen deze particuliere vorm van purisme. Sommige schrijvers wilden zich niet laten voorschrijven welke woorden ze wel of niet mochten gebruiken.

Het purisme kreeg een zeer sterke impuls door de Frans-Duitse Oorlog (1871–1872) en de stichting van het Duitse Rijk. Blijkbaar vond men in het Pruisen van keizer Wilhelm I dat men niet alleen de Franse vijand moest verslaan maar ook diens 'verderfelijke' invloed op de eigen taal. Het purisme viel nu ook onder de officiële politiek. De 'Generalpostmeister' Heinrich Stephan deed in 1874 een decreet uitgaan dat men in de posterijen zoveel mogelijk Duitse woorden diende te gebruiken; 760 termen worden daarin met name genoemd. Zodoende vindt men in het Duits *postlagernd* 'poste restante', *Briefumschlag* 'envelop', *Fernsprecher* 'telefoon', *Anschrift* 'adres' enz. Eerder al waren er in Duitsland pogingen gedaan om de woordenschat van het openbaar vervoer zoveel mogelijk inheems te maken. Vandaar dat men in Duitsland naar de *Bahnhof* 'station' gaat om daar op de *Bahnsteig* 'perron' de *Zug* 'trein' te pakken en in een *Abteil* 'coupé' te gaan zitten. Dat deze woorden zijn gevormd voordat de landen waarin Duits gesproken wordt, overgingen tot

nauwere samenwerking op taalkundig gebied, blijkt uit het feit dat in Zwitserland en Oostenrijk soms nog de oorspronkelijke Franse woorden worden gebruikt, zoals *Perron, Retourbillet.*

Hetzelfde streven naar een inheemse terminologie vindt men bij het leger. Hoewel de gebruikelijkste algemene aanduiding nog steeds het van oorsprong Franse *Armee* 'leger' en niet het inheemse *Heer* is, spreekt men bij het eigen leger over *Bundeswehr* (ook in Oostenrijk), zoals tot 1945 over de *Wehrmacht.* Daarin heet de kapitein *Hauptmann* (al sinds 1842 in het Pruisische leger) en voor garnizoen gebruikt men *Standort,* terwijl anciënniteit met *Dienstalter* wordt weergegeven. Overigens moet worden opgemerkt dat al deze officiële bemoeienis met de taal er niet altijd toe geleid heeft dat de vreemde woorden uitsterven. Vaak blijven de oorspronkelijke woorden naast de nieuwe bestaan, mede onder invloed van de toenemende internationale verbindingen. Zo zijn *Telefon, Garnison, Adresse* zeker niet uit het dagelijks taalgebruik verdwenen.

De twintigste eeuw

Ook in de twintigste eeuw bleef men aanvankelijk op zijn hoede voor vreemde woorden. De invloed van de Allgemeiner Deutsche Sprachverein is duidelijk merkbaar. Deze vereniging telde in 1910 zo'n 30 000 leden, waaronder veel ambtenaren. Juist op het gebied van het bestuur en de officiële organen ziet men – zoals eerder al gezegd – een neiging buitenlandse woorden te bestrijden. Ook hier geldt dat de politiek hierbij vaak een rol speelde. De Eerste Wereldoorlog vormde natuurlijk ook weer een stimulans om woorden van de vijand te mijden: *Die Welscherei ist Landverrat,* luidde een van de parolen. Sinds de jaren twintig waren naast de Sprachverein, die bij tijd en wijle zeer felle uitspraken deed, allerlei sekten en clubjes fanatiek bezig om het 'Germanendom' en dus ook de Duitse taal – in hun ogen vaak identiek met 'Germaans' – te versterken. De buitenlandse woorden in het Duits waren hun daarbij dan ook vaak een doorn in het oog. Ze dienden radicaal te worden uitgeroeid. Ook nieuwe, met name Engelse, woorden die met nieuwe begrippen binnenkwamen werden vervangen, wat soms aanleiding geeft tot komische teksten, die in een cabaret niet zouden misstaan. Men vergelijke de volgende brief met niet alleen archaïsche, soms zelfgemaakte woorden maar ook met een radicale verduitsing van álle leenwoorden:

> Meine Trautholde!
> Wie wäre es mit einem Zerknalltreiblingszweiradausflug am Sonntag, dem 28. Lenzing 1938? Hofentlich gibt dich Dein Pflanzherr frei und hält Dich wegen Sippenthings anläßlich des Wiegenfestes Deiner Urpflanzmutter nicht daheim fest. Es gib keinen schöneren Genuß mit Dir, Kraftradhintersässin, als jetzt im Lenz. Bitte, bringe Du Deine Strahlenfalle mit, dann besorge ich eine Kofferkrachwortmühle, damit wir bei der Freiluftmahlzeit die große Furtwänglertönerei und die Wiedergabe von dem Faustkämpferwettstreit hören können. Und ziehe bitte Deine zweigeteilte Lenztracht an, in der Dein Hüftengpaß so gut zum Ausdruck kommt. Vergiß auch nicht, am Zeitungsheim den Fußballspielergebniswettrateschein zu holen. Und, bitte, rauche zum Sonntag nicht mehr so viele Langstäbchen und trinke keine so starke Schwarzbrühe, sonst bist Du wieder so wirrsalig. Auf bald. (Waas 1974)

De liefhebber kan in deze tekst de weergave van leenwoorden als bokser, concert, kiosk, koffie, maart, motorfiets, picknick, radio, sigaret, taille en voetbaltoto opzoeken.

Deze tekst uit 1938 is echter niet geheel maatgevend voor de instelling van het Derde Rijk ten opzichte van leenwoorden. Hoewel men zich ook daar keerde tegen de 'joodse en West-Europese invloeden die de Duitse taal bedorven' hadden en de Sprachverein wel als

'SA van de moedertaal' werd gezien, stond men toch ietwat wantrouwig tegenover het purisme, dat soms wat zweverige opvattingen over het zuivere germanendom verkondigde die niet geheel strookten met de partijlijn. Dat gevoel werd nog versterkt toen bleek dat diezelfde puristen soms ook commentaar hadden op het taalgebruik in de redevoeringen en de geschriften van de nationaal-socialistische propaganda. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was het ook niet meer helemaal in om een bekrompen Duitse instelling te propageren. Men wilde om ideologische redenen immers het Avondland cultureel verenigen om het te verdedigen tegen het 'rode gevaar' en daarom was 'Europees' plotseling het officiële motto. In dit kader kan men zowel de officiële afschaffing van de specifiek Duitse *Fraktur,* het zogenoemde 'Gotische schrift', in gedrukte werken en van het Sütterlin-schrift als schrijfschrift als het opgeven van het purisme zien. In een decreet van 1940 keerde men zich officiëel tegen de 'kunstmatige vervanging van al lang in het Duits ingeburgerde woorden'.

Na 1945 is er van officiële zijde nauwelijks nog sprake geweest van een klopjacht op leenwoorden en van een fervente propagering van inheemse woorden. Ook de in 1945 opgerichte Gesellschaft für deutsche Sprache, de opvolgster van de Sprachverein, heeft haar puristische verleden niet gecontinueerd. Natuurlijk leest men ook nu in kranten, tijdschriften en blaadjes regelmatig klachten over het 'verval' van het Duits door de invloed van met name het Engels, maar dat is eerder een internationaal verschijnsel. In de meeste Europese talen is die invloed door reclame, film, televisie, radio enz. immers zo groot dat er bij tijd en wijle oprispingen van purisme komen. Men denke hierbij aan de ophef over het 'franglais' in Frankrijk. De naoorlogse situatie in de Bondsrepubliek maakte dat dit soort chauvinistische en bekrompen ideeën nooit tot officiële politiek konden worden, zoals dat in de Wilhelminische periode wel het geval was. Alleen in de vroegere DDR heeft men aanvankelijk uit ideologische overwegingen wat schuchtere pogingen ondernomen om de 'amerikanismen' te bestrijden, maar ook daar stonden later de officiële documenten vol met Engelse woorden. Zowel in Oost als West bleek vooral bij de jeugd het Engels onuitroeibaar. Toch bestaat er soms de neiging om leenwoorden geheel of gedeeltelijk door Duitse woorden te vervangen, al is dat geen van bovenaf geredigeerde beweging. Misschien dat de traditie van de negentiende eeuw hier nog een rol speelt. Daarbij wordt dan wel onderscheid gemaakt tussen leenwoorden in de vaktalen, waarbij men eerder van internationalismen kan spreken die wel worden geaccepteerd, tegenover de gesproken taal, waarin men toch overbodige buitenlandse woorden probeert te vermijden.

Literatuur

Althaus, H.P., H. Henne en H.E. Wiegand (red.) (1973), *Lexikon der Germanistischen Linguistik*, Tübingen.

Bach, Adolf (1970), *Geschichte der deutschen Sprache*, negende druk, Heidelberg.

Daniels, K. (1959), 'Erfolg und Mißerfolg der Fremdwortverdeutschungen von J. H. Campe', in: *Muttersprache* 69, pp. 46-54, 105-114, 141-146.

Kirkness, A. (1975), *Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789–1871. Eine historische Dokumentation*, 1-2, Tübingen.

Luther, Martin (1883ff), *Tischreden* 1-6 (Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe II), hg. von Ernst Kroker, Weimar.

Luther, Martin (1962), *An den christlichen Adel deutscher Nation und andere Schriften* (UB 1578/a), Stuttgart.

Opitz, Martin (1962), *Buch von der deutschen Poeterey*, Abdruck der ersten Ausgabe (1624). Siebente erläuterte Auflage (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts 1), Halle/Saale.

Otto, K. F. (1972), *Die Sprachgesellschaften des 17. Jahrhunderts*, Stuttgart.
Polenz, Peter von (1978), *Geschichte der deutschen Sprache*, negende druk, Berlijn / New York.
Stedje, Astrid (1989), *Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung un die Sprachgeschichte und Sprachkunde* (UTB 1499), München.
Waas, Emil en Margit (red.) (1974), *Es fängt damit an, daß am Ende der Punkt fehlt. Stilblüten aus amtlichen und privaten Schreiben* (DTV 962), München.

Andere Germaanse talen

Mosterd na de maaltijd: Jiddische taalplanning achteraf

Justus van de Kamp

Taalzuivering vindt bij het Jiddisch plaats onder andere omstandigheden dan bij de meeste talen. Jiddisch heeft nooit een staat veroverd, en zo konden puristen nooit werken met de autoriteit van een bestuurscentrum achter zich. De in de negentiende eeuw losbarstende stroom van Jiddische literatuur had echter al een duidelijk normerende invloed. Jaren later, nu velen zich al afvragen of de taal uitsterft, maken 'taalplanners' zich sterk voor een smetvrij Jiddisch, dat hun eigen grootouders en de vrome joden van nu niet herkennen.

De wieg van het Jiddisch

Rond het jaar 1000 is de Jiddische taal ontstaan, volgens sommigen in het Donaugebied (Regensburg), volgens anderen in de steden aan de Rijn (Keulen, Spiers, Worms, Mainz). Wellicht spraken de joden die zich daar vestigden eerder verschillende Romaanse talen, zoals joodse varianten van het Italiaans en Provençaals. In de Duitse landen gingen zij het dialect van hun omgeving gebruiken en ook opschrijven, aangezien zij, in tegenstelling tot hun christelijke buren, in aanzienlijke mate geletterd waren. Iedere joodse jongen kreeg immers vanaf zijn derde of vierde jaar lees- en schrijfles door het lezen, memoreren en vertalen van de Hebreeuwse bijbel, later gevolgd door het bestuderen van de Hebreeuws-Aramese talmoed, een studie die het leven lang doorging. Dit verklaart dat de gesproken taal door hen geschreven werd in joodse ('Hebreeuwse') letters, van rechts naar links. Het door de joden gebruikte Duits had een minder sterke neiging tot plaatselijke variatie dan het Duits van de niet-joden om hen heen, doordat de joden niet alleen met hun niet-joodse omgeving maar vooral met elkaar contact zochten (voor scholing, werk en steun, huwelijken enz.), en doordat zij naar verhouding veel reisden en trokken – grondbezit was hun immers veelal verboden, waardoor trekkende handel een hoofdnering werd, en ook herhaaldelijk voorkomende vervolgingen dwongen de joden tot een zwervend bestaan.

Naast de Romaanse elementen, die misschien heel oud zijn, werd het Hebreeuws-Aramese element door de joodse leertraditie in de loop der eeuwen steeds sterker in deze allengs eigener wordende taal, die de sprekers aanvankelijk aanduidden met *Taitsj* 'Duits, Diets, volkstaal' of met *Losjn Asjkenaz* 'taal van Duitsland' of 'taal van de Asjkenazische joden'. Later spreekt men van *Ievre-Taitsj* 'Hebreeuws-Duits', van *Jüdisj/Jidisj-Taitsj* of van *Joods/Jüdisj/Jiddisj* zonder meer.

Verspreiding in Europa

De kruistochten in de elfde eeuw en de pestepidemieën van de twaalfde en dertiende eeuw gingen gepaard met jodenvervolgingen. De meerderheid van de joden verliet daarop de Duitse landen. Velen trokken weg naar Bohemen, Moravië, Hongarije en Noord-Italië, maar de meesten vestigden zich in de Poolse, Wit-Russische en Oekraïense gebieden. Vanaf deze tijd groeide de invloed van de Slavische talen, die in de daaropvolgende eeuwen de Jiddische woordenschat verrijkten en een stempel drukten op de spraakkunst. De rijke variatie in de woordenschat blijkt uit de volgende bijzin:

אז דער זיידעניו האָט די קינדערלעך תמיד געבענטשט...

... **az der** zeejdenjoe **hot di kinderlech** tomed **ge**bentsjt
(', dat opaatje de kindertjes altijd zegende')

De vetgedrukte woorden zijn van Germaanse afkomst, *zeejde* 'opa' en de koosvorm *-njoe* '-tje' zijn Slavisch, *tomed* 'altijd' komt uit het Hebreeuws, *bentsjen* 'zegenen' komt uit een middeleeuwse Romaanse taal (vergelijk Latijn *benedicere*), en de typische woordvolgorde 'dat hij **had** de kindertjes gezegend' in plaats van 'dat hij de kindertjes gezegend **had**' gaat waarschijnlijk terug op invloed van Slavische talen.

Van de Amstel tot de Don, van Denemarken tot Venetië – het zeventiende-eeuwse Jiddisch werd in een groter deel van Europa gesproken dan enige andere taal, met uitzondering wellicht van het Russisch. Jiddische boeken werden in die periode gemaakt bij joodse drukkers van Amsterdam tot Praag. De Westjiddische dialecten leverden zo de norm voor een gedrukte standaardtaal van het Jiddisch. Deze standaard ontstond door de economische noodzaak om elk drukwerk naar het hele taalgebied te exporteren. Het drukken van boeken was duur, de afzet belangrijk, en daarom vermeed men het zoveel mogelijk typisch plaatselijke termen te gebruiken.

Oostjiddische norm en Duitse invloed

Onder invloed van de Verlichting zochten de joodse elites in West-Europa erkenning als burgers van hun woonland. In hun streven naar assimilatie wilden zij steeds minder graag gezien worden als leden van een 'joodse natie', van dat herkenbare joodse volk met zijn eigen gebruiken en gevoeligheden, zijn aparte geschiedenis en spreektaal. De traditionelere en meer opvallende Oost-Europese joden worden door de westerlingen voortaan in het beste geval *ostjuden*, maar vaker *polken* of *polakken* genoemd. De verlichters en assimilanten die zich daarmee afzetten tegen de herkenbare jood, werden ook de eerste felle vijanden van het Jiddisch in joodse kring. In Duitsland verdween de taal het eerst, nadat de geleerde verlichtingsfilosoof Mozes Mendelssohn er in 1783 een bijbelvertaling had uitgegeven in zuiver Duits met Hebreeuwse letters. Toen in de negentiende eeuw de Westjiddische dialecten niet alleen in Duitsland, maar ook in Nederland en de Elzas uitstierven, ontstond uit de Oostjiddische dialecten van Litouwen, Polen en Oekraïne de nieuwe norm voor de geschreven eenheidstaal. Het gebruik van dit modern Oostjiddisch maakte een explosieve groei door, niet alleen bij vrome joden aan talmoedacademies en chassidische hoven, maar ook, als *klaljiddisch* oftewel 'standaard literair Jiddisch', bij meer wereldse joden in krant, toneel en literatuur, en bij de progressieve joden in hun politieke bewegingen, leeskringen, jeugdkampen, scholen en bibliotheken.

In diezelfde negentiende eeuw kreeg het Duits het aanzien van een taal van ontwikkeling, wetenschap en cultuur. Orde en vooruitgang, industriële ontwikkeling, muziek en literatuur – op alle gebieden bekleedden de Duitsers een vooraanstaande positie. Sommige Europeanen vonden daarbij vergeleken hun eigen omgeving maar achterlijk, bijgelovig en corrupt. Was de Duitse invloed al groot op de Slavische talen – terwijl die toch zo van het Duits verschillen –, op de zustertalen Nederlands en Jiddisch was ze overrompelend. Er was zelfs een groep joodse 'verlichte' intellectuelen die vond dat het Jiddisch eerder een spraakgebrek was dan een taal. Als de gewone jood al niet fatsoenlijk Duits kon leren, dan moest het Jiddisch, dat ze een verachtelijk *zjargón* 'jargon' noemden, maar zo snel mogelijk verduitst worden, zo dachten vele van deze *Bildung* verspreidende verlichters. Schrijvers als Dik, Hoffmann en Sjomer leverden halverwege de vorige eeuw in het tsarenrijk grote hoeveelheden melodramatische en suikerzoete keukenmeidenromans af in een soort professor

Prlwytzkofsky-Jiddisch.[1] Jiddische woorden werden daarbij massaal door Duitse vervangen en er werden zinsconstructies gemaakt die in het Jiddisch niet voorkomen. Intussen bevatte de leefwereld van hun lezers, het eind negentiende-eeuwse Oost-Europa met zijn oproer, idealisme, achterlijkheid en jodenpogroms, genoeg humoristische en huiveringwekkende stof voor vele meters realistische letterkunst.

Normbepalende literatuur

Een reactie bleef niet uit. Vanaf ca. 1860 keerden vrijwel alle Jiddische schrijvers van naam, te beginnen met het klassiek geworden driemanschap Mendele Moicher Sforim, Jitzgok Leiboesj Peretz en Sjolem Aleichem, zich fel tegen de stijlloosheid van het werk van hun voorgangers. De meeste Jiddische schrijvers waren nadien bewuste stilisten. In taalgebruik en spelling ontwikkelde de taal zich, zonder overheidsbemoeienis, als een eenheid – opmerkelijk voor een wereldtaal, die rond de eeuwwisseling met de miljoenen joodse emigranten meeverhuisde naar Noord- en Zuid-Amerika, Zuid-Afrika, Australië en Palestina.

Moderne Duitse woorden die niet in de volkstaal verankerd waren, verdwenen uit de literatuur, evenals veel plaatselijke slavismen. Vooral in wetenschap en politiek bleven daarentegen veel Duitse woorden naast oudere termen in gebruik, bijvoorbeeld *Sjprach* 'taal' naast *Losjn*. Soms zorgen dergelijke bijna-synoniemen voor nuancering en betekenisverrijking van de taal. Zo vinden we het oude Jiddische *koents* naast het opnieuw uit het Duits overgenomen *koenst*. Het eerste woord wordt nu gebruikt voor 'kunstje, truc', het tweede voor 'kunst met een grote K'. In het politieke taalgebruik en de dagbladpers was de Duitse invloed hardnekkig: veel begrippen waren in het Duits ontstaan, en in de Verenigde Staten traden joodse socialisten vaak in de voetsporen van de iets vroegere Duitse immigranten. Zo noemden de kameraden elkaar alleen in Amerika lange tijd op z'n Duits *genosse* in plaats van *chawwer* (vergelijk ons *gabber*). Kranten waren in het interbellum dikwijls berucht om hun ouderwetse spelling en de ongebreidelde import van woorden uit het Duits of Engels. Er waren echter honderden Jiddische dagbladen, waartussen ook kranten op hoog niveau. Veel literaire werken beleefden hun eerste druk in de kolommen van een krant. Van een schrijver als Izaak Bashevis Singer zullen we waarschijnlijk nooit meer kunnen achterhalen wat hij allemaal onder talloze pseudoniemen alleen al in de Jiddische dagbladen van Warschau, Parijs en New York heeft gepubliceerd.

Terugblikkend kunnen we zeggen dat er een sterke stijlvormende en taalzuiverende invloed is uitgegaan van de literatuur en van de schoolsystemen die vooral door de joodse arbeidersbeweging werd opgezet in Oost-Europa en meegenomen naar de andere continenten. Sinds 1928 werd door schrijvers en scholen de moderne spelling[2] ingevoerd, ruwweg de spelling die nog steeds, met kleine variaties, algemeen wordt toegepast. Als we bedenken dat het aantal verschenen Jiddische titels een getal van vijf cijfers vormt (vermoedelijk tussen de vijftien- en vijftigduizend) en dat Jiddische boeken letterlijk versleten werden,[3] kunnen we ons iets voorstellen van hun invloed op de taalnormen van de Jiddische lezer. Een standaardcommentaar van oudere mensen luidt: 'Zó heeft Sjolem Aleichem nooit geschreven!' En dan kan het gaan om spelling, bepaalde woorden of uitgangen, misschien zelfs vormen die deze schrijver wel degelijk gebruikte, maar die in de schooluitgaven waar verschillende generaties mee opgegroeid zijn, niet voorkomen.

Van waterval tot wadi: de Jiddische literatuur nu

Hoewel er nog altijd nieuwe boeken verschijnen in de Jiddische taal – in Israël bijna twintig per jaar –, is dat een druppelend kraantje vergeleken met de wilde waterval van weleer. De grote stroom van de Jiddische literatuur is opgedroogd. Niet alleen zijn de schrijvers uitgestorven, vooral hun heftig reagerende publiek, dat zijn schrijvers met brieven bestookte,

is versnipperd of overleden. De lezers van nu zijn meer en meer jongeren die de taal later geleerd hebben en universitaire cursussen moeten volgen om iets te begrijpen van de nuances van pijn en zelfspot, van het spel met rabbijnse citaten en andere traditionele associaties dat voor simpele joden van een halve eeuw geleden gesneden koek moet zijn geweest.

Een uitstervende taal?

Veel mensen vragen of het Jiddisch uitsterft, sommigen denken zelfs dat de taal dood is. Zonder aarzelen kunnen we hier twee keer met 'nee' antwoorden, hoewel het bepaald niet goed gaat met deze taal. Vóór de oorlog beheersten ongeveer twaalf miljoen mensen het Jiddisch, heel wat meer dan het Nederlands. Ook in Palestina was het verreweg de grootste taal bij de joden. De joodse slachtoffers van de holocaust waren echter voor het grootste deel juist de Jiddisch-sprekers. In de Sovjet-Unie werd na de oorlog in één klap vrijwel de hele elite van Jiddische schrijvers, acteurs en taalgeleerden vermoord. In de jonge staat Israël werd het Jiddisch te vuur en te zwaard bestreden. Door dit alles was de taal zijn eigenlijke basis kwijt. Ook in de Verenigde Staten had de Jiddische taal in toneel, pers en literatuur gebloeid, maar daar ging de assimilatie, de overgang naar het Engels, zo snel dat de Jiddische creativiteit alleen voort kon gaan dankzij een voortdurende immigratie. Sinds er geen grote groep Jiddischsprekende joden meer in Oost-Europa over was, nam het aantal Jiddische instellingen in de emigratiegebieden Australië (Melbourne), Zuid-Afrika, Latijns-Amerika (vooral Buenos Aires en Mexico) en Noord-Amerika (vooral New York en Toronto) geleidelijk aan af. Waren er enkele jaren geleden nog vier Jiddische dagbladen in de Verenigde Staten, één in Argentinië en twee in Frankrijk, het allerlaatste dagblad, *Oenzer Wort* in Parijs, stopte in juni 1997. De redactie én de lezers bestonden grotendeels uit mensen van ver boven de zeventig. Wat ik over de sprekers van het Jiddisch wil zeggen, kan ik ook doen aan de hand van het lot van de kranten. Waren deze laatste kranten grotendeels kwaliteitsbladen, gemaakt door meer of minder wereldse joden, de kranten die nu nog bestaan, in de vorm van weekbladen, komen uit de wereld van de neo-orthodoxie, van de ultra-orthodoxe chassidim. In New York vinden we nu bladen als *Der Jid, Algemeejner Zjoernal* en *Die Tsaitoeng*. Dit vormt een duidelijke afspiegeling van de demografische trend: Jiddischsprekenden sterven uit in de wereldse kringen. Niettegenstaande vaak hartstochtelijke liefde voor het *mamelosjn*, de moedertaal, was men op een enkeling na niet in staat de eigen kinderen ermee groot te brengen. De enige grotere groep die dit wél deed, bestond uit streng orthodoxe chassidim, die zeer bewust een omheining wilden maken om hun eigen persoonlijke sfeer heen. Op de eerste plaats deed men dit door kleding en haardracht: mannen met oorlokken en baard, hoofdbedekking en lange zwarte jassen; vrouwen met *sjeitel* (pruik) en uiterst decent gekleed. Daarnaast werd de taal gebruikt als onderscheidingsmiddel: door thuis en onderling Jiddisch te spreken werd de kinderen een natuurlijke grens meegegeven die niet langer, zoals in het oude land, die tussen joden en niet-joden was, maar (dat komt voor hen op hetzelfde neer) tussen *heimisje* (streng othodoxe) joden en de hele buitenwereld. Het Jiddisch wordt in deze kringen gesproken als thuistaal, als markering dat men lid is van de groep.[4] Speciale aandacht gaat daarbij niet uit naar die taal zelf, maar naar de joodse traditie en dagelijkse levenswandel. De verering van de taal door de wereldse *Jiddischisten* wordt in deze kringen belachelijk gevonden, een compensatie voor de verloren traditie. Het gebrek aan aandacht voor de Jiddische taal als zodanig is zo groot dat men geen idee heeft van de talloze publicaties erover, van woordenboeken, grammatica's of thesauri, noch van de leerboeken en hulpmiddelen die in de afgelopen eeuw verschenen zijn. Hoewel de wereldse literatuur door deze groep eigenlijk als *treif-possel* ('onrein en verboden': de vaste betiteling van alle wereldse literatuur) wordt afgewezen, vormt die, door zijn grote prestige in de joodse wereld, ook voor de moderne chassidim een stille

norm. Dat kunnen we zien aan de veranderende spelling in de chassidische publicaties (kranten, folders, kinderboekjes) in de afgelopen tien jaar. Leek deze spelling twintig jaar geleden nog sterk op de boekjes van de joodse verlichters van eind negentiende eeuw, nu neigen bijna alle drukwerken uit de hoek van ultra-orthodoxe chassidim naar de 'moderne literaire spelling' van de jaren twintig. Typisch negentiende-eeuwse verschijnselen als Hebreeuwse punctuering (*nikoed*) en Duitsachtige klinkerverlengers (*heej* en *ajin*) verdwijnen de laatste jaren uit de meeste boeken en kranten.

De wetenschap als hoeder van de taal

Behalve in de pers en politiek, op school en in de traditionele religie, onderwereld en toneel ontwikkelde de Jiddische taal zich sinds de laatste eeuwwisseling ook in de moderne wetenschap. In Kiev, Minsk, Warschau en Wilna ontstonden centra van joodse wetenschapsbeoefening met aandacht voor taal, cultuur en sociale geschiedenis. Het *Jidisjer Wisnsjaftlecher Institoet* (YIVO) 'Jiddische wetenschappelijke instituut' in Wilna was het langste leven beschoren, als enige instelling die nooit aan de voedende en worgende hand van een overheid zou worden meegenomen. Het werd in 1925 opgericht, toen Wilna, het 'Jeruzalem van Litouwen', een Poolse stad was. Het bracht taalkundige, historische en statistisch-sociologische periodieken uit, hield zich bezig met de geschiedschrijving en standaardisering van de taal en richtte filialen op in andere joodse bevolkingscentra, zoals Berlijn, Warschau, New York en Buenos Aires. Toen de nazi's het hoofdkantoor met medewerkers en al vernietigden, was een deel van het materiaal naar New York verscheept. Het *Am-opteejl* 'Amerikaans filiaal' werd hoofdkantoor van het Yiddish Scientific Institute YIVO.

Binnen het YIVO waren verschillende stromingen van taalonderzoekers actief geweest, van gematigd tot extreem puristisch. Felle taalzuiveraars, vooral fel ten opzichte van de invloeden van het moderne Duits, zijn Max Weinreich (1894–1969) en Mordechai Schaechter (geboren in 1927). Beiden waren in een Duitssprekende omgeving opgegroeid en gepromoveerd: Max Weinreich groeide op in Koerland, het sterk door Duitsers gekoloniseerde noordwesten van Letland, en promoveerde aan de universiteit van Marburg in Duitsland. Mordechai Schaechter komt uit een eveneens sterk door Duitsers gekoloniseerd deel van Roemenië, en schreef zijn dissertatie aan de universiteit van Wenen. Hun doel was van het YIVO een instelling te maken met de autoriteit en uitstraling van een centrale nationale academie. Het YIVO diende, in hun ogen, te zorgen voor het standaardiseren en uniformeren van de taal, voor het voorschrijven van de correcte woordenschat, woordvormen, spraakkunst en spelling. Zo gaf men tussen 1926 en 1968 een taalwetenschappelijk tijdschrift, drie verschillende 'groene boekjes', ettelijke woordenlijsten, een grammaticaleerboek, een grote thesaurus, een modern normatief woordenboek en een geschiedenis van de Jiddische taal uit. Daarnaast is het YIVO een van de instellingen die deelnamen aan twee grote projecten, te weten het *Groiser Werterboeck foen der Jidisjer sjprach* en de Atlas van de Jiddische taal en cultuur.

Taalplanning achteraf: puristen in New York

Als we nu terugkijken naar al deze meer en minder geslaagde ondernemingen, valt op dat twee factoren het YIVO parten hebben gespeeld bij zijn standaardiserende arbeid, te weten de tijd en de politieke verhoudingen.

Wat de tijd betreft: een groot deel van de normatieve werken van het YIVO kwam te laat, na de oorlog, nadat de grote literatuur geschreven was, een literatuur die, zoals we zagen, een beslissende invloed heeft gehad op de taalnormen van Jiddischsprekende joden. Het schrilste geval van een te laat komende norm is de *Modern Yiddish-English, English-Yiddish dictionary*, die in 1968 verscheen. Dit is een zeer knap opgezet, maar erg normatief en

extreem puristisch woordenboek. Wie met dit woordenboek in de hand de taal leert, kan niet anders dan denken dat álle grote Jiddische schrijvers maar wat aanrommelden in hun woordkeus. Men zal nauwelijks één native speaker vinden die zijn taal herkent in de woordenschat van dit nu meest verkochte Jiddische woordenboek.

Wat de politiek aangaat: het YIVO werd, onder andere in de keuze van de spelling, sterk beïnvloed door het toenmalige krachtenveld binnen de linkse beweging in Polen. Met name de meer seculier joodse kringen besteedden aandacht aan de positie en kwaliteit van de geschreven Jiddische taal. Vooral de anti-zionistische arbeidersbeweging zag de Jiddische taal als een zeer belangrijk element van de joodse cultuur en hield zich daarom bezig met de zorg voor de Jiddische taal en de standaardisering ervan. Dat ging zover dat kameraden in de Boend (bond)[5] in het openbaar trachtten zoveel mogelijk *klaljiddisch* te spreken, hoewel dat nogal afweek van het (meestal Pools-Jiddische) dialect waarmee zijzelf waren opgegroeid; zo gebruikten ze bijvoorbeeld *sjtoel* 'stoel', *zoen* 'zon/zoon' en *tog* 'dag' in plaats van het normale *sjtiel*, *zien* en *toeg*. Dat in de Sovjet-Unie een radicale spellingwijziging was doorgevoerd die met een aantal oeroude joodse tradities brak, had een grote invloed op linkse kringen elders, vooral binnen het Poolse buurland. De YIVO-bestuurders kozen voor een politieke oplossing, een compromis tussen de traditie en de communistische spelling. Na de moord op de sovjetjiddische schrijvers, de val van het sovjetsysteem en de uittocht van veel scheppende Jiddisch-sprekers en ten slotte de afschaffing van de sovjetspelling voor het Jiddisch, vormt de YIVO-spelling niet meer een middenweg, maar een radicale niet-traditionele spellingopvatting, die vooral in orthodoxe kringen op weinig achting kan bogen, aangezien ze als een typisch links-werelds product wordt gezien.

Binnen het YIVO zijn de woordvoerders van een gematigde lijn, zoals Mark, Joffe, Cahan en Niger, overleden. Hun bezwaren tegen de ontraditionele spelling en het radicale purisme raken snel in vergetelheid. Binnen de steeds kleiner wordende seculiere gemeenschap van schrijvers, lezers en kenners van de moderne Jiddische literatuur trachten de extreme puristen sleutelposities te veroveren bij de laatste bladen en uitgeverijen. Hun opvatting is dat de stijl bij het algemeen beschaafde taalgebruik en in de literaire taal niet door schrijvers en dichters gevormd wordt maar door linguïsten. Zij zijn de experts die kunnen beoordelen wat mooi of lelijk is. Daarbij dringt de vraag zich op of het wel de wereldse joden zullen zijn die bepalen welke taalvorm als 'Algemeen Beschaafd' aan de volgende generaties wordt doorgegeven.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld Uriël Weinreich (1943), 'Wegn der sjprach foen Aizik Maier Diks a manoeskript', in: *Jisisje sjprach* band 3, nr. 1-2, pp. 43-47, New York
2. Deze spellinghervorming was gebaseerd op voorstellen van de schrijver Zalmen Raizen en de oprichter van de arbeiders-zionistenbeweging Ber Borochov.
3. Een keurige boekhandelaar klaagde tegenover mij: 'Die boeken zien er toch niet uit, altijd stukgelezen; dit is voor mij geen handel meer!' En hij voegde daaraan toe: 'Bovendien wordt de markt in Jiddische boeken bedorven door de gewoonte om ze cadeau te geven: men weet van geen kopen en verkopen af.'
4. Daarbij wordt door de overgrote meerderheid van de chassidim een duidelijk ander dialect van het Jiddisch gesproken, zodat een spreker van het 'algemeen beschaafd Jiddisch' (*klaljiddisj*) direct wordt herkend als buitenstaander, en beschouwd als min of meer onjoods.
5. Boend: de Jidisjer Arbeter Boend (oorspr.:) in Roesland, Lite oen Poiln, De Joodse Arbeiders Bond (in Rusland, Litouwen en Polen). Opgericht in 1897, kort voor de Tweede Wereldoorlog de grootste joodse politieke beweging in Polen.

Literatuur

Aleichem, Sjolem (1888), *Sjomer's misjpet, oder der soed prisiazjnich af alle romanen foen sjomer. Stenografirt wort-am-wort doerch Sjolem Aleichem*, Berditsjew

Fishman, Joshua (1992), *Yiddish: turning to life*, Amsterdam/Philadelphia; met name deel III: 'Corpus planning: the ability to change and grow', pp. 181-229 met het hoofdstuk: 'Modelling rationales in corpus planning: modernity and tradition of the good corpus', pp. 217-229

Glik, A. e.a. (1973, 1976), *Idisj leienboech 7*, Brooklyn

Harkavy, Alexander (1925, 1928, 1988), *Jidisj-Englisj-Hebreïsj werterboech*, New York [= herdruk van de tweede, uitgebreide oplage van 1928, met een inleiding van Dovid Katz]

Harkavy, Alexander (z.j.), *Der Englisjer lehr-boech. A praktisj boech fir jeden aingewanderten Iden, zich laicht oistsoelernen lezen, reden oen sjraiben di Englisje sjprach folkomen – mit a bailage – das [dos?] Englisje leze-boech* –, New York

Hutton, Christopher (1993), 'Normativism and the notion of authenticity', in: David Goldberg (red.), *The field of Yiddish 5*, Evanston-Ill., pp. 11-57

Itskowits, H. (1944), 'A zitsoeng af a reejnem Jidisj', in: *Jidisje sjprach* 4, nr. 3-6, pp. 114-120, New York

Joffe, Judah A. en Yudel Mark (red.) (1961, 1966), *Groiser werterboech foen der Jidisjer sjprach*, deel I, New York 1961; deel II, New York 1966

Katz, (Hirzje-)Dovid (1993), *Tikneej takones. Fragn foen Jidisjer stilistik*, Oxford

Lifsjits, I.M. (1876), *Joedesj-Roesisjer werter biech*, Zhitomir

Mark, Mendl (1968), 'YIVO-Jidisj', in: *Jidisje sjprach* XXVIII nr.1, pp. 92-94, New York

Mark, Yudel (1951), 'Wegn a klalisjn aroisreejd', in: *Jidisjer sjprach* XI, pp. 1-25, New York

Mark, Yudel (1964), 'Kloimersjte, sofekdike oen nitsleche daitsjmerizmen', in: *Jidisje sjprach* XXIV nr.3, pp. 65-82, New York

Mark, Yudel (red.) (1980), *Groiser werterboech foen der Jidisjer sjprach*, deel III, New York/Jeruzalem 1971; deel IV, New York/Jeruzalem 1980.

Schaechter, Mordkhe (1964), 'M. Wainraichs tsoesjtaier tsoem oiswaks foen Jidisj', in: *Di goldene keejt* L, pp. 157-171, Tel Aviv

Schaechter, Mordkhe (1969), 'The "hidden standard": a study in competing influences in standardization', in: M. Herzog (red.) et al., *The field of Yiddish 3*, pp. 284-304, Den Haag 1969. Herdrukt in: Joshua Fishman (red.), *Never say die! A thousand years of Yiddish in Jewish life and letters*, pp. 671-697, Den Haag 1981

Schaechter, Mordkhe (1977), 'Four schools of thought in Yiddish language planning', in: *Michigan Germanic Studies* 3, 2 pp. 34-65

Schaechter, Mordkhe (1980), 'Yiddish language modernization and lexical elaboration', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language reform. History and future III*, pp. 191-218

Schaechter, Mordkhe (1985), 'Zalmen Raizen der sjprachboier', in: *Afn sjwel* 260, okt.-dec., pp. 5-8, New York

Schaechter, Mordkhe (1986), *Laitisj mame-losjn: obserwatsiejes oen rekomendatsiejes*, New York

Sjapiro, M., E. Spiwak en M. Sjoelman (red.) (1984, 1989), *Roesisj-Jidisjer werterboech*, Moskou

Sjmoelewitsj-Hofman, Mirjam (1994), 'An asife foen Jidisj-reter', in: *Jeroesjolaimer almanach* XXIV, 21, pp. 302-306, Jeruzalem

Weinreich, Max (1973), *Gesjichte foen der Jidisjer sjprach. Bagrifn, faktn, metodn*, vier delen, New York

Weinreich, Uriel en Beatrice Weinreich (1958), *Say it in Yiddish*, New York

Weinreich, Uriel (1968 en later), *Modern English-Yiddish Yiddish-English dictionary*, New York

Werterboech foen Idisjer sjprach (1976), New York

Wertsberger T. e.a. (1974, 1982, 1989), *Sprach iboengen 5*, Brooklyn

Andere Germaanse talen

Purisme in het Engels

Jan Posthumus

Speelt purisme ook een rol in het Engels, zo vroeg ik me af toen ik benaderd werd om daarover een bijdrage te leveren. Ik kende het als een taal die soeverein zijn weg ging en die, als dat handig bleek, begrippen als *hinterland* 'achterland' en *schadenfreude* 'leedvermaak', *sangfroid* 'koelbloedigheid' en *compère* 'ceremoniemeester' kon lenen zonder dat dit in de taalgemeenschap tot consternatie leidde. De laatste halve eeuw is het zelfs wat al te zelfverzekerd geworden. Het Engels geldt nu immers als een bedreigende taal, die voortdurend buiten zijn oevers treedt en overal vuil achterlaat, dat steeds wanhopiger schoonmaakploegen dan weer proberen op te ruimen. Onbegonnen werk, zo lijkt het, en van tijd tot tijd komen krantenkoppen ons al waarschuwen dat het Nederlands geen lang leven meer beschoren zal zijn. Een absurde veronderstelling, waaraan we hier verder geen woorden vuil hoeven maken.

We stellen de aanvangsvraag nu in breder historisch perspectief. Is het Engels misschien in andere tijden een bedreigde taal geweest die tegen ongewenste invloeden beschermd moest worden? De handboeken maken duidelijk dat puristische stromingen in de Engelse taalgemeenschap wel degelijk een rol hebben gespeeld. Het gaat daarbij in hoofdzaak om twee soorten bedreiging. De eerste betreft de toevloed van vreemde woorden, het onderwerp waarmee het hedendaags purisme in Nederland zich vooral bezighoudt. Een dergelijke tak van purisme voert de leuze 'Van vreemde smetten vrij'. Daarnaast – en daar had ik even niet aan gedacht – moet de taal worden beschermd tegen het corrumperend gedrag van taalgebruikers die zich niets aantrekken van de gestelde regels. Ruzies over wat als correct dient te worden beschouwd, over de taaletiquette dus, gaan over de vraag: 'Hoe hoort het eigenlijk?'

Beide takken van purisme stellen we nu uitgebreider aan de orde.

Van vreemde smetten vrij

De keuze tussen vreemd en eigen speelde sterk in de zestiende eeuw, toen tijdens de Renaissance de wetenschap en de kunsten opbloeiden en nieuwe gebieden werden ontdekt, die adequaat beschreven moesten worden. Daarvoor moest een nieuw vocabulaire worden ontwikkeld. Tot dusver had het Latijn voor wetenschappelijke doeleinden uitnemende diensten bewezen, maar met het ontwaken van het nationaal bewustzijn wilde men nu een breder publiek in de eigen landstaal aanspreken. De vraag was hoe deze voor dat doel geschikt te maken was: moest het nieuwe vocabulaire vooral gevormd worden uit Latijnse woordstammen, of liever uit Engelse? De strijd hierover staat bekend als de 'Inkhorn Controversy'. Degenen die het Engels meer een taal voor de straat dan voor de bibliotheek vonden, putten hun nieuwe termen uit de inktpot: zij namen ze over of leidden ze af uit een gevestigde geleerdentaal als het Latijn. Puristen, daarentegen, moesten niets van die 'inktpottermen' hebben, en zochten hun inspiratie in het levende Engels. Veel nieuwe woorden kwamen nu de taal binnen, waaronder toch ook nog veel van Grieks-Latijnse stam. Welke nieuwgevormde woorden aansloegen en welke niet lijkt soms bepaald door het toeval. Van het duo *impede* 'belemmeren' en *expede* 'bevorderen' is alleen het eerste overgebleven, *commit* 'toevertrouwen' en *transmit* 'overbrengen' bestaan nog, maar *demit* 'wegsturen' schoot geen wortel. Ook een puur Engels bedenksel als *endsay* 'con-

clusie' haalde het niet. (Meer informatie met inbegrip van reeksen voorbeelden is te vinden in Crystal 1995:60-61.)

Gezien door Nederlandse ogen hebben de puristen het er toen (en later) maar matig afgebracht. Vergelijk, om slechts enkele voorbeelden te noemen, woordparen als *driehoek – triangle, omtrek – circumference, meetkunde – geometry, natuurkunde – physics* en *scheikunde – chemistry*. Hier heeft het Nederlands telkens een eigen woord, terwijl het Engels een Grieks-Latijns leenwoord gebruikt. Hetzelfde zien we bij de benoeming van onderdelen van het menselijk lichaam: *spaakbeen, ellepijp* en *kuitbeen* kunnen in het Engels slechts worden aangeduid als *radius, ulna* en *fibula*. En wie een *longontsteking* oploopt heeft in het Engels *pneumonia*. Communiceren met de dokter is dus geen eenvoudige zaak.

Dat de wetenschapstaal slechts in beperkte mate werd verengelst, zal in de hand zijn gewerkt doordat het Engels al veel eerder zijn ongerepte staat had verloren. Toen Engeland na de verloren Slag bij Hastings in 1066 door de Normandiërs werd veroverd, kreeg het een Franssprekende bovenlaag, met alle gevolgen van dien. Het Engels bleef weliswaar in wezen een Germaanse taal, maar het werd aangevuld met een omvangrijke Romaanse woordenschat. Daar konden dus nieuwe wetenschapstermen bij aansluiten.

Door de 'Norman Conquest' was de taal op een andere koers gebracht. Puristen kunnen dit achteraf betreuren, maar er was natuurlijk geen weg terug naar de oude toestand. Er was ook winst geboekt: de nieuwe dimensie in de woordenschat had de taal ontegenzeggelijk verrijkt. Een dubbel vocabulaire heeft immers het voordeel dat men er bepaalde zaken mee kan onderscheiden. Vaak genoemd wordt het verschil in benaming tussen het dier op zich – met een Germaanse naam –, en het vlees dat op tafel komt – met een Romaanse naam. Dat geldt voor de paren *calf – veal, cow – beef, pig – pork* en *sheep – mutton*. Sir Walter Scott noemde deze bekende voorbeelden in zijn roman *Ivanhoe* (1819) en bracht ze in verband met het verschil in cultuurlaag. Op de boerderij bleef de Germaanse taal in zwang; culinaire geneugten waren het domein van de Franssprekende bovenlaag. Bij andere doubletten, zoals *begin – commence*, is er geen verschil van betekenis in het geding; in dergelijke gevallen zal de keuze vaak gemaakt worden om stilistische redenen.

Natuurlijk werd ook in later eeuwen wel geklaagd over het gebruik van modieuze vreemde woorden (zie Osselton 1958:159 e.v.), maar deze zijn desondanks in vrij groten getale blijven binnenkomen. Vele hebben in het Engels vaste voet gekregen. Een flinke voorraad is bijeengebracht in de onder leiding van Laurence Urdang vervaardigde *Loanwords Index* (1983), nader beschreven als 'A Compilation of More Than 14,000 Foreign Words and Phrases That Are Not Fully Assimilated into English and Retain a Measure of Their Foreign Orthography, Pronunciation, or Flavor'. Deze nogal maximalistische verzameling werd enerzijds geput uit al eerder verschenen vreemdewoordenboeken en anderzijds uit een klein assortiment specialistische publicaties, waaronder woordenboeken op het gebied van architectuur, muziek en schilderkunst. Wie de lijst bekijkt, komt daarin veel onbekende termen tegen en merkt ook dat het totaal van veertienduizend is opgeblazen doordat hetzelfde woord in iets verschillende vorm soms meermalen staat opgenomen. Uit dit materiaal is later een handzamere *Loanword Dictionary* (1988) vervaardigd, met dezelfde beschrijvende ondertitel, maar nu met slechts '6,500 words and phrases'.

Voor een overzicht van de gangbare vreemde woorden in het hedendaagse Engels – ook hier weer woorden die nog herkenbaar 'vreemd' zijn – kan men ook nog altijd uitstekend terecht in *A Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English* (1966) van de hand van Alan Bliss. *Current* betekent hier 'aangetroffen in niet-specialistische lectuur van deze eeuw'. Volgens de omslag telt dit nog steeds verkrijgbare werk 'more than 5000 words and phrases'. Achterin – dat geldt ook voor de *Loanword Index* – staan de geleende woorden per taal gerangschikt. Met bijna de helft van de opgenomen woorden loopt het Frans hier voor-

op, op afstand gevolgd door achtereenvolgens het Latijn, Grieks, Italiaans, Duits en Spaans. Daarna zijn er nog kortere lijstjes in de categorieën 'Other European Languages' en 'Non-European Languages'. De lijsten zijn extra waardevol omdat ze een onderverdeling kennen naar eeuw van binnenkomst.

Deze woordenboeken willen de gebruiker in staat stellen de betekenis op te zoeken van vreemde woorden die hij niet kent. Een puristische opwekking om ze in de ban te doen ontbreekt. Urdang lijkt de vreemde woorden zelfs te verwelkomen: in het voorwoord tot de *Loanwords Index* noteert hij niet zonder trots dat 'het Engels, misschien de meest inhalige taal ter wereld, een woordenschat heeft ontwikkeld die groter is dan die van enige andere bekende taal'. Dezelfde toon klinkt door in het voorwoord van de *Loanwords Dictionary*. Daarin wordt bovendien nog gewezen op de nuttige functie die leenwoorden kunnen vervullen: ze kunnen een bepaald concept beknopt en treffend uitdrukken en anderszins ook een zeker cachet aan het taalgebruik verlenen. Bliss geeft in zijn lange inleiding uitgebreide informatie over onder andere herkenning en bestaansrecht van vreemde woorden, maar brengt toch ook een nuance aan. Hij wijst erop dat zijn dictionaire een opzoekwoordenboek is, geen gids voor taalgebruik. De taalgebruiker die door zijn publiek verstaan wil worden, moet zich afvragen of een bepaalde vreemde uitdrukking daarvoor geen obstakel zou kunnen vormen. Hij verbiedt niet het gebruik van vreemde woorden op zich, maar zou ze om redenen van algemene verstaanbaarheid toch waar mogelijk vervangen willen zien door Engelse equivalenten. Zo heeft zijn boek toch een puristisch tintje.

Natuurlijk kon er, toen het Engels in de Middeleeuwen een mengtaal was geworden, geen sprake meer van zijn de taal van vreemde smetten vrij te maken. Hoogstens konden er nog bijstellingen in Germaanse richting worden nagestreefd. In de zestiende eeuw werd in de strijd tegen de *inkhorn terms* enig succes geboekt. Veel later werd in de negentiende eeuw onder invloed van de 'Romantic Movement' ook nog eens een voorliefde voor Angelsaksische termen beleden. Vooral de dichter en schoolmeester William Barnes stelde toen pogingen in het werk om woorden van Franse of Grieks-Latijnse oorsprong te 'verengelsen'. *Ornithology* zou bijvoorbeeld *birdlore* moeten gaan heten, *grammar* moest worden vervangen door *speechlore*. Ze zouden dan goed aansluiten bij *folklore* 'volkskunde', een woord in 1846 bedacht door een zekere W.J. Thoms. Deze laatste nieuwvorming bleef bestaan, maar de andere zetten zich niet door. We weten allen uit ervaring dat bestaande termen zich niet zomaar door puristische bedenksels laten verdringen.

We mogen rustig concluderen dat woorden die uit andere talen binnendringen eigenlijk geen zorg vormen voor de hedendaagse Engelse purist. Deze richt al zijn pijlen op wat hij beschouwt als foutief taalgebruik, dat wil zeggen het zondigen tegen de regels die hem zijn bijgebracht.

Hoe hoort het eigenlijk?

De tweede tak van purisme, die we de titel 'Hoe hoort het eigenlijk?' hebben meegegeven, begeleidt onontkoombaar de veranderingen die zich door de jaren heen in de taal voordoen. Het debat over wat afgekeurd en wat aanbevolen moet worden, gaat eeuwig door. Osselton (1958) geeft een gedetailleerd beeld van dit soort taalbemoeienissen in de zeventiende en achttiende eeuw. Het gaat er dan vooral om welke onwaardige elementen uit de cultuurtaal verbannen dienen te worden. De taal, zo blijkt, gaat echter gewoon zijn gang. Een bekritiseerde afkorting als *mob* ('menigte', uit Latijn *mobile [vulgus]* 'het beweeglijke, onbestendige volk') is blijven bestaan; andere afgekeurde termen, die eendagsvliegen zijn gebleken, waren misschien ook zonder die kritiek wel verdwenen.

Hardnekkiger is de invloed van bepaalde taalregels die vanaf de tweede helft van de

achttiende eeuw in grammatica's werden uiteengezet, en die er sindsdien op school krachtig werden ingestampt. Veel invloed werd uitgeoefend door de beruchte *English Grammar* (1794) van Lindley Murray, die generaties lang scholieren de wet bleef voorschrijven. De grammaticale beschrijving was, zoals gebruikelijk in deze tijd, nog sterk geënt op die van het Latijn, en deed daarom onvoldoende recht aan de gegevenheden van het Engels zoals dat werd gesproken en geschreven.

Ook het Nederlands kent schoolregels. Bekritiseerd wordt, om enkele voorbeelden te noemen, degene die *groter als* gebruikt in plaats van *groter dan*, die *hun* bezigt als het *hen* moet zijn of andersom, die *omdat* en *doordat* niet consequent weet te onderscheiden.

Dit soort discussiepunten lijkt in het Engels nog talrijker dan in het Nederlands. Ook de buitenlander die Engels leert, heeft met deze kwesties te maken. Hij moet weten wat als geaccepteerd taalgebruik geldt. Ik herinner mij dat we als studenten Engels een subtiel verschil in het gebruik van *shall* en *will* moesten aanleren. Het paradigma voor het futurum luidde: *I shall, you will, he will, we shall, you will, they will.* Als er een wilsfactor in het geding was, mocht *shall* echter door *will* worden vervangen, zoals in *I will do it to-morrow.* Maar *shall* was absoluut verplicht in *I shall be twenty-one to-morrow.* Het vervelende was dat het spraakgebruik zich daar weinig van leek aan te trekken. Ook was het niet duidelijk of dit verplichte gebruik van *shall* een rechtvaardiging had in ouder taalgebruik. We konden dit netelige punt echter omzeilen, zo werd ons gezegd, door in de gesproken taal de samentrekking *I'll* te gebruiken.

Veel van de oude regeltjes worden nog steeds door een fanatieke minderheid aangehangen. David Crystal (1995:194) kon dat constateren aan de reacties die hij kreeg op zijn BBC-serie *English Now* uit 1986. Hoewel inzenders vaak dachten dat ze verderfelijke nieuwe zeden aan de kaak stelden, bleek het vaak te gaan om dezelfde oude kwesties die al meer dan een eeuw speelden. Hij eindigt met de verzuchting: 'Zo gaat dat met grammaticale sjibbolets: ze leiden een taai leven.'

Wat zijn nu precies de omstreden punten? Een ruime hoeveelheid komt aan de orde in *Attitudes to English Usage* van W.H. Mittins en anderen uit 1970. Het is het verslag van een enquête waarin 457 respondenten gevraagd werd hun oordeel te geven over de aanvaardbaarheid van vijfenvijftig van dit soort taalkwesties. Ze moesten apart worden beoordeeld voor mondeling en schriftelijk gebruik, beide weer onderverdeeld naar de categorieën formeel en informeel. Het aardige van dit verslag is dat bij alle voorgelegde punten uitgebreid informatie wordt verstrekt over wanneer, door wie, en zo mogelijk ook waarom, het punt in kwestie werd afgekeurd. Voor elke bevraagde kwestie werd een acceptatiepercentage vastgesteld, een gemiddelde uit de vier deelscores. Acceptatie varieerde van 86 procent voor 'did not do *as* well as ...' (een regel zegt dat in negatieve contexten *so* moet worden gebruikt), tot 11 procent voor *very unique* ('uniek' laat strikt genomen geen gradatie toe). Dit laatste geval laat zien dat het niet altijd om grammaticale regels ging; ook onlogisch of foutief woordgebruik werd bevraagd.

Ter illustratie geef ik, gerangschikt naar mate van aanvaardbaarheid, een aantal saillante gevallen met de relevante argumentatie. Het percentage tussen haakjes geeft de mate van acceptatie aan. Zoals gezegd zijn het ook punten waarmee de Nederlander die zich in het Engels wil uitdrukken, rekening zou kunnen houden.

a. 'The audience was *very* amused.' (76 procent)
Moet zijn *much*. *Very* kan alleen voor adjectieven staan, hoort niet bij werkwoordsvormen. De critici zien onvoldoende in dat een voltooid deelwoord zijn werkwoordelijke kracht kan verliezen, en dan fungeert als adjectief.

b. '*Under* these circumstances no-one should complain.' (64 procent)
Moet zijn *In. Circum* betekent in het Latijn 'rond', en daar past *under* niet bij, *in* wel. De relevantie van dit etymologische argument lijkt voor de taalkundige nihil.

c. 'The agreement *between* the four powers was cancelled.' (57 procent)
Zou moeten zijn *among*, want *between* 'is properly used of two, and *among* of more', zoals Samuel Johnson al in zijn *Dictionary* uit 1755 vaststelde. De reden hiervoor is dat in *between* het begrip 'twee' ligt opgesloten. In werkelijkheid ligt de zaak gecompliceerder. *Among* is in de geënquêteerde zin zelfs niet goed mogelijk. Zoals een handboek zegt: '*Between* is vereist wanneer we de relaties tussen drie of meer zaken of personen paarsgewijs willen beschouwen.' Degenen die het afkeuren passen dus een simplistisch schoolregeltje toe, dat in de context onjuist taalgebruik oplevert. Mittins et al. (1970:38-39) commentariëren: 'Men kan zich moeilijk voorstellen dat iedereen of zelfs maar de meerderheid van het grote aantal mensen dat dit taalgebruik afkeurt zelf zou schrijven of zeggen: "The agreement *among* the four powers."'

d. 'I *will* be twenty-one to-morrow.' (56 procent)
Moet zijn *shall*. Boven al besproken.

e. 'The performance ended early, *due to* illness among the players.' (43 procent)
Moet zijn *owing to*. *Due* is een adjectief, kan dus niet als voorzetsel of voegwoord dienst doen. Een vrij algemene veroordeling in de handboeken heeft niet verhinderd dat het in genoemde functie (vooral in de Verenigde Staten) steeds meer wordt gebruikt. Ten minste één taalkundige vindt het 'zinloos en pedant hier drukte over te maken'.

f. 'He refused *to even think* of it.' (40 procent)
Het gaat hier om de zogenoemde *split infinitive*, waarin een bijwoord tussen *to* en het werkwoord wordt gezet. Moet zijn *even to think*. Critici hebben daartegen ingebracht dat *split infinitives* al vanaf de veertiende eeuw normaal in het Engels voorkomen. In de negentiende eeuw werd echter plotseling sterk tegen deze splitsing geageerd. In het Latijn was een infinitief als *amare* een onverbrekelijke eenheid, en dat hoorde ook te gelden voor het Engelse *to love*, zo werd gevonden. Sindsdien is het een punt waarop taalgebruikers nog veelvuldig worden afgerekend. In de dagbladen was het kortgeleden nog groot nieuws dat in de *New Oxford Dictionary of English* van 1998 de *split infinitive* in een 'Usage Note' een officiële goedkeuring meekreeg. Dit gebeurde als volgt: 'However, in standard English the principle of allowing split infinitives is broadly accepted as both normal and useful.' Er werd gewezen op het verschil in betekenis tussen 'You have to really watch him' en 'You really have to watch him'.

g. 'There were *less* road accidents this Christmas than last.' (35 procent)
Moet zijn *fewer*. Zoals we ons allemaal nog van school herinneren, hoort voor een enkelvoud (als bijvoorbeeld *money*) het rijtje *little – less – least*, voor een woord in het meervoud *few – fewer – fewest*. Hier gaat het echter speciaal om het gebruik van *less*. De regel dat *less* onjuist is voor de betekenis 'geringer in aantal' stamt uit de achttiende eeuw. Daarvoor kwam het bij meervouden normaal voor. De nieuwe regel heeft niet kunnen verhinderen dat *less*, zeker in het gesproken Engels, nog (of weer?) frequent wordt gebruikt. De *New Oxford Dictionary of English*, hier minder vooruitstrevend dan bij de *split infinitive*, vindt dat niet in de haak en blijft *fewer* voorschrijven.

h. 'It was *us* who had been singing.' (25 procent)
Moet zijn *we*, want het naamwoordelijk deel van het gezegde vereist, net als in het Latijn, de eerste naamval. Dat wat voor het Latijn geldt ook voor het Engels moet gelden, is natuurlijk onzin. In het enquêtevoorbeeld is het oordeel overigens beïnvloed door de omstandigheid dat er na *we/us* een bijzin volgde waarin 'wij' het logisch subject was. Niet apart afgevraagd werden 'It is me!' en 'It is us!', als antwoord op de vraag: 'Wie is daar?' Deze zouden zeker een hogere acceptatiegraad hebben gehaald. Wie in die situatie 'It is I' zegt maakt zich belachelijk; dat zinnetje, zo zegt een commentator, 'is only used by grammarians and foreigners'.

Het opinieonderzoek hield zich hoofdzakelijk bezig met grammaticale punten, met daarnaast een enkel geval van omstreden woordgebruik. Zo wordt *disinterested* 'belangeloos, onpartijdig' nogal eens gebruikt in de betekenis *uninterested* 'ongeïnteresseerd'. De meerderheid (66 procent) van het panel keurt dit af, wil het betekenisverschil tussen deze woorden dus handhaven.

Een facet van taalgebruik dat in een schriftelijke enquête niet aan de orde kan komen, is de uitspraak. Veel puristen is het een gruwel dat bepaalde woorden op verschillende manieren worden uitgesproken. Een van beide moet goed zijn, de andere dus fout. Om een enkel voorbeeld te noemen: is het niet volstrekt verwerpelijk de klemtoon in *controversy* te laten vallen op de tweede lettergreep in plaats van op de eerste? En moet het inschuiven van een [r] tussen de klinkers in woorden als *drawing* (dat dan klinkt als [droaring]) niet ten strengste worden afgekeurd? Klachten over dergelijke zaken komen in een niet-aflatende stroom terecht bij de BBC, de nationale omroep die geacht wordt het goede voorbeeld te geven.

Om aanstootgevend gedrag in te perken stelde Robert Burchfield, op de titelpagina aangeduid als 'chief editor of the Oxford English dictionaries', dus niet de eerste de beste, op verzoek van de BBC *The Spoken Word. A BBC Guide* samen. Dit in 1981 gepubliceerde gidsje van veertig pagina's was in de eerste plaats bestemd voor intern gebruik, maar verscheen ook in de handel. Aanbevelingen werden gedaan niet alleen op het gebied van de uitspraak, maar ook over kwesties van grammatica en woordgebruik. Gedragscodes zijn gebaat met duidelijke instructies, ze hebben daarom bijna steeds de vorm: doe dit en niet dat. Omdat telkens één vorm wordt aanbevolen en de andere afgekeurd, is deze BBC-gids in wezen een typisch puristisch geschrift.

Wat de boven aangeroerde punten betreft, de klemtoon in *controversy* dient inderdaad op de eerste lettergreep te worden gelegd, en die rare [r] midden in *drawing* moet vermeden worden. Helaas blijft de natuur sterker dan de leer, en zo zijn bijna alle afgeraden uitspraken nog volop bij de BBC te horen. Dat geldt ook voor het woordgebruik. Een veroordeeld cliché als *at the end of the day* 'uiteindelijk' is niet uit te roeien, en ook lukt het niet *affluent* te doen vervangen door *rich*, of *crucial* door *important*, *gay* door *homosexual*, *request* door *ask*, *subsequently* door *later*. Ook die 'dikke' woorden kunnen immers wel degelijk een nuttige functie vervullen.

Ten slotte klinkt er in Groot-Brittannië vanzelfsprekend ook nog protest tegen binnendringende Amerikaanse woorden en uitdrukkingen. Op dit gebied heerst zeker nog een van-vreemde-smetten-vrij-gevoel, een restant van de nationale trots, die sinds de voorbije hoogtijdagen van *the British Empire* en het vervlogen tijdperk van de Britse hegemonie op sportgebied al zoveel deuken heeft opgelopen. De kolonisatie van het Britse Engels door de Amerikaanse variant gaat echter onverbiddellijk voort en verzet daartegen is vechten tegen de bierkaai. Ook voor de buitenstaander is het Britse Engels al van zijn voetstuk gevallen: het is niet langer de onbetwistbare standaard voor beschaafd taalgebruik die het eens was.

Purisme beoordeeld

De uitkomst van de enquête laat zien dat er flink wat punten van Engels taalgebruik zijn die door sommigen worden geaccepteerd, maar door anderen als onzorgvuldig worden afgekeurd. Wie ze nader onderzoekt, merkt hoe krakkemikkig ze vaak zijn gefundeerd. Ze zijn niet vrij van willekeur, weinig meer dan vooroordelen waardoor de beter geïnformeerde taalgebruiker zich ongaarne laat knechten. Hij loopt dan het risico in conflict te raken met de purist, die weet wat goed is en wat fout, geen afwijking van de regels tolereert en dat laat weten ook.

Crystal (1995:194) werd vaak onaangenaam getroffen door de brieven die hij kreeg toen hij de luisteraars in het kader van zijn BBC-serie *English Now* vroeg hem te berichten over taalgebruik waaraan ze zich stoorden. Hij vond de taal van die brieven 'onmatig en extreem'; frequent gebruikt werden termen als 'walging', 'prostituering', 'mijn bloed kookt', 'maakt me woest', 'verbijstering', 'ontzetting' enz. Discussie is niet mogelijk en 'voortdurende waakzaamheid' verwordt zo tot 'voortdurende onverdraagzaamheid'. Het is deze taal en deze houding, zo zegt Crystal (1995:367), die 'er vooral voor verantwoordelijk is dat taalkundigen zo weinig op hebben met de traditie van de voorgeschreven taalregels'.

Weinig goede woorden over puristen en purisme vinden we ook in Tom McArthurs *Oxford Companion to the English Language* uit 1992. Het artikel 'Purism' somt eerst de zonden van het purisme op, om aan het eind te constateren: '*Purism* is generally a negative term, and by and large *purists* are regarded as hypercorrective extremists.' Het is dus niet een titel die iemand zichzelf gaarne toekent. Maar, zo besluit het artikel, er lopen heel wat wolven in schaapskleren rond: mensen die bij het bekritiseren van bepaald taalgebruik ontkennen dat ze puristen zijn, terwijl ze zich toch in alle opzichten als zodanig gedragen.

Toch heeft de purist, hoe misplaatst zijn meningen en activiteiten in de ogen van taalkundigen ook mogen zijn, het beste met de taal voor. David Crystal geeft in *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages* uit 1992 een beschrijving die ook de drijfveren van het purisme noemt, en die tevens een soort psychologische verklaring biedt van het fenomeen:

> Purisme: een stroming die meent dat een taal beschermd moet worden tegen krachten van buiten die haar kunnen infiltreren en zodoende veranderen. Puristische stellingnames zijn een normaal uitvloeisel van het inzicht, te vinden bij elke nieuwe generatie, dat taalnormen (en maatschappelijke normen in het algemeen) verslechteren. Puristen houden vast aan traditioneel taalgebruik, wijzen op het belang van dwingende grammatica- en uitspraakregels en benadrukken het gezag van woordenboeken, grammatica's en andere handboeken.

Op zich is deze houding tegenover de taal niet in alle opzichten verwerpelijk. Jammer dat deze zo vaak gekenmerkt wordt door intolerantie, en een ontbrekend besef dat de taal door de tijd heen onvermijdelijk verandert.

Literatuur

Bliss, A.J. (1966), *A Dictionary of Foreign Terms and Phrases in Current English*, Londen / New York: Routledge and Kegan Paul

Crystal, David (1992), *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*, Oxford: Blackwell

Crystal, David (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge: Cambridge University Press

McArthur, Tom (1992), *The Oxford Companion to the English Language*, Oxford / New York: Oxford University Press

Mittins, W.H., Mary Salu, Mary Edminson en Sheila Coyne (1970), *Attitudes to English Usage* (Language and Language Learning, no. 30), Oxford: Oxford University Press

Osselton, N.E. (1958), *Branded Words in English Dictionaries before Johnson*, Groningen: J.B. Wolters

Urdang, Laurence en Frank R. Abate (1983), *Loanwords Index*, Detroit: Gale Research Company

Urdang, Laurence en Frank R. Abate (1988), *Loanwords Dictionary*, Detroit: Gale Research Company

Hemelkrabbers en webtantes: wat het Zweeds uit andere talen haalt[1]

Rolandt Tweehuysen

De geboorte van het Zweeds

Tot omstreeks de negende eeuw werd er in de Scandinavische landen één gemeenschappelijke taal gesproken, het Oudnoords. Deze taal kende een aantal dialecten die vanaf het jaar 800 zo uit elkaar beginnen te groeien dat we van afzonderlijke talen kunnen spreken: het Deens, Noors, IJslands, Faerøers en Zweeds zijn geboren.

Vrijwel direct na de geboorte slopen er al leenwoorden in het Zweeds, een proces dat tot op heden onverminderd doorgaat. Rond 1600, dus zo'n achthonderd jaar na de geboorte, begonnen taalzuiveraars zich te roeren om van die leenwoorden af te komen. Het zou ze niet lukken, en nog dagelijks wordt de taal verrijkt met nieuwe termen uit andere talen – of verarmd, het is maar hoe je ertegenaan kijkt.

De leenwoorden sluipen binnen: Runenzweeds

De oudste vorm van het Zweeds vinden we terug op runenstenen tussen ca. 800 en 1225. Daarom wordt dit het Runenzweeds genoemd. Hoewel er uit deze periode maar weinig bronnen zijn overgeleverd, weten we wel dat er ook toen al wat woorden uit vreemde talen het Zweeds binnenslopen. Deze komen uit Zuid-Europa, en zijn met de volksverhuizingen en handelscontacten van de Vikingen in het Runenzweeds terechtgekomen. Dergelijke woorden hebben vaak met het christendom te maken, en een duidelijk voorbeeld vinden op een runensteen uit ca. 1080 in het dorpje Sjusta bij Skokloster in de provincie Uppland (zie ook illustratie):

a. **an uar • tauþr • i hulmkarþi olafs kriki**
b. *Han var dauðr i Holmgarði i Olafs kirkiu*
c. Hij werd dood (= overleed) in Holmgård in Olavs kerk

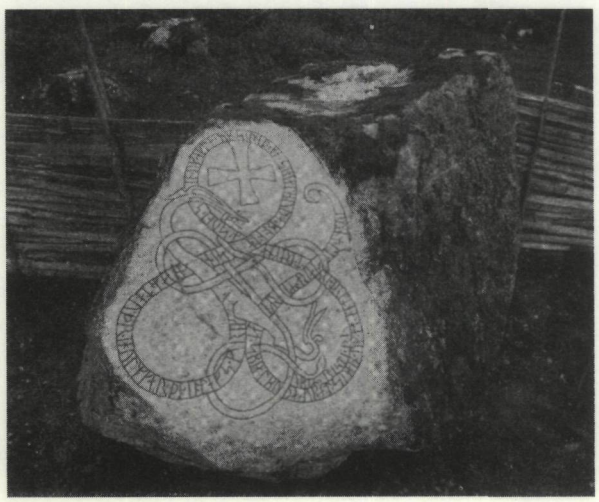

In regel a. staat de transcriptie van de runentekens, in b. de 'vertaling' in geformaliseerd Oudzweeds, en in c. de letterlijke Nederlandse vertaling. *Kirkiu* (datief van *kirkia* 'kerk') is hier ontegenzeggelijk een leenwoord.

Ook vinden we in het Runenzweeds al enkele christelijke namen zoals *Jo[h]an* en *Davidh*.

Klassiek Oudzweeds

De situatie wordt duidelijker als we naar de volgende periode van het Zweeds kijken, het zogenoemde klassieke Oudzweeds, tussen ca. 1225 en 1375. In deze periode vallen de leenwoorden van Griekse en Latijnse oorsprong op; zij zijn een gevolg van de kerstening. Een deel van zulke woorden komt direct uit het Latijn, de taal van de Kerk, maar een ander deel vindt zijn weg naar het Zweeds via de talen van de Angelsaksische, Friese en Saksische missionarissen. Een representatieve verzameling van zulke woorden vinden we in een handschrift van omstreeks 1280; daarin komen we termen tegen als (in de moderne spelling) *altare* 'altaar', *biskop* 'bisschop', *klocka* 'klok', *brev* 'brief' en *offer* 'offer' – leenwoorden overigens die ook in andere Germaanse talen, waaronder het Nederlands, zijn overgenomen.

Ook vinden we hier leenvertalingen zoals *fredag* 'vrijdag', letterlijk 'dag van Freya', een vertaling van Latijn *dies Veneris* (letterlijk 'dag van Venus', waarbij Venus dezelfde godin is als Freya). Sommige van deze woorden komen via het Nederduits in het Zweeds, maar de Nederduitse invloed wordt pas goed merkbaar aan het einde van de dertiende eeuw, als de handelscontacten met Noord-Duitsland – waar Nederduits gesproken wordt – toenemen. Een groot deel van zulke leenwoorden is te achterhalen in de oude wetsteksten tot ca. 1375, maar in de gesproken taal zullen het er wel veel meer geweest zijn, omdat geschreven teksten conservatiever zijn en minder snel zulke leenwoorden zullen overnemen.

Opvallend zijn de Duitse leenwoorden die met titels van personen te maken hebben, zoals *marskalk* 'maarschalk', *herre* 'heer', *fru* 'vrouw', *riddare* 'ridder', *greve* 'graaf', *fröken* 'mejuffrouw' (van *Fräulein*, vergelijk ons *vrouwke*). Ook zo'n gewoon woord als *stad* raakt vanuit het Duits in het Zweeds verzeild. Een indicatie dat dit geen oorspronkelijk Scandinavisch woord is, vinden we in het Deens, waar nog steeds het inheemse woord *by* gebruikt wordt (dat in het Zweeds niet 'stad' maar 'dorp' betekent). Ook heel gewone woorden als *betala* 'betalen', *köpa* 'kopen', *frukt* 'vrucht', *pund* 'pond', *dussin* 'dozijn' en *par* 'paar' zijn Duits; ze zijn allemaal via de handel in Zweden terechtgekomen, maar er zullen maar weinig Zweedstaligen zijn die zich realiseren dat het hier om leenwoorden gaat.

Niet alleen het Duits, ook het Latijn is in de dertiende eeuw nog steeds een rijke bron voor leenwoorden, waarbij de begrippen met betrekking tot de bouwkunst opvallen, of liever gezegd, niet opvallen, omdat ze zo 'echt' Zweeds zijn geworden, vergelijk *källare* 'kelder' of *mur* 'muur'. Het is grappig om te zien dat het woord *strata* dat we in sommige oude wetsteksten tegenkomen, het niet gehaald heeft. Terwijl het Nederlands, Duits, Engels, Fries en zelfs het IJslands allemaal het woord *straat – Straße – street – strjitte – stræti* hebben overgenomen, en ook Denen het woord *stræde* in de betekenis van 'steeg' kennen, houden de Zweden het op *gata* (verwant met het Engelse *gate*).

Jonger Oudzweeds

De periode tussen ca. 1375 tot 1526 is die van het jongere Oudzweeds. Nog steeds heeft het Nederduits grote invloed, maar het gaat nu niet alleen meer om hele woorden – ook typisch Duitse voorvoegsels als *be-*, *för-* (uit Duits *ver-*) en *und-* (vergelijk Nederlands *ont-*), en achtervoegsels als *-het* (vergelijk *-heid*) en *-eri* (vergelijk *-er*) worden geleend, en zelfs aan inheemse woorden gevoegd, vergelijk *godhet* 'goedheid' of *djärvhet* 'onverschrokkenheid' (het Zweedse *djärv* is verwant aan ons *durf*). Ook de uitgang *-inna* om de vrouwelijke vorm

uit te drukken, is een typisch Duitse leenvorm. Deze kan eveneens aan inheemse woorden gehecht worden, vergelijk *väninna* 'vriendin' naast *vän* 'vriend'.

Tot de veertiende eeuw zijn leenwoorden meestal een aanvulling op de bestaande woordenschat; zij drukken nieuwe begrippen uit met betrekking tot het christendom, de handel of de bouwkunst, en zijn daarom een verrijking van de taal. Vanaf de veertiende eeuw zien we ook dat leenwoorden de oorspronkelijke woorden gaan vervangen. Zo verdringt het nu alledaagse woord *bröd* 'brood' het oude *lever*, het Duitse *bad* 'bad' verdringt *løgh* (maar het oorspronkelijke woord vinden we nog terug in *lördag* 'zaterdag', dat feitelijk *lögdag* ofwel 'baddag' betekent!). Het oude woord *øpa* 'roepen' moet plaatsmaken voor het Nederduitse *ropa*, en *undirstanda* 'begrijpen' (vergelijk Engels *understand*) voor *begripa*. En zo gaat de Zweedse woordenschat steeds meer lijken op die van het Duits en het Nederlands, en steeds minder op die van het Oudnoords. Daarentegen is de Oudnoordse woordenschat nog goed te herkennen in het moderne IJslands.

Een Nederduitse invasie

Tot halverwege de zestiende eeuw komen onder meer de volgende woorden vanuit het Nederduits in het Zweeds terecht: *bedrøva* 'bedroeven', *begynna* 'beginnen', *begära* 'begeren', *behov* 'behoefte', *bevara* 'bewaren', *bevisa* 'bewijzen', *hantera* 'hanteren', *koka* 'koken', *medvurst* 'metworst', *smaka* 'smaken', *spatsera* 'kuieren', *straffa* 'straffen', *skomakare* 'schoenmaker', *slott* 'slot, kasteel' enz. Als we Nederlands en Duits kennen, begrijpen we deze Zweedse woorden ook.

In sommige samengestelde woorden is het Duitse karakter nog goed merkbaar, zoals in *skomakare* 'schoenmaker' en *metvurst* 'metworst', want de woorden **maka* 'maken' en **vurst* zijn in het Zweeds onbekend; hiervoor bestaan alleen de inheemse vormen *göra* en *korv*.

Dat de invloed van het Duits op het Zweeds erg groot was, blijkt uit het feit dat ook voor heel elementaire begrippen, zoals hulpwerkwoorden, voornaamwoorden en bijwoorden, Duitse leenwoorden gekomen zijn: *bli(va)* 'blijven', *måste* 'moeten', *gå* 'gaan', *stå* 'staan', *dock* 'doch', *ju* 'immers' (Duits *ja*). Als zulke woorden bij een taalzuivering weer plaats zouden moeten maken voor de oorspronkelijke Scandinavische vormen, zou het karakter van het Zweeds zo aangetast worden dat we met een geheel nieuwe taal te maken krijgen.

Ouder Nieuwzweeds

Het oudere Nieuwzweeds is de taalperiode tussen 1526 en 1732. Deze jaartallen zijn tamelijk precies, omdat ze wijzen op twee belangrijke gebeurtenissen in de Zweedse taalgeschiedenis. In 1526 wordt het Nieuwe Testament in het Zweeds uitgegeven, en in 1732 verschijnt het weekblad *Then Swänska Argus*. Beide publicaties hebben grote invloed op spelling, woordenschat en grammatica gehad.

De vertaling van de bijbel dwong de geleerden om na te denken over de status van het Zweeds. In hoeverre waren leenwoorden acceptabel en wanneer kon men met zijn moederstaal volstaan? In 1571 droeg aartsbisschop Laurentius Petri de priesters op om zuiver Zweeds te spreken:

> Zo is het ook goed dat de predikers zich wennen om correct Zweeds te spreken, en de woorden te gebruiken die algemeen bekend zijn. Want als men vreemde woorden wil gebruiken, zoals velen plegen te doen, brengt men de ongeschoolden in verwarring, die zulke woorden niet kunnen begrijpen.

Dit verzoek van de aartsbisschop werd kennelijk op grote schaal genegeerd, want dertig jaar later, in 1584, maakt koning Johan III zich ongerust dat het Zweeds zal verdwijnen, omdat

er zoveel Deense, Duitse, Latijnse en andere vreemde woorden gebruikt worden. 'Als dit [gebruik van vreemde woorden] nu niet tegengegaan wordt, zal onze eigen taal zo bedorven raken dat men binnenkort elkaar niet meer goed kan verstaan.' De koning verzocht de priesters om in de kerk de vreemde woorden te vermijden en om ook de schoolmeesters aan te sporen zulks te doen.

Maar noch de Kerk noch de koning kon de taalontwikkeling beïnvloeden en na de invasie van Duitse termen is het de beurt aan de Franse. Woorden als *affektion* 'affectie', *blessera* 'blesseren' en *kondition* 'conditie' en nog tientallen andere nestelen zich in het Zweeds. De Dertigjarige Oorlog (1618–1648), waarbij Zweden betrokken was vanaf 1630, toen het samen met Frankrijk tegen Duitsland streed, is weer aanleiding voor een nieuwe voorraad Duitse leenwoorden, zoals *erhålla* 'verkrijgen' (Duits *erhalten*), *försöka* 'proberen' (Duits *versuchen*) en *man*, het voornaamwoord 'men'. In tegenstelling tot oudere periodes gaat het nu voornamelijk om Hoogduitse leenwoorden en niet meer om Nederduitse. Vanwege de oorlogssituatie is het niet verwonderlijk dat er een hele reeks militaire uitdrukkingen vanuit het Frans via het Duits zijn weg naar Zweden vindt. Maar het is vaak nog ingewikkelder: ook de woorden die Frans lijken, zijn vaak weer leenwoorden. Het woord *magasin* 'magazijn' is door de Fransen uit het Arabisch geleend! En wat te denken van *kavalleri* 'cavallerie' of *kanon* 'kanon'? Zulke woorden komen uit het Italiaans, en gaan via het Frans en Duits naar Zweden toe.

Lodewijk XIV

Een nog grotere toevloed van Franse leenwoorden vindt plaats tijdens de regering van Lodewijk XIV (1643–1715), toen de Franse cultuur in Europa domineerde. Bovendien streken er vele hugenoten na 1685 (het Edict van Nantes) in Zweden neer, en werden in die tijd veel Franse kunstenaars en geleerden in Zweden uitgenodigd. Zij allen laten hun sporen in de taal na. Het gaat hier om honderden woorden, die op enkele na – zoals *elev* 'leerling' of *mustasch* 'snor' – meestal ook in het Nederlands voorkomen. De Franse woorden hebben zich echter veel meer aan de Zweedse spelling en uitspraak aangepast dan aan de Nederlandse. Daarom lijken *kräm*, *sås*, *kuvert* of *syrtut* veel 'Zweedser' dan *crème*, *saus*, *couvert* of *surtout* op Nederlands lijken. Bovendien doet een Nederlander meer moeite om de Franse uitspraak te imiteren. Zo spreken veel Nederlanders *restaurant* uit met een nasale a aan het eind van het woord, maar de Zweden zeggen *restaurang* (rijmt op 'bang'), en schrijven dat ook zo!

Aan de andere kant, *beton* spreken wij als een Nederlands woord uit (en niet met een nasale o), maar de Zweden zeggen en schrijven *betong*, om de Franse uitspraak te benaderen.

Franse woorden zijn in de mode, en de enorme toevloed ervan wordt door de koning en geleerden op geen enkele manier bekritiseerd. Daarentegen laat de koning (nu Karel XI) in een brief aan de rechterlijke macht zijn ongenoegen blijken over Latijnse termen in de rechtspraak. Hij vindt dat er helder en duidelijk Zweeds gebruikt moet worden.

De populariteit van het Frans staat in schril contrast met de weerstand tegen andere vreemde talen. In 1661 verschijnen er gedetailleerde voorschriften voor het gebruik van het Latijn en het Zweeds in diplomatieke post. We lezen dan

> als de Keizer of andere Potentaten, Prinsen en Staten, aan Zijne Majesteit [de Zweedse koning] in hun moederstaal schrijven, dan zal van de kant van Zijne Majesteit geantwoord worden in het Zweeds (met uitzondering van de Koning van Frankrijk).

Het ziet ernaar uit dat we hier eerder met een politiek dan met een taalkundig probleem te

maken hebben. Die 'Keizer of andere Potentaten' zijn vijandige Duitsers, en die moeten het maar met een Zweeds antwoord doen. De 'Koning van Frankrijk' is de bevriende Lodewijk XIV, en met hem mag er in het Frans gecommuniceerd worden!

Karel XII (de zoon van Karel XI) was van mening dat deze bijzondere behandeling van Franse staatshoofden afgeschaft moest worden en dat Franstalige post gewoon in het Zweeds beantwoord moest worden. Alleen in het Latijn gestelde brieven zouden ook in het Latijn beantwoord kunnen worden, want in dat geval gold het een vreemde taal voor béíde partijen.

Jonger Nieuwzweeds

De achttiende eeuw is de tijd van het jongere Nieuwzweeds. Nu staan er geleerden op die zich als taalzuiveraar ontpoppen. De overdaad aan Duitse leenwoorden wordt op de korrel genomen, zeker als er goede Zweedse alternatieven bestaan. Het Duitse *in alles* moet weer *i alt* worden, *förlibt* of *verliebt* 'verliefd' moet weer *kär* worden, *geswind* 'gezwind, snel' moet plaatsmaken voor *rask* – en inderdaad zijn de laatstgenoemde woorden degene die tegenwoordig gebruikt worden. In 1739 wordt de Zweedse Academie (*Svenska Akademi*) opgericht, en dit bolwerk moet ervoor garant staan dat de Zweedse taal niet te veel verloedert. Dan barsten ook de discussies tussen puristen en hun tegenstanders los.

De Franse leenwoorden die in de achttiende eeuw in het Zweeds verzeild raken, komen nu rechtstreeks uit Frankrijk, en niet meer via Duitsland. *Onkel* 'oom' en *tant* 'tante' zijn dan ook Frans, geen Duits. Vele woorden uit de bouwkunst en de woninginrichting komen nu in de mode: *balustrad* 'balustrade', *buffé* 'buffet', *divan*, *gobeläng* 'gobelin', *hotell* 'hotel', *pendyl* 'pendule', *schäslong* 'chaise-longue', *trottoar* 'trottoir', en ga zo maar door. Hetzelfde geldt voor kleding en theatertermen; het gaat om honderden woorden.

Ondanks de Franse overheersing op leenwoordgebied moeten we ook het Duits en Engels niet vergeten. We kunnen stellen dat de Engelse leenwoorden in die tijd de schuchtere voorbode waren voor de complete invasie in de negentiende en twintigste eeuw. Enkele achttiende-eeuwse Engelse woorden in het Zweeds zijn: *biffstek* 'biefstuk', *jockey, kex* 'kaakje', *potatis* 'aardappel' (Engels *potato*), *punsch* 'punch' en *sherry*. Het zijn vrijwel altijd woorden op het gebied van voedsel, drank, spelen en sport.

Interessant is dat in deze eeuw ook Deense leenwoorden in het Zweeds terechtkomen. Vaak gaat het dan om Duitse woorden die wel door het Deens, maar niet door het Zweeds waren geleend. Overigens is het door de grote gelijkenis tussen Deens en Zweeds vaak moeilijk uit te maken of een Duits leenwoord in het Zweeds nu via het Deens komt of direct uit het Duits. Maar soms is op grond van fonetische criteria uit te maken dat een woord eerst een Deens stadium heeft doorgemaakt. Het Nederduitse *svak* 'zwak' is in het Deens *svag* geworden – het is typerend voor het Deens om een stemhebbende eindconsonant te hebben. Ook in het Zweeds vinden we *svag*, dat dus uit het Deens geleend moet zijn, anders zou het *svak* zijn geweest (het Zweeds kent wel stemloze eindconsonanten). Een woord als *kannstöpare* is onmiskenbaar uit het Deens, eenvoudig omdat de Deense schrijver Holberg dat voor het eerst in zijn komedie *Den politiske Kandstøber* heeft gebruikt. In het Nederlands is *Kandstøber* vertaald als 'tinnegieter'.

De negentiende eeuw

Norm voor de spelling

De Zweedse schrijver en criticus Carl Gustav Leopold (1756–1829) gaf in 1801, in opdracht van de Zweedse Academie, een gedegen studie over de Zweedse spelling uit van 267 pagina's. Hiermee kreeg de orthografie een vaste norm. In verband met deze spellingregels was

Leopold gedwongen om na te denken over de spelling van vreemde woorden. Hij constateerde dat men onderscheid moet maken tussen 'gewenste' en 'ongewenste' leenwoorden. De 'gewenste' zouden in spelling aangepast moeten worden aan de inheemse woorden; de 'ongewenste' zouden uiteraard in het geheel niet meer gebruikt moeten worden.

Omdat in zijn tijd de Franse leenwoorden in de mode waren, richtte hij zich bij de spelling vooral hierop. Hij kwam tot zeer radicale oplossingen, zeker voor die tijd. Inmiddels zijn al zijn voorstellen realiteit geworden. Zo moest de Franse *c* overal een *k* worden (als hij zo werd uitgesproken): *kaffe* 'koffie', *konsert* 'concert', *korrespondens* 'correspondentie', *kurtage* 'courtage'. Een stomme eind-*e* werd weggelaten: *not* '(muziek)noot', *princip* 'principe'. Frans *que* werd *k*: *fabrik* 'fabriek' (Frans *fabrique*), *bank* 'geldbedrijf' (Frans *banque*), *risk* 'risico' (Frans *risque*). Frans *ll* werd *lj*: *biljett* 'biljet', *briljant*, *butelj* 'fles' (Frans *bouteille*), *fåtölj* 'fauteuil'; en Frans *ch* werd *sch*: *marsch* 'mars', *affisch* 'affiche', *mustasch* 'snor'.

Het verschil met het Nederlands is dat deze spellinghervorming voor álle Franse leenwoorden geldt, terwijl in het Nederlands vernederlandsingen alleen voor de ingeburgerde woorden geldt, wat het verwarrende gevolg heeft dat er vergelijkbare vormen met *c* en *k* naast elkaar voorkomen, zoals *acteren, criticus* naast *akte, kritiek*. Kortom, onze spelling is onvoorspelbaar, terwijl de Zweden al twee eeuwen de gelukkige bezitters van een consequente en gemakkelijk te hanteren orthografie zijn!

In zekere zin is de 'inheemse' spelling die Leopold voor Franse leenwoorden voorstelde, ook een vorm van taalzuivering (of liever: spellingzuivering). Zijn radicale opvattingen zijn beklijfd, want ook in het hedendaagse Zweeds is de neiging groot om de spelling van leenwoorden te verzweedsen, en het gaat tegenwoordig natuurlijk bijna uitsluitend om Engelse woorden (zie hieronder).

Veel kritiek

De spellinghervorming van Leopold oogstte in zijn tijd geweldige kritiek. Een lezer van de krant *Dagligt Allehanda* noemde in een ingezonden brief uit 1801 de spelling *löjtnant* (in plaats van *lieutenant*) 'je reinste koeterwaals'; hij dreef de spot met deze schrijfwijze door te suggereren dat *löjtnant* alleen acceptabel is als dit woord afgeleid zou zijn van het inheemse woord *löje* 'belachelijk'.

Toen de Zweedse krant *Post och Inrikes Tidningar* (waarvan de opbrengsten voor een belangrijk deel de inkomsten van de Zweedse Academie vormden) alle *c*'s door *k*'s ging vervangen, greep koning Gustaf IV Adolf persoonlijk in en verbood deze nieuwe spelling. Deze koning stond bekend als een felle tegenstander van de Franse revolutie en een vijand van Napeoleon. Je zou verwachten dat iemand met zo'n anti-Franse houding het gebruik van de *k* in Franse leenwoorden juist zou toejuichen...

Maar de geschiedenis leert ons dat Leopolds spellinghervormingen na de dood van de reactionaire koning uiteindelijk stand hebben weten te houden, en zoals het altijd gaat bij een nieuwe spelling: als men over de eerste schrik heen is en aan het woordbeeld is gewend, luwen de stormen, en al spoedig weet men niet beter.

Terug naar 800

Het is interessant om te zien hoe in de negentiende eeuw de romantische belangstelling voor de oude Scandinavische cultuur zo opbloeide dat er een ware revival van reeds lang vergeten woorden in het Zweeds ontstond. Een dichter als Viktor Rydberg (1828–1895) streefde ernaar om alles wat maar enigszins naar het Duits zweemde, op te ruimen ten gunste van de 'oorspronkelijke' woordenschat. Natuurlijk is een leenwoordenvoorraad die in enkele eeuwen gegroeid is en een inherent deel van de Zweedse taal is geworden, niet in één klap uit te roeien. Maar typisch Duitse voorvoegsels als *an-* (Duits *an-*), *för-* (Duits *ver-*)

of *be-* konden volgens Rydberg beslist gemist worden. *Anskaffa* 'aanschaffen' moest *skaffa* worden, in plaats van *anförvant* 'verwante' zou *frände* gebruikt moeten worden, *betala* 'betalen' zou *gälda* worden, *förlora* 'verliezen' zou door *mista* en *beväpna* 'bewapenen' door *väpna* vervangen moeten worden. Inmiddels bestaan al deze woordparen in het moderne Zweeds nog steeds naast elkaar.

Rydbergs streven naar het gebruik van 'Oerscandinavische' woorden nam extreme vormen aan. Hij wilde gewone woorden vervangen door oude, in onbruik geraakte woorden die dan een nieuwe betekenis kregen, in dezelfde geest als de IJslanders dat tot op heden nog doen (het IJslandse *sími* dat aan het begin van deze eeuw in de betekenis van 'telefoon' werd gereanimeerd, was al eeuwen in de betekenis van 'draad' uitgestorven). De voorstellen van Rydberg hebben het niet gehaald; zo stelde hij voor het normale *produktiv* 'productief' te vervangen door *avelsam* (een afleiding van *avel* 'teelt, fok') en *industri* 'industrie' werd *slöjd*, wat eigenlijk 'handenarbeid' is. Verder stelde hij voor om *entusiasm* 'enthousiasme' door *eldhåg* (van *eld* 'vuur') te vervangen; momenteel bestaan beide woorden naast elkaar.

Als we het moderne Zweeds bekijken, moeten we concluderen dat Rydbergs eenmansactie nauwelijks invloed heeft gehad op de nog steeds groeiende populariteit van leenwoorden. Maar wel een beetje: zijn oeroude woord *dryfta* 'bespreken' in plaats van *diskutera* is weer een levend bestanddeel van het Zweeds geworden, evenals *dagteckna* 'dagtekenen' voor *datera* en *flertal* 'meerderheid', letterlijk 'meertal' voor *majoritet*. En nog een dozijn andere. Maar de voorstellen van Rydberg zijn altijd als synoniemen in gebruik, ze hebben de vreemde woorden niet verdrongen.

Taalzuivering in de twintigste eeuw

Omstreeks 1900 hield de taalkundige Adolf Noreen een pleidooi tegen het gebruik van Noorse en Deense leenwoorden in het Zweeds. Hij had niets tegen leenwoorden uit andere talen (hij vond niet dat er te *veel* leenwoorden in het Zweeds waren, maar te *weinig*). Maar Deens en Noors waren taboe voor hem. Noreen verwierp de uitdrukking *ta avstånd från* 'afstand nemen van' wellicht omdat dit in het Deens zo gezegd wordt? Maar als hij had geweten dat dit ook Nederlands en Duits is, zou hij het dan niet als gewoon 'algemeen Germaans' hebben kunnen accepteren?

Erik Wellander

De extreme vorm van purisme die door Rydberg gepropageerd werd en ertoe zou leiden dat het Zweeds zo ongeveer teruggebracht zou worden naar het stadium van vóór 800, is een unicum. Maar een meer gematigde en gedifferentieerde stellingname met betrekking tot het weren van vreemde woorden komen we bij alle bewakers van het Zweeds tegen.

Zo ook bij de bekende twintigste-eeuwse taalkundige en taalbewaker Erik Wellander, wiens standaardwerk *Riktig svenska* (Correct Zweeds) al meer dan zestig jaar geraadpleegd wordt. Hij spreekt in algemene termen van 'geleende woorden' (*lånade ord*), en verdeelt deze in drie groepen:

1. 'citaatwoorden' (*citatord*): woorden uit een andere taal die op een bepaald moment gebruikt worden om iets uit te drukken waarvoor de eigen taal een woord met dezelfde gevoelswaarde of betekenis mist, zoals *Führer*
2. 'vreemde woorden' (*främmande ord*): geleende woorden die algemeen gebruikt worden, maar door hun uitspraak, spelling of verbuiging een on-Zweeds karakter hebben, zoals *fair play* of *succé* 'succes'
3. 'leenwoorden' (*lånord*): geleende woorden die niet langer als vreemd gevoeld wor-

den, en vaak al heel lang in de taal bestaan, zoals *herre* 'heer', *träffa* 'treffen, ontmoeten', *stat* 'staat' of *kaffe* 'koffie'. Sommige hebben een niet-Zweedse klemtoon, zoals *choklad* 'chocolade', met de klemtoon op de laatste lettergreep.

De drie categorieën kunnen niet altijd goed uit elkaar gehouden worden. Waarom zou *succé* een 'vreemd woord' zijn en *choklad* een 'leenwoord'? Beide hebben een on-Zweedse spelling (noch de *é* noch de *ch* is Zweeds) en beide hebben de klemtoon op de laatste lettergreep. Wellander verduidelijkt dat vreemde woorden in de loop der tijd leenwoorden worden. In de achttiende eeuw was *väst* 'vest' een vreemd woord, want het beschreef een tot dan toe onbekend kledingstuk. Tegenwoordig is *väst* even algemeen als *hatt* 'hoed' of *sko* 'schoen' en wordt het als 'echt' Zweeds gevoeld. De onderverdeling in de drie categorieën is daarom nogal subjectief, zeker ook omdat het geleidelijke proces van 'vreemd woord' naar 'leenwoord' suggereert dat een woord lange tijd als het ware tussen twee categorieën in kan vallen.

Eigenlijk zou hier nog een vierde groep aan toegevoegd moeten worden: die van de 'leenvertalingen', zoals *skyskrapa*, dat net als het Nederlandse *wolkenkrabber* een vertaling van het Engelse *skyscraper* is. Hier is trouwens iets raars aan de hand: het Zweedse *sky* (spreek uit: [sju]) betekent 'wolk', maar het Engelse *sky* betekent 'hemel / lucht'. Het Zweeds en het Nederlands zouden dus eigenlijk van 'himmelskrapa' en 'hemelkrabber' moeten spreken. De reden dat het Zweeds voor *sky* gekozen heeft, zal gelegen zijn in de vormgelijkenis van Engels *sky* en Zweeds *sky* – het betekenisverschil tussen 'hemel' en 'wolk' namen de Zweden op de koop toe. Maar waarom vertaalt het Nederlands – overigens net als het Duits: *Wolkenkratzer* – het Engelse *sky* met 'wolk'? Heeft 'hemel' te veel religieuze connotaties om dat met zoiets profaans als 'krabben' te combineren?

Leenwoorden en vreemde woorden

Wellander is van mening dat men leenwoorden kan accepteren (ze verrijken de taal zelfs), terwijl men vreemde woorden zoveel mogelijk moet vermijden. Ook citaatwoorden zijn 'vreemd', maar zij worden per definitie in een zeer beperkte context gebruikt (zoals *Führer* voor Hitler) en zolang die context zich niet verbreedt, worden het geen 'vreemde' woorden en kan men hun gebruik goedkeuren.

Vreemde woorden geven problemen bij mensen die de taal waaruit dat woord komt niet kennen. Maar hier vinden we de bekende tegenstrijdigheid: leenwoorden zijn ooit vreemde woorden geweest. Als we vreemde woorden moeten vermijden, hoe kunnen dan ooit leenwoorden ontstaan? Elk leenwoord moet per definitie een stadium doorlopen waarin het 'vreemd' is en (nog) niet door iedereen begrepen. Een taal als het Zweeds heeft al vanaf het jaar 800 vreemde woorden geaccepteerd, en het zou een illusie zijn om te denken dat dit proces anno 2000 zou ophouden. Het is een nog grotere illusie om te denken (zoals koning Johan III in 1584 al deed) dat een taal 'verdwijnt' of 'verwordt' als we een ongebreidelde toename van vreemde woorden toestaan.

Leenwoorden met overleg

In 1944 werd in Zweden de *Nämnden för svensk språkvård* (Commissie voor Zweedse taalzorg) opgericht, in navolging van de *Svenska språkvårdsnämnden* (Zweedse taalzorgcommissie) die in 1942 in Finland was opgericht. Ook voor de andere talen in de noordelijke landen zouden dergelijke instanties opgericht worden: voor het Fins de *Suomen Akatemian Kielilautakunta* (Taalcommissie van de Finse Academie) in 1949, voor het Noors de *Norsk språknemnd* (Noorse taalcommissie) in 1952, voor het Deens de *Dansk Sprognævn* (Deense taalcommissie) in 1955 en voor het IJslands de *Íslensk málnefnd* (IJslandse taalcommissie)

in 1964. De commissies hebben voortdurend contact met elkaar en overleggen met elkaar welke nieuwe leenwoorden geaccepteerd kunnen worden. Zo werden Noorwegen, Denemarken en Zweden het erover eens dat een autosnelweg *motorväg* (Zweeds), *motorveg* (Noors), *motorvej* (Deens) en *moottoritie* (Fins, van *moottori* + *tie*) moest heten (het IJslandse *hraðbraut*, letterlijk 'snelweg', valt hier enigszins buiten, maar zulke wegen komen in het praktisch onbewoonde IJsland dan ook niet voor).

Nog een voorbeeld: in 1962 voerden Denemarken, Noorwegen en Zweden het woord *postkort* voor 'briefkaart' in, analoog aan het Engelse *post card*, het Duitse *Postkarte* en het Franse *carte postale*. Alleen Nederland doet eigenwijs met zijn 'briefkaart' (ook in het Zweeds heette het tot 1962 *brevkort*).

De enorme toevloed van Engelse woorden komt deze eeuw goed op gang. Het merendeel van de Engelse woorden die in het Zweeds terechtkomen, vinden we ook in het Nederlands, maar soms zijn er grappige verschillen. In de jaren vijftig kwam *broiler* 'vetgemest kuiken' naar Zweden. Dit is in Nederland onbekend. Daarentegen zeggen wij vis*sticks* terwijl de Zweden geen moeite met een leenvertaling hebben: *fiskpinnar*. Omgekeerd, wat wij gewoon 'sap', 'zwembad' en 'gids' noemen, heet in Zweden *juice*, *pool* en *guide*. Deze Engelse woorden zijn zo ingeburgerd dat niemand op het idee komt hier iets anders voor te verzinnen. Maar de recente Engelse toevloed met betrekking tot de digitale wereld heeft in Zweden wél geleid tot een discussie. Een speciale commissie (*Svenska datatermgruppen*, Werkgroep voor Zweedse computerterminologie), verbonden aan de Technische Hogeschool in Stockholm, verspreidt op Internet een lijst met Engelse termen en geeft suggesties wat de Zweed hiermee moet.

Wat doen we met de computerterminologie?

Allereerst kan ook in het Zweeds een Engels woord gewoon blijven staan: *cache* blijft onveranderd, maar krijgt wel Zweedse uitgangen; zo wordt het meervoud *cachar*, en er bestaat zelfs een voltooid deelwoord: *en cachad kopia* is een 'gecachede kopie', ofwel een kopie die in het cache-geheugen van de computer is opgeslagen.

Een andere mogelijkheid is om de spelling aan de Zweedse regels aan te passen, waarbij de Engelse uitspraak (min of meer) behouden blijft: 'e-mail' wordt dan *E-majl* en een 'website' wordt *webbsajt*. Deze orthografische oplossing is al in 1800 door Leopold met betrekking tot de Franse woorden bedacht (*fåtölj*, *schäslong*, zie boven).

Het Zweedse *webb* (met dubbel *bb* om de korte *e* uit te drukken) wordt meer en meer als [vebb] uitgesproken (dus met een Nederlandse w-klank, en niet met de bilabiale Engelse w). Aangeraden wordt om de korte, verzweedste term *webb* te gebruiken en het lange *World Wide Webb (www)* te vermijden. Een leenvertaling als *världsväven* (letterlijk 'wereldspinnenweb') vindt ook de Werkgroep nogal idioot. Dat ligt anders in IJsland, waar men er altijd de voorkeur aan geeft om álles te vertalen. In het IJslands heet het World Wide Web dan ook *veraldarvefurinn*; hierin zien we *veröld* 'wereld' en *vefur* 'spinnenweb'.

Een nog radicalere oplossing is om zowel spelling als uitspraak te verzweedsen: 'scanner' wordt *skanner* (meervoud *skannrar*, analoog aan het meervoud van 'echte' Zweedse woorden op *-er*), en het werkwoord 'to scan' wordt *skanna* (in het Zweeds eindigen alle infinitieven op een *-a*). In plaats van *skanner* kan ook *bildläsare* (letterlijk 'beeldlezer') gebruikt worden, maar het nadeel van dit woord is dat het suggereert dat alleen beelden ingelezen kunnen worden, terwijl een scanner ook tekst kan inlezen.

Vaak is het mogelijk om een Engels woord gewoon te vertalen: 'software' wordt *mjukvara*, en 'hardware' wordt *hårdvara*. 'On-line help' wordt *direkthjälp* (directhulp) en 'on-line service' wordt *direkttjänst* (directdienst). De termen 'on-line' en 'off-line' heten *uppkopplad* (aangekoppeld) en *nedkopplad* (afgekoppeld).

Dat taalzuivering wel eens arbitraire trekjes kan hebben, wordt duidelijk bij de suggestie van de Werkgroep om het Engelse *wizard* (een programmaatje dat de gebruiker in staat stelt om stap voor stap nieuwe software te installeren) te vertalen door *guide* (gids)! Je kunt je hier afvragen: als *guide* al zo ingeburerd is dat er niet eens een inheems equivalent bestaat, kunnen de Zweden dan ook *wizard* niet gewoon accepteren? Die inburgering gebeurt dan wel vanzelf...

De meest radicale oplossing is om een geheel nieuw woord te verzinnen (bijvoorbeeld omdat het in het Engels ontbreekt). Het teken '@' dat als onderdeel van een e-mailadres wordt gebruikt en oorspronkelijk de verkorting van het Engelse voorzetsel *at* was, wordt in het Zweeds gewoonlijk een *snabel-a* 'slurf-a' genoemd (een *snabel* is géén 'snavel' maar een slurf van een olifant). Dit woord heeft de voorkeur boven *apsvans* 'apenstaart', omdat in 'snabel-a' de letter a expliciet genoemd wordt, en daar gaat het bij de @ uiteindelijk om.

Omdat de verwantschap tussen Zweeds en Engels zo groot is, zijn vertalingen als *mjukvara* en *hårdvara* veel acceptabeler dan de Nederlandse vormen 'zachtwaar' en 'hardwaar'. Echter, in een enkel geval zien we dat het Nederlands dichter bij het Engels staat dan het Zweeds, en dan minder problemen oplevert: het woord 'Internet' kan zonder meer naar het Nederlands worden overgeheveld. De Zweden moeten het gebruik van dit woord beredeneren: als Internet als eigennaam beschouwd wordt, schrijven we het met een hoofdletter, en blijft het ook in het Zweeds gewoon *Internet* (zonder lidwoord). Als we dit woord afkorten tot 'het net' (wat in Nederland geloof ik niet meer mag omdat KPN dit woord heeft geannexeerd), dan moet in het Zweeds *nätet* geschreven worden. Dus met *ä* in plaats van *e*, en *-et* erachter als lidwoord. In tegenstelling tot Internet heet het in het Zweeds *intranät* (met *ä*), als een intern netwerk binnen een organisatie bedoeld wordt. Dit is geen eigennaam, maar een gewoon Zweeds woord. Er is slechts één *Internet*, maar er zijn vele *intranetten*. Daarom is het natuurlijk om *Internet* als eigennaam te behandelen en *intranät* niet.

Samenvattend: een Engels woord kan letterlijk overgenomen worden, kan orthografisch aangepast worden (met behoud van de Engelse uitspraak), kan in spelling en uitspraak verzweedst worden, of kan vertaald worden. Maar soms is er een speelsere oplossing mogelijk: zo las ik op de website van de stadsbibliotheek van Helsingborg dat je een e-mail kunt sturen naar de *webmoster*. Hier is het Engelse *webmaster* vervangen door een Zweeds woord dat letterlijk 'webtante' betekent. Inderdaad is de webmaster hier een vrouw. Dankzij de woordspeling kan zij hier 'tante' genoemd worden. In het Nederlands lijkt 'webtante' daarom minder gelukkig gekozen; of moeten we misschien 'webmeesteres' zeggen?

Noot

1. Met dank aan Torsten Jansson, journalist te Stockholm.

Literatuur

Bergman, Gösta (1968), *Kortfattad svensk språkhistoria*, Stockholm
Bergman, Gösta (1990), *Ord med historia*, Stockholm
Jansson, Sven B.F. (1977), *Runinskrifter i Sverige*, Uppsala
Wellander, Erik (1939), *Riktig Svenska*, Stockholm
Svenska datatermgruppens ordlista, version 14 (12 april 1999),
website: www.nada.kth.se / dataterm / rek.html

'En waar stift u uw lippen mee, mevrouw?' Taalzuivering op de Faerøer

Ron Propst

Een aantal jaren geleden veroorzaakte een Faerøerse krant grote opschudding met de kop *Fólk tosa ikki føroyskt* ('Ze praten geen Faerøers'). Wat was het geval? Een leraar had zijn leerlingen wat enquêtes laten afnemen in Argir, een voorstadje van Tórshavn, om uit te zoeken welke woorden in het dagelijkse leven gebruikt werden: Faerøerse woorden of ingeburgerde Deense woorden. Zo bleek dat de vrouwen in Argir hun lippen stiften met *lepastift* (uit Deens *læbestift* 'lip-stift'). Niemand gebruikte *varrastift* 'lippen-stift', *varralitur* 'lippen-kleur' of *varrasmyrsl* 'lippen-crème', de geconstrueerde Faerøerse woorden. Het probleem is alleen dat *lepastift* in geen enkel woordenboek te vinden is en 'dus' niet bestaat in het Faerøers.

Zo zijn er legio voorbeelden te geven van de gapende kloof tussen de officiële woordenschat en dat wat de Faerøerders werkelijk spreken.

Met ruim vijfenvijftigduizend moedertaalsprekers is het Faerøers de kleinste Scandinavische taal. Circa vijfenveertigduizend hiervan wonen op de Faerøer-eilanden, de overige tienduizend sprekers van Faerøers wonen voor het merendeel in Denemarken.

Het Faerøers is niet alleen een van de kleinste, maar ook een van de jongste Scandinavische talen. De Faerøer-eilanden staan sinds de late Middeleeuwen onder Deens bestuur en vanaf de Reformatie tot 1948 was Deens er dan ook de officiële taal. Het oudste geschrift van betekenis in het Faerøers is een verzameling volksballaden, opgetekend door Jens Christian Svabo in de jaren 1772 en 1773. De codificatie van het Faerøers kreeg pas gestalte in de periode 1851-1855, toen V.U. Hammershaimb een Faerøerse grammatica (*Færøisk Sproglære*) en enkele volksballaden, geschreven in een etymologiserende spelling, uitgaf. Deze spelling is overigens in een wat gewijzigde vorm nog steeds in gebruik. Vanaf circa 1870 werd Faerøers langzaam maar zeker in gebruik genomen als schrijftaal, maar Deens was nog steeds de officiële taal. Pas in 1948, toen de Faerøer-eilanden zelfbestuur kregen, werd het Faerøers tot officiële taal verklaard en ging men ook in het onderwijs en de wetgeving op het Faerøers over. Tegenwoordig is het Deens in binnenlands gebruik praktisch geheel verdrongen door het Faerøers.

Invloeden op het Faerøers

Het feit dat het Faerøers zo lang geen officiële status had, heeft nogal wat gevolgen gehad voor de taal. Het gesproken Faerøers valt uiteen in een groot aantal dialecten, die overigens onderling goed te verstaan zijn. Het dialect van de hoofdstad Tórshavn lijkt zich echter tot een soort onofficiële standaard voor de uitspraak te ontwikkelen. De spreektaal, en dan met name de woordenschat daarvan, is sterk beïnvloed door het Deens: het gesproken Faerøers is vergeven van 'danismen'.

De belangrijke rol die het Deens in de Faerøerse samenleving speelt, heeft als gevolg dat de meeste Faerøerders het Deens zo goed beheersen dat ze nagenoeg tweetalig zijn. Met de komst van de televisie op de Faerøer-eilanden in het begin van de jaren tachtig is de invloed van het Deens nog groter geworden. De meeste programma's op de Faerøerse televisie zijn namelijk afkomstig uit Denemarken en worden onbewerkt uitgezonden, dat wil zeggen dat

Deense producties uitgezonden worden in het Deens en buitenlandse films veelal Deense ondertitels hebben.

De sterke positie van het Deens heeft er ook toe geleid dat het Faerøers een groot aantal internationale woorden aan het Deens ontleend heeft. Ondanks een soms agressief purisme ziet het ernaar uit dat deze internationale woorden zich handhaven in de taal.

Ook de Engels-Amerikaanse invloed op het Faerøers komt voor het overgrote deel via het Deens: Engelse leenwoorden die in het Deens ingeburgerd zijn, worden gemakkelijk overgenomen in het Faerøers. Deze invloed lijkt echter niet zo omvattend als in het Deens zelf, maar blijft voorlopig nog beperkt tot de computerbranche, handel en reclame, techniek en de jongerencultuur.

Taalpolitiek en -zuivering

Het Faerøers is minder puristisch dan het IJslands, maar dit neemt niet weg dat men een restrictieve houding heeft ten opzichte van leenwoorden, en met name ten opzichte van leenwoorden uit het Deens. Deze houding kenmerkt zowel de taalplanning als het algemeen gebruik van het Faerøers, zij het in wat mindere mate.

Het belangrijkste argument dat puristen voor taalzuivering aandragen, is dat taalzuivering de integriteit van het Faerøers ten goede komt. Tot voor kort had het Deens een uitermate sterke positie in het Faerøerse onderwijs. Door gebrek aan Faerøerstalig materiaal in de meest uiteenlopende (vak)gebieden werd het natuurlijke vermogen van de taal om zijn woordenschat aan te vullen in deze gebieden niet aangesproken. De leraren en leerlingen waren daardoor vaak bekender met de Deense termen. Deze situatie heeft volgens de puristen tot taalvermenging geleid, hetgeen een sterke bedreiging vormt voor de integriteit van de Faerøerse taal wat de zinsbouw, de verbuiging en niet in het minst wat de woordenschat betreft.

Maar er zijn aanwijzingen dat achter de Faerøerse taalpolitiek meer schuilgaat dan alleen het versterken van de integriteit van de taal. Het valt niet te ontkennen dat de taalzuivering een belangrijk middel is in de strijd tegen de Deense overheersing. Zo wordt de Faerøerse spreektaal, die immers rijkelijk voorzien is van danismen, vaker als *vánaligt* 'schamel' of *spilt* 'verdorven' betiteld. Bovendien is in de strijd tegen het Deense leenwoord menig Faerøers erfwoord gesneuveld, omdat het te veel op zijn Deense tegenhanger leek.

Instanties

Taalpolitiek en -planning waren in eerste instantie een taak van de afdeling Faerøerse taal (*Føroyamálsdeildin*) van de Faerøerse Academie van Wetenschappen. Maar taalzuivering was – en is in feite nog steeds – een zaak van enkele personen, van wie Christian Matras, Jóhannes av Skarði en Jóhan Henrik W. Poulsen de belangrijkste zijn. In 1984 werd de Faerøerse taalraad (*Føroyska málnevndin*) opgericht. De taalraad heeft de volgende taken:

– Ze registreert en verzamelt nieuwe Faerøerse woorden en geeft advies over nieuw te kiezen of nieuw te construeren woorden.
– Ze beantwoordt vragen van instanties en individuen over taal, persoons- en plaatsnamen.
– Ze geeft advies over taalgebruik en werkt samen met instanties en media die een grote invloed op het taalgebruik hebben, zoals scholen, radio en televisie, kranten en het nationale bestuur.
– Ze registreert 'incorrect taalgebruik' en probeert verbreiding ervan tegen te gaan, zodat het zich niet tot norm kan ontwikkelen.

Zoals blijkt uit het bovenstaande lijstje heeft de taalraad een voornamelijk adviserende

taak. Een meer systematische taalplanning, zoals de ontwikkeling van terminologie op allerlei gebieden, is niet of nauwelijks te realiseren, omdat de middelen daartoe te beperkt zijn. Vakterminologie ontwikkelen de specialisten op de betreffende vakgebieden dan ook zelf. Een uitzondering hierop is de computerterminologie. In 1990 gaf de taalraad een boekje uit, onder redactie van J.H.W. Poulsen, waarin een aantal Faerøerse equivalenten voor voornamelijk Engelse computertermen voorgesteld wordt.

Werkwijze

De IJslandse taalpolitiek en -planning heeft de Faerøerse puristen in grote mate geïnspireerd. De taalzuivering op de Faerøer-eilanden beperkt zich grotendeels tot de woordenschat, en dan met name tot de ingeburgerde Deense woorden, maar is in beperkte mate ook gericht tegen internationale woorden en anglicismen.

Er is een aantal mogelijkheden om de hiaten in de woordenschat aan te vullen en tegelijkertijd de taal te zuiveren van vreemde invloeden. Op de Faerøer-eilanden worden de volgende drie strategieën toegepast:

Betekenisverruiming

Er wordt een nieuwe, vaak specialistische betekenis gegeven aan vaak verouderde inheemse woorden of de betekenis van een bestaand woord wordt uitgebreid met een nieuwe, verwante betekenis, waardoor het woord ook het moderne begrip dekt. Enkele voorbeelden:
- *góðska* 'kwaliteit'. Dit woord betekende oorspronkelijk 'goedheid'.
- *kjak* 'debat, discussie'. *Kjak* betekende oorspronkelijk 'woordentwist'.
- *klivi* 'cel'. De oorspronkelijke, nu in onbruik geraakte betekenis, is 'kleine kamer'.
- *mýl* 'molecuul'. De verouderde betekenis van *mýl* is 'kleine, ronde steen'.
- *oddafiskur* 'leidende persoon'. *Oddafiskur* betekent eigenlijk 'de voorste vis van een school'.

Afleiding

Door middel van achtervoegsels worden met name nieuwe zelfstandige naamwoorden afgeleid van werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. Enkele voorbeelden van afleiding:
- *hentleiki* 'gemak'. *Hentleiki* is door middel van het achtervoegsel *-leiki* afgeleid van *hentur* 'gemakkelijk'.
- (*hjarta*)*kvikil* 'pacemaker'. Dit woord is afgeleid van *kvikur* 'snel' door middel van het achtervoegsel *-il* en betekent letterlijk '(hart)versneller'.
- *kveiki* 'enzym'. *Kveiki* is afgeleid van *kveika* 'ontwikkelen, opwekken'.
- *snyril* 'spiraal'. *Snyril* is afgeleid van *snurra* 'draaien, tollen' door middel van het achtervoegsel *-il*.

Samenstelling

Enkele voorbeelden:
- *andstøða* 'oppositie', samengesteld uit *and* 'tegen' en *støða* 'stand'.
- *berghol* 'tunnel', samengesteld uit *berg* 'berg' en *hol* 'gat'.
- *flúgvublað* 'folder', samengesteld uit *flúgva* 'vlieg-' en *blað* 'blad'.
- *teldasníkur* 'hacker', samengesteld uit *telda* 'computer' en *sníkur* 'parasiet'.

Nieuwe woorden worden voornamelijk via de kranten en Føroya Útvarp (de nationale radio) geïntroduceerd bij het publiek. Omdat er geen middelen zijn voor een gerichte taalplanning, hangt het uiteindelijk van de taalgebruikers af of zo'n woord in gebruik genomen wordt.

De vierde en verreweg meest gebruikte strategie om nieuwe begrippen in het Faerøers weer te geven, is het opnemen en integreren van vreemde woorden in het Faerøers. Dit valt uiteraard niet onder taalzuivering. Wat voorbeelden van geïntegreerde internationale woorden zijn: *fipur* 'koorts' (via Deens *feber*), *teen-agari* 'tiener' (van Engels *teenager*), *robottur* 'robot' (via Deens *robot*).

Kritiek op taalzuivering

Een milde vorm van taalzuivering wordt nagenoeg altijd geaccepteerd. Veel taalbewuste Faerøerders vinden het belangrijk dat men zich losmaakt van vreemde voorbeelden als er nieuwe begrippen in het Faerøers weergegeven moeten worden. Dit blijkt uit de aard van de vragen die de taalraad dagelijks binnenkrijgt. Zo'n 60 procent van de gestelde vragen is van het type: 'Wat is de correcte Faerøerse vertaling van dit Deense woord of uitdrukking?' Maar omdat het Faerøers een beperkte woordenschat heeft, komt dit streven naar zuiverheid vaak in conflict met de eis dat een nieuw woord liefst eenduidig moet zijn en soepel in de mond moet liggen. Daarom laten de puristen IJslandse woorden in het Faerøers toe; door hun vorm zijn deze woorden voor de doorsneetaalgebruiker niet of nauwelijks van echte Farøerse woorden te onderscheiden en ze worden vaak als inheems beschouwd.

Toch roept het veelvuldige vervangen van ingeburgerde Deense woorden en internationale woorden door leenvertalingen naar IJslands voorbeeld vaak weerstand op. Deze leenvertalingen doen dikwijls gekunsteld aan, met als gevolg dat het woord niet aanslaat bij de taalgebruikers.

De kritiek op de taalzuivering richt zich regelmatig op het fanatisme van de puristen. De vraag die daarbij gesteld wordt, is of het wel goed is om zoveel leenwoorden te vervangen. Het gevolg is namelijk dat er ook echte Faerøerse woorden, die te veel op de Deense tegenhanger lijken, vervangen worden door Faerøerse woorden die betekenisverruiming hebben ondergaan, of door IJslandse leenwoorden. Zo is een veel gebruikt woord als *forstanda* 'begrijpen' (vergelijk Deens *forstå*), vervangen door *skilja* en *fata*, terwijl deze woorden de lading van *forstanda* niet helemaal dekken. Ook een Faerøers erfwoord als *øva* 'oefenen' wordt vanwege zijn gelijkenis met het Deense *øve* uit de taal geweerd. In plaats van *øva* wordt *venja* voorgesteld, dat eigenlijk 'wennen' betekent en *øva* dus niet vervangen kan.

IJslandse woorden zijn vanwege hun betekenis niet altijd even geschikt om danismen te vervangen. Een voorbeeld van een ongelukkige ontlening uit het IJslands is het woord *íhald* 'conservatisme'. *Íhald* bestond echter al in het Faerøers, maar het betekent iets compleet anders, namelijk 'pauze', 'ogenblik' of 'poos'. Een ander voorbeeld is *forbjóða* 'verbieden' (vergelijk Deens *forbyde*). Dit woord is vervangen door het IJslandse *banna*, dat in het IJslands weliswaar 'verbieden' betekent, maar in het Faerøers oorspronkelijk 'vloeken' betekent.

Daarentegen leggen ook puristen hun vermoeide lijf te rusten op een *sofa*, zonder er zich om te bekommeren dat het woord *sofa* van Arabische oorsprong is.

Een ander punt van kritiek is dat de puristen vaak voorbijgaan aan de vraag waarom de taalgebruiker woorden uit een andere taal ontleent. Voor veel leenwoorden bestaat geen dekkend Faerøers woord en deze leenwoorden worden dus veel gebruikt. Er wordt dan ook gesteld dat als de meeste Faerøerders een woord actief beheersen, het dan zo in het Faerøers heet. Daarom zijn woorden zoals *blíva* 'worden', een leenwoord uit het Nederduits via het Deens; *fysikk* 'natuurkunde', een internationaal woord; *súkkla* 'fiets', een leenwoord uit het Deens; en *telda* 'computer', een geconstrueerd woord, goede Faerøerse woorden. Dat wil niet zeggen dat alle leenwoorden of nieuw geconstrueerde woorden zomaar geaccepteerd

moeten worden. Petersen (1993:14) stelt een zestal voorwaarden op waaraan een nieuw woord moet voldoen:

1. Het moet geaccepteerd zijn door de meerderheid van de taalgebruikers.
2. Het moet kort zijn.
3. Het moet gemakkelijk te leren zijn.
4. Het moet de taalgebruiker gemakkelijk vallen het nieuwe woord te gebruiken.
5. Het moet voldoen aan de eisen die de moderne samenleving stelt.
6. Het moet passen in het taalsysteem van het moderne Faerøers. Dit geldt voor de uitspraak, de verbuiging en het gebruik van voor- en achtervoegsels.

Een woord als *lepastift* 'lippenstift' voldoet aan alle zes voorwaarden, maar wordt desondanks niet opgenomen in de woordenboeken. Dit geldt ook voor andere, heel gewone woorden zoals *billett* 'kaartje, ticket', *debattur* 'debat', *massasja* 'massage', *naivur* 'naïef' en *útviklingur* 'ontwikkeling'. Vreemd genoeg staat een woord als *forliptur* 'verliefd', een leenwoord van hetzelfde type als *lepastift*, wel in de woordenboeken.

Resultaten van de Faerøerse taalzuivering

Wat zijn nu de resultaten van ruim vijftig jaar actieve taalzuivering? De puristen zijn er grotendeels in geslaagd om danismen in de schrijftaal uit te roeien. In de kranten worden nog Deense leenwoorden gesignaleerd, maar andere vormen van schriftelijk Faerøers zijn zo goed als vrij van danismen. In de spreektaal, daarentegen, bestaat een groot gedeelte van de woordenschat uit ingeburgerde Deense woorden, waarvan er veel in geen enkel woordenboek te vinden zijn. Omdat de spreektaal niet genormaliseerd is, zijn er grote individuele verschillen wat betreft de hoeveelheid leenwoorden die men gebruikt en is de woordenschat hoogst instabiel. Sinds een aantal jaren raken enkele neologismen langzaam maar zeker verankerd in de spreektaal, hoogstwaarschijnlijk vanwege hun veelvuldig gebruik op radio en televisie. Dit is een stap in de goede richting, omdat de integratie van neologismen in de spreektaal bijdraagt aan de stabilisatie van de woordenschat en het taalgevoel. Enkele van deze succesvolle nieuwe Faerøerse woorden zijn *berghol* 'tunnel', *eyðkvæmi* 'aids', *flogbóltur* 'volleybal', *fløga* 'cd', *kjak* 'debat' en *telda* 'computer'.

Voorlopig zal de kloof tussen schrijftaal – het ideale Faerøers van de puristen – en de spreektaal echter blijven bestaan.

Literatuur

Barnes, Michael P. en Eivind Weyhe (1994), 'Faroese', in: Ekkehard König en Johan van der Auwera (red.), *The Germanic Languages*, Londen, pp. 190-218.

Clausén, Ulla (1978), *Nyord i färöiskan. Ett bidrag till belysning av språksituationen på Färöarna*, Stockholm

Poulsen, Jóhan Henrik W. et al (red.), *Føroysk Orðabók* (1998), URL: http://www.sleipnir.fo/ordabok.

Niclasen, André (1992), 'Tann skeiva málrøktarkósin', in: *Málting* 4, pp. 2-11.

Petersen, Hjalmar P. (1993), 'Eldar, málstrev o.a. vansar', in: *Málting* 8, pp. 12-22.

Petersen, Hjalmar P. (1995), 'Innlænt orð í føroyskum', in: *Málting* 13, pp. 2-8.

Poulsen, Jóhan Henrik W. (1986), 'Færøske sprogspørgsmål', in: *Språk i Norden 1986*, pp. 60-73.

Poulsen, Jóhan Henrik W. (1989), 'Engelsk påvirkning på færøsk', in: *Språk i Norden 1989*, pp. 47-56.

Poulsen, Jóhan Hendrik W. (red.) (1990), *Nøkur teldorð*, Tórshavn, Føroyska málnevndin.

Skomedal, Trygve (1981), 'Det færøyske skriftmålet', in: Stein Stove (red.), *Færøyene. Frendeland i vest*, Oslo, pp. 84-93.

Thomsen, Johnny (1996), 'Brúka argjakonur *lepastift* ella Nýta argjakvinnur *varrastift*?', in: *Málting* 16, pp. 10-24.
Vikør, Lars S. (1993), *The Nordic Languages. Their Status and Interrelations*, Oslo.

Andere Germaanse talen

Taalpolitiek en taalzuivering in IJsland

Paula Vermeyden

Latína Norðurlanda: het Latijn van Scandinavië

IJsland, eiland aan de poolcirkel, is sinds 1944 een zelfstandige republiek; daarvoor viel het enige eeuwen lang onder de Deense Kroon. Het telt momenteel ongeveer 270000 inwoners op een oppervlakte die ongeveer tweeënhalf maal zo groot is als Nederland.

De landstaal, het moderne IJslands, heeft zich ontwikkeld uit de taal die de eerste bewoners in de negende en tiende eeuw vanuit Noorwegen meebrachten. Vergeleken bij de andere Scandinavische talen is het een archaïsche taal met een conservatieve spelling, waarin de vele fonetische veranderingen sinds de sagatijd (tiende eeuw) nauwelijks zichtbaar zijn, en met een vormleer en een zinsbouw die nog dicht bij het middeleeuwse IJslands staan. Waar andere Germaanse talen het beginaccent verloren als gevolg van een veelheid aan voorvoegsels, heeft het hedendaagse IJslands voorvoegsels geweerd en het accent op de eerste lettergreep van een woord behouden. Dialecten kent men in IJsland niet, slechts enkele kleine regionale verschillen in uitspraak en woordkeus. Het schriftbeeld van het moderne IJslands wijkt zo weinig af van dat van de oude teksten (doorgaans uitgegeven in genormaliseerde spelling) dat een moderne IJslander in staat geacht wordt de middeleeuwse teksten zonder veel moeite te lezen.

Dat het IJslands vergeleken bij de andere Scandinavische talen minder in moderne richting is geëvolueerd, hangt mogelijk samen met het vrijwel volledige isolement waarin het grootste gedeelte van de bevolking in de Deense tijd leefde, maar zeker ook met een door de eeuwen heen sterk op het woord gerichte belangstelling. Gunstige voorwaarden voor het beoefenen van muziek en beeldende kunsten waren er in IJsland pas laat, dichters en een grote interesse voor de kunst van het woord in alle lagen van de bevolking waren er altijd, ook in de donkere eeuwen.

Vanaf de laatste decennia van de achttiende eeuw speelde de liefde voor de eigen taal en literatuur een zeer belangrijke rol bij het streven naar een duidelijke nationale identiteit en het herwinnen van de onafhankelijkheid. Omdat de moderne taalpolitiek voortbouwt op ontwikkelingen die in de negentiende eeuw op gang kwamen, wordt een beknopt overzicht van deze ontwikkelingen gegeven.

Taalzuivering in de negentiende eeuw

> In datzelfde jaar (1813) bezocht de Deense taalgeleerde Rasmus Christian Rask de IJslanders en zei tegen hen dat hun bestaan als volk nu ernstig gevaar liep, omdat ze Deens waren gaan spreken.
> *Íslands saga til okkar daga*, Reykjavík 1991, p. 266

Over de *Kviður Hómers* in mijn boekenkast heeft zich menigeen verbaasd. 'Waarom een IJslandse vertaling van Homerus?' wordt dan gevraagd. Het antwoord is dat deze prozavertaling van Homerus' *Ilias* en *Odyssee* uit het begin van de vorige eeuw een van IJslands klassieke werken is, een werk in sterk en zuiver IJslands, dat vrijwel iedere auteur van die tijd in zijn werk geïnspireerd heeft tot het hanteren van strenge taalnormen, tot het produceren van teksten in een taal die nauw aansloot bij de taal uit IJslands Gouden Dertien-

de Eeuw, de eeuw waarin de saga's en een groot aantal andere teksten te boek gesteld werden.

IJslands Gouden Eeuw was echter ook een IJzeren Eeuw, waarin het land door burgertwisten werd geteisterd en mede als gevolg hiervan uiteindelijk zijn zelfstandigheid moest opgeven: het kwam in 1262 onder de Noorse koning en later als gevolg van de Unie van Kalmar (1389–1397) samen met Noorwegen onder Deens gezag. Deens bleef het officieel tot 1944, toen IJsland na een strijd van meer dan een eeuw eindelijk volledig onafhankelijk werd.

In de Deense tijd was de kans groot dat het land net als Noorwegen en de Faerøer onder verstrekkende Deense invloed totaal zou verdeensen: de hoge ambtenaren waren Deens of bedienden zich van het Deens, de Kerk gebruikte (vertalingen van) Deense en Duitse prekenverzamelingen en leerboekjes, de handel was vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot aan het eind van de achttiende eeuw vrijwel volledig in Deense handen geweest. Vooral in en rond de handelsplaatsen en de plaatsen waar het gezag gevestigd was, Bessastaðir en Reykjavík, was de situatie voor het IJslands desastreus. Tegen het einde van de achttiende eeuw stelde de rector van de school van Skálholt voor om het IJslands op te heffen en door het Deens te vervangen. Een van zijn argumenten was dat niemand, zelfs de Scandinavische landen niet, het IJslands kon verstaan, waardoor IJsland nog meer een randgebied werd dan het door zijn geografische ligging al was. Een commissie die voorstellen moest doen ter verbetering van de economische situatie op IJsland, stelde in diezelfde tijd voor om de banden met Denemarken te verstevigen door Reykjavík voortaan naar de koning Kristjánsvík te noemen en de Eyjafjord in het noorden de Kristjánsfjord.

Toch was de taalsituatie in IJsland niet zo slecht als in Noorwegen of op de Faerøer. Men had een eigen bijbelvertaling (1584) en de Kerk bezat een eigen drukpers, die weliswaar voornamelijk religieuze teksten drukte, maar wel in het IJslands. Dit IJslands vertoonde echter duidelijke invloed van de talen waaruit vertaald werd, voornamelijk Deens en Duits. Tegen het einde van de achttiende eeuw kwam op particulier initiatief een tweede drukpers naar IJsland, die een zeer belangrijke rol heeft gespeeld bij de verbreiding van goedkope IJslandse teksten.

De eerste aanzetten van een beweging tot nationaal herstel worden zichtbaar in de tijd dat het land een absoluut dieptepunt had bereikt: het was totaal verarmd, met een door ziekten en natuurrampen verzwakte bevolking, en het laatste teken van zelfstandigheid, het *Althing* – de jaarlijkse volksvergadering op Þingvellir – werd in 1800 door het Deens gezag opgeheven.

Hoewel er gedurende de gehele Deense tijd keer op keer mensen waren die ernaar streefden het IJslands van Deense invloed te zuiveren, werd dit streven pas algemeen in de loop van de negentiende eeuw en werd taalzuivering pas een gereglementeerde, door de staat gestuurde onderneming in de twintigste eeuw.

De dichter Eggert Ólafsson hield al rond het midden van de achttiende eeuw de sagatijd (de tijd die in de IJslandse saga's wordt beschreven, de tiende eeuw) aan zijn landgenoten als lichtend voorbeeld voor. Zoals men toen leefde, werkte en sprak, zo zou het ook nu weer moeten worden. Enkele van zijn gedichten werden zeer populair en, als we het tijdschrift *Ármann á Alþingi* (1829–1831) mogen geloven, door de mensen thuis in het land gezongen en becommentarieerd. Eggert werd een voorbeeld voor velen die zich in de negentiende eeuw inzetten voor een zelfbewust en vrij IJsland en zijn teruggrijpen naar de sagatijd is door velen gevolgd.

Sveinbjörn Egilsson, de vertaler van Homerus, was classicus en leraar op de Latijnse school op Bessastaðir en had vrijwel de gehele jonge intelligentsia van IJsland onder zijn hoede. Tijdens zijn lessen oefenden zij zich niet alleen in de klassieke talen maar ook in

hun eigen taal, door het intensief bespreken van zijn vele vertalingen van klassieke teksten, in het bijzonder de Homerus-vertaling. Sveinbjörns invloed was zeer groot. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bijna allen die zich op politiek en cultureel terrein inzetten voor het streven IJsland onafhankelijk en van Deense smetten vrij te maken, in zijn voetspoor en dat van Eggert Ólafsson aansluiting zochten bij de sagatijd en de taal en literatuur van die tijd. Gerichte opmerkingen over taal en taalzuivering vinden we behalve in *Ármann á Alþingi* vooral in het invloedrijke tijdschrift *Fjölnir* (1835–1839, 1843–1847). Beide tijdschriften stonden onder redactie van ex-leerlingen uit de school van Bessastaðir.

Fjölnir besteedde zeer veel aandacht aan zuiver taalgebruik. Niet alleen schreven de redacteuren zelf een naar stijl en woordkeus zo zuiver mogelijk IJslands, maar ook probeerden ze door middel van strenge kritiek op vooral literair werk hun medeburgers attent te maken op de ingeslopen taalvervuiling in woord en geschriften. Ze probeerden niet alleen de Deense invloed uit de woordenschat te weren, maar wezen ook op foutief geachte vormen en op de vaak al te ingewikkelde zinsbouw die in geleerde teksten gebruikelijk geworden was. Hoewel ze de taal van de saga's ten voorbeeld namen, streefden ze er wel naar de taal hedendaags te laten zijn, en al te archaïsche vormen uit de voorbeeldtijd niet opnieuw in te voeren. Het tijdschrift had een invloed die omgekeerd evenredig was aan de korte tijd waarin het verscheen. Met *Fjölnir* was een beweging op gang gekomen die tot op de huidige dag doorwerkt.

Na de heroprichting van het Althing in 1845, een belangrijke eerste stap in de richting van de onafhankelijkheid, begon het gevecht om het Deens op vergaderingen, in vergaderverslagen en ambtelijke stukken uit te bannen en werd geëist dat Deense ambtenaren in IJsland verplicht werden IJslands te spreken en te schrijven, zelfs in brieven aan de Deense overheid. Tegen het einde van de eeuw was deze strijd gewonnen. Ook probeerde men de rechts- en wetstaal van de Deense woorden en stijl te zuiveren, een poging die volgens Ottóson (1990:92) aardig slaagde, hoewel men in de IJslandse juridische taal nog steeds invloed van het Deens bespeurt, zowel in de woordkeus als in de stijl.

Enkele leraren aan de Latijnse school in Reykjavík, niet alleen leraren in de moedertaal, hebben een belangrijke rol gespeeld bij de 'vormgeving' van het IJslands zoals het er tegenwoordig uitziet. Zij hielden zich vooral bezig met vormleer en zinsbouw: ze probeerden verbuigingen op te stellen en bindend voor te schrijven op grond van de verbuigingen in de saga's, en ook de zinsbouw werd naar het model van de zinsbouw in de klassieke saga's onderwezen. De grammaticale termen die men tegenwoordig in het IJslands gebruikt, stammen voor het grootste gedeelte uit het midden van de eeuw. Ook werd een begin gemaakt met het vervangen van de tot dan toe gebruikte Deense en Duitse leerboeken door IJslands studiemateriaal, en rond de eeuwwende verschenen ook de eerste woordenboeken, Deens-IJslands, Engels-IJslands, en IJslands-Engels. Deze laatste, samengesteld door Geir Zoëga, werden bij gebrek aan beter nog in de jaren vijftig van onze eeuw gebruikt.

Het belangrijkste terrein van taalzuivering en taalvernieuwing was (en is) het terrein van de woordenschat. Niet alleen bleek het noodzakelijk ingeslopen Deense en andere vreemde woorden door IJslandse te vervangen, maar ook moest men zich aanpassen aan de eisen van de tijd en aan de vele nieuwe invloeden die op de IJslanders afkwamen. Het maken van nieuwe woorden was in die tijd vooral een aangelegenheid van individuele taalzuiveraars, van schrijvers, van makers van woordenboeken, vertalers van buitenlandse studieboeken op allerlei gebied, zoals op dat van de wijsbegeerte, de logica, de politiek en de bestuurskunde, de medische wetenschap en van nieuwe technische vindingen. Een woord als *sími* 'telefoon' stamt uit het einde van de negentiende eeuw en komt voor de eerste maal voor in een woordenboek uit 1896.

De negentiende-eeuwse taalzuiveringsbeweging was succesvol: tegen het einde van de eeuw al was de invloed van het Deens ver teruggedrongen.

Taalpolitiek en taalzuivering in het moderne IJsland

Enkele termen

Voor de IJslandse bemoeienis met de eigen taal bestaat een viertal termen: *málhreinsun* is het IJslandse woord voor 'taalzuivering', onder *málvöndun* en *málrækt* verstaat men iets dat daar dichtbij staat, het erop letten dat het taalgebruik correct en verzorgd is, en de term *málvernd* 'taalbescherming' dekt tot op zekere hoogte het geheel; deze term zou men weer kunnen geven met 'taalpolitiek'.

De instanties

Was het taalzuiveringswerk in de negentiende eeuw vooral werk van individuen, in de twintigste eeuw werd het meer en meer werk op instigatie van en onder toezicht van de staat. Belangrijke impulsen waren de invoering in 1907 van de leerplicht voor de tien- tot veertienjarigen, die de noodzaak tot het maken van goede leerboeken met zich meebracht, en de oprichting van de Universiteit van IJsland (1911), waar het taalzuiveringswerk wetenschappelijk begeleid zou gaan worden. Toch is in feite pas vanaf de jaren zestig sprake van een strak gereguleerde taalpolitiek.

In 1964 werd de IJslandse taalcommissie, *Íslensk málnefnd*, door het ministerie van Onderwijs en Cultuur ingesteld. Ze bestond toen uit drie personen en het budget was mager. Na verschillende reorganisaties en aanpassingen werd in 1990 wettelijk vastgesteld dat de commissie uit vijftien leden moest bestaan. Deze leden worden aangewezen door een groot aantal organisaties en instellingen die zich actief met taal bezighouden, waaronder de universiteit, de radio, de schrijversbond, de vereniging van leraren in het moedertaalonderwijs enz. De commissie heeft samen met de universiteit een officieel secretariaat, *Íslensk málstöð* (het IJslandse taalinstituut). De taken van *Málstöðin* en *Málnefndin* zijn tweeledig:

- het geven van voorlichting op taalgebied aan de autoriteiten, de media en natuurlijk het publiek, het publiceren van spellinglijsten. Tweemaal per jaar verschijnt een tijdschriftje: *Málfregnir* (Taalberichten).
- het produceren van nieuwe woorden op allerlei specialistische gebieden. Een belangrijke doelstelling van de taalpolitiek is dat men ook op specialistisch gebied vreemde woorden mijden moet. Daartoe is een aantal commissies ingesteld die werken aan de ontwikkeling van IJslandse termen op verschillende nieuwe gebieden. Deze commissies geven regelmatig woordenlijsten uit. Verschenen zijn onder andere lijsten van termen op het gebied van de computerterminologie, elektrotechniek, statistiek, pedagogie en psychologie, medicijnen, economie en luchtvaart.

Dankzij een schenking van de Zweedse Academie van Wetenschappen bestaat sinds 1991 ook een Taalfonds (*Málræktarsjóður*), dat activiteiten op het gebied van de cultivering van het IJslands moet bevorderen.

De IJslandse taalpolitiek is, als in de negentiende eeuw, doelbewust nationalistisch, conservatief, defensief en volgens sommigen democratisch:

- nationalistisch, omdat men ervan uitgaat dat de eigenheid van het volk het best tot uitdrukking komt in de taal
- conservatief, omdat men er primair op gericht is dat de continuïteit tussen de taal van toen en de taal van nu zo min mogelijk doorbroken wordt, dat zinsbouw, vormleer en spelling aansluiten bij de taal uit het verleden

– defensief, omdat men er angstvallig voor probeert te zorgen dat als vreemd ervaren elementen opgespoord en uitgebannen worden
– democratisch, door er zorg voor te dragen dat de woordenschat, die als gevolg van de moderne ontwikkelingen steeds moet worden uitgebreid, ook toegankelijk en doorzichtig is voor mensen die geen vreemde talen hebben gestudeerd.

De vorming van nýyrði

De twintigste eeuw heeft een vrijwel onophoudelijke stroom van maatschappelijke veranderingen en geheel nieuwe levens- en vakgebieden gebracht, alle met een eigen specifieke woordenschat, die aan het IJslands moest worden aangepast, daarover was en is vrijwel iedereen in IJsland het eens. Het voornaamste werk van de verschillende instanties die zich met de taalzuivering bezighouden, ligt dan ook op het terrein van de aanpassing van de vreemde woorden aan het IJslandse taaleigen en vooral op dat van de productie van nieuwe woorden.

Deze productie is heden ten dage in handen van beroepsverenigingen of speciaal daartoe aangestelde commissies, maar nieuwvormingen kunnen ook spontaan in de volksmond ontstaan en daar vaste voet aan de grond gekregen hebben voor de officiële commissie haar werk heeft kunnen doen. Dit betekent dat er heel wat dubbelvormingen voor een en hetzelfde begrip bestaan, waarbij alleen de toekomst zal leren wélk woord uiteindelijk wint.

De eerste woordenlijsten waren tamelijk rommelig, de vertalingen van de nieuwe IJslandse woorden werden in de brontaal gegeven en een IJslandse omschrijving van het woord ontbrak. Een voorbeeld van zulke lijsten is de reeks *Nýyrði* (Nieuwe woorden), in de jaren vijftig van deze eeuw uitgegeven door het ministerie van Onderwijs en Culturele Zaken. Hier vindt men verzamelingen van nieuwe termen, voornamelijk op het gebied van de scheepvaart, de landbouw en de luchtvaart. Een aantal van deze termen was toen al ingeburgerd of is dat sindsdien geworden, een groot aantal ervan is nu verdwenen. Omdat de woorden in hun oorspronkelijke taal in de boekjes zijn opgenomen, kan men er goed uit aflezen welke talen op welk gebied in die tijd de grootste invloed hadden. De volgorde is hier nog Deens, (Amerikaans-)Engels en een enkele maal Duits of een andere taal. Twintig jaar later zal de koploper op het gebied van de invloed het Engels zijn, en zo is het ook nu nog.

Bij het verijslandsen van de vreemde woorden ging en gaat men volgens verschillende methoden te werk:

Aanpassing

In de praktijk is gebleken dat de wens koste wat kost ieder vreemd woord uit de taal uit te bannen een onmogelijke is. Veel nieuwe woorden werden nooit algemeen gebruikt, omdat de vreemde termen al ingeburgerd waren. Een van de problemen met de vreemde woorden is dat ze lang niet altijd aansluiten bij het IJslandse taalsysteem. Om in de taal opgenomen te kunnen worden moeten ze worden aangepast, een vorm krijgen die naadloos aansluit bij het systeem. Vaak gaat dat zonder moeite en veel vreemde woorden zijn dan al ingeburgerd in het dagelijks taalgebruik voor er een taalcommissie aan te pas komt. Ze worden spontaan mannelijk, vrouwelijk of onzijdig, en krijgen een sterke of een zwakke verbuiging. Voorbeelden:
– *skáti* 'padvinder' (van Engels *scout*) en *banki* 'bank' (van Engels *bank*) sluiten aan bij een zeer grote groep mannelijke woorden op *-i*
– de verkortingen *bíll* 'automobiel' en *berkill* 'tuberculosebacil' sluiten aan bij mannelijke woorden op *-ll*

– *traktor* (mannelijk, tweede naamval op *-s*, meervoud op *-ar*) is op de grens van wat acceptabel wordt geacht. Het woordenboek plaatst er nog een vraagteken bij.
– Andere woorden krijgen geen uitgang en worden dan ofwel vrouwelijk (*jógúrt*, tweede naamval *jógúrtur* of *jógúrtar*) ofwel onzijdig (*alkóhól*, *vítamín*).

Het kiezen van een uitgang die bij het IJslandse taalsysteem aansluit, blijkt niet altijd gemakkelijk. Soms treft men dan verschillende mogelijkheden, bijvoorbeeld bij het woord 'tomaat', dat in het IJslandse woordenboek te vinden is als vrouwelijk *tómata*, mannelijk *tómat, tómati* en *tómatur*. De poging om het vreemde woord te vervangen door *rauðaldin* (letterlijk 'rode vrucht') heeft het niet gehaald.

Betekenisverandering of -verruiming van oude, in onbruik geraakte woorden
Bekende voorbeelden zijn:
– *sími* 'telefoon', oorspronkelijk 'draad'
– *vél* 'machine', oorspronkelijk 'list'
– *list* 'kunst', oorspronkelijk '(hand)vaardigheid'
– *skrá* 'lijst', oorspronkelijk 'stuk perkament'
– *þulur* 'nieuwslezer', oorspronkelijk 'iemand die oude kennis reciteert'.

*Nieuwvorming door **afleiding** van werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en zelfstandige naamwoorden*
– *hreyfill* 'motor' , van *hreyfa* 'bewegen'
– *þota* 'straaljager', van *þjóta* 'vooruitstormen'
– *tölva* 'computer', van *tala* 'getal'
– *togari* 'trawler', van *toga* 'trekken'.

*Nieuwvorming door **samenstelling**, hetzij van al bestaande woorden, hetzij van een combinatie van oud en nieuw, hetzij van twee nieuwe woorden*
– *smjörlíki* 'margarine', uit *smjör* 'boter' en *líki* 'vorm, uiterlijk'
– *símaskrá* 'telefoonboek', uit *sími* 'telefoon' en *skrá* 'boek'
– *flugvél* 'vliegtuig', uit *flug* 'het vliegen' en *vél* 'machine'
– *geisladiskur* 'cd', uit *geisli* 'straal' en *diskur* 'bord, schijf'
– *steinsteypa* 'beton', uit *steinn* 'steen' en *steypa* 'omgooien, uitgieten'
– *skurðlæknir* 'chirurg', uit *skurður* 'snede' en *læknir* 'arts'
– *listamaður* 'kunstenaar', uit *list* 'kunst' en *maður* 'man'.

Op dit oude stramien (vergelijk *sjómadur* 'zeeman') zijn veel nieuwe beroepsaanduidingen opgebouwd: *blaðamaður* 'journalist', *útvarpsmaður* 'radiojournalist', *sjónvarpsmaður* 'televisiemedewerker' enz.

Veel samenstellingen zijn regelrechte vertalingen van de buitenlandse woorden, bijvoorbeeld *flugvél* 'vliegtuig', uit Deens *flyvemaskine*, of *ferðamannaiðnaður*, voor Engels *tourist industry*.

IJslandse samenstellingen zijn vaak meerledig en van (voor buitenlanders) tongbrekende lengte. Zo heet de staatssecretaris van Onderwijs en Cultuur bijvoorbeeld *menntamálaráðuneytisstjóri*, uit *mennta-mál* 'culturele zaken', *ráðu-neyti* 'staatssecretariaat' en *stjóri* 'chef'.

In een aantal gevallen zijn zowel de vreemde woorden – alleen in spelling aangepast – als de IJslandse nieuwvormingen ervoor in de taal opgenomen. Vaak blijkt dan een voorkeur

voor gebruik van de IJslandse term in de schrijftaal, terwijl men zich in de spreektaal bedient van de aangepaste vreemde term.

Zo bestaan bijvoorbeeld naast elkaar *traktor* en *dráttarvél* ('trek-machine'), *bíll* ('auto', van *automobile*) en *bifreið* ('bewegend voertuig'), *vítamín* 'vitamine' en *fjörefni* of *fjörvi* ('levenskracht + stof').

In de taal van radio- en tv-studio's vinden we onder andere *feida* (van Engels *to fade*) naast *skyggja* ('donker maken') of *láta deyja út* ('laten wegsterven'), *stúdíó* 'studio' naast *hljóðstofa, hljóðver* ('geluids-ruimte') of *myndver* ('beeld-ruimte'), *mækur* 'microfoon' (van *mike*) naast *hljóðnemi* ('geluid-opnemer'), en *vídeó* 'video' naast *myndband* ('beeld-band'). Het kan per zender verschillen of men het nieuwe woord gebruikt of het in spelling aangepaste leenwoord.

In het geval van 'alcohol' en 'alcoholist' is sprake van halve inburgering: *alkóhól* is volledig in de taal opgenomen, maar *alkóhólisti* heeft vrijwel volledig het veld moeten ruimen voor het IJslandse woord *drykkjusjúklingur* ('drank-zieke').

De toenemende invloed van het Engels

Van isolement ten opzichte van de rest van de wereld is op IJsland geen sprake meer. Film, radio, televisie en reizen – IJslanders reizen veel en bijvoorbeeld inkoopsreisjes naar Glasgow en Newcastle of Halifax zijn zeer populair – hebben de wereld, en vooral de Engelstalige wereld, dichterbij gebracht. De invloed van de popmuziek en de televisie is zo groot dat jongeren en zelfs kleine kinderen bijna spelenderwijs Engels leren, waardoor volgens sommigen de kennis van hun moedertaal er niet op vooruitgaat (Kristján Árnason 1989:60).

Over de invloed van het (Amerikaans-)Engels via de media maakt men zich grote zorgen en alles wordt in het werk gesteld om deze invloed zoveel mogelijk terug te dringen. IJsland heeft tegenwoordig twee televisiezenders en een stuk of zes radio-omroepen. Op de meeste radiozenders wordt veel popmuziek uitgezonden, zowel Engelstalige als IJslandse. De gesproken tekst is doorgaans IJslands, maar men zendt ook wel Engelstalige programma's uit.

Aanvankelijk had IJsland slechts één televisiestation, maar in Reykjavík en omgeving kon vanaf 1962 ook de zender van de Amerikaanse luchtmachtbasis bij Keflavík ontvangen worden. Deze Engelstalige zender was zeer populair. Onder druk van een aantal vooraanstaande intellectuelen, die voor een te grote Amerikaanse invloed vreesden, werden in 1975 maatregelen genomen die het de mensen onmogelijk moesten maken Keflavík te ontvangen. Het grootste deel van de programma's van de eigen televisiezender was echter ook anders-, voornamelijk Engelstalig. In de jaren tachtig jaren werd naast de officiële zender een tweede, commerciële zender, opgericht, Stöð 2. Deze zender zendt meer uren per dag uit dan de officiële zender en het aanbod van Engelse programma's is er aanmerkelijk groter dan het aanbod van programma's in de moedertaal.

Men heeft ook een aantal maatregelen genomen om te proberen het gebruik van goed IJslands in de media te bevorderen en de invloed van de vreemde talen terug te dringen. Zo werkt sinds 1984 bij radio en televisie een vaste taaladviseur, die de teksten en het taalgebruik van de medewerkers onder de loep neemt. Zowel op de radio als in de dagbladen wordt in regelmatige bijdragen en vraag- en antwoordrubrieken aandacht aan goed en correct taalgebruik geschonken. Uit de brieven die aan deze rubrieken geschreven worden, blijkt dat taal en taalzuivering niet alleen een zaak van onderwijzers en professoren zijn, maar van mensen uit alle lagen van de bevolking. De onderwerpen die het meest aan de orde komen zijn 'taalfouten' en 'nieuwe woorden'.

In de wetgeving voor radio en televisie is vastgesteld dat ieder buitenlands programma

ofwel ondertiteld moet worden ofwel met gesproken IJslands commentaar moet worden aangeboden (bijvoorbeeld rechtstreekse uitzendingen van internationale sportwedstrijden of muziekuitvoeringen). Reclame mag slechts in het IJslands worden gebracht, ook in kranten en tijdschriften, en programma's voor kinderen mogen uitsluitend in het IJslands worden uitgezonden.

In het dagelijks taalgebruik van vooral jonge IJslanders is veel Engels en Amerikaans binnengeslopen, dat echter lang niet altijd ook in de schrijftaal te vinden is. Een aantal van zulke, niet helemaal recente, anglicismen is opgenomen in een in 1982 verschenen en helaas nooit herdrukt *Orðabók um slangur* (slangwoordenboek). Veel van de hierin afgedrukte woorden verwijzen naar de gebieden drank, seks en drugs en vooral het gebied 'drugs' vertoont vele anglicismen (als *djoint* 'joint', *stöff* 'stuff', *dópisti* 'dope-gebruiker', *stónd, stónaður* 'stoned' enz.), maar juist hier blijkt ook sprake te zijn van allerlei inventieve verijslandsingen, ongetwijfeld niet door taalcommissies bedacht. Enkele voorbeelden: voor 'hasj' vinden we in dit woordenboek onder andere *kvef* (eigenlijk: 'verkoudheid'), *lakkrís* (eigenlijk: 'drop'), *lyfjagras* (een moerasplantje), *lyftiduft* (bakpoeder). 'Marihuana' heeft vooral woordvariaties opgeleverd: *Maríanna, María Anna, María Jóna, Jóna, mæja*. Aangezien het woordenboekje al bijna twintig jaar oud is, is het niet ondenkbaar dat veel van de opgenomen benamingen inmiddels verdwenen zijn of dat er alweer een reeks nieuwe benamingen de ronde doet.

Engels, maar in IJslandse spelling, wordt in de romans van een aantal jongere auteurs aangetroffen. Misschien is hier veeleer sprake van 'spelen met' dan van invloed van het andere taaleigen. Enkele voorbeelden uit een van de romans van de schrijfster Steinunn Sigurðardóttir: *í strítkörunum* '(in de) streetcars', met IJslandse klankverandering van de *a* van *strítkar*, *svíthart* 'sweetheart', *tjentilmenn* 'gentlemen', *sökksess* 'succes'.

Andere bemoeienissen van de taalcommissie

Al bestaat het grootste gedeelte van de werkzaamheden van de taalcommissie uit het vormen en beoordelen van nieuwe woorden, toch beweegt zij zich op veel andere terreinen. In het blad *Málfregnir*, dat de taalcommissie tweemaal per jaar uitgeeft, vinden we behalve artikelen over nieuwvormingen in de eerste plaats artikelen en voorstellen over de taalwetgeving en voorts artikelen en opmerkingen over onder meer vertalingen, het alfabet, de juiste spelling van buitenlandse geografische namen, de juiste verbuiging van de nieuwe woorden en over persoons- en familienamen.

Geen zaak van de taalcommissie alleen, maar een kwestie van samenwerking tussen de taalcommissie en de Zuivelcoöperatie is de actie *Íslenska er okkar mál* 'IJslands is onze taal'. In het kader van deze actie geeft de coöperatie al enkele jaren op haar melkpakken ludiek gebrachte voorlichting over allerlei zaken op taalgebied. Ook steunt de coöperatie het werk van de commissie op andere manieren.

De spelling en het telefoonboek

Tot slot wil ik enkele opmerkingen maken over het IJslandse alfabet.

Kinderen die op IJsland leren spellen, doen dat aan de hand van een twee eeuwen oud versje, dat gebaseerd is op de spelling van het Deens en een aantal IJslandse fonemen niet noemt:

A, B, C, D, E, F, G,	A, B, C, D, E, F, G,
eftir kemur H, I, K,	daarna komen H, I, K,
L, M, N, O, einnig P,	L, M, N, O, en ook de P,
ætla ég Q þar standi hjá,	en ik denk dat Q erbij staat,

R, S, T, U, V er þar næst,	R, S, T, U, V staan er dan,
X, Y, Z, þ, Æ, Ö.	X, Y, Z, þ, Æ, Ö.
Allt stafrofið er svo læst	Zo staat het hele alfabet
í erindi þessi lítil tvö.	in deze twee kleine versjes.

In dit alfabet staan letters die het IJslands niet of niet meer kent, zoals de *q* en de *z*, en de accenten die in het Nieuwijslands geen lengteverschil maar een foneemverschil aangeven, ontbreken. Volgens dit alfabet werden (en worden soms nog!) woordenboeken en namenlijsten opgesteld. We vinden er klinkers met en zonder accent door elkaar heen vermeld.

In het tijdschriftje van de taalcommissie verscheen in 1992 naar aanleiding van een oproep een herzien alfabetversje, dat wel recht doet aan de hedendaagse situatie: hier vinden we de accenten terug en de *q* en de *z* zijn verdwenen:

a á b d, ð e é	a á b d, ð e é
f g h i, í j k	f g h i, í j k
l m n o, ó og p	l m n o, ó en p
eiga þar að standa hjá.	moeten daarbij staan.
r s t u, ú v næst	r s t u, ú v vervolgens
x y ý, svo þ æ ö.	x y ý, dan þ æ ö.
Íslenskt stafróf er hér læst	Het IJslandse alfabet staat
í erindi þessi skrítin tvö.	hier in deze twee rare versjes.

Naar aanleiding van dit aangepaste alfabet twee opmerkingen:

De *z* (voor d, ð, t + s) is in 1973 door de regering afgeschaft, tot grote woede van een groot aantal IJslanders. Op de afschaffing van de *z* zijn hele discussies, onder andere in het parlement, gevolgd. IJslands grootste krant, *Morgunblaðið*, heeft enige jaren lang geweigerd de afschaffing te erkennen, maar uiteindelijk heeft men zich erbij neergelegd.

Al in 1987 heeft het telefoonboek, op voornaam geordend, de alfabetvolgorde als in bovenstaand versje ingevoerd. Hier vinden we dus niet langer *a* en *á*, *e* en *é* enz. door elkaar gebruikt, maar na elkaar. Ook het bevolkingsregister hanteert deze volgorde. In veel woordenboeken vinden we echter nog het oude alfabet.

Literatuur (volgens IJslands gebruik op voornaam geordend)

Ari Páll Kristinsson (1992), 'Islandsk sprogrøgt over for en ny verden', in: *Sprog i Norden*, pp. 18-28.

Ari Páll Kristinsson (1994), 'Language Planning in Iceland', in: *New Language Planning Newsletter* 9, 2, pp. 1-3. Mysore: Central Institute of Indian Languages

Ari Páll Kristinsson (1994), 'Om islandsk sprogpolitik', in: *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 1, pp. 51-59.

Ari Páll Kristinsson (1997), 'Konservativt sprogværn i et samfund under store omvæltninger', in: *Sprog i Norden*, pp. 43-54.

Baldur Jónsson (1988), 'Isländsk språkvård', in: *Sprog i Norden*, pp. 5-16.

Baldur Jónsson (1997), 'Islandska språket', in: *Nordens språk*, Oslo: Novus forlag, pp. 161-176.

Eiríkur Rögnvaldsson (1988), 'Islandsk sprogpolitik', in: *Sprog i Norden*, pp. 56-63.

Halldór Halldórsson (1979), 'Icelandic Purism and its History', in: *Word* 30, pp. 76-86.

Jón Hilmar Jónsson (1978), 'Zur Sprachpolitik und Sprachpflege in Island', in: *Muttersprache* 88, pp. 353-362.

Kjartan G. Ottósson (1990), *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit.* Rit Íslenskrar málnefndar 6. Íslensk málnefnd, Reykjavík. (Met uitgebreide bibliografie, maar helaas zonder Engelse samenvatting.)

Kristján Árnason (1989) 'Engelsk-amerikansk indflydelse på islandsk sprog', in: *Sprog i Norden*, pp. 57-66.

Kristján Árnason (1991), 'Sprogrøgtsaktionen "Málrækt 1989" og islandsk sprogpolitik', in: *Sprog i Norden*, pp. 26-36.

Vikør, Lars S. (1993), *The Nordic Languages. Their Status and Interrelations*, Oslo: Novus Press, pp. 55-59, 168-169, 209-214.

Taalpolitiek in Frankrijk of 'Hoe houden we de Anglo-Amerikaanse woorden buiten de deur?'

M. van Willigen-Sinemus

Hoeveel leenwoorden bevat het huidige Frans?

Op een dag in de jaren zestig van de twintigste eeuw nam de taalzuiveraar Purissimo een kloek besluit. Met een tikje van zijn staf en onder het uitspreken van de toverformule 'Delete!' haalde hij in één keer alle van oorsprong Italiaanse woorden uit het woordenbestand van de Franse taal. De Fransen keken elkaar verbouwereerd aan: ze konden ineens allerlei zaken niet meer met elkaar bespreken. Purissimo was echter nog niet klaar. Na het Italiaans haalde hij de Engelse, Arabische en Spaanse woorden uit het Frans. Nu vielen er hier en daar lange stiltes: conversatie werd erg moeizaam. Purissimo wierp vervolgens een nadenkende blik in de richting van de Duitse en Nederlandse woorden: die hoorden toch ook niet in het Frans thuis? Hij besloot ook deze te verwijderen en dan ook maar tegelijk de woorden uit de Slavische talen en nog een paar van die vreemde snuiters. De benauwde stilte die toen volgde in heel Frankrijk was ijzingwekkend...

Een sprookje? Niet echt. Volgens een telling uit 1965 van Guiraud bevatte het Frans toen een zeer groot aantal leenwoorden en kwamen de meeste uit het Italiaans. De Engelse leenwoorden namen de tweede plaats in. Uit het voorwoord van de *Dictionnaire des Anglicismes* uit 1980 blijkt dat vijftien jaar later het aantal woorden van Anglo-Amerikaanse oorsprong ongeveer 2,5 procent van de Franse woordenschat bedroeg en de Italiaanse ruim 2 procent.

Een nieuwe telling van Walter (1997), gemaakt tussen 1991 en 1996 op basis van de 35 000 woorden in een gebruikswoordenboek, leverde de volgende resultaten: een kleine 13 procent woorden van buitenlandse oorsprong die als volgt verdeeld konden worden: Engels 25 procent, Italiaans 16,6 procent, Oudgermaans 13 procent, Gallo-Romaanse dialecten 11,5 procent, Arabisch 5,1 procent, Keltische talen 3,8 procent, Spaans 3,7 procent, Nederlands 3,6 procent, Duits 3,5 procent, Perzisch en Sanskriet 2,6 procent, Indiaanse talen 2,4 procent, Aziatische talen 2,0 procent, Semitische talen 1,3 procent, Slavische talen 1,2 procent, overige talen 4,5 procent. Omgerekend zou dat erop neerkomen dat Engelse woorden nu ruim 3 procent uitmaken van de basiswoordenschat en Italiaans nog steeds ruim 2 procent, terwijl de overige talen samengenomen zo'n 8 procent uitmaken.

Natuurlijk hebben dergelijke cijfers slechts een betrekkelijke waarde. Ze geven echter wel een indruk van het grote aantal leenwoorden die deel uitmaken van de dagelijkse Franse woordenschat en van de verschuiving die opgetreden is in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het leger Italiaanse woorden, dat niet als gevaarlijk gezien werd, heeft de eerste plaats moeten afstaan aan het Engelse, dat inderdaad langzaam maar zeker in omvang lijkt toe te nemen en dat men wel degelijk als bedreigend ervaart. Wie die 'men' zijn, zullen we verderop zien.

Italiaanse woorden geen bedreiging (meer)

Waarom werd de grote hoeveelheid Italiaanse woorden in de eerste helft van de twintigste eeuw niet gevaarlijk gevonden? Het antwoord is: omdat ze volledig ingeburgerd waren geraakt. Wie weet nog dat bijvoorbeeld *poste* 'post', *radis* 'radijs' en *médaillon* 'medaillon' van Italiaanse oorsprong zijn? Ten tijde van de Renaissance, toen de koningen van

Frankrijk met vrouwen uit de De Medici-familie waren getrouwd en Italiaanse zeden, kunsten, taal en politiek steeds meer het leven aan het Franse hof gingen bepalen, kwamen er – na een aanvankelijk enthousiasme voor alles wat Italiaans was – steeds meer weerstanden tegen deze grote invloed. Er verschenen pamfletten als *Défense et illustration de la langue française* (Verdediging en verheerlijking van de Franse taal) van Joachim du Bellay uit 1549 en men ging tekeer tegen *le français italianizé*, het veritaliaanste Frans, een uitdrukking die voor het eerst door Henri Estienne in 1578 werd gebruikt. De Italiaanse woorden die ondanks deze acties in gebruik bleven, waren kennelijk onmisbaar. Daarbij kwam dat de Italiaanse woorden door hun Latijnse afkomst sterke familiebanden hadden met de Franse woorden: ze werden dus relatief gemakkelijk opgenomen in de Franse taal en de gebruikers hebben vermoedelijk lang niet altijd geweten dat zij niet-Franse woorden gebruikten.

Zal het met de Engelse leenwoorden net zo gaan als met de Italiaanse?

Met de Engelse, of liever gezegd de Anglo-Amerikaanse woorden, gaat het misschien dezelfde kant op. Het gebruiken van Anglo-Amerikaanse woorden, dat na de Tweede Wereldoorlog eerst als bijzonder, als teken van cultureel 'op de hoogte zijn met wat aan de andere kant van de oceaan gebeurt', van niet-provincialisme werd gezien, werd binnen een paar jaar zo algemeen dat het niet alleen zijn distinctieve waarde verloor, maar ook door een grote groep mensen als bedreigend voor de eigen taal werd ervaren. Daarbij kwam dat Anglo-Amerikaanse woorden die geen Latijnse achtergrond hebben, als wezensvreemd werden gevoeld. De acties ter verdediging van de Franse taal waren dus voorspelbaar. Voorspelbaar was ook dat, zoals het de Italiaanse woorden is vergaan, de acties maar ten dele hebben geholpen en dat de woorden die om wat voor reden dan ook door de Fransen geadopteerd zijn, deel uitmaken van hun taalgebruik.

Rol van dominante natie en cultuur, en Frankrijk als voorbeeld van 'taalzuiverend' land

Alle talen krijgen met invloeden van buitenaf te maken en in zekere periodes van hun bestaan met invloeden van machtigere landen waarvan de taal de eigen taal kan gaan overvleugelen.

Niet ieder land reageert daarop echter zo heftig als Frankrijk. Frankrijk wordt namelijk vaak vereenzelvigd met het begrip 'taalzuivering'. Uit dit boek zal moeten blijken of Frankrijk inderdaad veel meer dan andere landen optreedt tegen taalimmigratie. Het is niet onmogelijk dat in Frankrijk de grote invloed van de schrijvers uit het klassiek Latijn, die eigenlijk tot in de zeventiende eeuw model hebben gestaan voor het 'ideale' (schriftelijke) taalgebruik, het idee hebben doen postvatten dat een 'ideale' taal een hecht, onaantastbaar geheel moet vormen. De uitstraling van de Franse schrijvers in die eeuw en daarna heeft gemaakt dat men de Franse taal als opvolgster van het Latijn ging zien en haar ging beschouwen als de meest 'heldere', 'logische' en 'elegante' van alle Europese talen. De taal mocht dus niet verloederen en leenwoorden waren uit den boze. In de tweede helft van de twintigste eeuw betekent dat het bestrijden van de Anglo-Amerikaanse woorden.

Waar zijn de Anglo-Amerikaanse woorden te vinden?

Waar kwam en komt men de Anglo-Amerikaanse leenwoorden tegen? Een enkele keer in officiële stukken, vaak in de wetenschap, de sport, de media, de zakenwereld, de reclame en vooral binnen de gebieden die de jeugd interesseren: kleren, muziek, 'entertainment'. In de praktijk, zeggen sommige onderzoekers, is maar ongeveer eenderde (ongeveer driehonderd) van de getelde Anglo-Amerikaanse woorden werkelijk dagelijks in gebruik; de rest bestaat uit specialistische termen. De vraag is natuurlijk of dit geringe aantal al dan niet

mede een gevolg is van de diverse acties tegen het gebruik van de Anglo-Amerikaanse leenwoorden in het algemeen...

Definitie Franglais

Het wordt tijd een definitie te geven van wat men de *mots franglais* is gaan noemen. Daaronder worden de Anglo-Amerikaanse woorden verstaan die nog duidelijk als zodanig herkenbaar zijn, hetzij door hun schrijfwijze (*stress* 'spanning'), hetzij door hun uitspraak (*spot* 'reclamefilmpje'). Het zijn vrijwel allemaal zelfstandige naamwoorden, met daartussen een enkel bijvoeglijk naamwoord (of bijwoord) als *cool* 'ontspannen, relaxed' en een voegwoord als *because* 'omdat'. Het kan een probleem zijn na te gaan of het woord al lang genoeg opgenomen is om voor Frans door te kunnen gaan, zoals dat met woorden als *jury* en *touriste* 'toerist' het geval is. Bij woorden die een Latijnse achtergrond hebben (*opportunité* 'gunstige gelegenheid') en die soms oorspronkelijk uit het Frans kwamen, zoals *panel* (de 'Normands' hebben immers hun Oudfrans dialect in de twaalfde eeuw naar Engeland overgebracht), is het de vraag of men ze als 'indringers' of als 'terugkeerders' moet zien.

Redenen waarom een leenwoord gebruikt wordt

De redenen waarom men een woord gebruikt dat niet tot de eigen taal behoort wanneer men wel over een equivalent beschikt, zijn vermoedelijk in veel landen dezelfde: het gebruik van een buitenlands woord verleent de gebruiker een zeker prestige, zeker wanneer het om een politiek en economisch machtig 'buitenland' gaat; wanneer een dergelijk woord ingang heeft gevonden bij een bepaalde groepering, versterkt het gebruik ervan het groepsgevoel; het dringt ten slotte pas door tot het algemene taalgebruik als het woord het mogelijk maakt een nieuwe nuance aan te brengen of als men het gevoel heeft dat het eigen woord afgesleten is.

J. Cellard verdeelt in *Le Monde* van 16 mei 1981 de als Franglais bestempelde woorden in drie categorieën. Ten eerste is er een groep woorden die zaken aanduiden die in Frankrijk onbekend zijn, zoals de *attorney*, die in het Franse juridische systeem niet bestaat en waar dus geen Frans woord voor aanwezig is. Die woorden zal men wel moeten blijven gebruiken. De tweede groep bevat woorden voor zaken die in Frankrijk bestaan en waar goede Franse equivalenten voor zijn, zoals *attaché-case* 'diplomatenkoffer, documentenkoffer' (Frans: *porte-documents*). Het gebruik van de Franse equivalenten kan aanbevolen of (soms) verplicht worden. De derde groep geeft de puristen de meeste problemen. Dat is de groep woorden waarvoor het Frans geen equivalent heeft, die zaken aanduiden die in Frankrijk (nu) wél bestaan, maar die men in het Frans tot nu toe niet had benoemd, hooguit moeizaam omschreven: *scoop* 'primeur', *starter* 'choke, startinrichting', *boomer* 'versterker' (omschreven als *haut-parleur de graves* 'versterker van de lage klanken'). Moet men dergelijke woorden op grond van een puristische instelling afwijzen en er kunstmatige vervangers voor maken of zijn ze een praktische aanwinst en moet men ze toelaten?

Nieuwvormingen in de standaardtaal

Men leent niet alleen woorden, men maakt ook nieuwe woorden met behulp van een 'geleende' basis. Indien ze volgens de wetten van de Franse vormleer tot stand zijn gekomen door middel van Franse achtervoegsels (*kitchenette* 'ingebouwd keukentje', *smasher* 'een smash maken bij tennis'), moet men ze dan wel of niet accepteren? De discussies lopen vaak hoog op, maar de beslissingen, als ze er al komen, lopen meestal achter bij de feiten. Tegen de tijd dat een woord voorwerp van discussie wordt, is het vaak al zo gangbaar dat het niet gemakkelijk meer vervangen of verwijderd kan worden.

Wijze en graad van integratie

Opvallend is dat Anglo-Amerikaanse woorden in de standaardtaal niet alleen probleemloos 'verfranst' worden door ze op z'n Frans uit te spreken en te schrijven (*partenaire* 'partner') of alleen uit te spreken (*bulldozèr*), maar dat ze, zoals we gezien hebben, ook als basis voor nieuwvormingen worden gebruikt (*crasher* 'neerstorten', *relooker* 'een product een nieuw uiterlijk geven'), zonder dat iemand – afgezien van de puristen – er moeite mee heeft. Die nieuwvormingen betreffen, zo te zien, vooral werkwoorden op *-er* en zelfstandige naamwoorden op *-ing*, die er Engels uitzien maar het niet zijn (*footing* 'wandelsport', *pressing* 'stomerij'). Het achtervoegsel *-ing* is namelijk aardig op weg een Frans achtervoegsel te worden!

Onder invloed van het Anglo-Amerikaans ontstaan ook bepaalde betekenisverschuivingen (*contrôler* bijvoorbeeld is – net als het Nederlandse *controleren* – 'beheersen' gaan betekenen onder invloed van het Engelse *to control*). Er zijn ook enkele uitdrukkingen klakkeloos in het Frans omgezet: *point de non-retour* 'punt waarop terugkeer niet meer mogelijk is', *majorité silencieuse* 'zwijgende meerderheid', *garder un profil bas* 'een laag profiel houden, zijn nek niet te ver uitsteken'. De zinsbouw blijft echter Frans en dat feit stelt velen gerust: woorden komen en gaan, die kunnen geen kwaad, als er maar niets aan de structuur van de taal verandert.

Argumenten tegen de Anglo-Amerikaanse leenwoorden

De argumenten die ten grondslag liggen aan de voortdurende strijd tegen de Anglo-Amerikaanse woorden zijn zeer verschillend van aard. Het ene is sociolinguïstisch: de Franse taal zou door de invasie van uitheemse elementen verloederen, haar taaleigen verliezen en op den duur te gronde gaan: hetzij een Europees dialect worden, hetzij geheel verdwijnen. Het tweede argument is van culturele aard: niet zozeer de Anglo-Amerikaanse woorden zouden gevaarlijk zijn als wel de cultuur van laag allooi ('Coca-Cola-cultuur') of zelfs de cultuurloosheid die door middel van deze woorden de Franse beschaving zou kunnen bedreigen. Het derde argument is impliciet aanwezig: de strijd zou meer politieke dan taalkundige achtergronden hebben, zich daarom meer richten tegen de Amerikaanse dan tegen de Engelse import: Frankrijk is bang voor de hegemonie van de Verenigde Staten.

Alle argumenten worden dus door angst ingegeven: uit het eerste blijkt weinig vertrouwen in de kracht van de Franse taal om zich overeind te houden, uit het tweede de overtuiging dat de Amerikaanse *way of life* verderfelijk en gevaarlijk is. Uit het tweede blijkt ook enige hoogmoed: de Franse cultuur zou nog steeds een bijzondere plaats innemen in de wereld, lees: zou op dusdanig hoog niveau staan dat zij model zou moeten staan voor andere culturen en zich niet zou mogen 'encanailleren' met lagere culturen. Het derde argument: de Verenigde Staten moeten Frankrijk niet de baas worden, weegt heel sterk maar kan moeilijk expliciet gemaakt worden gezien de vriendschapsbanden die er officieel tussen beide naties bestaan.

Hebben deze argumenten enige grond?

Risico te verdwijnen?

Er zijn in de loop der eeuwen inderdaad talen bijna of helemaal verdwenen omdat een machtig volk een ander volk overwon en zijn taal en cultuur aan dat volk oplegde. In het geval van de Anglo-Amerikaanse woorden is dat niet helemaal het geval. De Verenigde Staten hebben Frankrijk niet overwonnen en ze hebben Frankrijk het Anglo-Amerikaans niet opgelegd: de Fransen hebben zelf de woorden binnengehaald, of dat nu wel of niet een gevolg was van een zeker cultureel imperialisme van de kant van de Verenigde Staten. Er heerst dus geen enkele dwang, en als men ervan uitgaat dat taal in de eerste plaats een com-

municatiemiddel is, dan lijkt het vanzelfsprekend dat alles wat die communicatie sneller en beter doet verlopen, vrijwillig in een taal opgenomen wordt.

Verlies van dominante positie?

Dat het Frans niet meer een algemeen bewonderd internationaal communicatiemiddel is, kunnen de Fransen maar met moeite verkroppen. Het Frans had al in de dertiende eeuw in Europa zoveel prestige dat het de taal was geworden van de aristocratie in de buurlanden. Vanaf het begin van de achttiende eeuw deed het Frans dienst als diplomatieke taal in heel Europa en zelfs daarbuiten, omdat Frankrijk sinds Lodewijk XIV een politieke en economische wereldmacht was. In 1784 schreef Rivarol het veel geprezen essay *Sur l'universalité de la langue française* (Over de universaliteit van de Franse taal). Daarin stond de sindsdien zo vaak geciteerde zin: 'Ce qui n'est pas clair n'est pas français' (wat niet duidelijk is, is geen Frans). Heel Europa dacht er toen zo over! Nog in 1896, toen de Olympische Spelen weer werden ingesteld, gaf men de voorkeur aan het Frans boven het Engels bij het opstellen van de internationale reglementen.

Het einde van deze roemrijke periode kwam in zicht na de Eerste Wereldoorlog, bij de Vrede van Versailles, toen voor het eerst een vredesverdrag in twee talen werd opgesteld. Bij interpretatieproblemen gold echter nog steeds alleen de Franse tekst. Daarna ging het weer een tijdje goed met het Frans in de diplomatieke wereld en elders, maar de vredesverdragen van 1947 werden in het Russisch, het Engels en het Frans opgesteld, en ditmaal kregen alleen de eerste twee teksten rechtskracht! In 1994 verzuchtte de toenmalige Premier Edouard Balladur: '[...] sommes-nous encore un grand peuple?' (Zijn wij nog een groot volk?) De vraag stellen was haar beantwoorden. Sindsdien ijvert Frankrijk voor het *plurilinguisme*, de meertaligheid, in de wereld. Het kan verkeren...

Risico van culturele verloedering?

Dat veel Fransen het gebruik van Anglo-Amerikaanse woorden in gedachten verbinden met een laag cultureel peil, is begrijpelijk als men ziet dat het kleine deel van de leenwoorden die zij regelmatig tegenkomen verwijzen naar etenswaren als de *hamburger*, naar drugs en drugsgebruik, naar seksualiteit en seksuele uitwassen, naar geweld en een soort muziek die velen barbaars in de oren klinkt. Kortom, naar allerlei zaken die de gemiddelde Fransman, en zeker de Franse intellectueel, tegenstaan of waaraan hij liever geen naam geeft. Het feit dat Amerikaanse intellectuelen zich nogal eens vrolijk maken om de diepzinnigheid van de Franse intellectuelen, zal ook wel enig kwaad bloed zetten. De jongeren hebben veel minder weerstanden tegen het 'Franglais' en hebben er vermoedelijk zelfs plezier in zich met dit taalgebruik (en de zaken die ermee benoemd worden) af te zetten tegen de oudere generaties.

Risico politiek ondergeschikt te raken aan de Verenigde Staten?

Dat Frankrijk het vernederend vond om door de *Yanqui's* 'bevrijd' te moeten worden in de Tweede Wereldoorlog na eeuwenlang zelf een machtige staat te zijn geweest, is begrijpelijk en verklaart vermoedelijk veel van de antipathie van de oudere generaties jegens alles wat Amerikaans is. Dat de Verenigde Staten een wereldmacht zijn geworden en Frankrijks rol in de wereld nog maar van secundair belang is, wakkert de angst om geheel afhankelijk te worden van de grootmacht nog aan. Deze angst is begrijpelijk, maar het lijkt wat overdreven en zinloos om deze via een taaloorlog af te reageren.

Het cultureel imperialisme van Frankrijk

Op grond van vergelijkbare argumenten, maar dan in omgekeerde richting (de Franse cul-

tuur was het hoogste goed, er was geen betere taal dan het Frans, hoe meer landen economisch en cultureel onder de Franse vlag leefden hoe beter), heeft Frankrijk eeuwenlang, zonder gewetensbezwaar, de Franse taal, de Franse cultuur en *way of life* opgedrongen aan, onder andere, een aantal Aziatische, Arabische en Afrikaanse volkeren, die zowel over een zeer ontwikkelde eigen taal als over een eeuwenoude cultuur beschikten. Dat veel Franse woorden ook doordrongen in andere Europese talen (bijvoorbeeld in het Nederlands) vond men in Frankrijk doodnormaal en men beschouwde dit voor de taal in kwestie als een culturele aanwinst en allerminst als een bedreiging. Men zou in Frankrijk misschien wat troost kunnen putten uit het feit dat bovengenoemde volkeren desondanks hun eigen taal en cultuur redelijk hebben weten te behouden en dat zonder het soort maatregelen dat de Franse staat (en andere instanties) menen te moeten nemen.

Het Frans bestaat nog niet zo lang

Het voorgaande zou de indruk kunnen wekken dat de Franse taal al eeuwen alleenheersend is in Frankrijk. Dat is niet zo. Nog in de achttiende eeuw bestonden er zoveel soorten dialecten naast elkaar dat wie door Frankrijk reisde, even vaak van taal moest wisselen als van paarden! Het Frans was het Frans van het hof en omgeving, het Frans van Parijs en het Île de France, dat voor alle bestuurlijke aangelegenheden werd gebruikt.

Een drietal gebeurtenissen heeft daarin verandering gebracht: de Franse Revolutie van 1789, het invoeren van de vijfjarige militaire dienstplicht in 1872 en het instellen van uniform verplicht en kosteloos openbaar onderwijs voor iedereen in 1881 en 1882. Men is dus pas in de negentiende eeuw toegekomen aan het 'één natie, één taal'. De koningen hadden hiernaar al wel vanaf de vijftiende eeuw gestreefd. Niet uit idealisme, maar om hun greep op de verschillende gebieden waaruit Frankrijk bestond te versterken. Toen er na de Franse Revolutie een grondwet kwam, stond er nog niets in over de taal. Pas in 1992 is de grondwet aangevuld: artikel 2 stelt sindsdien onomwonden: 'La langue de la République est le français' (De taal van de Republiek is het Frans).

Instanties die zich met taalzuivering bezighouden

Overheidsinstanties en wetgeving

Koning en staat hebben zich al heel vroeg beziggehouden met de taal die in hun gebied gebruikt werd. In eerste instantie was er maar één schrijftaal: het Latijn. Mondeling gebruikte men het plaatselijke, (Oud)franse dialect. In de zestiende eeuw is het zover dat de bevolking het Latijn niet meer begrijpt en dat geeft moeilijkheden. In de *Ordonnance de Villers-Cotterêts* van 1539 wordt dan ook vastgelegd dat alle officiële en juridische teksten geschreven moeten zijn 'en langue maternelle française et non autrement' (in de Franse moedertaal en niet anders). Een maatregel die zowel tegen het gebruik van het Latijn als tegen het gebruik van de dialecten gericht was, want deze taalversnippering dreigde het centrale gezag te ondermijnen.

Ongeveer een eeuw later, in 1635, wordt de *Académie Française* opgericht, die tot taak krijgt te waken over de kwaliteit van het gebruikte Frans en een grammatica en een woordenboek samen te stellen. Dat woordenboek komt er pas in 1694 en loopt dan al flink achter bij de ontwikkeling van de taal. Er volgen nieuwe versies, die nauwelijks actueler zijn: de Académie Française blijkt uitermate behoudend, haar woordenboeken hebben nauwelijks invloed op het taalgebruik. De grammatica, die pas in 1932 verschijnt, is zo slecht dat de Académie er zelf afstand van neemt. Maar de Académie is er nog steeds en blijft functioneren als officiële maatstaf! Er zijn veertig leden, onder wie vrouwen, die voor het leven gekozen zijn en door coöptatie vervangen worden bij hun overlijden. Het zijn lang niet

allemaal taalkundigen of schrijvers: militairen, medici, kerkelijk hoogwaardigheidsbekleders, mensen die om welke reden dan ook in aanzien stonden – zij werden allen geschikt bevonden over de taal te oordelen. Er zijn ook verschillende buitenlanders of tot Fransman genaturaliseerde buitenlanders lid (geweest), zoals de in 1998 overleden Amerikaan Julien Green.

In 1794 wordt opnieuw in een decreet vastgesteld dat alle officiële stukken in het Frans gesteld moeten zijn (een ambtenaar die zich daar niet aan houdt krijgt zes maanden gevangenisstraf en wordt uit zijn ambt ontzet). In datzelfde jaar wordt besloten dat al het onderwijs in het Frans zal worden gegeven. De regionale taal mag alleen nog als hulpmiddel gebruikt worden. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is het onderwijs verplicht en kosteloos. Het beheersen van het Standaardfrans en het correct spellen worden voorwaarden voor het slagen in de maatschappij.

De eerste acties tegen het Engels dateren van het eind van de negentiende eeuw (toen de Engelse toeristen massaal naar de Côte d'Azur begonnen te komen en het hotelwezen steeds meer Engelse woorden ging gebruiken), maar nog eerder, al in 1845, sputterde François Wey in zijn *Remarques sur la langue française au XIXe siècle* (Opmerkingen over de Franse taal van de negentiende eeuw) tegen 'l'invasion des mots anglais dans la langue française' (de invasie van Engelse woorden in het Frans). Engeland was namelijk aan het eind van de achttiende eeuw het politieke grote voorbeeld geweest omdat daar de macht van de koning door het parlement werd ingeperkt, en men had nogal wat politieke woorden aan het Engels ontleend!

In 1964 wordt de *Haut Comité pour la Défense de la Langue Française* (Hoge raad voor de verdediging van de Franse taal) opgericht, die later overgaat in het *Commissariat général de la langue française* (Commissariaat-generaal voor de Franse taal), dat op zijn beurt opgevolgd wordt door de *Délégation générale à la langue française* (Staatscommissie voor de Franse taal). Daarboven staat de *Conseil supérieur de la langue française* (Hoge raad voor de Franse taal), die in 1989 het licht zag en voorgezeten wordt door de premier. Deze Raad heeft tot taak om

> étudier les questions relatives à l'usage, l'enrichissement et la diffusion de la langue française, et la politique à l'égard des langues étrangères; présenter des recommendations au gouvernement et être informé de l'action de la Délégation générale à la langue française.
> [zaken te bestuderen betreffende het gebruik, de verrijking en de verspreiding van de Franse taal, en het beleid tegenover vreemde talen; aanbevelingen doen aan de regering en op de hoogte te blijven van de werkzaamheden van de Staatscommissie voor de Franse taal.]

Deze omschrijving stelt de zaken positief voor. In de ogen van velen zijn de doelstellingen echter vooral defensief bedoeld. Frankrijk heeft een speciaal ministerie voor Taal en Cultuur, het *Ministère de la Culture et de la Francophonie*, dat eveneens is belast met 'het gebruik en de verrijking van de Franse taal'. Dat ministerie beschikt over een behoorlijk budget: in 1994 bijvoorbeeld ruim 67 miljoen frank, ruim 22 miljoen gulden.

In 1975 is de wetgever er zelfs aan te pas gekomen: de Loi Bas-Lauriol stelt het gebruik van niet-Franse woorden strafbaar in alle aspecten van de reclame en in gebruiksaanwijzingen. In 1977 wordt de pressiegroep *Association générale des usagers de la langue française* (AGULF, Algemeen genootschap van de gebruikers van de Franse taal) opgericht en neemt het aantal veroordelingen op grond van de wet flink toe. In 1992 komt, zoals we gezien hebben, in artikel 2 van de grondwet te staan: 'De taal van de Republiek is het Frans'.

In 1994 wordt de Loi Toubon aangenomen, die teruggrijpt op de Loi Bas-Lauriol, maar er nog een schepje bovenop doet: er komt controle op de naleving en straf voor overtredingen. De boetes die opgelegd worden voor het overtreden van deze wet zijn niet mis: omgerekend kunnen ze oplopen tot ruim achtduizend gulden (25 000 frank) voor *personnes morales* (rechtspersonen) en tot ongeveer zeventienhonderd gulden (5000 frank) voor *personnes civiles* (privépersonen). En wie overheidscontroleurs het werk bemoeilijkt, kan rekenen op zo'n zeventienduizend gulden (50 000 frank) boete én zes maanden gevangenisstraf. De wet van 1994, de Wet-Toubon, bepaalt dat contracten van werknemers, officiële aankondigingen, gezondheids- en veiligheidsvoorschriften in het Frans geschreven moeten zijn. Radio- en televisiereclame mag alleen niet-Franse woorden gebruiken als er geen Frans equivalent bestaat. Bij congressen moeten alle stukken in het Frans beschikbaar zijn. Dit laatste zou voor congresorganisatoren dermate duur worden dat er geen congressen meer in Frankrijk plaats zouden hebben. Na protesten van de *Académie des Sciences* werd deze eis dan ook grotendeels teruggenomen. Alleen bij congressen waaraan de Franse belastingbetaler meebetaalt, geldt deze regel nog. De *Conseil constitutionnel*, die nieuwe wetten aan de Grondwet toetst, heeft bezwaren tegen de wet: de staat mag zich niet op dergelijke wijze bemoeien met de burgers, de wet is in strijd met artikel XI van de Verklaring van de rechten van de mens en moet dus enigszins teruggedraaid worden. De rol van de staat wordt dan ook ingeperkt. De staat kan een bepaald taalgebruik in bepaalde situaties aan staatsemployés opleggen, mag daarbuiten wel het gebruik van een bepaalde terminologie aanmoedigen, maar zelf niet actief optreden als het privépersonen betreft. Het gevolg is dat bedrijven doorgaan hun waren in alle schakeringen van het – echte en namaak – Anglo-Amerikaans aan te bevelen wanneer ze menen daarmee meer kopers te lokken!

Er zijn ook veel instanties en verenigingen die zich met het Frans bemoeien. In 1995 krijgen de *Association francophone d'amitié et de liaison* (AFAL, internationaal overkoepelende unie van verenigingen en niet-overheidsorganisaties op uiteenlopende gebieden van de Franstaligheid), *Association des informaticiens de langue française* (AILF, Genootschap van Franstalige informatici, zet zich in voor meertaligheid op het gebied van de informatica), *Avenir de la langue française* (ALF, Toekomst van de Franse taal), *Conseil international de la langue française* (CILF, Internationale raad voor de Franse taal) en *Défense de la langue Française* (DLF, Bescherming van de Franse taal) het recht op te treden als *partie civile* in strafzaken tegen degenen die de wet van 1994 overtreden.

In 1997 wordt de toepasssing van de wet op de terminologie in de informatica en de communicatiemiddelen (Internet!) in een rapport vastgelegd. Een decreet van juli 1998 gaat in op de toepassing van de Wet-Toubon op het gebied van internationaal vervoer. Zo zullen er nog meer volgen. Het is de bedoeling geleidelijk op alle mogelijke gebieden de Franse terminologie zoveel mogelijk in te voeren en waar mogelijk op te leggen.

Nieuwvormingen in de terminologie

Bij nieuwe vaktermen in een bepaald domein gaat het er veel ingewikkelder aan toe dan bij de standaardtaal. In het kort komt de procedure hierop neer: in elk ministerie is een speciale commissie, een *Commission ministérielle de terminologie*, belast met het inventariseren en analyseren van de bestaande termen en de behoefte aan nieuwe. Deze commissie doet naar aanleiding van haar bevindingen en na overleg met allerlei vakmensen, vergelijkbare instanties in de andere francofone landen en internationale organisaties, voorstellen aan de overkoepelende *Commission Générale de Terminologie et de Néologie* (Algemene commissie voor terminologie en neologismen), die onder verantwoordelijkheid van de premier werkt. Deze commissie bekijkt de voorstellen van de verschillende commissies, past zo nodig de verschillende voorstellen aan elkaar aan en vraagt vervolgens de mening van de

Académie Française. De termen die door de Académie geaccepteerd zijn, worden vervolgens gepubliceerd in de *Journal Officiel* (Staatscourant) en vanaf dat moment is men verplicht in officiële teksten die woorden te gebruiken.

Publicaties

Verschillende publicaties in het laatste kwart van deze eeuw hebben tot doel de Anglo-Amerikaanse invasie in te dammen door Franse vertalingen of omschrijvingen te geven voor de gewraakte woorden. Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat bovengenoemde maatregelen en de publicaties die hieronder genoemd worden, voornamelijk betrekking hebben op het schriftelijk taalgebruik:

- 1986 *Mise en garde, propositions, équivalences 1964–1985* (Waarschuwing, voorstellen, gelijkstellingen 1964–1985) door de Académie Française, Presses du Palais-Royal, Parijs
- 1989 *Dictionnaire des néologismes officiels* (Woordenboek van de officiële neologismen), een publicatie van het Commissariat général de la langue française, waarvan in 1993 een herziene druk uitkomt, nu getiteld *Dictionnaire des termes officiels* (Woordenboek van de officiële termen)
- 1992 *'Logiciel' et 'épinglette': guide des termes francophones recommandés* (*Logiciel* en *épinglette*: gids met de aanbevolen Franstalige termen), onder verantwoordelijkheid van de Délégation générale de la langue française, Parijs
- 1994 *Dictionnaire des termes officiels de la langue française* (Woordenboek van de officiële Franse termen, in de wandeling de Toubon genoemd, naar de minister die er medeverantwoordelijk voor was), uitgegeven op instigatie van de Délégation générale de la langue française in de serie publicaties van de *Journal officiel*. Het geeft Franse vertalingen van allerlei Anglo-Amerikaanse vooral wetenschappelijke termen. Volgens insiders is het boek echter onvolledig en bevat het fouten. Veel van de verbannen termen staan echter al in de gebruikswoordenboeken (*boom* 'hoogconjunctuur, studentenfeest', *discount* 'korting'), hetgeen wil zeggen dat ze al lang en breed opgenomen zijn in de taal!

Intussen worden lange lijsten termen (alvast opgesteld door allerlei Commissions ministérielles de terminologie) gepubliceerd die geacht worden de gewraakte Engelse termen te vervangen of hun gebruik voor te zijn. Behalve de Franse staat bemoeien opvallend veel particuliere en semi-overheidsinstanties zich dus met taalpolitiek en in het bijzonder met taalzuivering. Daaronder is een aantal dat voornamelijk bemand wordt door Franstaligen uit de vroegere koloniën.

Aan dit lijstje moeten ook de ongeruste burgers toegevoegd worden, die met enige regelmaat acties ondernemen door boeken, artikelen of columns te schrijven. Zo schreef Etiemble al in 1954 *Parlez-vous franglais?*, een felle aanval op het gebruik van Anglo-Amerikaanse woorden en een duidelijke politieke stellingname tegen de Verenigde Staten. Het boek is al vele malen herdrukt en bijgewerkt. Ook na hem zijn er regelmatig particulieren en politici geweest – vrijwel altijd of van uiterst rechts of van uiterst links! – die zich op vergelijkbare wijze hebben geuit.

Is de ongerustheid algemeen of alleen bij de intellectuelen te vinden?

Zijn werkelijk zoveel Franse burgers bang voor een teveel aan Anglo-Amerikaanse woorden? Dat is zeer de vraag. Om zich druk te maken over die hoeveelheid woorden moet men taalbewust zijn en in staat taalverschijnselen 'van buitenaf' te beoordelen (en behoorlijk Engels kennen...). Voor een deel beseft de burgerij nauwelijks dat veel van de woorden die zij gebruikt oorspronkelijk Engels of Amerikaans waren. *Vapeur* 'stoom', *assistant* 'assistent', *négocier* 'onderhandelen', *international* 'internationaal' hebben weliswaar een Latijnse oor-

sprong, maar zijn via het Engels in het Frans terechtgekomen. Maar wie weet dat nog? Het is zeer de vraag of de doorsnee-Fransman beseft dat de woorden die hij zich nu via de kranten, de televisie, de buren, de studerende kinderen eigen maakt en ook gaat gebruiken, Engelse woorden zijn en in zekere zin voor hem taboe. Hij gebruikt ze omdat ze er zijn omdat ze handig zijn, modern klinken of omdat hij het gevoel heeft dat ze hem een zeker prestige verlenen. En zo is het altijd geweest met nieuwe woorden, waar deze ook vandaan kwamen. Een ander deel van de burgers – en dat is een economisch en wetenschappelijk zeer belangrijk deel – beseft maar al te goed dat in deze maatschappij een internationaal vehikel nodig is om de handel en de wetenschap mondiaal te maken. Deze lieden zien in dat Frankrijk het zich niet kan veroorloven economisch en wetenschappelijk op een eilandje te blijven zitten met wat cultuurgenoten, daarmee het risico lopend in de wereldhandel en de wetenschap achterop, zo niet uitgeschakeld te raken. Dat internationale vehikel is in deze eeuw nu eenmaal het Engels, in de volgende zal het misschien het Chinees of het Spaans worden, wie weet. Anglo-Amerikaans is voor dat deel van de burgerij een middel, zoals informatica dat is, en niet meer. Moeten deze gebruikers nu allemaal 'opgevoed' worden? Moet men hen beschermen tegen zichzelf uit vrees dat zij hun 'cultuur' verliezen? Is het niet een beetje zoals met klederdrachten, die ook identificatie met de groep mogelijk maakten, een zekere regionale of nationale identiteit gaven en vaak heel mooi waren: heeft ooit iemand het gewaagd een persoon, laat staan een hele groep, te verbieden deze in te ruilen voor praktische, geïmporteerde kleren, al waren deze minder mooi en hebben ze geleid tot een vrijwel uniforme kledij in een groot deel van de wereld?

La francophonie

Frankrijk heeft niet alleen binnenslands alles in het werk gesteld het Frans te beschermen tegen vreemde invloeden. Om de positie van het Frans (en van Frankrijk!) in de wereld te verstevigen wordt een beroep gedaan op alle Franssprekende gebieden in de wereld. Voor een groot deel zijn dat de ex-koloniën en protectoraten van Frankrijk, zoals Senegal, Zaïre, de Noord-Afrikaanse landen, Cambodja en Quebec. Maar ook landen waar het Frans alleen cultureel een rol speelt (of speelde), zoals Roemenië en Libanon, worden erbij betrokken. In 1984 werd officieel de *Haut Conseil de la Francophonie* (Hoge raad voor de francofonie) ingesteld. Deze kreeg de opdracht de 'Franse' krachten te bundelen, de Franse taal in stand te houden en te verdedigen. Er wordt om de vijf jaar rapport uitgebracht over de situatie van het Frans in de wereld en de staatshoofden van de betrokken landen komen om de twee jaar bijeen. Hoe omvangrijk de 'francophonie' ook is, er zijn maar weinig Fransen die enig idee hebben van het aantal landen dat deze omvat. In Frankrijk zelf lijkt de 'francophonie' bij de gewone burgers nauwelijks te leven, zo bleek onlangs uit een enquête.

Niet alle zogenaamde francofone landen weten dat te blijven; Rwanda, bijvoorbeeld, is hard bezig het Frans te vervangen door het Engels, zowel om politieke als om economische redenen. Voor velen is het Frans 'de taal van een bezoedeld verleden' (*de Volkskrant,* 18 februari 1999).

Dialecten

Er is tot nu toe slechts sprake geweest van invloeden van buitenaf. Hoe stelt men zich in Frankrijk tegenwoordig op ten opzichte van de streektalen? De streektalen zijn na verloop van tijd enigszins in ere hersteld. Ondanks veel protest heeft in 1951 de Wet-Deixonne de mogelijkheid geopend onderwijs in het Bretons, Catalaans, Occitaans en Baskisch te volgen. Kleinere streektalen zijn gevolgd en in 1982 is daar het Vlaams bij gekomen. Er zijn nu radio-uitzendingen in het Bretons (er is zelfs sprake van een Bretonse universiteit) en een krant als *Le Provençal* heeft een vaste rubriek in het Occitaans.

Inmenging van de staat enz. toelaatbaar en zinnig?

Taal is van iedereen – hoe kan een regering op taalgebied zijn wil opleggen aan de burgers? En hoe zinnig is een dergelijke inmenging? Taal ontwikkelt zich in de regel op eigen wijze, er werken bepaalde mechanismen in die het bijzonder moeilijk maken er kunstmatig invloed op uit te oefenen. In een democratie, waar de vrijheid van meningsuiting als een groot goed wordt gezien, mag de staat eigenlijk alleen optreden wanneer het erom gaat de burgers te beschermen. Het is moeilijk vol te houden dat het Franglais in die zin een gevaar voor de burgers vormt. In veel gevallen wijst het Franglais alleen op het achterblijven van Frankrijk op veel gebieden: als men in Frankrijk de 'marketing' en de reclame-'spot' had bedacht, zouden er Franse woorden voor zijn. De officiële maatregelen hebben dan ook veel tegenstand opgewekt bij schrijvers en journalisten, die dit ingrijpen onterecht en onzinnig vonden. Een journalist van *Le Monde* schreef op 6 april 1994, toen de wet van minister Toubon net aangenomen was: 'Monsieur le Ministre, vous avez fait une connerie!' (Minister, u hebt een stommiteit begaan.)

Effect van de verschillende maatregelen

We hebben hier wel aangegeven wat de aangevoerde argumenten zijn voor deze openlijke oorlog, waaruit de maatregelen tegen buitenlandse (lees: Anglo-Amerikaanse) woorden bestaan en van wie ze uitgaan. Moeilijker is het aan te geven wat de uitwerking van de verschillende maatregelen is, aangezien men niet over een controlegroep beschikt waarmee vergeleken kan worden.

Het ziet ernaar uit dat het gebruik van Anglo-Amerikaanse woorden inderdaad teruggedrongen is in openbare teksten voor binnenlands gebruik, maar in de particuliere sfeer is dat beslist niet zo. Er is daar naar hartenlust gespot met de taalzuivering van Toubon. Zo publiceerde Chiflet in 1994 een boekje met de titel *Sky Mr Allgood!* ('Ciel, M. Toubon!'), waarin een klant in een bar *un écossais sur des rochers* ('Scotch on the rocks') bestelt. Naar buiten toe ontkomen ook de Fransen niet aan het gebruik van een wereldtaal als zij zaken willen doen of wetenschappelijke teksten willen publiceren, en steeds meer Fransen gebruiken dan ook het Engels voor dat doel. Voor veel begrippen houden ze dan gemakshalve de Engelse termen aan, ook wanneer ze zich in het Frans uitdrukken... Gaat Frankrijk af op een vorm van tweetaligheid (Frans voor het binnenland en Engels voor de communicatie met de buitenwereld)? Zover is het nog niet, maar het gebruik van het Anglo-Amerikaans lijkt niet meer tegen te houden daar waar contacten met de 'buitenwereld' onontbeerlijk zijn.

Literatuur

Anthony Lodge, R. (1997), *Le français; histoire d'un dialecte devenu langue*, Arthème Fayard.

Chiflet, J.L. (1994), *Sky Mr Allgood: parlons français avec Monsieur Toubon*, Parijs: Editions Mille et Une Nuits.

Étiemble, René (1954), *Parlez-vous franglais?*, Gallimard.

Guiraud, P. (1965), *Les mots étrangers*, Parijs: PUF, serie 'Que sais-je'.

Hagège, C. (1996), *Le français, histoire d'un combat*, Parijs: Editions Michel Hagège.

Picoche, J. en Marchello-Nizia, Ch. (1994), *Histoire de la langue française*, Nathan Université, tweede druk.

Rey-Debove, J. en Gagnon, G. (1980), *Dictionnaire des anglicismes*, Parijs: Les usuels du Robert.

Thody, Ph. (1995), *Le franglais*, Londen: Athlone.

Walter, H. (1997), *L'aventure des mots français venus d'ailleurs*, Robert Laffont.

Romaanse talen

Het goud in de mond van Figaro: purisme in Italië

Minne G. de Boer

Wanneer Dante (1265–1321) de eerste Italiaanse taalkundige verhandeling schrijft, *De vulgari eloquentia* (Over de welsprekendheid in de volkstaal), is hij er zich van bewust dat taal onstabiel is. Ze kan variëren van plaats tot plaats, ja zelfs binnen een en dezelfde stad, en ook tijdens de duur van een mensenleven kan ze onherkenbaar veranderen. Wie iets duurzaams mee te delen heeft, moet daarvoor een stabiel middel hebben. In Dantes tijd was dat het Latijn, vastgelegd in een gestandaardiseerde vorm die Dante *Grammatica* noemde. In zijn verhandeling is hij vervolgens op zoek naar een variant van de volkstaal die diezelfde gestandaardiseerde functie kan vervullen. Het Italiaans dat daaruit tevoorschijn komt, een soort veredeld Toscaans, heeft daarom diezelfde pretentie van eeuwigheid.

Deze ontstaansgeschiedenis verklaart waarom in de historie van het Italiaans het purisme niet zozeer gericht is op het vermijden van buitenlandse elementen als wel op het handhaven van een ideale norm.

De *Questione della Lingua*

Nadat in de vijftiende eeuw die Italiaanse volkstaal een tijdlang een tweederangspositie gekend heeft, naast het dominerende humanistenlatijn, wordt de kwestie van de norm weer actueel omstreeks 1500, wanneer de opkomst van de boekdrukkunst een sterk argument voor uniformering van de normen vormt. In de discussie hierover, de *Questione della Lingua* genaamd, staat een aantal posities tegenover elkaar. De moderne Florentijnse taal wordt onder meer verdedigd door Machiavelli, die in 1514 in een *Discorso ovvero dialogo in cui si esamina se la lingua in cui scrissero Dante, il Boccaccio e il Petrarca si debba chiamare italiana o fiorentina* (Vertoog oftewel tweespraak, waarin onderzocht wordt of de taal waarin Dante, Boccaccio en Petrarca schreven Italiaans of Florentijns moet heten) zijn fictieve gesprekspartner Dante met zijn eigen argumenten om de oren slaat als hij het levende taalgebruik bepleit. De taal van de verschillende vorstenhoven is het model van Baldassare Castiglione, auteur van *Il Cortegiano* (De Hoveling, 1528), het handboek van de perfecte hoveling, met een verwijzing naar de goede smaak, die bij de hoveling altijd voorop moet staan. De klassieke norm van de grote schrijvers, vooral Petrarca en Boccaccio, is het ideaal van de Venetiaanse kardinaal Bembo, in zijn *Prose della Volgar Lingua* (Essays over de volkstaal, 1525). Hij vindt een klassieke schriftelijke norm veiliger dan een contemporaine omgangstaal van kringen waartoe de schrijver zelf niet behoort.

De norm van Bembo vindt snel ingang; sommige schrijvers, onder wie de grote epische dichter Ariosto, herschrijven hun werk volgens de taalnormen van de Venetiaanse literator. En in Florence zelf ontstaat een discussie, die een kleine eeuw duurt, tussen modernen en klassieken, die uiteindelijk gewonnen wordt door de aanhangers van de klassieke norm, vooral door toedoen van de filoloog Leonardo Salviati (1540–1589). De omgangstaal krijgt dan de status van een dialect, en de literaire elite gaat te rade bij de schrijvers uit het Trecento – de veertiende eeuw –, die het geluk van een vroege geboorte hadden en uit hoofde daarvan geacht werden louter puur Italiaans uit hun pen te laten vloeien.

Deze activiteit mondt uit in een canon van erkende auteurs en een beschrijvend woordenboek, waarin deze met vele citaten vertegenwoordigd zijn. Naar de Academie die dit

woordenboek vervaardigd heeft, wordt het *Il Vocabolario degli Accademici della Crusca* genoemd. Het zag het licht in 1612.

Maurizio Vitale, die de *Questione della Lingua* uitvoerig bestudeerd heeft, heeft een wetenschappelijk referentiekader opgesteld waarbinnen taalzuiverende tendensen besproken en gerubriceerd kunnen worden. In zijn hoofdstuk 'Classicismo e purismo' onderscheidt hij tussen classicisme en purisme op grond van de houding die beide stromingen ten opzichte van de traditie innemen. De classicisten stellen het principe van de *auctoritas* bovenaan: het gezag van de grote schrijvers, waar een grote cultuurtaal niet zonder kan. In de woorden van Bembo: *che tanto sono le lingue belle e buone più o meno l'una dell'altra, quanto elle più o meno hanno illustri e onorati scrittori* ('want de talen zijn des te beter en mooier ten opzichte van de andere naarmate ze meer vermaarde en geëerde schrijvers hebben').

Hun standpunt, speciaal gericht op de literaire productie, is dat een grondige studie van de klassieke schrijvers een voorwaarde is voor het produceren van literaire meesterwerken. Maar de taak van de schrijver is niet zozeer het nabootsen van modellen als wel het wedijveren met de groten in de omstandigheden van de eigen tijd en volgens het taalgebruik van degenen 'die goed spreken'.

Voor puristen is het principe van de *vetustas*, 'de ouderdom', het belangrijkst: zij gaan uit van een ideale periode, een soort gouden tijdperk, waarvan de taal niet meer verbeterd kan worden. In de woorden van Cesari (1760–1828):

> Il Toscano dialetto, e 'l Fiorentino singolarmente, prese una tal grazia, purità, gentilezza e proprietà, che mai la maggior: tutti in quel benedetto tempo del 1300 parlavano e scrivevano bene. I libri delle ragioni dei mercatanti, i maestri delle dogane, gli stretti delle gabelle e d'ogni bottega menavano il medesimo oro.
>
> [Het Toscaanse dialect, en in het bijzonder het Florentijns, kreeg zo'n gratie, zuiverheid, adel en trefzekerheid dat het nooit meer is verbeterd: allen in die gebenedijde tijd van het Trecento spraken en schreven goed. De kasboeken van de kooplui, de registerboeken van de douane, de financiële overzichten van de belastingen en van alle winkels bevatten hetzelfde goud.]

Deze puristen zijn dan ook hevig gekant tegen het taalgebruik van hedendaagse sprekers, dat slechts corrupt kan zijn, en tegen het scheppen van neologismen volgens het principe van de analogie. Slechts het veertiende-eeuwse Toscaans kon hun goedkeuring wegdragen, maar meer om de perfecte structuur van de taal dan om de manier waarop de schrijvers deze gebruikt hebben.

Terwijl dus zowel voor de classicisten als voor de puristen het Trecento het ideaal is, zijn hun motieven heel verschillend, en dus ook de wijze waarop hun idealen hun taalgebruik beïnvloeden.

Purisme in de achttiende en negentiende eeuw

Classicisme blijft de dominerende trend in de zeventiende en een deel van de achttiende eeuw. Buitenlandse talen vormen dan nog geen echte bedreiging. Pas in het midden van de achttiende eeuw komen er vernieuwende politieke en economische ideeën het land binnen, met Milaan als centrum, waarbij de Engelse en vooral de Franse taal als bron van nieuwe invloeden gelden. Als reactie hierop ontstaat er een verzet tegen de buitenlandse invloed, in de gedaante van het echte purisme, het weren van on-Italiaanse invloeden. De term 'purisme' komt uit de Franse cultuur, waar het eerst een godsdienstige, later een taal-

kundige betekenis had. De voornaamste aanhangers van dit purisme omstreeks de eeuwwisseling zijn de reeds genoemde pater Antonio Cesari en markies Basilio Puoti.

Niet iedereen is gecharmeerd van deze tendensen. In de jaren twintig noteert Leopardi in zijn *Zibaldone* (Mengelwerk) talloze taalkundige gedachten. Hierbij neemt hij een dubbele positie in: tegenover de Franse cultuur verdedigt hij de Italiaanse taal, die hij soepeler en creatiever vindt dan de rigide voorschriften van de Franse literatoren, maar aan de andere kant is hij voor een europeïsering van het intellectuele vocabulaire; in zijn ogen zou het absurd zijn dat termen die internationaal een precieze betekenis gekregen hebben, in het Italiaans met andere woorden aangeduid zouden moeten worden dan in de andere Europese talen: dat zou het Italiaans ongeschikt maken als wetenschapstaal.

Manzoni is in dezelfde jaren bezig een moderne taal te scheppen die geschikt is om er een roman in te schrijven die door het hele volk gelezen kan worden. Uiteindelijk baseert hij die taal op de omgangstaal van Florentijnse literatoren. Deze taal wordt na de Italiaanse eenwording (1861) door het nieuwe bewind gepropageerd, onder meer als taal van het onderwijs. In de discussie om de taalnormen zijn er nu drie posities: een gematigde, die deze officiële norm voorstaat; een extreme Florentijnse positie, van de zogenoemde *linguaioli* (marskramers van de taal), die alles wat Florentijns is prefereren, ook al komt het uit de volkswijken; en de puristen, die teruggrijpen op de oude taal. Geen van deze stromingen heeft veel op met buitenlandse invloeden, maar de echte discussie speelt zich af tussen verschillende inheemse Italiaanse normen.

Inmiddels zijn er toch ook nationalistische stromingen te bespeuren in het negentiende-eeuwse Italië. Ze richten zich tegen het manifesteren van buitenlandse invloeden in het openbare leven. Met name gaat het om opschriften op winkels. Hoewel er al uitingen van openbaar purisme te vinden zijn aan het begin van de eeuw, naar het voorbeeld van soortgelijke bewegingen in het jakobijnse Frankrijk, is de belangrijkste daarvan een decreet van de pauselijke regering te Rome, dat buitenlandse opschriften wil weren. In een *Regolamento edilizio e di pubblico ornato per la città di Roma* (Bouw- en welstandsreglement voor de stad Rome) van 12 november 1864 heeft Pius IX verordend:

> Nei muri esterni delle fabbriche non potrà essere impressa, né affissa alcuna iscrizione o pittura che non sia stata dalla magistratura approvata. Le iscrizioni sulle botteghe ed altri luoghi di commercio dovranno essere in lingua italiana, non esclusa, volendosi, la traduzione in altra lingua. Il contravventore è punito con la multa da uno a tre scudi.
>
> [Op de buitenmuren van de gebouwen mag geen enkel opschrift of schilderwerk gedrukt of aangeplakt worden dat niet door de magistratuur is goedgekeurd. Opschriften op winkels en andere plaatsen waar gehandeld wordt, moeten in de Italiaanse taal gesteld zijn, waarbij desgewenst een vertaling in een andere taal niet uitgesloten is. De overtreder wordt gestraft met een boete van een tot drie *scudi*.]

Gedoeld wordt bijvoorbeeld op de *coiffeurs*, de *parfumeurs*, de *bijoutiers* en de *restaurants*, terwijl ook wordt betreurd dat het ultramontaanse *hôtel* verkozen wordt boven het oude Italiaanse woord *locanda*.

Het jonge koninkrijk begint zich bewust te worden van zijn taal. Als na de Frans-Duitse oorlog de Fransen hun taal gaan verdedigen door de oprichting van de *Alliance française*, komt er in Italië een soortgelijke beweging, gestimuleerd onder meer door de invloedrijke dichter Giosuè Carducci, die leidt tot de oprichting van de *Società Dante Alighieri* (1889), oorspronkelijk gezien als middel tot verbreiding en verdediging van de Ita-

liaanse taal. Het is dan ook niet verwonderlijk dat tot de eerste wapenfeiten van deze vereniging weer het terugdringen van de buitenlandse uithangborden behoort. Aangezien de activiteiten van de vereniging allereerst gericht waren op de ondersteuning van het Italiaans onder de talloze emigranten van die tijd, en speciaal op de bescherming van het Italiaans in de gebieden die nog onder vreemde heerschappij stonden, viel de aandacht onmiddellijk op opschriften op de winkels in Zuid-Tirol, die toen zonder uitzondering in het Duits gesteld waren. Ook het opkomende toerisme werd als gevaar gezien: in 1909 wordt er actie ondernomen tegen het verduitsen van de toeristische centra rond het Gardameer.

De twintigste eeuw

De Eerste Wereldoorlog heeft een nieuwe golf nationalisme tot gevolg. In Pirandello's novelle *Berecche e la guerra* (Berecche en de oorlog) kan men lezen hoe na het uitbreken van de vijandelijkheden alles wat Duits is, vervangen moet worden. Ook in het opkomende fascisme is het verband tussen irredentisme en taalpurisme duidelijk: men betreurt het dat de italianisering van Zuid-Tirol, dat nu Alto Adige heet, zo langzaam verloopt, terwijl in dezelfde tijd – bijvoorbeeld in Florence – weer actie ondernomen wordt tegen de *hôtels* en de *coiffeurs*. Een en ander mondt uit in de wet van 2 februari 1923, dus nog maar amper drie maanden na de mars op Rome, waarbij er opnieuw een boete uitgevaardigd wordt op het gebruik van buitenlandse opschriften.

Hoewel er tijdens de hele fascistische periode veel belangstelling is voor het italianiseren van de taal, wordt het purisme van het fascisme pas echt virulent na de Abessijnse crisis (1936), wanneer men geen rekening meer hoeft te houden met Franse en Engelse gevoeligheden. In die tijd verschijnt het ene taaldecreet na het andere. In 1937 wordt bijvoorbeeld de aanspreekvorm *voi* voorgeschreven, ten koste van *Lei*, dat, als verwijzing naar *Vostra Signoria*, gezien wordt als een serviele aanspreekvorm uit de Spaanse tijd, ongeschikt voor de fiere nazaten van de Romeinen. Mussolini ziet dit decreet als een klap in het gezicht van de snobistische burgerij en haar internationalistische aspiraties. Ook worden afkortingen vervangen; zo wordt bijvoorbeeld de *Touring Club Italiano* (TCI) nu een *Consociazione turistica italiana* (CTI). In 1938 wordt het toneel gesaneerd en komt er een verbod op artiestennamen met een buitenlandse klank. In 1939 wordt het verboden om kinderen buitenlandse voornamen als John of Willy te geven. Sommige kranten breiden dit uit tot achternamen en schrijven Chamberlain als *Ciamberlano*. Ook renpaarden die uit het buitenland worden ingevoerd, moeten van naam veranderen. Na het begin van de vijandelijkheden in de Tweede Wereldoorlog is het moment gekomen om al deze verspreide wetgeving te bundelen in een wet van 23 december 1940, waarin ook de buitenlandse winkelopschriften weer opduiken, die kennelijk niet uit te roeien waren. Ditmaal geen belasting, maar een boete die tot vijfduizend lire (van toen) kon oplopen, of een gevangenisstraf tot zes maanden.

Het ontbreekt niet aan journalisten en literatoren die een wit voetje willen halen bij het regime door middel van felle puristische publicaties. *Barbaro Dominio* (Barbaars domein, 1933) van Paolo Monelli is een van die publicaties. Hierin worden honderden suggesties gedaan om woorden te vervangen door hun Italiaanse tegenpolen. Ook andere literatoren doen met de heersende mode mee.

De taalkundigen van die tijd kunnen zich evenmin onttrekken aan de heersende tendensen, maar ze distantiëren zich van onwetenschappelijke excessen. Wel werken ze mee aan een nieuw woordenboek, van een door de fascisten opgerichte *Accademia d'Italia*, die het evenwel niet verder zal brengen dan de letter C. Deze *Accademia* heeft veel aandacht voor de niet-literaire woordenschat en heeft een taaldienst voor speciale beroepsgroepen,

die een vijftiental brochures publiceert. Tegen de buitenlandse invloed wordt voorts een dam opgeworpen door een gematigde vorm van purisme, het neopurisme, dat vooral vertegenwoordigd wordt door Bruno Migliorini. Hij verzet zich niet tegen al ingeburgerde leenwoorden, propageert het geven van een Italiaans jasje aan buitenlandse woorden door de regels van de Italiaanse vormleer toe te passen, en stelt in extreme gevallen zelf nieuwe woorden voor. De bekendste daarvan zijn *primato*, ter vervanging van *record*, en *autista* ter vervanging van *chauffeur*.

Later is een en ander natuurlijk wat weggewuifd, maar aan het eind van de jaren dertig was dit neopurisme heel belangrijk. Migliorini en Giacomo Devoto richtten in 1939 een tijdschrift op dat niet toevallig de naam *Lingua Nostra* (Onze Taal) kreeg. Hierin publiceerden zij hun theoretische artikelen en bespraken ze ook voorgestelde verbeteringen. Devoto publiceerde er ook een aantal studies in over vaktaal: medicijnen, economie of sport, sectoren die door vroegere puristen wat stiefmoederlijk waren bedeeld. Net als zijn Nederlandse tegenhanger bestaat het blad nog steeds en wijdt het veel aandacht aan neologismen, nu echter in minder normatieve zin.

Want na de val van het fascisme waren de sluizen geopend. De aanhangers en meelopers van het oude regime hingen hun huik naar de nieuwe wind, en alras kon de taal niet buitenlands genoeg zijn. Vaak zie je dezelfde mensen die eerst in de nationalistische organisaties zaten, nu tevoorschijn komen met studies over nieuwe woorden. Alberto Menarini is zo'n geval: in 1940 was hij lid van de Accademia d'Italia en in 1951 schreef hij een van de eerste studies over Engels / Amerikaanse invloeden: *Profili di vita italiana nelle parole nuove* (Profiel van het Italiaanse leven in de nieuwe woorden). Migliorini zelf is tot zijn dood in 1975 een voorstander gebleven van een verstandig neopurisme, en is tegelijkertijd een groot verzamelaar geweest van nieuwvormingen. Hierin heeft hij een trend gezet, zodat de recente veranderingen van het Italiaans betrekkelijk goed gedocumenteerd zijn.

In de naoorlogse tijd heeft het Italiaans onder de Romaanse talen het minste verzet tegen de Engelse invloed geboden. Er zijn talrijke staaltjes van te zien, in de taal van de economie, van de natuurwetenschappen, van de informatica en van de sport. Het bekendste is wel de muis van de computer, die niet *il topolino* heet, zoals je zou verwachten, maar *il mouse*. Ook letterwoorden worden vaak ingevoerd in de Engelse volgorde en niet in de Italiaanse. Zo spreekt men van de ziekte *aids* (in verlerlei uitspraakvormen, van [aidz] tot [aidiesse], waar de Romaanse zustertalen Frans en Spaans *sida* gebruiken. Het ontbreken van normatieve en puristische voorschriften is een soort dogma geworden: toen onlangs de Spaanse italianist Manuel Carrera Díaz uitlegde hoe in Spanje de kranten Engelse uitdrukkingen weren door een soort censuur achteraf, werd hij door zijn gehoor van Italiaanse taalkundigen amper geloofd: iets soortgelijks is in Italië ondenkbaar en zou absoluut niet getolereerd worden. Niet dat er geen tegenkrachten aan het werk zijn: de neopurist Arrigo Castellani heeft in een artikel *Morbus anglicus* (De Engelse ziekte) een poging tot verzet gewaagd. Maar over het algemeen vinden dergelijke pogingen weinig weerklank: integendeel, linguïsten zullen zich uitsloven om aan te tonen dat deze Engelse invloed slechts tot de oppervlakte beperkt blijft en de wezenlijke grammaticale structuur niet aantast. Of dit laatste waar is, is nog niet te zeggen, al hebben recente studies (bijvoorbeeld Mancini 1998) wel aangetoond dat de Eurocratentaal van Brussel zelfs in de zinsbouw invloed begint te krijgen.

Literatuur

Carrera Díaz, Manuel (1998), 'Forestierismi: norma italiana e norma europea', in: *L'italiano oltre frontiera*, Convegno Internazionale organizzato dal Centro di Studi Italiani della Katholieke Universiteit Leuven (aprile 1998), da pubblicarsi negli Atti.

Castellani, Arrigo (1987), 'Morbus anglicus', in: *Studi linguistici italiani* 13, pp. 137-153.
Klein, Gabriella (1986), *La politica linguistica del fascismo*, Bologna: Il Mulino.
Mancini, Anna Maria (1998), 'Strutture sintattiche in contesti di euro-politica: analisi di alcune interrogazioni parlamentari', in: *L'italiano oltre frontiera*, Convegno Internazionale organizzato dal Centro di Studi Italiani della Katholieke Universiteit Leuven (aprile 1998), da pubblicarsi negli Atti.
Raffaelli, Sergio (1983), *Le parole proibite. Purismo di stato e regolamentazione della pubblicità in Italia (1812–1945)*, Bologna: Il Mulino.
Vitale, Maurizio (1986), *L'oro nelle lingue*, Milaan / Napels: Ricciardi (hierin 'Classicismo e purismo', pp. 39-66).

Romaanse talen

Taalzuiverheid in het Spaans

Jan Schroten

De Koninklijke Spaanse Academie en het eerste normatieve woordenboek van het Spaans

Op 3 oktober 1714 werd de Koninklijke Spaanse Academie ingesteld door koning Filips v van Spanje. De eerste taak van de toen 24, later 36, leden van de Academie was om een woordenboek van de Spaanse taal te maken. Al in 1726 verscheen het eerste, en in 1739 het zesde en laatste deel, van het 'Woordenboek van Autoriteiten', zoals dit Woordenboek van de Koninklijke Spaanse Academie werd getiteld. Hiermee had het eerste normatieve woordenboek van de Spaanse taal het licht gezien.

De autoriteiten waarop dit woordenboek was gebaseerd, waren schrijvers en geleerden uit de zestiende en zeventiende eeuw (wat nu bekendstaat als de Spaanse Gouden Eeuw) en uit de eeuwen daarvoor. Uit de geschriften van deze autoriteiten werden citaten gekozen die het gebruik lieten zien van een bepaald woord in een bepaalde betekenis; dit werd in het woordenboek opgenomen. Ieder woord werd dus gedefinieerd, en deze definitie werd voorzien van citaten uit de werken van autoriteiten om de gegeven betekenis te ondersteunen.

De leden van de Academie bespraken in geregelde, wekelijkse bijeenkomsten welke woorden, welke definities hiervan en welke citaten zouden worden opgenomen in het woordenboek. Bij een aantal woorden werd een label gezet of een aanduiding gegeven waarmee bijvoorbeeld aangegeven werd dat het woord een 'latinisme' was – een aan het Latijn ontleend woord dat als een vreemd woord gold –, of dat het woord ontleend was aan het Frans, of dat het woord, in de gegeven betekenis, alleen gebruikelijk was in een bepaalde regio (zoals de provincie León), of dat het woord plat of vulgair was.

Vanaf het begin van de werkzaamheden van de Academie was het duidelijk dat sommige woorden en sommige betekenissen in onbruik geraakt waren, en dat nieuwe woorden en nieuwe betekenissen, die door geen enkele autoriteit waren gebruikt, in geletterde kringen gangbaar waren geworden. Het leek onmogelijk, en onwenselijk, het Spaans in het keurslijf te persen van een vroeger stadium. De taal veranderde nu eenmaal en de Academie gaf eens in de zoveel tijd een nieuwe editie uit, met nieuwe woorden en betekenissen. In 1992 zag de eenentwintigste editie het licht.

Het ideale Spaans

Door de eeuwen heen, al ver voor de Renaissance, vinden we tegengestelde karakteriseringen van het ideale Spaans. Het ideale Spaans moet onopgesmukt en natuurlijk zijn, maar niet armoedig; het moet elegant zijn, maar niet overdreven en pedant. Het gebruik van gewone, alledaagse woorden doet natuurlijk aan, maar kan opgevat worden als teken van taalarmoede; het gebruik van onalledaagse, elegante woorden wekt al vlug een pedante indruk.

Een bekende satire op het overmatig gebruik van onalledaagse latinismen in barokstijl is uit 1630, en begint met de volgende (vrij vertaalde) persiflage: 'Wie geletterd wil worden in een dag, lere het potjes (volgende) latijn en het koeter (daarnaast) waals.' De woorden die bekritiseerd worden als te pedant, zijn onder meer *adolescente* 'adolescent' en *exigir* '(ver)eisen', woorden die nu, meer dan 350 jaar later, nog steeds gebruikt worden. Eigen-

lijk behoort de meerderheid van de genoemde en bespotte woorden nog tot de woordenschat van het huidige Spaans, waarvan sommige inderdaad erg deftig en plechtig klinken, maar andere vrij courant. Het bestrijden van specifieke woorden heeft niet veel effect gehad. Sommige van de bekritiseerde woorden zijn verdwenen, maar dat is ook het geval met een aantal in die tijd gewone, alledaagse Spaanse woorden.

Facetten van purisme

De volgende factten van purisme spelen in de Spaanse traditie een belangrijke rol:
- de weerstand tegen overbodige neologismen
- de weerstand tegen vulgaire begrippen
- de weerstand tegen weinig expressief, armoedig taalgebruik.

De weerstand tegen overbodige neologismen

Een constante in publicaties over de zuiverheid of, zoals het in Spaanse geschriften gebruikelijker is te zeggen, de correctheid van het taalgebruik, is de geuite weerstand tegen overbodige neologismen, dus nieuwe woorden die niet nodig zijn. Het gebrek aan noodzaak kan erin gelegen zijn dat er natuurlijke, goede, zuivere, woorden zijn om hetzelfde begrip uit te drukken. Een nieuw woord voor hetzelfde begrip is daarmee overbodig. Een van de vele voorbeelden is het bekritiseerde gebruik van *provisionar* (afgeleid van *provisiones* 'voorraden') in de betekenis van 'bevoorraden'. Er zijn immers al twee zuiver Spaanse woorden die dezelfde betekenis hebben: *abastecer* en *proveer*, en bovendien bestond in een vroeger stadium van het Spaans al de oudere, dus zuiverder, vorm *aprovisionar*, eveneens een afleiding van *provisiones* 'voorraden'.

Noodzakelijke neologismen zoals *fax* 'fax' en *disquete* 'diskette' daarentegen worden zonder morren opgenomen in lijsten van noodzakelijke, niet-overbodige neologismen. Ze worden als noodzakelijk ervaren omdat deze woorden verwijzen naar voorwerpen waarvoor het Spaans nog geen benaming had.

De weerstand tegen vulgaire begrippen

De weerstand tegen vulgaire begrippen uit zich vooral door een weerstand tegen het gebruik van alledaagse, courante woorden om naar de vulgaire begrippen te verwijzen, en hun vervanging door elegant klinkende, minder of niet bekende woorden. Deze deftige, nette woorden voor vulgaire begrippen, die we eufemismen noemen, spelen een belangrijke rol bij schijnbaar overbodige taalveranderingen.

Een prachtig voorbeeld wordt geleverd door de *Don Quijote*, waarin de zich correct uitdrukkende ridder en zijn 'schildknaap', maar eerder knecht, Sancho Panza in discussie raken over welk woord passend is om het begrip 'boeren, een boer laten' te verwoorden. Uiteraard was het begrip voor Don Quijote, maar niet voor Sancho Panza, vulgair. Deze laatste gebruikte het woord *regoldar*, volgens de ridder een van de platste woorden die hij kende; het gepaste woord, volgens hem, was *eructar*, dat Sancho Panza niet blijkt te kennen. Merkwaardig genoeg zijn nu nog, vierhonderd jaar later, beide woorden bekend, en is het tweede nog steeds netter dan het eerste, zoals in het Nederlands *oprispen* netter is dan *boeren*.

Ook het begrip 'braken' wordt als vulgair ervaren, en heeft geleid tot nettere, eufemistische alternatieve woorden of uitdrukkingen. Het gewone Spaanse woord is *vomitar*; eufemistische varianten zijn *arrojar la comida* (dat letterlijk 'het eten uitwerpen' betekent) en *devolver la comida* (dat letterlijke 'het eten teruggeven' betekent).

De weerstand tegen weinig expressief, armoedig taalgebruik

In stijlboeken van het moderne Spaans wordt er veelvuldig op gewezen dat weinig expressief taalgebruik armoedig is, en dat een rijker en gevarieerder taalgebruik wenselijk is.

Een voorbeeld is dat de uitdrukkking *tener buena salud* 'een goede gezondheid hebben' als te weinig expressief en van taalarmoede getuigend wordt gekarakteriseerd. In een rijker, expressiever, taalgebruik verdient het volgens de stijlboeken de voorkeur de uitdrukking *gozar de buena salud* 'van een goede gezondheid genieten' te gebruiken. Hetzelfde geldt voor de povere uitdrukking *dar razones* 'redenen geven', waar de expressievere uitdrukking *aducir razones* 'redenen aanvoeren' beschikbaar is voor de spreker die de rijkdom van de Spaanse taal benut. In beide gevallen wordt de algemenere, vagere term voor een preciezere, dus expressievere term vervangen: 'hebben' wordt vervangen door 'genieten van', en 'geven' door 'aanvoeren'.

De weerstand tegen een algemene vage term waar veel preciezere voorhanden zijn, is ook te vinden in het volgende voorbeeld. Het woord *parafernalia* 'parafernalia' komt, volgens een stijlboek, voor in 'de gesproken en geschreven taal van hen die zich willen voordoen als ontwikkelde mensen'. Meestal kan dit woord veel beter vervangen worden door een nauwkeuriger, dus expressiever woord zoals *utensilios* 'gebruiksvoorwerpen', *utillaje* 'outillage', *equipamentos* 'uitrustingsstukken'.

Taalverrijking wordt opgevat als het kiezen van een nauwkeuriger, exacter woord om het bedoelde begrip tot uiting te brengen.

Houding tegenover leenwoorden

In de *Don Quijote* merkt deze ridder op dat het woord *albogues* 'cimbalen' aan het Arabisch ontleend is, 'zoals alle woorden in onze taal die met *al* beginnen'. En Don Quijote heeft gelijk: *álgebra* 'algebra' is ook ontleend aan het Arabisch, waar *al* 'de, het' het bepaalde lidwoord is. Talen die Arabische woorden lenen nemen dit lidwoord vaak mee, wat maakt dat veel van deze leenwoorden met *al* beginnen.

In het Woordenboek van Autoriteiten uit 1726–1739 vinden we ook bij een aantal woorden de opmerking dat ze aan het Arabisch ontleend zijn. Dit wordt als vaststaand feit gegeven, niet als een reden om het woord te vermijden. Ook latinismen, woorden die aangevoeld worden als onalledaags en recentelijk ontleend aan het Latijn, worden als zodanig gepresenteerd, en niet als ongepaste woorden waarvan het gebruik vermeden moet worden.

De houding van diverse auteurs tegen gallicismen, aan het Frans ontleende woorden, is verschillend. In de verschillende drukken van het Woordenboek van de Koninklijke Spaanse Academie wordt van een aantal woorden opgemerkt dat ze aan het Frans ontleend zijn, maar hun opname maakt dat hun gebruik niet afgekeurd wordt. Niet opgenomen, en dus wel afgekeurd, worden gallicismen die verwijzen naar een begrip waarnaar ook met een al bestaand Spaans woord verwezen kan worden. De strijd tegen de grote toevloed van gallicismen vond vooral plaats in perioden dat Spanje zich cultureel bedreigd voelde door de machtige Franse cultuur.

De anglicismen, aan het Engels – vooral het Amerikaanse Engels – ontleende woorden wekken op zich niet zoveel harde strijd op. Wel is de weerzin tegen een overmatig gebruik van anglicismen vooral toe te schrijven aan de weerzin tegen de steeds groter wordende culturele en technische invloed van de Verenigde Staten. Het hoogtepunt van het tegengaan van anglicismen valt echter samen met een periode waarin de eenheid van de taal een steeds belangrijker rol is gaan spelen. Recente lijsten van anglicismen geven van sommige anglicismen, waarvoor geen beter Spaans alternatief bestaat, alleen de betekenis, en keuren ze daarmee goed, en geven van andere anglicismen niet alleen de betekenis, maar ook een beter, Spaans alternatief, en proberen ze zo uit de taal te weren.

Liever eenheid dan zuiverheid

In 1847 verscheen de beroemd geworden grammatica van het Spaans die Andrés Bello, Venezolaan van geboorte en minister van Onderwijs in Chili, had geschreven toen Spaans-Amerika al een tijdlang onafhankelijk was van Spanje. In het voorwoord van zijn grammatica noemt hij het Spaans 'een door de Voorzienigheid geschonken communicatiemiddel [...] tussen de verschillende naties van Spaanse afkomst die over de twee continenten verspreid zijn'. Daarom, zo lezen we, streeft Bello niet naar een 'bijgelovig purisme'. Hij denkt dat geen Spaanssprekende zich gekwetst zal voelen door de toevloed van nieuwe woorden, ontleend aan oude en vreemde talen; wel moeten overbodige nieuwe woorden vermeden worden. Wat Bello vooral vreesde, was de verbrokkeling van het Spaans, omdat er, door de dekolonisatie, geen centrale instantie meer was die de bevoegheid had de eenheid in stand te houden.

De Koninlijke Spaanse Academie is sinds de jaren vijftig van deze eeuw in nauw contact getreden met de zusteracademies in de landen van de Spaanssprekende wereld, teneinde vooral de toevloed van neologismen het hoofd te kunnen bieden. Er wordt niet naar gestreefd om de vele nieuwe begrippen van zuivere, klassieke Spaanse woorden te voorzien, maar om te vermijden dat hetzelfde begrip in ieder Spaanssprekend land anders verwoord wordt. Dit is in een paar gevallen al gebeurd. Het begrip 'auto' wordt in Spanje met *coche*, in de meeste delen van Amerika met *carro* verwoord. In de meeste discussies komt naar voren dat het belangrijker is om hetzelfde woord voor hetzelfde begrip te hebben in de hele Spaanssprekende wereld dan om te vermijden dat een anglicisme als *carro* (van het Amerikaans-Engelse *car*) zijn intrede doet. In dit geval is de verbrokkeling niet te vermijden geweest: beide woorden zijn al te gewoon om te proberen een van beide in de ban te doen. Iets vergelijkbaars heeft zich met het begrip 'computer' voorgedaan: het Franse woord *ordinateur* heeft in Spanje zijn intrede gedaan in de vorm *ordenador*, terwijl in Spaans-Amerika het anglicisme *computador* of *computadora*, van *computer*, gebruikt wordt. Dit anglicisme is in Spanje inmiddels ook al vrij gebruikelijk geworden.

De inspanningen van de taalacademies van de Spaanssprekende wereld zijn er steeds meer op gericht de eenheid in de taal te bewaren door nieuwe begrippen op dezelfde manier te verwoorden. Het bestrijden van anglicismen en het propageren van zuiver Spaanse woorden komen op de tweede plaats. Wel heeft de culturele en technische overheersing door de Verenigde Staten gemaakt dat waar mogelijk de toevloed van anglicismen tegen wordt gegaan.

Literatuur

Agencia EFE (1994), *Manual de español urgente* (tiende verbeterde en vermeerderde druk van het *Manual de estilo*), Madrid: Cátedra.

Bello, Andrés (1903), *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos*, achtste druk, Parijs: Chervoviz (eerste druk 1847, Santiago de Chile).

Casares, Julio (1969), *Introducción a la lexicografía moderna*, Madrid: RFE, Anejo 52.

Gómez Torrego, Leonardo (1995), *El léxico en el español actual: uso y norma*, Madrid: Arco / Libros.

Lázaro Carreter, Fernando (1972), *Crónica del Diccionario de Autoridades (1713–1740)*, Madrid: Real Academia Española.

MAP (Ministerio para las Administraciones Públicas) (1990), *Manual de estilo del lenguaje administrativo*, Madrid.

Real Academia Española (1726–1739), *Diccionario de Autoridades* (Diccionario de la lengua castellana, en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las phrases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua), Madrid.

Real Academia Española (1992), *Diccionario de la Real Academia Española*, 21e druk, Madrid.
Sarmiento, Ramón (1997), *Manual de correción gramatical y de estilo*, Madrid: Sociedad General Española de Librería.
Schroten, Jan (1994), *Variaties en grenzen van het Spaans*, 2e druk, Bussum: Coutinho.
Spaulding, Robert K. (1971), *How Spanish Grew*, Berkeley etc.: University of California Press.

Taalzuiverheid in het Catalaans

Jan Schroten

De sprekers van het Catalaans

Catalaans is de taal van de bevolking van Catalonië, waarvan Barcelona de hoofdstad is, van de stad en de provincie Valencia en van de Balearen, de eilandengroep waarvan Majorca en Menorca deel uitmaken. Deze gebieden en eilanden zijn een onderdeel van Spanje, en de bevolking van deze gebieden en eilanden in Noordoost-Spanje spreekt niet alleen Catalaans, maar ook Spaans. Het gaat dus om tweetalige gebieden en eilanden waarvan de bevolking in overgrote meerderheid beide talen machtig is en gebruikt.

De situatie van het Catalaans

Het Catalaans is een regionale taal, de taal van de bevolking van enkele provincies van Spanje. Het is geen nationale taal, de taal van de bevolking van een land. Het Catalaanse heeft dus dezelfde positie als het Fries in Nederland, dat ook een regionale taal is naast de nationale taal het Nederlands. Andere regionale talen in Spanje zijn het Galicisch in Noordwest-Spanje en het Baskisch in het Baskenland. De nationale taal van al deze gebieden is die van Spanje, het Spaans.

Nationale talen hebben in de Europese Unie voorrechten boven regionale talen: er worden vertaal- en tolkvoorzieningen voor bekostigd, en ze hebben meer prestige. De Catalanen streven er dan ook naar dat hun taal bij de Europese Unie officieel erkend wordt, en daarmee recht krijgt op tolk- en vertaalvoorzieningen, en meer prestige verkrijgt. Ze benadrukken dat het aantal sprekers van het Catalaans, ongeveer 6 miljoen, niet onderdoet voor het aantal sprekers van het Deens, een nationale taal binnen de Europese Unie. Het aantal sprekers van het Catalaans is voor een regionale taal bijzonder groot.

Het Catalaans wordt gesproken in een welvarend en modern gebied, niet alleen in vergelijking met andere gebieden binnen Spanje, maar ook in vergelijking met andere delen van de Europese Unie. Veel regionale talen worden in arme of minder welvarende gebieden van een land gesproken. Het Catalaans is dus ook in dit opzicht uitzonderlijk.

Catalaans en Spaans

De 'autonome provincie' Catalonië heeft, zoals de andere 'autonome provincies' van Spanje, een grote mate van zelfstandigheid. De zelfstandigheid en het specifieke karakter van Catalonië worden weerspiegeld in de wetten die bepalen dat alle bewoners van deze regio Catalaans moeten beheersen. Als onderdeel van het Spaanse koninkrijk zijn de Catalanen, zoals alle Spanjaarden, verplicht ook Spaans te beheersen. De tweetaligheid is dus wettelijk vastgelegd. Scholen moeten hun leerlingen onderwijs bieden in het Catalaans en over het Spaans. Een vergelijkbare situatie doet zich voor in Valencia en op de Balearen. In Valencia is het Valenciaans, een variant van het Catalaans, de wettelijk erkende regionale taal van deze 'autonome provincie'.

Het Catalaans is daarmee de taal van tweetaligen. Er is vrijwel geen spreker van het Catalaans die niet ook het Spaans machtig is.

Bedreigingen voor het Catalaans

De tweetaligheid van vrijwel alle Catalanen heeft als gevolg dat het Catalaans bedreigd wordt door het Spaans, de taal die de sprekers van het Catalaans ook beheersen en gebruiken, en die nationaal en internationaal veel belangrijker is. Deze bedreiging wordt vergroot door de vele overeenkomsten tussen Catalaans en Spaans, die verwante talen zijn. Het zuiver houden of zuiver maken van het Catalaans bestaat dan ook in de eerste plaats uit het opsporen van Spaanse invloeden, en het kweken van bewustzijn bij de sprekers van het Catalaans dat hun taal onderhevig is aan deze invloed. Daarmee wordt voorkomen dat het Catalaans een dialect wordt van het Spaans en ophoudt een zelfstandige taal te zijn.

Daarnaast bestaan er vele varianten van het Catalaans, afhankelijk van de stad of het dorp of de stadswijk waar het gesproken wordt, en van de sociale klasse van de sprekers. Als deze varianten te ver uit elkaar groeien, leidt dit tot onderlinge onverstaanbaarheid, wat ook een bedreiging voor het Catalaans vormt.

Aan deze bedreigingen wordt het hoofd geboden door het bestaan van een beschaafde, algemene variant van het Catalaans, die als norm geldt en op school onderwezen wordt, en waarin geschreven wordt. Deze norm bindt de varianten van het Catalaans en werpt een dijk op tegen de invloed van het Spaans op het Catalaans.

Verschillen en overeenkomsten tussen Spaans en Catalaans

Een Spanjaard uit een andere streek van Spanje verstaat het Catalaans niet. Voor mensen die Spaans kennen is het lezen van een Catalaanse krant, of van een boek in het Catalaans, niet zo heel erg moeilijk. Niet in uitspraak, maar wel in woordenschat en woordvormen vertonen Spaans en Catalaans grote overeenkomsten. Met behulp van een woordenboek levert het begrijpen van geschreven Catalaans geen grote problemen op. In dit opzicht is het Catalaans voor iemand die Spaans kent te vergelijken met het Italiaans of het Portugees: verstaan is moeilijk, als het om Italiaans gaat, of onmogelijk, als het om Portugees gaat, maar lezen is niet zo moeilijk. Het gaat dan ook om nauw verwante talen, die Romaanse talen genoemd worden. Ze stammen af van het Latijn, dat na de val van het Romeinse Rijk in 476 langzaam uiteenviel in de verschillende talen die nu bestaan, de Romaanse talen. Deze talen hebben veel woorden en woordvormen met elkaar gemeen, maar vertonen grote verschillen in uitspraak en aanzienlijke verschillen in woorden voor alledaagse begrippen.

De *Renaixença* van het Catalaans

De *Renaixença*, de wedergeboorte en Renaissance van het Catalaans, vond plaats in de vorige eeuw, omstreeks 1830.

Het Catalaans was in de Middeleeuwen een belangrijke geschreven taal geweest van het toen zelfstandige en machtige Catalonië. Dit gebied viel vanaf de zestiende eeuw onder Spaanse heerschappij en de geletterde bevolking schreef niet langer meer in het Catalaans, maar in het Spaans. De dagelijkse omgangstaal bleef het Catalaans.

De *Renaixença* van het Catalaans hield in dat het Catalaans weer gebruikt ging worden als schrijftaal, omdat er een belangrijke literaire beweging ontstaan was die Catalaanse literatuur voortbracht. Hierdoor gingen Catalanen weer Catalaans lezen. In de roerige tijden tussen 1830 en 1975, met perioden van dictatuur en burgeroorlog, groeide de Catalaanse literatuur in kwaliteit en kwantiteit.

Met het ontstaan van een literaire traditie ontstond er een algemene wens naar een uniforme en bruikbare spelling, een hanteerbaar en betrouwbaar normatief woordenboek en regels voor woordvormen. Ook onderwijs in het Catalaans is pas goed mogelijk als er overeenstemming bestaat over de norm, en als deze op schrift gesteld is.

De 'normativisering' van het Catalaans

Het ontwerpen en vastleggen van de norm van het Catalaans, de 'normativisering', is tot stand gebracht door een chemisch ingenieur, Pompeu Fabra, die leefde van 1868 tot 1948. Nadat hij enkele jaren als leraar wiskunde en scheikunde buiten Catalonië gewerkt had, werd hij door het *Institut d'Estudis Catalans* (Instituut van Catalaanse Studies), de door het regionale bestuur ingestelde instelling voor het Catalaans, aangesteld om een norm voor het Catalaans te ontwerpen en ingang te doen vinden. Vanaf 1917 publiceerde hij de werken die de norm van het Catalaans vastlegden met betrekking tot de spelling (1917), de grammatica (1924), de vervoeging van de werkwoorden (1926) en de woordenschat (1932) van het correcte, zuivere Catalaans. Zijn voorstellen verwierven de algemene instemming en werden door officiële regionale instanties aanvaard, en zijn zo de algemene norm geworden van het geschreven Catalaans, zoals dat ook op school wordt onderwezen.

Zijn succes kan vooral toegeschreven worden aan de algemeen gevoelde wens van Catalanen om over een norm te beschikken, wat zijn voorstellen in vruchtbare bodem deed vallen. Ook de kwaliteit van zijn voorstellen, en de heldere en logische vorm waarin deze gegoten werden, droegen bij tot het welslagen van de onderneming om voor het Catalaans een door Catalanen aanvaarde norm te ontwerpen.

Ongewenste woorden in het Catalaans

In de loop van deze eeuw zijn er veel discussies gevoerd over de woorden die in het Catalaans ongewenst zijn, de zogenoemde barbarismen, woorden die tegen het taaleigen ingaan.

Verreweg het grootste aantal ongewenste woorden zijn die woorden die aan het Spaans ontleend zijn en in het Catalaans ingeburgerd dreigen te raken, ook al bestaat er een goed echt Catalaans woord voor. Een voorbeeld is een in heel Spanje bekende vissoort, de heek, die in het Catalaans *lluç* genoemd moet worden, en in het Spaans *merluza*. De benaming *merlussa* in het Catalaans laat duidelijk zien dat een aan het Spaans ontleend woord gebruikt wordt, in plaats van het zuiver Catalaanse woord. Ook het in Nederland niet onbekende Spaanse woord *sombrero* 'hoed' wordt door veel Catalanen *sombrero* genoemd in hun Catalaans, terwijl er twee zuiverder Catalaanse benamingen zijn die de voorkeur verdienen: *barret* en *capell*.

Puristen wijzen sprekers van het Catalaans erop dat hun Catalaans zo weinig mogelijk, en het liefst helemaal geen, aan het Spaans ontleende woorden moet bevatten, in ieder geval niet in de taal die ze schrijven. Maar sprekers die veel aan het Spaans ontleende woorden in het Catalaans gebruiken, zijn zich daar vaak niet van bewust en kennen ook vaak niet het zuiverder Catalaanse woord.

Catalaanse schrijvers, zowel literaire als niet-literaire, vervullen een voorbeeldfunctie, net zoals personen die in een gezaghebbende rol optreden op de Catalaanse radio en televisie. Ze laten zien en horen wat echt, zuiver Catalaans is, Catalaans dat ontdaan is van een overmaat aan Spaanse invloeden.

Woordenboeken waarin vermeld staat welke woorden vermeden moeten worden en welke woorden de voorkeur verdienen, laten zien welke onzuiverheden het Catalaans binnengeslopen zijn. Uit deze Catalaanse woordenboeken van ongewenste barbarismen blijkt de omvang van de onzuiverheden in het Catalaans, die in grote meerderheid door het Spaans veroorzaakt zijn. Als voorbeeld nemen we het woordenboek van Joan Miravitlles. Het bevat ongeveer zesduizend barbarismen, in meerderheid vrij courante woorden voor vrij courante begrippen, die aan het Spaans ontleend zijn en waarvoor een zuiverder Catalaanse vorm of een zuiverder woord bestaat, dat achter het barbarisme wordt opgenomen.

Andere woordenboeken van dit type laten vergelijkbare hoeveelheden woorden zien die blijkbaar gebruikt worden en de zuiverheid van het Catalaans bedreigen.

De onzuiverheid waar deze woordenboeken zich op richten, kan een pure spellingkwestie betreffen, een spelfout die aan het Spaans is toe te schrijven, een verkeerde uitgang, die in het Spaans wel en in het Catalaans niet gebruikelijk is, of een Spaans woord waarvoor het Catalaans een ander, zuiverder woord kent.

In staatje 1 is een tiental barbarismen uit dit woordenboek opgenomen. Het gaat hier om barbarismen die met *a* beginnen waarin duidelijk het onzuivere Catalaanse woord aan het Spaans ontleend is, en het zuiver Catalaanse woord een heel andere vorm heeft.

	Catalaanse woord:		
Ontleend	*Catalaans*	*Betekenis*	*Spaans woord*
abrelatas	obrellaunes	'blikopener'	abrelatas
acera	andana	'trottoir'	acera
ajedrès	escacs	'schaakspel'	ajedrez
albòndiga	mandonguilla	'gehaktbal'	albóndiga
alfombra	catifa	'vloerkleed'	alfombra
almeja	copinya	'mossel'	almeja
amapola	rosella	'klaproos'	amapola
anaquel	lleixa	'schap'	anaquel
anteojo	ullera	'verrekijker'	anteojo
apellido	cognom	'achternaam'	apellido

Staatje 1. Tien Spaanse woorden die in het Catalaans gebruikt worden, en het Catalaanse woord dat de voorkeur verdient

In veel woorden die in dit woordenboek als barbarismen zijn opgenomen, gaat het om kleine verschillen tussen het onzuivere en het zuivere Catalaanse woord, verschillen die wel laten zien dat de twee talen uit elkaar gegroeid zijn, maar toch nauw verwant zijn. Een tiental voorbeelden die beginnen met de letter *b* is in staatje 2 opgenomen.

	Catalaans woord:		
Ontleend	*Catalaans*	*Betekenis*	*Spaans woord*
bactèria	bacteri	'bacterie'	bacteria
bandido	bandit	'bandiet'	bandido
barato	barat	'goedkoop'	barato
beato	beat	'vroom'	beato
beso	bes	'kus, zoen'	beso
biberón	biberó	'zuigfles'	biberón
blanco	blanc	'wit'	blanco
bombero	bomber	'brandweerman'	bombero
bordo	bord	'boord (van schip)'	bordo
botellín	botellata	'(bier)flesje'	botellín

Staatje 2. Tien Spaanse woorden die in het Catalaans worden gebruikt en het verwante zuiver Catalaanse woord

Uit dit staatje wordt duidelijk dat Catalaanse woorden vaak een andere uitgang hebben dan de verwante Spaanse woorden. Door een lijstje als dit worden Catalanen opmerkzaam

gemaakt op een algemeen verschil tussen Spaans en Catalaans, en worden ze opgeroepen om Spaanse uitgangen in het Catalaans te mijden.

In staatje 3 is een tiental met de letter *c* beginnende woorden bijeengebracht die in hun leenvorm in het Catalaans worden gebruikt, met daarachter het echte Catalaanse woord, de betekenis, en het overeenkomstige Spaanse woord. De zuivere Catalaanse vorm wijkt op ondergeschikte punten af van de aan het Spaans ontleende vorm, wat maakt dat de gebruiker van het woordenboek ook wordt gewezen op de grilligheid van de verschillen tussen het Spaans en het echte, zuivere Catalaans.

Catalaans woord:			
Ontleend	*Catalaans*	*Betekenis*	*Spaans woord*
cámara	cambra	'kamer'	cámara
campeó	campió	'kampioen'	campeón
candado	cadenat	'hangslot'	candado
capilla	capella	'kapel'	capilla
capullo	capoll	'bloemknop'	capullo
carga	cárrega	'last'	carga
caudal	cabal	'kapitaal'	caudal
cautiu	captiu	'gevangen'	cautivo
cegar	encegar	'verblinden'	cegar
cenefa	sanefa	'boordsel'	cenefa

Staatje 3. Tien Spaanse woorden die in het Catalaans worden gebruikt en de zuiver Catalaanse woorden

Het aantal van zesduizend woorden die opgenomen zijn in dit woordenboek van barbarismen, is indrukwekkend hoog. Dit soort boeken vindt gretig aftrek en wordt kennelijk veelvuldig geraadpleegd. De vraag is hoe dit te verklaren valt.

Het belang van zuiver Catalaans

Op het eerste gezicht lijkt de situatie van het Catalaans zorgwekkend, vanwege de volgende twee omstandigheden:

- Het Spaans, de nationale taal, moet ook door alle Catalanen beheerst worden en is niet alleen de nationale taal, maar ook een wereldtaal met veel meer prestige.
- Het Spaans en het Catalaans lijken op veel punten, vooral in de woordenschat, erg op elkaar vanwege de gemeenschappelijke afkomst. De grote hoeveelheid ontleningen aan het Spaans en het binnensluipen van verkeerde, Spaanse uitgangen lijken erop te wijzen dat het Catalaans massaal aan het verspaansen is.

De grote omzet aan boeken die zuiver Catalaans leren, en die attenderen op binnengeslopen Spaanse invloeden, lijkt erop te wijzen dat de Catalanen zich onzeker voelen, hulp nodig hebben bij het zuiver houden van hun eigen taal en hun taal aan het verliezen zijn.

Niets is minder waar dan deze gevolgtrekking. De grote aandacht voor het zuivere, echte Catalaans die zich uit in een grote omzet van boeken over dit onderwerp, is toe te schrijven aan de inhaalslag die zich al enkele tientallen jaren aan het voltrekken is. Deze inhaalslag vindt plaats omdat Catalonië tussen 1939, het einde van de Spaanse Burgeroorlog, en het begin van de jaren zeventig onder een dictatuur zuchtte waaronder het openbare gebruik van het Catalaans, dus ook onderwijs in en over het Catalaans, verboden was. Pas sinds het midden van de jaren zeventig is het onderwijs in en over het Catalaans op

gang gekomen. Oudere Catalanen die geen Catalaans onderwijs mochten en konden krijgen, kunnen het dan ook vaak niet (goed) schrijven, ook al spreken ze het dagelijks.

De pogingen om Spaanse invloeden op het Catalaans te weren, door columns in kranten en het publiceren van woordenboeken van barbarismen, weerspiegelen de wens van de Catalanen om zoveel mogelijk bevrijd te worden van de gevolgen van de dictatuur. De grote omzet in dit soort boeken, en de bedoeling van de auteurs, is om de Catalanen gevoelig te maken voor de verschillen tussen het Catalaans en het Spaans. De omstandigheden maken nu eenmaal dat alle sprekers van het Catalaans ook Spaans moeten beheersen en gebruiken. Deze tweetaligen moeten een open oog krijgen voor de vele verschillen die er tussen de twee talen zijn. Niemand zal verwachten dat de koper van een woordenboek van barbarismen zijn taal direct van deze barbarismen zuivert. Wel kan men verwachten dat het taalgebruik bewuster zal worden en dat vooral het geschreven taalgebruik een zuiverder vorm van Catalaans zal opleveren.

De hoeveelheid Spaanse invloeden in het Catalaans die gesignaleerd worden, lijkt erg hoog: zesduizend woorden in een woordenboek van barbarismen. Nadere analyse leert dat veel opgenomen woorden alleen spelfouten bevatten, dat een aanzienlijk aantal andere woorden fouten in uitgangen betreft die eenvoudig te voorkomen zijn, wat de echt genoemde verschillen met de helft terugbrengt. En deze woorden worden natuurlijk niet gevonden in de taal van elke spreker van het Catalaans, maar in die van alle Catalanen tezamen. Tienduizenden andere woorden van het Catalaans zijn blijkbaar niet onzuiver en zijn niet opgenomen in een woordenboek van barbarismen.

Een effect van de inhaalslag die het Catalaans levert, is dat het publiceren van tweetalige woordenboeken gestimuleerd wordt, en gesubsidieerd, wat ook het bestaan van een vrij omvangrijk Catalaans-Nederlands tweetalig woordenboek, van Ann Duez en Bob de Nijs, verklaart.

Literatuur

Badía Margarit, Antonio (1962), *Gramática catalana*, 2 delen, Madrid: Gredos.

Coromines, Joan (1971), *Lleuvres i converses d'un filòleg*, Barcelona: Club Editor.

Diccionazi manual de la llengua catalana (1991), Barcelona: Bibliograf (Vox Barcanova).

Duez, Ann en Bob de Nijs (1993), *Diccionari Català-Neerlandès*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Fabra, Pompeu (1956), *Gramàtica catalana*, Barcelona: Teide.

Fabra, Pompeu (1980), *La llengua catalana i la seva normalització*, Barcelona: Edicions 62.

Ferrater, Gabriel (1981), *Sobre el llenguatge*, Barcelona: Quaderns Crema.

Hualde, José Ignacio (1992), *Catalan*, Londen / New York: Routledge (Descriptive Grammars).

Figueras, Esperança en Rosalina Poch (1973), *Nou vocabulari de barbarismes*, Barcelona: Barcino.

Miravitlles, Joan (1982), *Diccionari general de barbarismes i altres incorreccions*, Barcelona: Claret.

Quintana, Arturo (1973), *Handbuch des Katalanischen*, Barcelona: Barcino.

Schroten, Jan (1994), *Variaties en grenzen van het Spaans*, 2e druk, Bussum: Coutinho.

Siguan, Miquel (1992), *España plurilingüe*, Madrid: Alianza (Engelse vertaling: *Multilingual Spain*, Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1993 (European Studies on Multilingualism)).

Yates, Allen (1975), *Catalan*, Londen: Hodder and Stoughton (Teach Yourself Books).

Eén taal, zeven stemmen. 'Zuiver' Portugees: een taalkundige utopie?[1]

M.C. Augusto

'Het taalgebruik, net als het lichaam, moet zich kleden naar gelang de gelegenheid.'
R. Bluteau, *Prosas Portuguesas*, 1728

Inleiding: kleine geschiedenis van het Portugese purisme

Net als in veel andere landen is het in Portugal vooral de Academie der Wetenschappen, de *Academia Real das Ciências*, die zich heeft opgeworpen als de hoedster van de Portugese taal. Zij heeft getracht de normen op te stellen waarbinnen de Portugese taal zich diende te bewegen, en aan de hand waarvan fnuikende ongerechtigheden uit de taal konden worden verwijderd. Hiertoe werd in 1780 besloten tot de vervaardiging van een woordenboek, waarin het Portugees in zijn meest zuivere vorm zou moeten worden vastgelegd. Helaas is dit eerbiedwaardige instituut er tot op heden niet in geslaagd dit voornemen tot een goed einde te brengen. Weliswaar verscheen in 1793 een eerste deel, dat de letter A omvatte, maar vervolgens werden de werkzaamheden opgeschort. Pas honderddrieëntachtig jaar later, in 1976, liet de Academia opnieuw van zich horen met een hernieuwde uitgave van dit eerste deel, uiteraard geheel herzien conform de eigentijdse normen en methoden.

Toch was het niet de Academia die als eerste een poging heeft gedaan de Portugese woordenschat te beschrijven. Al in 1712 was de jezuïet Raphael Bluteau begonnen met de publicatie van een *Vocabulário Portuguez e Latino*, dat in 1721 werd voltooid en al vijf jaar later werd gevolgd door een tweedelig supplement. Dit werk zou als basis dienen voor alle latere Portugese woordenboeken.

In 1789 verscheen de eerste uitgave van wat tot in onze eeuw het belangrijkste woordenboek van het Portugees is gebleven, ironisch genoeg samengesteld door een Braziliaan. António de Morais e Silva had te Coimbra gestudeerd en had zich ontwikkeld tot een uitmuntend kenner van de Portugese taal. Zijn woordenboek blonk uit door de deskundige wijze waarop de belangrijkste lemma's door citaten werden geïllustreerd. In 1949–1958 verscheen de tiende en meest recente editie van dit nog steeds waardevolle werk.

Effectieve maatregelen van overheidswege om de teloorgang van de zuivere taal een halt toe te roepen zijn tamelijk schaars te noemen. De onderwijshervormingen van de energieke markies van Pombal (1699–1782) vormen hierop een belangrijke uitzondering. Onder zijn bewind werd het normatieve karakter van de standaardvorm van het Portugees sterk gestimuleerd. Zo werd onder meer in de Braziliaanse kolonie een verbod op het gebruik van inheemse talen uitgevaardigd. Bovendien werd het verplichte onderwijs in de Portugese taal ingesteld en werden ook op de universiteiten in dit verband belangrijke vernieuwingen doorgevoerd.

Toch zijn het in het verleden vooral talrijke particuliere initiatieven geweest die zich tegen allerhande taalkundige zonden verzetten. In 1606 hekelde Nunes de Leão in zijn *Origem da Língua Portuguesa* het woordgebruik van 'plebejers of idioten' waar het meer beschaafde deel der natie zich verre van diende te houden. Zo gispte hij de blijkbaar in zijn tijd gangbare uitdrukkingen als *focinho* ('snuit') voor 'gezicht' en *vindimar* ('druiven plukken') voor 'doden'. Ook de eerder genoemde Raphael Bluteau keerde zich tegen de zijns inziens bezoedelende invloeden van de volkstaal. Zo stoorde hij zich bijvoorbeeld aan het

gebruik van *cagalume* ('lichtschijter') voor 'gloeiworm', dat, zo argumenteerde hij, 'een stinkende verwijzing naar latrines en riolen' vormde en derhalve niet in serieuze verhandelingen thuishoorde. Hij introduceerde het betamelijker *pirilampo* (afgeleid van de wetenschappelijke Latijnse benaming voor dit diertje), dat weliswaar ingang heeft gevonden in het officiële Portugese taalgebruik, maar het gebruik in de volkstaal redelijk onaangetast heeft gelaten. Hier blijkt de benaming *cagalume* vooralsnog favoriet, tezamen met vergelijkbaar sprekende varianten als *luzecú, lume-em-cú* ('lichtkontje') en *abrecú* ('kontjeopen').

Maar ook minder beeldende woorden waren in de ogen van sommige puristen te 'volks' om in de standaardtaal te worden opgenomen. Cândido Lusitano (1719–1773), in zijn werk *Reflexões sobre a Língua Portuguesa*, rubriceerde woorden als *abocanhar* ('hekelen', letterlijk 'bijten, afkluiven'), *bêbado* ('dronkenlap') als verwerpelijke plebeïsmen, die door de 'tolerante lichtzinnigheid' dreigden zich een plaats in de standaardtaal te verwerven. Hoewel deze woorden nog steeds, en in alle onschuld, een onderdeel vormen van het dagelijkse taalgebruik, worden zij in bestaande woordenboeken nog steeds gebrandmerkt als 'volkstaal'. In het geval van *bêbado* bijvoorbeeld wordt nog steeds de voorkeur gegeven aan de term *embriagado* ('beschonkene'), dat echter nauwelijks in de spreektaal wordt gebezigd. Opvallend genoeg toonde Lusitano zich veel toeschietelijker tegenover woorden van vreemde oorsprong die hun weg in het Portugees hadden gevonden. Zoals in het geval van uit het Frans afkomstige woorden als *abandonar* en *charlatão*. Pogingen om de taal van dergelijke invloeden te zuiveren rekende hij tot puristische excessen.

Toch was het, naast de onzuivere volkstaal, juist de invloed van het Frans die veel puristen zorgen baarde. De pogingen om de gallicismen in de taal terug te dringen, al aanwijsbaar in de achttiende eeuw, culmineren in 1827 in de uitgave van een glossarium van Franse woorden en uitdrukkingen die het Portugese vocabulaire hadden weten binnen te dringen. De auteur, Fr. Francisco de S. Luís, hoopte door deze inventarisatie het alom aanwezige 'Franse denken' uit te bannen. De inspanningen der puristen ten spijt behoorde een auteur als Eça de Queirós (1845–1900), wiens proza was doorspekt met gallicismen, tot de meest geliefde én geïmiteerde schrijvers van zijn tijd, zowel in binnen- als in buitenland. Dit verhinderde hem overigens niet om in een kritisch artikel de draak te steken met de overheersende invloed van de Franse cultuur. Hierin pareert hij, met de fijnzinnige ironie die hem zo karakteriseert, de kritische receptie van zijn eerdere uitspraak dat Portugal een land is dat 'is vertaald uit een onberispelijk Frans'. Zichzelf corrigerend constateert hij dat deze uitspraak had moeten luiden: 'Portugal is een land dat vertaald is uit koeterwaals Frans' (Queirós z.j.:322-343).

Aan de andere kant moet worden erkend dat de meeste puristen toch een opening hielden, zij het met de nodige aarzeling en voorzichtigheid, voor 'natuurlijke' veranderingen van de taal zoals die worden veroorzaakt door maatschappelijke veranderingen, en het gebruik van, om in hedendaagse termen te spreken, bepaalde neologismen en leenwoorden. Nunes de Leão presenteert zo een lijst van allerhande termen uit talen als het Frans, Italiaans en Duits, die hij nodig achtte om de nieuwe uitvindingen van zijn tijd te kunnen benoemen. Ook Bluteau stelt zich welwillend op tegenover deze 'vreemde' invloeden en noemt drie redenen die het ontlenen van woorden uit andere talen acceptabel maken: uit armoede, uit elegantie, en uit fatsoen, 'ter zuivering van de woordkunst'. Zo introduceert hij op het Frans gebaseerde woorden als *destacar, animosidade, bloquear, chaminé*. Ook de achttiende-eeuwse auteur Luís Verney breekt een lans voor deze vorm van tolerantie, met als argument dat zo beter kan wordt uitgedrukt wat men zeggen wil. Met verve verdedigt hij het gebruik van *pensar* 'denken', omdat dit in zijn ogen meer omvattend is dan het zuiverder Portugese *considerar* 'overdenken, beschouwen' of *meditar* 'overwegen, uitdenken'.

Dit geldt ook voor woorden als *advogado* 'advocaat', in plaats van *letrado* 'geleerde', *berlinda* 'reiskoets', *estufa* en *sege* (soorten wagens). Interessant is zijn verdediging van het gebruik van het 'volkse' *porco* (varken), een woord dat nog tot heden in sommige meer provinciale delen van Portugal door een scrupuleuze spreker wordt voorzien van een excuserend *com sua licença* ('pardon', letterlijk 'met uw welnemen').

Door het uitblijven van een gerichte activiteit van de Academia lijkt in onze eeuw de regelgeving, vooral waar het het lexicon betreft, voornamelijk afhankelijk van particuliere initiatieven. In het geval van de spelling ligt de situatie echter anders.

De spellingkwestie

Een bron van felle controverses, meer nog dan in het geval van het lexicon, vormt de standaardisering van de spelling van de Portugese taal. Dit wordt bewezen door de vele vruchteloos gebleven initiatieven, overigens aan beide zijden van de Atlantische Oceaan.

Hoewel de problematiek van de spelling reeds in de zestiende eeuw ter sprake werd gebracht door João de Barros en Fernão de Oliveira, is het de eerder genoemde Nunes de Lião geweest die de kwestie voor het eerst op een gestructureerde wijze heeft aangepakt. Tot dan toe balanceerden de spellingdeskundigen onzeker tussen gewoonteregels, de etymologie en de woordklank die zij in de praktijk hoorden en die zij op een zo getrouw mogelijke wijze trachtten vast te leggen. Maar sinds de achttiende eeuw wordt, onder invloed van de Academia, de spelling steeds meer bepaald door de etymologie. De nijvere wijze waarop men zich op dit thema heeft geworpen, wordt weerspiegeld in een schier onafzienbare hoeveelheid taalkundige verhandelingen, die vooral geresulteerd hebben in het ontbreken van elke uniformiteit in de hedendaagse spelling.

Sinds 1911 hebben verschillende officiële richtlijnen het licht gezien, voortgekomen uit de gezamenlijke Portugese en Brazilaanse overheden met de beide Academias. In 1931 is de eerste overeenkomst aangaande de spelling getekend door beide landen, gevolgd door de spellingconventie van 1943 en, twee jaar later, een 'Analytische basis voor een spellingovereenkomst'. Deze akkoorden ten spijt is de uitvoeringspraktijk in beide landen nog steeds verschillend. Zo wordt de overeenkomst uit 1945, die in 1973 werd aangepast, wel in Portugal als standaardspelling gehanteerd, maar niet in Brazilië. Als resultaat van langdurige onderhandelingen tussen de beide Academias is er in 1986 een nieuw akkoord opgesteld met de titel 'Analytische basis voor een vereenvoudigde spelling van de Portugese taal van 1945, opnieuw onderhandeld in 1975 en bevestigd in 1986'. Dit akkoord, waarvan de titel een treffende afspiegeling vormt van het moeizame onderhandelingsproces, moet echter anno 1998 nog steeds worden geëffectueerd. Dit is dan ook de reden waarom in Portugal nog steeds *sinfónico, adoptar, facto, puré, secção,* en *registo* wordt geschreven, terwijl in Brazilië terzelfder tijd *sinfônico, adotar, fato, purê, seção, registro* aan het papier worden toevertrouwd.

Verscheidenheid in eenheid

Binnen het Portugese taalgebied worden traditioneel drie varianten onderscheiden: het Portugees, het Braziliaans en het Galicisch.[2] Bovendien moeten mijns inziens daaraan ook de Afrikaanse varianten (vooral gesproken in Angola en Mozambique) worden toegevoegd, al zijn deze nog sterk in ontwikkeling en hebben ze zich nog niet bestendigd.

De diversiteit die door deze varianten wordt uitgedrukt, reflecteert de verschillende belevingen van de wereld en de menselijke werkelijkheid, in combinatie met de specifieke onderwijssituatie van het land waarin zij voorkomen. Zo stelt de Braziliaanse linguïst Mattos e Silva (1996:391) dat het Portugees van zijn land eigenlijk tweevoudig is: dat wat men spreekt als men de school binnenkomt, en dat wat men op school leert, namelijk de offi-

ciële standaardtaal die het Europese Portugees als basis heeft. Dit veroorzaakt onvermijdelijk problemen bij het taalonderwijs, dat zich precies in de omgekeerde zin lijkt te bewegen vergeleken met de richting waarin het gesproken Braziliaans zich lijkt te ontwikkelen. Ditzelfde probleem zal zeker ook in de Afrikaanse gebieden optreden zodra het taalonderwijs daar ook tot ontwikkeling is gekomen, en wanneer men zich daar onvoldoende rekenschap geeft van het feit dat 'hun' Portugees zijn eigen, specifieke karakter bezit, en dus in didactische zin niet kan worden geleerd met een grammatica van het Europese Portugees in de hand. Hoewel zeker over het algemeen genomen de taaldiversiteit van de lusofone landen wordt erkend, blijken in de praktijk de eigen identiteit en andere gevoeligheden nogal eens noodlottige struikelblokken te vormen bij het komen tot onderlinge afspraken. De spellingkwestie zoals hierboven beschreven vormt hier een droevig voorbeeld van.

Als we terugkeren naar de ontwikkeling van het Braziliaans, dat het best is bestudeerd en zich bovendien als taalvariant duidelijk heeft geconsolideerd, vallen twee factoren op die bij het losmaken van de moedertaal een belangrijke rol hebben gespeeld. Op de eerste plaats betreft dit de invloed die de substraten en adstraten van de inheemse talen en die van de Afrikaanse slaven hebben uitgeoefend. Daarnaast heeft de beweging van het modernisme in dit verband als katalysator gewerkt. Deze beweging, die vanaf 1928 steeds meer het Braziliaanse culturele leven domineerde, keerde zich in haar zoektocht naar een eigen identiteit fel tegen de officiële Portugese literaire en taalkundige normen. Auteurs als Mário de Andrade, Manuel Bandeira en Guimarães Rosa hanteerden in hun werk de Braziliaanse spreektaal, die zich inmiddels ver verwijderd had van het 'woordenboek-Portugees' dat nog steeds voor schriftelijke en andere officiële uitingsvormen werd gebruikt. Dit was de zuivere vorm van de Braziliaanse taal, in de woorden van Bandeira (1990:213), 'de "foute" taal van het volk/de volmaakte taal van het volk/want het is het volk dat zo verrukkelijk spreekt in het Portugees van Brazilië/terwijl [...] wij de Lusitaanse zinsbouw na-apen.' Deze houding leidde tot een stroom van neologismen, waarvan het gebruik meestal beperkt bleef tot het werk van de auteur die ze had gecreëerd, al vonden er genoeg hun weg naar de taal of vice versa, zoals *madruga* (van *madrugada* 'dageraad') en *portuga* (van *português*, pejoratieve benaming voor 'Portugees'). En hoewel de poging van de modernisten om de taal te bedelven onder neologismen net zo kunstmatig scheen als het was geweest om aan de Portugese standaardtaal vast te houden, slaagden zij er in ieder geval in de gesproken taal uiteindelijk tot het officiële Braziliaanse idioom te verheffen. 'Van de ene op de andere dag werd zo de fameuze Braziliaanse taal uitgevonden,' constateerde De Andrade tevreden toen hij jaren later op deze turbulente periode terugblikte.

Onder de hierboven beschreven natuurlijke diversiteit en ondanks de grote geografische verspreiding van het Portugees valt er echter óók een gemeenschappelijke structuur te ontdekken. Een structuur die uniek en herkenbaar is, en die de natuurlijke tendens tot verandering lijkt te weerstaan, waardoor men toch spreken kan van één taal, zij het met verschillende gezichten. Een dergelijke gemeenschappelijke basis van het lusofone taalsysteem veronderstelt overigens geen totale uniformiteit, noch een *koine*. Ook impliceert zij geen inherente 'zuiverheid' van de taal. Een kleine greep uit de lexica van de diverse varianten uit de zeven landen geeft hiervan een illustratie (bron: *7 Vozes* 1997).

A. Lexicale eenheid

lemma	**betekenis**	**uitzonderingen**
amigo	vriend	
animal	dier	Guinee-B: *limária* S.Tomé: *bicho*
moto/mota	bromfiets	
comer	eten	
pano	stof (textiel)	Mozambique: *copulana*
paragem	bushalte	Brazilië: *parada*

B. Lexicale diversiteit

	Portugal	**Brazilië**	**Afrika**
boer	*saloio*	*caipira*	*saloio* (Mozambique) *boçal* (S.Tomé, Angola) *gentio* (Guinee) *gente de campo* (Kaapverdië) *matumba* (Angola)
ruzie	*pé de vento*	*barafunda*	*barafunda* (Guinee) *zunzum* (Angola) *confusão* (Mozambique; S.Tomé) *guerra sem dono* (Kaapverdië)
roddel	*intriga*	*mexerico*	*intriga* (Kaapverdië; Guinee) *azimute* (Angola) *boato* (Mozambique) *falatório* (S.Tomé)

De huidige stand van zaken

Vandaag de dag vormt het Portugees een levende taal in drie ver van elkaar verwijderde continenten. In 1996 werd de CPCL, de *Comunidade dos Países de Língua Portuguesa*, opgericht met het doel het Portugees als officiële taal te conserveren. Naast Portugal en Brazilië bestaat dit samenwerkingsverband uit de Afrikaanse landen waar het Portuguees de officiële taal is en coëxisteert met de inheemse en/of de Creoolse talen. Het gaat hier om Angola, Mozambique, de Kaapverdische eilanden, Guinee-Bissau en Sao Tomé en Principe. De CPCL legt zich toe op de ontwikkeling van een gestructureerde, doch tegelijkertijd zo neutraal mogelijke taalpolitiek, waarin alle varianten een plaats hebben en de Europese en Braziliaanse varianten uitdrukkelijk niet als maatstaf worden genomen (Houaiss 1988:146). De hegemonie van de Europese standaardvariant lijkt hiermee definitief doorbroken. Overigens kan in dit verband nog worden vermeld dat zeer recentelijk ook in Portugal zelf het Portugees zijn status van enige taal heeft verloren. Op 17 september 1998 heeft het Portugese parlement het Mirandees erkent als tweede officiële taal, naast de standaardtaal. Deze taal wordt gesproken in het noordwesten van het land en komt voort uit de bredere taalfamilie van het Leonees.

In de laatste decennia lijken de, overigens slinkende, gelederen van de puristen zich vooral zorgen te maken over een gevaar dat via de achterdeur naar binnen is geslopen. Mede dankzij de populariteit van de talrijke *telenovelas* op de Portugese televisie en de algemene vitaliteit van een moderne cultuur die onder Portugese jongeren bon ton is, lijkt de bedreiging nu vooral van de Braziliaanse zustertaal te komen. De angst om 'gebraziliani-

seerd' te worden vormde de aanleiding voor de Portugese staatsuitgeverij om aan 68 Portugese auteurs hun mening te vragen over dit onderwerp. De respons van slechts zeventien artikelen werd in 1983 gebundeld onder de alarmerende titel: 'Het Portugees wordt vermoord!' Opvallend is de beheerste toon van het merendeel van de bijdragen. Men spreekt zich uit voor een zekere beheersing van de ontwikkeling van de moedertaal, bijvoorbeeld in de vorm van taalkundige conferenties, maar dit dient niet gepaard te gaan met repressieve maatregelen om ongewenste elementen uit de taal te weren. Feit is dat anno 1998, tweeëntwintig jaar nadat de eerste *telenovela* op het Portugese televisiescherm te zien was, de invloed van het Braziliaans tamelijk beperkt is gebleven. Slechts een klein aantal uitdrukkingen zoals *'Oi!, Tudo bem!', 'Está legal!', 'Estar numa boa'* in plaats van het 'puur' Portuguese *'Olá! Como estás?', 'Está certo!', 'Correr bem a vida'* lijken vaste voet in het dagelijkse taalgebruik te hebben verworven.

Als er een puristische strijd te voeren is, dan lijkt hij thans vooral te moeten worden gericht tegen het Engels. Deze invloed valt nauwelijks meer in te dammen en heeft de begrenzingen van vast omschreven vakgebieden als de techniek, natuurwetenschappen en reclame al ruimschoots overschreden. Ook de termen die voorheen uit het Frans waren geïmporteerd, zijn inmiddels door Engelse equivalenten verdrongen, zoals in het geval van *ordenador*, dat het veld heeft moeten ruimen ten gunste van *computador*. Met de Coca-Colacultuur drongen ook de *jeans*, *T-shirts*, de *ketchup* en de *skate* het Portugese vocabulaire binnen, overigens ook in Brazilië. Een strijd tegen deze impact is echter bij voorbaat tot mislukken gedoemd. Juist in onze tijd met bijna een overkill aan communicatiemiddelen, waar oude begrippen als 'navigeren' zich noodgedwongen ook tot de elektronische oceanen van het Internet hebben uitgestrekt, lijkt het tamelijk utopistisch om te veronderstellen dat de talen puur en onveranderlijk blijven, onaantastbaar voor de invloed van andere talen en ongevoelig voor de aanpassing aan de rest van een steeds kleiner wordende wereld. Het negentiende-eeuwse ideaal van een 'zuivere taal' lijkt dan ook definitief achterhaald, en een sterke vermenging van talen onvermijdelijk. Dit is merkbaar in nieuwe vormen van woordconstructie, met behulp van morfemen als *ciber*, *tele*, *maxi*, *micro*, en *super*, die met hun universeel transparante betekenis, geruisloos in de taal worden opgenomen. Nieuwe woordvormen, of ze nu binnen de eigen taal worden geconstrueerd (zoals *estrangeirar-se*, *refrescamento*,[3] *terceirizar, zoneamento, pecuarista, policialesca*),[4] of via al of niet aangepaste leenwoorden (*liderar* van het Engelse *to lead*; *travestir* van het Engelse *transvestite*; *voice-mail*; *off-shore*;[5] *drinque* van het Engelse *drink*; *estoque* van het Engelse *stock*; *air-bag*; *test drive*[6]), acroniemen als CD, VIP en 'internationalismen' als *know-how, barman* en *windsurf*,[7] zullen het Portugees bevolken zolang ze een functie hebben, en als modieus, prestigieus of gewoon als 'zo gemakkelijk' blijven worden beschouwd.

Als we ervan uitgaan dat een taal een levend organisme is, betekent dit dat we ook haar onderworpenheid aan modes, haar mutaties en zelfs haar aberraties moeten accepteren. Het verouderen of sterven van sommige vormen en de geboorte of wederopstanding van weer andere – het is juist deze voortdurende kringloop van verandering die de vitaliteit van de taal weerspiegelt. Slechts door voortdurende ontwikkeling zal de taal zich kunnen handhaven, en het Portugees vormt hierop geen uitzondering.

Noten

1. Vertaald door Jef van Egmond.
2. Zie met betrekking tot deze derde variant, naast het werk van haar belangrijkste verdediger Rodrigues Lapa, Cunha & Cintra (1984), Mateus et al. (1982). Met betrekking tot de Braziliaanse variant worden ook nog drie aparte normen onderscheiden, namelijk de literaire taal, de familiaire taal en de volkstaal; zie Vazquez Cuesta & Mendes da Luz (1971).

3. *Expresso*, 30-10-98 (Portugees).
4. *Veja*, 06-05-98 (Braziliaans).
5. *Expresso*, 30-10-98 (Portugees).
6. *Veja*, 06-05-98 (Braziliaans).
7. Vilela (1994), p. 22.

Literatuur

Ferronha, A.L. (red.) (1992), *Atlas da Língua Portuguesa na História e no Mundo*, Lissabon: Imprensa Nacional [etc.].

Bandeira, Manuel (1990), 'Evocação do Recife', in: *Poesia completa e prosa*, Rio de Janeiro: Nova Aguilar, p. 213.

Castro et al. (1987), *Demanda da Ortografia Portuguesa*, Lissabon: Edições Sá da Costa.

Cuesta, Pilar Vazquez en Maria Albertina Mendes da Luz (1971), *Gramática da Língua Portuguesa*, Lissabon: Edições 70.

Cunha, Celso en Lindley Cintra (1984), *Nova gramática do Português Contemporâneo*, Lissabon: Sá da Costa.

Do Prado Coelho, J. (red.) (1979), *Dicionário de Literatura*, Porto: Figueirinhas.

Egmond, Jef van (1997), 'Een land zonder karakter: Mário de Andrade (1893–1945) en de constructie van de Braziliaanse identiteit', in: *Revista Latina* 29, sept./okt. 1997, pp. 8-11.

Estão a assassinar o Português!: 17 depoimentos (1983), Lissabon: I.N.C.M.

Ferreira, Manuela M.B. (1987), *Zoónimos Dialectais Portugueses*, Lissabon: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.

Houaiss, Antônio (1988), *O Português do Brasil*, tweede druk, Rio de Janeiro: Unibrade.

Leão, Duarte Nunes de (1983 = 1606), *Ortografia e Origem da Língua Portuguesa*, introductie, noten en uitleg van M. Leonor Carvalhão Buescu, Lissabon: Imprensa Nacional [etc.].

Mateus, Maria Helena Mira et al. (1982), *Gramática da Língua Portuguesa*, Coimbra: Almedina.

Mattos e Silva, Rosa Virgínia (1996), 'O português são dois (variação, mudança, norma e a questão do Ensino do Português no Brasil)', in: *Actas do Congresso Internacional sobre o Português*, dl. II, Lissabon, pp. 375-399.

Pinto, E. (1988), *História da Língua Portuguesa*, dl. VI: *Século XX*, São Paulo: Editora Ática.

Pinto, R.M. (1988), *História da Língua Portuguesa*, dl. IV: *Século XVIII*, São Paulo: Editora Ática.

Queirós, Eça de (z.j.), *Cartas e outros escritos*, Lissabon: Livros do Brasil.

Vazquez Cuesta, Pilar en Maria Albertina Mendes da Luz (1971), *Gramática da Língua Portuguesa*, Lissabon: Edições 70.

Vilela, Mário (1994), *Estudos de Lexicologia do Português*, Coimbra: Almedina.

7 Vozes – Léxico Coloquial do Português Luso-afro-Brasileiro (1997), Clenir Louceiro et al., Lissabon: Lidel.

Romaanse talen

De verjonging van het Latijn door de Renaissance-humanisten

M. van der Poel

Terug naar het klassieke Latijn...

De geschiedenis van het Latijn in levend gebruik omspant meer dan één tijdperk en beslaat in totaal zo'n twintig eeuwen, ruwweg van de derde eeuw voor tot de achttiende eeuw na Christus. Zij speelt zich af op verschillende, onderling onvergelijkbare tonelen: in Italië, het land van herkomst; in de landen die tot het Romeinse Rijk gingen behoren met in de loop der tijd wisselende en zeer onderscheiden volken en stammen, waarvan enkele het gesproken Latijn overnamen dat zich ontwikkelde tot een van de huidige Romaanse talen; en ten slotte in de vele landen daarbuiten, die al dan niet ooit onder Romeins gezag stonden. Na de zeventiende eeuw trekt het Latijn zich terug in de studeerkamer, al blijft het dan nog lang in gebruik aan de universiteiten en in de liturgie van de rooms-katholieke Kerk. Zoals iedere taal was het Latijn oorspronkelijk de gesproken taal van een nog ongecultiveerd volk in een primitieve leefwereld; in de eerste eeuw v.Chr. is het Latijn gemaakt tot de cultuurtaal die sindsdien in wezen onveranderd is gebleven. Over dat Latijn handelt deze bijdrage.

Wat zich ook in de diverse delen van het uitgestrekte, multinationale Romeinse Rijk ontwikkelde als gesproken Latijn voor alledaags gebruik, tot het einde van de oudheid bleef, althans in geschrifte, het klassieke Latijn van rond het begin van onze jaartelling de norm. Daarin trad een belangrijke cesuur op na de val van het West-Romeinse Rijk. Het Latijn bleef na de grote volksverhuizing weliswaar fungeren als *lingua franca* onder de geletterden en werd buiten het Byzantijnse Rijk overal in West-Europa actief gebruikt in het onderwijs, de Kerk, de politiek en de geleerde studies in de ruimste zin van het woord, maar na de zesde eeuw is het verval onder de nieuwe lokale heerschappijen van analfabetische stammen zo algemeen en zo groot dat de klassieke schrijvers en hun al dan niet christelijke navolgers niet meer als norm golden op al deze gebieden. Er zijn in de loop der Middeleeuwen wel perioden van herstel geweest waarin de klassieke schrijvers weer enigermate op de voorgrond kwamen, maar toen zich in de veertiende eeuw in Italië de eerste humanisten aandienden in het onderwijs, was het Latijn vrijwel geheel in handen van theologisch en logisch geschoolde geleerden, die het Latijn tot een in hoge mate nieuw geconstrueerde, technische vaktaal hadden gemaakt, waarmee filosofische en theologische discussies met een hoog abstractieniveau konden worden gevoerd. Het taalonderwijs op school was een voorbereiding op het voeren van dergelijke discussies of disputaties, die volgens een vast patroon en met behulp van een specifiek vocabulaire afgehandeld werden. Van dit scholastieke jargon verschilden de woordenschat en het idioom van de klassieke schrijvers hemelsbreed.

Het optreden van de humanisten heeft grote verandering in het gebruik van het Latijn teweeggebracht. Zij keerden de logicistische, puur rationalistische praktijk van de late Middeleeuwen en het daarbij behorende kunstmatige scholastieke Latijn de rug toe. Voor hen vormden niet alleen de aan de rede appellerende heidense en christelijke teksten uit de oudheid een belangrijke inspiratiebron, en daarom richtten ze hun aandacht op de klassieke schrijvers en hun navolgers. Bovendien vonden ze dat geleerden zich niet

zozeer met speculatieve discussies moesten bezighouden, maar eerder op een concrete manier zouden moeten nadenken over de morele en sociale problemen in de maatschappelijke realiteit. Om die reden wilden ze het Latijn van de scholastiek en de universitaire disputaties vervangen door het echte, natuurlijke Latijn waarmee de geleerde passief de klassieke geschriften kon lezen en begrijpen, en actief meer in staat was om zijn moreel-didactische taak te vervullen in geschriften als dialogen, traktaten in briefvorm en redevoeringen, die een algemeen publiek van geletterden konden aanspreken. De voorbeelden daarvoor waren te vinden in de klassieke oudheid. Tenslotte koesterden de humanisten een grote waardering voor de elegantie van het literaire Latijn en alle vormen van proza en poëzie waarin dit beoefend werd. Francesco Petrarca (1301–1374) heeft deze waardering onder woorden gebracht in een klassiek geworden passage uit een brief, waarin hij schrijft dat hij als kind al Cicero las voor hij Latijn kende, aangetrokken als hij zich voelde door de welluidendheid van de taal. Deze terugkeer naar het echte, levende Latijn verbreidde zich vanuit Italië naar de rest van Europa, zelfs naar landen waar de Romeinen nooit geweest waren, zoals Polen. Dit betekent dat de taalbeweging van de humanisten wezenlijk verschilt van de puristische bewegingen in de 'moderne' talen, die altijd gebonden zijn aan één bepaalde natie, dat wil zeggen aan een bevolking die zich door taal, zeden en gewoonten, afstamming en veelal ook land van vestiging en godsdienst verbonden voelt als een van andere onderscheiden volkseenheid, die al of niet ook een eigen staat vormt.

Reeds in de dertiende eeuw kwam het humanisme met zijn kenmerkende belangstelling voor het klassieke Latijn op diverse plaatsen in Italië, met name Padua, tot ontwikkeling. De al genoemde veertiende-eeuwer Petrarca, die een even groot geleerde als schrijver was, is de eerste humanist die met groot succes teksten uit de oudheid verzamelde en bestudeerde, en er zich systematisch op toelegde het middeleeuwse Latijn van zich af te schudden en een levender en soepeler, en dus meer klassiek Latijn te schrijven. Hoe moeilijk dat was, blijkt wel uit het feit dat hij nog zeer veel gebruik maakt van middeleeuws taaleigen (bijvoorbeeld het gebruik van het onderschikkende voegwoord *quia* 'omdat' in plaats van *quod*). Naarmate in de loop van de vijftiende eeuw de klassieke teksten meer in omloop kwamen en door steeds meer geleerden en schrijvers, eerst in Italië en later ook ten noorden van de Alpen, gelezen en bestudeerd werden, steeg het klassieke gehalte van het Latijn. Humanisten als de Italiaan Lorenzo Valla (1407–1457) en de Nederlander Desiderius Erasmus (1466–1536), om slechts twee bekende namen te noemen, zijn volleerde latinisten die een grondige kennis van het klassieke Latijn hadden en door voortdurende praktijk het Latijn volgens de taalkundige en literaire gewoontes van de klassieke schrijvers beheersten. Beide humanisten hebben belangrijke en invloedrijke leerboeken en andere didactische hulpmiddelen geschreven voor schrijvers die een meer klassiek Latijn wilden hanteren. Valla schreef het eerste monumentale leerboek over de woordkeus en zinsbouw van klassieke schrijvers, de in vele handschriften en drukken verspreide *Elegantiae linguae Latinae* in zes boeken (1449). Erasmus is de auteur van diverse boeken voor het onderwijs, waaronder een leerboek over klassieke woordenschat en idioom getiteld *De copia verborum ac rerum* (eerste editie 1512), dat in bewerkte vorm nog eind vorige eeuw in gebruik was.

De hervorming van het Latijn kreeg haar beslag in het onderwijs. De humanisten waren geïnspireerde pedagogen en vakdidactici, en voerden een grondige herziening door van de methode om Latijn te leren. Zij lieten zich daarbij inspireren door de antieke redenaarsopleiding, zoals deze beschreven was door de eerste-eeuwse redenaar en leraar in de welsprekendheid Marcus Fabius Quintilianus. De middeleeuwse theoretische lesstof in grammatica, dialectica en retorica werd in aanzienlijke mate gereduceerd ten gunste van een uitgebreid lectuurprogramma van klassieke prozaschrijvers en dichters, en van opstel-

oefeningen in zowel proza als poëzie, waarbij het taaleigen en de stijl van de klassieke schrijvers in alle genres werden nagevolgd. De praktische opzet van dit onderwijs was om de leerlingen een stilistisch verzorgd, maar in alle denkbare levenssituaties ook altijd functioneel Latijn te laten hanteren. De via het onderwijs gevoede cultivering van het klassieke Latijn heeft een grote bloei van kunstproza en poëzie in alle genres teweeggebracht. Deze periode kent dan ook enkele grote schrijvers die door hun hoge niveau en hun authentieke stijl tot de hoogtepunten van de Latijnse literatuur behoren, zoals de al genoemde Desiderius Erasmus in het proza (bijvoorbeeld zijn fenomenale correspondentie) en de jong gestorven Janus Secundus (1511–1536), dichter van onder andere de wereldberoemde kusgedichtjes.

Het is van belang vast te stellen dat er op zichzelf geen sprake is van purisme in het Neolatijn, maar van een nieuw opgevatte voortzetting van wat in de oudheid zelf had plaatsgevonden en wat kenmerkend is voor iedere cultuurtaal, namelijk een grammaticale standaardisering en zoveel mogelijk handhaving van de bestaande normen ter wille van culturele continuïteit, en dat vooral in schriftelijk gebruik. Wel hebben zich bij het navolgen van de klassieke Latijnse schrijvers levendige discussies onder de humanisten afgespeeld over de vraag of bepaalde schrijvers uit de literaire canon al dan niet bij voorkeur als voorbeeld moesten dienen. De belangrijkste twist in dit verband betrof Cicero. Sommige humanisten waren van oordeel dat men alleen goed klassiek Latijn kon leren schrijven door uitsluitend de woordenschat en zinsbouw te imiteren van de man die reeds in de oudheid als de beste stilist gold, namelijk de jurist, politiek redenaar en schrijver van gerechtelijke pleidooien, politieke redevoeringen, geleerde traktaten en filosofische dialogen Marcus Tullius Cicero uit de eerste eeuw v.Chr., van wie ook een omvangrijke correspondentie bewaard is. De 'Ciceronianenstrijd' kende haar hoogtepunt rond 1528, toen Erasmus in zijn maatschappijkritische dialoog *Ciceronianus* de Cicero-cultus van de Romeinse academie aan de kaak stelde.

Wat Erasmus stoorde in de Cicero-cultus van de Romeinse geleerden was dat die uiting gaf aan literaire en intellectuele pronkzucht en nationalistisch getint elitarisme in een tijd die volgens Erasmus juist schreeuwde om verdieping van het godsdienstig leven en saamhorigheid onder de intelligentsia in heel Europa ter verdediging van de eenheid van het westerse christendom. In het belang van die zaak vond hij het zonde dat talentvolle jonge mensen er alles voor over hadden om op die Romeinse academie tot de kring van 'ingewijden' te behoren. Waar Erasmus op taalkundig vlak in zijn dialoog vooral de draak mee stak, was het overmatige gebruik van termen en wendingen uit de antieke Romeinse cultuur en maatschappij, die nauwelijks pasten in de christelijke wereld van de zestiende eeuw, zoals bijvoorbeeld *Deus Optimus Maximus* of *Christus Optimus Maximus* (naar de vaste formule voor de Romeinse oppergod, Jupiter Optimus Maximus, letterlijk 'Beste Grootste Jupiter') en de aanspreektitel *patres conscripti*, waarmee in het antieke Rome de leden van de senaat werden aangeduid. Dat, zoals Erasmus het stelde, de strijd rond Cicero in wezen eerder een culturele dan een taalkundige strijd was, wordt bevestigd door het feit dat de schrijvers die het meest als ciceronianen te boek staan, zoals de briljante Zuid-Nederlander Christophe de Longueil (1488–1522), al dan niet bewust veel niet-Ciceroniaans taaleigen gebezigd hebben, zoals uit recent onderzoek naar voren is gekomen.

Overigens concentreerden de meeste humanisten zich bij de navolging niet uitsluitend op Cicero, maar richtten hun aandacht in beginsel op alle perioden uit de antieke Latijnse letterkunde, dat wil zeggen een periode die negen eeuwen omvat (derde eeuw v.Chr. tot en met de zesde eeuw n.Chr.). Uiteraard kende in de loop van deze zeer lange periode niet alleen de gesproken taal een natuurlijke evolutie, maar bleef ook de geschreven taal binnen de kaders van de literaire genres en conventies niet geheel vrij van een zekere ontwik-

keling. Al deze veranderingen hebben hun sporen in het Neolatijn van de humanisten nagelaten.

... maar geen verstarrend purisme

Omdat de humanisten zich zo sterk richtten op het klassieke Latijn, kan de indruk ontstaan dat zij een stroming van radicale en louter kunstmatige taalzuivering vertegenwoordigen. Niets is echter minder waar. In het onderstaande zullen we enkele feiten die dat bewijzen de revue laten passeren.

Het Latijn was en bleef in de tijd van de humanisten op de eerste plaats wat het al eeuwen geweest was, namelijk de supranationale omgangstaal van geestelijken en geletterden, waarin talrijke niet-klassieke elementen een vaste en vanzelfsprekende plaats hadden. Zo was in de loop der tijd, ook toen het Latijn geen moedertaal meer was, de woordenschat verrijkt met allerlei neologismen voor nieuwe zaken, bijvoorbeeld bestuurlijke instellingen van Kerk en staat, en nieuwe begrippen, bijvoorbeeld uit het christendom. Waar deze zaken en begrippen na de Middeleeuwen bleven bestaan, bleven ook de woorden ervoor doorgaans in gebruik. Enkele voorbeelden zijn de woorden *senesc(h)alcus (-allus)* 'hofbeambte', gevormd naar het Germaanse woord *siniscalc* (prefect); *dux* 'hertog', een klassiek Latijns woord ('leider') met een nieuwe betekenisinhoud; en *ecclesia*, een Grieks leenwoord dat in antieke Griekse steden 'volksvergadering', en in het christendom 'de gemeenschap der gelovigen' en 'kerkgebouw' betekent.

Daarnaast bleven allerlei grammaticaal foutieve uitdrukkingen en constructies, neerlandismen, gallicismen, anglicismen, al dan niet rechtstreeks uit de Middeleeuwen overgeleverd, in de dagelijkse praktijk in zwang. Er bestonden leer- en woordenboeken die specifiek bedoeld waren als bolwerk tegen dit ongrammaticale en idiomatisch onjuiste taaleigen, voorzover het werkelijk indruiste tegen het taalgebruik van de klassieke schrijvers, zoals het zestiende-eeuwse schoolboek van M. Cordier (1479–1564), waarin veel voorkomende fouten in de omgangstaal verbeterd worden (*De corrupti sermonis emendatione*, 1530 en latere edities), en in de zeventiende eeuw G.J. Vossius' (1577–1649) soortgelijke, maar meer op het geleerde Latijn gerichte naslagwerk *De vitiis sermonis et glossematis latino-barbaris* (1645 en latere edities). Het bestaan van dergelijke boeken illustreert dat de breuk met het niet op klassieke leest geschoeide Latijn op geen enkel moment volledig was. Een van de fouten die Cordier verbetert betreft het gebruik van het onbepaald lidwoord (bijvoorbeeld *Non vidi unquam unum hominem magis stultum quam tu* 'ik heb nog nooit iemand gezien die dommer was dan jij', dat door de leraar verbeterd wordt tot *Nunquam vidi te stultiorem quenquam*). Vossius' boek is een omvangrijk taalkundig handboek, met onder andere veel informatie over de etymologie van Latijnse woorden, bijvoorbeeld over leenwoorden uit de volkstalen van de door de Romeinen overwonnen naties, zoals het woord *framea*, dat een bepaald soort lans van de Germanen aanduidt en dat door de dichter Juvenalis gebruikt wordt. Daarnaast beoogde Vossius een handreiking te bieden bij de lectuur van middeleeuwse schrijvers en praktische wenken te geven voor het hanteren van correcte termen op allerlei vakwetenschappelijke gebieden, bijvoorbeeld geneeskunde en farmacie. Vossius' werk illustreert dat tot in zijn tijd het streven naar een op het klassiek Latijn geschoeide taalzuiverheid in beginsel geen enkel beletsel vormde voor een levend, minder schools gebruik van het Latijn in allerlei praktische verbanden. Overigens waren er velen, ook nadat de humanisten het onderwijs helemaal veroverd hadden, die zich uit louter pragmatische overwegingen niets gelegen lieten liggen aan de grammatica en de klassieke woordenschat. Zij gebruikten bijvoorbeeld woorden als *iurista* ('rechtsgeleerde') in plaats van *iuris consultus*, en vertaalden wat ze zeggen wilden woord voor woord uit de volkstaal in het Latijn.

De mogelijkheden die de humanisten hadden om zich het klassieke Latijn eigen te maken waren, zeker in het begin, beperkt. Zo kende een populair middeleeuws woordenboek als de dertiende-eeuwse *Summa grammaticalis* door Johannes Balbi, kortweg getiteld *Catholicon*, nog talrijke drukken in de tweede helft van de vijftiende en in de zestiende eeuw en had zo een blijvende invloed. Uiteraard leverden de humanisten een grote inspanning om hun eigen woordenboeken en andere hulpmiddelen samen te stellen op grond van de klassieke schrijvers. Sommige daarvan kenden opeenvolgende edities en talrijke drukken, zoals de *Thesaurus Ciceronianus* (oorspronkelijk editie, onder een andere titel, 1535) door Marius Nizolius (1498–1566), een werk dat zoals de titel zegt het taaleigen van Cicero in kaart brengt, en het *Dictionarium linguae Latinae* (eerste editie 1502) door Ambrosius Calepinus (ca. 1440–1510), dat gebaseerd is op enkele lexicografische en soortgelijke werken uit de oudheid, zoals die van Festus (tweede eeuw) en de vierde-eeuwse geleerden Nonius Marcellus, Servius en Donatus. Daarnaast hebben bijvoorbeeld Lorenzo Valla's al genoemde *Elegantiae linguae Latinae* en Erasmus' *De copia verborum ac rerum* een zeer ruime verspreiding gehad, maar ook werken als Etienne Dolets (1509–1543) tweedelige *Commentarii linguae Latinae* (1536–1538) en zijn verzameling van fraaie zinswendingen, *Formulae Latinarum locutionum illustrium* (1539), zijn niet onbelangrijk geweest.

Het behoeft geen nadere uitleg dat deze op zich uitstekende vruchten van pionierswerk, zeker in de eerste edities, hier en daar tekortkomingen vertoonden of vergissingen bevatten. In dit verband moeten we ons met name realiseren dat de gebrekkige overlevering van de klassieke schrijvers een voortdurend probleem is geweest, dat diepe sporen in de teksten van de humanisten heeft nagelaten, bijvoorbeeld in de vorm van pseudo-klassieke woorden of uitdrukkingen. Zo gold in de zestiende eeuw de uitdrukking *bilem in nasum concire* ('boos maken', letterlijk 'gal in de neus teweegbrengen') als een klassieke wending van de komediedichter Plautus, terwijl deze in werkelijkheid voorkomt in een voor het eerst in een druk uit 1495 opgenomen vijftiende-eeuwse toevoeging ter opvulling van een lacune in Plautus' blijspel *Amphitryo*. Wie daarom de moeite neemt taalkundige hulpmiddelen zoals de genoemde werken en de talrijke soortgelijke werken die overgeleverd zijn te bestuderen, zal vaststellen dat de humanisten het taaleigen van klassieke auteurs soms anders definieerden dan de moderne classicus doet op grond van het negentiende- en twintigsteeeuwse wetenschappelijke onderzoek. Overigens ontbreken in de humanistische handboeken de gedetailleerde regels voor de syntaxis (bijvoorbeeld met betrekking tot het gebruik van de tijden in de bijzin) die zo'n belangrijk en omvangrijk deel uitmaken van de wetenschappelijke grammatica's uit de negentiende en twintigste eeuw, zoals Leumann, Hofmann, Szantyrs *Lateinische Syntax und Stilistik* en het tweede deel van de *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache* door Kühner en Stegmann. Men verwierf tot in de achttiende eeuw zijn deskundigheid op dat terrein louter uit de praktijk van het lezen van de klassieke schrijvers zelf. We mogen er daarom niet voetstoots van uitgaan dat alle humanisten dezelfde gedetailleerde kennis omtrent het antiek Latijnse taaleigen hadden als tegenwoordig binnen het handbereik van de moderne latinist ligt. Veeleer is het zo dat de mate waarin een auteur zuiver klassiek Latijn schrijft, afhangt van zijn belezenheid en individuele voorkeuren.

We hebben in het bovenstaande bij wijze van spreken het speelveld en meer bepaald de grenspalen daarvan voor de klassieke latinist in de Renaissance globaal in kaart gebracht. Nu is het tijd om een kort woordje te zeggen over het spel zoals de humanisten het speelden. De analyse van het humanistenlatijn staat nog in de kinderschoenen, maar de beschikbare studies laten zien dat de humanisten de navolging van de klassieke schrijvers op een heel creatieve wijze gehanteerd hebben. Zo gaven ze hun Latijn een eigen karakter

doordat ze het taaleigen van auteurs uit vele eeuwen en literaire stromingen met elkaar combineerden. Alle prozaschrijvers gebruiken bijvoorbeeld heel veel uitdrukkingen uit de vroege komediedichters Plautus en Terentius, iets wat het gevolg is van het feit dat aan de hand van vooral deze auteurs het beginonderwijs in het Latijn werd gegeven. Daarnaast varieerden de humanisten al dan niet bewust het taalgebruik dat ze in de klassieke bronnen aantroffen. De variaties kunnen strikt genomen als afwijkingen van de klassieke norm en dus als fouten beschouwd worden, maar de humanisten beschouwden ze zelf niet zo, en omdat ze geen probleem voor het tekstbegrip opleveren en met enige regelmaat lijken voor te komen, is het beter ze als veranderingen of vernieuwingen te beschouwen die bijdragen tot het eigen karakter van het humanistenlatijn. Het bij diverse vijftiende- en zestiende-eeuwse schrijvers opgemerkte gebruik van het voegwoord *ut* in plaats van *ne* 'dat' na werkwoorden die vrezen betekenen, of de wending *usque a parvulo* ('van jongs af aan') in plaats van *a parvulo* zijn hier voorbeelden van.

Daarnaast hebben de humanisten, evenals de middeleeuwse schrijvers, de woordenschat van het Latijn in aanzienlijke mate verrijkt door ruimhartig gebruik te maken van de middelen die het Latijn, evenals andere talen, daartoe ter beschikking heeft, en die ook door de klassieke schrijvers al werden toegepast, namelijk het gebruikmaken van allerlei soorten neologismen, nieuwe samenstellingen en afleidingen door middel van voor- en achtervoegsels. Verder hebben ze veel leenwoorden uit vreemde talen geïntroduceerd, met name uit het Grieks, maar ook uit bijvoorbeeld het Arabisch, Hebreeuws, en uit de westerse volkstalen. Ook deze praktijk kwam al veel voor in de oudheid, bijvoorbeeld door Cicero bij het introduceren van Griekse filosofische termen in het Latijn. Vele nieuwe woorden duiden nieuwe zaken uit de praktijk van alledag aan, bijvoorbeeld de aan het Grieks ontleende samengestelde woorden voor boekdrukkunst, *typographia* en *chalcographia*, of hebben betrekking op nieuwe vondsten uit de wereld van techniek en wetenschap, bijvoorbeeld *perspicillum* 'verrekijker'. Andere dienen om de wendbaarheid van de taal te vergroten; hieronder kunnen allerlei soorten afleidingen van bestaande woorden gerekend worden, zoals bijvoeglijke naamwoorden op *-alis* (bijvoorbeeld *abbatialis* 'tot de abt of abdij behorend'), *-aris* (bijvoorbeeld *elementaris* 'stoffelijk, rudimentair'), *-bilis* (bijvoorbeeld *applicabilis* 'toepasbaar'), *-bundus* (bijvoorbeeld *blasphemabundus* 'die blasfemeert'), werkwoorden op *-isare* (bijvoorbeeld *calvinisare* 'zich als volgeling van Calvijn manifesteren'), *-scere* (bijvoorbeeld *profanescere* 'werelds worden'), *-turire* (bijvoorbeeld *bellaturire* 'ernaar verlangen oorlog te voeren') of zelfstandige naamwoorden op *-ismus* (bijvoorbeeld *anabaptismus* 'anabaptisme'), *-sio* (bijvoorbeeld *delapsio* 'het vallen'), *-tio* (bijvoorbeeld *digladiatio* 'twist') enz. Dergelijke neologismen kunnen een neutrale betekenis hebben (bijvoorbeeld de samenstellingen op *-mentum*, zoals *aberramentum* 'dwaling'), maar ook woorden met een subjectieve klank komen voor (bijvoorbeeld de samenstellingen op *-aster*, die sarcasme uitdrukken, zoals *Dominicaster* 'dominicaan'). Daarnaast kent het humanistenlatijn bijvoorbeeld opvallend veel nieuwe verkleinwoorden die doorgaans affectie of vertrouwelijkheid uitdrukken, maar soms ook gevormd lijken te zijn uit puur genoegen in het spel met de taal (bijvoorbeeld *timidiusculus* 'nogal bangelijk', *donariolum* 'kleine offerande'). Bij dichters is hier sprake van een bewuste imitatie van de liefdesdichter Catullus (eerste eeuw v.Chr.), prozaschrijvers volgen in deze veelal bepaalde onderdelen van Cicero's briefwisseling na.

Tot slot van deze beknopte rondgang zij opgemerkt dat de humanisten op twee terreinen de middeleeuwse traditie ongewijzigd hebben voortgezet, namelijk de spelling en de uitspraak van het Latijn. Typisch middeleeuwse spellingen als *nichil* voor *nihil* 'niets' en de verwisseling van *i* en *y* (*ydolatria* 'afgoderij') komen nog veelvuldig voor in humanistische handschriften en in gedrukte boeken. Men stelt bovendien vast dat gedurende de gehele

periode van het humanisme (en ook lang daarna nog) individuele auteurs en drukkers, of de zetters die het praktische werk deden, niet consequent zijn in het hanteren van de spelling, precies zoals in de volkstalen van die tijd de spelling ook nog niet vastlag. En wat betreft de uitspraak: sommige humanisten, onder wie de al genoemde Erasmus en na hem Charles Estienne (1504–1564), hebben geschriften nagelaten waarin voor het eerst pogingen worden gedaan de uitspraak van het klassieke Latijn te reconstrueren, maar in de praktijk bleef de 'Italiaanse' uitspraak van het middeleeuwse kerklatijn in gebruik. Na de Hervorming viel in de noordelijke protestantse landen echter ook dit bindmiddel weg.

De uitspraak van het Latijn was bovendien soms zo sterk gekleurd door de nationaliteit van de spreker dat er in een internationaal gezelschap niet per definitie sprake was van onderlinge verstaanbaarheid. Zo weten we uit een contemporain verslag dat Duitse en Engelse geleerden veel moeite hadden met het gesproken Latijn van de in zijn tijd gerenommeerde historicus Jacques Auguste de Thou (1553–1617), de auteur van een monumentale *Historia sui temporis* (Eigentijdse geschiedenis) in honderdachtendertig boeken. Maar ook in onze tijd is bijvoorbeeld de Engelse uitspraak voor een Italiaanse latinist moeilijk verstaanbaar. Door dit communicatieprobleem werd de motivatie om het Latijn als spreektaal te hanteren in de loop der tijd kleiner en ging het steeds meer als vooral belletristische en wetenschappelijke taal fungeren. Bovendien verdween met de opkomst van de nationale staten en de stichting van in feite regionale universiteiten allengs de grote mobiliteit van geletterden die de Middeleeuwen had gekenmerkt. De culturele eenheid van het Europa van het Romeinse Rijk en de roomse Kerk viel meer en meer uiteen. Toen het Frans tegen het einde van de zeventiende eeuw het Latijn in het internationale diplomatieke en geleerde verkeer verdrong en anderzijds Spanje en Italië aan gewicht in de geleerde wereld inboetten, verloor het Latijn definitief zijn anderhalf millennium lang vervulde functie als niet-nationaal gebonden cultuurtaal. Die lacune is nooit opgevuld.

Samenvatting

We hebben in het bovenstaande in het kort weergegeven op welke manier de humanisten in de Renaissance het Latijn vernieuwd hebben. Zij hebben daarbij bewust teruggegrepen op het taalgebruik van de antieke schrijvers, maar er is geen sprake geweest van een monolithische beweging van louter taalpurisme. De bestaande tradities in het taalgebruik werden niet zonder meer en niet volledig weggevaagd; men bleef de taal op een natuurlijke wijze 'bij de tijd' houden en ging creatief om met de navolging van de schrijvers uit de klassieke oudheid.

Literatuur

Claes, F. (1977), 'De lexicografie in de zestiende eeuw', in: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch, pp. 206-217.

Grafton, A. (1983) *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, dl. 1, Oxford, hoofdstukken 1-3.

Hoven, R. (1994), *Lexique de la Prose Latine de la Renaissance*, Leiden.

Ludwig, W. (1997), 'Die neuzeitliche lateinische Literatur seit der Renaissance', in: F. Graf, (red.), *Einleitung in die lateinische Philologie*, Stuttgart / Leipzig, pp. 323-356.

Poel, M. van der (1997), '*Imitatio* in het Latijnse humanistenproza', in: Caroline van Eck, Marijke Spies en Toos Streng (red.), *Een kwestie van stijl. Opvattingen over stijl in kunst en literatuur*, Amsterdam, pp. 65-77.

Sacré, D. (1987), 'Neologismen in de neolatijnse poëzie', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 41, pp. 159-179.

Tieghem, P. van (1944), *La littérature latine de la Renaissance*, in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 4, pp. 177-418; herdruk Genève 1966.

Tunberg, T. (1997), 'Ciceronian Latin: Longolius and others', in: *Humanistica Lovaniensia* 46, pp. 13-61.

Waquet, F. (1998), *Le latin ou l'empire d'un signe, XVIe–XXe siècle*, Parijs.

Elektronisch:

Tunberg, T., 'Catalogus operum recens editorum quae ad sermonis Neolatini proprietates spectant', op de website van de Universiteit van Kentucky: http://www.uky.edu/ArtsSciences/Classics/retiarius/ian99neolatinlang.html

Romaanse talen

Ave, lingua latina purissima, of De zuiverheid van het kerklatijn

Nelly Stienstra

Latijn is de taal van de rooms-katholieke Kerk. Dat is sinds de vierde eeuw het geval en dat is nog zo, al zou je het niet altijd meer denken. De massale invoering van de volkstaal in de rooms-katholieke liturgie in de jaren zestig van deze eeuw zou mensen bijna doen geloven dat ook een van de laatste bolwerken van het Latijn de handdoek in de ring heeft gegooid. Toch is dat niet het geval. Latijn is de taal van de Kerk, zowel in de liturgie als in officiële documenten. Met name in Rome, maar ook op andere plaatsen, maakt het Latijn een – vooralsnog – bescheiden comeback in de liturgie, en nog altijd geldt dat van documenten uitgegeven door de Heilige Stoel alleen de Latijnse versie de officiële is, waarop men zich kan beroepen, ook al is die onveranderlijk een vertaling. Geen paus of prelaat schrijft zijn stukken nog rechtstreeks in het Latijn. Alleen canonisten publiceren nog wel eens een Latijns artikel; dat wordt echter ook minder. Maar al wordt inderdaad zelfs op de congregaties van de Romeinse Curie geen Latijn meer gesproken, toch leeft het Latijn in de Kerk voort, en niet alleen in vrome taal, zoals we straks zullen zien.[1]

Ontstaan en ontwikkeling van het kerklatijn

Het kerklatijn ontstond omdat het christendom concepten kende die bij de oude Romeinen niet bekend waren. In de dagen dat de behoefte aan een eigen terminologie in het Latijn bij de christenen voelbaar werd, was het klassieke Latijn, met als hoogtepunten de werken van schrijvers als Caesar en Cicero, allang op zijn retour. Mede ten gevolge daarvan is het kerklatijn, qua grammatica en morfologie, niet zozeer gebaseerd op de *sermo urbanus*, het hellenistisch beïnvloede Latijn van de literaire schrijvers en de hogere kringen, maar eerder op de *sermo vulgaris,* de taal van het gewone volk, en op de *sermo cotidianus*, de tussenvorm, die als een soort *lingua franca* tussen de verschillende standen fungeerde.[2] Bij de keuze van de grammaticale en morfologische traditie speelde, naast het feit dat het literair Latijn al veel terrein had prijsgegeven, het voornaamste doel van het christendom natuurlijk ook een rol: de Blijde Boodschap moest aan alle mensen worden verkondigd in een taal die zij verstonden, en dat was voor veel mensen de *sermo vulgaris*. Behalve op lexicologisch en semantisch terrein wijkt het kerklatijn niet veel af van de standaardtaal die de Kerk overnam.[3]

Het kerklatijn ontstond niet in eerste instantie in Rome, waar de christelijke gemeenschap tot ongeveer de eerste helft van de derde eeuw voornamelijk Griekstalig was, maar in Afrika. De eerste pogingen tot 'kerklatijn' zijn ongetwijfeld de vele vertalingen van de boeken van het Nieuwe Testament geweest voor een gemeenschap die wel Latijn maar geen Grieks kende. Van deze vertalingen weten we dat ze er geweest moeten zijn, maar er is slechts weinig van overgeleverd. Tertullianus (160–240), die werd geboren en leefde te Carthago, in Noord-Afrika, was de eerste bekende kerkelijke schrijver die zich voor zijn voornaamste werken van het Latijn bediende, al waren zijn eerste geschriften nog in het Grieks. Tertullianus' bijdrage aan het kerklatijn is groot, hoewel we natuurlijk altijd moeten bedenken dat het feit dat een woord voor het eerst in zijn geschriften is overgeleverd niet noodzakelijk betekent dat hij het bedacht heeft; er kan ook sprake zijn van de eerste (bewaarde)

boekstaving van een woord dat al langer in gebruik was. Sint Cyprianus (ca. 200–258), die evenals Tertullianus uit Carthago stamde, heeft ook een aantal kerklatijnse neologismen op zijn naam gekregen. Hetzelfde geldt voor de zeer bekende Sint Augustinus (354–440), die ook al uit Afrika afkomstig was. De laatste en grootste naam op dit gebied is die van Sint-Hieronymus (342–420), de man van de beroemde Vulgaatvertaling van de bijbel, die uiteraard een oplossing moest vinden voor alle door het Latijn nog niet 'gedekte' bijbelse concepten. Toen was het arsenaal van christelijke concepten dat van woorden moest worden voorzien min of meer compleet, en de ontstaansperiode van het kerklatijn werd als afgesloten beschouwd, althans tot voor kort.

Enigszins los van de ontwikkeling van het kerklatijn staat de ontwikkeling van het Latijn als zodanig. Uit het Latijn ontstaan enerzijds de Romaanse talen, anderzijds blijft het Latijn zelf ook bestaan en ontwikkelt zich tot wat wij middeleeuws Latijn noemen – de periode van ca. 500 tot ca. 1500. Latijn van na 1500 wordt meestal aangeduid als Neolatijn. Het kerklatijn heeft zich laten meenemen door deze ontwikkelingen; tussen 500 en 1500 is de taal van de Kerk het middeleeuws Latijn. Daarna keert, op de golven van de Renaissance, ook het kerklatijn terug tot een meer klassieke vorm. Opvallend is dat neolatinisten hun bronnen meestal vinden bij de humanisten en de protestanten, hoewel er in de periode na 1500 uiteraard nog een enorme stroom Latijnse documenten is geproduceerd door de rooms-katholieke Kerk, een stroom die nog altijd niet is opgedroogd.

Nieuw concept, nieuw woord, maar hoe?

Zoals reeds gezegd, het feit dat het christendom een flink aantal concepten hanteert die in de antieke wereld onbekend waren, is de oorzaak van het ontstaan van het kerklatijn. Er waren *grosso modo* drie manieren om nieuwe concepten van woorden te voorzien:

1. Het overnemen dan wel oppervlakkig latiniseren van een Grieks woord:
- *baptisma* 'doop'
- *charisma* 'genadegave'
- *idolatria* 'afgodendienst'
- *prophetia* 'profetie'
- *martyr* 'martelaar, bloedgetuige'
- *allegorizare* 'allegoriseren'
- *Paracletus*, variant *Paraclitus* 'Paracleet, de Heilige Geest'.

De laatste twee woorden zijn van een Latijnse uitgang voorzien.

2. Het gebruiken van bestaande Latijnse woorden in een nieuwe, christelijke betekenis:
- *ablutio*, Standaardlatijn 'afwassing', kerklatijn 'doop'
- *absolutio*, Standaardlatijn 'vrijspraak', kerklatijn 'absolutie, kwijtschelding van zonden door de priester, namens God, bij het Boetesacrament'
- *gratia*, Standaardlatijn 'gunst, gunstbewijs', kerklatijn 'genade, onverdiende gave van God'
- *persecutio*, Standaardlatijn '(gerechtelijke) vervolging', kerklatijn 'christenvervolging'
- *redemptor*, Standaardlatijn 'opkoper; leverancier', later ook 'loskoper', kerklatijn 'Verlosser'
- *sacramentum*, Standaardlatijn 'waarborgsom', kerklatijn 'sacrament, als onderpand van eeuwig leven'
- *sacrilegium*, Standaardlatijn 'tempelroof', kerklatijn 'heiligschennis'.

3. Het maken van nieuwe woorden volgens de regelmatige afleidingsprocedures van het Latijn:
– *annunciatio* 'verkondiging, leer', later vooral gebruikt voor de boodschap van de engel Gabriël aan de Maagd Maria; gevormd van het bestaande werkwoord *annuntio* 'melden, verkondigen', afgeleid zoals *liberatio* 'bevrijding' van *libero* 'bevrijden' is afgeleid
– *concupiscentia* '(zondige) begeerte, verlangen'; gevormd van het bestaande werkwoord *concupisco* 'wensen, begeren', via een regelmatige afleiding, vergelijk *intellego* 'waarnemen, begrijpen' en *intelligentia* 'het begrijpen, inzicht'
– *coaeternus* 'mede van eeuwigheid, gezegd over God de Zoon, die van eeuwigheid bestaat naast God de Vader', gevormd door het zeer productieve voorvoegsel *co-* 'met', te verbinden met het bijvoeglijk naamwoord *aeternus* 'eeuwig'
– *compatior* 'medelijden, medelijden hebben met', gevormd door het productieve voorvoegsel *co-* te verbinden met het werkwoord *patior* 'lijden', waarbij vanwege de uitspraak de gebruikelijke invoeging van *m* plaatsvindt
– *praedestinatio* 'voorbeschikking', gevormd door het productieve voorvoegsel *prae-* 'voor' te verbinden met het zelfstandig naamwoord *destinatio* 'bepaling, vaststelling'
– *Trinitas* 'Drie-eenheid', gevormd van *trinus* 'drievoudig', met behulp van het uiterst productieve achtervoegsel *-itas*, vergelijk *bonus – bonitas*, *felix – felicitas* enz.
– *vivifico* 'levend maken', gevormd van van het bijvoeglijk naamwoord *vivus* 'levend' en een afleiding van het werkwoord *facio* 'maken', vergelijk *magnifico* 'hoogachten, verheffen', met als eerste lid *magnus* 'groot, verheven'.

Naast de drie bovengenoemde methoden om christelijke concepten van woorden te voorzien, hanteerde met name de Vulgaatvertaler Sint Hieronymus nog een vierde methode: de ontlenende vertaling, en wel met name op basis van het Hebreeuws. Hierbij wordt een specifieke Hebreeuwse uitdrukking, in feite een idioom, letterlijk vertaald en gebruikt in de betekenis die deze uitdrukking in het Hebreeuws heeft. De meest bekende is de zogenoemde superlativus pluralis of Hebreeuwse genitief, die wordt gebruikt om aan te geven dat iets het absolute hoogtepunt in zijn categorie is. Voorbeelden zijn *sanctum sanctorum* 'heilige der heiligen', *vanitas vanitatum* 'ijdelheid der ijdelheden', *rex regum* 'koning der koningen', *canticum canticorum* 'lied der liederen', de originele benaming van het Hooglied.[4] Daarnaast produceerde Sint Hieronymus frases als *vir desideriorum* 'man van begeerten', in de betekenis van 'uitverkorene, beminde' (o.a. Daniël 10:11) en *hortus* (of *paradisus*) *voluptatis* 'tuin van genot', in de betekenis van 'aards paradijs, lusthof' (Genesis 2:8). Ook dit zijn letterlijke vertalingen van het Hebreeuwse origineel.

Opvallend is de zorg die de scheppers van het kerklatijn dragen voor de zuiverheid van de taal: er wordt een bestaand woord van een nieuwe, maar wel verwante betekenis voorzien; er wordt een volstrekt regelmatige afleiding gemaakt; er wordt een woord aan het Grieks ontleend. Dat laatste vinden wij wellicht geen voorbeeld van purisme – het tegendeel lijkt waar –, maar daarbij moeten we bedenken dat het Latijn nooit afwijzend heeft gestaan tegenover ontlening aan het Grieks. De *lingua urbanus* stond juist bol van de Griekse woorden en zinswendingen: Grieks was de cultuurtaal, Grieks was chic, een beetje vergelijkbaar met de manier waarop mensen tot tegen het einde van de vorige eeuw in Nederland in de betere kringen hun taal doorspekten met Franse woorden en uitdrukkingen, juist om te laten zien dat men erbij hoorde. Bezien vanuit het Romeinse standpunt van die dagen gelden de Griekse leenwoorden zeker niet als gebrek aan eerbied voor de zuiverheid van het Latijn. Bovendien was tot aan ongeveer 250 het Grieks de officiële taal van de christenen in Rome, het centrum van de Kerk.

Met name Sint Augustinus en Sint Hieronymus waren heel zorgvuldig waar het hun taal-

gebruik betrof. Weliswaar beweerde Sint Augustinus dat hij zich niets aantrok van wat de grammatici voorschreven, maar uit zijn preken en overige geschriften blijkt het tegendeel: zijn taalgebruik is uiterst verzorgd. Ook stelde hij zich teweer tegen verkeerd woordgebruik, zoals *dolus* 'list, bedrog' in plaats van *dolor* 'leed, smart', en *ossum* 'os' in plaats van *os* 'mond'. Onderzoek naar het taalgebruik van Sint Hieronymus heeft uitgewezen dat van de ongeveer 350 nieuwe woorden die hij aan het kerklatijn toevoegde, er hoogstens negen of tien niet gevormd waren volgens de officiële regels van het Latijn en daarom als barbarismen bestempeld mogen worden.[5] Zuiverheid van de taal is dus, naast verkondiging, een eerbiedwaardig streven.

Meer nieuwe concepten en een woordenboek

Nooit eerder zijn er in zo'n korte tijd zoveel nieuwe begrippen geïntroduceerd als sinds de tweede helft van de vorige eeuw. Dat leidde tot een enorme productie van nieuwe woorden in alle levende talen, waarbij – zeker in de medische wereld – vaak een beroep werd gedaan op het Grieks en Latijn om nieuwe concepten van een woord te voorzien. Maar ook werden woorden gemaakt op basis van de eigen of een andere moderne taal en tegenwoordig worden heel veel woorden rechtstreeks, zonder enige poging tot aanpassing, aan het Engels ontleend.

De rooms-katholieke Kerk had in de achter ons liggende eeuwen, ten gevolge van zich ontvouwende geloofspunten, en tevens in het kader van theologische discussies, nog wel een paar woorden aangepast of ingevoerd, maar dat waren er niet veel. In het kielzog van de zich ontwikkelende leer aangaande de Heilige Maagd Maria kreeg *assumptio*, dat oorspronkelijk 'aanneming, aanvaarding' betekende, de betekenis 'tenhemelopneming' toebedeeld, terwijl *immaculatus/immaculata* 'onbevlekt', in het bijzonder 'onbevlekt door de erfzonde' ging betekenen en in die betekenis voornamelijk werd toegepast op Maria. Ook *transsubstantiatio*, een filosofisch begrip ter verklaring van de *Realis Praesentia* (de waarachtige tegenwoordigheid van Christus onder de gedaanten van brood en wijn na de Consecratie in de H. Mis) is een later gevormd woord. Overigens produceerde de theologie, en met name ook de scholastiek, in de late Middeleeuwen een grote hoeveelheid woorden die niet volgens de regels van het Latijn waren afgeleid en die met name een purist als Erasmus tot wanhoop (en zeer cynisch commentaar) dreven. Deze misgeboorten was echter geen lang leven beschoren; ze verdwenen snel uit het zich zuiverende kerklatijn.

In de zich snel ontwikkelende wereld van de laatste 150 jaar kreeg de Kerk echter ook in groeiende mate behoefte aan woorden om de nieuwe concepten te kunnen benoemen. Kerkelijke hoogwaardigheidsbeklederS hebben ook iets te melden over zaken die wellicht niet als strikt kerkelijk worden beschouwd, maar wel een nauwe band hebben met het leven van de gelovigen, of dat leven zelfs ingrijpend beïnvloeden. Reeds in de vorige eeuw, in 1891, verscheen de eerste van de grote sociale encyclieken, *Rerum Novarum*, van paus Leo XIII, die een antwoord trachtte te geven op de totale verandering van de menselijke arbeid en arbeidsverhoudingen ten gevolge van de Industriële Revolutie. Sindsdien hebben pausen en andere hoogwaardigheidsbeklederS van de rooms-katholieke Kerk niet alleen geschreven over sociale rechtvaardigheid, maar ook over oorlog en vrede, over familierecht, over de rol van de medische wetenschap enz. Het ontbreken van woorden in het Latijn voor allerlei moderne concepten was een veel gevoeld gemis. Natuurlijk werden begrippen omschreven en werden er ook wel ad hoc woorden gemaakt, maar er was geen systematische aanvulling van de Latijnse woordenschat. In levende talen ontstaan nieuwe woorden voor nieuwe concepten als het ware spontaan: iemand gebruikt een bepaald woord, het wordt overgenomen door anderen en voor je het weet is het ingeburgerd. Bij een dode taal is dat niet het geval.[6]

Dat de Kerk zich bewust was van het probleem, blijkt uit het feit dat in 1953 het eerste nummer verscheen van *Latinitas, commentarii linguae latinae excolendae provehendae quarto quoque mense ex Urbe vaticana prodeuntes*, een blad waarin aandacht wordt besteed aan het Latijn in de moderne wereld. In 1976 richtte paus Paulus VI de stichting *Latinitas* op, die tot doel heeft de Latijnse taal en letterkunde, zowel de klassieke als de christelijke – en tevens het middeleeuws Latijn – door middel van passende initiatieven te bevorderen, evenals het gebruik van deze taal, in het bijzonder in de culturele kerkelijke wereld.[7] De stichting nam het kwartaalblad *Latinitas* onder haar hoede, en verder werd er gewerkt aan het *opus magnum*, een woordenboek van modern Latijn.

In 1992 was het zover; toen verscheen het eerste gedeelte (A-L) van het *Lexicon Recentis Latinitatis; editum cura operis fundati cui nomen 'Latinitas'* (hierna aangeduid als LRL), in 1997 gevolgd door het tweede (M-Z), onder het moderatorschap van de augustijner abt Carolus Egger, de voorzitter (inmiddels emeritus) van de stichting Latinitas en een befaamd classicus. Volgens het voorwoord, van de hand van Carolus Egger, hebben de samenstellers zich, evenals hun illustere voorgangers, laten leiden door de eigenheid van het Latijn bij het maken van nieuwe woorden bij nieuwe concepten. Ook het gebruik van het Grieks is daarbij niet geschuwd. In de volgende paragraaf zullen we zien wat er van dit goede voornemen terecht is gekomen. LRL gaat uit van het Italiaans als brontaal, maar er zijn versies op basis van andere talen in voorbereiding of reeds verschenen.

De zuiverheid van het 'recente Latijn'

Vooropgesteld, de samenstellers van dit woordenboek zagen zich gesteld voor een schier onmogelijke taak. In een levende taal is het ontstaan van nieuwe woorden een geleidelijk, natuurlijk proces. Nu moest er ineens een groot aantal concepten van een woord worden voorzien, waarbij rekening gehouden moest worden met het feit dat er toch al wel op ad hoc-basis vormen waren gecreëerd. Voorzover deze vormen voorkomen in officiële documenten heeft LRL die kennelijk overgenomen, hoewel dat in de inleiding niet expliciet wordt gezegd. Verwijzingen in lemma's naar de AAS (*Acta Apostolicae Sedis*, de officiële documenten van de Apostolische Stoel) duiden hier echter op.

De vraag is nu: welke methoden hebben de samenstellers gebruikt om nieuwe concepten van een Latijns jasje te voorzien?

Op de eerste plaats hebben ze, zoals ze zelf al aankondigen, en zoals hun voorgangers ook hadden gedaan, een aantal woorden aan het Grieks ontleend. Veelal zijn dat woorden die reeds door moderne talen (en met name door het Italiaans, waarvan ze uitgaan) uit het Grieks zijn overgenomen en nu worden gelatiniseerd. Voorbeelden zijn:
- *metallurgia* 'metallurgie', letterlijk naar het Grieks 'metaalwerk'
- *odontologia* 'odontologie', letterlijk naar het Grieks 'leer van de tanden'
- *ornithologia* 'ornithologie', letterlijk naar het Grieks 'leer van de vogels'
- *thermicus* 'thermisch', naar het Griekse woord voor 'warm'.

Ook combinaties van een oorspronkelijk Grieks woord en een Latijns woord komen voor, bijvoorbeeld *chiliastica doctrina* 'leer van het duizendjarig rijk', waarbij het eerste deel is afgeleid van het Griekse woord voor 'duizend'. Daarnaast zijn er ook woorden die geheel op basis van het Grieks zijn gemaakt, zonder dat er een reeds bestaande ontlening door een moderne taal aan ten grondslag ligt, bijvoorbeeld *hamaxostichus* 'trein', letterlijk naar het Grieks 'serie wagens'. Wat dit betreft treden de samenstellers van LRL in het voetspoor van illustere voorgangers.

Ook van de tweede wijze waarop het kerklatijn aan zijn woorden kwam – een bestaand woord van een nieuwe betekenis voorzien – is een aantal voorbeelden voorhanden, zoals:

– *comprobo* 'objectiveren', oorspronkelijke betekenis 'billijken, goedkeuren, bevestigen'
– *cymbola* 'gondel', oorspronkelijke betekenis 'bootje in het algemeen'
– *idolatres, idolatra* 'fetisjist(e)', oorspronkelijke betekenis 'afgodendienaar, afgodendienares'
– *opus* 'product', oorspronkelijke betekenis 'werk, arbeid'.

Het gebruik van de mogelijkheden tot samenstelling en afleiding op basis van bestaande regels is veel minder toegepast, en er zijn ook afleidingen bij die niet echt volgens de regels zijn. Een leuk voorbeeld van een samenstelling is *pediludium* 'voetbal', letterlijk 'voetspel', evenals *manuballista* 'revolver', letterlijk 'projectiel voor in de hand'. Een woord als *uniconsiliaris* 'bestaande uit één kamer, in de zin van huis van afgevaardigden' is een goede Latijnse afleiding, waarbij het voorvoegsel *uni-* is gebruikt voor de afleiding van een nieuw woord. Een *birota* 'fiets', wordt inderdaad gekenmerkt door tweemaal (*bi*) een wiel (*rota*). Het woord *unias* 'geünieerd' (gezegd van een orthodoxe Kerk die het primaatschap van Rome erkent), hangt samen met *unio* 'verenigen', maar is er niet op regelmatige wijze van afgeleid.

Verreweg de grootste categorie wordt echter gevormd door omschrijvingen, en meestal zijn dat heel lange en omslachtige. Wat te denken van:
– *pasteuriano more purgo* 'zuiveren op de wijze van Pasteur', met als synoniemen *lac bacillis morbiferis immune reddo* 'melk vrijmaken van ziekmakende bacillen' en *lac a malis germinibus libero* 'melk vrijmaken van slechte kiemen', als vertalingen van 'pasteuriseren'
– *coacta operis vacatio* 'gedwongen vrijstelling van werk', *coacta cessatio ab opere* 'gedwongen onderbreking van werk', en *coacta vacuitas laboris* 'gedwongen vrij zijn van arbeid', als drie mogelijkheden om 'werkloosheid' aan te duiden
– *nimia bonorum confectio* 'het maken van te veel goederen', voor 'overproductie'
– *nimia medicamenti stupefactivi sumptio* 'te grote portie verdovende medicijnen' voor 'overdosis', waarbij moet worden aangetekend dat ook van andere medicijnen een overdosis mogelijk is
– *ampla sedes rerum venalium* 'grote ruimte voor koopwaar', voor 'supermarkt'
– *brevissimae bracae femineae* 'zeer korte vrouwelijke broek', voor 'hotpants'
– *instrumentum imprimendis tabulis electronice digestis* 'instrument om elektronisch berekeningen op papier te krijgen', voor 'rekenmachine'
– *cuniculus re displodente praeditus* 'ondergronds voorwerp bestemd om te ontploffen' voor 'landmijn'

en als klap op de vuurpijl

– *puri sermonis studium* 'het streven naar zuivere woorden', als vertaling van 'purisme'.

Hier is geen sprake van het maken van nieuwe woorden, alleen van het omstandig omschrijven van begrippen. Niemand zal deze monstercombinaties ooit in gesproken taal gebruiken en misschien is dit dan ook wel het beste bewijs dat het met het kerklatijn als gesproken taal gedaan is. Maar zelfs wat betreft geschreven taal zet je toch bij een aantal combinaties grote vraagtekens, terwijl je je tevens afvraagt in hoeverre er in Vaticaanstad behoefte bestaat aan een uitputtende omschrijving van 'hotpants', een kledingstuk dat ruim vijfentwintig jaar geleden kortstondig in de mode is geweest.

De vertaalkundige Menachim Dagut beargumenteerde in 1981 dat een omschrijving nooit een vertaling genoemd kan worden.[8] Zijn inmiddels beroemde voorbeeld is het Israëlische woord *ma'pil*, dat betekent 'een zogenoemde illegale immigrant ten tijde van het

Britse mandaat over Palestina'. Volgens Dagut is de gegeven definitie geen vertaling, want niet alleen is het een omslachtige omschrijving, maar bovendien gaan alle connotaties – man of vrouw van het eerste uur, heldhaftig, grondlegger van de staat Israël, enz. – verloren. Toch zal een vertaler het ermee moeten doen, als er iets uit het Ivriet naar het Nederlands vertaald moet worden waarin een *ma'pil* ten tonele wordt gevoerd.

Hier is echter iets anders aan de hand. In het voorbeeld van Dagut gaat het om een begrip dat men in Nederland (of welk land dan ook) niet kent, en waarvoor daar dus ook geen woord is; dan zal men zijn toevlucht moeten nemen tot een omschrijving. Voor de makers van LRL ging het om bekende begrippen, waarvoor (nog) geen Latijns woord bestond. Veel meer dan het geval is geweest, hadden zij moeten streven naar eenwoord- hooguit tweewoordvertalingen die de betekenis min of meer dekken. Wie nu een (Italiaans) woord opzoekt, krijgt een Latijnse omschrijving die meestal wel min of meer accuraat is, maar daar is een woordenboek niet voor.

De vraag rijst waarom de samenstellers zich niet veel meer hebben gespiegeld aan hun voorgangers. Waarom is een computer een *instrumentum computatorium* en geen *computator,* terwijl dat toch een prima Latijnse afleiding geweest zou zijn? Ook woorden die al aan de klassieke talen zijn ontleend, en gemakkelijk gelatiniseerd hadden kunnen worden, vallen ten prooi aan de hopeloze veelwoorderij van de makers van LRL. Waarom kon het door de West-Europese talen aan het Grieks ontleende 'bibliomaan' niet worden aangepast aan het Latijn en werd het *effrenatus (immodicus) librorum cultor* 'teugelloze (bovenmatige) liefhebber van boeken'? Even onbegrijpelijk is *ignem subiciendi insanum studium* 'waanzinnige drang om vuur te ontsteken' voor 'pyromanie', en dat terwijl *pyrometria* wel mag als vertaling van 'pyrometrie'. Is er iets tegen het aan het Griekse ontleende *–mania,* of is het pure willekeur?

Zelfs als er wel een Grieks woord is aangepast, voelt LRL zich soms nog geroepen er een meerwoordig Latijns synoniem bij te geven, bijvoorbeeld *de avibus doctrina* (letterlijk 'leer van de vogels'), als synoniem van *ornithologia,* en *ad calorem pertinens* (letterlijk 'behorende bij warmte'), als synoniem van *thermicus.* Dat zijn echter geen synoniemen, geen alternatieven om te gebruiken, maar omschrijvingen.

Natuurlijk staan er ook leuke vondsten in het boek, bijvoorbeeld *bellum tectum* 'bedekte of ondergrondse oorlog' voor 'guerrilla', en *tabernula exquisita* 'exquis winkeltje', voor 'boetiek' kan er ook wel mee door. Maar de meeste samenstellingen verdienen die naam niet; het zijn voor een vertaler onbruikbare omschrijvingen, terwijl de bedoeling nu juist was de vertalers van pauselijke documenten en andere Romeinse stukken de middelen te bieden hun werk adequaat te doen.

Bovendien zitten er ook gewoon fouten in LRL. Een *boy-friend* – het Engelse woord wordt gegeven – is tegenwoordig niet zonder meer een *amicus* (letterlijk 'vriend'), en zeker geen *frater* (letterlijk 'broe(de)r'), hetgeen als synoniem wordt gegeven, ook al kan dat laatste, behalve 'broe(de)r', in het klassieke Latijn 'bondgenoot' betekenen.

Conclusie

De vraag die nu rijst is: wat doen Sint Augustinus en Sint Hieronymus? Rukken ze zich van pure ellende hun aureool van het hoofd en smijten die in woede op de grond? Enige aanleiding voor zo'n uitbarsting van heilige toorn is er wel. Ondanks de leuke vondsten en de nuttige omschrijvingen die zeker in LRL te vinden zijn, domineert toch het gevoel dat er sprake is van een gemiste kans. Hiermee schiet het gebruik van het Latijn als taal van de Kerk niet op. Als vrucht van ongeveer dertig jaar werk is het diep onvoldoende, vooral omdat er kennelijk niet genoeg is nagedacht over de taalkundige principes die het vormen van nieuwe woorden zouden moeten regeren. Waarschijnlijk is gestreefd naar het zuiver

houden van de Latijnse woordenschat – Egger is niet voor niets een vooraanstaand classicus –, maar dat doel is niet bereikt op een wijze waar iemand iets aan heeft. De herziening van dit woordenboek zou met spoed ter hand moeten worden genomen, om de ware zuiverheid van het kerklatijn een dienst te bewijzen.

Noten

1. De website *Latina pro viatoribus* 'Latijn voor reizigers' (te vinden via www.travlang.com/languages/) moet een grapje zijn, al is het een misplaatst grapje. Afgezien van de absoluut onvoldoende woordenschat die wordt geboden, is de mededeling dat Latijn nog officieel wordt gesproken in het Vaticaan volstrekt onjuist.
2. Zie ook het artikel 'Ecclesiastical Latin', in de *Catholic Encyclopedia*, copyright 1913 by the Encyclopedia Press, Inc. Electronic version copyright 1996 by New Advent, Inc., www.knight.org/advent/
3. Deze laatste bewering, die wordt onderschreven in het bovengenoemde artikel uit de *Catholic Encyclopedia*, is niet oncontroversieel. De beroemde Utrechtse en later Nijmeegse hoogleraar in de algemene taalwetenschap, Latijnse taalkunde en volkskunde, J. Schrijnen (1869–1938), was van mening dat het oudchristelijk Latijn – een term die hij introduceerde – zich op alle onderdelen onderscheidde van de standaardtaal, dus ook op het gebied van de zinsbouw en vormleer. Hij gebruikte de term *Sondersprache* of *langue spéciale* om het oudchristelijk Latijn aan te duiden. Niet dat hij van mening was dat het echt om een aparte taal ging, maar toch wel om een specifieke taalvariant. Zie J. Schrijnen (1932), *Charakteristik des altchristlichen Latein* in de serie *Latinitas Christianorum Primaeva*; Nijmegen: Dekker en Van de Vegt. Deze theorie, die wel de *École de Nimègue* wordt genoemd, werd verder uitgewerkt door Schrijnens meest beroemde leerling, de befaamde classica Christine Mohrmann (1903–1988), vooral op het gebied van de lexicologie en de semantiek. Zij verzorgde de herdruk van de *Charakteristik*, maar voegde er wel een commentaar van dertig bladzijden aan toe onder de veelzeggende titel 'Nach vierzig Jahren'. Zie ook Marjet Derks en Saskia Verheesen-Stegemann (1999), *Wetenschap als roeping; Prof dr Christine Mohrmann (1903–1988), classica*, uitgeverij Vantilt, pp. 20-21 en 52-54.
4. De Nederlandse benaming *Hooglied* is een leenvertaling van het Duitse *Hohelied*, de term die Luther bedacht voor *shir ha-shirim* 'het lied der liederen'.
5. Zie: Henri Goelzer (1884), *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de Saint Jérome*, Parijs.
6. Christine Mohrmann had groot bezwaar tegen de term 'dode taal'; zij meende dat van 'gesloten taal' gesproken moest worden (persoonlijke informatie). Toch blijkt uit het volgende juist dat het Latijn geen gesloten taal is; er worden wel degelijk woorden aan toegevoegd. Een dode taal, in de zin dat niemand deze meer als moedertaal heeft, is het Latijn echter uiteraard wel.
7. Zie *Annuario Pontificio*, 1999, een uitgave van Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, p. 1934.
8. In zijn artikel 'Semantic "voids" as a problem in the translation process', in: *Poetics Today*, 4:2, pp. 61-71.

Keltische talen

Zuivere taal in het Keltisch: Wels, Bretons en Cornisch

Lauran Toorians

Wels

Hei! Watshwch hi newch chi! Falle na ddoth y stwff 'ma o Habitat, ond 'ma'r cwbwl 'sda ni, chi'n dyall? Met deze woeste uitval begon de in de zomermaanden van 1992 door de NPS uitgezonden Welse soapserie *Pobol y Cwm* (De vallei). Het was voor mij ook het begin van een onverwachte kennismaking met het gesproken Wels in zijn meest alledaagse vorm. Totdat me door de NOB-vertaalafdeling werd gevraagd om de ondertitels voor deze soap voor te bereiden, kende ik het Wels niet anders dan uit boeken en de meer formele spreektaal van toespraken en lezingen. Mijn verrassing was dan ook groot en mijn werkzaamheden in Hilversum bleken niet alleen erg genoeglijk, maar ook uiterst leerzaam.

Voor wie geen Wels kent, zullen de hier aangehaalde zinnen net zo onbegrijpelijk zijn als elke andere Welse zin. De Keltische talen – waartoe het Wels behoort – zijn nu eenmaal slechts in de verte verwant aan het Nederlands, ongeveer zoals het Russisch of het Perzisch. Maar wie zelfs maar een beetje met de taal vertrouwd is, ziet dat hier niet alleen opmerkelijke (want onnodige?) leenwoorden worden gebruikt, maar dat ook de grammatica veel sterker aanleunt bij het Engels dan in normaal geschreven Wels mogelijk zou zijn. De kreet laat zich bijna woord voor woord vertalen tot: 'Hé! Kijk uit, wil je? Misschien komt het spul (wel) niet van Habitat, maar het is alles wat ik heb, weet je?' De leenwoorden zijn *watshwch* (*watch out*, met een Welse imperatiefuitgang), in plaats van *edrychwch*, en *stwff* (*stuff*) voor *defnydd*.

Voorbeelden als deze komen in de soapserie veelvuldig voor en zijn, naar ik later ondervond, niet tot de wereld van de soap beperkt. Op de Nederlandse televisie hield de serie het maar vijftig dubbele afleveringen uit en lagen de kijkcijfers niet erg hoog, maar in Wales zelf is *Pobol y Cwm* al jarenlang elke avond een goed bekeken programma. De taal die erin wordt gesproken is voor elke Wels-spreker in Wales onmiddellijk herkenbaar als echt en eigen. In de serie wordt een slimme mix gemaakt van de dialecten die de acteurs zelf meebrengen en wordt de enige vorm van Wels gesproken die met recht 'levend Wels' zou mogen heten. Toch is deze taal van alledag heel anders dan wat officieel *Cymraeg Byw* (Levend Wels) heet. *Cymraeg Byw* is een kunstmatig aangepaste taal met een licht vereenvoudigde grammatica die in de jaren zeventig werd gepromoot om Engelstaligen op een gemakkelijke manier 'goed' Wels te laten leren. En met 'goed' bedoel ik dan ook nadrukkelijk 'van Engelse smetten vrij'.

In de praktijk is dat kunstmatige *Cymraeg Byw* nooit echt van de grond gekomen en is de daarmee beoogde tussenvorm tussen schrijftaal en spreektaal een stille dood gestorven. Hoe groot het verschil tussen beide is, mag blijken uit het feit dat de enige monoloog die ik tijdens mijn werk aan *Pobol y Cwm* probleemloos ineens kon volgen, werd gesproken door een dominee tijdens een begrafenisplechtigheid. De goede man sprak toen schrijftaal. Een belangrijk verschil zit 'em in de uitspraak, wat verklaart waarom het televisiescript gebruik maakt van een behoorlijk onorthodoxe spelling. Hierbij moet nadrukkelijk worden opgemerkt dat juist op dit punt de invloed van het Engels op het Wels vrijwel nihil is. Vaak was het juist omgekeerd zodat Engelse woorden of namen in een Welse zin onverstaanbaar dreigen te worden doordat de uitspraak volledig wordt aangepast aan het Wels. Dat ligt dus anders in de grammatica en – heel sterk – in het idioom.

Vooral dit laatste is voor een buitenstaander vreemd en het doet vaak nogal komisch aan. Zoals algemeen bekend, spreken de meeste Engelsen uitsluitend Engels. Wie op de Britse Eilanden van huis uit een andere taal spreekt, bijvoorbeeld het Wels, kent zelden meer talen dan die twee. In die situatie is bijna altijd het Engels dominant en bepaalt die taal dus de norm. Een voorbeeld: 'kom op' of 'kom mee' luidt in het Wels *dewch ymlaen*. In het Engels is dat *come on* en het Welse voorzetsel *ymlaen* vertaalt zowel *on* als *onward*. Letterlijk (en etymologisch) betekent het 'vooruit'. Voor wie dat allemaal weet – en wie vanuit het Nederlands denkt en naar het Nederlands vertaalt, die moet dat weten – klinkt het krankzinnig wanneer een Welsman het heeft over *troi y golau ymlaen* wanneer hij bedoelt 'het licht aandoen'. Wat hij doet, is *to turn the light on* letterlijk vertalen tot zoiets als 'het licht vooruitdraaien'. Het effect is hetzelfde als wanneer iemand zou vragen: 'Kunt u mij de tijd vertellen, alstublieft?', of: 'Kunt u mij alstublieft de suiker passeren?' (Maar in een tijd waarin we afscheid nemen met 'ik zie je' is dit misschien allang niet meer echt vreemd.)

Van alle Keltische talen bezit het Wels de meeste en de beste faciliteiten. Er bestaat dan ook een Welse Academie (*Academi Cymraeg*) die in het academische en culturele leven een aantal controlerende taken uitvoert. De Academie kan echter niets afdwingen. Nieuwe woorden worden dus wel centraal gemaakt, maar of die ook in het dagelijks gebruik ingang vinden, hangt af van tal van andere factoren. Vaak is dat echter wel zo, en dat komt mede doordat de groep sprekers van het Wels zo klein en zeer zelfbewust is. Daarnaast helpt het natuurlijk erg dat het Wels beschikt over een groot arsenaal van voor– en achtervoegsels en gemakkelijk samenstellingen maakt. Nieuwe woorden zijn daardoor zelden gekunsteld. Daarnaast zagen we al dat de neiging om de uitspraak van leenwoorden aan te passen zeer sterk is, waardoor ook deze meteen een Wels 'uiterlijk' krijgen. Dat het streven naar purisme niet overdreven groot is, blijkt al uit de Welse naam van de Academie zelf.

Een andere factor die bij dit 'zelfzuiverende' proces van groot belang is, is de lange en invloedrijke literaire traditie die het Wels kent. Vooral de cultuur van het bijbellezen heeft er in tijden van taalnood toe bijgedragen dat er steeds een standaard was die in hoog aanzien stond en die aan de hele Welstalige gemeenschap een norm oplegde die een fragmentatie in vele dialecten voorkwam. Gevolg is wel de gapende kloof die er nu bestaat tussen de standaardschrijftaal en de dagelijkse spreektaal. Dat die kloof schijnbaar moeiteloos wordt overbrugd, mag blijken uit de populariteit van *Pobol y Cwm* enerzijds en het bloeiende literaire leven anderzijds.

Bretons

In de andere Keltische talen is deze situatie totaal anders. De naaste verwanten van het Wels zijn het Bretons en het Cornisch. De Bretonnen zijn sterk katholiek en beschikken pas sinds kort over een volledige bijbelvertaling. Onderwijs in het Bretons is er generaties lang niet geweest en in tegenstelling tot het Wels is deze taal daardoor wel uiteengevallen in talloze dialecten, die onderling soms nauwelijks verstaanbaar zijn.

Sinds de jaren zeventig bestaat er in Bretagne Bretonstalig onderwijs in de zogenoemde DIWAN-scholen, een particulier initiatief. Deze scholen, die nauwelijks steun van de Franse overheid genieten, leveren een belangrijke bijdrage aan de standaardisering van het Bretons. Voor de schrijftaal was hiermee al vroeg in de twintigste eeuw een begin gemaakt, maar nu op een aantal scholen de taal ook in de lessen functioneert, vindt ook de standaardspreektaal (in feite gesproken schrijftaal) steeds meer ingang. Twee problemen volgen daaruit. Het eerste en meest wezenlijke is dat er een – zeer kleine – groep nieuwe sprekers opgroeit die weliswaar in het Bretons groot wordt, maar die door het grote taalverschil (dialect versus standaard) niet met de generatie van de grootouders kan communiceren. De tussengeneratie van de ouders leerde uitsluitend Frans en valt dus uit, terwijl de grootouders

in het Bretons veelal analfabeet zijn. Het tweede probleem is de plotselinge behoefte aan grote aantallen nieuwe woorden. Want hoe leer je grammatica, rekenen (wiskunde), natuurkunde, biologie, en nog veel meer in een taal die daar (nog) geen eenduidige terminologie voor heeft?

Gevolg is dat er de laatste decennia in Bretagne een ware explosie heeft plaatsgevonden in het produceren van woordenlijsten en woordenboeken (zelfs een speciaal woordenboek voor de terminologie van de psychoanalyse!). Nieuwe woorden maken gaat in het Bretons net zo eenvoudig als in het Wels – dat overigens vaak als voorbeeld dient. Maar de status van het Bretons is zo wezenlijk anders dat het invoeren van die woorden vaak maar moeizaam verloopt. Daar komt bij dat het Bretons – veel meer dan het Wels – al zeker sinds de zestiende eeuw grote aantallen Franse leenwoorden heeft opgenomen. Een Bretonse zin die voor driekwart uit leenwoorden bestaat, is daardoor beslist niet ongewoon. Wie als optimist door het leven gaat, ziet daarin echter ook de kracht van het Bretons. De taal blijft namelijk onmiskenbaar Bretons (Keltisch).

Overigens zijn de meest extreme vormen van 'leenwoord-zinnen' ook geen echt Bretons. Vaak zijn het producten van niet-Bretons-sprekers die pogen zich tot het volk te richten met een geringe kennis van de grammatica (die tamelijk eenvoudig is) en nauwelijks een woordenschat. De algemeen gangbare term voor deze misbaksels is 'pastoorsbretons' (*Brezhoneg beleg*). Het is juist dit pastoorsbretons dat door het verbeterde onderwijs met rasse schreden het onderspit delft. Er is nu immers een generatie sprekers die zowel de kennis als de mondigheid bezit om deze taalmishandeling niet te accepteren.

Cornisch

De situatie van het Cornisch is uitzonderlijk, doordat van deze taal rond 1800 de laatste moedertaalsprekers overleden. Hun taal was al enige eeuwen sterk door het Engels beïnvloed en ging uiteindelijk ten onder aan het Engelstalige onderwijs. Sinds 1904 bestaat er een beweging die het Cornisch opnieuw tracht in te voeren en die een behoorlijk bewogen geschiedenis kent. Hoewel de beweging erg klein is (ongeveer 250 mensen beheersen de taal op een redelijk niveau), heerst er sinds de jaren tachtig toch een grote verdeeldheid, die erin resulteert dat er nu ten minste drie 'standaarden' van modern Cornisch naast elkaar bestaan. Twee daarvan grijpen terug op het middeleeuwse Cornisch en proberen de taal zo 'puur' mogelijk te houden. Ze verschillen van elkaar hoofdzakelijk in de spelling. De derde variant tracht voort te bouwen op de taal uit de achttiende eeuw en is (dus) veel vrijer in het opnemen van Engelse woorden.

Als we voor deze taal al van een toekomst kunnen spreken, dan ligt die vrijwel zeker bij de puristen die zich op het middeleeuwse voorbeeld beroepen. Nieuwe woorden maken zij zoveel mogelijk naar Wels of Bretons voorbeeld. Opvallend is dat zij vaak de oorspronkelijke betekenis van woorden oprekken of 'bijsturen', zodat iemand zoals ik die het Middelcornisch bestudeerde, een moderne tekst vaak maar moeizaam kan begrijpen. Ook is – nog veel sterker dan in het Wels – de invloed van het Engelse idioom enorm. Het enige moderne Engelse leenwoord dat bewust in de taal is opgenomen, is *kyttryn* voor 'autobus'. Het is hoogstwaarschijnlijk afgeleid van de naam van een busmaatschappij *Kit Treen*, die begin deze eeuw actief was in het westen van Cornwall.

De uitspraak is een verhaal apart. In eerste instantie werd er bij de herleving (*revival*) van het Cornisch van uitgegaan dat de dialectuitspraak van het Engels in Cornwall restanten bevatte van de oude klanken van het Cornisch. Deze veronderstelling bleek onjuist en in 1987 werden tegelijk een hervorming van de spelling en van de uitspraak voorgesteld, die vrijwel meteen aanleiding gaven tot een hevige (taal)strijd. Het resultaat is – zoals al gezegd – dat er nu twee 'standaarden' bestaan die zich beroepen op het middeleeuwse Cor-

nisch. Op het gebied van de uitspraak lijkt deze hervorming echter weinig gevolgen te hebben. Cornisch wordt gesproken door mensen die het Engels als moedertaal hebben en daarnaast meestal geen andere talen kennen – en dat is duidelijk te horen. Mijn omschrijving als 'Wels met een zwaar Amerikaans accent' werd mij door enkele van de sprekers weliswaar niet in dank afgenomen, maar werd ook niet tegengesproken. De variant van het hedendaagse Cornisch die teruggrijpt naar de laatste moedertaalsprekers uit de late achttiende eeuw, heeft daarmee bewust gekozen voor een Engelse uitspraak. Hier bestaat het purisme dus juist uit bewuste ontlening.

Keltische talen

'Straat-Iers' tegenover 'boeken-Iers': taalzuivering in het Iers

Alex Hijmans

Een Ierssprekende Ier uit Dublin of Cork spreekt niet hetzelfde Iers als een Ierssprekende Ier uit de Gaeltacht (de Ierssprekende gebieden, voornamelijk aan de westkust). De Gaeltacht-Ier noemt de stedeling *Gaeilgeoir*, wat het beste vertaald kan worden als 'Iers-vorser', en noemt zijn Iers *Gaeilge na Leabhar*, 'Boeken-Iers'. Boeken-Iers was tot voor zeer kort fundamenteel vreemd en zelfs een onderwerp van spot voor de Gaeltacht-Ier, wiens Iers we voor de duidelijkheid maar 'Straat-Iers' zullen noemen. Het grote verschil tussen het Iers van de straat en het Iers van de boeken is dat de stedelingen nieuwe terminologie in hun Iers gebruiken, iets wat de Gaeltacht-Ieren lang tegengestaan heeft. Zij noemen hun *rothar* liever een *bicycle* en in plaats van *ísle brí* lijden ze aan *depression*.

Pas nu begint het verschil tussen het Iers van de stad en het Iers van de Gaeltacht te vervagen. Nieuwe termen als *bia ginathraithe* (genetisch gemanipuleerd voedsel) en *déghnéasachas* (biseksualiteit) worden nu bijna zonder slag of stoot in de omgangstaal van de Gaeltacht opgenomen. De invloed van de media, zoals het Ierstalige televisiestation TnaG, de radiozender RnaG en de krant *Foinse,* moet hierbij niet onderschat worden.

Taalzuivering in het Iers begon aan het eind van de vorige eeuw, toen de interesse in de Ierse taal, door het Engels in de verdrukking geraakt, een herleving doormaakte. Het aantal Ierssprekenden aan het eind van de negentiende eeuw wordt op 500 000 geschat; het aantal Ierssprekenden dat ook in staat was de taal te lezen en te schrijven op minder dan honderd. Het jaar 1607 is het jaar waarin nagenoeg een einde kwam aan het Iers als wetenschaps- en literaire taal. In dat jaar ontvluchtte wat er overgebleven was van de oude Gaelische adel en hun aanhang naar Spanje, toen men wraak vreeste van de Engelse overheersers vanwege een mislukte opstand. Met deze *Flight of the Earls* werd in één klap de rol van het Iers als literaire en wetenschappelijke taal weggevaagd, omdat de bovenlaag van de Ierssprekende bevolking over Spanje en de rest van Europa verspreid raakte. De overgebleven sprekers van het Iers, nog altijd een meerderheid in Ierland, waren voornamelijk arme boeren en pachters.

Organisaties die de Ierse taal wilden doen herleven, zoals *Conradh na Gaeilge* (De Ierse Liga), stonden dan ook voor een immens probleem: het Iers was een taal die als het ware driehonderd jaar in een vrieskist had gelegen en geen noemenswaardige ontwikkeling had doorgemaakt en als klap op de vuurpijl de Industriële Revolutie had overgeslagen.

Nu, honderd jaar later, is het Iers een taal die – zij het op redelijk beperkte schaal – op elk gebied gebruikt wordt: door de overheid, in het onderwijs, de media, het bedrijfsleven en op straat. Het aantal mensen dat Iers als dagelijkse taal gebruikt, schat men op tussen de zestig- en zeventigduizend. Het aantal mensen dat aangeeft de taal te kunnen spreken op 1,5 miljoen (volgens de census van 1996 in de Ierse Republiek; iedereen die aangaf 'enige kennis' van het Iers te bezitten is echter in dit getal inbegrepen). Het moge duidelijk zijn dat het Iers sinds het einde van de negentiende eeuw zijn achterstand ingehaald heeft. Dit is echter niet zonder problemen gegaan en niet iedereen is tevreden met het eindresultaat. Vooral niet daar waar het de zuiverheid van de taal betreft.

Afgezien van de twee woordenboeken waarop het Iers gevestigd is (*De Bhaldraithe,*

Engels-Iers; en *Ó Dónaill*, Iers-Engels), werden en worden nieuwe woorden op een aantal manieren in het Iers geïntroduceerd: door de *An Coiste Téarmaíochta* (Terminologiecommissie), door de *An Gúm* (Staatsuitgeverij), en door de media. Genoemde overheidsinstellingen en de media bedienen zich meestal van twee verschillende werkwijzen: óf het leenwoord wordt vertaald, óf het leenwoord wordt in het Iers gespeld (het verschil tussen de welbekende 'zelfdenkende tiptoetsmachine' voor 'computer' en 'portemonnee' voor 'portemonnaie'). Slechts in enkele gevallen hebben reeds bestaande woorden een nieuwe betekenis aangenomen.

Voorbeelden van 'directe' vertaling van het Engels in het Iers (onderstreping in de uitspraak, in het Nederlands gespeld, geeft de plaats van de klemtoon aan):

leenwoord	*Iers*
computer	*ríomhaire* (letterlijk 'teller', uitspraak: [rie-ve-re])
keyboard	*méarchlár* (letterlijk 'vingerbord', uitspraak: [meer-glaar])
aeroplane	*eitleán* (letterlijk 'vliegding', uitspraak: [etsj-laan])

Voorbeelden van 'herspelling' in het Iers van het Engelse leenwoord:

leenwoord	*Iers*
telephone	*teileafón* (uitspraak: [tel-le-foon])
station	*stáisiún* (uitspraak: [staa-sjoen])
train	*traein* (uitspraak: [treen])
commission	*coimisiún* (uitspraak: [ko-mis-joen])
survey	*suirbhé* (uitspraak: [sur-vee])

In enkele gevallen heeft een al bestaand Iers woord een nieuwe betekenis aangenomen:

leenwoord	*Iers*
standard	*caighdeán* (uitspraak: [kai-djaan])
factory	*monarcha* (uitspraak: [mon-arg-aa])

Caighdeán was voorheen een term die in de Gaeltacht van Ciarraí in het zuidwesten van Ierland gebruikt werd voor het meest gebruikte steekpatroon in het boeten van netten. Sinds het begin van deze eeuw betekent het ook 'standaard'.

Het woord *monarcha* werd tot ongeveer driehonderd jaar geleden gebruikt voor 'werkplaats'; hierna raakte het in onbruik. Vijfentwintig jaar geleden had *Raidió na Gaeltachta*, de Ierstalige radiozender, een woord nodig voor 'fabriek' en besloot *monarcha* te gebruiken. Het woord is nu gemeengoed.

Aan de manier waarop het Iers met leenwoorden omgaat ligt de tegenstelling tussen *An Ghaeltacht* (de Ierssprekende gebieden in het westen van het land waar het Iers de dagelijkse taal is) en *Gaeilgeoirí na Galltachta* (de Ierssprekenden van de Engelssprekende delen van Ierland) ten grondslag. Wellicht niet geheel ten onrechte staat de laatste groep bekend om taalvorserij en purisme, en dat leidt vaak tot een afkeer van – vaak door Gaeilgeoirí – 'bedachte' terminologie bij de Ierssprekenden van de Gaeltacht.

Hoewel de tegenstelling tussen deze twee groepen in de laatste vijf jaar begint af te nemen – in het onderwijs, vooral op universitair niveau, en in de media, wordt de laatste paar jaar veel meer nadruk gelegd op de gesproken taal van de Gaeltacht dan op de in de

jaren vijftig geschapen standaardtaal –, hebben veel sprekers van het Iers uit de Gaeltacht moeite bepaalde leenwoorden te gebruiken. Toch is ook onder hen de laatste paar jaar een zekere bereidheid merkbaar deze leenwoorden alsnog in het taalgebruik op te nemen, met name onder de hoger opgeleide jongere generatie.

Hieronder een aantal voorbeelden van leenwoorden die wel door de Gaeilgeoirí maar niet door de Gaeltacht werden opgenomen. De Engelse versie wordt wel volgens de grammatica van het Iers vervoegd, vandaar dat het bezittelijke voornaamwoord *mo* 'mijn' ervoor gezet is:

leenwoord	*Iers (Gaeilgeoir)*	*Iers (Gaeltacht)*
my bicycle	mo rothar	mo **bh**icycle
my boot ('achterbak van een auto')	cúl mo chairr	mo **bh**oot
my round	mo thuras-sa	mo round**sa***

* 'sa' is een nadrukleggend achtervoegsel

Een recente ontwikkeling in het taalgebruik is het gebruik van het achtervoegsel *-(e)áil*, dat van een willekeurig Engels woord een Iers werkwoord maakt. Dit verschijnsel staat in het Iers bekend als *Conamarachas* (Conamarisme) omdat het zich vooral in de Gaeltacht van Conamara in het graafschap Galway lijkt voor te doen. Terwijl twee andere hoofddialecten (dat van Munster in het zuiden en Ulster in het noorden) er redelijk immuun voor lijken te zijn, lijkt Conamarachas nogal aanstekelijk te zijn voor Gaeilgeoirí uit Engelssprekende gebieden.

Een paar voorbeelden van 'Conamarachas':

Divorce reáilfidh mé Mícheál Seoighe.
'Ik ga van Mícheál Seoighe scheiden.'

Ná bí ag *doss* áil!
'Hou op met lui te zijn!'

Tá mé ag *drive* eáil.
'Ik rijd.'

Hire áilfidh muid carr.
'We gaan een auto huren.'

Dit verschijnsel is iets wat alleen in de spreektaal voorkomt, en nooit op de televisie of radio. Verscheidene schrijvers gebruiken het echter in literaire werken om de dialoog authentieker te laten lijken.

Grieks

Puur en superpuur in het klassiek en Byzantijns Grieks

W.J. Aerts

Oudheid

Door de ontcijfering van het zogenaamde lineair-B (een lettergreepschrift van medeklinker-klinkercombinaties) in de jaren vijftig van deze eeuw strekt onze kennis van de Griekse taal zich uit over een periode van zesendertig eeuwen. De oudste getuigenissen, in het Myceens Grieks, geven evenwel een beperkt beeld van het toenmalig taalgebruik: het gaat voornamelijk om zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden en getalsaanduidingen in de overgeleverde voorraadregistraties van de paleisadministraties. Pas bij de epen van Homerus, de *Ilias* en de *Odyssee* uit de achtste eeuw v.Chr., rijst een volledig (en monumentaal) taalgebouw op. Dat men hier met gesproken noch met standaardtaal te maken heeft, is duidelijk: gegeven het feit dat deze epen het resultaat zijn van een eeuwenlange in dichterscholen en via verschillende dialecten tot stand gekomen ontwikkeling, is het niet verwonderlijk dat de epische taal een kunstmatig geheel is geworden, op basis van het Ionisch dialect, maar met ettelijke elementen uit andere oude dialecten.

Voorrangspositie van het Attisch

De na de Perzische Oorlogen (tussen 492 en 479) ingetreden politieke voorrangspositie van de stadstaat Attica met de hoofdstad Athene maakte het Attisch dialect (een zijtak van het Ionisch) tot het meest gebruikte medium voor de geschiedschrijving (dankzij auteurs als Thucydides en Xenophon), de tragische poëzie (Aeschylus, Sophocles, Euripides), de komedie (Aristophanes), de retoriek (Aeschines, Lysias, Isokrates, Demosthenes) en de filosofie (Plato, Aristoteles). In deze periode laat zich een eerste geval van staatsbemoeienis met de taal registreren: terwijl het teken E voordien gebruikt werd voor de klanken [è], [èè] en [éé] zijn na de 'spellinghervorming' van 402 deze klanken in spelling gedifferentieerd met respectievelijk E, H en EI.[1] De belangrijkste stoot tot de bevoorrechte positie van het Attisch werd echter gegeven door de vader van Alexander de Grote, Philippus van Macedonië (359–336): hij adopteerde het Attisch dialect als 'officiële' taal van Macedonië.

Zoals bekend kreeg de antieke wereld een totaal ander aanzien door de veroveringstochten van Alexander de Grote, die onder andere Egypte onder zijn gezag bracht, het Perzische Rijk vernietigde en doordrong tot de Indus. Weliswaar stierf Alexander reeds in 323 in Babylon, maar de Diadochen of 'opvolgers' stichtten een viertal rijken die op Griekse leest werden ingericht. Het best geïnformeerd zijn we over de situatie in Egypte (het rijk van de Ptolemaeën), doordat in het woestijnzand duizenden papyri bewaard gebleven zijn, die niet alleen inzicht verschaffen in literaire teksten uit het verleden en de toenmalige tijd, maar ook in alle andere aspecten van het maatschappelijke leven.

Deze papyri maken één ding heel duidelijk: de Griekse taal had in de periode tussen de Atheense hegemonie en het bewind van de Diadochen grote veranderingen ondergaan. Een van de terreinen waarop die veranderingen zichtbaar zijn, is dat van de spelling. Elementair geschoolden spelden veelal op het gehoor en hun fouten geven aan in welke opzichten de uitspraak aan verandering onderhevig was geworden. Zo valt te constateren dat de klank [éé] tot [ii] of [i] was ontwikkeld, de klank [ai] tot [è], de klank [èè] tot [éé] en in een later stadium tot [ii] of [i], terwijl in sommige dialecten de klank [oi] overging in [ö],

om ten slotte in de late oudheid of vroeg-Byzantijnse tijd via [ü] in [i] uit te monden. Ook een aantal medeklinkers kreeg een andere uitspraak: [b] werd tot [v], [kh] tot [ch], [ph] tot [f], [th] tot een 'Engelse' [th], [dz] tot [z] enz. Er zijn eveneens sterke aanwijzingen dat het voor het klassiek Grieks zo kenmerkende verschil tussen lange en korte klinkers, respectievelijk lettergrepen, begon te verdwijnen, in samenhang met en als gevolg van de overgang van een 'muzikale' woord- en zinsarticulatie naar een expiratorisch ('duw')accent – het soort accent dat we uit het Nederlands kennen.

Een aantal van de genoemde veranderingen vinden we reeds vanaf de vierde eeuw v.Chr. op het Griekse vasteland in dialectinscripties. De veranderingen werden versterkt en uitgebreid door de enorme expansie van het Grieks in het Midden-Oosten. Deze bracht met zich mee dat vele niet-Grieken zich om economische en/of maatschappelijke redenen van het Grieks moesten gaan bedienen, met alle eigenaardigheden van hun 'tweedetaal'-beheersing van dien. De bekendste uitingen van dit 'niet-moedertaal'-Grieks zijn de vertaling van het Oude Testament in het Grieks, de Septuagint, en het Nieuwe Testament. De sporen van het Hebreeuwse en Aramese substraat zijn legio, maar vergelijking met de taal van de contemporaine papyri heeft duidelijk gemaakt dat het in de Griekse Testamenten gebruikte taaleigen grotendeels overeenstemt met het in die tijd gangbare taalgebruik. Taaluitingen van dit soort vat men samen onder de term *koinèè* of *koinèè diálektos*, dat wil zeggen 'de algemeen gangbare taal'. Bestudering van de koine leert dat deze taalvorm stoelt op het Attisch, doch daar ook in belangrijke mate van afwijkt. De veranderde uitspraak had er namelijk toe geleid dat vormen die voordien in klank onderscheiden waren, nu gelijkluidend en daarmee ten dele onbruikbaar werden. Zo viel bijvoorbeeld [filéé] 'hij/zij bemint' in klank samen met [filèèi] 'laat hij/zij beminnen' en met [filói] 'moge hij/zij beminnen', en na het zwak worden van de slot-n ook nog met [filéé{n}] 'beminnen, kussen', waarvan het Nieuwgriekse *to filí* 'de kus' overgebleven is. Als gevolg hiervan verdwenen in de periode van de koine (die zich, ruim gemeten, uitstrekte van circa 300 v.Chr. tot circa 500 n.Chr.) een groot aantal taalcategorieën, zoals de dativus en diverse werkwoordsvormen en -tijden: het niet-samengestelde perfectum, het plusquamperfectum, het medium (een soort halfreflexieve werkwoordsvorm tussen actieve of bedrijvende en passieve of lijdende vorm) en de zogenoemde *-mi*-verba.

De bibliotheek van Alexandrië. Koine en atticisme

Het belangrijkste Alexandrië dat Alexander de Grote heeft gesticht (hij stichtte er twaalf) is het Egyptische. Onder de Ptolemaeën ontwikkelde die stad zich tot de belangrijkste stad van de wereld en als een bijzonder cultureel centrum. In de bibliotheek van Alexandrië werden (zoals nu in de Library of Congress) alle geschriften die maar bereikbaar waren, verzameld en een keur aan geleerden zette zich aan de bestudering van de voorhanden werken, waarbij vooral de epen van Homerus aan onderzoek werden onderworpen. En hier begint een fenomeen dat grote gevolgen zou hebben voor de verdere benadering van het verschijnsel taal in de Griekse wereld: het purisme, onder de benaming 'atticisme'.

De beroemde Alexandrijnse filologen Aristophanes van Byzantium (ca. 220 v.Chr.) en Aristarchus van Samothrace (217–145 v.Chr.) hielden zich in eerste instantie met de bestudering van Homerus bezig. Voor Nederlandse leerlingen van het gymnasium van voor de Mammoetwet was Homerus de gemakkelijkste auteur, met een weliswaar uitvoerige vormleer maar met een in het algemeen eenvoudige zinsstructuur. Voor hedendaagse Grieken staat de taal van Homerus echter veel verder weg: terwijl een Griekse intellectueel de taal van Plato nog redelijk kan begrijpen, is Homerus voor hem 'een brug te ver'. In feite gold dat al voor de Alexandrijnse geleerden, die juist de moeilijkheden van het Homerisch taaleigen (en de tekstoverlevering) gingen bestuderen om de nog beschikbare kennis niet

verloren te laten gaan. Aan hen hebben wij de grondslagen der lexica te danken en de interpretatie van diverse moeilijke plaatsen, zonder welke menige passage uit Homerus ontoegankelijk zou zijn geworden. Maar zij deden nog een andere belangrijke constatering: zij stelden vast dat de oorspronkelijke 'muzikale' zins- en woordintonatie in hun tijd verloren ging ten gunste van het intensiteits-('duw')accent, en ontwikkelden daarom een accentsysteem waarmee het mogelijk werd de oude zinsintonatie vast te leggen. De versmaat van de Homerische epen, de hexameter, berust op een afwisseling van lange en korte lettergrepen, onafhankelijk van de hoog- of laag- of hoog-laagaccenten van de Griekse woorden. Zodra echter deze accenten intensiteitsaccenten werden, werd het onmogelijk de hexameters correct voor te dragen. Uiteindelijk werd in de Byzantijnse tijd het drieaccentensysteem, zoals dat in alle huidige uitgaven van Griekse teksten wordt gebruikt, vastgelegd.

Naast woord- en accentstudies werd ook een begin gemaakt met het vastleggen van grammaticale verschijnselen, en het zijn juist deze grammaticale werken die een inzicht geven in de steeds sterker wordende drang van de toenmalige intellectuelen om zich te distantiëren van de in hun ogen verloederende spreektaal en zich te richten op het Attisch uit de vijfde en vierde eeuw v.Chr.

De tweede sofistiek

In de eerste en tweede eeuw n.Chr., vooral in de tijd van de zogenoemde 'tweede sofistiek' onder de regering van keizer Hadrianus, werden uitvoerige studies ondernomen naar wat als correct (Attisch) Grieks gekwalificeerd kon worden en wat niet (aan de Latijnse kant ontwikkelde zich, door de studies van de redenaar Quintilianus, een vergelijkbaar streven naar correct en retorisch effectief Latijn!) en er is een uitgebreide terminologie ontstaan om correct Attisch van het 'spreektaal'- (of koine-)Grieks te onderscheiden. Een paar voorbeelden: in de eerste plaats is daar *attikídzéén* tegenover *hellèènídzéén*, werkwoorden die oorspronkelijk zoveel betekenden als 'Attisch gezind zijn' respectievelijk 'Grieks gezind zijn', zoals *mèèdídzéén* 'Perzisch gezind zijn' betekende (tijdens de Perzische Oorlogen dus 'heulen met de vijand') of *skythídzéén* 'zich gedragen als een Scyth', dat wil zeggen 'ongemengde wijn drinken, zuipen', of ook 'scalperen', naar de gewoonte van de Scythen gedode tegenstanders van de hoofdhuid te beroven, maar in Griekse mond '(zich) ruw scheren'! In de koine verengden de betekenissen van *attikídzéén* en *(h)ellèènídzéén* zich tot respectievelijk 'het Attisch taaleigen gebruiken' en 'algemeen gangbaar Grieks (dat wil zeggen koine-Grieks) spreken of schrijven'. De term *attikismós* wordt voor het eerst aangetroffen in een van de brieven van de Romeinse redenaar Cicero (*Brieven aan Atticus* 4, 19).

Vooral in de schoolopleiding werd blijkbaar veel aandacht besteed aan het onderscheid tussen 'correct' (d.w.z. Attisch) en 'incorrect' (d.w.z. koine-Grieks) taalgebruik, en de schoolmeesters hadden een fors arsenaal aan termen voor beide categorieën tot hun beschikking: voor 'correct' *attikóòs* 'op z'n Attisch', *hoi Attikoí* 'de Attici', *archaíoos* 'op oude wijze', *hoi palaioí* 'de ouden', *rhèètorikóòs* 'conform de redenaars', *dokímoos* 'zoals het hoort', *Athèènáìoi* '(de) Atheners'. Daartegenover stonden *koinón* 'gangbaar', *agoráìoi* 'marktlui', *idiootikóòs* 'eigendommelijk', *kathoomilèèménos* 'spreektaal', *hoi polloí* 'Jan-en-alleman', *syrphetoódèès* 'vulgair', *chydáìos* 'grof'.

Een aantal grammatici, onder wie Phrynichus (tweede helft tweede eeuw n.Chr.), atticist bij uitstek, en Aelius Moeris (zelfde tijd ongeveer) stelden uitvoerige woordenlijsten en idiomatische verzamelingen samen, met 'correct' tegenover 'te vermijden'. Ook de redevoeringen van Aelius Aristides (zelfde tijd) stonden model voor wat men als rein Attisch diende aan te zien. Enkele kenmerken laten zich snel herkennen: typisch voor het Attisch was bijvoorbeeld het gebruik van het voorzetsel *xun* in plaats van algemeen Grieks *sun*

'met', alsmede [-tt-] in plaats van [-ss-] in woorden als *thálatta* tegenover algemeen Grieks *thálassa* 'de zee', of [-rr-] tegenover [-rs-] in *tharros* 'moed' naast *tharsos*.

In vele opzichten is de bestudering van de 'klassieken' door deze grammatici indringend en bewonderenswaardig te noemen, maar de afstand tot die klassieken bleek dikwijls toch te groot om een juist oordeel over een taalverschijnsel te vellen. Veelal waren de atticisten ook geneigd het homerisch taaleigen als Attisch-klassiek te beschouwen, zonder zich voldoende te realiseren dat de homerische taal een kunsttaal was die op haar beurt ook weer eeuwen af stond van de klassieke periode. Zo verklaart Moeris de vorm *apêìpa* 'ik verbood' voor Attisch en *apêìpon* voor koine. In werkelijkheid lag de zaak andersom: *apêìpa* was eigenlijk Ionisch, maar tegelijkertijd ook de progressievere vorm, gegeven het feit dat de uitgang *-on* voor de eerste persoon enkelvoud van de verleden tijden in de koine in onbruik raakte en vervangen werd door de uitgang *-a*. De beroemdste Byzantijnse Homerus-kenner, Eustathios van Thessaloniki (ca. 1115–ca. 1195), een man die overigens ook een open oog had voor de taal van zijn eigen tijd, dacht dat het werkwoord *gínomai* '(geboren) worden' ouder was dan het reguliere *gígnomai*, maar ook hij werd misleid door het Ionisch taalgebruik. Een ander aardig voorbeeld betreft het woord voor 'bed'. In het Nieuwgrieks heet dat *krev(v)áti*. Men neemt aan dat het woord van Illyrisch-Macedonische (± Albanese) herkomst is en via het vulgair Latijnse *grabat(t)us* in het Grieks terechtgekomen is. De betekenis was waarschijnlijk 'eikenhout', overgaand in 'onderstel van een bed'. Moeris verwerpt het woord en beveelt *skímpous* 'vouw(?)poot' > 'rustbed' aan, zonder succes dus.

Zoals boven opgemerkt ging in de koine het onderscheid tussen lange en korte klinkers en lettergrepen verloren. Dat verhinderde niet dat hellenistische en laat-antieke dichters in navolging van Homerus lange epische gedichten in hexameters dichtten. Een (kort) schoolproduct, dat lange tijd voor een echt werk van Homerus is aangezien, is de *Batrachomyomachía* (de 'Kikkermuizen-oorlog'), een niet ongeestige parodie op het epische genre, waarschijnlijk uit de eerste eeuw v.Chr. of n.Chr., waarin kikkers en muizen geheel in epische stijl elkaar toespreken en beoorlogen. Een aantal 'hellenistische' vormen en woorden verraadt echter dat Homerus niet de schepper geweest kan zijn. Dat neemt niet weg dat de *Batrachomyomachía* tot de eerste Griekse teksten behoort die in de Renaissance gedrukt werden (Brescia 1474, Venetië 1486), twee jaar eerder dan de *Ilias* en de *Odyssee*. Van grotere allure zijn de scheppingen van Apollonios uit Rhodos (derde eeuw v.Chr.), die een tijd lang verbonden was aan de bibliotheek van Alexandrië en wiens hoofdwerk de *Argonautika* is, van Quintus Smyrnaeus (vierde eeuw n.Chr.) met zijn *Ta meth' Homèèron* ('Wat na Homerus kwam') en van de Egyptenaar Nonnos (vijfde eeuw n.Chr.) met zijn *Dionysiaca*.

Het zal duidelijk zijn dat de atticistische richting vooral een zaak was van de hoger opgeleiden. Met name voor een carrière in de advocatuur was een retorische scholing onontbeerlijk. Dat wil niet zeggen dat atticistische auteurs een eenvormige stijl hanteerden. Ook in dat milieu opereerden 'preciezen' en 'rekkelijken'. Tot de eerste groep is Dionysius van Halicarnassus (tweede helft eerste eeuw v.Chr.) te rekenen, die naast werken over de retoriek een *Romeinse geschiedenis* schreef; bij de tweede groep kan men bijvoorbeeld Plutarchus (ca. 46–120 n.Chr.) indelen.

Standaardisering van de taal van het Nieuwe Testament

Intussen volgde de spreektaal haar eigen ontwikkeling. Doch de van lieverlee sterker wordende groei van het christendom zorgde voor een eigen standaardisering: martelaarsakten, apocriefe evangeliën, apocriefe handelingen van apostelen, heiligenlevens en vooral beschrijvingen van het leven van de Egyptische en Palestijnse woestijnvaders leverden een geheel nieuw genre literatuur op, dat qua stijl zijn voorbeeld vond in de geschriften van het Nieuwe Testament. De stijl is direct, eenvoudig en appellerend aan een nieuwe levens-

stijl, bedoeld om via de voorbeelden van de martelaren en heiligen de geloofsgenoten te bemoedigen en niet-gelovigen tot het geloof te brengen.

Gebruik van de volkstaal kon in intellectuele kringen evenwel slechts minachting en hoon oproepen. Wie de brieven van de apostel Paulus naast de evangeliën legt, constateert al spoedig dat hier een stilistisch hoger register is aangewend, ingegeven door de ingewikkelder filosofische en apologetische benadering, die ten doel heeft Jezus als de Messias uit het Oude Testament te verklaren. In zijn spoor volgden godsdienstgeleerden, die door studie van het Oude en Nieuwe Testament zich een beeld trachtten te vormen van de betekenis van Jezus voor de verlossing van de mensheid. Tot de grootste vroege geleerden op dat punt is Origenes (ca. 185–254) te rekenen, wiens studies over de H. Schrift op het Concilie van Nicea in 325 (helaas) ten dele ketters werden verklaard. Grote invloed kregen de zogenoemde Cappadocische kerkvaders: Gregorius van Nazianze, Gregorius van Nyssa en Basilius de Grote (allen vierde eeuw n.Chr.). Dezen realiseerden zich dat de apologetische (geloofsverdedigende) discussie op hoog intellectueel niveau gevoerd moest worden en kozen voor de taal der intellectuelen, het atticisme. Met name de Cappadociërs hadden een hoge retorische scholing ontvangen, onder anderen van Libanius, zelf 'heiden' en leermeester van een andere (ook literair) opvallende persoonlijkheid uit de vierde eeuw: Julianus Apostata ('de Afvallige'), die keizer was van 361 tot 363.

Voor de oudheid kan men dus de conclusie trekken dat er sinds het tot ontwikkeling komen van de koine een literaire tweedeling tot stand is gekomen: enerzijds speelde de zorg om wat men als een verloedering van het klassieke Grieks zag, hetgeen in bepaalde groepen tot een nadere studie van de oudere taalstadia leidde en, als vervolg daarop, tot de behoefte zelf in geschrifte zoveel mogelijk de oude, Attische taal te conserveren; anderzijds bleek de alledaagse taal een voortreffelijk medium om een breed publiek te bereiken, hetgeen bij de verkondiging van een nieuw geloof als het christendom van het grootste belang was. De latere geloofspropagerende werken verhieven de nieuwtestamentische taalvorm tot norm; de 'wetenschappelijke' verdediging van het geloof vereiste echter het gebruik van de intellectuele norm, het atticisme.

De Byzantijnse tijd

Wat wij sinds de achttiende eeuw gewend zijn het Byzantijnse Rijk te noemen, is niet anders dan het Oost-Romeinse Rijk, dat na de val van het West-Romeinse Rijk in 476 zijn eigen weg in de wereldgeschiedenis voortzette, totdat de Osmaanse Turken in 1453 Constantinopel veroverden. Het zal niet verbazen dat de boven gesignaleerde tweetaligheid in dit rijk bleef bestaan, zij het met duidelijk andere accenten en beweegredenen.

Na de omvorming van het stadje Byzantium tot de hoofdstad van het Romeinse Rijk onder de naam Constantinopel (330 n.Chr.) maakte deze stad een geweldige groei door: in enkele eeuwen werd het de culturele hoofdstad bij uitstek en overvleugelde als zodanig steden als Alexandrië, Beiroet en Rome. De eerste grote bloeitijd viel ten tijde van keizer Justinianus I (527–565). Kunstenaars op allerlei gebied kwamen uit zichzelf of op uitnodiging naar de hoofdstad. Op het gebied van de schone letteren bestond een grote diversiteit: contemporain ('progressief') taalgebruik floreerde naast werk waarin de klassieke voorbeelden met verve werden nagevolgd.

Belangrijke, in taalgebruik zeer verschillende, geschiedschrijvers waren Prokopios en Malálas. De eerstgenoemde gaf, in dienst van generaal Belisarius, beschrijvingen van de diverse door de Byzantijnen gevoerde oorlogen tegen de Perzen, in Noord-Afrika en in Italië. Prokopios' grote voorbeeld is de klassieke historicus Thucydides, al zijn ook duidelijke sporen van Herodotus aanwezig. De navolging van Thucydides blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Prokopios de pest die het Midden-Oosten en de Balkan in de jaren veertig van de

zesde eeuw teisterde, beschreef in de trant van de beroemde beschrijving van de pest in Athene in het tweede boek van het geschiedwerk van Thucydides. Prokopios schrijft atticistisch Grieks, maar aan de zuiverheid van zijn taalgebruik mankeert wel het een en ander. Zo maakt hij bijvoorbeeld herhaaldelijk gebruik van de conjunctivus, of aanvoegende wijs, van het futurum, een vorm die in de klassieke taal niet bestond.

Malálas vertegenwoordigt het andere uiterste: hij is niet alleen de schepper van het Byzantijnse genre van de wereldkroniek, maar presenteert zijn geschiedenissen ook in het eigentijdse taaleigen. Een kenmerkend voorbeeld is het feit dat bij hem slechts tweemaal een klassiek plusquamperfectum wordt aangetroffen, beide malen in een citaat uit een vroegere auteur. Zelf geeft hij een eigentijdse vorm van het plusquamperfectum, bestaande uit een vorm van het werkwoord 'zijn' met een versteend deelwoord van de aoristus (een werkwoordstijd die vergelijkbaar is met de passé simple in het Frans); zo gebruikte Malálas in plaats van 'ik had veroverd' de constructie 'ik was veroverd hebbende'.

Prokopios is niet de enige in wiens werk sprake is van 'taalconservatisme'. De hofdignitaris Paulos Silentiarios schreef ter gelegenheid van de tweede inwijding van de Byzantijnse hoofdkerk, de Hagia Sophia, in 562 een lang gedicht in ongeveer negenhonderd hexameters, uiteraard met allerlei klassieke reminiscenties. Over de verlichting van de kerk heet het onder andere (vs. 806-809):

> Alles, dat zult ge wel zien, is met schitt'rende glans overtogen,
> alles een wonder voor 't oog: maar de lof van het licht te bazuinen
> dat het donker verjaagt, geen woord is hiertoe bij machte:
> Phaëton is 't, kan men zeggen, die 's nachts de tempel in licht baadt.

De opdracht aan keizer Justinianus is in 134 jamben geschreven, een in de klassieke tragedie gebruikelijk verstype. Aardig is dat de Byzantijnen het zich bij het schrijven van deze jambische trimeters nog moeilijker maakten met de eis dat de voorlaatste lettergreep altijd een woordaccent moest dragen.

'Modernisering' vooral in de kerkelijke dichtkunst en muziek

Gezien het hoog in aanzien staande stilistische conservatisme valt het des te sterker op dat juist in de kerkelijke dicht- en muziekkunst ten tijde van Justinianus een geheel nieuwe kunstvorm is ontwikkeld, het zogeheten *kontakion*. Het genre is ontwikkeld door de beroemdste dichter-componist van de orthodoxe Kerk, Romanos de Melode, geboortig uit Syrië, maar rond 490 naar Constantinopel gekomen. Het concept van zijn hymnen stoelde op Syrische traditie, maar er is toch een 'klassiek' patroon in te ontdekken. De koorliederen van de klassieke tragedie bestonden uit strofen en antistrofen die metrisch (muzikaal) dezelfde vorm hadden. Bij Romanos volgen zelfs achttien à vierentwintig strofen metrisch (muzikaal) het patroon van de beginstrofe.

Winst van het atticisme in het Byzantijnse 'romprijk'

De dichter Georgios Pisides maakte voor zijn lofdichten op keizer Herakleios (610–641) ook weer van antieke metra gebruik. De historische tragiek van Herakleios is geweest dat hij een strijd op leven en dood heeft moeten voeren met de Perzen, die in de periode 614–619 het gehele Midden-Oosten, traditioneel Byzantijns gebied, onder de voet liepen. Herakleios wist ten slotte de Perzen te verslaan, maar het verzwakte Byzantijnse Rijk was niet in staat het hoofd te bieden aan de expansie van de inmiddels geïslamiseerde Arabieren: Egypte, Palestina, het Tweestromenland en Syrië gingen in de periode 630–645 voorgoed voor de Byzantijnen verloren. Het Byzantijnse Rijk werd 'gereduceerd' tot Klein-Azië en de Balkan.

Op kerkelijk gebied werd het rijk ook nog geteisterd door de beweging van het 'ikonoklasme' (vergelijkbaar met de beeldenstorm), die duurde van 730 tot 843. Een grote culturele verarming was het gevolg.

Maar de concentratie op de enig overgebleven grootstad, Constantinopel, had nog een ander gevolg: het 'officiële' (atticistisch-getinte) taalgebruik zette zich door ten koste van de 'vrije' expressie in de volkstaal. De vrijwel laatste werken die in de volkstaal werden geschreven, staan op naam van de Cypriotische bisschop Leontios van Neapolis (= Limassol). Het gaat om de in de eerste helft van de zevende eeuw geschreven werken *Het leven van Johannes de Aalmoezenier, patriarch van Alexandrië* en *Het leven van Symeon, Dwaas-omwille-van-Christus*. Vooral het laatstgenoemde heiligenleven is, naast een doorwrochte *imitatio Christi*, een van de geestigste werkjes uit de Byzantijnse literatuur, en in taalkundig opzicht zeer bijzonder, aangezien het een driedubbele gelaagdheid laat zien: een retorisch doorwerkte inleiding en slotpassage, het gemiddelde verhaalniveau en ten slotte de 'volkse' dialogen, met hier en daar de eerste aanwijzingen van het ontstaan van een eigen Cypriotisch dialect.

De volkstaal duikt dus als het ware onder. De conservatistische richting laat zich ook ten aanzien van de vaak in de volkstaal geschreven heiligenlegenden gelden. Symeon Metaphrastes (letterlijk 'de vertaler'), die leefde van ca. 910 tot ca. 978, maakte er een levenswerk van in het kader van een jaarcyclus heiligenlevens en martelaarsakten uit vroeger tijd om te werken in atticistische stijl. Deze arbeidsmethode werd dermate normatief dat vele oorspronkelijke heiligenlevens en martelaarsakten niet meer gekopieerd werden en dus verloren zijn gegaan.

Het (tijdelijke) monopolie van het classicistische taalgebruik betekende evenwel niet dat de stijlprincipes overal even streng werden toepepast. Ook in dit geval kan men onderscheid maken tussen 'rekkelijken' en 'preciezen'. Uiteindelijk is de persoon van de auteur bepalend voor het resultaat van het dicht- of prozawerk, doordat hij een persoonlijk stempel op het werk kan drukken, net zoals dat voor de iconenschilders mogelijk is binnen het kader van de iconenkunst, ondanks het feit dat bepaalde gegevens in presentatie van een heilige, een scène uit het Oude of Nieuwe Testament of een beeldcyclus uit een heiligenleven in principe vaststaan. Zo trad bijvoorbeeld keizer Konstantijn VII Porphyrogennetos in de periode van 913 tot 945, toen hij nog slechts keizer 'op papier' was – hij heerste van 945 tot 959 –, op als hoofdredacteur van een encyclopedie waarin veel werk uit de Oudheid en vroeg-Byzantijnse tijd werd geëxerpeerd of samengevat. Zelf schreef hij in dat verband traktaten over *Het bestuur van het rijk* en over *Het hofceremonieel*. In de inleiding tot het eerstgenoemde werk laat hij uitdrukkelijk weten dat hij een eenvoudige, voor iedereen begrijpelijke taal zal gebruiken. Dat betekent dan niet gebruik van de volkstaal, maar van een gematigd atticisme.

'Attiquarisme'

Drie beroemde persoonlijkheden uit de twaalfde-dertiende eeuw, namelijk Michael Psellós, Anna Komnena en Niketas Choniates, gebruiken in hun geschiedwerken (respectievelijk de *Chronographie*, de *Alexiade* en de *Chronike diegesis*) het atticisme, maar laten zich in hun atticistisch taalgebruik duidelijk onderscheiden. Alle drie tonen in hun expressiemiddelen niet geremd te zijn door het in de schooltraditie aangeleerde taaleigen. In de inleiding op haar *Alexiade* informeert de keizersdochter Anna Komnena de lezer dat zij de klassieke werken van bijvoorbeeld de tragedieschrijvers en Plato uit-en-ter-na heeft bestudeerd, en suggereert daarbij dat zij de stijlprincipes van deze auteurs weet toe te passen. Niets is echter minder waar: haar stijl berust op de principes van de tweede sofistiek, maar met talloze inbreuken op die principes en met onmiskenbare invloed van de eigentijdse (gesproken)

taal. Men zou haar stijl kunnen kwalificeren als 'attiquarisch', dat wil zeggen een betrekkelijk eenvoudig taalgemiddelde met een atti(cisti)sche *flavour*, maar geheel aangepast aan de emoties die Anna wil overbrengen.

Niketas Choniates, die onder andere de ondergang van Constantinopel in 1204 heeft beschreven, vermeit zich in ingewikkelde zinsconstructies met talloze mythologische en historische toespelingen, in de geest van bepaalde hellenistische schrijvers. Psellós zit ergens tussen de stijl van Komnena en Choniates in.

Herintreding van de volkstaal

Tijdens de regering van de Komnenen in de twaalfde eeuw waren er intensievere contacten met het westen (vooral Venetië) en was de cultuurpolitiek minder eenvormig. In deze periode trad ook de volkstaal weer te voorschijn in werken zoals de *Gedichten van de arme Prodromos*, die tijdsbeelden geven van de eigentijdse samenleving waarin de hoofdpersonen steeds een beroep op de keizer doen voor hulp in hun armelijke of penibele situatie. Van het zogenoemde epos *Digenis Akritas* veronderstelt men dat het in de volkstaal is geconcipieerd, maar de uitgebreidste versie ('Grottaferrata') draagt alle sporen van een bewerking in atticistische richting.

Na het uiteenvallen van het Byzantijnse Rijk na 1204 vindt de volkstaal haar weg naar vele 'provinciale' lokaties (Cyprus, Kreta, Peloponnesus, Rhodos, Epirus). Toch geeft juist de laatste periode van het mini-Byzantijnse Rijk (1261–1453) een sterke revival te zien van streng Attisch / atticistisch taalgebruik.

Van atticisme naar Attisch

Met name in technische traktaten viert het atticistisch taalgebruik hoogtij, bijvoorbeeld in de *Harmoniká* van Manuel Bryennios uit de veertiende eeuw, waarin vrijwel alles wat van de klassieke muziektheorie was overgebleven is samengebracht. Dit atticistisch taalgebruik is een gevolg van Bryennios' werkwijze, waarbij hele passages uit de oude traktaten letterlijk zijn geciteerd.

In geschiedwerken zien wij hetzelfde. Een toppunt hierin leverde een der laatste historici van Byzantium, Michael Kritoboulos, die de gebeurtenissen tussen 1451 en 1467 beschreef. Hij was mogelijkerwijs secretaris van Mehmet II, de veroveraar van Constantinopel, en gouverneur van Imbros (1446–1466). Kritoboulos verwoordt een soort cyclische geschiedopvatting, die toentertijd gangbaar was, dat de verovering van Constantinopel door de Osmaanse Turken (gezien als late nazaten van de Perzen!) de uiteindelijke wraak was voor de verovering van Troje door de Grieken omstreeks 1200 v.Chr. Veel van wat Kritoboulos meedeelt is uiterst interessant, aangezien de gegevens hem veelal uit mondelinge contacten bekend zijn geworden. Dit alles neemt niet weg dat zijn stijl puur, om niet te zeggen superpuur, op die van Thucydides is geënt. De oordelen over het werk van Kritoboulos lopen uiteen van extreem negatief tot zeer positief: waar de een spreekt over fantasieloze na-aperij, spreekt de ander over een eigen geluid binnen de *mimesis* van Attische taalregels. Kritoboulos neemt niet alleen Thucydides als voorbeeld; hij toont zich ook op de hoogte van het werk van Herodotus, Arrianus, Flavius Josephus en anderen, die hij niet alleen in stijlmiddelen maar ook in compositorisch opzicht in zijn werk integreert. Op onderdelen kunnen naast de redevoeringen die Mehmet tot zijn troepen richt, de redevoeringen gelegd worden zoals Thucydides die in zijn geschiedwerk in de mond heeft gelegd van Perikles, Brasidas en andere in de Peloponnesische oorlog leidinggevende personen. Dit hoeft niet te verwonderen. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat Kritoboulos in zijn persoonlijke bibliotheek beschikte over handschriften van Thucydides, Herodotus, Arrianus en Aelius Aristides, deels door hemzelf uitgeschreven.

Superpurisme bij geografische namen

Een bij vele Byzantijnse historieschrijvers optredend 'superpurisme', dat vaak de duidelijkheid van het beweerde ongunstig beïnvloedt, is de hebbelijkheid eigentijdse benamingen voor landstreken en volkeren te vervangen door de antieke benamingen. Populair is de benaming 'Scythen' voor iedere volksgroep die maar uit Rusland of het noorden van de Balkan afkomstig is (Goten, Hunnen, Turken, Avaren, Chazaren, Magyaren, Petschenegen enz.). Westerlingen heten 'Kelten' (of 'Franken'), onder de verzamelnaam 'Turken' gaan soms de Arabieren schuil, 'Perzen' kan staan voor zowel Seldsjoekse als Osmaanse Turken. Deze laatsten kunnen ook aangeduid worden worden met 'klassieke' namen als Sauromaten en Teucri (= Trojanen!).

Gelukkig zijn er ook Byzantijnen geweest die zich beijverd hebben lijsten te maken van naamsveranderingen van klassieke plaatsen die zich in de Byzantijnse tijd hadden voorgedaan. Zo was de klassieke naam *Epídamnos* overgegaan in *Dyracchium* (= Dürres in Albanië), het oude *Pylos* (van Nestor) was *Avarínos* geworden, het in Syrië gelegen *Emesa* was door de Arabieren omgedoopt in *Chemps* (tegenwoordig *Homs*), de oude riviernaam *Axiós* kreeg de naam *Vardários* (Vardar). Van het klassieke *Illyrikón* wordt opgemerkt dat het nu *Servia* (Servië) heet. Het oude *Kerkyra* kreeg de naam *Koryfí*, waaruit Korfoe is ontstaan, maar de commentator laat niet na erop te wijzen dat dit het (Homerische) land der Phaiaken is.

Terugblik

Samenvattend kan men ten aanzien van taalconservatisme en purisme in het klassiek en Byzantijns Grieks het volgende vaststellen. Voor de tijd van de naast elkaar bestaande Oudgriekse dialecten is deze benadering weinig zinvol: hooguit kan men constateren dat bepaalde dialecten genregebonden zijn, zoals het homerisch taaleigen voor de epiek, het Dorisch voor de koorlyriek, het Aeolisch voor de lyriek en het Ionisch voor de geschiedschrijving. Pas bij de ontwikkeling van het Attisch tot normatieve taal wordt de voorwaarde geschapen tot de tweedeling in het taalgebruik. Tijdens de koine krijgen we een autonome ontwikkeling van de gebruikstaal tegenover de tendens terug te blikken naar een taalstadium in het Attisch dat men als ideaal beschouwde. Daarnaast blijven genregebonden toepassingen bestaan, met name in de epiek. Tegelijkertijd heeft de verbreiding van het christendom op basis van het Nieuwe Testament geleid tot een normering van het nieuwtestamentisch Grieks voor geloofspropagerende geschriften.

In de Byzantijnse tijd wordt de norm dát taalgebruik dat door de grammatici van de tweede sofistiek wordt aanbevolen. Aanvankelijk blijft ook de gebruikstaal in geschrifte bruikbaar, maar deze verdwijnt na de zevende eeuw, om in de twaalfde eeuw in geëvolueerde vorm terug te keren. De marges in de toepassing van het atticisme zijn tamelijk breed. Aan het eind van de Byzantijnse periode treedt, naast een ruimere verbreiding van literatuur in de volkstaal, een strengere toepassing van het 'echte' Attisch taaleigen op. De tweedeling zal zich ook in de volgende eeuwen voortzetten en manifesteert zich, in andere vorm, opnieuw tijdens de periode van de onafhankelijke Griekse natie als *dimotikí* tegenover *katharévousa* (zie de bijdrage hierna van Hero Hokwerda).

Noot

Bij het transcriberen van (klassiek) Griekse woorden heb ik de volgende methode gebruikt: è staat voor Grieks ε, èè voor η, éé voor ει, oo voor ω; daarnaast staat in een aantal gevallen ´ voor het hoogteaccent (acutus), ^ voor het hoog/laag-accent (circumflexus); ` voor het laagaccent (gravis) is niet genoteerd. Voor het latere Grieks staat ´ voor het expiratorisch accent.

Literatuur

Aerts, W.J. (1997), 'Panorama der byzantinischen Literatur', in: H. Hofmann en L.J. Engels (red.), *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft* IV, Wiesbaden, pp. 635-716.

Aerts, W.J. (1992), vertaling van (Pseudo-Homerus) *Kikkermuizenoorlog* en (Theodoros Prodromos) *Katmuizenoorlog*, Groningen: Styx Publications. (Serie Obolos VI)

Buchwald, W., A. Hohlweg en O. Prinz (1982), *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, Darmstadt, derde druk.

Critobuli Imbriotae Historiae (1983), recensuit D.R. Reinsch (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 22), Berlijn.

Diller, A. (1970), 'Byzantine Lists of Old And New Geographical Names', in: *Byzantinische Zeitschrift* 63, pp. 27-42.

Hatzidakis, G.N. (1892), *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig; herdruk Hildesheim: New York 1977.

Horrocks, G. (1997), *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Londen / New York.

Hunger, H. (1978), *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I und II. (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 5), München.

Jannaris, A.N. (1897), *An Historical Greek Grammar*, Londen; herdruk Hildesheim/New York 1987.

Moravcsik, G. (1983), *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Leiden.

Moravcsik, G. en R.J.H. Jenkins (1967), *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio* (CFHB 1), Dumbarton Oaks.

Nesselrath, H.-G. (1997), *Einleitung in die griechische Philologie*, Stuttgart / Leipzig.

Grieks

Soupermarket of *yperagorá*, waar gaat u liever heen? Taalzuivering in het Nieuwgrieks (19e en 20e eeuw)

Hero Hokwerda

Afgezien van wat zich in vroeger eeuwen in de geschiedenis van het Grieks heeft afgespeeld (voor de tijd van Byzantium, zie de bijdrage van W.J. Aerts, hiervoor), kan men zeggen dat sinds de Verlichting, en vooral sinds het ontstaan van de onafhankelijke Griekse staat (1821–1829), de zuiverheid van het Grieks vrijwel continu een brandende kwestie is geweest – wat men ook onder die zuiverheid wilde verstaan.

Het Nieuwgrieks neemt daarbij in vergelijking met het Nederlands om allerlei redenen een aparte positie in. Gaat het, bijvoorbeeld, bij het Nederlands voornamelijk om zuiverheid van 'vreemde smetten' en is daarbij de norm gelegen in het Nederlands van de eigen tijd (althans van het direct voorafgaande verleden), in het geval van het Nieuwgrieks ging het vaak ook om een zuivering van moderne 'verbasteringen' en een terugkeer naar oudere fasen van het Grieks. Een ander verschil is dat veel terminologie waar het Nederlands zich tegen afzet vaak van (Oud)griekse oorsprong is, iets waar het (Nieuw)grieks zich uit de aard der zaak minder druk om maakt.

De katharévousa

Bij het ontstaan van het moderne Griekenland rees het probleem welke vorm van Grieks de basis zou moeten vormen voor de inrichting van de nieuwe staat. Afgezien van de verschillende dialecten was er in het levende Grieks van die dagen wel iets als een grootste gemene deler waarmee men zich mondeling of in geschrifte algemeen verstaanbaar kon maken: een werkelijke eenheidstaal – die voor wetgeving, bestuur, onderwijs enz. kon dienen – was níét voorhanden, en er was ook geen stad of streek waarvan het Grieks zo'n natuurlijk overwicht had dat zij die meteen kon leveren.

Wel waren er allerlei archaïserende tendensen, die varieerden van een zuivering van het levende Grieks, via een vorm van 'verlicht' Oudgrieks, tot een stroming die meende dat het Oudgrieks als zodanig wel weer kon worden ingevoerd – zo niet meteen, dan wel in één of enkele decennia – en dat Griekenland daarmee natuurlijk ook de vooruderlijke glorie terug zou krijgen. Een aparte plaats namen de orthodoxe kringen in, die het Grieks van de bijbel en kerkelijke geschriften – de koine – toegedaan bleven.

Uit dit alles is uiteindelijk na 1830 de *katharévousa* voortgekomen, de taal 'die zuiver, puur (*katharós*) is'. De grondlegger ervan, Adamándios Koraïs – die nog een tijdje in Nederland heeft gewoond en hier zijn Verlichtingsidealen opdeed –, wilde als goed democraat wel de taal van het volk, de spreektaal, als basis nemen, maar deze zuiveren, zowel van 'vreemde (vooral Turkse) smetten' als van 'verbasteringen' die het Grieks in de loop der eeuwen zou hebben ondergaan (en nota bene juist tot het moderne Grieks hadden gemaakt). Daarmee creëerde hij een nogal kunstmatig geheel, waarbij het bovendien de vraag was wat nu precies het criterium van 'zuiverheid' was en hoe ver die 'zuivering' moest gaan; eigenlijk kon het enige criterium en het enige eindpunt het klassiek Grieks zijn (zelf natuurlijk ook weer een stadium in de taalgeschiedenis, maar wel dat met het meeste prestige).

Na Koraïs' dood is de katharévousa dan ook steeds verder in klassieke richting opgeschoven; dichters herdichtten hun werk in steeds archaïserender Grieks; omstreeks 1850 werd gesteld dat de grammatica van Oud- en Nieuwgrieks een en dezelfde was – die van het

Oudgrieks, wel te verstaan –, en in poëzieconcoursen midden vorige eeuw gold het gebruik van de katharévousa als voorwaarde om in de prijzen te vallen.

In de jaren na 1830 moesten er in het Grieks, om aan de behoeften van de nieuwe samenleving te voldoen, heel wat nieuwe woorden gemunt worden, en het was gezien bovenstaande archaïserende ontwikkeling alleen maar natuurlijk dat men daartoe naar Oudgriekse stammen greep (dat gebeurde in de West-Europese talen trouwens ook, via, naast of in combinatie met het Latijn); bovendien lenen de Oudgriekse stammen, voorvoegsels enz. zich nu eenmaal gemakkelijk tot woordvorming. Leenwoorden die zelf al op Oudgriekse stammen teruggingen, konden vaak zó worden overgenomen: bijvoorbeeld *violoyía* 'biologie', *ilektrikós* 'elektrisch' (teruggaand op het Oudgriekse woord voor amber). Bij hybridische woorden – woorden die bestaan uit een Grieks en een Latijns deel – wordt de Latijnse helft vertaald: *aftokínito* voor auto*mobiel*, *tileórasi* voor tele*visie*. Bij *tiléfono* 'telefoon' hoefde dat niet, want van dat woord zijn beide delen Grieks.

Neerslag van al die bruisende neologische activiteit sinds midden achttiende eeuw – die dus als zodanig vooral te maken had met het voldoen aan nieuwe behoeften, maar die in de praktijk aansloot bij de dominante taalzuiverende richting van die jaren – is de *Synagoyí Néon Léxeon* (Verzameling van nieuwe woorden) van Stéfanos A. Koumanoúdis (Athene 1900), met meer dan elfhonderd bladzijden vol neologismen, onder vermelding van de eerste vindplaats. Veel van deze nieuwvormingen van toen zijn nog altijd in gebruik, bijvoorbeeld *panepistímio(n)* ('al-wetenschapperij', oftewel 'universiteit'). Andere hebben na verloop van tijd het veld moeten ruimen voor andere nieuwvormingen, bijvoorbeeld *pandidaktírion* ('al-onderwijzerij', eveneens een poging om het universele van de universiteit weer te geven en gedurende enige tijd in gebruik naast *panepistímio*). Weer andere zijn niet meer dan eendagsvliegen geweest, bijvoorbeeld *litouryío* voor 'ministerie' (van het Oudgriekse werkwoord *litourgeo* 'ik verricht diensten voor de staat', in kerkelijk Grieks 'ik ga in de dienst voor' en in gewoon Nieuwgrieks 'ik functioneer'); dit *litouryío* is al spoedig *ypouryío* gaan heten (van het Oudgriekse *ypourgéo*, 'ik bewijs diensten, ik verricht'). Zo is Koumanoúdis' woordenboek, behalve een goudmijn aan gegevens over neologismen, ook een museum voor woorden die het om de een of andere reden niet gehaald hebben.

Naast nieuwe woorden voor nieuwe begrippen ontstond er ook – en hier komen we op het terrein van de eigenlijke taalzuivering – een complete alternatieve woordenschat van 'geleerde' aard voor alledaagse begrippen, bijvoorbeeld *pandopolío* ('allesverkoperij', oftewel 'kruidenier'), waar iedereen met een Turks leenwoord *bakáliko* zei. Deze situatie gaf gymnasiale bezoekers van Griekenland bij het lezen van opschriften een goed gevoel, dat ze evenwel weer kwijtraakten als een Griek over zo'n instelling begon te *spreken*. (Overigens gaat men tegenwoordig meestal naar de *soupermarket*, waar ook weer een geleerd purisme voor bestaat: *yperagorá*.) Bij het lezen van bijvoorbeeld *Pausin Johanna*, de satirische roman van Emmanouíl Rhoídis (vertaald door Gerrit Komrij) die in fraaie katharévousa is geschreven, dien je, om al te veel gezoek in woordenboeken te voorkomen, nogal eens allerlei 'vertaalslagen' te maken, bijvoorbeeld bij *periknimída* 'iets wat om de scheen (Oudgrieks *knèmè*, Nieuwgrieks *knimi*) zit', oftewel 'kous' (in dagelijkse taal *kaltsa* geheten); overigens betekent het woord tegenwoordig ook 'scheenbeschermer', waarmee het – voetbal is immers oorlog – terugkeert naar de betekenis 'scheenkap, scheenplaat' die het woord bij Plutarchus heeft.

Het dimoticisme

In de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam een tegenbeweging op, het *dimoticisme*, dat radicaal wilde breken met de katharevousianisering van het (geschreven) Grieks en in plaats daarvan de *dimotikí*, het gesproken Grieks van de eigen tijd, tot grondslag van het

Nieuwgrieks wilde maken, ervan uitgaande dat dit op natuurlijke wijze via allerlei taalwetten uit het Oudgrieks ontstaan was en daarom de enige ware erfgenaam daarvan kon zijn, in plaats van zo'n kunstmatig gedrocht als de katharévousa, dat noch Nieuwgrieks noch Oudgrieks was en vaak zelfs half vertaald Frans (bijvoorbeeld *en plíri mesimvría* voor Frans *en plein midi*).

Het dimoticisme baseerde zich op het nog 'onbedorven' Grieks van het platteland en extrapoleerde allerlei taalwetten die het daarin vaststelde om zo het Grieks van de eigen tijd te uniformeren en een standaard-dimotikí te ontwikkelen; daarbij kon het zich evenmin als de katharévousa onttrekken aan een zekere gekunsteldheid ('omgekeerde katharévousa'), waardoor het voor stedelijke oren niet altijd aanvaardbaar was en voor moderne begrippen een weliswaar onmisbare, en historisch gezien belangwekkende, maar intussen achterhaalde fase in de Griekse taalgeschiedenis vormt.

Waar mogelijk vermeden de dimoticisten de geleerde woordenschat of pasten deze aan de taalwetten van de dimotikí aan: *skízo* 'ik scheur' is op grond van de taalontwikkeling de Nieuwgriekse vorm geworden voor het Oudgriekse (en dus katharévousa) werkwoord *schízo*, maar voor 'kerkscheuring' zal men ook in het Nieuwgrieks altijd de vorm *schísma* gebruiken – de echte dimoticisten evenwel hadden de neiging hier consequent te zijn en *skísma* te hanteren. Sommigen, zoals de grote voorman van het dimoticisme Yannis Psycháris (in Frankrijk Jean Psichari geheten), vormden ook neologismen op basis van 'volkse' vormen om geleerde woorden te vermijden. Zo gold *epifánia* 'oppervlakte' met het Oudgriekse voorvoegsel *epi-* als een 'geleerde' constructie, en het is daarom wel eens vervangen door *apanosiá*, op basis van het Nieuwgriekse bijwoord *apáno* 'boven'. Daarmee naderen we evenwel het domein van de curiosa, en er werd dan ook in die tijd al de spot mee gedreven; een berucht voorbeeld daarvan is *Kechrimbara* (letterlijk 'Amberen', afgeleid van het moderne woord *kechrimbari* 'amber'), dat als alternatieve naam werd gepresenteerd voor de mythologische figuur Electra (wier naam een afleiding was van Oudgrieks *èlektron* 'amber'). Veel sporen hebben deze pogingen dan ook niet in het huidige Grieks nagelaten, maar – en hier zouden de ware katharevousianen zich waarschijnlijk in hun graf omdraaien – het zijn juist deze pogingen die men zou kunnen vergelijken met puristische strevingen in het Nederlands van de zestiende eeuw en later om op basis van Nederlandse stammen nieuwe woorden voor allerlei wetenschappelijke, juridische e.d. begrippen te vormen, waaraan wíj nog steeds woorden als *inboedel, optellen, scheikunde* en *wiskunde* te danken hebben. Om deze vergelijking te maken, dient men de mening te zijn toegedaan dat het Oudgrieks dezelfde positie ten opzichte van het Nieuwgrieks bekleedt als het Latijn ten opzichte van de West-Europese volkstalen, en dat is in dit verband niet zo'n vreemde gelijkstelling.

Gematigd dimoticisme

In de eerste decennia van de twintigste eeuw kwam er een gematigder vorm van dimoticisme op, die zich meer richtte op de schoolpraktijk en op de taalsituatie zoals gegroeid in stedelijk Griekenland. Dat betekende, op basis van een welomschreven, gematigde dimotikí, een grotere openheid voor elementen uit klank- en vormleer van de katharévousa en vooral ook voor de 'geleerde' woordenschat (die vaak automatisch archaïserende klank- en vormelementen meebracht). Decennialang heeft de strijd katharévousa-dimotikí de Griekse samenleving nog geteisterd. Met de kolonelsdictatuur greep de katharévousa nog eenmaal haar kans (de dimotikí goldt intussen, na de burgeroorlog van 1946–1949, als politiek verdacht), maar daarmee had zij zich voorgoed belachelijk gemaakt; in 1976 werd zij afgeschaft.

Tussen haakjes: als in dit stuk wel eens onaardig gedaan wordt over de katharévousa,

dient men te bedenken dat de taalstrijd alles bij elkaar genomen de Griekse samenleving veel schade heeft berokkend. Anderzijds kan men ook zeggen dat de archaïserende neiging misschien 'historisch noodzakelijk' geweest is en bijgedragen heeft aan een onontkoombare standaardisering van het Nieuwgrieks. Bovendien zijn er, ondanks alles, wel degelijk fraaie staaltjes van katharévousa-literatuur overgeleverd, niet zozeer in de poëzie (maar dat lag ook aan de classicistische of romantische aard daarvan in de vorige eeuw), als wel in het literair proza (genoemde Rhoïdis was een grootmeester in de katharévousa) en ook in historische e.d. geschriften.

Met de afschaffing van de katharévousa was haar rol evenwel nog niet uitgespeeld; misschien kan men zelfs wel zeggen dat zij, toen de polarisatie dimotikí-katharévousa opgeheven was en het Nieuwgrieks zich in grotere vrijheid kon ontwikkelen, des te vrijer haar invloed kon laten gelden. In elke taal immers bestaat er een zekere polariteit – in de vorm van een natuurlijke twee-eenheid, als het goed is – tussen een meer formele schrijftaal en een dagelijkse spreektaal, waarvoor in het Grieks dan nu niet meer het begrippenpaar katharévousa-dimotikí geldig is (een geforceerde polariteit), maar schrijftaal-spreektaal, of *lóyia* versus *kathimeriní glossa*: geleerde (*savante*) versus alledaagse (*colloquial*) taal – afgezien dan nog van verder gaande onderverdelingen en registers die er kunnen bestaan.

De huidige taalzuivering

De laatste decennia is er, met de steeds verder en sneller gaande ontwikkeling van Griekenland, opnieuw een grote behoefte aan de vorming van nieuwe woorden voor nieuwe begrippen. Bij die woordvorming blijft men nog steeds vooral gebruikmaken van Oudgriekse wortels, al of niet via de katharévousa. Zo is – dit is nog een ouder voorbeeld – het woord voor 'huis' *spiti* (overigens van het Latijnse *hospitium*), maar 'huisleraar' is *ikodidáskalos* (van het Oudgriekse *oikos* 'huis').

Vaak worden leenwoorden eerst als zodanig overgenomen en vervolgens op zeker ogenblik vervangen door een 'goed Grieks' woord. Een ouder voorbeeld is *soféris* (van *chauffeur*), dat intussen vrijwel vervangen is door het Griekse *odigós*. Een nieuwer voorbeeld is *kompioúter*, waarnaast *(ilektronikós) ypoloyistís* '(elektronische) rekenaar' steeds meer in zwang komt; dit woord bestond overigens al, maar dan in de betekenis 'iemand die berekenend is'. In veel gevalen gaat het buitenlandse woord zelf al terug op een Grieks woord, bijvoorbeeld de cybernetica, die in het Grieks nu *i kyvernitikí* heet (waar je *techni* achter kunt denken, 'stuurkunde' dus, dat bij ons wel in Van Dale staat maar niet bepaald ingeburgerd is); het bijvoeglijk naamwoord *kyvernitikós* (vrouwelijk *kyvernitikí*) is al veel langer een heel gewoon woord voor 'regerings-'. Daarnaast is het woord *kyvernochóros* weer half een terugname en half een vertaling (*chóros* betekent 'ruimte') van het hybridische Engelse woord *cyberspace*, vergelijkbaar met het eerder genoemde *aftokínito*. Daarentegen is een woord als *aerósakos* ('luchtzak', *airbag* dus) geheel en al een nieuwvorming, waarmee het Engelse woord letterlijk vertaald kon worden; bij een woord als *font* ging dat moeilijker en was een omschrijving van het begrip noodzakelijk: *grammatosirá* ('letter-rij, rij letters').

Een geval apart, waartegen door Griekse puristen wel geprotesteerd wordt, is het gebruik van het woord *fandastikós* (dat net als bij ons eigenlijk 'denkbeeldig' betekent) in de betekenis van 'geweldig', oftewel *fantastic*, zelf nota bene een Grieks leenwoord in het Engels.

Soms worden leenwoorden ook wel aangepast aan de Griekse klank- en vormleer, bijvoorbeeld doordat ze een Grieks meervoud krijgen. Bij de meestal oudere Italiaanse en Franse leenwoorden ging dat doorgaans gemakkelijker, bij de meer recente Anglo-Amerikaanse vaak wat moeilijker. Bij *to taxí* 'de taxi' kom je weleens een *colloquial* meervoud *ta taxiá* tegen, maar normaal is het meervoud toch onverbogen (*ta taxí*); bij *to fláyink* 'de flying dolphin' heb ik zelfs wel eens *ta fláya* als meervoud gehoord. Andersom wil er wel eens een

Engelse meervoudsvorm naar het Grieks overwaaien, bijvoorbeeld *ta tanks* 'de tanks', met als enkelvoud eveneens *to tanks* (oftewel in goed Grieks: *árma machis* 'strijdwagen').

Ook in Griekenland worden vaak protesten gehoord tegen de grote instroom van (vooral Anglo-Amerikaanse) leenwoorden van de laatste jaren. Een aparte plaats nemen daarbij, in het Griekse geval, de grote aantallen winkel- en merknamen, reclamekreten en dergelijke in, die in *Latijns* alfabet het straatbeeld en de pers (ont)sieren en die door taalzuiveraars als een extra ontaarding worden ervaren. Anglo-Amerikaanse leenwoorden laten zich vaak moeilijk in de Griekse klank- en vormleer inpassen en vallen toch al sterker op als een vreemde eend in de bijt; een weergave van die namen of woorden in Grieks alfabet leidt dan ook vaak tot onherkenbare producten – er even van afgezien dat ze dan waarschijnlijk ook niet trendy genoeg zouden zijn.

Niet altijd is duidelijk aan wie een neologisme te danken is. Er is bij de *Akadimía Athinón*, de Atheense Academie, wel een commissie bezig met het 'verzinnen' van Griekse woorden voor de vooral wetenschappelijke en technologische 'instroom', maar die gaat sneller dan de 'output' van die commissie kan bijbenen. Bovendien is er *Ellinikí Etería Orologías* (Hellenic Society for Terminology, adres: S. Tsákona 5, 15236 Pendeli, Athene), die o.a. eind 1999 haar tweede congres organiseert in samenwerking met een aantal universiteiten, instituten en het Panhelleens Genootschap van Beroepsvertalers. Doel van het congres is de toestand van de Griekse taal en terminologie te presenteren in de huidige omstandigheden zoals gevormd door de veeltalige omgeving van de Europese Unie. En dan zijn er natuurlijk de vertalers-naar-het-Grieks in 'Europa', die zich nogal eens in bochten moeten wringen om de terminologische rijkdom van Europa's bestuurlijke machinerie in Griekse vorm te gieten.

Literatuur

Babiniotis, G. (1998), *Lexikó tis néas ellinikís glóssas* (Woordenboek van de Nieuwgriekse taal), Athene. (Een voortreffelijk recent woordenboek van het Nieuwgrieks, met veel etymologische en andere verklarende toelichtingen.)

Browning, R. (1983), *Medieval and Modern Greek*, Cambridge, tweede druk.

Eleftheriades, O. (1993), *Modern Greek Word Formation*, Minneapolis, 1993 (*Modern Greek Studies Yearbook*, Supplement, vol. 3, University of Minnesota), vooral hoofdstuk 1, 'Background of the Modern Greek Vocabulary'.

Holton, D., P. Mackridge en I. Philippaki-Warburton (1997), *Greek. A Comprehensive Grammar of the Modern Greek Language*, Londen / New York.

Horrocks, G. (1997), *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Londen / New York.

Tevens is gebruik gemaakt van gegevens uit de doctoraalscriptie van Isja Conen, 'Nieuwgriekse neologismen uit de jaren negentig. Een synchroon onderzoek naar het neologisch functioneren en gedrag van de huidige Nieuwgriekse taal', Groningen 1998 (in het Grieks).

Baltische talen

'God gaf tanden, God zal brood geven.' Over de lange geschiedenis van taalzuiverheid in het Litouws

Jolita Urnikytė en Johan Christiaan Snel

De Litouwse taal geniet algemeen erkenning als de meest archaïsche van alle levende Indo-europese talen. In de negentiende eeuw ging het verhaal dat een hoogleraar Sanskriet probleemloos door Litouwen kon reizen, omdat hij zich overal verstaanbaar zou kunnen maken. Daarentegen verwierf het Litouws pas in 1918, bij de Litouwse onafhankelijkheid, voor het eerst de status van officiële staats- en cultuurtaal. De geschiedenis van het Litouws is dan ook doortrokken van de strijd tegen 'vreemde' invloeden, die zich vooral hebben aangediend in de vorm van polonisatie en russificatie. De lange strijd tegen vreemde overheersing vormt de achtergrond achter de huidige neiging tot purisme en taalzuiverheid, de vorming van Litouwse neologismen, en een strenge cultuurpolitiek.

Een Baltische taal

Litouws is een Baltische taal. De kwalificatie 'Baltisch' vraagt echter meteen om toelichting. Behalve voor een taalgroep staat 'Baltisch' ook voor een geografische aanduiding: het Baltische gebied. Die Baltische regio lijkt zelfs recentelijk nog aan omvang te winnen, sinds in het Nederlands steeds vaker de hele Oostzee abusievelijk als *Baltische Zee* wordt aangeduid.[1]

Anderzijds is de hernieuwde onafhankelijkheid van de Baltische landen nog zo weinig in het publieke bewustzijn doorgedrongen dat veel Nederlanders nauwelijks enig verschil zien tussen Esten, Letten en Litouwers. In de media worden inwoners van de drie landen nog regelmatig met elkaar verwisseld, evenals trouwens de landen zelf.

Om te beginnen daarom een helder onderscheid. Aan de oostkant van de Oostzee liggen *vier* Baltische landen. Van noord naar zuid zijn dat: Finland, Estland, Letland en Litouwen. Daarentegen bestaan er slechts *twee* Baltische talen: Lets en Litouws. De noordelijke Baltische volkeren spreken dus géén Baltische talen: Estisch en Fins behoren beide tot de Finoegrische taalfamilie.

Om het ingewikkelder te maken komen er in het Oostzeegebied zelfs nog meer Finoegrische, niet-Baltische talen voor. Zo kennen we verder nog het Laps en het Lijfs (een bijna uitgestorven taal in Letland). Verder treffen we nog een vijftal Finoegrische talen aan in het Russische Oostzeegebied: Wotisch, Izjorisch en Weps (kleine en soms bijna uitgestorven talen uit de wijde omgeving van Sint-Petersburg) en ook het Karelisch en Ingerman-Fins. Tot in de zeventiende eeuw werd het hele noorden van Rusland gedomineerd door Finoegrische stammen, waarvan de genoemde Oostzeebewoners slechts de meest westelijke tak vormden.

In deze bijdrage gaat het verder uitsluitend over de Baltische talen: Lets en vooral Litouws. Samen vormen ze een 'gewone' variant binnen het Indo-europees, naast bijvoorbeeld de Romaanse, Germaanse, en Slavische talen. Ook cultureel passen ze – anders dan de meeste Finoegrische talen – volledig in dat patroon. De Balten vormen een vaste schakel in de reeks Europese landbouwculturen zoals we die ook kennen van de meeste Germaanse en Slavische volkeren. Zowel in cultureel, geografisch als linguïstisch opzicht valt de Baltische talen daarom een plaats toe die ruwweg ergens tussen de Germaanse en Slavi-

sche talen in blijkt te liggen. Met beide 'grote buren' vertoont de Baltische taalgroep veel verwantschap, maar er bestaan ook voldoende evidente verschillen om de afzonderlijke classificatie noodzakelijk te maken.

Baltoslavisch?

In Nederlandse handboeken wordt bijna vanzelfsprekend uitgegaan van het bestaan van een gezamenlijke prototaal van de Baltische en de Slavische talen, het zogenoemde 'Baltoslavisch'. Het zou dus gaan om een gemeenschappelijk stadium, daterend van ná de Indo-europese oertaal (die waarschijnlijk rond 3000 v.Chr. uiteenviel in verschillende takken zoals Germaans, Grieks, Keltisch enz.) en vóór het latere onderscheid tussen Slavische en Baltische talen (omstreeks 1100 voor Chr.). In zijn *Vergelijkende taalwetenschap* (1990) doet R.S.P. Beekes de kwestie af in één zin: 'De Baltische en Slavische talen waren oorspronkelijk een eenheid en vormen dus één groep.' Literatuur over de Baltische talen staat in Nederlandse bibliotheken steevast op een achterafplankje onder slavistiek. Van het een komt het ander. Een Litouwse linguïst die Nederlandse collega's van andere disciplines ontmoet, wordt soms geconfronteerd met een bijna achteloze gelijkschakeling van de Baltische en Slavische talen.

De constructie van een Baltoslavische prototaal is echter zeer omstreden. Volgens de huidige *communis opinio* van Baltische taalwetenschappers is ze op z'n best twijfelachtig, en de meesten verwerpen haar. Anders gezegd: dat de Germaanse, Baltische en Slavische talen zusjes van elkaar zijn, staat buiten kijf. Maar of de laatste twee eigenlijk tweelingzusjes zijn, is zeer de vraag. De houdbaarheid van de Baltoslavische these is van belang voor ons onderwerp. Ze speelt bijvoorbeeld een grote rol in de afweging die Litouwse taalzuiveraars maken in geval van 'Slavische' woorden en constructies, en de vraag of die al dan niet oorspronkelijk en zuiver Litouws kunnen zijn.

Nu heeft de idee van een gezamenlijke Baltoslavische tussenfase – die zich dan in het derde millennium vóór onze jaartelling moet hebben afgespeeld – oude papieren. De beroemde Duitse taalgeleerde August Schleicher (1821–1868), ontwerper van de Indo-europese stamboom, tekende al een Baltoslavische tak naast de Germaanse. Schleicher kwam niet tot dat inzicht uit onkunde wat betreft de Baltische talen. Integendeel, hij kende uitstekend Litouws. In 1852 verbleef hij het grootste deel van het jaar in Klein-Litouwen (Oost-Pruisen) om de taal in zijn levende vorm te bestuderen. Zijn *Litauische Grammatik* (Praag 1856) was dé taalwetenschappelijke sensatie van de negentiende eeuw, na de bekendwording van het Sanskriet in Europa, een halve eeuw eerder.

Andere taalgeleerden volgden in zijn spoor. Zij werden vooral geleid door het gegeven dat de Baltische en Slavische talen opvallende overeenkomsten vertonen op een aantal niveaus, maar nog het meest in de woordenschat, op lexicaal niveau. En in de negentiende eeuw was dat aanvankelijk het voornaamste gebied van de vergelijkende taalwetenschap.

De eerste die roet in het eten wierp, was de excentrieke Franse geleerde Antoine Meillet (1866–1936). In zijn boek *Les dialectes indo-européens* (Parijs 1908) stelde hij dat de overeenkomsten tussen de Baltische en Slavische talen voornamelijk teruggingen op hun nabuurschap en vergelijkbare woonomstandigheden, niet op een echte gemeenschappelijkheid. De Baltische talen zouden dus evenzeer naast de Slavische als naast de Germaanse talen geplaatst moeten worden.

Meillets visie kreeg bijval, maar werd op haar beurt ook bestreden. In Nederland gebeurde dat met name door de filoloog Nicolaas van Wijk (1880–1941). In zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van het hoogleraarschap Baltoslavische talen in Leiden in 1913, *Balties-Slaviese problemen*, zet hij zijn gehoor de kwestie uiteen. De hoofdlijnen van het debat vat

Van Wijk samen om uiteindelijk de Pool Jan Rodzadowski bij te vallen. Rodzakowski is van mening dat er ooit een gezamenlijke fase moet hebben bestaan, en dat veel later de Balten en Slaven nog eens opnieuw buren werden en elkaar opnieuw beïnvloedden. In navolging van Rodzakowski aanvaardt Van Wijk dus de Baltoslavische these. En in Nederland lijkt dat sindsdien de definitieve stand van zaken. Voorzover de Baltische talen ergens voorwerp van aandacht zijn, vallen ze onder slavistiek.

Elders is het debat echter voortgezet. En het was daarbij onvermijdelijk dat het ook een politieke toespitsing heeft gekregen. Vanaf de inval van Stalin in Letland en Litouwen, in juni 1940, is de kwestie onherroepelijk verbonden geraakt met de politiek van de Sovjet-Unie. Zo was de Baltoslavische prototaal een voorgeschreven doctrine in het (universitaire) onderwijs in de Sovjet-Unie. De politieke motivatie daarachter ligt voor de hand. Wanneer Balten en Slaven oorspronkelijk één familie vormden, kon de Russische aanwezigheid aan de Oostzee worden opgevat als een onschuldig familiebezoek. Omgekeerd kon bij Litouwse taalgeleerden – met name degenen die in ballingschap waren gedreven[2] – al even vanzelfsprekend de neiging ontstaan juist de onafhankelijkheid van de Baltische talen te benadrukken. Beide politieke motieven zijn tot op heden soms voelbaar bij voor- en tegenstanders van de Baltoslavische these.

De Sovjet-Unie was echter een gecompliceerd land. Lang niet altijd correspondeerden wetenschap en politiek er direct met elkaar. De vergelijkende taalwetenschap stond in de Sovjet-Unie vaak op hoog niveau, en het onderzoek naar de Baltische talen heeft in de sovjettijd belangrijke impulsen gekregen. In 1963 werd op een congres in Sofia een internationaal comité geïnstalleerd om de kwestie verder uit te diepen. In dat comité konden Baltische wetenschappers een belangrijke rol spelen, hoewel de meesten geen aanhangers waren van de Baltoslavische these. In Moskou werd in 1979 zelfs een eigen tijdschrift voor het onderzoek naar de twee taalgebieden in het leven geroepen: 'Baltoslavische Studies'. In de Sovjet-Unie stond het kader dus vast: de combinatie Baltoslavisch was voorgeschreven. Maar het wetenschappelijke debat daaromheen heeft zich gestaag (zij het vaak in uiterst verhulde termen) kunnen ontwikkelen. Vrijuit spreken kunnen Baltische – en andere – wetenschappers pas weer vanaf het einde van de Sovjet-Unie.

Gezien de ingewikkeldheid van de kwestie, kan ze nog steeds niet definitief worden beslecht – en misschien gebeurt dat wel nooit. Wel zijn er in het verloop van deze eeuw nieuwe inzichten ontstaan. Een belangrijk nieuw gegeven is dat de omvang van het Baltische taalgebied ooit vele malen groter moet zijn geweest dan tegenwoordig. Die conclusie wordt vooral getrokken op grond van onderzoek naar hydroniemen (waternamen), uitgevoerd door een reeks van vooral Russische wetenschappers.

Als afgeleide van dat onderzoek zijn er ook nieuwe hypothesen opgeworpen voor de verhouding tussen de Baltische en Slavische talen. Zo kwamen de Russische onderzoekers Vladimir Toporov en Oleg Ivanov tot de gezamenlijke theorie dat het Vroegslavisch zou zijn ontstaan in de periferie van het Baltische taalgebied, als een soort sprongmutatie uit de meest afgelegen Baltische dialecten. Wie die theorie wil doorvertalen, kan de verhouding tussen de Baltische en de Slavische talen dus zelfs omkeren. In dat geval zouden de Slavische talen in feite het stiefbroertje zijn van de Baltische talen, en niet andersom.

Hoe het zij, de constructie van het Baltoslavisch blijft een hypothetisch verhaal. Onder Baltische taalwetenschappers zijn er weinig aanhangers van te vinden. De meest vooraanstaande taalwetenschapper van het Litouws van dit moment, Zinkevičius, zet in zijn werk alle argumenten voor en tegen nog eens uitvoerig uiteen. Zijn conclusie luidt dat er ooit een gezamenlijk Baltisch-Slavisch 'tijdperk' moet zijn geweest, een periode waarin Balten en Slaven in vergelijkbare omstandigheden naast elkaar leefden. Maar een gemeenschappelijke prototaal acht hij onmogelijk. Anders gezegd: de Baltische en Slavische talen zijn

inderdaad zusjes, die meer met elkaar hebben opgetrokken dan met hun andere, Germaanse zusje. Maar tweelingzussen zijn ze niet.

Oudpruisisch, lievelingstaal van linguïsten

Zoals de Finoegrische talen lang een veel groter gebied bestreken dan tegenwoordig, zo kende ook de Baltische taalgroep dus ooit een aanzienlijk groter verspreidingsgebied dan het huidige Letland en Litouwen. De overige Baltische talen waar we weet van hebben, zijn echter een voor een tijdens de late Middeleeuwen en de vroege Nieuwe Tijd verdwenen.

Van de verdwenen Baltische talen is het Oudpruisisch het bekendst. De taal werd waarschijnlijk tot kort na 1700 nog gesproken door leden van de oorspronkelijke bevolking van Oost-Pruisen.[3] De Oudpruisische taal is overgeleverd in een beperkt aantal teksten en boeken uit de veertiende tot de zeventiende eeuw. De tekst van drie Oudpruisische catechismussen werd in de vorige eeuw in Leiden uitgegeven door een collega van Van Wijk, de hoogleraar Sanskriet en Germaanse talen C.C. Uhlenbeck (1866–1951).

Net als het Litouws is het Oudpruisisch voorwerp van uitzonderlijk veel taalwetenschappelijke aandacht. Beide talen bezitten namelijk (anders dan het Lets) opvallend veel archaïsche kenmerken, die ze bij uitstek geschikt maken voor onderzoek in het kader van de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap. Overigens wordt Oudpruisisch tot de verdwenen groep van Westbaltische talen gerekend, Litouws en Lets daarentegen tot de Oostbaltische talen. De verschillen tussen Litouws en Oudpruisisch zijn dan ook aanzienlijk; ook in de Middeleeuwen lagen de talen niet op gehoorsafstand van elkaar.

De oudste Pruisische woorden – de oudst bekende Baltische woorden überhaupt – werden in 1974 aangetroffen in een Middeleeuws handschrift te Basel. De handgeschreven kanttekening dateert waarschijnlijk uit het het midden van de veertiende eeuw en speelt voor de Baltische talen een soortgelijke rol als het *uolla vogala* voor het Nederlands. Voluit luidt ze:

Kayle rekyse thoneaw labonache thewelyse
Eg koyte poyte nykoyte pennega doyte.

Wat zoveel betekent als: 'De groeten meneer! Je bent geen beste maat/wanneer je wel wilt drinken maar geen geld betalen.' Sommigen onderscheiden hier hexameters, bijna iedereen leest een vrolijk-verwijtend rijmpje van een Pruisische student aan de universiteit van Praag. Het verschil met Litouws wordt duidelijk wanneer we er de moderne Litouwse vertaling naast zetten:

Sveikas, pone! Tu nebe geras dėdelis,
Jeigu tu nori gerti, (bet) ne(be)nori tu pinigų duoti.

Het veertiende-eeuwse Litouws verschilde waarschijnlijk minder van het Oudpruisisch dan het moderne Litouws, maar de verschillen waren toch nog zodanig dat het Oudpruisisch in de oren van Litouwers bijna even vreemd moet hebben geklonken als Duits of Pools.

Er bestaan echter berichten over Litouwse en Pruisische geleerden die beide talen beheersten. Een van de weinigen die zelfs alle drie de Baltische talen onder de knie had, was de Oudpruisische geestelijke Jonas Bretkūnas (1536–1602), opgeleid aan de universiteit van Koningsbergen en werkzaam in de directe omgeving van die stad. Hij liet echter geen Oudpruisische geschriften na, maar wel een belangrijk Litouws oeuvre, waaronder de eerste complete Litouwse bijbelvertaling. Bretkūnas kan doorgaan voor een typische huma-

nist en Renaissancegeleerde. Het is bekend dat hij behalve tal van klassieke talen ook alle talen uit zijn omgeving beheerste. Naast het Duits en Pools waren dat het Lets en Oudpruisisch.

Hij moet een van de laatsten zijn geweest. Een beroemde krabbel, gevonden op de kaft van een Oudpruisische catechismus, luidt: 'Deze oude Pruisische taal is nu volledig verdwenen. De enige oude man die woonde op de Koerse landengte en nog Pruisisch kende, stierf in 1677, hoewel er nog enigen zijn zoals hij.'

Twee eeuwen later werd de uitgestorven taal een geliefd studieobject van taalgeleerden. In deze eeuw zijn er zelfs diverse grammatica's en woordenboeken van het Oudpruisisch geproduceerd. In Moskou verscheen de afgelopen decennia een achtdelig woordenboek – in feite een encyclopedie – van de hand van de eerder genoemde Vladimir Toporov. Uiteindelijk zijn de bewaard gebleven bronnen van het Oudpruisisch echter te beperkt om werkelijk de finesses van de taal nog te kunnen reconstrueren.

Litouws als archaïsche taal

Dé grote doorbraak in de Europese taalwetenschap was de bekendwording van het Sanskriet. Rond 1800 ontdekten geleerden dat het Sanskriet (ook wel Oudindisch genoemd) opvallende parallellen vertoonde met een aantal Europese talen. De vergelijkende taalwetenschap was geboren. De volgende grote negentiende-eeuwse ontdekking was die van de verwantschap van het Litouws. In een vergeten uithoek van Europa bleek nog een taal voort te leven die een onwaarschijnlijke gelijkenis vertoonde met het Sanskriet, en overigens ook met de bekende klassieke talen, Grieks en Latijn. Omdat het Oudpruisisch inmiddels was uitgestorven, wierpen negentiende-eeuwse taalgeleerden zich gretig op de nog wél voortlevende Litouwse taal. Het gerucht ging dat een goed onderlegde taalgeleerde zonder veel taalproblemen door Litouwen kon reizen, omdat hij zich ook wel verstaanbaar zou weten te maken met Sanskriet.

De eerste vergelijkingen tussen Litouws en Sanskriet, hoofdzakelijk op lexicaal niveau, oogden spectaculair:

Latijn	**Sanskriet**	**Litouws**	**betekenis**
ovis	*avìs*	*avis*	'schaap / ooi'
fumus	*dhūmas*	*dūmas*	'rook'
mors	*mrtis*	*mirtis*	'dood'
pedes	*padas*	*pãdas*	'voet / zool'
(filius)	*sūnus*	*sūnùs*	'zoon'
vir	*vīras*	*výras*	'man'

Zoals gezegd reisde in het midden van de eeuw de Duitse geleerde August Schleicher naar het Oost-Pruisische platteland om eigenhandig het Litouws uit de mond van boeren op te tekenen. Het is daarbij goed te bedenken dat tot in het begin van de twintigste eeuw taalgeleerden er eigenlijk zonder meer van uitgingen dat het fenomeen spoedig voorbij zou zijn. Algemeen werd het Litouws als een uitstervende taal gezien, die alleen nog in afgelegen boerengemeenschappen kon voortleven. Dat het Litouws alsnog zou opbloeien en opnieuw een cultuurtaal zou vormen, voorzagen toen weinigen.

Inderdaad is Litouws een opvallend archaïsche taal. De studie van de Baltische talen en culturen is dan ook sinds de vorige eeuw nauw verbonden met de bestudering van de Indo-europese talen en culturen. Niet bij toeval is een van de meest gezaghebbende wetenschappers op het gebied van de oorsprong van de Indo-europese culturen, de Amerikaanse archeologe Marija Gimbutas, een Litouwse balling.

In de negentiende eeuw was die studie nog voornamelijk voorbehouden aan niet-Litouwse geleerden. De directe lijn die er leek te lopen van het Indo-europese verleden naar het Litouwse heden wekte alom opzien. Zo klinkt een uit veel talen bekend spreekwoord inderdaad opvallend parallel in oude én moderne (maar archaïsche) Indo-europese talen. 'God gaf tanden, God zal brood geven' luidt in het huidige Litouws nog weinig anders dan ooit in het Sanskriet en zelfs Latijn:

Deus	*dedit*	*dentes,*	*Deus*	*dabit*	*panem*	(Latijn)
Dievas	*davė*	*dantis,*	*Dievas*	*duos*	*duonos*	(Litouws)
Devas	*adadat*	*datas,*	*Devas*	*dat*	*dhanas*	(Sanskriet)
Dewes	*does*	*dantes,*	*Dewes*	*does*	*geitka*	(Oudpruisisch)
'God'	'gaf'	'tanden'	'God'	'zal geven'	'brood'	

Alleen het woord voor 'brood' is in de diverse talen telkens verschoven. Ook de drie Baltische talen gebruiken verschillende woorden: in het Lets is het *maize*, in het Oudpruisisch *geitka*.[4] Alleen het Litouws gebruikt nog hetzelfde woord als het Sanskriet.

Een populaire mythe, soms ook met graagte door Litouwers voor de export aanbevolen, maakt van het Litouws dan ook een wereldwonder op taalgebied. Her en der zijn claims te lezen over het Litouws als een 'even oeroude taal als het Sanskriet'. Die claims zijn sterk overtrokken. Ook het Litouws heeft een lange ontwikkeling doorgemaakt en in tal van opzichten wijkt ook het Litouws sterk af van de oudste Indo-europese vormen. Maar van alle levende Indo-europese talen is inderdaad het Litouws de meest archaïsche.

Vooral op dat oorspronkelijke niveau biedt het Litouws daardoor ook voor Nederlandse ogen talloze herkenbare vormen en woorden. Een paar willekeurige voorbeelden zijn: *durys* 'deur', *duktė* 'dochter', *avis* 'ooi', *akys* 'ogen', *naktis* 'nacht', *beržas* 'berk', *raudas* 'rood', *nagas* 'nagel', *bebrus* 'bever'. Etymologische woordenboeken geven dan ook bij tal van Nederlandse woorden een Litouwse parallel.

Litouws als cultuurtaal

Toen de Litouwse grootvorsten in de late Middeleeuwen grote gebieden op het uiteenvallende Mongoolse Rijk veroverden, werden ze al spoedig geconfronteerd met miljoenen Slavische onderdanen. Hun ambtenaren gebruikten daarom niet het Litouws als kanselarijtaal, maar een ambtelijke, archaïsche vorm van het Wit-Russisch, dat gold als de officiële taal. De oudste Litouwse archieven bevatten dus geen Litouwse taalschatten, maar belangrijke documenten in een oude vorm van het Wit-Russisch met invloeden van het Oekraïens en het Kerkslavisch. Wit-Rusland is dan ook eeuwenlang een kerngebied van het Litouwse Rijk geweest, en het culturele onderscheid tussen Wit-Russen en Russen gaat onder andere terug op dit 'Litouwse' verleden.

Zodra echter in de vijftiende en vooral de zestiende eeuw ook het Litouws op schrift werd gesteld, gebeurde dat in het Latijnse alfabet. Polen-Litouwen vormde inmiddels een hecht bolwerk van het Latijnse christendom tegen de 'barbaren uit het oosten'. Als vanzelfsprekend voegde ook Litouwen zich vanaf zijn late kerstening in de kring van de katholieke Kerk en Latijnse cultuur. Sindsdien past de Litouwse cultuur in het West-Europese, Latijnse patroon, evenals overigens die van de andere Baltische landen, inclusief Finland.

Net als voor veel andere Europese talen was de tijd van de Reformatie van doorslaggevende invloed op de doorbraak van de volkstaal. Het oudst bewaard gebleven boek in het Litouws, uit 1547, is een protestantse catechismus van de hand van Martynas Mažvydas (circa 1520–1563). Mažvydas werkte in opdracht van de universiteit van Koningsbergen in Oost-Pruisen – lang een belangrijk centrum van de Litouwse taal. Men heeft berekend dat

ongeveer 20 procent van Mažvydas' woordenschat bestaat uit slavicismen, germanismen en enkele latinismen. De slavicismen zijn vooral afleidingen uit het Pools – de taal die door de eeuwen heen de meeste invloed op het Litouws heeft uitgeoefend. In deze eeuw heeft men ruim drieduizend polonismen geïdentificeerd in de klassieke Litouwse teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw. Vooral sinds de heropleving van het Litouws als cultuurtaal, in de vorige eeuw, zijn die er praktisch allemaal weer uit gezuiverd. Minder dan 10 procent van deze polonismen komt nu nog voor in de Litouwse standaardtaal.

Als gezegd speelde het Duitse Oost-Pruisen (waar een deel van de bevolking Litouws sprak) lang een belangrijke rol in de ontwikkeling van het Litouws als cultuurtaal. In dit protestantse gebied was het lang officiële politiek de volkstaal (ook het Oudpruisisch) te bevorderen om daarmee de gewone gelovigen te bereiken. De grote meerderheid van Litouwse klassieke teksten bestaat dan ook uit catechismussen, bijbelvertalingen en andere teksten voor kerkelijk gebruik. Een belangrijke uitzondering vormt de absolute klassieker van de Litouwse letteren, *Metai* (De Jaargetijden) van de Oost-Pruisische predikant Kristijonas Donelaitis (1714–1780). *Metai* is een lang gedicht in soepele hexameters. Donelaitis hanteert hierin het Litouws als ware het de taal van de grote Romeinse dichters, hoewel zijn bron de volkstaal van zijn Litouwse gemeenteleden was.

Het absolute dieptepunt in de ontwikkeling van de Litouwse taal was de negentiende eeuw. In Oost-Pruisen ('Klein-Litouwen') werden tussen 1802 en 1870 alle vierhonderd scholen die aan het begin van de eeuw nog in het Litouws hadden onderwezen door de Duitse overheid gesloten. De taal degradeerde tot het niveau van een 'boerentaal', en dat was de conditie waarin August Schleicher haar in 1852 aantrof. Schleicher kende de *Metai* van Donelaitis en hij betreurde de ondergang van wat in zijn ogen het equivalent was van de grote klassieke talen.

Het eigenlijke Litouwen ('Groot-Litouwen') werd vanaf 1795 bij het Russische tsarenrijk gevoegd en aan een harde politiek van russificatie onderworpen. Vooral na de twee mislukte Pools-Litouwse opstanden tegen de Russische overheersing, in 1831 en 1863, nam de russificatie genadeloze proporties aan. Tussen 1864 en 1904 werd de Litouwse taal zelfs volledig uit het openbare leven verbannen, en werd het drukken van Litouws in het Latijnse schrift verboden. Het dieptepunt was echter ook het moment van wederopstanding. Litouwse boeken werden bij honderdduizenden het land binnengesmokkeld door culturele marskramers die als de legendarische *knygnešiai* 'boekendragers' de geschiedenis in zijn gegaan. Enkele tienduizenden van hen riepen vervolging over zich af en duizenden werden bestraft met verbanning naar Siberië.

Litouws als moderne taal

De wedergeboorte van de Litouwse taal en cultuur vond plaats in het verloop van de hele negentiende eeuw. De nationale beweging (want dat werd het) kon het eerst opbloeien in een klein deel van West-Litouwen, waar al in 1807 de lijfeigenschap door Napoleon was afgeschaft. De broedplaatsen van de beweging waren vooral priesterseminaries en gymnasia. In dergelijke kringen werden literair-opiniërende bladen gesticht als *Aušra* (Aurora) die aan de basis stonden van het moderne Litouws. De beweging maakte gretig gebruik van Schleichers *Litauische Grammatik* en van de lessen van professor Filip Fortunatov aan de universiteit van Moskou.

In hun kringen moeten we de vader van het moderne Litouws zoeken, Jonas Jablonskis (1860–1930). Hij is overigens op zijn beurt de grootvader van de man die Litouwen in 1990 naar de nieuwe onafhankelijkheid leidde, Vytautas Landsbergis. Jablonskis en zijn generatie voerden tal van taalzuiveringen door, waarvan vooral de talrijke polonismen het slachtoffer werden. Belangrijker nog was hun aanpassing van het Litouws aan de eisen van de

moderne tijd. Tal van neologismen waren het resultaat. Ze vertonen dikwijls een analogie met de neologismen van Nederlandse Renaissancegeleerden als Simon Stevin (1548–1620). (Zoals bekend werden dergelijke Nederlandse neologismen op hun beurt vaak weer in het Duits overgenomen.)

Een voorbeeld van een typisch Jablonskis-neologisme is *įspūdis*. Het woord betekent letterlijk 'in-druk' en net als het Nederlandse woord is het gevormd naar het stramien van het Franse *impression* of het Latijnse *impressio*. Ook het Lets kent dit samengestelde neologisme: *iespaids*. Volgens dezelfde methode ontwierp Jablonskis nog een reeks nieuwe, vooral abstracte woorden. Voorbeelden zijn *pažangà* 'progressie, vooruitgang', *įtakà* 'invloed', en *praeitis* 'verleden' en *ateikis* 'toekomst'. Daarmee voegde het Litouws zich dus meer en meer in het patroon van de Europese cultuurtalen met een duidelijk Latijns stempel.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw raakte de Litouwse cultuurtaal onverwacht snel volwassen, en de integratie met de andere (vooral West-)Europese talen was een feit. Direct volgend op de Duitse opmars door Litouwen in 1915 schakelden overal de scholen van het verplichte Russisch over op Litouws. Toen Lenin in 1920 de Litouwse onafhankelijkheid moest erkennen, was de taal inmiddels in alle maatschappelijke geledingen doorgedrongen. Voor het eerst in zijn lange geschiedenis fungeerde het Litouws als staatstaal. De kortstondige bloei van de Litouwse taal en cultuur tijdens het interbellum zorgde voor de definitieve vestiging van het Litouws als moderne cultuurtaal. Ook tijdens de daaropvolgende sovjetbezetting (1940/'44–1991) kwam het Litouws nooit meer werkelijk in gevaar.

Het laatste feit getuigt van de grote overlevingskracht van het Litouws in de twintigste eeuw. In de jaren 1940–1953 raakte Litouwen volgens de meest betrouwbare gegevens een derde van zijn bevolking kwijt aan vooral de stalinistische terreur en deportaties (meer dan een half miljoen mensen) en vlucht naar het buitenland (eveneens een half miljoen). Hoewel vooral de Litouwse intelligentsia het slachtoffer was, bleek de taal zich goed te kunnen handhaven.

De vorming van Litouwse namen

Een direct in het oog springend verschil tussen Litouwers en Letten zijn de eigennamen. Het verschil in naamgeving weerspiegelt de sterk verschillende geschiedenis en culturele achtergrond van beide landen.

Zo zijn typisch Letse namen vaak direct gerelateerd aan de eeuwen van lijfeigenschap onder Duitse landheren. Karakteristieke voorbeelden zijn namen als *Bērziņš* en *Liepiņš*, respectievelijk afgeleid van 'berk' en 'linde', korte namen zoals die door lijfeigen boeren werden gedragen. Andere Letse namen zijn nog steeds herkenbaar van Duitse oorsprong: *Ulmanis*, *Einfelds*. In Litouwen daarentegen, dat nooit onder Duitse heerschappij heeft gestaan, is de Duitse invloed nagenoeg afwezig. Litouwse namen zijn dikwijls een of twee lettergrepen langer en weerspiegelen een heel andere ontstaansgeschiedenis.

Tot de vijftiende eeuw kende het Litouws – net als praktisch alle Europese talen – vrijwel uitsluitend voornamen. Die werden vaak op vergelijkbare wijze samengesteld als in Germaanse en Slavische talen. Een nog steeds gangbare jongensnaam als *Tautginas* bijvoorbeeld, is een samenstelling van *tauta* 'volk' (etymologisch hetzelfde woord als 'diets' of 'duits') en de werkwoordstam *ginti* 'beschermen'. Tautginas is dus 'beschermer van het volk' en heeft een vergelijkbare klank en betekenis als het Nederlandse *Diederik*.

Met name sinds de opkomst van de Litouwse nationale beweging in de late negentiende eeuw zijn dergelijke 'archaïsche' namen populair in het Litouws, vooral namen die terugwijzen naar het grote Litouwse verleden. Zo droeg tot voor kort het trio bekendste politici van het land elk een voornaam die verwees naar een beroemde Litouwse grootvorst:

president *Algirdas* Brazauskas, premier *Gediminas* Vagnorius en parlementsvoorzitter *Vytautas* Landsbergis.

Pas na de zeer late kerstening van Litouwen (vanaf 1386 – de Litouwers waren daarmee op afstand het laatste Europese volk dat het christendom aannam) kwamen er ook 'christelijke' namen in omloop. Populair zijn tot op heden voornamen als *Jonas* 'Jan', *Povilas* 'Paul' en *Ona*, verkleinvorm *Onutė*, 'Anna'. Net als in de Germaanse talen konden ook dergelijke namen gemakkelijk het uitgangspunt zijn bij de vorming van achternamen. Een voorbeeld zijn de vele van 'Jonas' afgeleide namen: meer dan vijfhonderd staan er geregistreerd, variërend van *Jankauskas* tot *Jonaitis*.

Vanaf de zestiende eeuw raakte de Litouwse elite echter in toenemende mate gepoloniseerd. Al in de veertiende eeuw was Litouwen een politiek verbond aangegaan met Polen en vanaf 1569 vormden de twee landen zelfs een politieke unie. Hoewel Litouwen binnen de unie het grootste gebied inbracht, vormden de etnische Polen een grotere bevolkingsgroep en kwam de Poolstalige elite (adel en Kerk) in een dominante positie. Twee eeuwen later ging Polen-Litouwen ten onder in de 'Poolse delingen' en in 1795 werd het grootste deel van Litouwen bij het Russische Rijk gevoegd. Het gevolg van deze politieke ontwikkelingen was een eeuwenlange invloed van Slavischsprekende functionarissen, zowel uit Poolse als uit Russische hoek.

Steeds minder klerken die Litouwse namen moesten registreren, waren de Litouwse taal machtig. Er ontstond een langdurig proces van verbastering en vertaling van Litouwse namen in meer Slavische vormen. Daar kwam bij dat ook de katholieke Kerk er in toenemende mate toe neigde uitsluitend het Pools te aanvaarden als 'christelijke' taal. Litouws werd zo langzamerhand gedegradeerd tot een achtergestelde boerentaal en ook in Litouwen zelf werd Pools de officiële schrijftaal. (Binnnen het Nederlandse taalgebied biedt de achterstelling van het Vlaams ten opzichte van het Frans een vergelijkbaar schouwspel. Ook de omvorming van Vlaamse namen door Franstalige ambtenaren biedt een goed equivalent. Daarbij kunnen we denken aan een verfranste spelling als *Vandenbroucke* of aan Vlaams-nationalistische families met Franse namen als *Benoit*.)

Zo konden Litouwse achternamen als *Vabalas* 'kever' worden 'vertaald' in het Pools (*Żukowski*) of Russisch (*Žuk*) wat dan – met nieuwe Litouwse uitgangen – namen als *Žukauskas* en *Žukas* oplevert. Veel oorspronkelijke Litouwse namen waren dierennamen. Beroemd is ook het voorbeeld van de Litouwse naam *Oželis* 'geit'. In het Pools werd dat *Kozieł* en vandaar *Kozłowski*. Die vormen leverden op hun beurt weer de meest voorkomende moderne Litouwse achternaam op: *Kazlauskas* en ook *Kazlas*.

Tal van andere achternamen werden bovendien voorzien van het typisch Westslavische suffix *-vič* (uitgesproken als [vitsj]), wat ten slotte weer in het Litouws naamvalsysteem wordt omgebogen tot *-vičius*. Hetzelfde geldt voor namen die eindigen op het Slavische suffix *-inski(j)*, wat in het Litouws *-inskis* of *-inskas* oplevert. Karakteristieke namen als *Kutavičius, Balakauskas* of *Jažinskas* hebben zo een dubbele vertaalslag ondergaan: van Litouws naar Slavisch tot Litouws. Hun huidige, lange vorm, oogt nu voor buitenstaanders 'typisch Litouws'. Maar in het Litouws zelf is het vreemde element nog goed voelbaar. Tijdens de eerste Litouwse onafhankelijkheid (1918–1940) werden plannen geopperd om dergelijke namen opnieuw te 'zuiveren'. De sovjetbezetting maakte een eind aan dergelijke discussies en sindsdien is er weinig meer van vernomen.

De toevoeging van Litouwse naamvalsuitgangen achter 'vreemde' namen is een onlosmakelijk onderdeel van het Litouwse taaleigen. In dat opzicht herinnert het Litouws aan klassieke talen als Latijn en Grieks, die hetzelfde doen. Ook in het moderne Litouws worden buitenlandse namen als vanzelfsprekend verbogen met Litouwse uitgangen. De Nederlandse premier heet in Litouwse kranten dan ook *Vimas Kokas*, tweede naamval *Vimo Koko*.

En een in Litouwen beroemde Nederlandse historicus staat bekend als *Johanas Hūizinga*. Pas zeer recent, sinds de nieuwe onafhankelijkheid van 1990, bestaat er in literaire kringen een zekere tendens om beroemde buitenlandse namen niet langer te verbuigen. T.S. Eliot blijft dan Eliot, hoewel de vorm *Eliotas* in Litouwse oren nog altijd natuurlijker klinkt.

Vanzelfsprekend worden Litouwse eigennamen wel verbogen. De (in de ogen van buitenstaanders) meest ingewikkelde consequentie treedt op in het geval van vrouwennamen. Zo heet de dochter van vader *Urnikis* vanzelfsprekend *Urnikytė*, zoals zijn echtgenote al even vanzelfsprekend *Urnikienė* gaat heten. Een probleem ontstaat pas wanneer een Litouwse vrouw naar het buitenland verhuist. Weinig ambtenaren zijn bereid te geloven dat de naam van je zoon toch weer *Urnikis* moet zijn. Veel Litouwse Amerikanen – honderdduizenden ballingen raakten vanaf 1945 in dat land verzeild – kozen daarom voor de mannelijke vorm. En zo kan een beroemde Amerikaanse archeologe en onderzoeker van de Indo-europese culturen de naam Marija Gimbutas dragen, hoewel ze in het Litouws *Gimbutienė* zou moeten heten. En inderdaad: uitsluitend onder die naam staat haar werk in Litouwen bekend.

Taalzuivering en nieuwe purismen

Sinds de opbloei van de Litouwse beweging in de negentiende eeuw kent het Litouws dus een sterke traditie van taalzuiverheid en het tegengaan van 'vreemde', vooral Slavische invloeden. De traditie is enigszins vergelijkbaar met de Nederlandse strijd tegen 'germanismen' in het begin van de twintigste eeuw. Een beter punt van vergelijking biedt nog de taalstrijd die ongeveer gelijktijdig door Vlaamse en Afrikaner puristen is gevoerd tegen gallicismen en anglicismen.

Aanvankelijk waren vooral de talrijke polonismen het doelwit. In de latere sovjettijd, vooral vanaf de jaren zeventig, ontstond een sterke drang om ook Russische invloeden te weren. Beroemd werden de taallessen van dr. Pupkis, die op tv verscheen en in alle mogelijke kranten en tijdschriften publiceerde. Hij was het voorwerp van veel volksspot, maar werd ook gretig gelezen. Zijn boeken gelden tot op heden als de beste op dit gebied.

Stilzwijgend werd de zuivering van slavicismen opgevat als een onderdeel van het verzet tegen de grote onderdrukker. Daarbij werden regelmatig kinderen met het badwater weggegooid. Diverse taalconstructies die als verdacht golden, werden uit het Litouws weggezuiverd, hoewel ze vaak ook in West-Europese talen voorkomen en dus ongetwijfeld een breder Indo-europees draagvlak bezitten. Ten tijde van *Sąjūdis* – de oppositiebeweging tegen het sovjetbewind – kon de populariteit van een jonge taalnormativist als A. Vidžiūnas tot grote hoogte stijgen. Op de vleugels van zijn succes kon hij zelfs politieke carrière maken (en dus weer het nodige op zijn populariteit inboeten).

In 1988 werd het Litouws opnieuw tot enige officiële staatstaal verheven. Twee jaar later, na de proclamatie van de hernieuwde Litouwse onafhankelijkheid, werd een Taalzuiveringscommissie in het leven geroepen met vergaande bevoegdheden. Deze heeft zich in de loop van de jaren negentig in toenemende mate impopulair weten te maken. Waar de strijd tegen Russische invloeden nog als 'verzet' kon gelden, werd nu de Taalzuiveringscommissie zelf een onderdrukkende instantie. Bedrijven krijgen bijvoorbeeld forse boetes opgelegd bij een geconstateerde overtreding. De spits richt zich nu plotseling minder tegen slavicismen, maar eerder tegen de wildgroei aan Engelse termen.

Met name in de bedrijfs- en marketingsfeer heeft de Taalzuiveringscommissie inmiddels toegeslagen. Veel kortstondige Engelse terminologie is alweer uit het Litouws verdwenen. Zo is *biznis* 'business' succesvol vervangen door *verslas* en een *biznismen* 'businessman' wordt nu zonder aarzeling aangeduid als een *verslininkas*. Andere woorden kosten meer moeite: een *menedžeris* 'manager' dient zich tot *vadybininkas* te bekeren en marketing moet

zich als *rinkodara* verkopen. Wanneer de *vadybininkas* een hamburgertent beheert, dient hij de hamburgers aan te bieden als *mesainis* 'vlezeling, vleeshapje' (de uitgang *-ainis* is vergelijkbaar met ons *-ling* in bijvoorbeeld *krakeling*) en vegeburgers als *vegetarinis mesainis*. Het hoeft wellicht weinig betoog dat dergelijke purismen weinig populariteit onder de Litouwse bevolking genieten. Hamburgers worden spottend verbasterd tot *mėšlainis* 'mesteling, mesthapje'.

Een ander werkterrein van de Taalzuiveringscommissie is de computertaal. De computerwereld blijkt echter veel minder vatbaar voor directieven van bovenaf, en de meeste voorgeschreven purismen worden door de gebruikers achteloos terzijde geschoven. Enkele voorbeelden: voor printer wordt *spausdintuvas* 'afdrukker' voorgesteld (in werkelijkheid echter gebruikt men *printeris)*; *drive* blijft vooralsnog *draiveris*, ondanks het voorgestelde *tvartyklė* 'ordenaar'; modem blijft *modemas* en wordt niet *vartiklis* 'omgooier'. Ook een beeldscherm blijft ongetwijfeld *monitorius* en niet *vaizduoklis*; een *vaiduoklis* is namelijk een spook. Een voorlopig hoogtepunt uit de annalen van de Taalzuiveringscommissie vormt de vertaling van *soft hyphen* tot *kislioji keltis* (hersenbrekend onvertaalbaar).

Het is duidelijk dat de Taalzuiveringscommissie een conceptie van het Litouws hanteert die haar archaïsche vorm ten koste van alles wil bewaren. Men koestert duidelijk weinig vertrouwen in het 'zelfreinigend vermogen' waar andere talen, zoals het Nederlands, op vertrouwen. Tal van neologismen en betrekkelijk nieuwe vormen die in vrijwel alle Europese talen zijn ingeburgerd, worden door haar geweerd. De purismen die de commissie voorschrijft, zijn daarom soms onwaarschijnlijke buitelingen met klassieke woordvormen. Toch boekt ze daarmee ook successen. Een voorbeeld van onverwacht wél een succesvol neologisme is de conversie van 'massamedia' tot *žiniasklaida* 'nieuwsverspreiding'.

Ten slotte: Balten en Ieren

Hoewel de vooruitzichten van het Lets en het Litouws goed lijken, zijn het beide kleine talen. Dat is vooral een gevolg van de bewogen geschiedenis van de twee betrokken landen. Op dit moment spreken krap twee miljoen mensen Lets als eerste taal, tegenover ruim drie miljoen mensen Litouws. De cijfers verschillen weinig van die van een eeuw geleden. In diezelfde periode groeide het aantal Nederlanders van vijf naar bijna zestien miljoen mensen.

In de praktijk blijkt de beeldvorming van de Baltische talen en culturen in de buitenwereld vaak nog uiterst gebrekkig. Soms kan een vergelijking met Ierland en de Ieren verhelderend werken. Letland, Litouwen en Ierland zijn precies even groot en tellen ook ongeveer – Litouwen en Ierland zelfs exact – evenveel inwoners. Hier gaat het echter om de opvallende parallellen die de Baltische geschiedenis vertoont met de tragische geschiedenis van de Ieren. Zowel Balten als Ieren hebben lange perioden van vreemde overheersing achter de rug, waarbij de bevolking regelmatig gedecimeerd werd. Die geschiedenis is van doorslaggevende betekenis voor de huidige culturele identiteit. Zowel Balten als Ieren neigen ertoe hun culturele identiteit te ontlenen aan een ver en legendarisch verleden. Het voornaamste verschil is dat de Ieren in grote meerderheid hun taal verloren, de Balten niet.

Een gevolg is wel dat de Baltische nadruk op 'eigenheid' een minstens even krachtig motief is als de eveneens grote behoefte aan internationale en vooral Europese integratie. Ook op taalgebied zullen de Balten dus voorlopig hun onafhankelijkheid koesteren.

Noten

1. *Baltische Zee* duikt vooral op als vertaling van *Baltic Sea*. Overigens gaat het in het Nederlands vaak mis met Baltische namen. Litouwen heeft sinds het begin van de eeuw een ontwikkeling doorgemaakt van *Litauen, Lithauen* en zelfs *Litthauwen* naar het tegenwoordige *Litouwen*

(en de afleidingen daarvan). Foutieve vormen als *Estlander, Estlands, Estnisch* en ook *Letlands, Lettisch* enz. blijven evenwel opduiken. Correct is: *Letten, Lets, Esten, Estisch*. Zie hiervoor: Frans van Nes, 'Wat hoort er bij Estland?', in: *Baltsvluchten. Het Nederlands tijdschrift voor Baltische cultuur*, 1998, nr. 2, pp. 34-39.

2. De generatie Litouwse taalwetenschappers die tijdens het interbellum de toon aangaf, eindigde overwegend in Amerikaanse ballingschap. Dat geldt onder meer voor Pranas Skardžius en Antanas Salys, beiden leerlingen van Jablonskis en verder opgeleid bij Georg Gerullis in Leipzig. In de jaren na 1944 was wetenschap in Litouwen dan ook praktisch onmogelijk. Behalve door de vlucht en deportatie van wetenschappers werd de taalwetenschap sterk gehinderd door de directieven van de sovjetschool van Nikolaj Marr (1865–1934), die ervan uitging dat alle talen van de wereld teruggingen op één moedertaal, en dat talen de producten waren van socio-economische factoren en dus klassegebonden; dit paste mooi binnen de marxistische theorie en daarom gold het tot 1950 als de 'officiële' taalkundige theorie.
3. In het Duits kan onderscheid worden gemaakt tussen *Pruzzen* ('Baltische Pruisen') en hun historische opvolgers, de *Preußen* ('Duitse Pruisen'). Het Nederlands kent dit onderscheid niet en spreekt daarom van 'Oudpruisen'.
4. Curieus genoeg blijkt dit Oudpruisische woord (*geitka* 'brood') tot in onze dagen te hebben overleefd in het Bargoens van een Oekraïens gilde van kleermakers (Sabaliauskas 1993:58-61).

Niet-Litouwstalige literatuur

Ambrazas, Vytautas (red.) (1997), *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.

Beekes, R.S.P. (1990), *Vergelijkende taalwetenschap tussen Sanskrit en Nederlands. Een inleiding in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap*, Zeist: Aula.

Davies, Norman (1981), *God's Playground: a History of Poland*, 2 delen, Oxford: Clarendon Press.

Gimbutas, Marija (1963), *The Balts*, New York en Londen.

Greimas, Algirdas Julien en Saulius Žukas (1993), *La Lithuanie. Un des Pays Baltes*, Vilnius: Baltos lankos.

Kaunas, Domas (1996), 'Das Buch in Kleinlitauen', in: *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, pp. 743-760.

Kaunas, Domas (1996), 'Martynas Mažvydas and the First Lithuanian Book', in: *Vilnius. Lithuanian Literature, Culture, History*, 3, nr. 5, pp. 16-29.

Mallory, J.P. (1991), *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth*, Londen: Thames and Hudson.

Masionytė, Aistė (1999), 'What's in a Name?', in: *Lithuania in the world* 1, pp. 16-20.

Sabaliauskas, Algirdas (1993), *We, the Balts*, Vilnius: Science and Encyclopedia Publishers.

Samalavičius, Stasys (1995), *An Outline of Lithuanian History*, Vilnius: Diemedis leidykla.

Uhlenbeck, C.C. (1889), *Die drei Catechismen in altpreussischer Sprache*, Leiden: Blankenburg & Co.

Wijk, Nicolaas van (1913), *Baltïes-slaviese problemen*, Groningen: Wolters.

Zinkevičius, Zigmas (1996), *History of the Lithuanian Language*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Žukas, Saulius (1997), *Das erste litauische Buch im Kulturkontext seiner Entstehung*, Vilnius: Baltos lankos.

Slavische talen

Tussen strijd en spel: taalzuivering in het Tsjechisch

Adela Rechziegel

Taalzuivering als middel voor bewuste vorming van de eigen taal is een algemeen verschijnsel, maar de redenen waarom een taalzuivering op gang komt en de manier waarop zijn taalspecifiek. In de geschiedenis van de ongeveer zevenhonderd jaar dat het Tsjechisch bestaat, zijn er verscheidene periodes geweest waarin taalzuivering plaatsvond, soms gedurende lange tijd. In de Tsjechische taalkunde wordt de term *purismus* gebruikt voor het verschijnsel taalzuivering en niet, zoals in de Nederlandse taalkunde, tevens voor een 'puur' woord. Omdat *purismus* een Latijns leenwoord is, heeft de Tsjechische puristische beweging er zelfs een Tsjechische naam aan gegeven, namelijk *brus* 'slijp'; en *brusič* 'slijper' is dan degene die zich met taalzuivering bezighoudt. Het is niet toevallig dat juist deze benaming werd gekozen, want het geeft goed het actieve proces weer dat de taalzuiveraars voor ogen staat: het slijpen van de juiste taalvormen uit ruw materiaal tot het ideaal.

Voor het opkomen van taalzuivering in de ontwikkeling van het Tsjechisch waren globaal genomen twee oorzaken. De eerste oorzaak was het feit dat het land en de bevolking eeuwenlang met overheersing door de Duitstalige buurlanden te maken had. De tweede oorzaak lag in de specifieke historische ontwikkeling, die het noodzakelijk maakte om in de negentiende eeuw de Tsjechische literaire taal – na langdurig verval – opnieuw op te bouwen. Dit gebeurde door reconstructie van de taalnorm uit de zestiende eeuw, die als een ideaalbeeld werd beschouwd. Door de spanning tussen deze kunstmatige standaardtaal en de gewone omgangstaal kwam een hele stroom van puristische activiteiten op gang die naar de juistheid van de herstelde taal streefde. De juistheid werd echter gezien als een zo volledig mogelijke overeenkomst met het oude Tsjechisch uit de humanistische periode. De puristische tendensen naar aanleiding van de eerste bovengenoemde oorzaak worden *obranný purismus* 'verdedigende taalzuivering' genoemd; die welke het gevolg zijn van de tweede oorzaak worden aangeduid als *historický a prestižní purismus* 'historiserende en prestigetaalzuivering' (Jelínek 1985:114). In het hedendaagse Tsjechisch dient zich opnieuw een kans voor taalzuivering aan, ten gevolge van de grootscheepse intrede van vooral vakterminologie uit het Engels.

Taalzuivering als verdediging tegen het Duits

Nadat het Tsjechisch zich in de veertiende eeuw tijdens de regering van keizer Karel IV voorspoedig had ontwikkeld, kwam de taal in de vijftiende eeuw met name in de hoofdstad Praag onder druk van het Duits te staan. De eerste taalkundige die hier zijn kritische stem over heeft laten horen, was niemand minder dan de bekende kerkhervormer Jan Hus. Zijn preken voerde hij in het Tsjechisch en hij maande de Praagse gelovigen aan om hun uitspraak niet door het Duits te laten beïnvloeden en om vooral Tsjechische woorden en geen Duitse in hun dagelijkse leven te gebruiken. Hus was actief op alle gebieden van de taalkunde, gaf richtlijnen voor de klankleer, spelling, vormleer en zinsbouw, en heeft een aantal nieuwe woorden aan de Tsjechische woordenschat toegevoegd. Hoewel taalzuivering door de moderne taalkunde over het algemeen negatief wordt beoordeeld (Nebeská 1996:11), wordt de rol van Hus als zeer gunstig gezien. Bij hem manifesteerde zich reeds de houding die telkens in de verdere geschiedenis van het Tsjechisch kan worden waargeno-

men, tot op de dag van vandaag, namelijk dat de nationale taal niet een op zichzelf staand verschijnsel is, maar een uniek voortbrengsel van het menselijk brein dat kan en moet worden gekweekt, verzorgd, gestuurd, verrijkt, ontdaan van ongewenste wildgroei, gepolijst en gekoesterd. De brieven die Hus vanuit de gevangenis in Konstanz, waar hij terechtkwam vanwege zijn religieuze opvattingen, aan landgenoten schreef, worden beschouwd als de eerste Tsjechische bijdrage aan de Europese letterkunde (Flajšhans 1924:234).

De natuurlijke ontwikkeling van de Tsjechische taal werd als gevolg van de verloren strijd tegen de Habsburgse monarchie in het midden van de zeventiende eeuw (na de Slag op de Witte Berg in 1620) onderbroken. (Pas in 1918, toen de Tsjechoslowaakse republiek werd uitgeroepen, kwamen de Tsjechen los van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie; tussen 1939 en 1945 werd Tsjechoslowakije weer door Duitsland bezet.) Grootscheepse germanisering van het land bracht met zich mee dat het Tsjechisch van vele communicatiegebieden werd verdreven: in het onderwijs, in de regering, aan het hof en in de hogere maatschappelijke kringen werd Duits de voertaal. Tegelijkertijd kwam ook de strikte katholisering op gang, en daardoor werden vele duizenden protestanten van adel en hogere burgerij – dus de cultuurdragers – gedwongen het land te verlaten uit angst voor religieuze onderdrukking. Er kwamen nieuwe bewoners, vooral uit de adellijke kringen, maar ook ambachtslieden en arbeiders, uit Duitsland en van elders. Het Tsjechisch werd daarna alleen nog op het platteland en in de intieme communicatie thuis gesproken. De taal ontwikkelde zich na deze drastische functiebeperking weliswaar verder, maar de veranderingen, zowel in de grammaticale structuur als in de fonetiek en fonologie, vonden alleen plaats in de spreektaal, want een officieel instituut dat ze in de schrijftaal zou introduceren, bestond niet. Door deze gang van zaken was de traditionele zorg voor de moedertaal aanzienlijk verzwakt, wat een achteruitgang ervan tot gevolg had. Bij keizerlijk decreet werd het Tsjechisch ten slotte in 1778 op alle typen scholen verboden (Flajšhans 1924:302). In de geschiedenis van de Tsjechische taal- en letterkunde, alsmede van de maatschappij in het algemeen, wordt de periode vanaf 1620 tot ongeveer de jaren tachtig van de achttiende eeuw toepasselijk *temno* 'duisternis' genoemd.

Hoe de taal er in die tijd precies uitzag, is eigenlijk nog niet voldoende bekend (Cuřín 1985:72). Wel weten we dat er een aantal grammatica's werd gepubliceerd met als doel het Tsjechisch voor de ondergang te behoeden, waarbij het puristische uitgangspunt centraal stond. De meest bekende auteur was Václav Jan Rosa, die door het streven om zoveel mogelijk 'puur' Tsjechische woorden te verzinnen, spreekwoordelijk is geworden. Zijn leerboek Tsjechisch uit 1672, *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*, getuigt weliswaar nog van een gedegen kennis van de Tsjechische grammatica, maar ook van een verzwakt taalgevoel, karakteristiek voor deze periode (Cuřín 1985:62). Een eeuw later verscheen de puristische *Gramatika česká oder die böhmische Sprachkunst* van Jan Václav Pohl, die als een exemplarisch voorbeeld van de ontwrichting van de taalkennis wordt beschouwd.

Tegen het eind van de achttiende eeuw begint een nieuwe periode, de zogenoemde *Národní obrození* 'Nationale wedergeboorte', die ook aan de waardering van de eigen taal een sterke impuls gaf. In de loop van de negentiende eeuw werd de krachtige vernieuwing van het Tsjechisch reeds een feit. Vanaf de jaren vijftig is Tsjechische terminologie voorhanden voor onderwijs, bestuur, publicistiek, wetenschap en recht. Een belangrijke stap voorwaarts betekende het verschijnen in 1853 van het Duits-Tsjechische woordenboek van wetenschappelijke terminologie voor het voortgezet onderwijs, getiteld *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnásia a reálné školy* van Pavel Josef Šafařík.

Hele wetenschapsgebieden kwamen zo in een bilinguïstisch stadium terecht (Havránek 1936:112). De verdedigende taalzuivering kwam als gevolg hiervan opnieuw op gang. In de jaren veertig werd een orgaan genaamd *Matice Česká* (Tsjechisch instituut) in het leven

geroepen. Dit moest waken over de zuiverheid van de Tsjechische taal, zowel ten aanzien van de Duitse elementen als later ten aanzien van de nieuw gevormde Tsjechische 'uitvindingen'. Deze pogingen hadden overigens weinig succes. De laatste golf van taalzuiverende acties vond plaats in de twintigste eeuw als gevolg van de Eerste en Tweede Wereldoorlog, uit bezorgdheid om de nationale taal en het lot van het Tsjechische volk.

Taalzuivering en de norm voor de nationale taal

Aan het einde van de achttiende eeuw, toen met de komst van de romantiek in Europa het nationale bewustzijn van de Tsjechen onder de Habsburgse heerschappij weer begon te groeien, ontstond hernieuwde belangstelling voor de moedertaal als drager van de eigen identiteit. Het Tsjechisch zou de voertaal moeten worden op verschillende gebieden waar het bijna driehonderd jaar lang was vervangen door het Duits, zoals wetenschap en onderwijs, regering, jurisprudentie, bellettrie. Daarvoor zou het Tsjechisch geschikt gemaakt moeten worden, waarbij de uitbreiding van de woordenschat prioriteit zou moeten krijgen.

De taalkundigen zagen de noodzaak om de zich emanciperende taalgemeenschap een goed functionerend instrument aan te reiken wel in, maar ze achtten het toenmalige gesproken Tsjechisch daarvoor niet geschikt. Deze omgangstaal werd immers, zoals hierboven uiteengezet, alleen gebruikt in de gewone conversatie, vooral door het volk; zij was aanzienlijk veranderd ten opzichte van de norm van het zogenoemde 'humanistische Tsjechisch' en niet vrij van germanismen. Het teruggrijpen naar het Tsjechisch uit zijn bloeiperiode in de zestiende eeuw leek daarom de aangewezen weg. De grammaticale juistheid van het nieuw te installeren communicatiemiddel zou aan die historische norm moeten voldoen (historiserende taalzuivering). Zo ontstond in de moderne geschiedenis van het Tsjechisch de bekende tweespalt, het naast elkaar functioneren van twee verschillende taalnormen, ook bekend als *diglossie* (Fergusson 1959). De ene norm behoort bij de literaire taal (de functionele taalvariëteit gebruikt in de officiële communicatie en in schrift), de andere bij de normaal gesproken omgangstaal. De filologen hielden zich uiteraard alleen bezig met de norm van de literaire taal, met één prestigieus doel voor ogen: te bewijzen dat het nieuwe Tsjechisch even geschikt was voor alle communicatieve taken als andere bekende Europese talen (Jelínek 1985:113, 114).

Twee taalkundigen hebben een belangrijke rol gespeeld in het ontstaan van de nieuwe literaire taal: Josef Dobrovský en Josef Jungmann. Dobrovský gaf in zijn grammatica *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809) onder andere richtlijnen voor de manier waarop nieuwe Tsjechische woorden konden worden gecreëerd. Daarbij vond hij het nuttig om te kijken naar andere Slavische talen en daar inspiratie te zoeken. Hij hechtte echter nog sterk aan de humanistische norm van het Tsjechisch, en daardoor stond zijn theorie op dit punt de ontwikkeling van de nieuwe woordenschat in de weg. Jungmann heeft zich reeds vrij van alle taalzuiverende ideeën opgesteld. Met zijn medewerkers ging hij aan het werk om het negentiende-eeuwse Tsjechisch aan uitdrukkingsmiddelen te helpen die bij de sociale, politieke en culturele ontwikkeling in het land pasten, waarbij ook vertalingen vanuit het Duits aan het lexicon werden toegevoegd. Zijn belangrijkste werk is het vijfdelige Tsjechisch-Duitse woordenboek *Slovník česko-německý* (1834–1839), waarin zowel moderne als oudere woordenschat werd gepresenteerd en waarin aanwijzingen werden gegeven over hoe men nieuwe woorden kon vormen.

Door de nadruk uitsluitend te richten op de literaire taal werd de omgangstaal, die geen prestigieuze doeleinden kon dienen, nauwelijks in overweging genomen en er werd nauwlettend op toegezien dat de kenmerken ervan niet tot de literaire taal zouden doordringen. Toch kwam er ten slotte naar aanleiding van de moderne taalwetenschappelijke inzichten een verandering in deze situatie. In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd de presti-

getaalzuivering ter discussie gesteld en ontstond een enkele jaren durend debat over de vraag hoe een norm in de taal moet worden gedefinieerd. Aan de ene kant stond Jiří Haller, redacteur van het tijdschrift *Naše řeč* (Onze taal), voor wie de oudere, zestiende-eeuwse vorm van het Tsjechisch als norm gold. Aan de andere kant stonden de leden van de beroemde Praagse Linguïstische Kring, de *Pražský lingvistický kroužek*, onder wie Vilém Mathesius, Roman Jakobson en Jan Mukařovský, die de moderne Europese taal- en literatuurtheorie aanhingen. Zij beschouwden de taalnorm als een complex van door de taalgemeenschap algemeen aanvaarde uitdrukkingsmiddelen. Omdat zij ook naar de functionele toepassing van de norm keken, bereidden zij reeds de weg naar de erkenning van de omgangstaal, de echte moedertaal. Uitgebreide studie van het gesproken Tsjechisch werd echter pas in de tweede helft van de twintigste eeuw gedaan. De eerste publicaties hierover waren afkomstig van buitenlandse taalkundigen, zoals Marc Vey (1946) en Henry Kučera (1961), die in hun belangstelling niet werden gehinderd door overwegingen van taalprestige of taalzuiverheid (Grygar-Rechziegel 1990).

Het Tsjechisch vandaag

Kort voor het einde van het millennium zijn wij getuige van een revolutionaire ontwikkeling van de Tsjechische taal. Na de tweede Wereldoorlog kreeg Tsjechoslowakije een communistisch regime en kwam het onder invloed van de Sovjet-Unie te staan. Na de politieke omwenteling in 1989 is het hele leven van de Tsjechische maatschappij, dat zich de laatste vijftig jaar in bijna totale afzondering heeft afgespeeld, ineens opengebroken. Nieuwe feiten, ideeën, politieke en geestelijke stromingen, nieuwe opvattingen over bijvoorbeeld de ecologie en het recht, nieuw ondernemerschap, nieuwe sociale structuren, het zichtbaar worden van de alternatieve kringen en de onderwereld, onbekende ziektes en niet eerder voorgekomen vormen van criminaliteit – dat alles trad de laatste tien jaar de Tsjechische taalgemeenschap binnen. De taalgebruikers werden geconfronteerd met de noodzaak om aan deze situatie het hoofd te bieden. Het is dus niet verwonderlijk dat er een levendige belangstelling voor communicatievraagstukken bestaat zowel in de eigen taal als in vreemde talen (Daneš 1997:7).

Wat meteen opvalt is de enorme invloed van het (hoofdzakelijk Amerikaanse) Engels, die hand in hand gaat met het invoeren van een heel scala van producten, vooral op het gebied van elektronica, maar ook met het overwaaien van verschijnselen op het gebied van amusement, sport, uitgaansleven, reizen, mode en woninginrichting. Na tientallen jaren is het nu mogelijk om vreemde talen ook daadwerkelijk in praktijk te brengen tijdens buitenlandse vakanties of in contacten met buitenlanders in eigen land. Tijdschriften, kranten, televisieprogramma's en bioscoopfilms worden ook aangeboden in andere talen dan het Tsjechisch. Het verleent een nieuwe status aan beginnende ondernemers en werknemers van buitenlandse firma's om het Engels redelijk te beheersen. Daarom worden zowel hun gesprekken als hun vak- en reclamebladen doorspekt met Engelse termen.

Aan de andere kant krijgt ook de eigen taal bijzondere aandacht. In brede maatschappelijke kringen bestaat er kritiek op de staat waarin het Tsjechisch zich na de afgelopen periode van politieke onderdrukking bevindt. De kritiek heeft geleid tot het formuleren van een verlanglijst ten aanzien van de nu beginnende periode van taalontwikkeling. Op die verlanglijst staat onder andere het elimineren van de oude clichématige uitdrukkingen en het leren omgaan met nieuwe communicatieve situaties, zoals praten in het openbaar, het kunnen overtuigen, redeneren, argumenteren. Om de geconstateerde taalverruwing, vooral in de privésfeer, weg te nemen, pleiten sommige taalgebruikers voor het herstel van de waarden van beschaafd spreken, in het bijzonder tegenover kinderen, partners en vrienden (Daneš 1997:7).

Over het algemeen genomen is het duidelijk dat de norm van de prestigieuze standaardtaal (*spisovná čeština*, de literaire taal) verzwakt is. Dit wordt mede veroorzaakt door het doordringen van de zogenoemde substandaardtaal (*běžně mluvená čeština*, de omgangstaal) tot bijna alle communicatiegebieden van de taalgemeenschap, wat ook de toename van het maatschappelijk aanzien van de omgangstaal tot gevolg heeft. Dit proces heeft onder meer een hoog oplopend debat op gang gebracht over de noodzaak van modernisering van de spelling, die zich de afgelopen jaren zowel op academisch als op publiekelijk niveau afspeelde. Verrassend genoeg bleek dat het naar voren halen van de spreektaalnorm voor het vernieuwen van de spelling alsnog zeer ingewikkeld en gevoelig lag. Vele deskundigen en leken hebben zich uitgesproken voor het aanhouden van de traditionele spelling volgens de regels van de literaire taal. Op dit punt moest de omgangstaal het dus nog afleggen tegen de literaire taal; immers, de veranderingen zijn altijd het moeilijkst door te voeren in de norm voor de schrijftaal.

Ook de theoretische en toegepaste taalwetenschap levert een bijdrage aan deze stormachtige ontwikkeling. Zo is er reeds een academisch woordenboek van vreemde woorden op de markt gebracht: *Akademický slovník cizích slov* (1996), dat 100 000 trefwoorden omvat, met fraseologische aanwijzingen en informatie over de spelling, uitspraak en grammaticale indeling. Belangrijk is het in 1998 verschenen verklarende woordenboek *Nová slova v češtině* (Nieuwe woorden in het Tsjechisch), dat tot stand is gekomen op het Instituut voor de Tsjechische taal van de Academie van Wetenschappen. Het woordenboek vermeldt de neologismen die in de Tsjechische taal tot het jaar 1995 zijn opgenomen.

De ontwikkeling van de woordenschat gaat echter zo snel dat wie niet dagelijks in contact is met de taal, gemakkelijk achterop kan raken. Ook het feit dat uitdrukkingen uit veschillende jargons, zoals van drugsverslaafden en drugsdealers, gokkers en daklozen, meer ingang vinden in het algemeen taalgebruik, draagt bij tot de moeilijkere oriëntatie van de spreker. Neem een woord als *vytunelovat* 'door oneerlijke praktijken het kapitaal van een bedrijf doen verdwijnen': dit werkwoord bestond vroeger niet, het is een jonge afleiding van het zelfstandig naamwoord *tunel* 'tunnel'. De afleiding geeft een juist beeld van de manier waarop de transactie plaatsvond, maar heeft daarnaast ook een komisch effect. Heel interessant is de vernieuwing van de politieke en journalistieke stijl. Zowel de politieke debatten zelf als de verslagen ervan onderscheiden zich door voorheen ongekende scherpte, soms ruwheid, maar ook door beeldend taalgebruik met veel humor en originaliteit. Typerend voor deze nieuwe houding ten opzichte van de politieke taal is een vaste rubriek in de veelgelezen krant *Lidové noviny*, waarin de zogenoemde 'pareltjes' van de week worden genoteerd – dat wil zeggen de gekke, spottende, geestige of beledigende uitspraken van politici.

Een helder geordend beeld van de huidige stand van zaken verschaft het boek *Český jazyk na přelomu tisíciletí* (Het Tsjechisch op het keerpunt van het millennium, 1997). De auteurs, taalkundigen van de universiteiten alsmede van de Academie van Wetenschappen, hebben zich tot doel gesteld om in een driejarige studie de actuele situatie van de Tsjechische taal te onderzoeken. De verschijnselen die de auteurs hebben aangetroffen worden geïllustreerd door een keur aan interessante voorbeelden, zoals de vele vormen van aanpassingen van de (Engelse) leenwoorden aan het Tsjechische taalkundige model: *popčteníčko* 'poplectuurtje', *zadžemovat tiskárnu* 'de printer overladen' (van het Engelse woord *jam*), *sekáč* 'gebruikt product' (van het Engelse woord *second-hand*), *flopáč* 'floppydisk', *softárna* 'software', *andoš* 'underground'. De klankgroepen en vormen die ontstaan (bijvoorbeeld *-ft-*, *-áč*, *-oš*) hebben vaak een expressieve kleuring. Sommige leenwoorden schijnen resistent tegen aanpassingen te zijn, zoals *cartridge*, *cash-advance*, *know-how*, *laptop*, *piercing*, *notebook*; sommige functioneren naast hun 'vertsjechischte' doubletten, zoals

clearing/klíring, cash/keš, hot-line/hotlajn, byte/bajt, feature/fíčr (Bozděchová 1997:272-277). Samenstellingen van 'eigen' en 'vreemd', van het type *počítačový mág* 'computermagiër', *narkobaron* 'groothandelaar in drugs', *mcdonaldí menu* 'typisch McDonald's-menu' zijn ronduit fantasierijk.

Conclusies

Taalzuivering treedt op in taalgemeenschappen die een actieve houding hebben tegenover hun moedertaal. Dit geldt nadrukkelijk voor de Tsjechische taalgemeenschap. In de geschiedenis van de Tsjechische taal hebben in verschillende periodes taalzuiveringsprocessen plaatsgevonden, enerzijds in tijden waarin de taal op haar retour was, anderzijds in tijden van bloei. In de hedendaagse situatie doet zich het interessante verschijnsel voor dat het Tsjechisch overspoeld wordt door het Engels, terwijl de weerstand hiertegen nog steeds gering is. Maar het is dan ook voor het eerst dat er een vreemde taal binnendringt zonder machts- en territoriumaanspraken, en dat die taal bovendien toegang verschaft tot een nieuwe wereld van kennis en levensstijl.

Het is denkbaar dat in de toekomst – geheel in overeenstemming met de ophanden zijnde Europese integratie – het taalzuiverend streven zal uitblijven. Het is ook mogelijk dat men zich op bepaalde gebieden, bijvoorbeeld technologie, management, informatica, genetica, om praktische redenen van Engelse (en andere internationale) termen en uitdrukkingen zal blijven bedienen, terwijl men op andere gebieden een eigen woordenschat zal aanhouden of creëren, of de leenwoorden min of meer zal 'vertsjechischen'. Dit zou een interessante functionele verdeling van het gebruik van meerdere talen in één taalgemeenschap te zien geven en zou als een van de aspecten van voortgaande globalisering kunnen worden aangemerkt.

Te oordelen naar de nu reeds bestaande aanpassingen van Engelse woorden aan het Tsjechische taalgevoel en de taalbehoefte is het gerechtvaardigd te denken dat het Tsjechische taalsysteem genoeg kracht bezit om de Engelse invasie aan te kunnen. Terwijl de Engelse termen nog maar kort geleden ingang hebben gevonden in de nationale taal, zien wij nu reeds dat sprekers met veel inventiviteit en verve de Tsjechische taalkundige processen op het Engelse lexicon loslaten, dat wil zeggen de Engelse woorden zodanig aanpassen dat ze kunnen worden vervoegd, verbogen, afgeleid en verkleind. Dat daar ook een portie van de karakteristieke Tsjechische taalhumor en taalspel aan te pas komt, sterkt ons in de overtuiging dat er geen reden is voor bezorgdheid om de taal van de Tsjechen. Integendeel, hun taal, die zich bijna een halve eeuw in een neerwaartse spiraal heeft bevonden, ondergaat nu een spontane verandering die haar juist sterk kan inspireren en tot een nieuwe ongekende bloei kan brengen.

Literatuur

Akademický slovník cizích slov (1996), V. Petráčková, J. Kraus a kolektiv, Praag: Academia.

Bozděchová, I. (1997), 'Vliv angličtiny na češtinu', in: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praag: Academia, pp. 271-279.

Cuřín, F. (1985), *Vývoj spisovné češtiny*, Praag: SPN.

Daneš, F. a kolektiv (1997), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praag: Academia.

Dobrovský, J. (1809), *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, Praag.

Ferguson, C.A. (1959), 'Diglossia', in: *Word* 15, pp. 325-340.

Flajšhans, V. (1924), *Náš jazyk mateřský*, Praag.

Grygar-Rechziegel, A. (1990), 'On Czech Diglossia', in: *Czech Studies: Literature, Language, Culture*, Amsterdam/Atlanta: Rodopi, pp. 9-29.

Havránek, B. (1936), *Vývoj spisovného jazyka českého*, Praag: Sfinx.

Jelínek, M. (1985), 'Český jazykový purismus v dějinách kultury novodobé spisovné češtiny', in: *Jazykové aktuality* 22, pp. 113-117.
Jungmann, J. (1834), *Slovník česko-německý*, Praag.
Kučera, H. (1961), *The Phonology of Czech*, 's-Gravenhage: Mouton.
Nebeská, I. (1996), *Jazyk, norma, spisovnost*, Praag: Univerzita Karlova.
Nová slova v češtině (1998), O. Martincová a kolektiv, Praag: Academia.
Pohl, J.V. (1773), *Gramatika česká oder die böhmische Sprachkunst*, Wenen.
Rosa, J.V. (1672), *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*, Praag.
Šafařík, P.J. (1853), *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnásia a reálné školy*, Praag.
Vey, M. (1946), *Morphologie du tchèque parlé*, Parijs: Librairie C. Klincksieck.

Slavische talen

President van de seksshop: in Polen kan tegenwoordig alles[1]

Beata Szweryn

Het is niet eenvoudig om de problematiek van taalzuivering in de twintigste eeuw in Polen in het kort te beschrijven, omdat men in die nog niet eens honderd jaar minstens vier perioden kan onderscheiden (tot 1918, tussen de twee wereldoorlogen, van 1945 tot 1989 en van 1989 tot heden), die elk afzonderlijk een onderwerp zouden kunnen vormen voor een uitgebreide studie.

De negentiende eeuw en begin twintigste eeuw

De Polen zijn heel trots op hun taal, en dat zijn ze altijd geweest. Er waren momenten in de geschiedenis van het land dat het Pools een van de weinige middelen vormde om de nationale identiteit te kunnen bewaren. Ik denk hier onder andere aan het feit dat voor 1918 Polen als land gedurende ruim honderdtwintig jaar niet op de kaart van Europa te vinden was. Het gebied was in drieën gesplitst en elk gedeelte was een onderdeel geworden van een andere, toen zeer prominente, natie: Pruisen, Oostenrijk en Rusland. Toch is de geest van het Poolse volk sterk gebleven, mede dankzij de literaire werken van onze schrijvers.

Het Pools was in de bovengenoemde periode, dus voor 1918, niet erkend als officiële taal, maar was een taal van een 'minderheidsgroep' in de omgeving van respectievelijk het Duits (in de door de Pruisen en Oostenrijkers bezette gebieden) en het Russisch (in de door de Russen bezette gebieden). In de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw is de Poolse taal verrijkt met veel alledaagse woorden uit het Duits en het Russisch. Daarnaast kwamen er ook veel woorden bij uit het Frans, door de industrialisatie, door handelscontacten en via naar Parijs geëmigreerde Poolse intellectuelen.

De Franse woorden werden over het algemeen aangepast aan de Poolse spellingregels. Zo kregen Franse woorden op *-ion* in het Pools de uitgang *-acja*: *awiacja* 'luchtvaart' (van het Franse *aviation*), *impregnacja* (alleen in de betekenis van 'het impregneren' van het Franse *imprégnation*), en *malwersacja* 'malverseren' (van het Franse *malversation*).

Ook andere zelfstandige naamwoorden werden aan de Poolse spelling aangepast: *kaloryfer* 'radiator' (van het Franse *calorifère*), *asortyment* 'assortiment' (van het Franse *assortiment*). Vergelijk ook de Poolse woorden voor metrische eenheden *gram, kilogram, kilometr, metr, miligram, milion.*

Er kwamen toen ook nog wat woorden bij uit het Latijn, maar via het Duits, bijvoorbeeld: *gratulować* 'feliciteren' (van het Duitse *gratulieren*).

Een aantal leenwoorden kwam of via het Frans, of het Duits, of tegelijkertijd uit de beide talen. Nu is het moeilijk om met zekerheid te zeggen uit welke taal ze precies geleend zijn: *dementować* 'ontkennen' (van het Franse *démentir* of het Duitse *dementieren*), *demolować* 'vernielen' (van het Franse *démolir* of het Duits *demolieren*).

Rechtstreeks uit het Russisch kwamen er toen in het Pools de (nu verouderde) woorden: *sowietnik* 'adviseur' en *osmotr* 'controle'. Niemand zou nu nog denken dat zo ingeburgerde woorden als *naliczać, wyszkolić* 'berekenen, opleiden' hun oorsprong in het Russisch vinden.

Als natuurlijke reactie op al die leenwoorden ging men ook Poolse neologismen vormen,

zoals *dworzec* 'station', dat in de plaats kwam van het Duitse leenwoord *banhof* of het Russische leenwoord *foksal*, beide met dezelfde betekenis. Het woord *dworzec* komt volgens de etymoloog Aleksander Brückner van dezelfde stam als *drzwi* 'deur', 'plaats achter de deuren'.

De Polen manifesteerden toen ook hun nationale identiteit door aan de Russische leenwoorden een enigszins ironisch tintje te geven. Zo betekent *gieroj*, dat ontleend is aan Russisch *geroj* 'held', een laf iemand; *sołdat*, ontleend aan het Russische *soldat* 'soldaat, militair' kan door een echte militair als belediging worden ervaren; *prikaz*, dat teruggaat op het gelijkluidende Russische woord voor 'bevel', en *bumaga*, dat in het Russisch 'papier' betekent, klinken in het Pools zonder het nodige respect.

Tussen de twee wereldoorlogen

Na de bevrijding, al vanaf 1918, begon men de Poolse taal te herinventariseren. Als eerste en belangrijkste kwamen de spellingregels aan de orde. Al in juni 1918 verschenen er basisrichtlijnen voor een vernieuwde spelling: *Główne zasady pisowni*. Maar bijna niemand voelde iets voor deze regels. In 1923 bleek dat slechts een zestiende van alle kranten zich aan de spellingregels hield. Een ware ramp dus. Het lag niet alleen aan de 'ondeugende' taalgebruikers, maar ook aan het feit dat die basisrichtlijnen een aantal gebreken hadden. Heftige discussies begonnen, en verschillende universiteiten, verenigingen en andere liefhebbers streden over de vraag wat 'zuiver Pools' was. Het liep zo uit de hand dat in 1934 het *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego* (ministerie van Godsdiensten, Wetenschappen en Cultuur) werd ingeschakeld. Dit ministerie richtte nog in hetzelfde jaar het *Komitet Ortograficzny* (Spellingcomité) op, dat uit 27 bekwame leden bestond: wetenschappers, journalisten, leraren en ambtenaren van het ministerie. Ze debatteerden van januari 1935 tot juni 1936. Toen was de grondslag van de spellinghervorming gelegd, wat het volgende inhield.

1. Woorden zoals *Maria* schrijf je voortaan met *i* (vroeger met *j*), behalve na *s, z,* en *c*.
2. *Ke* in leenwoorden wordt geschreven als *kie* en *ge* in leenwoorden als *ge*.
3. Er is een voorkeur voor het los schrijven van samengestelde begrippen.
4. Er zijn regels vastgesteld voor het gebruik van hoofdletters, voor de manier waarop vreemde achternamen geschreven moeten worden, en voor de interpunctie.

Er werd in die tussenoorlogse periode ook een aantal interessante woordenboeken geschreven. In 1927 verscheen het *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Pools etymologisch woordenboek) van Aleksander Brückner. Vanaf 1938 kwamen er regelmatig delen van het *Nowy słownik języka polskiego* (Nieuw woordenboek der Poolse taal) uit, onder redactie van Tadeusz Lehr-Spławiński. Dit initiatief werd helaas door de Tweede Wereldoorlog tot staan gebracht.

De Poolse ambtenarentaal van die tijd stond nog steeds onder de invloed van het Russisch en Duits. Bepaalde grammaticale constructies werden 'gekopieerd'. Zo spraken de ambtenaren van *mieć miejsce*, een letterlijke vertaling van het Duitse *Platz haben*, in plaats van het bestaande Poolse werkwoord *zdarzyć się* 'gebeuren, plaatsvinden' te gebruiken.

De aanwezigheid van Engelse leenwoorden was in die tijd betrekkelijk nieuw. Dat waren met name termen uit de sportwereld en techniek in aangepaste spelling (fonetische leenwoorden), zoals *finisz* (van het Engelse *finish*), *tenis* (van het Engelse *tennis*), *aut* (van het Engelse *out*), *gol* (van het Engelse *goal*), *radio* (van het Engelse *radio*), en *radar* (van het Engelse *radar*).

Van 1945 tot 1989

Na de Tweede Wereldoorlog werd de invloed van het Frans op het Pools steeds kleiner, maar de invloed van het Engels (met zijn Amerikaanse variant) werd steeds groter, en het gaat hier met name om technische en wetenschappelijke termen. Enkele voorbeelden van naoorlogse Engelse leenwoorden (veelal behorende tot de internationale woordenschat): *laser* (van het Engelse *laser*), *flesz* (van het Engelse *flash*), *frustracja* (van het Engelse *frustration*), *relaks* (van het Engelse *relax*), *strukturalizm* (van het Engelse *structuralism*), *interferencja* (van het Engelse *interference*), *longplay* (van het Engelse *longplay*) en *western* (van het Engelse *western*).

Na 1945 (tot ongeveer 1989) stond Polen opnieuw onder de sterke invloed van een grote politieke macht: de Sovjet-Unie. Zoals alles in het totalitaire systeem was natuurlijk ook de taal 'van boven' bestuurd door het centrum van de politieke macht, en ook de taal moest een ideologische functie vervullen. Dit uitte zich onder andere door het herdefiniëren van bepaalde potentieel 'gevaarlijke' termen (ook leenwoorden). Zo betekende het woord *strajk* 'staking' zoiets als 'het tijdelijk neerleggen van het werk door de arbeidersklasse uit protest tegen uitbuiting door de kapitalisten'. Omdat Polen toen een communistisch land was, waren er geen kapitalisten en dus waren er geen stakingen.

Het Pools van de media werd in deze periode bijna 'magisch', vol tautologische uitdrukkingen en nieuwe vaste uitdrukkingen ('sjablonen'), wat leidde tot een zeer typerende communistische fraseologie, bijvoorbeeld: *dalszy postęp* 'verdere vooruitgang', *pokojowa walka* 'vredig gevecht'. De hele opzet van deze 'taalbewerking' is te vergelijken met Orwells *new speech*. Na 1956 nam dit wel af.

In de naoorlogse periode kwamen in het Pools natuurlijk weer leenwoorden uit het Russisch, zoals *kolektywizacja* 'collectivisatie', *kołchoz* 'kolchoz' en *kombajn* 'maaidorser'.

Opmerkenswaardig is het feit dat er gedurende deze gehele periode één instantie bestond die zich met de taalzuiverheid bezighield, namelijk het *Polski Komitet Normalizacyjny*. Bovendien kon men op universiteiten, bij sommige tijdschriften, of bij radioprogramma's schriftelijk of telefonisch terecht bij een 'consultatiebureau voor taal' (*Poradnia językowa*), en velen wendden zich tot deze bureaus. Daar zaten taalkundigen klaar om alle vragen over de taal(normen) te beantwoorden.

Van 1989 tot heden

1989 betekende het einde van het communisme in Polen en het begin van een nieuw tijdperk. Mensen waren blij en voelden zich in vele opzichten vrij, ook wat taal betreft.

De taal van de media werd heel snel democratischer. Kranten waren niet meer onderworpen aan censuur, en de journalisten maakten dankbaar gebruik van deze vrijheid. De *Gazeta wyborcza* was de meest liberale krant wat betreft taal, wat vooral bleek uit het gebruik van spreektaal en de introductie van veel vreemde woorden. De afschaffing van de 'sjablonen' bracht ook een bepaalde meerstemmigheid met zich mee, dat wil zeggen dat er verschillende taalregisters gebruikt werden afhankelijk van de doelgroep: in vrouwenbladen vinden we een andere woordkeus dan in bijvoorbeeld rechtse kranten.

De buitenlandse invloeden zijn op dit moment in Polen zeer sterk. Het is heel natuurlijk dat de mensen de economische achterstand ten opzichte van de westerse landen zo snel mogelijk willen inhalen. Er komen veel buitenlandse investeerders met hun nieuwe technologieën, machines, producten, en dit alles moet een naam krijgen. Er is niet veel tijd om voor alles een 'zuiver' Pools woord te bedenken, en dat hoeft ook niet. Het gaat met de 'taalnieuwtjes' even dynamisch als met de economische ontwikkelingen, en er is geschat dat er gedurende de afgelopen tien jaar in Polen duizenden nieuwe (leen)woorden bij zijn gekomen! Waarvan er vele inmiddels alweer verdwenen zijn...

De Poolse taal staat op dit moment onder een overweldigende invloed van het Engels. Nu sneller dan ooit kan men de evolutie van het grammaticale en het lexicale systeem zien. Het Pools behoort tot de talen waarin de verbuiging een zeer belangrijke rol speelt; het Pools kent zeven naamvallen. Een heel nieuwe tendens is om het gebruik van de naamvallen te beperken. Zo gebruikt men tegenwoordig bijna geen vocatief (aanspreeknaamval) meer en de nominatief of eerste naamval krijgt de functie van de vocatief erbij: de zin 'Jan, bel me op', zou moeten klinken als ***Janie*** [vocatief], *zadzwoń do mnie*, maar de modernere manier is ***Jan*** [nominatief], *zadwoń do mnie*.

Er bestaat momenteel een tendens waarbij analytische constructies (door middel van voorzetsels) in de plaats komen van de typisch Slavische, synthetische constructies (zonder voorzetsel maar met een naamval). Dus 'Ik loop op straat' wordt tegenwoordig vaak uitgedrukt door het analytische *Idę* ***po*** [voorzetsel] *ulicy* in plaats van door het synthetische *Idę ulicą* [instrumentalis]. Hetzelfde zien we bij comparatiefvormen: 'mooier' werd vroeger door het synthetische *ładniejszy* uitgedrukt, terwijl je tegenwoordig vaak het analytische 'meer mooi' hoort: *bardziej ładny*.

Engelse leenwoorden worden op een aantal manieren in het Pools opgenomen:

1. Zonder enige veranderingen in spelling of betekenis: *lifting*; *outsider* (het laatste kan ook als *autsajder* worden geschreven, beide versies zijn correct).
2. Zonder verandering van betekenis, maar wel met 'verpoolste' spelling en / of vorm: *kliknąć* (van het Engelse *to click*).
3. Bestaande woorden krijgen nieuwe betekenissen. Zo was *prezydent* tot voor kort alleen gereserveerd voor het hoofd van een staat ('president van de Verenigde Staten'), maar nu wordt de betekenis ervan uitgebreid tot 'president van een groot concern', 'president van een organisatie'. Vrij recent werd *eurokrata* 'eurocraat' in het Pools opgenomen. De Poolse betekenis ervan zou u toch wel kunnen verbazen: *eurokrata* is 'iemand voor wie de belangen van de Europese Unie meer waard zijn dan die van zijn eigen land'. Duidelijk zien we hier een verandering van de oorspronkelijke betekenis.

In principe zijn de politieke en economische ontwikkelingen van de laatste tien jaar goed voor de taal en het volk. De taal wordt moderner, preciezer, de mensen worden zelfbewuster. Maar paradoxaal genoeg is de lang verwachte dynamiek van de (taal)veranderingen voor veel Polen toch iets te veel van het goede: men wil weer regels! De 'consultatiebureaus voor taal' bij universiteiten, radio- en televisieprogramma's krijgen steeds meer vragen. Instanties als het *Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii* Nauk (vergelijkbaar met de Nederlandse Taalunie) en tal van specialistische tijdschriften (*Język polski, Poradnik językowy*) houden zich bezig met het vaststellen, beschrijven en propageren van normen voor de Poolse taal. Er is zelfs een wetsvoorstel over de Poolse taal dat door de Sejm (het Poolse parlement) goedgekeurd moet worden. In dat voorstel staat onder andere dat er geen vreemd woord gebruikt mag worden als er een Pools woord voor bestaat (of gemaakt kan worden). Dat zorgt weer voor problemen of tenminste hevige discussies, want in sommige gevallen verdient een leenwoord de voorkeur boven een Pools woord. Denk bijvoorbeeld aan een woord als *sexshop*. Als het in het Pools ook een samengesteld woord zou moeten zijn, dan zou het eruitzien als *seksshop*, waarin *-sklep* 'winkel' betekent. Dit neologisme is moeilijk uit te spreken en de betekenis ervan is onduidelijk. Het kan ook anders, namelijk omschrijvend, maar hoe moet die omschrijving dan luiden? Is het 'een winkel met seks', of 'een winkel met artikelen die dienen voor ...' – ja, voor wat eigenlijk?

Samengevat kunnen we zeggen dat de Polen momenteel met reserve nieuwsgierig openstaan voor al het nieuwe. Zeker is dat het Pools momenteel een zeer unieke en interessante ontwikkeling doormaakt.

Noot

1. Mijn hartelijke dank aan de taalkundigen van de Uniwersytet Warszawski te Warschau: dr. Tomasz Karpowicz en dr. Radosław Pawelec voor hun tijd, geduld en behulpzaamheid bij het verzamelen van het nodige materiaal in juli 1998.

Literatuur

Brückner, A. (1989), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warschau.

Dubisz, S. (1992), *Język a polityka*, Warschau.

Klemensiewicz, Z. (1974), *Historia języka polskiego*, Warschau.

Kurkowska, H. (1977), 'Polityka językowa a zróżnicowanie
społeczne współczesnej polszczyzny', in: *Socjolingwistyka* 1.

Markowski, A. (1992), *Polszczyzna końca xx wieku, Warschau.*

Markowski, A. (1996), Praktyczny słownik poprawnej polszczyzny nie tylko dla
młodzieży, *Warschau.*

Markowski, A. (1995), 'Przemiany w strukturze normy współczesnej polszczyzny ogólnej', in: *Przegląd humanistyczny* 5.

Rybicka, H. (1976), *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warschau.

Saloni, J. (1997), 'Szkodzić – albo nie szkodzić? (Ustawa o prawnej ochronie języka)', in: *Poradnik językowy* 6.

Satkiewicz, H. (1990), 'O zasadach aktualnej polityki językowej', in: *Poradnik językowy* 3.

Slavische talen

Taalzuiverheid en taalzuiverij in het Kroatisch

R. Lučić

Het Kroatisch en het Servokroatisch

Al anderhalve eeuw wordt het Kroatisch in één adem genoemd met het Servisch, meestal als het Servokroatisch. De benaming 'Servokroatisch' stamt uit de negentiende eeuw en staat voor een taalsysteem bestaande uit een groep verwante dialecten die gesproken worden in het midden van het Zuidslavische taalgebied. De naam is geïntroduceerd door de Kroatische pan-Slavisten en verspreid door de invloedrijke Europese neogrammatici, vertegenwoordigers van de belangrijkste taalkundige stroming van de negentiende eeuw. De dialectgroep is genoemd naar de twee grootste volkeren die de dialecten spreken, namelijk de Serviërs in het oosten van het gebied en de Kroaten in het westen.

De oostelijke dialecten van de groep vormen de basis voor de ene standaardtaal (= het algemeen beschaafd) binnen het systeem (Servisch met het cyrillisch als officieel schrift); de westelijke dialecten vormen de basis voor de andere standaardtaal (Kroatisch met het Latijnse schrift). In het centrale gebied (Bosnië) wordt een aparte variant van het Servokroatisch gehanteerd die sinds kort met de naam 'Bosnisch' wordt aangeduid. In Montenegro zijn ook verschillende initiatieven ondernomen voor een aparte naam voor de aldaar gesproken taal. Grammaticale verschillen tussen al deze talen zijn miniem en ze zijn onderling gemakkelijk verstaanbaar. Niettemin hebben de twee standaardtalen, Servisch en Kroatisch, ondanks de aanzienlijke overeenkomsten in feite nooit een gezamenlijke taalnorm gehad.[1] Dit feit werd tot voor kort meestal over het hoofd gezien.

Afgezien van de standaardvorm bestaat het Kroatisch uit drie grote dialecten, die op hun beurt elk in de geschiedenis de functie van literaire taal hebben vervuld: het *čakavisch,* dat in het kustgebied wordt gesproken en waarin de oudste Kroatische teksten en de eerste Kroatische literatuur geschreven werden, het *kajkavisch,* dat in Noordwest-Kroatië wordt gesproken, en het *štokavisch,* waarin de meest prestigieuze literatuur werd geschreven. Deze drie grote dialecten zijn genoemd naar de vorm van het vragend/betrekkelijk voornaamwoord dat in deze dialecten respectievelijk *ča, kaj* en *što* luidt. Het štokavische dialect wordt verder onderverdeeld naar de verschillende uitspraak van de historische klinker *jat'* in: *ikavisch, ekavisch* (wordt voornamelijk in Servië gesproken) *en ijekavisch,* dat als basis voor het huidige algemeen beschaafd Kroatisch dient. Zo luidt het woord voor 'wereld' in het ikavisch *svit,* in het ekavisch *svet* en in het ijekavisch *svijet.*

De saamhorigheid van de drie grote Kroatische dialecten werd al in de Middeleeuwen beseft; door hun eeuwenlange onderlinge beïnvloeding speelden ze ook een rol in de vorming van het Standaardkroatisch. In het verleden werd het Kroatisch vaak aangeduid door middel van overkoepelende namen (Illyrisch, Slavisch) of regionale namen (Slavonisch, Dalmatisch).

Soorten taalzuivering

Het woord 'taalzuivering' is een taalzuiver Nederlands equivalent voor de internationaal bekende term 'purisme', die afstamt van Latijn *purus* 'zuiver', in het Kroatisch *čist.* De term 'purisme' kan in het Kroatisch op drie manieren vertaald worden: *jezično čišćenje* (*jezik* betekent 'taal') – dit geeft een proces aan – wat vrij nauwkeurig met het Nederlandse 'taalzui-

vering' vertaald kan worden; *jezična čistoća* – dit geeft een toestand aan – wat vertaald zou kunnen worden als 'taalzuiverheid, zorg voor taal'; en *jezično čistunstvo* – dit geeft een verschijnsel aan – dat zoiets als 'taalzuiverij' betekent. Het laatste heeft een negatieve bijklank, aangezien het woord *čistunstvo* eigenlijk 'puritanisme' betekent.

Bij een volk dat zich politiek en cultureel bedreigd voelt door een anderstalig volk, ontwikkelt taalzuivering zich sterker dan bij een volk dat zo'n onderdrukking niet kent. In die zin is taalzuivering een middel van voortbestaan van de taal. Door de eeuwen heen had het Kroatisch, enerzijds vanwege zijn kleine taalgebied en anderzijds vanwege zijn ongunstige geopolitieke ligging, in alle taalverhoudingen de rol van ontvanger, waardoor het serieus gevaar liep overspoeld te worden door allerlei leenwoorden. In zo'n situatie zijn de puristische neigingen in de eerste plaats gericht op het tegenhouden of ten minste het verminderen van de toestroom van leenwoorden. Deze worden dan in de regel vervangen door leenvertalingen, die niet alleen bedoeld zijn als verzet tegen de dominante of prestigieuze taal, maar die ook als bewijs dienen van de eigen uitdrukkingskracht (Turk 1997).

Hoe minder leenwoorden, hoe hoger het stilistische niveau, des te meer wordt het eigen uitdrukkingsvermogen gescherpt. In de omgangstaal, waar de woorden minder zorgvuldig gekozen worden, gaat men met leenwoorden veel gemakkelijker om: hier is communicatie belangrijker dan een correcte stijl. Al in de vroegste Kroatische literaire geschriften (uit de veertiende eeuw) is de taalzuiverheid duidelijk te herkennen, terwijl de kerkelijke stukken en ambtelijke documenten uit dezelfde periode allerlei anderstalige invloeden (vooral Latijnse, Italiaanse en Kerkslavische) vertonen. Aangezien dit soort stilistische verschillen in de Kroatische taal van het allereerste begin van de geschreven taal tot heden aanwezig is, kan men stellen dat er binnen het Kroatische purisme een stilistische oriëntatie is; er is dus sprake van *stilistisch purisme* (Katičić 1974).

Daarnaast bestaat er een soort taalzuivering die zich onderscheidt door vooroordelen over wat wenselijk is of niet, door de agressieve, kritiekloze manier waarop men tracht die vooroordelen te bewijzen, en door het bagatelliseren van de stilistische niveaus in de taal. Dit soort taalzuiverij wordt gezien als allergie voor vreemde woorden, en ze wordt vaak veroordeeld omdat ze gepaard gaat met nationalistische gevoelens. Dat zou *dogmatisch purisme* (Katičić 1974) genoemd kunnen worden. Meestal wordt dit soort purisme veroorzaakt door de politieke situatie. De drijfveer is een sterk nationaal gevoel, en het is gericht tegen één vreemde taal.

In de Kroatische taal- en letterkunde is het gebruikelijk om de Kroatische taalgeschiedenis in te delen in de periode vóór het ontstaan van de Kroatische standaardtaal en in een standaardperiode. In de eerste periode (vóór het midden van de achttiende eeuw), schrijft het grootste deel van de schrijvers niet over taalzuivering, maar ze schrijven wel zuiver. Er is dus sprake van *impliciet purisme*. In de achttiende eeuw is taalzuivering het onderwerp van beschouwingen geworden; er is dus *expliciet purisme* (Samardžija 1993).

Literaire ontwikkeling

De invloeden op het Kroatisch zijn qua bron en aard divers. Toen de Kroaten zich in de huidige gebieden vestigden, troffen ze in de steden een Romaanse bevolking aan die tot laat in de Middeleeuwen de eigen taal bleef spreken. Door de vermenging van de Slavische bevolking met deze Romaanse stadsbevolking kwam een samensmelting van de Slavische en Latijnse cultuur tot stand. Uiteindelijk verdween de oude Romaanse taal ten gunste van het Kroatisch, maar de positieve erfenissen van de Romaanse stadscultuur zoals klassieke kunst en literatuur werden overgenomen door de Kroatische bevolking.

Sinds de vroege Middeleeuwen stond de Kroatische taal in contact met het Latijn en het Grieks, door de geografische ligging van Kroatië tussen het westelijke Romeinse Rijk en

Byzantium, dus tussen het Latijnse en het Griekse taalgebied. Anders dan bij andere Slavische volkeren is de vroege (kerkelijke) literatuur bij de Kroaten bepaald door zowel de Latijnse als de Oudkerkslavische traditie. Vanaf de negende eeuw verspreidden in Kroatië de benedictijnen het katholicisme in de Latijnse taal. In dezelfde eeuw kwamen de Kroaten in aanraking met het Oudkerkslavisch, de 'algemeen Slavische' taal die gemaakt was om de Slavische bevolking gemakkelijker voor het Byzantijnse christendom (lees: het orthodoxe geloof) te winnen. Het Oudkerkslavisch werd aanvankelijk geschreven met het glagolitische schrift, het eerste Slavische schrift, dat de Kroaten als schrift voor hun eigen volkstaal aannamen en bleven gebruiken ook nadat ze in 928 definitief voor Rome hadden gekozen. Latijnse geschriften werden naar voorbeeld van al bestaande Oudkerkslavische teksten in de Kroatische volkstaal opgesteld, eerst in het glagolitische en later ook in het Latijnse schrift. Vanaf het begin van de geschreven traditie werden dus in Kroatië vertalingen gebezigd. Het Oudkerkslavisch, de taal van de orthodoxe Kerk, nam in het katholieke Kroatië steeds meer elementen van de volkstaal op en bleef beperkt tot de liturgie in het noordwesten van het Kroatische kustgebied. De eerste schriftelijke bronnen (uit de elfde eeuw) zijn, net als de eerste literaire werken (uit de veertiende eeuw) in het kustgebied ontstaan en in het čakavische dialect geschreven.

Een groot deel van de Kroatische kust stond meerdere malen onder het bewind van Venetië, dat eeuwenlang de grootste macht aan de Adriatische Zee was. Daarom was door de hele geschiedenis heen de invloed van het Italiaans op de Kroatische taal aanzienlijk. De Kroatische literatuur trachtte haar eigen kracht te bewijzen. Eeuwenlang concurreerde ze met de literatuur in het Latijn en Italiaans, en door dit contact ontwikkelde ze zich in de richting van courante Europese stromingen.

In de twaalfde eeuw ging Kroatië deel uitmaken van een personele unie met Hongarije. Sindsdien bekleedde Kroatië een tussenpositie: een klein land tussen oost en west, tussen het katholieke en orthodoxe christendom, gedeeltelijk continentaal en gedeeltelijk mediterraan, altijd met andere volkeren in een gezamenlijke staat in een min of meer onderdrukte positie.

Puristische traditie

In de middeleeuwse schriftelijke traditie van het Kroatisch valt de zorg voor de eigen uitdrukkingsmogelijkheden op: in plaats van Griekse, Latijnse of Italiaanse woorden werden begrippen uit het Oudkerkslavisch of uit de volkstaal gebruikt. In lexicografische werken werden vanaf de zestiende eeuw begrippen die in het Kroatisch niet bestonden, in de regel door leenvertalingen of nieuwvormingen vervangen. Vertalers, schrijvers en dichters hebben deze traditie voortgezet, zodat de Kroatische schrijftaal voortdurend op puristische principes werd ontwikkeld.

Tussen de vijftiende en negentiende eeuw voerde Kroatië oorlog tegen de Turken, die de grenzen bedreigden. Vanaf de zestiende eeuw, toen de Kroaten samen met de Hongaren na een zware nederlaag tegen de Turken voor de Oostenrijkse koning kozen, oefende het Duits een grote invloed uit op de taal, vooral in het noorden van Kroatië. Tot in deze eeuw waren de banden met Oostenrijk – en daardoor met de Duitse taal – heel intensief. De invloed van het Turks was het grootst in het oosten van het land. Aangezien de Turken verjaagd waren nog voor het ontstaan van het Standaardkroatisch, bleef het gebruik van veel Turkse leenwoorden beperkt tot de oostelijke dialecten; in het Standaardkroatisch zijn Turkse leenwoorden slechts sporadisch terug te vinden. Het Hongaars had een vrij grote invloed op de noordelijke, kajkavische dialecten, maar ook deze taal drong nooit in noemenswaardige mate tot de standaardtaal door, want het Standaardkroatisch is niet op kajkavische dialecten gebaseerd.

Tijdens de Renaissance werd de politieke en culturele invloed van Venetië steeds groter. Ook de Italiaanse taal breidde haar invloedssfeer uit. De eerste bekende uiting van expliciet purisme stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw: in zijn roman *Planine* (De bergen) berispte Petar Zoranić (1508–voor 1569) de Kroaten omdat zij vreemde talen gebruikten. Hij zou *Planine*, de oudste Kroatische roman, in het Kroatisch geschreven hebben om zo deze taal op het niveau te brengen van de klassieke (literaire) talen.

In Dubrovnik, na Venetië de machtigste handelsstad en het grootste cultuurcentrum aan de Adriatische Zee, ontwikkelde de literatuur zich in het ijekavische štokavisch. Tijdens de Barok bereikte deze literatuur haar hoogtepunt. Bij de schrijvers van Dubrovnik valt in deze periode een systematische taalzorg op. In 1719 werd een Slavische taalacademie opgericht. Dat deze op de puristische principes van het pan-Slavisme berustte, wordt duidelijk uit woorden van haar lid Đuro Matijašević: 'Wij breiden de woordenschat alleen uit met de juiste woorden uit het Pools, Russisch, Tsjechisch en Kroatisch en vervangen de bastaarduitdrukkingen door nieuwe, onbedorven uitdrukkingen.'

Nog daarvoor, eind zeventiende eeuw, verwoordde de schrijver Pavao Ritter Vitezović (1652–1713) gelijksoortige ideeën. Hij suggereerde dat woorden die niet in de inheemse dialecten te vinden waren, wel aan andere Slavische talen ontleend mochten worden, wat 'veel netter is dan aan een vreemde, Latijnse, Duitse of Hongaarse taal te ontlenen'.

Het nationale bewustzijn van de Kroaten werd sterker naarmate de bevrijding van door Turken bezette Kroatische gebieden voortging. In de achttiende eeuw werden de Turken uit Slavonië, het oostelijke deel van Kroatië, verdreven. De Slavonische schrijvers van die tijd waren bezorgd over het grote aantal Turkse leenwoorden dat na twee eeuwen Turkse bezetting in de spreektaal was achtergebleven. Daarentegen beseften ze ook dat een omvangrijke woordenschat noodzakelijk is. Zo vond bijvoorbeeld M.A. Reljković (1670–1728): 'Schrijvers hebben meer woorden nodig dan het gewone volk. De gewone man kan alleen de zaken benoemen waarmee hij elke dag bezig is; datgene wat buiten zijn bereik ligt, wat hij niet ziet, kent hij niet, noch kan hij het noemen.' Reljković pleitte voor het munten van nieuwe woorden, wat hij veel zinniger vond dan het ontlenen aan het Turks of Duits. In deze tijd werden voor het eerst woordenlijsten opgesteld van leenwoorden, met oproepen tot uitbanning hiervan uit het Kroatisch en suggesties voor vervangingen. Dit zijn de eerste documenten van dogmatisch purisme.

Zo worden in de achttiende eeuw, aan het begin van de standaardisering van de Kroatische taal, door de lange traditie van vermijding van vreemde woorden in het geschreven Kroatisch, de bronnen van de traditionele taalzuivering vastgesteld: de woordenschat van de volkstaal, de literaire erfenis, nieuwvormingen en leenvertalingen (Samardžija 1993).

Naar de standaardtaal

In de negentiende eeuw, de eeuw van de geboorte van de natie in de huidige betekenis, ontwikkelde zich in Kroatië, net als in de rest van Europa, een sterke nationale beweging. Kroatië viel al vanaf de zestiende eeuw onder de Habsburgse koning, samen met Tsjechië en Hongarije, en bestuurlijk was het ondergeschikt aan Hongarije. De nationale beweging streefde naar de eenheid van alle Zuid-Slavische volkeren, om zo samen een sterk tegenwicht te kunnen vormen, niet alleen tegen Hongarije, maar ook tegen Oostenrijk; als bindingsmiddel gold de taal. Omdat men in deze periode van de romantiek meende dat de Zuid-Slaven afstammelingen waren van de Illyriërs, een oud Balkanvolk, en omdat Illyrisch de traditionele benaming van de Kroatische taal was, koos men voor Illyrisch als naam van de beweging. In 1836 wees de beweging als basis voor de Kroatische standaardtaal definitief het štokavische dialect aan dat ook in Bosnië, Montenegro en Servië werd gesproken. In zijn artikel 'Pravopisz' (De spelling) uit 1835 stelt Ljudevit Gaj, de leider van de Kroati-

sche nationale beweging, naar het voorbeeld van het Tsjechisch en het Pools nieuwe tekens voor om bepaalde Kroatische klanken zo eenvoudig mogelijk weer te geven: *č, ć, š, ž, lj, nj, dj, gj*; al deze tekens, behalve de laatste twee, maken nog steeds deel uit van het Kroatische alfabet.

In deze periode was er meer sprake van Slavisch dan van Kroatisch purisme. Dit Slavische purisme hield in dat niet-Slavische taalelementen werden vervangen door elementen uit de eigen dialecten of uit andere Slavische talen; verder zocht men bewust naar nieuwvormingen en leenvertalingen, ongeacht of deze wel of niet strookten met de structuur van de eigen taal (Brozović 1997).

De Illyriërs namen de Tsjechische dichter Kollár als voorbeeld, die meende dat de Slaven één volk vormden dat vier dialecten sprak: Russisch, Pools, Tsjechisch en Illyrisch. De taalzuivering was in de eerste plaats gericht tegen de vele germanismen die zich in het Kroatisch hadden genesteld. Daarom verving men vaak Duitse woorden door woorden uit meer ontwikkelde Slavische talen, voornamelijk uit het Tsjechisch, vanwege de nauwe literaire en sociale banden die men met Tsjechië onderhield en de Tsjechische taalkundige activiteiten, die als voorbeeld dienden.

Over het Kroatische purisme kan niet gesproken worden zonder Stjepan Šulek te noemen, de schepper van een aantal woordenboeken die van cruciale betekenis zouden zijn voor de ontwikkeling van de Kroatische taal. In het hedendaagse Kroatisch komen honderden woorden voor die via de woordenboeken van Šulek hun entree in de woordenschat hebben gemaakt. Met zijn 'Kroatisch-Duits-Italiaans woordenboek van wetenschappelijke terminologie' uit 1874–1875 werd hij de grondlegger van de moderne Kroatische terminologie. Hij werd vaak met een beschuldigende vinger nagewezen als iemand die te ver ging in het verzinnen van nieuwvormingen, maar daarmee handelde hij slechts in de geest van zijn tijd (Skok 1952).

De negentiende eeuw was een tijdperk van culturele bloei in Kroatië. Er werden hogescholen en faculteiten opgericht, wetenschappelijke instellingen gevormd, aan kunst en literatuur werd bijzondere aandacht besteed. Door dit alles breidde de woordenschat zich uit, en dat gebeurde grotendeels op basis van de puristische principes die toentertijd toonaangevend waren binnen de Donau-monarchie.

Na de periode van Illyrisme volgde een periode van ingewikkelde relaties met het Servisch, een periode die in zekere zin nog steeds voortduurt. Om die relaties overzichtelijker te maken, dient hier eerst iets over de ontwikkeling van het Servisch gezegd te worden.

Korte geschiedenis van het Servisch

In Servië bestond tot de negentiende eeuw geen literatuur in de volkstaal, op enkele werken uit het eind van de achttiende eeuw na. In de Middeleeuwen had Servië een onafhankelijke orthodoxe Kerk, en de Servische, in het cyrillisch geschreven variant van het Oudkerkslavisch – de taal en het schrift van de orthodoxe wereld –, werd niet als iets vreemds gevoeld. Enkele documenten werden weliswaar in de volkstaal geschreven, maar literatuur werd alleen in kloosters geschreven in de officiële taal en het officiële schrift van de Servische orthodoxe Kerk.

Eind veertiende eeuw werd Servië door de Turken veroverd. Onder de Turkse heerschappij waren de voorwaarden voor de ontwikkeling van de schone letteren slecht. De leiding van de Servische Kerk en van de Servische bevolking, die op het eind van de zeventiende eeuw naar Hongarije was geëmigreerd, schreef steeds in het Oudkerkslavisch. In de achttiende eeuw kwam deze taal onder grote Russische invloed te staan: om zich goed voor te bereiden op de verdediging tegen contrareformatorische katholieke initiatieven zocht de Servische orthodoxe Kerk hulp bij zijn machtige geloofsgenoten. Op grond van

de onjuiste veronderstelling dat in de Russische kerkdienst de oorspronkelijke Slavische taal werd gebruikt, onderging het Servische Oudkerkslavisch grote veranderingen in de richting van het Russisch. Met de opkomst van een burgerlijke maatschappij ontstond in de steden het *Slavenosrpski,* een mengeling van het Russische Oudkerkslavisch en de Servische volkstaal. Dit was een kunstmatige taal die geen enkele kans had een algemeen beschaafde taal van alle Serviërs te worden.

Aan het begin van de negentiende eeuw verzwakte de macht van de Kerk, waardoor het gezag van het Oudkerkslavisch afnam. De effecten van de periode van verlichting onder Jozef de Tweede werden zichtbaar in het peil van het onderwijs. Steeds meer mensen leerden schrijven en werden zich daardoor bewust van de te grote verschillen tussen de literaire taal (het *Slavenosrpski*) en de volkstaal, hun moedertaal. De Turken trokken zich terug en in 1830 werd een deel van Servië autonoom. Het nationale bewustzijn wakkerde aan.

Juist in deze periode verscheen Vuk Karadžić op het toneel, een autodidact die door zijn taalkundige arbeid en zijn verzamelwerk op het gebied van de orale literaire traditie van het ijekavische štokavisch groot aanzien wist te verwerven in taalkundig Europa. Hij betreurde het dat de Serviërs 'al bijna duizend jaar hun eigen letters en schrift hebben, maar hun echte taal in geen enkel boek staat', en ontwikkelde een norm voor zijn moederdialect, het ijekavische štokavisch. De toenmalige gezaghebbende stroming in de taalkunde, die van de neogrammatici, bestudeerde de taal in de eerste plaats als spraak, en de kenmerken van de verzorgde schrijftaal werden meestal buiten beschouwing gelaten. Het werk van Vuk Karadžić voor zijn Servische volkstaal paste helemaal in die traditie. Vuk wilde het volkskarakter van de standaardtaal tot elke prijs behouden, zodat hij liever aan Slavische talen en zelfs aan het Turks ontleende dan dat hij zelf nieuwvormingen bedacht. Dit bleef regel in het Servisch: men was behoudend in het vormen van nieuwe woorden, terwijl veel gemakkelijker aan andere talen werd ontleend. Het gevoel voor nieuwe woorden en de literaire voorkeur voor nieuwvormingen werden dus niet verder ontwikkeld (Belić 1951). Literatuur in de volkstaal bestond niet, dus ontbraken ook de elementen voor een wetenschappelijke en filosofische terminologie. Daarom moest het Servisch veel meer ontlenen dan het Kroatisch, waar in de achttiende eeuw de gewoonte van nieuwvorming en leenvertalingen toegenomen was en populairder geworden dan het overnemen van vreemde begrippen.

De mening van Karadžić dat men moet schrijven zoals men spreekt, bracht hem er ook toe de spelling van het Servisch te hervormen tot een zuiver fonetische spelling (één teken voor één klank). Hij vereenvoudigde het Servische cyrillische alfabet, schafte sommige letters af en nam zes nieuwe aan, die tot op heden gebruikt worden: ђ, j, љ, њ, ћ en џ.

Het Servokroatisch

In het midden van de negentiende eeuw bereikte de vorming van de algemeen beschaafde taal in het Kroatisch en in het Servisch haar laatste fase. Het algemeen beschaafde Servisch was gebaseerd op de volksspraak, die dankzij de activiteiten van Vuk Karadžić in kaart was gebracht. Het algemeen beschaafde Kroatisch was gevormd tijdens de Illyrische beweging op grond van een rijke literaire traditie.

De Illyrische beweging was in feite pan-Slavisme in het klein. Tussen 1843 en 1845 was de naam 'Illyrisch' door het Oostenrijkse bewind om politieke redenen verboden, en nadat zij weer gebruikt mocht worden werd, om discussies en onbegrip te voorkomen, in plaats daarvan de naam 'Joegoslavisch' ingevoerd. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden in Kroatië de pan-Slavistische gevoelens steeds sterker. Servië was al grotendeels onafhankelijk van Turkije, maar Kroatië viel nog steeds onder de Habsburgse kroon. Een deel van de Kroatische intellectuelen zette de Illyrische ideeën voort en streefde naar ver-

eniging met Servië in een onafhankelijke staat van Zuid-Slaven onder de naam *Jugoslavija* – een samenstelling van *jug* 'zuid' en *Slavija* 'Slavisch gebied'. Dergelijke ideeën werden versterkt door de taalkundige band.

De Illyriërs droomden van één Zuid-Slavische natie die één taal sprak. Omdat de taal van Vuk en de taal van de Illyriërs van hetzelfde dialect uitgingen, trachtten Servische en Kroatische taalkundigen dan ook één taal te creëren. In 1850 legden de voornaamste Kroatische en Servische schrijvers en taalkundigen in Wenen normen vast om te komen tot één standaardtaal voor Kroaten en Serviërs. Deze taal diende te berusten op de centrale dialecten, die naar hun meest herkenbare kenmerken ten opzichte van andere verwante dialecten *neoštokavisch ijekavisch* genoemd werden.

In Kroatië had het štokavisch ijekavisch al een lang literair verleden en was beschreven in meerdere woordenboeken en grammatica's. In Servië was het voor het eerst aan het begin van de negentiende eeuw beschreven door Vuk S. Karadžić, op basis van de mondelinge volkstraditie. De Kroaten vonden echter dat de taal van Vuk te weinig rekening hield met hun literaire erfenis, terwijl de Serviërs – die in meerderheid oostelijke dialecten met ekavische uitspraak spraken – niets in het ijekavisch zagen. Hoe dan ook, de volgelingen van Vuk (*vukovci* genaamd) hebben ook in Kroatië – vooral in de twintigste eeuw – de overhand gehad. Zij vatten de termen 'Servisch' en 'Kroatisch' op als volledig synoniem. Zij streefden naar politieke eenheid van Serviërs en Kroaten en genoten de steun van de toenmalige Kroatische pro-Hongaarse staatsautoriteiten. In 1901 kwam het 'Woordenboek van de Kroatische taal' van Vuks aanhangers Broz en Iveković uit. Hiermee werd in de laatste fase van de standaardisering het corpus van Vuk opgenomen in de Kroatische taal. De omvang van dit corpus droeg bij tot de realisatie van het concept van één taal gesproken door één volk met twee namen, wat het uitgangspunt was van Vuks volgelingen. Zij beschouwden alleen uitdrukkingen uit 'de štokavische taal van het gewone volk' als zuiver.

Er was echter eind negentiende eeuw ook een stroming in de Kroatische taalkunde die de criteria van Vuk als achterhaald beschouwde. Deze stroming vergeleek deze met 'ketenen die, al waren zij het Kroatisch een eeuw geleden aangelegd, veel te eng zouden zijn geweest' (Samardžija 1993). Aan het begin van de twintigste eeuw zag men al in dat er bepaalde systematische verschillen bestonden tussen de Kroatische en de Servische standaardtaal.

Afwijkende standaardtalen

Bij het ontstaan van het Koninkrijk der Serviërs, Kroaten en Slovenen in 1918, wat later Joegoslavië zou worden, werd het 'Servokroatisch' de officiële taal van de nieuwe staat. Daarmee werd een aanzienlijk deel van het Kroatische taaleigen uit het openbare gebruik verdrongen. De Kroatische militaire en juridische terminologie werden het meest systematisch uitgebannen. In 1928, na het invoeren van de Servische spellingregels op alle scholen van het Koninkrijk, en vooral na de moordaanslag op Kroatische gezanten in het parlement in Belgrado, ging de strijd tegen de invloeden van het Servisch een centrale positie innemen in de Kroatische taalzuivering. Tijdens de dictatuur van Alexander (1929–1935) was het Servische Belgrado het centrum van de staat Joegoslavië en overheersten de Serviërs in het leger, onderwijs en bestuur. Dit riep groot verzet op bij de Kroaten. Veel Servische woorden die vóór 1918 een vruchtbare bodem in de Kroatische standaardtaal gevonden hadden, werden ineens beschouwd als een symbool van onderdrukking en werden als vreemd aangevoeld.

Tijdens de dictatuur van Alexander begonnen ook Servische taalkundigen te schrijven over de verschillen tussen het Servisch en het Kroatisch. Zo constateerde R. Bošković in

1935 dat 'de Kroatische standaardtaal veel gemakkelijker nieuwe woorden fabriceert dan het Servisch, ongeacht de aard van deze woorden. De productiviteit ervan in dit opzicht is bijna mechanisch geworden. Dit is een heel belangrijke opmerking voor het vaststellen van de relatie tussen de Kroatische en de Servische standaardtaal: de eerste is structureel gezien een taal van kunstmatige aard; de tweede heeft zijn natuurlijke, Slavische volksvorm beter behouden. Misschien beter dan welke Slavische taal ook.'

In de vooroorlogse politieke omstandigheden werd haastig gewerkt aan de zelfstandigheid van het Kroatisch: het tijdschrift *Hrvatski jezik* (De Kroatische taal) werd opgericht, Kroatische spellingregels werden weer ingevoerd, de twee voornaamste taalkundigen (Guberina en Krstić) schreven in 1940 een studie over de verschillen tussen het Servisch en Kroatisch met een verschillenwoordenboek getiteld *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* (Verschillen tussen de Kroatische en Servische literaire taal). Oorzaken en bronnen van de verschillen werden uitgebreid uiteengezet, en er werd een wetenschappelijke bijdrage geleverd aan het begrip 'Standaardkroatisch taaleigen'.

De verschillen tussen het Kroatisch en het Servisch kunnen onderverdeeld worden in twee categorieën. Enerzijds zijn er verschillen in woordvorming, zinsbouw en betekenis – deze verschillen gaan terug op de uiteenlopende taalkundige achtergrond van de twee talen; anderzijds zijn er verschillen die zijn ontstaan door historische maatschappelijke ontwikkelingen: Kroaten schrijven met het Latijnse, Serviërs ook met het cyrillische schrift; er zijn verschillende bronnen waaruit leenwoorden zijn geput, verschillende woordvorming van dezelfde leenwoorden, diverse stilistische invloeden, uiteenlopende terminologieën en een verschillende houding tegenover de schrijftaal. Dit alles werd veroorzaakt door eeuwenlange culturele, politieke en religieuze tegenstellingen: aan de Servische kant Byzantium, orthodoxie, Turken en Russen, aan de Kroatische kant Rome, katholicisme, Hongaren en Oostenrijkers. Ook de literaire geschiedenis heeft in de twee talen volkomen verschillende wegen gevolgd.

Hieronder volgen de meest voorkomende verschillen tussen het Kroatisch en het Servisch. Daarbij dient opgemerkt dat circa 75 procent van de woordenschat van de twee talen identiek is, meer nog wanneer regelmatige spellingverschillen worden verwaarloosd.

Spelling

– Mede door de lange cyrillische traditie hanteert het Servisch – anders dan het Kroatisch – systematisch een fonetische spelling voor buitenlandse namen: vergelijk Servisch *Nju Jork, Šekspir, Reno* met Kroatisch *New York, Shakespeare, Renault.*
– De toekomende tijd, die in het Servokroatisch door middel van een infinitief met een hulpwerkwoord wordt aangeduid, wordt in het Servisch als één woord geschreven, en in het Kroatisch als twee: Servisch *radiću* – Kroatisch *radit ću.*

Klankleer

Ongeveer 40 procent van alle verschillen tussen het Servisch en Kroatisch berust op klankverschillen van het type *dijete-dete, djeca-deca, utjecaj-uticaj.* Verder komen de volgende klankverschillen regelmatig voor:

Servisch	*Kroatisch*
varvarin	barbarin
okean	ocean
hemija	kemija
farisej	farizej
kijati	kihati

diplomatija	diplomacija
ćutati	**š**utiti
vo	vo**l**
du**v**an	du**h**an

Vormleer

De meeste systematische verschillen (circa 30 procent van alle verschillen) komen voor bij voorvoegsels, achtervoegsels, werkwoordafleidingen en geslacht.

Servisch	*Kroatisch*
voorvoegsels:	
preduzeće	**po**duzeće
sagovornik	**su**govornik
protivodbrana	**protu**obrana
zavisiti	**o**visiti
vanredan	**izvan**redan
achtervoegsels	
manipul**isati**	manipul**irati**
reag**ovati**	reag**irati**
slušal**ac**	slušat**elj**
obožavatelj**ka**	obožavatelj**ica**
asistentkin**ja**	asistent**ica**
jezič**ki**	jezič**ni**
ženskar**oš**	ženskar
uputs**tvo**	uput**a**
okupac**ioni**	okupac**ijski**
bas**ista**	bas**ist**
afleidingen van werkwoorden	
poređ**enje**	uspor**edba**
ćut**anje**	šut**nja**
uzvišenje	uzvis**ina**
geslacht	
osnov	osnov**a**
bonbon**a**	bonbon

Zinsbouw

Frequente zinsconstructies zijn verschillend in het Servisch en het Kroatisch: het betrekkelijk en vragend voornaamwoord 'wie' is in het Servisch *ko*, in het Kroatisch *tko*, en het vragend voornaamwoord 'wat' is in het Servisch *šta*, in het Kroatisch *što*. Na werkwoorden als 'wensen', 'willen', 'moeten', 'kunnen', 'laten', 'gaan' heeft het Kroatisch een afhankelijke infinitief (net als de meeste West-Europese talen); het Servisch gebruikt hier een constructie bestaande uit voegwoord en tegenwoordige tijd (wat een kenmerk van Balkan-talen is). 'Ik wil zingen' wordt in het Kroatisch *hoću pjevati* en in het Servisch *hoću da pevam*.

Semantiek

Ongeveer 10 procent van alle verschillen is van semantische aard. Een deel daarvan berust op 'valse vrienden': *odojče* betekent in het Servisch 'zuigeling', in het Kroatisch 'biggetje'; *brijač* betekent in het Servisch 'scheermes', in het Kroatisch 'barbier, kapper'. Er zijn ook woorden die in een van beide talen een ruimere betekenis hebben dan in de andere: *predstava* betekent bijvoorbeeld in het Servisch 'voorstelling' in alle betekenissen, terwijl het in het Kroatisch alleen de beperkte betekenis 'uitvoering, show' heeft.

Dan is er nog een categorie waarbij eenzelfde betekenis in beide talen door een verschillend woord wordt uitgedrukt: 'kunstmatig' is in het Servisch *veštački*, in het Kroatisch *umjetni*; 'opvoeding' is in het Servisch *vaspitanje*, in het Kroatisch *odgoj*; 'trein' is in het Servisch *voz*, in het Kroatisch *vlak*; 'verdieping' is in het Servisch *sprat*, in het Kroatisch *kat*.

Leenwoorden

Tot slot bestaan er verschillen (circa 20 procent van alle verschillen) die veroorzaakt zijn door een verschillende houding tegenover vreemde woorden. Puristische tendenties in de negentiende en twintigste eeuw hebben de Duitse en de Turkse leenwoorden in aanzienlijke mate teruggedrongen uit de standaardtaal en via deze ook uit de volkstaal. Het proces van taalzuivering bij de Kroaten had een veel groter bereik dan bij de Serviërs (Ivić 1971), vergelijk Servisch *muzika* 'muziek', *apoteka* 'apotheek' en *mašina* 'machine' (alle drie leenwoorden) met Kroatisch *glazba*, *ljekarna* en *stroj* (drie Slavische afleidingen).

Zelfs op het gebied van het Engels – momenteel de rijkste bron van vreemde woorden in het Kroatisch – komt deze houding naar voren, vergelijk Servisch *bokser* (overgenomen als vreemd woord) met Kroatisch *boksač* (een aangepast leenwoord); Servisch *fudbal* ('voetbal', een vreemd woord) met de Kroatische leenvertaling *nogomet*; en het Servische leenwoord *kengur* 'kangaroe' met Kroatisch *klokan*, een ontlening aan het Tsjechisch uit de vorige eeuw.

Veel vreemde woorden (vooral de internationalismen) worden wel in de Kroatische spreektaal gebruikt, maar zelden in schrijftaal. Vreemde woorden die niet aan de taalstructuur zijn aangepast, worden vermeden als er een goed alternatief in het Kroatisch voor bestaat; ze worden wel gebruikt als er geen alternatief is of als ze noodzakelijk zijn in de wetenschappelijk terminologie (Skok 1952). Deze houding tegenover vreemde woorden is een van de redenen dat in het Servisch het verschil tussen spreek- en schrijftaal veel kleiner is dan in het Kroatisch: in het Servisch is er geen bezwaar om een woord uit de spreektaal ook in de schrijftaal te gebruiken.

De Tweede Wereldoorlog

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd, zowel bij de pro-fascistische Kroatische regering als bij de Joegoslavische anti-fascistische beweging, het streven naar taaleenheid opgegeven. De Joegoslavische Anti-fascistische Raad van de Volksbevrijding ontwierp de grondwet van het nieuwe Joegoslavië in vier talen: Servisch, Kroatisch, Sloveens en Macedonisch. In de grondwet stond dat elk volk recht had op een eigen taal en naam, en dat alle orders en proclamaties in de vier talen geschreven moesten worden.

Onder het fascistische bewind werd aan het Standaardkroatisch bijzondere zorg besteed. Er werden allerlei verordeningen, reglementen en voorschriften van kracht op het gebied van de Kroatische taal, zoals spellingregels en regels voor taalzuivering, en er werd gedacht over het oprichten van instellingen voor de Kroatische taal en de taken die deze zouden moeten vervullen. Er werd bijzonder veel over taal geschreven, zowel door taalkundigen als door amateurs en politici. De frequentste thema's waren leenwoorden en de manier waarop deze vervangen moesten worden. Bepaalde woorden werden in kranten en op de

radio verworpen, en het gebruik van vreemde woorden werd bij wet verboden. Daarbij kregen de Servische leenwoorden de meeste aandacht, maar ook internationale woorden en Turkse leenwoorden werden bestreden.

De beslissing van de overheid om een nieuwe spelling in te voeren die morfonologisch was in plaats van de bestaande, al vijftig jaar geldige fonologische, veroorzaakte enorme verwarring in de pers. De morfonologische (of etymologische) spelling werd in Kroatië gehanteerd in de negentiende eeuw, voordat in de officiële Kroatische spelling van 1892 (de *Hrvatski Pravopis* van I. Broz) definitief voor het fonologische principe werd gekozen, dat veel beter het klanksysteem van het Kroatisch weergeeft.[2]

Op de Kroatische taal hadden deze maatregelen geen of nauwelijks invloed. Ze duurden te kort om serieuze sporen achter te laten (in de laatste twee oorlogsjaren werd veel minder over deze thematiek geschreven), en waren te radicaal om door de sprekers geaccepteerd te worden. Ze leidden voornamelijk tot grappen en woordspelingen. Vooral de betekenisloze nieuwvormingen en uit het verre verleden geputte archaïsmen met een te doorzichtige structuur waren onderwerp van spot. Zo werd in plaats van het bestaande *parfumerija* 'parfumerie' het woord *mirisnica* geïntroduceerd, dat letterlijk 'ruikerij' betekent. Al gauw werd dit woord in de spreektaal een ironische aanduiding voor het toilet.

Het Tweede Joegoslavië

Na de Tweede Wereldoorlog kwam een communistisch regime in Joegoslavië aan de macht. Nog geen tien jaar daarna werd in dit nieuwe Joegoslavië het streven naar taaleenheid weer in het leven geroepen: het *Matica srpska* oftewel het Servisch letterkundig genootschap uit Novi Sad nam het initiatief om het Servokroatisch tot de officiële taal van het land te benoemen, met een gezamenlijke spelling en terminologie. Dit initiatief resulteerde in de Afspraak van Novi Sad uit 1954, waarmee ook Kroatische taalkundigen, uit angst voor mogelijke politieke gevolgen, instemden.

Ondanks alle pogingen om één taal te scheppen lukte het niet één norm vast te stellen. Aan de Servische kant werd gepleit voor normering op basis van de 'urbane standaardtaal', dat wil zeggen de taal van de pers, radio, televisie en film. Aan de Kroatische kant werd deze taal droog, clichématig en niet-creatief gevonden en vond men dat ze niet eens als een richtlijn in de ontwikkeling van de standaardtaal kon fungeren, laat staan als de basis ervan. Daarentegen werd ervoor gepleit de taal van hedendaagse schrijvers en dichters als basis voor de standaardtaal te nemen, omdat dezen met bijzondere zorg met de taal omgaan (Jonke 1965).

Het verschil tussen de taalnormen is terug te vinden in de woordenboeken. In het merendeel van de *Srpskohrvatski* 'Servokroatische' tweetalige (vertaal)woordenboeken had de taal van de trefwoordbeschrijvingen kenmerken die typisch waren voor de 'oostelijke variant' (het Servisch); in sommige werd af en toe ook een woord gegeven dat typisch was voor de 'westelijke variant' (het Kroatisch) met een verwijzing naar de Servische vorm, maar dit werd niet systematisch gedaan. In de Kroatische uitgaven werd de taal *Hrvatskosrpski* 'Kroatoservisch' genoemd, of *Hrvatski ili srpski* 'Kroatisch of Servisch'. Daar werd dan af en toe een Servische vorm aangegeven, met een verwijzing naar de Kroatische vorm.

Op basis van de Afspraak van Novi Sad werd een woordenboek gemaakt dat de twee varianten trachtte te verenigen, het *Rječnik hrvatskosrpskog jezika/Rečnik srpskohrvatskog jezika*, samengesteld door het *Matica hrvatska* en het *Matica srpska* (het Kroatische en het Servische letterkundige genootschap) in Novi Sad en Zagreb in 1967. Toen de eerste twee delen van het in totaal zesdelige werk verschenen, vond het Matica hrvatska dat het woordenboek niet volgens de afspraken werd samengesteld, zodat het Kroatische taaleigen veel minder in beschouwing werd genomen dan het Servische. Uit protest namen de Kroaten

afstand van zowel het woordenboekproject als van de Afspraak van Novi Sad, en de voornaamste Kroatische culturele en wetenschappelijke organisaties ondertekenden de Declaratie over de Naam en Status van de Kroatische Literaire Taal.

Daarna groeiden Servisch en Kroatisch steeds verder uit elkaar, hoewel de autoriteiten dit tussen 1975 en 1985 in toom trachtten te houden. In 1995 beschreef de Servische taalkundige R. Bugarski in zijn boek *Jezik od mira do rata* (De taal van de vrede tot de oorlog) de situatie als volgt:

> Men zou kunnen zegen dat het uiteenvallen van Joegoslavië [...] ook in de taalkaarten allang geschreven stond; alleen rijst de vraag of iemand dat wist of wenste te lezen. [...] Het Kroatisch streeft ernaar zich zo verschillend mogelijk ten opzichte van het Servisch te ontwikkelen, en het Bosnisch zet zich af tegen de twee andere. Het Servisch streeft op kunstmatige wijze naar een taaleenheid op basis van het ekavisch en het cyrillische schrift, en laat zodoende het ijekavisch en het Latijnse schrift aan de anderen over. [...] In Servië werd de taal, eerst in openbare reacties, daarna uiteindelijk ook in de nieuwe grondwet, uitgeroepen tot 'Servisch', met het cyrillisch als eerste officiële schrift. [...] Ook in de nieuwe grondwetten van de Republiek Montenegro en de Federale Republiek Joegoslavië wordt de taal 'Servisch' genoemd. In administratief opzicht hebben wij in dit gebied een Servische taal. In andere gebieden waar kortgeleden 'Servokroatisch' werd gesproken (hoewel met variatie in de samengestelde benamingen [dus Kroatoservisch in plaats van Servokroatisch]) bezigt men in officieel taalgebruik alleen eendelige benamingen [dus Kroatisch of Servisch]. De Servokroatische taal bestaat dus officieel nergens meer in de gebieden van voormalig Joegoslavië. Dat kan iemand goed of slecht vinden, maar het blijft een feit.

De periode waarin de samengestelde namen van de taal officieel in gebruik waren, valt grotendeels samen met de jaren van het bestaan van Joegoslavië (1918–1941, 1945–1990), hoewel ze ook daarvoor sporadisch gebruikt werden. Dit verschijnsel is niet beperkt tot de Joegoslavische situatie: toen Noorwegen bij Denemarken behoorde, was daar de term 'Deens-Noors' in gebruik. Voordat Pakistan onafhankelijk werd van India, heette de taal van deze twee landen 'Hindoestaans'. Pas daarna werden 'Urdu' en 'Hindi' officieel erkend.

In Joegoslavië werd de samengestelde naam gehanteerd om voornamelijk politieke redenen; de eenheid van de verschillende Joegoslavische volkeren werd ermee benadrukt. Met de term 'Servokroatisch' werd op alle officiële niveaus in Joegoslavië (behalve enigszins in Bosnië) eigenlijk 'Servisch' bedoeld. Het was de taal van het Joegoslavische persbureau, het Joegoslavische leger, de Joegoslavische diplomatie, de overheidsinstanties, de media enz. Het was de Joegoslavische taal.

De onafhankelijkheid

De periode eind jaren tachtig, de jaren voor de jongste oorlog in Kroatië, doet sterk denken aan de jaren voor de Tweede Wereldoorlog. Met het ineenstorten van het communisme en de opkomst van de democratie kwamen separatistische processen op gang die leidden tot een escalatie van nationalistische onverdraagzaamheid. Na een periode van politieke onderdrukking, die zich onder andere in taaldiscriminatie uitte, kwam het aan Kroatische zijde tot een overdreven reactie.

Taalzuiverij neemt in de regel de plaats van taalzuiverheid in wanneer taalamateurs gesteund door politieke omstandigheden in het openbaar voor taalzuivering gaan ageren. Er werd weer openlijk aandacht besteed aan de uitbanning van Servische invloeden uit het

Kroatisch. Met de Servische militaire agressie kwam de Kroatische taalzuiverij opnieuw tot een hoogtepunt. De onafhankelijkheid van de Kroatische taal ten opzichte van het Servokroatisch moest dienen als bewijs voor de onafhankelijkheid van Kroatië ten opzichte van Joegoslavië. Doordat men buiten Kroatië geen oog had voor de werkelijke situatie, werd een deel van de publieke opinie in Kroatië ongeduldig en eiste men een Kroatische taal die op het eerste gezicht te onderscheiden was van het Servisch, zodat het onderscheid ook aan de rest van de wereld duidelijk zou zijn. Elke fanatiekeling voelde zich geroepen om over de taal te schrijven. Overal verschenen woordenboeken waarin de verschillen tussen het Kroatisch en Servisch werden opgesomd. De meeste hiervan waren overigens slechts lijsten van diverse leenwoorden die zonder enig systeem bij elkaar gezet waren en vaak met de raarste nieuwvormingen vertaald werden.

Niet alleen Servische, maar ook veel gewone Kroatische woorden werden vervangen door archaïsmen of nieuwvormingen. Aangezien het Kroatisch meer dan 75 procent van zijn woordenschat met het Servisch deelt, is het niet altijd duidelijk of een woord wel of niet een 'servisme' is. Daarvoor bestaan geen vaste criteria. Het hoogste criterium voor de zuiverheid van een woord was dan: het bestaat niet in het Servisch. In woordvorming werd daarom gebruik gemaakt van een aantal voor- en achtervoegsels die in het Servisch veel minder gangbaar zijn. Die waren heel populair in de tweede helft van de vorige eeuw, tijdens het ontstaan van de Kroatische terminologie. Ook al bestaande, in de laatste decennia bijna vergeten woorden met deze uitgangen en voorvoegsels kregen nu een nieuw leven, bijvoorbeeld *promidžba* 'propaganda' in plaats van *propaganda*, *uljudba* 'beschaving' in plaats van *civilizacija*, *raščlamba* 'analyse' in plaats van *analiza*, *dočasnik* 'onderofficier' in plaats van *podoficir*, *dopredsjednik* 'vice-president' in plaats van *podpredsjednik*. Tevens moest alles wat met het communisme te maken had of aan het communisme deed denken, voorgoed uitgeroeid worden. Zo is bijvoorbeeld het doodgewone woord *radnik* 'arbeider' op alle niveaus vervangen door het tot dan heel zelden gebruikte *djelatnik* 'werker, verrichter'.

Over taal werd meer dan ooit geschreven en gesproken. Talloze rubrieken in verschillende kranten en talrijke programma's op radio en tv hielden zich bezig met de taalproblematiek. Er gingen weer stemmen op die pleitten voor een etymologische spelling. De regerende partij deed haar best om de vernieuwingen snel op alle taalniveaus te verspreiden. Als de president in een toespraak een archaïsme of een nieuwvorming gebruikte, werd dit door de kranten en televisie onmiddellijk overgenomen. Iedereen was zich opeens heel bewust van zijn taal. Door het gebruik van bepaalde woorden liet je zien hoe sterk je nationalistische gevoelens waren.

Van alle taalniveaus is het lexicon het meest gevoelig voor invloeden van buitenaf en dus het meest onderhevig aan relatief snelle veranderingen. En die gingen zo snel dat ze moeilijk gevolgd konden worden. De militaire, bestuurlijke en juridische terminologie veranderde bij wijze van spreken dagelijks. Het gevaar dreigde dat de stabiliteit van de taal aangetast zou worden, aangezien het 'Nieuwkroatisch' door het grote aantal nieuwe termen onbegrijpelijk leek te worden voor de sprekers. Vele archaïsmen werden opnieuw in gebruik genomen, nieuwe woordvormingen kregen steeds meer ruimte, sommige woorden raakten vrij snel ingeburgerd, andere verdwenen of werden weer vervangen.

Vaak was het niet duidelijk of het om een nieuw woord ging of dat het weer een van de duizenden grappen en woordspellingen was die dagelijks verzonnen werden. Gelukkig trok het merendeel van de bevolking zich er niet veel van aan en bleef 'normaal' praten en schrijven. Deze taaloppositie viel grotendeels samen met de politieke oppositie: wie in de smaak wilde vallen bij de autoriteiten, liet dat zien door bijvoorbeeld de nieuwe omgangsvorm in een officiële brief te gebruiken en schreef dan *štovani* 'geachte' in plaats van

poštovani. Zo liet je zien dat je 'puur Kroatisch' beheerste, dat je 'puur Kroatisch' was. Met de oude vorm was helemaal niets mis, behalve dat die ook in het hedendaagse Servisch voorkomt. De nieuwe vorm (*štovani*) werd daarvóór in het Kroatisch gebruikt als omgangsvorm in zeer plechtige situaties en/of in stilistisch gemarkeerd taalgebruik.

Met kerst 1991 gebruikte iemand het woord *čestit* 'fatsoenlijk' in zijn oude, vergeten betekenis van 'gelukkig' in de vaste combinatie met *Božić* 'kerst'. In plaats van *sretan Božić* 'gelukkige kerst', wat tot dan gebruikelijk was, verschenen plotseling overal opschriften met *Čestit Božić*. Een volkomen onbegrijpelijke ingreep, want de redenen voor de vervanging waren niet te achterhalen. Tijdens het communistische bewind werden kerkelijke feestdagen namelijk niet officieel erkend, zodat de vorm van deze gelukwens niet door de regering was opgelegd. Het kon ook geen Servische invloed zijn, want in het Servisch wordt 'gelukkig' met *srećan* vertaald, waar het Kroatisch *sretan* gebruikt. In de volgende jaren werd het voor sommigen moeilijk te kiezen voor een wenskaart met *Čestit Božić*, waarmee je het risico liep om voor overtuigd nationalist aangezien te worden, of voor *sretan Božić*, wat men als 'anti-Kroatisch' kon opvatten.

Door dit soort woordmisbruik werd het gewone volk in verwarring gebracht. De taalkundigen hadden weinig te zeggen. In tijden van oorlog en grote politieke veranderingen komen de vaderlandse gevoelens op de eerste plaats: de regering drong aan op snelle veranderingen; verstandige waarschuwingen van taalkundigen dat 'door ondoordachte eisen tot uitbanning van woorden die in het levende taalgebruik aanwezig zijn en door agressieve invoer van nieuwe en onbekende, klaarblijkelijk haastig gemunte woorden een slechte dienst bewezen werd aan de Kroatische taal' (Katičić 1997), werden door hartstochtelijke patriotten als verraad van de Kroatische taal beschouwd.

Democratisering gebeurt niet op één dag, en zo snel veranderen de volksgewoonten ook niet. Enerzijds geloofde het volk in de woordkeuze van de nieuwe regering die de onafhankelijkheid van Kroatië had bereikt, anderzijds vertrouwde het op zijn eigen taalgevoel. Iedereen verbeterde elkaar op de werkplek, op school, in de winkel, in de kroeg, thuis. Wat 'van boven' kwam, werd zwijgend geduld, maar ook discreet uitgelachen. Er waren veel meer grappige en licht schunnige nieuwvormingen te horen dan echte, officiële.

Deze periode van taalanarchie en verwarring duurde maar een paar jaar. De gevolgen daarvan zijn gering, maar niettemin zijn ze aanwezig.

De huidige situatie

Door al die overdreven taaluitingen kwam ook een zinnige discussie op gang: serieuze taalkundigen gingen zich meer op het Kroatisch zelf concentreren en de relatie met het Servisch lieten ze aan amateuristische querulanten over. De taalkundigen vonden dat het taaleigen van het Kroatisch niet gebaseerd was op de verwantschapsgraad met talen van dezelfde afkomst, maar op eigen culturele, sociolinguïstische, pragmatische, stilistische en emotionele elementen (Katičić 1997). Taalkundigen van de oude stempel hebben het niettemin opgenomen voor sommige aspecten van de jongste zuiveringsprocessen: zij vinden dat elementen die ooit (vóór 1918) taalkundig gezien neutraal waren en om welke reden dan ook bijna vergeten werden, het volste recht hebben om weer een volwaardig deel van de Kroatische woordenschat te vormen. Het betreft daarbij vooral de militaire terminologie die nog tijdens de Donau-monarchie tot stand is gekomen en in 1918 plaatsmaakte voor de Servische. De samenstellers van de nieuwe militaire terminologie kwamen zodoende sterk onder de invloed te staan van inmiddels archaïsche nieuwvormingen uit de vorige eeuw. Internationale benamingen van uitvindingen die toen nog niet bestonden, trachtte men op dezelfde manier te kroatiseren. Zo is bijvoorbeeld een 'helikopter' in militaire taal een *zrakomlat*, letterlijk 'luchtstoter', geworden. Hoe vaak dit woord in Kroatië ook als voor-

beeld van een overdreven purisme is aangehaald en aan de kaak gesteld, toch blijkt het in het leger stand te houden.

Een typerend voorbeeld van het putten uit het verleden is het woord voor 'sport', dat het Kroatisch uit het Duits heeft geleend en dat nog voor de Tweede Wereldoorlog op z'n Duits werd uitgesproken, en daarom in het schrift werd weergegeven als *šport*. Na de oorlog, in 1948, kwam het tot een breuk tussen Stalin en Tito, en Joegoslavië koos voor een communistische koers onafhankelijk van het sovjetblok. Daardoor, alsmede door de ontwikkeling van de zegeningen van de beschaving (radio, televisie), wordt de deur geopend voor invloeden van het Westen. Er werd steeds meer aan het Engels ontleend. De Engelse uitspraak van *sport* raakte in gebruik, zodat de naoorlogse generaties *šport* als iets ouderwets gingen beschouwen. Iedereen schreef *sport*, en slechts bij de sprekers van oudere generaties kon men af en toe *šport* horen, meestal in gesprekken over de 'oude tijden'. Taalkundigen uit de oude generaties, emotioneel verbonden met de tijd van hun jeugd, toen ze zelf nog aan *šport* deden, vonden dat het leenwoord *sport* een verbastering was van *šport* – dat een onderdeel was van de Kroatische traditie –, en dat dus het originele leenwoord heringevoerd moest worden. De president van Kroatië is van dezelfde generatie, en hij vond dat dus ook. Dit leidde tot grote verwarring. In september 1995 verscheen in de krant ***Sportske novosti*** (Sportnieuws) de periodieke bijlage 'Zagrebački sport' (Zagrebse sport) met de rubriek 'Zagrebački športski savez, Sektor za šport i tehničku kulturu' (Zagrebse sportbond, sector voor sport en techniek), met in de ondertitel 'sportska natjecanja' (sportwedstrijden). Nu, vier jaar later, is *šport* bijna helemaal verdwenen uit de pers en het wordt alleen nog gebruikt door de staatsomroep en door radicale taalzuiveraars. Daarentegen blijft *sport* voortbestaan in de spreektaal en op alle andere taalniveaus.

Het gevolg van de laatste golf purisme is een groter verschil tussen het algemene en het officiële taalgebruik. De officiële taal is doorspekt met nieuwe vormen die zich maar geen weg naar de spreektaal kunnen banen. Uitzondering zijn de vormen die begrippen aanduiden waarvoor eerder geen naam in de neutrale spreektaal bestond, zoals *domjenak* 'iets tussen een feestje en een receptie in' en *glasnogovornik* 'woordvoerder, vertegenwoordiger'.

Met de nieuwe staat kwamen er veel veranderingen in bestuur en administratie, die ook leidden tot naamsveranderingen; verder kwamen er nieuwe zaken bij die benoemd moesten worden. Vandaar woorden als *čelnik* 'leider, chef, hoofd', *domovnica* 'bewijs van staatsburgerschap', *županija* 'administratief district', *dužnosnik* 'functionaris' (dat in de plaats van *funkcioner* kwam), *putovnica* 'paspoort' (in plaats van *pasoš*). De meeste van deze vormen stammen uit de vorige eeuw; sommige hiervan was tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdelijk nieuw leven ingeblazen (*čelnik, dužnos(t)nik*).

Gelukkig zijn de jaren van de anarchistische taalzuiverij voorbij. In die periode zijn sommige woorden tijdelijk, andere voorgoed verdwenen. Ook kwam er een aantal nieuwe bij. De gematigde stroming heeft uiteindelijk gewonnen. De Kroatische standaardtaal is definitief gevormd; ze functioneert goed en blijft zich ontwikkelen. De pogingen om haar met geweld gelijk te maken aan het Servisch of om haar eveneens met geweld van het Servisch te laten verschillen, blijven vruchteloos (Katičić 1998). De taalamateurs die zich geroepen voelden om de Kroatische taal te zuiveren, deden dat met weinig argumenten en met veel overdrijvingen. Naar hen wordt niet meer geluisterd. Het werd op tijd duidelijk dat geforceerde vervangingen meer kwaad dan goed doen. Toen in het basisonderwijs het nieuwe woord *uradak* 'huiswerk' in de plaats van het gewone *zadaća* werd ingevoerd, hield dit niet lang stand. Omdat met *zadaća* niets mis was, en niemand ooit van *uradak* had gehoord, werd deze opgedrongen vervanging als een uiting van taalgeweld beschouwd en niet overgenomen. Hetzelfde lot ondervonden honderden andere semi-officiële pogingen. Uiteindelijk lukte het de taalkundigen om aan de mensen duidelijk te maken dat woorden soms

gewoon verouderd raken, en niet alleen maar door politieke taaldiscriminatie aan de kant worden geschoven.

De taalsituatie is weer gestabiliseerd. In de algemene spreektaal is nauwelijks iets te merken van de laatste puristische golf. In de journalistiek bedient men zich nog steeds in grote mate van internationalismen, hoewel er meer aandacht wordt besteed aan verzorgd taalgebruik dan vroeger. In de pers zijn er een stuk of twintig woorden bij gekomen die nog geen tien jaar geleden tot ouderwets of ambtelijk taalgebruik gerekend werden. Ze kwamen in de plaats van hun neutrale synoniemen, soms leenwoorden, die ook in het Servisch bestaan, bijvoorbeeld *izvješće* 'verslag' in plaats van *izvještaj*, *udruga* 'vereniging' in plaats van *udruženje*, *glasovanje* 'het stemmen' in plaats van *glasanje*, *u svezi* 'met betrekking tot, betreffende' in plaats van *u vezi*, *nazočan* 'aanwezig' in plaats van *prisutan*, *oporba* 'oppositie' in plaats van *opozicija*, *obnašati* 'bekleden (van ambt)' in plaats van *vršiti*. Bij de staatsomroepen wordt zo zuiver mogelijk gesproken en dit is dan bijna de enige bron van de puristische spreektaal.

In veel landen is de 'ambtenarentaal' voor een gewoon mens een groot probleem. Dat geldt ook voor Kroatië. De meeste overgebleven nieuwvormingen komen in het officiële schriftelijke taalgebruik voor. In administratieve en juridische taal zijn opvallende veranderingen in de woordenschat doorgevoerd en de militaire terminologie is grondig gewijzigd. Dat is zo ongeveer alles wat de taalzuivering in het afgelopen decennium heeft weten te bereiken.

Nu de Kroatische standaardtaal gezuiverd is van Servische invloeden, is de strijd tegen de Engelse invasie hervat. Daarmee sluit het Kroatisch zich aan bij alle andere talen die vandaag de dag vrezen voor de stortvloed van technische, economische en commerciële Engelse terminologie. Waar mogelijk tracht men een goed Kroatisch equivalent te bedenken: op het gebied van de informatica zijn er serieuze pogingen gedaan om de hele terminologie te vervangen, maar de ontwikkelingen gaan zo snel dat ze niet bij te houden zijn. De frequentste termen komen in het Kroatisch doorgaans alleen voor in gebruiksaanwijzingen en handleidingen, en in de spreektaal ontwikkelt zich een soort gekroatiseerd Engels computer-slang.

Opschriften op winkels en firma's zijn steeds vaker in het Engels gesteld. Het Engels leeft in de reclame, in folders, posters en productnamen. Er wordt steeds vaker in het Engels gezongen. Mode wint het van cultuur, en puristische pogingen staan hier machteloos. Bovendien ligt hier nog een diepere oorzaak: het streven om bij het Westen, bij Europa te horen. Het hedendaagse Europa houdt niet van separatisme, en taalzuiverij is daar zeker een vorm van. In tegenstelling tot taalzuiverheid, die in de Europese en ook in de Kroatische taalcultuur altijd essentieel was, en die als een vast bestanddeel van het verzorgde Kroatisch blijft bestaan, nu de taalzuiverij hieruit grotendeels verdwenen is.

Noten

1. In de periode dat er officieel een gezamenlijke taalnorm voorgeschreven werd, ging men spreken van een westelijke en oostelijke variant van het Servo-Kroatisch.
2. De morfonologische spelling is gebaseerd op het principe van de gelijkvormigheid (met een Nederlands voorbeeld: we schrijven niet *rip, vint* maar *rib, vindt*, vanwege *ribben* en *vinden*) en niet op dat van de uitspraak – dan zou het namelijk wel *rip, vint* zijn. In de fonologische of fonetische spelling, die in principe voor het Kroatisch geldt, wordt de uitspraak van elke klank weergegeven door één teken: wanneer de uitspraak verandert, verandert ook de spelling, en volgens de Kroatische regels zou de spelling *rip, vint* gebruikt worden.

Literatuur

Babić, S. (1997), 'Znanstvena podloga hrvatskih Vukovaca', in: *Prvi hrvatski slavistički kongres-Zbornik radova*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Belić, A. (1951), *Savremeni srpskohrvatski književni jezik (Dl. I)*, Beograd: Naučna knjiga.

Brozović, D. (1970), *Standardni Jezik*, Zagreb: Matica hrvatska.

Brozović, D. (1997), 'Stanje i zadatci jezikoslovne kroatistike', in: *Prvi hrvatski slavistički kongres–Zbornik radova*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Brozović, D. (1998a), 'Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti', in: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich – Hrvatski jezik (Mijo Lončarić)*, Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.

Brozović, D. (1998b), 'Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenskome i europskome svjetlu', in: *Jezik* XLV, 5, Zagreb.

Damjanović, S. (1984), *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb: SN Liber.

Finka, B. (1972), 'O upotrebi tuđica u hrvatskom književnom jeziku', in: *Jezik* XX, 4, Zagreb.

Guberina, P. en Krstić, K. (1940), *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Ivić, P. (1971), *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd: Srpska književna zadruga.

Jonke, Lj. (1965), 'Problem norme u hrvatskosrpskom književnom jeziku', in: *Jezik* XIII, 1, Zagreb.

Katičić, R. (1974), 'O jezičnom purizmu', in: *Jezik* XXI, 3-4, Zagreb.

Katičić, R. (1997), 'Hrvatski jezik u svijetu', in: *Prvi hrvatski slavistički kongres – Zbornik radova*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Katičić, R. (1998), 'Razvoj', in: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich – Hrvatski jezik (Mijo Lončarić)*, Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.

Kombol, M. en Novak, S.P. (1992), *Hrvatska književnost do Narodnog preporoda*, Zagreb: Školska knjiga.

Pranjković, I. (1997), *Jezikoslovna sporenja*, Zagreb: Konzor.

Samardžija, M. (1993), *Jezični purizam u NDH*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Skok, P. (1952), 'O jezičnoj kulturi', *Jezik* I, 2, Zagreb.

Turk, M. (1997), 'Modeli kalkiranja u slavenskim jezicima određeni povijesnim kontaktom', in: *Prvi hrvatski slavistički kongres – Zbornik radova*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Vince, Z. (1978), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: SN Liber.

Slavische talen

Taalzuivering in het Bulgaars

Anna Moskova

Het Bulgaars behoort bij de groep van de Zuidslavische talen, samen met het Servisch, Kroatisch en Macedonisch. Door de invloed van andere, niet-Slavische talen die op de Balkan worden gesproken, verschilt de Bulgaarse taal in een aantal belangrijke aspecten van de andere Slavische talen. Zo zijn het Bulgaars en het Macedonisch de enige Slavische talen die een lidwoord kennen. Het lidwoord wordt achter het zelfstandige naamwoord geplaatst, vergelijk: *grad* 'stad' – *grada* 'de stad', *zjena* 'vrouw' – *zjenata* 'de vrouw'. Terwijl de andere Slavische talen een groot aantal naamvallen bezitten, kent het Bulgaars alleen de vocatief.

Voornaamwoorden kennen meer naamvallen, namelijk drie: nominatief, genitief en datief, waarbij de datief echter een literaire vorm is en niet gebruikt wordt in de spreektaal. Bovendien worden de meeste vormen vaak met een voorzetsel gebruikt – een bewijs dat het naamvallensysteem aan het vedwijnen is –, bijvoorbeeld *komoe dade knigata* 'aan wie heb je het boek gegeven' (waarin *komoe* de datief is) naast *na kogo dade knigata* (met het voorzetsel *na* 'aan').

De taal kent een behoorlijk uitgebreid systeem van werkwoordstijden en -vormen, waaronder één vorm van verleden tijd die onbekend is in de andere Slavische talen en die via het Turks in het Bulgaars is binnengedrongen, namelijk een vorm waarmee de persoon die een uitspraak doet, kan aangeven of hij wel of niet getuige is geweest van de door hem beschreven gebeurtenis. *Toj zjivja tam dve godini* en *toj zjivjal tam dve godini* betekenen beide 'hij heeft daar twee jaar gewoond', maar de tweede zin heeft een connotatie van 'dat heb ik van horen zeggen'.

Geschiedenis

Vanzelfsprekend is de geschiedenis van de Bulgaarse taal niet los te zien van het lot van de Bulgaren. In het algemeen wordt het jaar 681 gezien als het beginpunt van de geschiedenis van Bulgarije. In dat jaar hebben Bulgaarse stammen voor het eerst grondgebieden ten zuiden van de Donau veroverd en zag het Byzantijnse Rijk zich gedwongen de Bulgaarse staat te erkennen.

In de tweede helft van de negende eeuw werd het cyrillische schrift geïntroduceerd aan het hof van de Bulgaarse vorst khan Boris. Hij staat bekend als een groot vorst die de Bulgaren heeft gekerstend en onder wie een Slavische taal voor het eerst een eigen schrift heeft gekregen; de andere Slavische talen zijn pas enkele eeuwen later op schrift gesteld. Het nieuwe cyrillische schrift was grotendeels gebaseerd op het Griekse alfabet met enkele aparte tekens voor specifieke Slavische klanken. Cyrillus, naar wie het alfabet is genoemd, maar van wie niet zeker is of hij het zelf heeft ontworpen, is nooit in Bulgarije geweest. Het waren drie volgelingen van hem die het schrift aan het Bulgaarse hof hebben geïntroduceerd en ertoe hebben bijgedragen dat het geleidelijk oudere schriften, waaronder het glagolitische schrift, heeft vervangen. Helaas zijn er slechts enkele Middeleeuwse geschriften in Oudbulgaars bewaard gebleven.

De komst van de Turken op de Balkan halverwege de veertiende eeuw heeft de geschiedenis van de hele regio een radicale wending gegeven. Tussen de definitieve val van de laatste Bulgaarse staat in 1396 en het ontstaan van het moderne Bulgarije in 1878, na een

Russisch-Turkse oorlog, verstreken vijf eeuwen waarin Bulgaren onderdeel uitmaakten van het Osmaanse Rijk.

Vanaf 1396 bestond Bulgaars als literaire taal niet meer. Monniken en geleerden waren uit angst voor de Turken naar Kiev gevlucht om daar in kloosters hun werk voort te zetten met het schrijven en vertalen van kerkelijke stukken. Op deze manier vormde het Oudbulgaars de basis voor het (Oud)kerkslavisch, de taal van de orthodoxe Kerk in de Slavische landen.

De Turkse heerschappij was voornamelijk economisch van aard. De Bulgaarse adel werd verjaagd of uitgemoord. Op het platteland kon de Bulgaarse bevolking, die vooral uit boeren bestond, haar taal en haar orthodoxe geloof handhaven. In de steden sprak de opkomende klasse van ambachts- en kooplieden gedeeltelijk Grieks. De Bulgaarse orthodoxe Kerk werd ondergebracht bij de Griekse orthodoxe Kerk.

Het heeft tot de laatste decennia van de achttiende eeuw geduurd voor er weer in het Bulgaars werd geschreven. In 1762 publiceerde de monnik Paisi Khilendarski zijn *Istorija slavjanobălgarska* (Slavisch-Bulgaarse geschiedenis), een werk dat beschouwd wordt als de eerste poging om de Bulgaren bekend te maken met hun glorieuze verleden en hun nationale bewustzijn te bevorderen. In de negentiende eeuw werden de Bulgaren zich steeds meer bewust van hun eigen volkskarakter en zetten ze zich in voor onafhankelijk onderwijs, een onafhankelijke Kerk en uiteraard een eigen staat. In deze periode werd de basis gelegd voor de moderne Bulgaarse taal. De eerste schrijvers en dichters verzamelden op grote schaal volksliederen en putten hun inspiratie uit de Bulgaarse folklore.

Met de stichting van een nieuwe Bulgaarse staat in 1878 moesten Bulgaren op allerlei gebieden proberen hun enorme achterstand in te lopen. Dat gold ook voor de taal en de literatuur. Er waren twee grote problemen: de aanwezigheid van een zeer groot aantal niet-Slavische woorden en de beperkte woordenschat als gevolg van het ontbreken van een literaire traditie. Door de eeuwen heen was het Bulgaars sterk onder de invloed komen te staan van het Turks en in veel mindere mate van het Grieks. Niet-Slavische woorden werden in de taal opgenomen en kregen Bulgaarse uitgangen of volgden de regels van de Bulgaarse grammatica. Het Bulgaarse woord voor 'kom' is het Griekse *ela* (het Russisch gebruikt *idi*, dat in het Bulgaars wel is blijven bestaan, maar de betekenis 'ga' heeft gekregen).

Zoals het een nieuwe staat betaamt, werd na het stichten van het moderne Bulgarije, in de decennia rond de eeuwwisseling, alles in het werk gesteld om de taal te zuiveren van vreemde invloeden en het Slavische karakter te benadrukken.

Purisme in zijn zuiverste vorm heeft echter nooit vruchtbare bodem gevonden in Bulgarije. De pogingen van sommige taalkundigen om de taal radicaal te zuiveren van ieder vreemd woord zijn mislukt. Er is een grappig voorbeeld overgebleven dat meer tot de folklore behoort dan dat het werkelijk heeft bestaan. Er is ooit voorgesteld het woord *kibrit* 'lucifer', een Arabisch woord dat via het Turks is binnengedrongen in het Bulgaars, te vervangen door de lachwekkende samenstelling *drasni-palni-kletsjitsa*, letterlijk 'strijk-brandstokje'.

Er werden drie belangrijke strategieën toegepast om de taalproblemen in de literaire taal op te lossen. Ten eerste werden Turkse woorden massaal vervangen door hun Bulgaarse equivalent of door Russische woorden. Ten tweede boden letterlijke vertalingen van woorden soms uitkomst. In navolging van praktisch alle Europese talen kent het Bulgaars een letterlijke vertaling van het Engelse *skyscraper*, namelijk *nebostărgatsj* (ă uit te spreken als [uh]). Ten derde was het noodzakelijk, vooral in de dichtkunst, om nieuwe woorden te bedenken of dialectwoorden te cultiveren. Daaraan hebben grote dichters als Pentsjo Slavejkov (1866–1912) en Pejo Javorov (1878–1914) een bijzondere bijdrage geleverd. Slavejkov dicht over *bljan*, een droom die bijna nooit werkelijkheid kan worden.

De taalzuivering was nadrukkelijk gericht tegen het Grieks en vooral tegen het Turks. Woorden uit andere Europese talen werden juist verwelkomd. De nieuwe Bulgaarse elite wilde zich graag Europees voordoen. Ze reisde naar Europa en kwam terug met nieuwe woorden en begrippen. Op deze manier hebben internationale woorden afkomstig uit de grote Europese talen gemakkelijk ingang gevonden in de Bulgaarse taal. Uit het Duits werden veelal technische woorden geleend. Het gebruik van Franse woorden werd als een bewijs van beschaving beschouwd. Franse, Duitse en zelfs Nederlandse woorden kwamen ook binnen via het Russisch, dus in Russische vorm. In navolging van Russisch wordt het Bulgaarse zeemansjargon gedomineerd door Nederlandse woorden, bijvoorbeeld *trjoem*, een verbastering van ''t ruim', *sjtoerman* 'stuurman' en *sjtorm* 'storm' dat een flinke storm op zee betekent.

Niet alle West-Europese woorden zijn in de taal gebleven. Een voorbeeld van een woord dat het niet heeft gered is *tren*, een verbastering van het Franse *train*. In verhalen van rond de eeuwwisseling komt *tren* regelmatig voor. Tot de voorname Bulgaarse schrijver Ivan Vazov (1850–1921) het woord *vlak* bedacht, dat afgeleid is van een dialectgebruik van het werkwoord *vlekka* 'trekken'.

De communistische periode

Een belangrijk tijdperk in de geschiedenis van de Bulgaarse staat en daarmee de Bulgaarse taal werd ingeluid met de komst van de sovjettroepen naar Bulgarije in het najaar van 1944, en de machtsovername door de communisten. Het nieuwe tijdperk bracht radicale hervormingen met zich mee, ook in de cultuur en in de taal. Door de grote overeenkomsten tussen Bulgaars en Russisch werden Russische woorden moeiteloos in de taal opgenomen. Bovendien werd de nieuwe elite massaal in de Sovjet-Unie geschoold en spraken sommige Bulgaarse politici graag met een Russisch accent. In de eerste jaren van communistisch Bulgarije getuigde het van trouw aan de communistische ideologie om zoveel mogelijk Russische woorden te gebruiken. Toch hebben lachwekkende afkortingen zoals *profkom* 'vakbondscomite' en *partorg* 'partij-organisator', gevormd naar goed Russisch voorbeeld, een kort leven gehad in de Bulgaarse taal. Sommige afkortingen zijn wel ingeburgerd, zoals *profsăjoez* 'vak-bond', *diamat* 'dialectisch materialisme' en *politikonomija* 'politieke economie'. De laatste twee vormden verplichte vakken bij elke universitaire studie.

Sommige Russische woorden werden steevast door de officiële media en politici gebruikt, ook al klonk her en der mild protest van taalkundigen, en leerden Bulgaarse scholieren dat het hier een russisme betrof. Russismen zijn bijvoorbeeld *oeroven* 'niveau' (in plaats van het Bulgaarse *ravnisjte*) en *neoedatsja* 'tegenslag' (in plaats van het Bulgaarse *neoespeh*). Er werd gesproken van grote *dostizjenija* 'successen, prestaties' in plaats van *postizjenija*, en er kwam *oegroza* 'bedreiging' in plaats van *zaplaha* uit het Westen.

Weer andere woorden verdwenen uit de taal doordat ze naar begrippen verwezen die niet meer strookten met de socialistische realiteit. Men sprak alleen onder elkaar oudere heren en dames aan met *gospodin* 'meneer' en *gospozja* 'mevrouw' als men deze goed kende. Bulgaren werden immers geacht elkaar onder alle omstandigheden met *droegar* 'kameraad' (voor een vrouw *droegarka*) aan te spreken, zoals de Russen *tovarisjtsj* en de Oost-Duiters *Genosse* gebruikten. Een interessant voorbeeld van taalzuivering in de vorm van taalcensuur is hoe men *droegar* probeerde te omzeilen of juist overmatig te gebruiken. Artsen en ingenieurs hadden gelukkig een titel en konden elkaar aanspreken met *doktor* of *inzjener* gevolgd door de naam. Zowel op het werk als privé gebruikten mensen de achternaam als uiting van respect om elkaar aan te spreken, in plaats van de voornaam, ook al kende men elkaar goed. Niemand zou *droegar* gebruiken als dit niet strikt noodzakelijk was. Daarmee heeft *droegar* nooit de status van 'de heer' of 'meneer' gekregen. Tegen kleine kin-

deren werd gezegd dat ze dag tegen *tsjitsjo* 'oom' of *lelja* 'tante' moesten zeggen waar Nederlandse kinderen 'meneer' of 'mevrouw' zouden zeggen. De betekenis van het woord *droegar* als 'vriend, kameraad' werd hiermee volledig uitgehold. Aan de andere kant was er in de jaren tachtig een groeiende tendens om belangrijke partijfunctionarissen met *droegar* aan te duiden, zelfs in privégesprekken. De nomenklatoera had het over *droegarja* Zjivkov, de partijleider, zelfs als mensen gewoon onder elkaar praatten. Alleen 'Zjivkov' klonk bijna onbeschoft en oneerbiedig.

De socialistische realiteit ging gepaard met een groot aantal nieuwe begrippen. Er werd gesproken van *sărevnovanie* 'competitie' en niet van *konkoerentsija* 'concurrentie' tussen bedrijven die geen *firmi* 'firma's' waren, maar *predprijatija* 'ondernemingen'. Er werd niet van *demokratsjija* 'democratie' gesproken, maar van *demokratitsjeski sotsialisăm* 'democratisch socialisme'. Het land had geen parlement, maar een *nadorno săbranie* 'volksvertegenwoordiging'. Wie *aktiven borets* 'actieve strijder' was (dat wil zeggen had deelgenomen aan het communistisch verzet in het land), kreeg *narodna pensija* 'volkspensioen', dat veel hoger was dan een gewoon pensioen. De socialistische economie werd gedomineerd door *petiletki* 'vijfjarenplannen'. Op Lenins verjaardag of in het najaar als de oogst binnengehaald moest worden, werden *săbotnitsi* (een afleiding van *săbota* 'zaterdag') georganiseerd, waarbij mensen op hun vrije zaterdag moesten werken in hun fabriek of in de landbouw. De meest productieve arbeiders werden *oedarnitsi* genoemd, wat vrijwel onvertaalbaar is en zoiets als 'schok-werkers' betekent. Elke poging enige mate van efficiëntie in de trage economie in te voeren, werd geprezen als *ratsionalizatsija* 'rationalisatie'.

Een andere radicale vorm van taalzuivering onder de communisten was de hervorming van het schrift in 1945, een efficiënte manier om oudere uitgaven van boeken voorgoed naar de vergetelheid te verbannen. De beweegredenen van de communisten waren duidelijk: de Russen hadden na de revolutie ook hun schrift hervormd. Met de hervorming zijn twee letters voorgoed uit het Bulgaars verdwenen (de ѫ en de ѣ) met het argument dat de spelling democratischer, dus meer fonetisch moest worden. Ze werden, afhankelijk van hun positie in het woord, vervangen door ъ, е en я. Aan het eind van een woord verdween het harde teken ъ (zoals ook in de Russische spellinghervorming was gebeurd), en het zachte teken ь werd alleen nog maar gebruikt om de klank [j] mee aan te duiden voor een o. Zo leek alles wat voor 1944 gedrukt was verouderd.

Russismen mochten dan welkom zijn in de Bulgaarse taal, alles wat maar een beetje naar Engels verwees, werd met de grootste zorg vermeden. Bulgaarse vertalers die met Engels werkten, wrongen zich in allerlei bochten om eenvoudige woorden als *businessman*, en nog erger *businesslady*, te vertalen. Er zijn pogingen ondernomen om *computer* door *smetatsj* 'calculator' te vervangen. Studenten Engels mochten woorden als *eliminate* en *distribute* nooit letterlijk vertalen met *elimininam* en *distriboetiram*, al was dat soms functioneel in de tekst. De Slavische woorden *premahvam* en *razpredeljam* kregen altijd de voorkeur.

Bij het samenstellen van Bulgaarse woordenboeken werden de meeste woorden die naar seks en geslachtsdelen verwezen geweerd. Het ging om zeer gangbare woorden die de communisten, puriteins als ze waren, liever niet in druk wilden zien. Men wilde niet verder gaan dan *koerva* 'hoer' en *koervarin* 'vrouwenjager'. Het woord *eba* 'neuken' mocht nog wel in het kort beschreven worden als spreektaal voor 'gemeenschap hebben', maar de vele vloeken die daarvan afgeleid zijn, werden nooit in een standaardwoordenboek opgenomen. Sommige van deze woorden, die elke Bulgaar zeer vertrouwd in de oren klinken, zijn waarschijnlijk nog steeds in geen enkel woordenboek te vinden.

Bij andere woorden kwam een ideologische betekenis op de eerste plaats. Lange tijd werd in het standaardwoordenboek van de Bulgaarse taal het woord *aktsija* 'actie, aandeel' omschreven in de eerste plaats als 'een heldhaftige aanval van een leger- of partizanen-

eenheid' en pas daarna als 'waardepapier'. Feit was dat het begrip 'aandeel' meer dan vijftig jaar geen rol speelde in de Bulgaarstalige cultuur. Woorden als *boerzjoazen* 'bourgeois, burgerlijk' en *kapitalistitsjeski* 'kapitalistisch' verwezen niet meer naar historische begrippen, maar kregen een sterke connotatie van 'vijandig', 'verdorven', 'decadent'.

Na de val van de Muur

Met de val van de Berlijnse Muur is een nieuw tijdperk ingeluid waarin in de geschreven taal alles mag. Vrijheid van meningsuiting wordt tegenwoordig vooral gezien als het opheffen van restricties en normen en het overspoelen van de pers met spreektaal en dialect. Men schrijft tegenwoordig precies zoals men op straat praat. De achterliggende gedachte is dat dit een sensationeel effect op de lezer heeft. Engelse woorden worden warm onthaald, en oude Turkse leenwoorden zijn aan een revival begonnen. Nieuwe begrippen vragen om nieuwe woorden. Het Bulgaars kent geen neutrale woorden voor 'zakendoen' of 'zakenman'. *Afera* van het Franse *affaire* en *gesjefta* van het Duitse *Geschäft* worden wel eens gebruikt, maar hebben beide een connotatie van duistere zaken. Tegenwoordig wil iedereen zich graag voordoen als *biznesmen* of wordt men uitgemaakt voor *biznesmentsje* 'zakenmannetje'.

Alle oude Turkse woorden, die niet meer in de schrijftaal voorkwamen maar die nog springlevend blijken te zijn in de spreektaal, zijn weer volop in gebruik. Turkse woorden behoren tot het lage register en hebben meestal een expressieve en komische functie. *Polozjenie* is een neutraal Bulgaars woord voor 'situatie, lot', het Turkse *hal* betekent 'rampzalige situatie'. *Tărgovija* is gewoon 'handel', *alăsj-verisj* is handel op een kleine schaal met veel scharrelen. *Gloepak* is een dwaas, het Turkse *balama* is een grote dwaas. *Zatvor* is 'gevangenis', *pandiz* is 'nor'. *Oetsjitel* is 'leraar, docent', *daskal* is het scholierenwoord. *Săsed* is neutraal voor 'buurman', maar in de spreektaal gebruikt men *komsjija* (van het Turkse woord *komsjoe*, met een Slavisch achtervoegsel). *Ponjatie* is 'begrip, idee', als je ergens geen *habèr* van hebt, dan heb je er geen flauw idee van.

Soms worden een Turks en een Engelse woord naast elkaar gebruikt. *Saraf* is een oud woord voor handelaar in waardepapieren of geld. *Tsjendzjadzjija* is afgeleid van het Engelse *change* en is voorzien van een Turks achtervoegsel dat zeer productief is in het Bulgaars. Beide worden door elkaar gebruikt voor iemand die een geldwisselkantoor heeft.

Veel Engelse woorden worden te pas en te onpas gebruikt. Engelse woorden en namen zijn in verschillende stadia van aanpassing te zien. In advertenties en krantenartikelen en op naamborden worden logo's en namen van bedrijven zelfs vaak in het Latijnse alfabet geschreven. Niettemin moest Philips enige tijd geleden zijn motto 'Let's make things better' ook in het Bulgaars vertalen.

Advertenties van computerapparatuur en computertechnologie zijn zelfs voor 30 à 40 procent in de Engelse taal geschreven. Stukken Engelse tekst worden moeiteloos tussen de Bulgaarse woorden gezet. Bijvoorbeeld '...поддържат plug-and-play на Microsoft' ('poddărzjat ("ondersteunen") plug-and-play na ("van") Microsoft'). De combinatie van cyrillisch en Latijns schrift is kennelijk niet meer vreemd. Waarschijnlijk is de achterliggende gedachte dat mensen die met computers werken, Engels goed beheersen.

Veel Engelse woorden, zoals *skinhed* 'skinhead' en *fen* 'fan', zijn inmiddels volledig ingeburgerd en worden in het cyrillisch geschreven. Deze woorden kunnen zowel de regels van de Engelse als van de Bulgaarse grammatica volgen. Naast elkaar worden de meervoudsvormen *fens* en *fenove* gebruikt. Naarmate een woord verder ingeburgerd is, volgt het moeiteloos de Bulgaarse grammatica. Van *fen* is met een Bulgaarse uitgang *fenka* 'vrouwelijke fan' afgeleid, met de meervoudsvorm *fenki* 'vrouwelijke fans'. Zelfs het zeer on-Bulgaarse woord *pleiof* 'play-off' krijgt een Bulgaarse meervoudsuitgang: *pleiof-ove* 'play-offs'. Ook

combinaties van een Engels en een Bulgaars woord zijn mogelijk. Bijvoorbeeld: *rok-izjava* 'rock-optreden' of *djaz-stsena* 'jazz-scene'. Er komen zelfs combinaties van het Latijnse en cyrillische schrift voor, zoals *web-документ* (*web-dokoement*), waarbij *web* in het Latijnse alfabet is geschreven en *dokoement* 'document' in het cyrillische.

Er zijn geen regels voor het schrijven van Engelse woorden in het cyrillische alfabet. Vroeger werd zoveel mogelijk translitteratie gebruikt (waarbij een woord letter voor letter werd omgezet van het Latijnse naar het cyrillische schrift) met de bedoeling het achterhalen van de naam of het woord in de oorspronkelijke taal te vergemakkelijken. Tegenwoordig wordt dikwijls fonetische transcriptie toegepast, waarbij de klanken en niet de letters in het cyrillische alfabet worden weergegeven. Naast elkaar komen *draiver* (translitteratie van *driver*) en *draivăr* (fonetische transcriptie) voor. De Engelse naam *Theodore* is eens in een boek geschreven als *Tiădăr*, wat zowel lelijk als onuitspreekbaar is. Het nadeel van fonetische transcriptie is dat vooral eigennamen bijna onleesbaar zijn in het Bulgaars en een vreemde indruk maken.

Een interessant geval is het toenemende gebruik van Russische woorden. Direct na de omwentelingen, in de periode tussen 1989 en 1993, werden russismen vermeden. Vrijwel niemand wilde met de oude macht geassocieerd worden. Nu het politieke klimaat toleranter is geworden, is het weer mogelijk om Russische woorden te gebruiken, vaak met een sarcastische ondertoon en uitsluitend ter aanduiding van zaken die met Rusland te maken hebben. Politici willen niet in *zadoenajskaja goebernija* 'de provincie aan de andere kant van de Donau' wonen. In krantenkoppen worden soms hele zinsdelen in het Russisch geschreven. Bijvoorbeeld *tsjto delatj bratoesjki* 'wat te doen, broeders', een verwijzing naar het boek *Tsjto delatj* (Wat te doen, 1863) van de Russische auteur Tsjernysjevski. Het Russische *poetsj* en het Bulgaarse *prevrat*, beide 'putsch', worden naast elkaar gebruikt, net zoals *datsja* en *vila* 'buitenhuis'. Het Bulgaarse woord *preoestrojstvo* heeft het inmiddels verloren van het Russische *perestrojka*. Bijzonder komisch klinken nieuwe formaties naar een oud model, zoals *gensek* 'generaal-secretaris', *tri-stranka* 'driepartijenoverleg', *med-sestra* 'verpleegster'.

Soldaten (*vojnitsi* in het Bulgaars) heten *soldati* als ze uit Rusland komen en *askeri* (Turks voor soldaten) als ze uit Turkije komen. Door de combinatie van woorden uit verschillende talen zijn komische zinnen te vinden zoals: 'Hij bekommert zich om de *hal* (Turks voor 'situatie') van het *elektorat* (van het Engelse *electorate*).'

Uit onderzoeken van taalkundigen blijkt dat jonge mensen geen moeite hebben met de vele vreemde woorden, vooral uit het Engels, en deze actief gebruiken. Hoogopgeleide mensen zijn zich bewust van de oorsprong van vreemde woorden en gebruiken ze selectief. Laagopgeleide ouderen hebben er meer moeite mee en gebruiken ze in mindere mate.

In de heersende chaos waarin iedereen vrij is te schrijven zoals hij wil, zijn er voorzichtige stemmen die waarschuwen tegen het klakkeloos overnemen van vreemde woorden. Er is echter voorlopig geen instantie die zich er druk over maakt wat wel en wat niet toegestaan moet worden. Het Instituut voor de Bulgaarse taal van de Bulgaarse Academie van Wetenschappen is zijn rol als bewaker van de taal kwijt. Voorschriften voor taalgebruik is wel het laatste waar schrijvers en journalisten – de mensen die bij uitstek geacht worden zich om de taal te bekommeren – zich in deze nieuwe tijd van nieuwe mogelijkheden mee willen bezighouden. De tijd zal leren wat er in de Bulgaarse taal blijft voortbestaan en wat er van tijdelijke aard is.

Slavische talen

Russisch: leencontacten, het sovjetintermezzo, Russisch nu

Rieks Smeets

Inleiding

Het Russisch is niet zomaar een taal; het is de grootste taal van Europa en het is een taal met een grote literatuur. Het is ook een taal die buiten Rusland de laatste tien, vijftien jaar veel terrein verloren heeft. Dat is des te pijnlijker omdat Russen over het algemeen verknocht zijn aan hun taal en literatuur.

Decennialang heeft de sovjetbevolking te horen gekregen dat de socialistische volkeren moreel, en ook wat betreft opleiding en beoefening van wetenschap, kunst en sport op een eenzaam hoog niveau stonden. De creatie van de sovjetmens werd dan wel niet voltooid, en was ook niet algemeen gewenst, toch is er een superioriteitsgevoel blijven hangen dat momenteel wel erg weinig steun vindt in de werkelijkheid. Aangezien het Russische volk binnen het gezin van sovjetvolkeren de grote broer was, en zich het meest ontwikkeld wist, is de teloorgang van de positie van een mondiaal leidend volk hard aangekomen.

Het nieuwe Rusland zoekt sinds 1993 zijn ideologische onderbouwing steeds meer in patriottisme en nationalisme. Verongelijktheid heeft die keuze mede bepaald. Verongelijktheid is er omdat het materieel en politiek onwaarschijnlijk slecht gaat. Verongelijktheid is er ook omdat Russen met terugwerkende kracht een koloniale houding ten opzichte van hun minderheden voor de voeten geworpen krijgen, en daar begrijpen ze weinig van. Rusland gaat nogal selectief met de erfenis van de Sovjet-Unie om.

Het Russisch heeft in de loop van zijn duizendjarige geschiedenis veel materiaal uit andere talen overgenomen en er is daartegen maar weinig verzet geweest. Leenwoorden worden doorgaans snel aangepast, wat gemakkelijk gaat omdat het Russisch leenwoorden uit talen met een ander schrift naar het cyrillisch omzet. De eerste sectie van deze schets loopt de geschiedenis van de lexicale ontleningen van het Russisch in vogelvlucht langs.

Vóór de Russische Revolutie werd het Russisch maar mondjesmaat gestuurd van bovenaf. De Russische standaardtaal is in sterke mate gevormd en geüniformeerd in polemieken tussen historici, bellettristen en publicisten, die in hun eigen geschriften de toon zetten voor de literaire taal. Het moderne Standaardrussisch kwam laat en in korte tijd tot stand, in feite tussen 1720 en 1850. De grootste namen hierbij zijn die van de veelzijdige wetenschapper Lomonosov[1] (1711–1765), van de historicus Karamzin (1766–1826) en van de schrijver Poesjkin (1799–1837). Tot laat in de negentiende eeuw beleefde Rusland vervolgens een literaire en publicistische explosie zonder weerga.

De sovjetisering heeft diep in de Russische maatschappij ingegrepen. Gedurende de sovjetperiode heeft de Partij geprobeerd de maatschappij onder haar volledige controle te brengen en te werken aan de schepping van een nieuwe mens. Dat ging in golven, dat ging weinig consequent, en voorzover er sprake was van revolutionair elan in maatschappij, cultuur en kunst, was dat tegen het begin van de jaren dertig al wel gesmoord. De sovjetbeïnvloeding van taalgebruik en naamgeving, van talige etiquette en van de inhoud van de kunsten, en de sturing van de plaats van het Russisch in de sovjetmaatschappij komen aan bod in het centrale deel van deze bijdrage. Het laatste deel is gewijd aan talige zaken in het nieuwe Rusland.

Contacten en leenwoorden

Het Russisch is de eerste taal van meer dan 85 procent van de ongeveer 147 miljoen inwoners van Rusland, en van een diaspora van ongeveer 25 miljoen etnische Russen die voornamelijk in staten leven die tot 1991 Unierepublieken van de Sovjet-Unie waren. Het Russisch wordt al eeuwenlang gesproken in een buitengewoon veeltalige context. In het tsaristische rijk was Russisch de officiële taal, en in de Sovjet-Unie was het Russisch de taal van inter-etnische communicatie. Omdat Russen zelf niet dan bij uitzondering de talen van de minderheden spraken, en omdat de Russische norm gevormd en gekoesterd werd in het Russische hartland, is het Russisch in de recente eeuwen relatief weinig beïnvloed door de minderheidstalen binnen de grenzen van het eigen rijk. Omgekeerd werden de minderheidstalen van tsaristisch Rusland en de Sovjet-Unie wel sterk beïnvloed door het Russisch, iets wat door de overheid bewust werd nagestreefd vanaf de vroege jaren dertig van de twintigste eeuw (zie 'Het Rusland van de honderd talen' in deze bundel).

Oudoostslavisch

Het Russisch vormt samen met het Oekraïens en het Wit-Russisch de groep van de Oostslavische talen. Die drie talen staan dicht bij elkaar en in de tijd van het eerste Oostslavische Rijk, dat Roes' heette en Kiev als hoofdstad had, was het Oostslavisch nog homogeen. Pas in de dertiende eeuw wordt het mogelijk te differentiëren tussen de latere drie talen.

Nadat de Kievse elite onder vorst Vladimir in 988–989 het christendom had aangenomen, kwam de literatuur van Kiev-Rusland langzaam op gang. Aanvankelijk werd er geschreven in het Oudkerkslavisch, een schrijftaal die toen in de zuidelijke Balkan in gebruik was en waarin vooral religieuze geschriften opgetekend werden.

Het Oudkerkslavisch, dat ook wel Oudbulgaars wordt genoemd, was een vorm van Zuidslavisch. Dat was niet echt een andere taal, want het Slavisch van die tijd was, ook al strekte het zich over een reusachtig gebied uit, nog zo homogeen dat alle Slaven elkaar konden verstaan. In de Oudrussische periode werd de geschreven taal steeds Oostslavischer, maar het heeft eeuwen gekost, tot rond 1800, voor de algemene literaire taal zich totaal bevrijd had van de symbiose met het Oudkerkslavisch. De taal die in de orthodoxe Kerk gebezigd wordt, draagt nog steeds sporen van zijn Zuidslavische voorgeschiedenis. En er zijn veel Russische woorden waarvan de vorm verraadt dat ze niet rechtstreeks op het Protoslavisch teruggaan, maar via een Zuidslavische omweg binnengekomen zijn. Er zijn nogal wat paren van woorden die op hetzelfde Protoslavische woord teruggaan en waarvan het ene woord (a) via het Zuidslavisch het Russisch is binnengekomen, en het andere (b) die omweg niet gemaakt heeft: (a) *glava* 'hoofdstuk, leider, hoofd', (b) *golova* 'hoofd'; (a) *strana* 'land', (b) *storona* '(zij)kant, zijde, partij (in conflict)'; (a) *-grad* 'stad' als in *Volgograd*, (b) *gorod* 'stad'.

Leencontacten in de regio

Behalve door het Oudkerkslavisch is het Oudrussische lexicon ook verrijkt door het Grieks van Byzantium, door Turkse talen die in de zuidelijke steppes en langs de Wolga werden gesproken, door Finoegrische talen en door Germaanse talen in het noorden en noordwesten.

Een paar voorbeelden van ontlening aan of via oude vormen van Germaans: Russisch *knjaz'* 'vorst' komt wellicht uit Oudgermaans *kuningaz* 'koning' en Russisch *tsar'* 'tsaar' (Oudrussisch *tsesar'*) is ontleend aan vroeg-Germaans *kaisar*, dat zelf teruggaat op Latijn *caesar*. Russisch *korol'* 'koning' vindt zijn oorsprong in de naam van Karel de Grote, die een Germaans dialect sprak. Voor Russisch *chleb* 'brood' lijkt Gotisch *hlaifs* een goede bron. Na een Gotische invasie in de derde en vierde eeuw was er een Westgotisch Rijk ontstaan ten

oosten van de Donau en een Oostgotisch Rijk ten noorden van de Krim. Pas in de achttiende eeuw is het Germaans totaal van de Krim verdwenen.

Finoegrische taalresten komen voor in plaatsnamen en geoniemen in het hele noorden van Rusland: namen als *Neva, Ladoga, Volga* en *Moskva* zijn daar voorbeelden van. Ook *toendra* is van Finoegrische oorsprong. Voorbeelden van ontleningen aan het Grieks zijn *oeksoes* 'azijn' en *skam'ja* 'bankje'.

Het oude Roes', zoals het Oostslavische Rijk van Kiev heette, vond zijn oorsprong in een beheersstructuur voor een noord-zuidhandelsroute, die de Baltische Zee met onder meer Byzantium verbond en die aanvankelijk beheerst werd door een Scandinavische elite. De eerste vorsten van Kiev droegen Scandinavische namen als *Rjoerik* en *Oleg* en het lijkt wel zeker dat de naam Roes' te maken heeft met Fins *Ruotsi,* dat 'Zweden' betekende.

Tussen de dertiende en zestiende eeuw heeft het Russisch veel invloed ondergaan van Turkse talen: de Mongoolse hordes, die ook een groot deel van het Russische gebied bezetten, bestonden voornamelijk uit sprekers van Turkse talen. Ook de opvolgerstaten van de Mongoolse Gouden Horde, de kanaten van de Krim, van Kazan en van Astrachan waren in de eerste plaats Turkstalig. De geschiedenis van het noorden van het huidige Russischsprekende Rusland is er een van langzame talige en religieuze assimilatie van groepen die van huis uit vooral Finoegrische talen spraken.

In het omvangrijke woordenboek van turkismen van Sjipova uit 1976 komen een kleine tweeduizend Russische woorden voor die zeker of waarschijnlijk uit Turkse talen afkomstig zijn; daaronder zijn heel gebruikelijke woorden als: *tovar* 'waar', *tovarisjtsj* 'kameraad', *kolbasa* 'worst', *karandasj* 'potlood', *kotsjerga* 'pook', *visjnja* 'kers', *tsjaban* 'herder' en *paj* '(aan)deel'.

Ontleningen aan West-Europese talen

Na de Turkse tijd werden de contacten met West-Europa steeds intensiever; eerst liepen ze via Polen. Dat leidde tot leenwoorden uit en via het Pools: *koechnja* 'keuken', *basjnja* 'toren', *vazjnyj* 'belangrijk' en *moezyka* 'muziek', *provintsija* 'provincie' en *poet'* 'dichter' zijn daar voorbeelden van. Met de directe gerichtheid op West-Europa die door Peter de Grote (1672–1725) heel persoonlijk bevorderd werd, kwam een grote stroom van nieuwe leenwoorden op gang, waarbij maritieme termen veelal aan het Nederlands werden ontleend. In *boesjprit, sjljoez, kil'vater* en *fok* zijn *boegspriet, sluis, kielwater* en *fok* nog wel te herkennen. Ook *apel'sin* 'sinaasappel' en *kofe* 'koffie' zijn aan het Nederlands ontleend.

In en na Peters tijd kwam met de ontwikkeling van nieuwe gebieden van techniek en wetenschap veel technisch en wetenschappelijk jargon het Russisch binnen. Er zijn toen ook veel woorden en uitdrukkingen uit West-Europese talen letterlijk – vaak morfeem voor morfeem – vertaald. *Een storm in een glas water* is ook in het Russisch een storm in een glas water en *ot vsego serdtsa* betekent ook letterlijk 'van ganser harte'. Op het grote aantal leenwoorden kwam een reactie en een deel is naderhand vervangen door Russische woorden.

In de tweede helft van de achttiende eeuw stond de Russische woordenschat zo sterk onder invloed van het Frans dat gesproken werd van 'gallomanie'. De auteurs die zich in die periode inzetten voor een standaardisering van het Russisch, hebben voor een tegenwicht gezorgd door het lexicon van het geschreven Russisch flink uit te breiden met woorden uit de spreektaal. Uiteindelijk kwam een algemeen geaccepteerde synthese tot stand van woorden die uit verschillende stijlen van het Russisch afkomstig waren, en van ontleend materiaal.

Ook na de standaardisering van rond 1800 bleef het Russisch gemakkelijk leenwoorden opnemen; in de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen Engelse woorden aan een

opmars – vergelijk *miting, bojkot, tsjempion* van *meeting, boycot* en *champion* – die ook in de sovjettijd nooit totaal tot stand is gekomen.

Er is ook na de gallomane tijd wel eens verzet geweest tegen leenwoorden, maar dat ging om kort lopende bewegingen of eenpersoonsacties. Zo leidde het verhoogde nationalisme ten tijde van de Tweede Wereldoorlog tot lexicale zuivering op beperkte schaal en het afremmen van de opname van nieuwe leenwoorden. Aan het einde van de jaren veertig en in het begin van de jaren vijftig heerste er – in de context van de Koude Oorlog – een regelrechte xenofobie, die in het officiële jargon van die tijd onder andere als 'de strijd tegen het kosmopolitisme' opdook. In die tijd werd verordonneerd dat *frantsoezskie boelki* 'Franse broodjes' in het vervolg *gorodskie boelki* 'stadse broodjes' dienden te heten en de *amerikanskij orech* 'de Amerikaanse noot' werd toen omgedoopt in de *joezjnyj orech* 'de zuidelijke noot'.

De amateurtaalkundige Josif Stalin (1879–1953), die in 1950 verschillende artikelen over taalkunde heeft gepubliceerd in de *Pravda*, heeft zich ooit – naar het schijnt – verzet tegen het woord *kiper*, dat 'doelman' betekende. Klopt het verhaal, dan had hij succes: *kiper* werd definitief vervangen door *vratar'*, wat een archaïsch woord voor 'portier' was. Kort na Stalins dood in 1953 luwde ook de strijd tegen het kosmopolitisme.

De sovjettaalpolitiek heeft zich nooit verzet tegen ontleningen uit andere, grote Europese talen die thuishoren in gespecialiseerde jargons, en die hun oorsprong hebben in het Latijn of Grieks. Het overnemen van dergelijke woorden, die 'internationalismen' genoemd werden, was progressief. Het met boerengeweld uit eigen taalmateriaal woorden willen boetseren voor begrippen als 'televisie', 'radio' of 'muziek' werd als conservatief en eng-chauvinistisch gezien, zeker als dat stond te gebeuren in minderheidstalen van de Sovjet-Unie.

Woordbeeld

Het Russisch heeft tot op de dag van vandaag weinig moeite met het opnemen van leenwoorden. Het Russisch heeft het hierbij gemakkelijker dan het Nederlands. Het Nederlands heeft vooral te maken met woorden die afkomstig zijn uit talen die ook een Latijns alfabet hebben. We ontlenen met die woorden meestal ook heel letterlijk hun spelling. Ook als ontleende woorden in hun uitspraak vernederlandsen, blijven ze vaak hun afwijkend woordbeeld houden: we zeggen [swieter] of [swetter], maar we schrijven *sweater*.[2]

Bij het Russisch liggen de zaken stevig anders: het Russisch heeft de laatste eeuwen de meeste woorden ontleend aan talen met een Latijns, dus een flink afwijkend schrift. Daarbij zijn de leenwoorden altijd omgezet in het Russische schrift, en dat levert vaak een relatief vertrouwd woordbeeld op, vooral omdat niet letter voor letter getranslittereerd wordt, maar meestal de uitspraak die het woord in Russische mond heeft als leidraad wordt genomen. Woord als *dizajn* en *kombajn*, of als *sjezlong* en *sjedevr* zijn voor een Rus die zijn talen niet kent, minder afschrikwekkend dan *design* en *combine* of *chaise-longue* en *chef-d'oeuvre* voor een dito Nederlander. Bovendien, meestal mogen leenwoorden vrij snel meedoen met naamvalsverbuiging of werkwoordsvervoeging, uitzonderingen als bijvoorbeeld *press-pap'e* 'presse-papier', *taksi* 'taxi' en *zjoeri* 'jury' daargelaten.

Sovjet-Rusland

Toen Vladimir Lenin (1870–1924) met zijn bolsjewieken in 1917 de macht greep, had hij zich daar lange jaren op voorbereid. Hij was gekant tegen de bestuursvorm, de ideologie van en de eigendomsverhoudingen in het autocratische Rusland. Hij had een vorm van marxisme gesmeed die toegesneden was op de Russische situatie, waarin nog zeker niet van een volledige kapitalistische maatschappij sprake was. Ook had Lenin al veel denkwerk ver-

richt over minderheden- en taalpolitiek. Er moest veel veranderen, en dat gebeurde ook, zij het in etappes, en zij het niet altijd even rechtlijnig, of zachtzinnig. Veel maatregelen waren gericht op het scheppen van de klasseloze, nieuwe mens, die vrij zou zijn van bijgeloof en andere overblijfselen van het kapitalisme, en op het moderniseren en industrialiseren van de maatschappij. De sovjetisering van Rusland werd direct na de Oktoberrevolutie gezien als een eerste stap op weg naar een wereldwijde hervorming, die uiteindelijk zou leiden tot een homogeen klasseloos mensenras, dat bovendien over de hele wereld nog maar één taal zou spreken.

Religie

Lenin bracht met zich een nieuwe, wetenschappelijke – zo vond hij – wereldbeschouwing; religie stond voor hem gelijk aan bijgeloof, en was een product van sociale onderdrukking. Ook al moest volgens zijn theorie binnen een communistische maatschappij godsdienst wel vanzelf verdwijnen, toch werd religie zwaar onder vuur genomen.

De orthodoxie, die onder Peter de Grote onder staatscontrole was gebracht, werd het eerst aangepakt, heel zwaar vanaf 1923. Daarbij werd op uitgebreide schaal, en op instigatie van Lenin zelf, de willekeur van de Rode Terreur toegepast om het verzet te breken. Tot aan het einde van de sovjetperiode zou er op de universiteiten een vak 'wetenschappelijk atheïsme' blijven bestaan en atheïstische agitatoren bleven vanaf midden jaren twintig tot in de jaren tachtig hun werk doen.

Ten tijde van de Russische Revolutie leefde nog ongeveer 80 procent van de Russen op het platteland, waar de cycli van het familie- en het gemeenschapsleven verliepen volgens een orde die beheerst werd door de orthodoxe Kerk: de Kerk verrichtte de rituelen bij geboorte, huwelijk en overlijden, de vaste feestdagen waren kerkelijke feestdagen, en priesters, kerken en kloosters waren alomtegenwoordig. Bij de modernisering van het land en de vorming van de nieuwe mens was de orthodoxe Kerk een logisch eerste doel. Met haar hiërarchische structuur, haar vele bezittingen en haar grote invloed op de mensen was ze een geduchte concurrent voor een atheïstische eenzuilstaat in oprichting, die het leven – inclusief het gedachteleven – van haar burgers totaal wenste te bepalen.

Kalender

Een verandering die tot aanpassing aan een West-Europese norm leidde en die zijn steentje bijdroeg aan de marginalisering van de orthodoxie, was de modernisering van de kalender. Aanvankelijk werkte Europa met de juliaanse kalender. Omdat die kalender niet verfijnd genoeg was, ging hij uit de pas lopen met verschijnselen aan de hemel. Een groot deel van Europa was daarom in 1582 overgegaan op de zogenoemde gregoriaanse kalender, die ruwweg per eeuw één dag minder heeft dan de juliaanse. Engeland en de Verenigde Staten deden pas in 1752 mee, en Rusland pas in februari 1918. De Russische Kerk hield het bij de oude kalender, en viert nog steeds Kerstmis op 7 januari.

De kalender werd ook op andere wijze veranderd: de religieuze feestdagen die de oude kalender hadden beheerst, verdwenen en werden vrij snel vervangen door verplichte, wereldse feestdagen, zoals 1 Mei, de verjaardag van de Oktoberrevolutie (op 7 november), nieuwjaar, Internationale Vrouwendag, de Dag van de Constitutie en zo nog het een en ander. Die dagen werden in alle Unierepublieken ingevoerd, ook bij volkeren met islamitisch, boeddhistisch of sjamanistisch gedachtegoed, want de sovjetautoriteiten wilden ook hun godsdiensten vervangen door marxistisch-leninistisch ideologisch materiaal. De andere godsdiensten werden later dan de orthodoxie aangepakt, en aanvankelijk ook minder hevig. Dat had zijn redenen. De orthodoxie was sterk met het oude regime verbonden en ook was er bij de orthodoxe Kerk veel geld te halen. Bovendien zou een totale overval op

godsdiensten die ook gepraktiseerd werden in landen waar de Sovjet-Unie invloed probeerde te verwerven, of in gebieden waar Moskou de anti-koloniale strijd steunde, slechte anti-propaganda hebben opgeleverd.

Voornamen

Eveneens tegen de Kerk gericht was het loslaten van de oude regeling op het gebied van voornamen. Orthodoxe Russen mochten voor 1918 hun kinderen alleen een voornaam geven die voorkwam op de lijst van heiligen. Die lijst, die aan iedere dag wel een paar heiligen toewees, telde meer dan duizend voornamen voor mannen en beduidend minder voor vrouwen. Slechts een deel van beide groepen van namen werd intensief gebruikt. Kort na de Revolutie mochten kinderen alleen nog bij de *Zags*, de nieuw ingerichte burgerlijke stand worden aangegeven, en had de Kerk ook hier geen functie meer. Voor de Revolutie werd de godsdienst van de inwoners van Rusland geregistreerd; na 1917 gebeurde dat niet meer, maar werd wel weer de etnische achtergrond van de burgers officieel vastgelegd.

Het was de gewoonte een kind te vernoemen naar een heilige wiens dag niet al te ver af lag van de geboortedag van het kind; vaak was dat de achtste dag na de geboorte. Sommige namen waren wat dorpser, andere wat stadser, en weer andere namen van de lijst werden als joods gezien, of werden vrijwel alleen gebruikt voor kloosterlingen. Namen als *Aleksandr*, *Ivan*, *Pjotr* en *Nikolaj*, en voor vrouwen *Marija* en *Ol'ga* waren neutraal, terwijl namen als *Agafon*, *Sofran* en *Fedoel* het equivalent waren van zoiets als Kloris bij ons.

Na het loslaten van de beperkingen op voornamen kwamen Slavische namen in gebruik die niet op de heiligenlijst hadden gestaan, als *Zlata, Lada, Svjatoslav, Roeslan, Roeslana* en *Svetlana*. Daarnaast kwamen er ontleende namen: *Klara, Zjanna, Ada, Al'bert, Robert* en *Artoer*. Ten slotte kwam er ook een vloed aan namen die voortsproten uit revolutionair enthousiasme. Daarbij horen juweeltjes als *Vladilen*, kort voor Vladimir Lenin, *Ninel'*, de omkering van Lenin, *Karm* (van *Krasnaja Armija* 'Rode Leger'), *Kim* (*Kommoenistitsjeskij Internatsional Molodjozji* 'Communistische jeugdinternationale'), *Revdit* (*Revoljoetsionnoje ditja* 'revolutionair kind'), maar ook *Avangard, Barrikada, Traktor, Traktorina, Elektrifikatsija* en *Ideja*. Ook de achternamen van populaire historische figuren kwamen voor als voornaam: *Vellington, Marks, Engel's*. De revolutionaire, en ook de buitenlandse namen liepen al weer snel in populariteit terug. Wat bleef was de ontkoppeling van naamgeving en orthodoxie.

Aanspreken

In het oude Rusland bestond een stelsel van veertien ambtelijke rangen; bij die rangen, die ingevoerd waren door Peter de Grote, hoorden specifieke aanspreektitels in de trant van 'Uwe voortreffelijkheid' en 'Uwe edelheid'. Personen van stand die niet in enige rang vielen, werden met *gospodin* 'meneer' of *gospozja* 'mevrouw' aangesproken. Het rangenstelsel werd door de bolsjewistische machthebbers per decreet afgeschaft; 'meneer' en 'mevrouw' raakten vanzelf buiten gebruik. Tot in de jaren dertig waren *grazjdanin* 'burger' en *grazjdanka* 'burgeres', vertalingen van Frans *citoyen* en *citoyenne*, de correcte, gebruikelijke aanspreektermen. In de jaren dertig werd *tovarisjtsj* 'kameraad' de algemene aanspreektitel van iedereen voor iedereen. Het gebruik van *gospodin* en *gospozja* bleef in gebruik voor buitenlanders. Voor sovjetburgers konden deze woorden eigenlijk alleen nog maar in ironische zin gehanteerd worden.

Al voor de Revolutie werd er bezwaar gemaakt tegen het asymmetrisch gebruik van *ty* 'jij' en *vy* 'u, jullie', waarbij een meerdere *ty* zei tegen een ondergeschikte en die ondergeschikte had te antwoorden met *vy*. Direct na de Revolutie kwam er alweer een decreet waarbij dit asymmetrische gebruik in hiërarchische structuren als het leger en bedrijven

verboden werd. Dit decreet is nooit totaal opgevolgd, wat deels hieraan toe te schrijven is dat op het Russische platteland het gebruik van *vy* om één persoon aan te spreken niet overal bekend was.

Plaatsnamen

Met grote voortvarendheid werden in de eerste decennia van de sovjetperiode steden vernoemd naar de vaders van het marxisme, naar helden van de Revolutie en bentgenoten van Stalin, terwijl ontelbare kleinere plaatsen namen kregen die verwezen naar gebeurtenissen of symbolen die te maken hadden met de Revolutie en de overwinning van het bolsjewisme. *Marks, Engel's, Leningrad, Stalingrad, Kaliningrad, Froenze, Ordzjonikidze, Sverdlovsk, Kirov* en *Koejbysjev* zijn lang niet alle steden die vernoemd zijn naar helden van de Revolutie. Tientallen dorpen en stadjes zijn naar de Eerste Mei genoemd, en vele tientallen andere plaatsen heten naar de revolutiemaand *Oktjabr'*, of *Oktjabrskoje*, of *Oktjabrskij*. Ook 'Rood' deed het goed; er zijn plaatsen die eenvoudigweg *Krasnoje* 'rood' heten, maar er zijn er ook die naar het Rode Leger, de Rode Vlag, de Rode Oktober of de Rode Mei zijn genoemd. Dorpen die al te duidelijk naar christelijke heiligen genoemd waren, moesten hun naam inleveren.

Spellingwijziging

Bij het streven van Lenin en zijn medestanders de bevolking geforceerd aan een hoger opleidingspeil te helpen, paste het een voorstel voor spellingvereenvoudiging waar al meer dan tien jaar over was gesteggeld, snel door te drukken. Even is met de gedachte gespeeld ook het Russisch een Latijns alfabet te geven. De achterliggende idee was dat het na de wereldrevolutie gemakkelijker zou zijn om vanuit talen die met een en hetzelfde systeem geschreven werden te streven naar de uiteindelijke wereldtaal, die zeker niet per se Russisch hoefde te zijn.

Het Russische alfabet was overgenomen van het Oudkerkslavisch en was voor het eerst ingrijpend gewijzigd en gestandaardiseerd onder Peter de Grote: in 1708–1710 werd het zogeheten Burgerlijke Alfabet ingevoerd, waar de orthodoxe kerk zich toen van distantieerde. Veel zaken bleven echter ongeregeld en pas in 1885 kwam er een officiële orthografie uit. Begin twintigste eeuw togen spellingcommissies aan het werk, die onder meer met voorstellen kwamen om overbodige letters (zoiets als onze *c*, *x* en *q*) af te schaffen. Pers en schrijvers reageerden uiteraard behoudend, maar vooral onderwijzers juichten de voorstellen toe. Nadat in de zomer van 1917 schoorvoetend op scholen begonnen was met de nieuwe spelling, decreteerde Loenatsjarskij, de volkscommissaris voor Verlichting, al op 23 december 1917 dat de nieuwe spelling, zij het met minieme wijzigingen, algemeen gebruikt diende te worden.

Er verdwenen drie tekens die klanken aangaven die ook al door andere, gebruikelijkere tekens aangegeven werden. Dat waren de *jat'* (ѣ), een fraai teken dat straffeloos door het toch al bestaande *e*-teken vervangen kon worden, de *theta*, in het Russisch *fita* genaamd (Ѳ), een teken dat altijd als f werd gerealiseerd en dus door het ook al aanwezige *f*-teken vervangen werd. Ook waren er in de oude spelling twee verschillende tekens voor de [ie]-klank. Het teken dat op onze *i* leek, werd afgeschaft. Ziet u desondanks een Oostslavische tekst met dergelijke *i*'tjes, dan zit u waarschijnlijk naar een stukje Oekraïens te kijken. Ook het zogenaamde harde teken (ъ), dat aangaf dat een voorafgaande medeklinker niet zacht was, kon vrijwel altijd straffeloos worden afgeschaft omdat het Russsich zijn zogenoemd zachte medeklinkers (die klinken als medeklinkers gevolgd door een j'tje) heel expliciet aangeeft. Het woord voor 'god', *bog*, mocht niet meer met een hoofdletter geschreven worden. Pas in 1956 kwam het eerste Russische equivalent van ons Groene Boekje uit.

Het zal duidelijk zijn dat de Russische Kerk niet voor die wijzigingen was en nog graag bij gelegenheid wat oude spellingen gebruikt. Russen die vanwege de Revolutie geëmigreerd zijn, hebben nog geruime tijd aan de oude spelling vastgehouden, en zij waren het ongetwijfeld die de Duitse bezetters van Russische gebieden in de Tweede Wereldoorlog hebben ingefluisterd het oude alfabet weer in te voeren.

Orthografische beslissingen die sovjetautoriteiten namen voor minderheidstalen van de Sovjet-Unie waren deels gericht op het doorknippen van de banden die bij de sprekers van die talen bestonden tussen hun godsdiensten en hun orthografieën. Beroemd is de uitspraak gedaan door een Dagestaans leider, uiteraard een moslim, ten tijde van een opstand tegen het sovjetgezag, dat hij touwen klaar had liggen om iedereen mee op te knopen die van links naar rechts schreef.

Alfabetisering

De percentages alfabeten liepen in het late tsarentijk per regio sterk uiteen, maar het gemiddelde lag niet hoog. In 1897 lag het op ongeveer 28 procent. Niet meer dan ruim 45 procent van de mannen en ruim 15 procent van de vrouwen kon lezen en schrijven. De Baltische gebieden scoorden het hoogst, de Centraal-Aziatische volkeren hadden gemiddeld ongeveer 5 procent alfabeten, terwijl Russen een tussenpositie innamen. Direct na 1917 werd begonnen met uitgebreide *likbez*-programma's (*likvidatsija bezgramotnosti* 'liquidatie van het analfabetisme'), die snel succesvol waren. In diverse gebieden moesten daarvoor eerst schrijftalen uit de grond gestampt worden (zie de bijdrage 'Het Rusland van de honderd talen' in deze bundel), wat met succes gedaan werd. Rond 1959 was vijf procent *an*alfabeten al een negatieve uitschieter. De leiding van de jonge Sovjet-Unie heeft van alfabetisering en vervolgens van scholing een blijvend zwaartepunt gemaakt (Lenins leuze luidde: 'Leren, leren en nog eens leren!'). Via de school, waar de programma's al snel door de hele Unie heen praktisch gelijkgeschakeld waren, en via jeugdorganisaties als de pioniers- en de komsomolbeweging konden informatie en propaganda nauwkeurig toegediend worden.

De alfabetiseringsprogramma's dienden vooral de emancipatie van minderheden en vrouwen. Terwijl vrouwen bijna overal in het tsaristische Rusland lager scoorden dan mannen, was de achterstand van de vrouwen na enige decennia totaal weggewerkt. Ook in de sovjettijd zijn vrouwen overigens nooit echt doorgedrongen in de hogere echelons van politiek en wetenschap. De emancipatie, in westerse zin, van vrouwen in moslimgebieden, die ingezet was met openbare verbrandingen van hoofddoeken in 1926, wordt momenteel vooral in de Centraal-Aziatische gebieden in hoog tempo ongedaan gemaakt.

De jonge Sovjet-Unie heeft enorme acties ontketend die moesten leiden tot een hogere algemene opleidingsgraad. Die acties zijn met succes bekroond. Terwijl in 1897 niet meer dan 0,07 procent van de bevolking een hogere, en niet meer dan 1,03 procent een middelbare opleiding had, lagen die getallen op respectievelijk 4,2 procent en 44,1 procent in 1970 en op 6,8 procent en 57 procent in 1979.

Normering

Direct na de Oktoberrevolutie werd vrije liefde gepropageerd, was abortus toegestaan, werd scheiding supereenvoudig en waren er wilde theorieën in omloop die het gezin tot uitgediend verklaarden en opvoeding als iets dat je beter aan de staat dan aan ouders kon overlaten. Op het Russische platteland en in de meeste niet-Russische gebieden waren de omstandigheden voor dit alles niet echt rijp. In de grotere Russische steden lag dat her en der anders. Voor het eind van de jaren twintig was de sovjetleiding echter weer terug bij het gezin als de hoeksteen van de samenleving. Het aantal zonder toezicht zwervende kin-

deren, die overigens voor het overgrote deel door de oorlog (1914–1918) en de daaropvolgende burgeroorlog (1918–1921) hun ouders waren kwijtgeraakt, was in de beginjaren twintig tot boven de vijf miljoen opgelopen. De staat stond machteloos.

Tot de jaren dertig heerste er zeker geen vrijheid van meningsuiting op alle gebieden; toch waren de jaren twintig een periode waarin nog geëxperimenteerd en gediscussieerd werd. In de jaren dertig verdween de pluriforme openbare discussie en werd het pad van wat juist en goed was van bovenaf bepaald, en erg smal. Het openbare leven werd ook steeds preutser. Afbeeldingen of beschrijvingen van seks verdwenen vrijwel totaal uit de kunst; voorlichting op school of via de media was taboe; abortus werd aanvankelijk verboden; en – om weer talig te worden – scheld- en obscene woorden verdwenen uit de openbaarheid, en kwamen dus ook niet voor in sovjetwoordenboeken. De openbare braaf- en saaiheid vond brede steun. *Neprilitsjno* 'onfatsoenlijk' en *stydno* 'om je te schamen' waren woorden die je veel kon horen: de mensen bemoeiden zich graag met elkaar. Kleding, meningen over Partij, Grote Schrijvers, Vaderland en andere hoofdletters – het werd allemaal nauwkeurig gevolgd en gecorrigeerd. Voor het in diskrediet brengen van de hoofdletters konden zware straffen uitgedeeld worden, vooral als het begon te lijken op anti-sovjetpropaganda. Voor je het wist was je 'een vijand van het volk'.

Homofilie bestond officieel niet in de Sovjet-Unie, en ontmoette ook weinig tolerantie in de maatschappij. Het woord 'homoseksueel' kwam zelfs niet voor in het Nederlands-Russisch woordenboek dat in 1958 in Moskou is uitgegeven, laat staan in verklarende woordenboeken van het Russisch. Het discrimineren van afwijkend gedrag werd door de overheid aangemoedigd, en homofielen, zwakzinnigen en politiek dissidenten werden van staatswege opgeborgen. Deze situatie heeft voortgeduurd tot onder Michajl Gorbatsjov, die in 1985 leider werd van de communistische partij en daarmee van de Sovjet-Unie. Met *glasnost'* en *perestrojka* is in de media, en ook in het openbare leven van de grote steden, veel veranderd. De Russische orthodoxie is daarin niet meegegaan: nog onlangs had ze het voornemen de Wereldraad van Kerken te verlaten wegens het grote libertinisme dat daar heerste, onder andere in de opstelling tegenover homofilie.

Tijdens en na de periode van Gorbatsjov kwam een lawine aan woordenlijstjes en woordenboeken met obsceniteiten, scheldwoorden verschillende soorten *slang* en onderwereldjargon los. Het Westen had voor het eerst uitgebreid kennisgemaakt met kampslang via de werken van Solzjenitsyn uit de jaren zestig, die deels speelden in stalinistische dwangarbeiderskampen.

Er was nog een ander punt waarop het toegestane pad juist nauw was. In de Sovjet-Unie werden standaardtalen of literaire talen met grote kracht gepropageerd; dialecten waren nogal uit den boze en werden ook betrekkelijk weinig bestudeerd. Er werd vooral bij andere talen dan Russisch gestreefd naar vermindering van wat 'etnische versplintering' genoemd werd. De officiële grammatica's van het Russisch waren sterk normatief, wat zeggen wil dat ze eerder taalvormen voorschreven dan beschreven. Daarbij werd de norm zoals die zich in de negentiende eeuw had gevormd, niet graag verlaten. Een resultaat was dat het gesproken Russisch steeds meer uit de pas ging lopen met het standaard geschreven Russisch.

In gebieden waarin relatief weinig Russen wonen, komen sterk en systematisch afwijkende vormen van Russisch voor, die trekken vertonen van creolentalen. Binnen de Sovjet-Unie hadden dergelijke afwijkingen van de Russische norm geen enkele status; ze waren er om gecorrigeerd te worden, niet om bestudeerd te worden als taalvormen met een eigen bestaansrecht. Het juiste en smalle grammaticale pad is erg lang betreden door hoger opgeleiden van gegoede komaf die – niet helemaal zonder reden – vinden dat na de Revolutie het standaard gesproken Russisch gevulgariseerd en gebureaucratiseerd is geraakt. In lite-

raire werken uit de relatief vrije jaren twintig is veel de draak gestoken met correct en niet-correct nieuw woord- en taalgebruik van de sovjetmaatschappij in wording. De schrijvers Zosjtsjenko (1895–1958) en het duo Il'f (1897–1937) en Petrov (1903–1942) waren meesters in dit genre.

Lexicon: verdwijningen en verschijningen

Met de sovjetisering van Rusland raakten snel bepaalde groepen woorden in onbruik. Deels werden daarvoor nieuwe woorden van bovenaf gedecreteerd, deels ging het om begrippen die bij de oude maatschappelijke structuur hoorden en daarom maar beter vermeden konden worden. Overigens waren de verdwijningen niet absoluut, en ook de nieuwe woorden waren meestal niet gloednieuw. Vaak ging het om een explosieve toename, al dan niet met betekenisverandering, van een al langer bestaand woord.

Woorden als *ministr* 'minister' en *posol* 'ambassadeur' werden door het sovjetregime afgeschaft en vervangen door *Narodnyj Komisar* 'volkscommissaris' en *polnomotsjnyj predstavitel'* 'gevolmachtigd vertegenwoordiger', kortweg ook wel *polpred*. Een tijdlang is er geprobeerd om *sjkrab*, een samentrekking van *sjkol'nyj rabotnik* 'schoolarbeider', ingevoerd te krijgen in plaats van *oetsjitel'* 'leraar'. *Politsija* werd vervangen door *militsija*. Ook het woord *rodina* 'vaderland' werd minder vaak gebruikt dan voorheen; daarvoor in de plaats kwam *otetsjestvo*, dat ook 'vaderland' betekent maar het voordeel had dat het in de tsaristische tijd niet uitgebreid was gebruikt om naar het Russische vaderland te verwijzen. Het woord *Doema*, de naam voor het Russische parlement dat in 1905 voor het eerst was opgericht, verdween en werd niet echt vervangen. Binnen de nieuwe structuren was *verchovnyj sovet* 'opperste sovjet' het begrip dat nog het dichtstbij kwam. In het Rusland van na Gorbatsjov is er weer een *Doema*.

Toen Stalin aan het begin van de Tweede Wereldoorlog de bevolking wilde mobiliseren en motiveren om voor Rusland te vechten, zijn veel van de vroege veranderingen van de sovjettijd teruggeschroefd. In die tijd zijn ook de woorden *ministr* en *posol* teruggekeerd.

Echt nieuw zijn uiteraard nieuw gevormde woorden die gebruikt werden om naar verschijnselen te verwijzen die voor de sovjetisering niet bestonden; voorbeelden daarvan zijn *soebbotnik* 'een voor een goed doel zonder beloning doorgewerkte zaterdag', *pjatiletka* 'vijfjarenplan' en *Stachanovets* 'stootarbeider' (naar de voorbeeldige Russische mijnwerker Aleksej Stachanov, naar wie in het Nederlands het systeem van prestaties die de opdracht overtreffen, *stachanovisme* is genoemd). Woorden die betekenisverandering ondergingen zijn bijvoorbeeld: *bespartijnyj* 'iemand die geen lid is van de Communistische Partij', *vreditel'* 'iemand die schade toebrengt en opgesloten moet worden, saboteur', vroeger vooral 'schadelijk insect', *spoetnik* vroeger alleen 'metgezel', nu ook 'kunstmaan'.

Beheersing van het woord

Direct na de Oktoberrevolutie werd er weer censuur ingevoerd en binnen een paar maanden was het grootste deel van de bladen die het regime geen goed hart toedroegen verdwenen. Er kwam een staatsmonopolie op nieuwsvoorziening, er werd een gigantisch censuurapparaat opgebouwd, dat na verloop van jaren alles wat gedrukt en uitgezonden werd controleerde, terwijl ook de meningsvorming van de burgers door de staat aan zich getrokken werd. Het belangrijkste orgaan dat zich met censuur bezighield was de *Glavlit* (*Glavnoje Oepravlenie po Ochrane Gosoedarstvennych Tajn v Petsjati*, de Hoofddirectie voor de Bewaking van Staatsgeheimen in de Pers).

De literatuur werd aanvankelijk tamelijk vrijgelaten, en de jaren twintig was een periode van experimenten, waarin futuristen (met als belangrijkste vertegenwoordiger Majakovskij (1893–1930), die de Revolutie van harte omhelsde), akmeïsten, Serapionsbroeders,

Proletkoel't, constructivisten en uiteindelijk de RAPP elkaar afwisselden, aanvulden en kritiseerden. De RAPP, de Russische Associatie van Sovjet Schrijvers, stelde zich agressief teweer tegen schrijvers die zich niet in dienst stelden van collectivisatie en vijfjarenplannen.

In 1932 werd de RAPP opgeheven en de Schrijversbond, de *Sojoez Pisatelej*, opgericht. Wie schrijven wilde, diende daar lid van te zijn. In 1933 werd bepaald dat het socialistisch realisme in het vervolg de literaire norm zou zijn. Dat hield onder meer in dat literaire werken de heldhaftige strijd van het wereldproletariaat en de grote wijsheid en het heldendom van de Partij moesten weerspiegelen en dat ze doordrenkt moesten zijn van het zegevierende pathos van het socialisme. Voorbij waren de experimenten en vernieuwingen. Een deel van de schrijvers ging braaf op zoek naar helden van de nieuwe tijd, anderen zochten hun toevlucht in historische romans of meer pastorale literatuur, weer anderen legden de pen neer. Veel schrijvers werden later in de jaren dertig geëlimineerd. Net als in de beeldende kunsten werd het getolereerde pad erg nauw. Experimenten in de literatuur werden net zo weinig gedoogd als abstracte beeldende kunst. Allemaal te poly-interpretabel. Wie zich wist te conformeren, genoot veel voorrechten. Onder Stalin werd er veel waarde gehecht aan meelopende schrijvers. Want schrijvers waren de ingenieurs van de menselijke ziel.

Voorgeschreven meningen

Om de sovjetburger het leven te vereenvoudigen werd hij uitgebreid in de gelegenheid gesteld zijn meningen correct te vormen of om te vormen. Dat kon hij doen door bijvoorbeeld aandachtig de *Pravda* te lezen en naar de radio te luisteren. Onthullend zijn de wisselende formuleringen in artikelen in de opeenvolgende drukken van de zeer gezaghebbende *Grote Sovjet Encyclopedie*. Niet alleen politici die in ongenade waren geraakt, ook historische figuren konden van de ene druk op de andere aan een nieuwe canonieke interpretatie onderworpen worden. Beroemd zijn de postume lotgevallen van sjeik Sjamil (1798–1871). Deze imam, een tamelijk despotisch theocratisch leider die decennialang het verzet tegen de inlijving van de Noordoost-Kaukasus door Rusland heeft aangevoerd, werd tot ongeveer 1930 als een progressieve volksheld voorgesteld die zich had verzet tegen imperialistisch (tsaristisch) Rusland. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij voorgesteld als een boosaardig, reactionair element dat zich verzette tegen de vrijwillige aansluiting van de Noord-Kaukasus bij Rusland, een aansluiting die, vooral in het licht van de verdere geschiedenis, toch als een progressief verschijnsel gewaardeerd diende te worden.

Beroemd is ook het verhaal over de problemen die de redactie van de tweede uitgave van de *Grote Sovjet Encyclopedie* had op te lossen toen Beria (1899–1953), de rechterhand en beul van Stalin, in ongenade viel kort nadat het deel verschenen was waarin uitvoerig zijn lof was gezongen. De oplossing werd gevonden in de distributie van scheermesjes, waarmee de Beria-pagina's konden worden uitgesneden, en van nieuwe pagina's, die de Beringstraat definitief onder de loep namen en die precies het Beria-gat opvulden.

In de jaren dertig werden ook de geschiedenissen van de niet-Russische volkeren van de Sovjet-Unie herschreven, en wel zo dat de aansluiting bij Rusland, die steevast vrijwillig was – en ook regelmatig gevierd werd – en het opgaan in de Sovjet-Unie er de hoofdmomenten van waren. Er zijn historici geweest die bij de zoveelste *volte face* die zij geacht werden te maken, de eer aan zichzelf gehouden hebben. Ook de oudere literatuur van de niet-Russische volkeren werd deels aangepast aan nieuwere interpretaties van de historische banden tussen die volkeren en het Russische volk, dat vanaf de tweede helft van de jaren dertig in dergelijke contexten dan vaak het 'grootmoedige' en/of 'onbaatzuchtige' Russische volk wordt genoemd.

Zelfs in eenvoudige woordenboeken van het Russisch was al een hoop zekerheid te vinden. Uit Ozjegov's *Woordenboek van de Russische Taal* (zesde druk 1964), een veel gebruikt verklarend Russisch-Russisch woordenboek met de omvang van een klein Van Dale-woordenboek, komen de volgende omschrijvingen:
– *mensjevizm* Kleinburgerlijke, opportunistische stroming in de Russische sociaal-democratie die vijandig staat tegenover het bolsjewisme en die na de overwinning van de Oktoberrevolutie getransformeerd is in een bastion van de vijanden van het volk en van de contrarevolutie.
– *religija* Een vorm van ideologische bovenbouw: een geheel van mystieke voorstellingen die berusten op het geloof in wonderdoende bovennatuurlijke krachten en wezens (goden, geesten), die voorwerp van verering zijn.
– *boerzjoeazija* Heersende klasse in de kapitalistische maatschappij die eigenaar is van productiewerktuigen en middelen en die leeft van kapitalistisch inkomen, toegevoegde waarde ontvangend door de exploitatie van ingehuurde arbeid.
– *marksizm* Wetenschap over de wetten van de ontwikkeling van natuur en maatschappij, over de revolutie van verdrukte en geëxploiteerde massa's, over de overwinning van het socialisme in alle landen en over de opbouw van de communistische maatschappij.
– *kommoenizm* Maatschappijvorm die als resultaat van de overwinning van de proletarische revolutie en van de dictatuur van het proletariaat het kapitalisme aflost, waarbij gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen de basis vormt van de productieverhoudingen, waarbinnen geen indeling in klassen bestaat, waarbij de tegenstelling tussen stad en dorp en tussen geestelijke en lichamelijke arbeid is vernietigd en waarbij toegedeeld wordt naar behoefte.

Onder *vrag* 'vijand' staan als eerste twee voorbeelden: *klassovyj vrag* 'klassenvijand' en *boerzjoeazija – neprimirimyj vrag rabotsjego klassa* 'de bourgeoisie is de onverzoenlijke vijand van de arbeidende klasse'.

Leuzes en de invloed van de partij

Heel opvallend in de socialistische landen was het buitensporige gebruik van leuzes. Lenin was al sterk geweest in het uitdenken van kernachtige fraseringen. Ook de dichter Majakovskij en andere schrijvers besteedden veel energie aan het uitdenken van stereotiepe zinnetjes, waarin korte, meeslepende – was de bedoeling – mededelingen werden gedaan, en waarmee boodschappen in de hoofden van de mensen konden worden vastgetimmerd. De leuze-industrie was één grote pro-communistische reclamecampagne avant-la-lettre, die voort zou duren tot het einde van de sovjetperiode. De Russische Communistische Partij kan ook nu het leuzes maken nog niet laten.

De meeste leuzes werden uitgevoerd in wit of geel op rode achtergrond en uitroeptekens werden niet gespaard. Ze bepaalden – vooral op feestdagen – het straatbeeld in belangrijke mate. Ook fabriekshallen zagen er rood van. Enige voorbeelden volgen hieronder.

'Weg met het imperialisme!'
'Dood aan het kapitalisme!'
'Lang leve de internationale solidariteit van de arbeidersklasse!'
'Wetenschappelijke arbeiders, vervaardigt werken die ons grote vaderland waardig zijn!'
'Verpleegsters, laten we de nachtkastjes verven!'
'Lenin leefde, Lenin leeft, Lenin zal leven!'

'Volkeren van de Arabische landen! Sluit de rijen in de strijd tegen de Israëlische agressie en het dictaat van het imperialisme!'
'De sovjetzieken zijn de gezondste zieken van de hele wereld!'

De mate waarin de Partij, zijn leer en totalitaire bestuur het leven beheersten, kunnen mensen die dat niet aan den lijve hebben ondervonden zich maar moeilijk voorstellen. Hier volgt een illustratie van een en ander aan de hand van een wetenschappelijke grammatica van het Westtsjerkessisch uit 1941. Het boek begint zoals te doen gebruikelijk was met een inleiding waarin uitvoerig Marx en Engels geciteerd worden. De allereerste zin van het boek zelf is een dooddoener van Lenin: 'Taal is het belangrijkste middel van menselijke communicatie.' Wanneer er voorbeeldzinnetjes nodig zijn, vinden we al snel:

'Proletariërs aller landen, verenigt U!' (Marx & Engels)
'Ach, was Marx nu maar bij mij geweest, om dit met eigen ogen te aanschouwen!' (Engels)

Een groot deel van de voorbeelden is ontleend aan vertalingen van redevoeringen van Stalin; bijvoorbeeld: 'De kaders lossen alles op.' Aan het einde van het boek worden wat teksten gegeven om het Tsjerkessisch te illustreren. Ook daar krijgen we eerst weer een redevoering van Stalin:

Redevoering van kameraad Stalin op een bijeenkomst van voorbeeldige kolchozwerkers en -werksters van Tadzjikistan en Turkmenistan met leiders van de Partij en de regering op 4 december 1935.
Kameraden! Het presidium van deze bijeenkomst heeft mij opgedragen u over twee zaken te berichten:
Ten eerste, dat het presidium het voornemen heeft alle deelnemers aan deze bijeenkomst voor te dragen voor de hoogste beloning, voor de orde voor uitstekend werk. (*Langdurig stormachtig applaus. Er wordt* 'Hoera' *geschreeuwd. Er wordt geroepen:* 'Lang leve kameraad Stalin!' *Langdurige ovaties en begroetingen aan het adres van de partij en de regering.*)
Ten tweede, dat de regering de beslissing heeft genomen aan iedere kolchoz die hier is vertegenwoordigd een vrachtwagen te schenken en aan elk van de deelnemers aan deze vergadering een pathefoon met platen en een horloge: voor de mannen een zakhorloge, voor de vrouwen een polshorloge. (*Langdurig applaus*)
Van alle kanten wordt mij gezegd dat ik nog iets moet zeggen.
Uitroepen: Dat is juist. *(Applaus)*
Wat valt er hier nog te zeggen. Alles is al gezegd.
(enz.)

Lexicon: Acroniemen en stompjeswoorden
Het Russisch kende ook voor 1917 al acroniemen en woorden die bestaan uit combinaties van afkortingen, die hier, naar het Engelse *stump words,* 'stompjeswoorden' worden genoemd. Maar na de Oktoberrevolutie werd de maatschappij overspoeld door een lawine van dergelijke woorden, die verwezen naar nieuwe instellingen, nieuwe maatschappelijke verschijnselen en nieuwe functies of rollen die mensen konden hebben in de jonge sovjetmaatschappij. De toevloed kwam enigszins tot staan in de jaren dertig. Toch biedt een speciaal woordenboek uit 1977 nog tegen de 15 000 afkortingen, waarvan maar bij een fractie is aangegeven dat ze obsoleet zijn geraakt.

Voorbeelden van acroniemen zijn:

NEP	*Novaja Ekonomitsjeskaja Politika* 'Nieuwe Economische Politiek'
GES	*Gidro-elektrostantsija* 'waterkrachtcentrale'
BAM	*Bajkalo-Amoerskaja Magistral'* 'Bajkal-Amoer spoorlijn'
BTR	*Bronetransportjor* 'pantserwagen'
BOMZJ	*Bez Opredeljonnogo Mestozjitel'stva* 'zwerver' (letterlijk 'zonder vaste woonplaats')

Stompjeswoorden:

komsomol	*kommoenistitsjeskij sojoez molodjozji* 'communistische jeugdbond'
kolchoz	*kollektivnoje chozjajstvo* 'collectief (agrarisch) bedrijf'
Tasjsel'masj	*Tasjkentskij Zavod Sel'skochozjajstvennych Masjin* 'Tasjkentse fabriek van landbouwmachines'
KamAZ	*Kamskij Avtomobil'nyj Zavod* 'Kama Autofabriek'
Glavsevoeralstroj	*Glavnoje oepravlenie stroitel'stva predprijatij v rajonach severnogo Oerala* 'Hoofddirectie voor de bouw van ondernemingen in de districten van de noordelijke Oeral'
Lenvodpoet'	*Oepravlenie leningradskich vodnych poetej* 'Directie van de Leningradse waterwegen'
Rajzags	*Rajonnoje bjuro zapisi aktov grazjdanskogo sostojanija* 'districtsbureau van de burgerlijke stand ('districtsbureau voor de registratie van aktes van burgerlijke situatie')
Donbass	*Donetskij Bassejn* 'het bekken van de Don'
SMERSj	*smert' sjpionam* 'militaire contraspionage' (letterlijk 'dood aan de spionnen')

Het Russisch en de Russen tegenover de andere talen en hun sprekers

Direct na de Revolutie werd de gelijkheid van alle volkeren en talen van het jonge Sovjet-Rusland afgekondigd. Lenin had al lang daarvoor groot-Russisch chauvinisme aan de kaak gesteld, waarmee hij de onverschilligheid bedoelde die in het oude Rusland aan den dag werd gelegd tegenover andere talen en culturen dan de Russische, en ook de vanzelfsprekendheid waarmee de eerste plaats werd opgeëist voor de Russische taal, cultuur en staatsideologie. Lenin en zijn medewerkers van het eerste uur voorzagen wel een toenemende rol voor het Russisch, maar wilden die niet forceren. Naar hun mening zouden de minderheden, na een periode van worteling in eigen taal, op vrijwillge basis naar elkaar toe groeien en dan uiteindelijk ook steeds meer een en dezelfde taal gaan spreken.

Er waren sovjetleiders die sneller wilden centraliseren en homogeniseren dan Lenin, en over de territoriale inrichting van de wordende Sovjet-Unie zijn heftige debatten gevoerd. Stalin was daarbij de belangrijkste woord- en pennenvoerder van een stroming die opna-

me van alle perifere gebieden in een strak geleide Russische Federatie voorstond. Wat de inrichting van het land als geheel betrof, won Lenin het nog: er kwam een Federatie van Sovjetrepublieken, waarvan het federatieve gehalte echter wel steeds geringer zou worden. Lenin was al geruime tijd voor zijn dood in januari 1924 ziek, en moest steeds meer zaken aan anderen overlaten. De laatste brief die Lenin heeft gedicteerd, bevatte een waarschuwing tegen Stalins groot-Russisch chauvinisme. Trotskij, die de brief als eerste onder ogen kreeg, heeft het niet verstandig geoordeeld er werk van te maken.

Lenin had het juist gezien: Stalin had minder geduld met de minderheden, en sloeg aan het uniformeren, waarbij de minderheden talig weinig andere keus gelaten werd dan te russificeren. Hij liet daarbij bestaande territoriale vormen en wettelijke formuleringen grotendeels intact, maar voerde inhoudelijk ingrijpende veranderingen door. In de werkelijke wereld werd de rol van de minderheidstalen steeds geringer en was het gebruik als medium van instructie van de meeste talen van niet-Russische gebieden stopgezet. Alleen op papier was het Russisch geen staatstaal.

Het Russische volk was zozeer de kern van de sovjetbevolking dat de Russische deelrepubliek veel eigen instellingen ontbeerde die wel in andere, niet-Russische deelrepublieken bestonden. Zo was er geen aparte tak van de Communistische Partij in de Russische deelrepubliek, of van de Academie van Wetenschappen. Uiteraard waren etnische Russen wel het sterkst vertegenwoordigd in de Communistische Partij en in de Academie van Wetenschapen van de Sovjet-Unie, die net als de meeste algemene sovjetinstelllingen hun thuisbasis hadden in Moskou, wat tegelijkertijd de hoofdstad was van de Sovjet-Unie en van de Russische deelrepubliek. Het was ook vanuit Moskou dat in 1936–1937 veel niet-Russische volkeren werden beschuldigd van nationalisme, en dat de voornamelijk vermeende nationalisten bij duizenden geëxecuteerd en bij tienduizenden gedeporteerd werden. Tot aan Gorbatsjov toe veranderde er niet veel: de talen van sovjetdeelrepublieken met een langer nationaal verleden en een eigen talige traditie bleven zich handhaven, terwijl het Russisch in de gelegenheid werd gesteld het gros van de minderheidstalen uit steeds meer gebruiksgebieden te verdringen. Inter-etnische huwelijken, uitgebreide migraties binnen de Sovjet-Unie, de enorme trek van het platteland naar de industriële centra en overwegingen omtrent ontplooiingskansen voor kinderen leidden ertoe dat de russificatie veelal soepel verliep.

Op basis van dit verleden worden welles-nietesdiscussies gevoerd: vanuit de minderheden wordt vaak gesteld dat ze in de sovjettijd door het Russische centrum onderdrukt werden. Etnische Russen wijzen er dan op dat veel van de leiders in het Kremlin geen Russen waren, dat er ook veel Russen ten slachtoffer zijn gevallen aan de zuiveringsfurie die met instemming van Stalin woedde kort voor de Tweede Wereldoorlog, en dat zij juist zelf gediscrimineerd werden. Terwijl de Russen verreweg het grootste volk vormden, en ze bij de opbouw van de sovjetstaat de leiding hadden genomen en veel andere volkeren onbaatzuchtig de weg hadden gewezen, was het Russisch geen staatstaal, en misten Russen zelfs de meest elementaire voorzieningen. Dit soort verongelijkte redeneringen, die weinig blijk geven van inlevingsvermogen in de positie van de niet-Russische volkeren, geven nationalistische politici uit de minderheden aanleiding om te stellen dat de Sovjet-Unie trekken vertoonde van een koloniaal rijk met interne koloniën.

Russisch nu

Orthodoxie en maatschappij

De ontwikkelingen die sinds de beginjaren van *perestrojka* en *glasnost'* de Russische maatschappij veranderen, vinden ook op talig gebied hun weerslag. Veel van wat er onder het

sovjetregime was veranderd of nieuw ingevoerd, is teruggeschroefd, en de positie van het Russisch is een totaal andere geworden. Een buitengewoon ingrijpend verschil met vroeger is dat er een pluriformiteit aan meningen en interpretaties mogelijk is en dat de overheid op dit gebied in sterke mate is teruggetreden.

De kerkelijke feestdagen zijn deels weer terug, en bestaan nu naast wereldlijke feestdagen als de Internationale Vrouwendag op 8 maart, en de Dag van de Overwinning van het Rode Leger op nazi-Duitsland op 9 mei. Ongeveer 55 procent van de ondervraagden zei bij een enquête half april 1999 zichzelf als orthodox christen te beschouwen, terwijl in 1991 dat percentage – volgens dezelfde bron – op 34 lag. De orthodoxie probeert ook maatschappelijk en politiek weer een belangrijke rol te spelen en springt daarbij soms niet tactisch om met de gevoeligheden van Ruslands moslimburgers. Veel politici die tot voor kort atheïst waren, bekennen zich nu tot de orthodoxie, die zij nodig hebben bij hun ontwikkeling van nieuwe ideologische bases.

De communistenleider Zjoeganov – en hij niet alleen – biedt het Russische electoraat een ranzige mix van oude en nieuwe ideologie die hij nog in oude zakken giet. Op 10 april 1999 had hij, tot voor kort atheïst, een paasboodschap voor ons allemaal. De boodschap verdient het om volledig aangehaald te worden, maar is daarvoor te lang. Een paar citaten moeten volstaan:

> Broeders en zusters!
> Sta mij toe u te feliciteren vanuit het diepst van mijn hart ter gelegenheid van de grootste religieuze feestdag van het heilige Roes'. Sinds onheuglijke tijden begroeten onze voorouders de heldere dag van Pasen al met de blijde groet: Christus is verrezen!
> [...]
> De neo-fascisten van de NAVO en de VS, die iedere terughoudendheid hebben afgeworpen, bombarderen voor de ogen van de hele wereld ongestraft en onbeschaamd het vredelievende Joegoslavië, dat ons welgezind is, en ze zijn bezig ons orthodoxe broedervolk te vernietigen. En Rusland, vernederd en verwoest door 'democraten', kijkt zwijgend toe hoe Joegoslavië getransformeerd wordt in een proefgebied waar gewetenloze agressors methodes ontwikkelen om ons land en ons volk te vernietigen. Iedereen moet dit weten: vandaag vallen de bommen op Belgrado, morgen vallen ze op Moskou. Onder deze omstandigheden moet ieder van ons er zich rekenschap van geven dat het nu gaat om het overleven van de Russische staat, het Russische volk en de orthodoxie.

Namen

Het namenregime van voor de Revolutie van 1917 komt uiteraard niet meer terug. Wel zijn in het begin van de jaren negentig, toen de Communistische Partij en de vroege communisten in laag aanzien stonden, veel veranderingen van plaatsnamen weer teruggedraaid. *Stalingrad* werd weer *Volgograd, Leningrad* weer *Sankt-Petersboerg* en *Gor'kij*, dat genoemd was naar de schrijver Maksim Gor'kij (1868–1936), ging weer *Nizjnyj Novgorod* 'Lage Nieuwstad' heten. In de Kaukasus heet *Vladikavkaz* 'Heerser over de Kaukasus' weer Vladikavkaz, en niet langer *Ordzjonikidze*, naar een van Stalins getrouwen, en *Froenze*, de hoofdstad van Kirgizië, mocht weer *Bisjkek* heten.

'Kameraad' als neutrale manier om iemand aan te spreken is, behalve onder communisten, verdwenen, en *gospodin* en *gospozja*, de Russische equivalenten voor 'meneer' en 'mevrouw', worden weer veel gehoord.

Verscheidenheid aan registers en genres

Het pad van de deugdzaamheid is niet alleen in het openbare leven, maar ook in de taal minder eng geworden. Op radio en tv is een grotere verscheidenheid aan vormen en registers van Russisch te horen dan onder het communistische regime het geval was. Het scabreuze en invectieve lexicon is minder taboe, en het wordt uitgebreid beschreven. Rusland is direct na het loslaten van de overheidscontrole op het gedrukte woord bedolven onder een lawine van occulte, voze en pulpliteratuur.

Leenwoorden

Met de verandering van het politieke systeem en de financieel-economische sector, en met de verbreiding via de media van de Noord-Atlantische pop- en jeugdcultuur zijn grote aantallen vooral Engelse leenwoorden opgenomen of in gebruik toegenomen, zoals: *kserokopija* 'kopie', *faks* 'fax', *mikser* 'mixer', *impitsjment* 'impeachment', *tsjipsy* 'chips', *dzjinsy* 'jeans'. In advertenties en op reclameborden worden tegenwoordig ook op enige schaal woorden gebruikt die geschreven staan in het Latijnse schrift. Tegen dat laatste heeft onder andere de Moskouse burgermeester Loezjkov zich verzet.

De voorliefde voor samenstellingen van afkortingen is zeker niet voorbij. *Minfin* is nog steeds 'ministerie van Financiën' en Russische journalisten gebruiken nog steeds op grote schaal ook minder gebruikelijke afkortingen zonder die bij hun eerste voorkomen in een tekst te verduidelijken.

De status van het Russisch

De plaats van het Russisch binnen Rusland is nu officieel geregeld. Waren in de Sovjet-Unie officieel alle talen gelijkberechtigd, in het nieuwe Rusland is Russisch de staatstaal, ook in de minderheidsgebieden. Die gebieden, voorzover ze de status van republiek hebben, mogen wel een of meer van de lokale talen tot staatstaal naast het Russisch uitroepen. Dat is ook gebeurd. Maar voor het in stand houden van minderheidstalen naast een sterk overheersende algemene staatstaal is veel planning en geld nodig. In de meeste van de nationale republieken staat die planning niet hoog op de agenda. Vaak zijn het de oude elites, die in de laatste sovjetdecennia vooral lippendienst bewezen aan de meertaligheid van hun eigen gebieden, die ook nu nog aan de macht zijn. Geld is voorlopig in de meeste republieken een groot probleem.

Russische politici en sociaal wetenschappers spannen zich nu gezamenlijk in om een nieuwe identiteit van *Rossijanin* ingang te doen vinden, die alle bewoners van Rusland ongeacht hun etnische achtergrond dient te omvatten. Die identiteit zou dan te vergelijken zijn met het Nederlanderschap van alle Nederlandse-paspoorthouders, waaronder ook heel uiteenlopende groepen, met verschillende etnische achtergronden voorkomen. Die politiek, die uiteindelijke assimilatie voor ogen staat, zou alleen kunnen slagen als de zwaar nationalistische ondertonen van het Russische politieke discours wat meer in bedwang gehouden gaan worden, en de economische situatie in zuidelijke deelrepublieken van de Russische Federatie verbetert.

Russen en Russisch in de diaspora

Een kleine 25 miljoen Russen bevinden zich in andere nieuwe staten die uit de Sovjet-Unie zijn voortgekomen. Voor deze Russen, die in de sovjettijd vertegenwoordigers waren van het meerderheidsvolk en die veelal in eigen enclaves in de steden leefden, is het wennen en slikken. De nieuwe staten hebben alle een nationale taal, en in de meeste gevallen wordt die langzaam maar zeker ingevoerd als de eerste taal in de contacten tussen overheid en burger, en in de media en het onderwijs. Vooral in Georgië en Armenië worden de staats-

talen zonder veel moeite in veel verschillende sferen van het openbare leven ingezet: daar zijn de eigen talen de hele sovjetperiode door sterk gecultiveerd gebleven.

Wit-Rusland steekt daar schril bij af: het Russisch, dat niet zo sterk van het Wit-Russisch verschilt, was zozeer de algemene taal in het officiële leven, in de steden en in het onderwijs, dat daar weinig toekomst voor het Wit-Russisch weggelegd lijkt. President Loekasjenko heeft wel eens gezegd dat eigenlijk niemand meer Wit-Russisch spreekt, en het is niet voor niets juist Wit-Rusland dat zo hardnekkig streeft naar aansluiting bij Rusland.

Zeker twee miljoen van de 25 miljoen etnische Russen, die opeens gedemoveerd werden tot minderheden, waarbij ze vaak met de verplichting werden geconfronteerd de lokale taal te leren, zijn al naar Rusland geëmigreerd. Uit de Zuid-Kaukasus en Centraal-Azië komen nog steeds beduidende aantallen in Rusland aan.

Russen en Russisch in Estland en Letland

De taalproblemen van etnische Russen in nieuwe staten buiten Rusland dreigden vooral uit de hand te lopen in Estland en Letland. Die twee republieken zijn pas in 1944 echt in de Sovjet-Unie ingelijfd, waarna een politiek van russificatie is gevolgd. Er zijn honderdduizenden Balten gedeporteerd en nog grotere aantallen Russen werden aangemoedigd zich in die gebieden, waarin veel industrie werd ontwikkeld, te vestigen. Het ging om strategisch gelegen gebieden: dicht bij het westen, dicht bij Leningrad. In 1991 vormden Letten al niet meer dan ongeveer 52 procent van de bevolking van Letland, en Esten ongeveer 62 procent van de bevolking van Estland. Litouwen, dat wat marginaler gelegen was, werd minder geïndustrialiseerd en gerussificeerd; daar leefden in 1989 niet meer dan 9 procent Russen.

Estland en Letland zijn hun nieuwe bestaan begonnen met een etnische inhaalslag en besloten alleen burgers die wortels hadden die dateren van voor de Tweede Wereldoorlog het staatsburgerschap te verlenen. Anderen konden dat wel aanvragen, maar moesten dan onder meer een examen afleggen over de geschiedenis van het land, en een proeve van bekwaamheid in de landstaal. In Letland was bovendien toelating tot de toch al niet eenvoudige procedure beperkt. Het resultaat is dat er ruim meer dan een half miljoen stateloze Russen in deze republieken leven.

Estland heeft de procedures ter verkrijging van het staatsburgerschap versoepeld, onder zware druk van het Westen. Die versoepeling was een van de voorwaarden waar Letland en Estland aan moesten voldoen om onderhandelingen te mogen beginnen over toetreding op termijn tot de Europese Unie. Rusland, dat zijn invloed over de Baltische staten graag enigszins zou herstellen en dat er in ieder geval op gebrand is deze drie landen niet totaal te laten integreren in West-Europese structuren, onderhoudt moeizame relaties met Estland en Letland. Daarbij wordt steeds weer op de plaats van het Russisch, en op de taalrechten van de etnische Russen in deze gebieden gehamerd.

Russische politici hebben herhaaldelijk laten weten dat zij vinden dat het Russisch tot tweede staatstaal hoort te worden uitgeroepen in post-sovjetrepublieken waar veel Russen leven. Dat zijn naast Estland en Letland ook Oekraïne, Kazachstan en Moldavië. De Nederlander Max van der Stoel heeft in zijn functie van Hoge Commissaris voor Nationale Minderheden van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa veel druk op de Baltische landen uitgeoefend om de rechten van de Russische minderheden veilig te stellen. Ook nu Estland daar min of meer aan heeft voldaan, laat Rusland zijn salamitactiek ten opzichte van dit land niet los. De taalkwestie, waarmee overigens ook in Rusland gemakkelijk electorale winst te boeken is, lijkt hier op de spreekwoordelijke stok die nodig is om de hond mee te kunnen slaan.

Russisch elders

Het verlies van economische en politieke status van Rusland is op de voet gevolgd door de achteruitgang van de positie van het Russisch in het onderwijs in de Baltische, de Zuid-Kaukasische en de meeste Centraal-Aziatische staten. Die achteruitgang is nog sterker in de landen in Midden-Europa die deel uitmaakten van het Warschaupact: in de meeste van die landen is de positie van het Russisch als de eerste vreemde taal overgenomen door Engels, met Frans als alternatief in Roemenië, en Duits, tot op mindere hoogte, in Tsjechië en Polen. Ook het aantal studenten dat zich in de westerse wereld laat inschrijven voor een studie Russisch of Slavische talen, dat met Gorbatsjov sterk gestegen was, is in de loop van de jaren negentig weer teruggelopen.

Noten

1. Voor de weergave van Russische namen en woorden is de populaire transcriptie gebruikt. Van Russische namen en woorden is de eerste keer dat ze vermeld worden, de plaats van de klemtoon aangegeven omdat deze dikwijls op de verkeerde plaats wordt gelegd en bovendien invloed heeft op de uitspraak: onbeklemtoonde klinkers worden gereduceerd uitgesproken, meestal ergens tussen [uh] en [a] in. De beklemtoonde klinker is onderstreept.
2. Een opvallende uitzondering betreft Turkse woorden. Terwijl het Turks de derde taal van Nederland is, lieten de meeste kranten (bewust of uit onmacht?) het na om *Gümüş* te schrijven met een cedille onder zijn eind-*s*. Dat het Turks een *ı*, een i zonder puntje die ongeveer klinkt als de [u] in 'put', onderscheidt van een *i* met een puntje die meer aan de [i] van *Piet* doet denken, lijkt helemaal te hoog gegrepen. Ook aan de Turkse ğ met het omgekeerde hoedje erop, die meestal aangeeft dat de voorafgaande klinker lang is, willen Nederlandse typografen niet graag.

Literatuur

Alekseev, D.I., I.G. Gozman en G.V. Sacharov (1977), *Slovar' sokrasjtsjenij roesskogo jazyka* (een woordenboek van de afkortingen van de Russische taal), Moskou: Roesskij Jazyk.

Comrie, B., G. Stone en M. Polinsky (1996), *The Russian Language in the Twentieth Century*, Oxford: Clarendon.

Geller, Michail (1985), *Masjina i Vintiki: Istorija formirovanija sovetskogo tsjeloveka* (De machine en de schroefjes: de vorming van de sovjetmens), Londen: Overseas Publications Interchange Ltd.

Gerhart, G. (1974), *The Russians' World: Life and Language*, New York (enz.): Harcourt, Brace, Jovanovich.

Lewis, E.G. (1972), *Multilingualism in the Soviet Union*, Den Haag-Parijs: Mouton.

Sjipova, E.N. (1976), *Slovar' tjoerkizmov v roesskom jazyke* (Woordenboek van turkismen in het Russisch), Alma-Ata: Naoeka.

Skvorcov, L.I. (1984), 'An Outline of the Development of the Russian Vocabulary from the 17th to the 20th Century' (in Russian with an English summary), in: I. Fodor and C. Hagège, *Language Reform: History and Future*, dl. III, Hamburg: Buske Verlag, pp. 239-276.

Vlasto, A.P. (1986), *A Linguistic History of Russia to the End of the Eightteenth Century*, Oxford: Clarendon.

Armeens

Puristen uit Lwow: de sturing van het Armeens

Jos J.S. Weitenberg

De Armeense taal is voor het eerst op schrift gesteld in de vroege vijfde eeuw na Christus en kent een ononderbroken schriftelijke traditie tot nu toe. Het Armeense alfabet, dat momenteel bestaat uit 38 letters, is bedacht door de geestelijke Mesrop (ca. 350–439/440) ten behoeve van een Armeense bijbelvertaling. De vijfde-eeuwse taalvorm wordt aangeduid als klassiek Armeens. De moderne Armeense taal is een directe voortzetting van het klassiek Armeens; modern Armeens ontwikkelde zich vanaf de zestiende eeuw. Tot in de negentiende eeuw fungeerde het klassiek Armeens als bij ons het Latijn: het werd niet meer gesproken, maar diende als schrijftaal par excellence en als bron voor lexicale nieuwvormingen. De moderne Armeense taal ontwikkelde zich in twee varianten, Oost- en Westarmeens, zoals hieronder beschreven zal worden. Hoewel de sprekers van beide varianten elkaar moeiteloos verstaan, zijn de verschillen op fonetisch, lexicaal, morfologisch en syntactisch terrein vrij diepgaand: groter dan tussen Deens en Noors, of tussen Nederlands en Nedersaksisch, maar kleiner dan tussen Nederlands en Duits. Armeens werd oorspronkelijk gesproken in het Transkaukasus-gebied en in Oost-Turkije. In de zestiende eeuw waren Armeniërs bovendien verspreid over het hele Osmaanse Rijk, vooral Constantinopel. Kenmerkend voor de moderne Armeense geschiedenis is de diasporasituatie: het bestaan van permanente kolonies in de belangrijkste culturele centra van Europa en het Midden-Oosten. Zulke kolonies spelen een essentiële rol in de cultuurgeschiedenis van Armenië. Belangrijke intellectuele ontwikkelingen (boekdrukkunst, journalistiek) werden in de diaspora geïnitieerd om vervolgens hun weg naar Armenië zelf te vinden. Het moderne Armeens is in hoge mate het product van bewuste ingrepen en puristische tendensen. De belangrijkste hiervan zullen hier kort besproken worden.

Latinomanie

In 1629 vond in de (destijds) Poolse stad Lwow een openbaar debat plaats tussen een aantal Armeense geleerden en enkele jezuïeten. Aanleiding was de vraag of de Armeense minderheid in die stad onder de religieuze jurisdictie moest vallen van de Kerk van Rome, dan wel onder die van de Armeense patriarch van Edschmiadzin. Het debat liep snel uit de hand toen de Armeense geleerden verreweg de minderen bleken. Een dieptepunt in de discussie werd bereikt toen bleek dat zij niet op de hoogte waren van elementaire logica en grammatica en het antwoord schuldig bleven op de vraag: is het woord 'branden' een naamwoord of een werkwoord? Vernederd keerden de Armeniërs terug naar huis; het Armeens-Poolse diocees viel aan Rome toe. De publicatie, later in de zeventiende eeuw, van een aantal hoogst merkwaardige Armeense grammatica's staat ongetwijfeld in verband met deze gebeurtenis. Armeense taalkundigen waren in de leer gegaan bij hun tegenstanders. Het betreft leerboeken voor praktisch gebruik, prescriptieve grammatica's, geschreven door Armeniërs, waarin een doelbewuste poging wordt gedaan het Armeens te beschrijven vanuit het prestigieuze Latijn. Het Armeens werd in zekere zin grammaticaal opgewaardeerd. De aanpassing ging verder dan gebruikelijk. Natuurlijk kregen alle grammaticale categorieën, naamvallen en werkwoordstijden een Latijnse naam. Maar vooral werden in het Armeens niet-bestaande categorieën ingevoerd. Zo is het Armeens een genusloze taal, onderscheid tussen 'hij', 'zij', 'de' of 'het' wordt er niet uitgedrukt; maar deze grammatici

schreven zonder enige reserve, dat het Armeens, zoals het Latijn, drie grammaticale geslachten heeft, en ze verzonnen er de bijbehorende vormen bij. Daarnaast vertoont deze ingreep het kenmerk van alle taalzuiveringsprogramma's: een welbewust teruggrijpen op de oudere traditie. Naast hun verregaande 'latinomanie' hebben deze grammatici vooral bij het creëren van nieuwe terminologie aansluiting gezocht bij vroegere, al in de achtste eeuw ontwikkelde patronen (Weitenberg 1995).

Dit programma, dat een zekere elan vertoonde, ligt aan de basis van een aantal teksten. Deze teksten zijn vooral van theologische aard. Daarmee is het maatschappelijk draagvlak van dit taalzuiveringsprogramma gegeven: het vindt plaats binnen moderniseringstendensen van sterk door het rooms-katholieke Europa beïnvloede geletterde (en klerikale) kringen. De nieuwe grammaticale tendensen vinden geen aansluiting bij de snel opkomende Armeense handelskringen, in Turkije, in Azerbeidzjan, in Perzië en India. De commerciële internationalisering creëert een grote behoefte naar taalkundige vernieuwing, normering en onderwijs in de gesproken taal. De hier beschreven 'latinomane' auteurs staan haaks op deze maatschappelijke ontwikkeling; hun pogingen konden daarom niet slagen.

De taalstrijd

De latere taalzuiveringstendensen, met name die in de negentiende eeuw, kunnen niet los worden gezien van de activiteiten van een Armeense kloosterorde, de zogenoemde mechitaristen. Deze kloosterorde, opgericht in 1701 door abt Mechitar van Sebaste (1676-1749), stelde zich ten doel de Armeniërs te emanciperen; ze stichtte daarom scholen, drukte en verspreidde lesboeken en vertaalde contemporaine Europese literaire werken. Na enige omzwervingen vestigde de orde zich in Venetië en in Wenen. De activiteiten van de ordebroeders waren zeer succesvol: hun optreden luidde het einde in van de Armeense Middeleeuwen en men spreekt van een Armeense 'Renaissance' en een Armeens humanisme. Het is deze orde geweest die via haar scholen en drukpers de Armeense culturele erfenis aan de moderne tijd heeft doorgegegeven. Via de ordeleden ook, met name via hun talloze vertalingen van moderne Franse en Engelse literaire en culturele geschriften, raakte het Europese gedachtegoed bekend bij de Armeniërs in Anatolië en de Kaukasus. De culturele ontwikkelingen van het negentiende-eeuwse Armenië sluiten dankzij de mechitaristen nauw aan bij Europese stromingen (Adalian 1992). Op de Armeense 'Renaissance' van de achttiende eeuw volgen daarom negentiende-eeuwse romantiek en nationalisme.

Een van de redenen van het succes van de mechitaristen ligt in het feit dat zij een open oog hadden voor de behoefte aan brede scholing. Ze ontwikkelden een modern curriculum en werden daarbij onvermijdelijk geconfronteerd met de problematiek van codificatie en regulering van de Armeense taal. In het Osmaanse Rijk, en in mindere mate in de oostelijke, Russische en Armeense gebieden, geraakten zij daarom in het brandpunt van de 'taalstrijd'. De inzet van deze strijd was de vorm van de moderne schrijftaal. Zou men daarvoor teruggrijpen op de klassieke taal met zijn eeuwenoude traditie? Of zou men de gesproken taal omsmeden tot een nieuw uitdrukkingsmiddel van de moderne wereld, met zijn nieuwe wetenschap en industrie? De strijd werd met hartstocht gevoerd in talloze tijdschriften en periodieken. De scheidslijnen waren helder: gevestigde onderwijsinstellingen en de Armeense clerus wensten algemeen gebruik van de klassieke taal als schriftelijk medium voor onderwijs, industrie, handel, wetenschap; de moderne intelligentsia (vele mechitaristen, publicisten en journalisten) pleitte voor normering en regularisering van de gesproken taal. Rond de jaren 1870 was het pleit beslecht: er hadden zich twee varianten van Modern Armeens ontwikkeld: Oostarmeens op basis van de gesproken taal van Tiflis en het Ararat-bekken; Westarmeens gedragen door de Armeense bevolking van Anatolië en Constantinopel.

De bezwaren tegen het omsmeden van de gesproken taal tot een moderne literaire taal waren voor een deel ongegrond ('het klassieke Armeens is mooier dan de gesproken dialecten', 'klassiek Armeens is gemakkelijker aan te leren dan de moderne varianten'), maar betroffen anderzijds reële tekortkomingen: het gesproken Armeens was versplinterd in dialecten, het was een weinig soepele, syntactisch door het Turks beïnvloede taal, het wemelde van leenwoorden en 'vulgarismen'. De taalhervormers namen deze bezwaren serieus. De codificatie van het Armeens vond plaats vanuit twee intellectuele centra: Constantinopel en Tiflis. In beide plaatsen werd in de loop van de 'taalstrijd' zelf een taalvorm ontwikkeld op basis van een grootste gemene deler van de lokale dialecten, ontdaan van extreme of geïsoleerde kenmerken. Taalkundig gezien waren beide centra in de loop van de eeuwen zo ver uit elkaar gegroeid dat de ontwikkeling van één uniforme moderne literaire taal door de meerderheid als irreëel beschouwd werd. Alle partijen in de taalstrijd konden elkaar vinden in de noodzaak een modern vocabulaire te scheppen voor het Armeens en gingen gelijksoortige wegen bij de uitbreiding van het lexicon: zij grepen terug op het klassiek Armeense lexicon voor de vorming van neologismen door middel van vertalingen, afleiding en samenstelling. Het moderne literaire Armeens bezit daarom weinig leenwoorden, maar zeer vele leenvertalingen (van het type 'verre-kijker' voor *telescoop*). Het contemporaine wetenschappelijke en industriële lexicon bereikte het Westarmeens meestal vanuit het Frans; het Oostarmeens putte uit het Russisch (dat zelf weer onder Duitse of Franse invloed stond).

Met hoeveel hartstocht ook gevoerd, de 'taalstrijd' betrof slechts de formatie van de schrijftaal. De kloof tussen literaire taal en omgangstaal van de meeste Armeense bevolkingsgroepen was rond het einde van de negentiende eeuw bijzonder diep. Dit wordt duidelijk uit een studie van de Armeense taalkundige Hrachya Adjarian (1876-1953) onder de Armeense bevolking van Constantinopel. Rond 1902 was het aantal Turkse leenwoorden en Turkse syntactische elementen zeer aanzienlijk. Adjarian telt vierduizend Turkse leenwoorden en wijst op fraseologische typen als 'yüzmiş zijn' voor 'zwemmen' (Turkse verbale vormen gevolgd door het Armeense werkwoord 'zijn'). De logisch volgende stap in de Armeense taalontwikkeling zou de verdere expansie van de literaire taal via onderwijs en pers moeten inhouden. In het oosten is deze stap ook gezet; in het westen heeft de genocide op de Anatolische Armeniërs in 1915 door de Turken de verdere ontwikkeling van het Westarmeens geamputeerd. De twee moderne talen gingen bijna een eeuw lang eigen wegen; pas in onze tijd zijn er aanzetten tot een toenadering.

Als gevolg van de genocide raakte de Westarmeens sprekende gemeenschap versplinterd over veel landen in de westerse 'diaspora'. De grootste concentraties Westarmeens sprekenden bevinden zich in Istanbul (ca. 40 000), Frankrijk (ca. 80 000 personen voor 1995) en Libanon (ca. 200 000 personen vóór de burgeroorlog van 1975) (Mouradian 1995:111). In deze gemeenschappen wordt de taal dagelijks gesproken, er zijn kranten en onderwijsinstellingen, maar ook is er de voortdurende strijd om zich te handhaven tegenover de talen van het gastland. Als gevolg hiervan hebben de sprekers van het Westarmeens een overheersend conservatieve houding tegenover hun taal: ze zijn vooral gericht op het doorgeven van de zo beschadigde tradities. Het Westarmeens ziet zich geconfronteerd met twee grote problemen. Het eerste is dat de taal gevaar loopt slechts gebruikt te worden in de huiselijke situatie en zijn rol als natuurlijk communicatiemiddel voor alle domeinen van het leven te verliezen. Het tweede probleem bestaat hierin dat er niet een instantie of centrum is vanwaar taalontwikkeling kan worden gestimuleerd en gesanctioneerd. Vanaf 1993 probeert een *Conseil terminologique de l'Arménien occidental moderne* een regulerende functie te vervullen. Het is een niet-gouvernementeel gebonden stichting, gevestigd in Aix-en-Provence, die zich blijkens haar naam vooral richt op het lexicon. De stichting publiceert

gidsen in het Armeens, Frans, Duits en Engels, waarin neologismen worden voorgesteld voor bepaalde terreinen. Tot nu toe zijn er twee van zulke gidsen verschenen met voorstellen voor de auto-industrie, computerterminologie en handel (*Guide* 1993, *Guide* 1995). Voor nieuwvormingen wordt geput uit het overgeërfde Armeense lexicale bestand; onduidelijk blijft vooralsnog of en in hoeverre in het Oostarmeens gebruikte neologismen worden overgenomen. De voorstellen zijn inventief (zo wordt *byte* weergegeven met het Armeense equivalent van 'octade'), maar het is onzeker of ze gewicht in de schaal zullen leggen naast de zeer recente massale expansie van het Oostarmeens naar traditioneel Westarmeense centra en naar de Verenigde Staten.

De sovjetperiode

Het Oostarmeens heeft zich in de sovjetperiode, na 1920, voorspoedig ontwikkeld. De positie als officiële taal van de onafhankelijke sovjetrepubliek Armenië was grondwettelijk verankerd in een wat ambigue tekst: zowel artikel 36 van de grondwet van de Sovjet-Unie (1977), als artikel 34 van de grondwet van de Armeense SSR (1978) staat de burger toe zijn rechten uit te oefenen 'door zich te bedienen van de moedertaal én de andere talen van de Sovjet-Unie'. De Armeense bevolking van sovjet-Armenië was (en is) niet anti-Russisch; ook de Russische taal staat in groot aanzien. De Oostarmeense spreektaal staat dan ook open voor Russische leenwoorden. De taal wordt niet op korte termijn bedreigd omdat de republiek Armenië een vrij homogene bevolkingsstructuur bezit: rond 95 procent is van Armeense afkomst. De verhouding tot het Russisch als overheersende taal op politiek, cultureel en wetenschappelijk gebied en als de verkeerstaal in de Sovjet-Unie vereiste desondanks actieve sturing. Adaptatie van Russische terminologie werd gesystematiseerd en geregeld door een 'Terminologisch Comité'. De systematisering betreft eigenlijk slechts de schaal waarop neologismen werden ingevoerd; de middelen verschillen weinig van die welke in de negentiende eeuw gebruikt werden: leenvertalingen, afleiding en samenstelling op basis van het traditionele Armeense lexicale bestand (Weitenberg 1991). Politiek speelde een grote rol bij de incorporatie: gebruik van nationale termen weerspiegelt de mate van centralisering. Zo heette Armenië in 1920 en na 1966 *Sovetakan Hayastan* 'sovjet-Armenië', maar in 1940 werd de vertaling *Xorhrdayin Hayastan* 'Raden-Armenië' toegestaan (Dermerguerian 1984). Op politiek minder gevoelige terreinen streefde het Terminologisch Comité met wisselend succes naar invoering van Armeense neologismen. Weinig succes werd behaald bij de beoefenaars van de moderne techniek, getuige een in 1985 verschenen informaticawoordenboek (*Slovar'* 1985), waaruit de overheersende Russische invloed zonneklaar blijkt: men vindt daar Armeense termen als *avtomatatsoem* (naar Russisch *avtomacija* 'automatisering', vergelijk daarnaast *Guide* 1993 *inknagortsoem*, letterlijk 'zelf-werking'), *optimal kodavoroem* (naar Russisch *optimal'noe kodirovanie* 'optimale codering'). De invloed van het Russisch op deze terreinen werd bevorderd door het bestaan van Russische middelbare scholen in Armenië, waar uitsluitend in het Russisch werd onderwezen. Deze scholen golden als onmisbare voorwaarde voor een veelbelovende carrière binnen de Sovjet-Unie, maar werden in nationalistische kringen als een grote bedreiging voor het behoud van het Oostarmeens opgevat. Universitair onderwijs in de exacte vakken en techniek werd uitsluitend in het Russisch gegeven. Op de langere termijn was de positie van het Oostarmeens dus wel degelijk in gevaar. Als terreinen waar het Russisch vrijwel overheersend is, worden nog in 1996 genoemd: leger, bankwezen en financiële wereld, natuurwetenschappen (Zakarian 1996:358).

Na de onafhankelijkheid

Bij de onafhankelijkheid van Armenië op 21 september 1991 kregen nationalisten van een

wat centralistische snit de overhand bij het bepalen van de taalpolitiek. Een van hun eerste maatregelen was de abrupte sluiting van de Russische scholen; zelfs eindexamenkandidaten, van wie velen nauwelijks het Armeens beheersten, werden verplicht hun examens in het Armeens af te leggen. De positie van het Oostarmeens werd verder in een nieuwe taalwet (van 17 april 1993) vastgelegd, waarin eenduidig werd gesteld: de taal van de republiek Armenië is het Armeens. De implementatie van deze wet is toevertrouwd aan het Staatsbureau voor de Taal. De belangrijkste problemen van het Armeens in de Republiek Armenië worden door een lid van dit bureau, Valeri (*what's in a name* – Valeri is echt-Russisch) Mirzoyan uiteengezet in het Libanese tijdschrift *Arciw* (jaargang 1, Nr. 10, 21 juli 1994, p. 4-5): behoud, zuivering, verdere uitbouw van het Armeens als staatstaal; verder, de strijd tegen de russificatie onder meer via de Russische scholen; ten slotte (een nieuw element) de strijd tegen de mogelijk nog gevaarlijker geachte invloed van het Engels. Dit behoudende beleid is mede geïnspireerd door het feit dat de positie van het Oostarmeens in de voormalige Sovjet-Unie per saldo aanzienlijk is verslechterd: Armeens is verdreven uit Azerbeidzjan (men denke aan de moordpartijen in Sumgait in 1988), verdwenen uit Moskou en bepaald ongewenst in Tiflis. Het beleid wordt uitgedragen via de media, waar het gebruik van Russische leenwoorden in de spreektaal aanzienlijk is afgenomen.

Verschillende aspecten van de Armeense taalpolitiek worden op wat onthutsende wijze besproken door Zakarian, eveneens lid van het Bureau (Zakarian 1996). Eén aspect verdient nadere aandacht: de verhouding tussen het Oostarmeens en het Westarmeens, die sinds de Osmaanse genocide gescheiden wegen waren gegaan. Gezien vanuit sovjet-Armenië bestond er slechts één vorm van modern Armeens, de 'contemporaine Armeense taal'. Het Westarmeens werd niet erkend als zelfstandige, volwassen variant. Bij de lexicale ontwikkeling van het Oostarmeens werd geen nota genomen van Westarmeense neologismen. Sovjet-Armenië beschouwde zich in alle opzichten als het 'moederland' en natuurlijk oriëntatiepunt van alle Armeniërs. Pas in 1991 kon er in Erevan een Westarmeens woordenboek verschijnen. De houding van de Westarmeense diaspora tegenover het Oostarmeens was strikt afwijzend. Directe aanleiding daartoe was de invoering van een spellinghervorming in sovjet-Armenië in 1922, de eerste in de twaalfhonderd jaar sinds Mesrop het Armeens schrift had uitgevonden. De (beperkte en gematigde) hervorming scheidde de beide varianten definitief; de Westarmeense diaspora wenste zich niet aan te sluiten bij een 'communistische' orthografie. Koude oorlog en de Armeense moederland-ideologie verdiepten de breuk. Deze situatie veranderde radicaal na de onafhankelijkheid. De diaspora werd een politieke factor van gewicht, een potentiële motor voor de economische ontwikkeling van de Armeense republiek. Het Taalkundig Bureau boog zich over de vraag hoe diaspora en 'moederland' elkaar ook in taalkundige zin zouden kunnen steunen. De rol van het Westarmeens als model voor lexicale vernieuwing werd erkend. De vraag werd gesteld of men tot een taalkundige eenheid zou kunnen komen. In de woorden van Zakarian (1996:359): 'Het bestaan van twee takken literair Armeens en de diversiteit van de Armeense dialecten zijn omstandigheden die de nationale eenheid in gevaar brengen. [...] Daarom moeten de twee takken van literair Armeens in etappes geïntegreerd en verenigd worden.' Als te nemen stappen noemt Zakarian: standaardisatie van de orthografie, en standaardisatie van het Armeens zelf, hetgeen vooral de 'eliminatie van oriëntering op welke andere talen ook' inhoudt; immers 'alleen autonome standaardisatie, onafhankelijk van andere talen en gestuurd door de wetten en tendensen van het Armeens, kan door alle Armeense varianten geaccepteerd worden'. Sinds een mislukte poging van Nahapet Rusinean (1819–1876) en Minas Cheraz (1852–1929), die een 'eclectisch Armeens' ontwierpen als oplossing vor de taalstrijd, was taalkundige eenheid nauwelijks meer ter sprake gekomen. Men is geneigd ook de pogingen van het Taalkundige Bureau als centralistisch, nationalis-

tisch en weinig concreet weg te lachen. Toch is de vraag naar het samenleven van Oost- en Westarmeens acuut geworden door de economische ontwikkelingen van de laatste vijf jaren. Massale emigratie uit de republiek Armenië heeft het gezicht van wat eens de Westarmeense diaspora was veranderd. De grootste concentratie Armeniërs buiten de republiek zelf is nu de Armeense kolonie van Los Angeles, met een miljoen personen. In geen enkele oude Westarmeense diaspora (met mogelijke uitzondering van Beiroet) vormt het Westarmeense bevolkingsdeel nog de meerderheid. Overal is de situatie vergelijkbaar met die in Nederland: vóór 1995 woonden er ongeveer tweeduizend Armeniërs, voor het merendeel uit Turkije. Aanwas uit Armenië heeft het aantal op zesduizend personen gebracht; sprekers van het Oostarmeens zijn nu in de meerderheid. De diaspora bezit nauwelijks de financiële en intellectuele middelen om twee taalvarianten in leven te houden en onderwijsmodellen te ontwikkelen voor twee talen. Het is nog onduidelijk wat dit betekent voor de ontwikkeling van de Armeense taal: verdwijning van het Westarmeens? Of toch samensmelting van de twee taalvarianten in een nieuwe synthese? Zoals zo vaak in de Armeense geschiedenis is de dynamiek van de diaspora een motor tot verdere ontwikkeling. Wie zou hier in willen grijpen?

Literatuur

Adalian, Rouben Paul (1992), *From Humanism to Rationalism. Armenian Scholarship in the Nineteenth Century*, Atlanta, Georgia: Scholars Press.

Dermerguerian, Robert (1984), *La langue arménienne en Arménie Soviétique. L'évolution du vocabulaire*, Aix-en-Provence: Publ. Université de Provence.

Guide (1993, 1995), *Conseil terminologique de l'arménien occidentale moderne*, I (1993), II (1995), z. pl. [Marseille – Aix-en-Provence]: Dpt. d'Arménien Université de Provence.

Mouradian, Claire (1995), *L'Arménie*, Parijs: Presses Universitaires de France (= Que Sais-je nr. 851).

Slovar' (1985), *Russko-armjanskij terminologičeskij slovar' po informatike*, Erevan: Ajastan.

Weitenberg, Joseph J.S. (1991), 'Reform movements in Armenian', in: C. Hagège en I. Fodor (red.), *Language Reform. History and Future*, dl. V, Hamburg: Buske, pp. 393-408.

Weitenberg, Joseph J.S. (1995), 'La Grammaire arménienne "latinatip" du XVIIe siècle', in: W. Smoczynski (red.), *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia I. Safarewicz memoriae dicata*, Cracoviae: Universitas, pp. 461-472.

Zakarian, Hovhannes L. (1996), 'The Language Law of the Republic of Armenia and Problems of All-Armenian Langage Policy', in: Dora Sakayan (red.), *Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics*, Delmar NY: Caravan Books, pp. 355-360.

Koerdisch

Koerdisch taalpurisme

Martin van Bruinessen

De Koerden vormen met een aantal van 20 à 25 miljoen een van de grootste volkeren in het Midden-Oosten. Hun oorspronkelijke woongebied Koerdistan is een uitgestrekt bergachtig gebied dat westelijk Klein-Azië, de Iraanse hoogvlakte en zuidelijk Mesopotamië van elkaar scheidt. Koerden en Koerdistan (of in het Arabisch *Diyar al-Akrad*) worden al in vroege islamitische bronnen genoemd – pas in onze eeuw zijn beide benamingen, in het kader van Turkse natievorming, lang verboden geweest. Een staatkundige eenheid heeft Koerdistan nooit gehad, en verschillende delen van Koerdistan hebben onder politieke en culturele invloed van verschillende nabuurstaten gestaan.

Het Koerdisch behoort tot de Iraanse taalfamilie en is verwant aan (maar verschillend van) het Perzisch; met Turks en Arabisch heeft het oorspronkelijk geen verwantschap. Het grootste deel van Koerdistan raakte echter al vroeg geïslamiseerd en daaraan heeft het Koerdisch een uitgebreid Arabisch leenvocabulaire te danken. Hoewel er ook enkele oude Koerdische teksten in Armeens en Aramees schrift bestaan, zijn vrijwel alle geschreven Koerdische teksten van voor circa 1930 in het Arabische schrift gesteld. Vanaf de twaalfde eeuw is noordelijk Koerdistan door een opeenvolging van Turkse dynastieën overheerst geweest, wat ook zijn sporen in het vocabulaire heeft nagelaten. (In onze eeuw hebben Turkse nationalistische taalkundigen gepoogd aan te tonen dat het Koerdisch een Turks dialect zou zijn, waarbij Turkse leenwoorden uit verschillende perioden het belangrijkste bewijsmateriaal vormden. Voor taalzuivering in het Turks en Arabisch zie de bijdragen van Roel Otten in deze bundel.)

De oudste ons bekende geschreven Koerdische literatuur dateert uit de zeventiende eeuw. De literaire vormen werden ontleend aan de Perzische literatuur, de thema's aan de Koerdische orale traditie en de islamitische (vooral ook weer Perzische) mystiek. Deze literatuur ontstond in een periode van culturele bloei aan enkele Koerdische vorstenhoven die binnen het Osmaanse Rijk een hoge mate van autonomie genoten. Een tweede periode van literaire bloei begint in de negentiende eeuw in Zuid-Koerdistan en is geassocieerd met de opkomst van een cultureel nationalisme in kringen van geletterden.

Koerdistan is, zoals bekend, sinds het eind van de Eerste Wereldoorlog opgedeeld in een Turks, een Iraans, een Iraaks en een klein Syrisch deel (met nog enkele enclaves in de Transkaukasische sovjetrepublieken). De nieuwe regimes in deze landen voerden alle een taalpolitiek die in dienst stond van inspanningen tot natievorming. Turks, Perzisch en Arabisch werden bevorderd als de 'nationale' talen en het Koerdisch werd teruggedrongen tot de privésfeer. Turkije ging het verst in zijn beleid van gedwongen assimilatie en zijn verbod op het gebruik van het Koerdisch in de publieke sfeer (dat pas in 1991 gedeeltelijk werd opgeheven), maar ook in Iran en Syrië is het gebruik van het Koerdisch sterk aan banden gelegd. Alleen in Irak geniet het Koerdisch (sinds 1970) officiële erkenning en mag het in het onderwijs gebruikt worden. Als gevolg van de enorme uitbreiding van het onderwijs en de moderne communicatiemedia is het Koerdisch ook waar dit nog gesproken werd, sterk onder invloed van de officiële landstalen komen te staan. Als reactie ontstond onder Koerdische intellectuelen het verlangen hun taal duidelijk van de omgevende dominerende talen af te grenzen, niet alleen door haar te zuiveren van leenwoorden maar ook door een afwijkend schriftbeeld te creëren.

Er bestaat een groot aantal verschillende Koerdische dialecten, waarvan de noordelijke (Kurmanci genoemd) en de zuidelijke (Sorani) vrij sterk van elkaar verschillen. Kurmanci wordt tegenwoordig met het Latijnse alfabet geschreven, Sorani met een aangepaste vorm van het Arabische, die een fonologische spelling van Koerdische woorden mogelijk maakt (dus een spelling die de klankstructuur van de taal recht doet). Sorani-auteurs – van wie de meesten uit Irak afkomstig zijn – hebben op twee manieren gepoogd hun taal van Arabische invloeden te zuiveren. In de eerste plaats werden voor Arabische termen Iraanse equivalenten gezocht. Doorgaans werden die niet aan het moderne Perzisch ontleend, maar nam men woorden die reeds in sommige dialecten voorkwamen en gaf die een aangepaste betekenis, of men creëerde neologismen op basis van bijvoorbeeld Middelperzische woorden (Middelperzisch is de taal zoals die voor circa 900 gesproken werd). De andere manier bestond eruit Arabische leenwoorden te schrijven zoals men ze in het Koerdisch uitspreekt. Daarbij worden bijvoorbeeld de emfatische klinkers door hun niet-emfatische equivalenten vervangen, en worden alle klinkers (ook de korte, die in het Arabisch niet geschreven worden) door één letter gerepresenteerd. Dit wordt ook met persoonsnamen gedaan, waarvan een zeer hoog percentage van Arabische oorsprong is. Zo wordt de naam Abdullah (Arabisch *'bd allh*[1], dat letterlijk 'dienaar van Allah' betekent) in het Sorani geschreven als *'ebdwla* of, nog radicaler (door het laten vallen van de Arabische letter ayn (') die in veel Koerdische dialecten inderdaad niet uitgesproken wordt) als *ebdwla*. De voornaam Abdullatif (Arabisch *'bd alltyf*, letterlijk 'dienaar van de Goedertierene') wordt *ebdwletyf*, Osman (Arabisch *'thman*) wordt *osman*, enz. Op deze wijze is het schriftbeeld van deze namen bijna onherkenbaar veranderd.

Intellectuelen uit noordelijk Koerdistan experimenteerden al vroeg, net als Turkse intellectuelen, met een aangepaste vorm van het Latijnse alfabet, en in het begin van de jaren dertig introduceerde een in ballingschap in Syrië verschijnend tijdschrift, *Hawar*, het alfabet dat de standaard zou worden. (In Turkije zelf was het Koerdisch inmiddels verboden.) Men gebruikte dezelfde ç en ş die ook in het Turkse alfabet gebruikt worden maar in plaats van de Turkse *ı*, *İ*, *ü* en *u* gebruikte men de letters *i*, *Î*, *u* en *û*, zodat er toch een ander woordbeeld ontstond. Trots op het feit dat het Koerdisch een Indo-europese taal is, benadrukte men graag de gelijkenis met talen als het Duits of het Frans, en creëerde neologismen naar analogie met die talen. Zo werd ter vervanging van het van oorsprong Arabische woord voor 'front', *cebhe* (Arabisch *jbhh*, Turks *cephe*) het echt Koerdische woord *enî* gekozen, dat oorspronkelijk alleen 'voorhoofd' betekende. Het verband tussen beide betekenissen werd geconstrueerd via het Franse 'front', dat beide betekenissen draagt.

Het Kurmanci en literatuur in het Kurmanci beleven sinds de tweede helft van de jaren tachtig een nieuwe opleving in West-Europa, waar veel Koerdische intellectuelen uit Turkije zich als politieke vluchtelingen gevestigd hebben. Er verschijnt een breed scala aan tijdschriften in het Koerdisch; het Koerdische Instituut te Parijs (door Koerdische ballingen opgericht in 1983) coördineert de inspanningen tot standaardisering van het Kurmanci door het organiseren van conferenties van Koerdische schrijvers en wetenschappers waar voorkeurstermen voor moderne begrippen worden vastgelegd en door de publicatie van een periodiek waarin deze onder een breder publiek worden verbreid.

Noot

1. Voor de gebruikte transcriptie van het Arabisch zie het stuk over Arabische taalzuivering in deze bundel.

Niet-Indo-europese talen

Baskisch

Zuiverheid en zuivering in het Baskisch

Wim Jansen

Al wordt het *Euskara* of Baskisch in een of andere vorm al meer dan tweeduizend jaar, en wellicht veel langer, gesproken in het Frans-Spaanse grensgebied aan de Golf van Biskaje, het is een dakloze in eigen huis gebleven. Wat wij Baskenland noemen, is van oudsher een puur geografisch begrip, geen staatkundige definitie. Bij gebrek aan een eigen, beschermende overheid heeft het Baskisch (als we de verschillende Baskische dialecten voor het gemak voor één Baskische taal laten doorgaan) het in de historie nooit tot *Kanzleisprache* gebracht. Het cultuurlexicon van eigen makelij is mede daardoor sterk onderontwikkeld. Pas laat, en langzaam, heeft het Baskisch zich tot literaire taal ontwikkeld. Het Latijn en de vroeg-Romaanse talen in de omgeving van het Baskenland waren de natuurlijke bronnen waaruit priesters, advocaten, notarissen en kooplieden gingen putten om nieuwe begrippen en producten een naam te geven. Dat dit ontlenen teruggaat tot het klassieke Latijn, horen we bijvoorbeeld aan het voortleven van de oorspronkelijke velaire klanken in de leenwoorden *bake* ('vrede', vergelijk Latijn *pax*, tweede naamval *pacis*) en *lege* ('wet', vergelijk Latijn *lex*, tweede naamval *legis*).

In het kielzog van het Latijn zijn het Frans en Spaans voor het Baskisch al eeuwen de twee belangrijkste leveranciers van nieuwe woorden, én van oneigenlijke syntactische constructies en on-Baskische accenten en intonaties. Hier gaan verrijking en bedreiging hand in hand. Ook moderne anglicismen, bijvoorbeeld op het gebied van de computertechniek, komen vaak door een Frans of Spaans filter het Baskisch binnen.

Het ontbreken van een Baskische staat, en van een cultureel centrum à la Parijs of Florence, heeft de dialectversnippering in de hand gewerkt. Dit is altijd een extra handicap geweest tegenover het Frans en Spaans, welke talen gesteund werden, en deels worden, door zeer centralistisch denkende overheden. De recente creatie, uit elementen van de dialecten, van de Baskische eenheidsschrijftaal *Euskara batua* is een geslaagde manier gebleken om meer vuist te kunnen maken. Dankzij de acceptatie van het Euskara batua en de officiële tweetaligheid in de Baskische Autonome Gemeenschap in Spanje is het een stuk eenvoudiger geworden hét Baskisch nu tegenover het Frans en het Spaans te plaatsen. In zekere zin heeft hier een uniek proces plaatsgevonden met een grote taalzuiverende potentie. Onder de paraplu van een als het ware gedecreteerde schrijftaal, die als niemands moedertaal begonnen is, kunnen de individuele Baskische dialecten voortbloeien en behoeven ze zich minder zorgen te maken om de verdediging tegen het Frans en Spaans. Deze rol is van hen overgenomen door het Euskara batua. Helaas zien nog lang niet alle dialectsprekers de voordelen van het Euskara batua.

Fantasieën over de 'zuivere' oorsprong van het Baskisch

Het aantonen van een eigen karakter is niet zo moeilijk bij een niet-Indo-europese taal als het Baskisch, dat geen aanwijsbare verwantschapsbetrekkingen heeft met enige andere taal ter wereld, en dat ook structureel zo afwijkt van wat wij 'gewoon' vinden. Een Baskische tekst, zelfs een technische of wetenschappelijke tekst met een flinke dosis leenwoorden, is voor iemand met een Indo-europese achtergrond even onbegrijpelijk als Fins of Japans. Veel van de discussie over het behoud van de zuiverheid van de taal gaat over zulke leenwoorden en over buitenlandse invloeden op de Baskische woordenschat.

Het mysterie rond de herkomst van het Baskisch heeft heel wat schrijvers in de vorige eeuw ertoe geïnspireerd in de 'zuiverheid' van de taal haar superioriteit boven andere talen te zoeken, en het Baskisch zelfs op een of andere manier in verband te brengen met de schepping volgens de christelijke traditie. Zo schreef J.-P. Darrigol, abt van het grootseminarie van Bayonne, omstreeks 1827 in zijn inleiding tot *La Langue Basque*: 'Na een uitgebreide discussie over elk van deze punten [de onderwerpen in zijn boek] komen wij zonder aarzeling tot de slotsom dat het moeilijk is een taal te vinden die meer eersterangs voordelen in zich verenigt dan het Baskisch.' Met veel tijdgenoten zag Darrigol in het Hebreeuws een soort oertaalmodel, en in de Hebreeuwse wortelvormen met drie medeklinkers een natuurgeschenk van eenvoud: 'De natuur begint altijd bij het simpelste, het kortste, het gemakkelijkste.' Dan laat hij een lange lijst volgen met een- en tweelettergrepige wortelvormen in het Baskisch, en het onvermijdelijke: 'Wij concluderen dat de wortelvormen in onze taal opvallen door hun eenvoud.' Maar Darrigols speurwerk gaat verder! De woorden *astelehena* ('maandag', letterlijk 'week-eerste'), *asteartea* ('dinsdag', letterlijk 'week-tussen') en *asteazkena* ('woensdag', letterlijk 'week-laatste') relateert hij aan de Zuidbaskische vorm *aste* die 'begin' betekent, en die hem helemaal terugvoert naar het begin van de schepping, te weten de eerste drie dagen voor de geboorte van de hemellichamen, waaronder de zon. Nu kent 'zon' in het Baskisch vormen als *eguzki* en *eki*, en met enige handgrepen zijn die wel om te bouwen tot *egun*, het Baskische woord voor 'dag'. En ziehier: na de eerste drie dagen komt donderdag, en dat is in het Baskisch *ostegun*, afgeleid uit *ortz-egun* oftewel 'hemeldag', de eerste dag met zonneschijn na de schepping. Darrigols Baskisch bleek zo zuiver als Gods creatie zelf! *Q.e.d.*

Het moge allemaal onwetenschappelijk zijn, er is wel degelijk invloed uitgegaan van zulke fantasieën op de latere puristen.

Via romantisch purisme naar een taalacademie

Het taalkundig isolement van het Baskisch heeft in de vorige eeuw soms geleid tot bizarre verhandelingen om het eigen karakter te benadrukken. Bovendien begon taalzuivering een politieke rol te spelen binnen het opkomend nationalisme. Sabino Arana Goiri (1865–1903), de grondlegger van het Baskisch nationalisme, deed er alles aan om het Baskisch anders te doen lijken dan zijn buurtalen. Arana had een gebrekkige kennis van de taal, die niet zijn moedertaal was, maar dat weerhield hem er niet van om bijvoorbeeld een geheel nieuw alfabet voor het Baskisch te scheppen, het *agaka*, in plaats van het abc. Verschil moest er zijn! Hij hing ook de wildste fantasieën aan op het terrein van de etymologie, en creëerde zonder schroom de meest dubieuze woordsamenstellingen uit inheemse elementen.

Hoewel Arana's *agaka* sinds de jaren dertig is uitgebannen, stak deze extreme uiting van nationalistische taalzuivering nog in 1967 de kop op in een Biskaais leerboekje geschreven door pater José de Zabala. Bijzonder in het *agaka* waren het weglaten van de c, f, h, q, v, w, de toevoeging van een aantal medeklinkers met tildes of horizontale streepjesaccenten, een r met een accent aigu, en de drie lettercombinaties ts, tx, tz. Toegegeven, historisch en fonologisch viel er best wat te zeggen voor sommige vindingen, maar een grafisch onhandelbaar alfabet omwille van het anderszijn kon alleen maar averechts werken.

Enige navolging heeft Arana aanvankelijk wel gehad. De klassieke hoeksteen in de Baskische lexicologie, het drietalig woordenboek van de grote baskoloog Azkue (1905), maakte gebruik van een afgeleide vorm van zijn alfabet, maar Azkue koos gelukkig wel voor de Latijnse volgorde van de letters.

Verstandig genoeg heeft de latere Baskische Academie ervoor gezorgd dat men tegenwoordig qua tekens én volgorde het Latijnse alfabet hanteert, waaraan alleen de ñ is toe-

gevoegd. Weliswaar gebruikt men in de spelling van Baskische woorden niet al deze letters, maar ze zijn wel nodig voor een acceptabele weergave van vreemde eigennamen, aardrijkskundige namen enz.

Geheel in de stijl van de apologeten uit het begin van zijn eeuw wierp Arana zich op de volksetymologie om die in dienst te stellen van zijn woordcreaties. Hij verzon eigen wortelvormen, modificeerde bestaande vormen klakkeloos en herschiep ontleningen als oer-Baskische taalvormen. Ten slotte maakte hij losjes gebruik van bestaande achtervoegsels om die in een nieuwe context van een eigen interpretatie te voorzien. Verreweg de meeste van Arana's fantasieën zijn allang gesneuveld, maar sommige hebben vaste voet gekregen in de taal, zoals nota bene het woord *Euskaltzaindia*, de naam van de Baskische Academie, wat letterlijk vertaald zou kunnen worden met 'Bewakersgenootschap van het Baskisch'. Het is maar de vraag hoeveel jonge Basken van deze tijd nog weten dat dit handjevol termen de nalatenschap vormt van de fanatieke purist Arana.

In hetzelfde curieuze boekje uit 1967 vinden we behalve Arana's alfabet in de woordenlijstjes ook nog een bonte verzameling van zijn puristische kronkels, zoals *izparringi* ('tijdschrift' = 'woord-nieuws-papier'), *txadon* ('kerk' = 'huis-heilig'), *donoki* ('hemel' = 'heilig-substantief'), en nog andere, waarin de woorddelen op volkomen ontoelaatbare wijze zijn samengevoegd.

Azkue nam in zijn groot woordenboek een verstandige houding aan waar het ging om wat hij 'barbarismen' noemde (leenwoorden). Hij besloot alle woorden in zijn boek op te nemen die inmiddels burgerrecht in het Baskisch verworven hadden en waarvoor geen echt equivalent beschikbaar was. Zo staan de leenwoorden *eliza* 'kerk', *lege* 'wet', *liburu* 'boek' en andere noodzakelijke termen in zijn boek. Vergeleken met Arana was Azkues benadering dus veel pragmatischer. Hij had enerzijds een grote afkeer van elitair purisme ('Het getuigt van weinig gezond verstand ons in onze literaire armoede als ridders voor te doen en onze taal dagelijks verder te laten verschralen door geen omgang te wensen met het volk...'), maar tegelijk van een oververheerlijking van alles wat buitenlands was: 'Het andere uiterste is niet alleen laakbaar, maar ronduit belachelijk, storend en pleegt een aanslag op het prestige van de taal.' Het behoedzaam manoeuvreren van Azkue komt ook tot uitdrukking in zijn opvatting over het opnemen van neologismen (nieuwvormingen uit inheemse elementen): 'Ik heb ook geen nieuwe woorden, van wie dan ook, en hoe noodzakelijk dan ook, willen presenteren, omdat er nog geen autoriteit bestaat om deze in te voeren...' Elf jaar later was die autoriteit er wel: de Baskische Academie, met Azkue zelf als eerste voorzitter...

De strijd om het behoud van het Baskisch is sinds de opkomst van het moderne nationalisme (1876–1936) een deel geworden van de sociale en politieke strijd tegen de overheersers uit Parijs of Madrid. Zoals Arana in 1886 schreef: 'De Baskische taal is het wezenlijke element van de Baskische natie; zonder haar zijn onze nationale instellingen ondenkbaar.'[1] Dat een taalstrijd geen luxe was, blijkt uit talloze historische documenten, bijvoorbeeld een uitspraak van de prefect van het departement Basses-Pyrénées (1846) die tekenend was voor de Franse politiek: 'Onze scholen in het Baskenland hebben als bijzondere opgave de Baskische taal door het Frans te vervangen.' Uitroeiing van de Baskische taal stond aan beide zijden van de staatsgrens hoog in het vaandel geschreven.

In 1919 kwam het tot oprichting van een taalacademie, de *Euskaltzaindia*. De strijd voor erkenning van de eigen taal en cultuur kon nu met meer kracht en meer prestige gevoerd worden. Helaas werden de goed begonnen activiteiten van de Academie door de Burgeroorlog (1936–1939) en de daaropvolgende veertigjarige onderdrukking vrijwel lamgelegd. Pas in 1956 vond weer een openbare bijeenkomst plaats. In de periode sinds 1968 heeft de Academie zich actief beziggehouden met het creëren en invoeren van het Euskara batua,

de eenheidstaal. Na de democratisering verwierf de Academie in 1976 bij decreet het predicaat 'koninklijk'. De Koninklijke Academie voor de Baskische Taal heeft gewone leden, corresponderende leden en ereleden, en publiceert regelmatig haar handelingen.

Het Baskisch nu

Was er vroeger veel ruimte voor wildgroei, tegenwoordig hebben de Academie en de media, en in Spanje het taalbeleid van de Baskische deelregering en het onderwijs van kleuterschool tot universiteit, een sterk unificerende invloed op de ontwikkeling van het Baskisch. Bekijken we een willekeurig tekstje uit de nieuwskrant van de Baskische deelregering, dan zien we veel voorbeelden van dezelfde lexicale vernieuwingsprocessen als in het Nederlands. De 'spellingcontrole' in een Baskische tekstverwerker heet *zuzentzaile ortografikoa*. Hierin is *zuzentzaile* een volkomen regelmatige samenstelling van eigen bodem, uit *zuzendu* ('verbeteren') en het achtervoegsel *-tzaile* ('maker', 'doener'); *ortografikoa* komt rechtstreeks uit het Romaans. Zo ook *kargatu* ('downloaden', via het Spaans), dat al sinds 1571 bekend is in de betekenis 'laden'. In een Frans-Baskische krant stuiten we op de illustratieve titel *azpiegitura kultural* ('culturele infrastructuur'), waarin we weer zo'n rechtstreekse ontlening als *kultural* zien, gekoppeld aan het meer inheemse *azpi-egi-tura* = 'onder-bouwsel' = 'infrastructuur'). Bij moderne woordvormingen moet het Baskisch net zo laveren als het Nederlands, tussen leenvormen en creaties uit het eigen bestand (dat trouwens veel ontleningen van oudere datum bevat...).

Volgens de laatste enquêtes (1996) is 41 procent van de totale bevolking van twee miljoen zielen in de Baskische Autonome Gemeenschap in Spanje inmiddels tweetalig (zij het deels passief). Frankrijk heeft pas kort geleden het Europese Handvest voor Regionale en Minderheidstalen getekend als eerste stap op weg naar een verbetering van de positie voor het Baskisch aldaar.

Noot

1. Heel even is de droom van Arana werkelijkheid geweest, en wel onder de republiek tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936–1937). Het Baskisch stond toen in het Spaans Baskenland voor intern gebruik op gelijke voet met het Spaans. Op deze periode volgden bijna veertig jaar wrede onderdrukking, waarna in de jaren tachtig de echte emancipatie op gang kwam.

Finoegrische talen

Grensvervagingen: van taalzuivering naar taalverzorging. Purisme in het Fins

Sirkka-Liisa Hahmo

De Finse taal, die aan de noordelijke rand van Europa wordt gesproken, wijkt sterk af van de meeste buurtalen en ook van bijna alle andere Europese talen. Van de belangrijkste talen van de buurlanden is alleen het Estisch verwant. Het Fins en het Estisch behoren tot de Finoegrische taalfamilie, samen met het Hongaars, de Saame (Lapse) talen (die in het noorden van Finland, Zweden, Noorwegen en Rusland door een klein aantal mensen worden gesproken), alsmede enkele kleine talen in de voormalige Sovjet-Unie. De meeste Europese talen maken daarentegen deel uit van de uitgebreide Indo-europese taalfamilie. De Finoegrische talen zijn in meerdere of mindere mate agglutinerend (net zoals bijvoorbeeld het Japans), dat wil zeggen dat stam en uitgang duidelijk zijn gescheiden en dat grammaticale relaties worden weergegeven door achtervoegsels die ook een zelfstandige betekenis hebben, waarbij de uitgang als het ware aan de stam 'gelijmd' (geagglutineerd) wordt.

Kenmerkend voor het Fins is onder andere dat aan het begin van het woord slechts één medeklinker kan voorkomen en dat een woord meestal op een klinker eindigt; enkele medeklinkers (*l, n, r, s, t*) kunnen wel aan het einde van een twee- of meerlettergrepig woord voorkomen, maar deze woorden hebben dan ook wel een stam die op een klinker eindigt en waaraan naamvalsuitgangen en andere achtervoegsels toegevoegd worden. Verder ontbreekt bij de Finse medeklinkers de oppositie stemhebbend/stemloos, dus naast bijvoorbeeld stemloos *p* bestaat geen stemhebbend *b*. Het Fins heeft vijftien naamvallen, en deze worden vaak gebruikt in gevallen waar de Indo-europese talen een voorzetsel hebben, vergelijk *talo* 'huis' en *talossa* 'in het huis'. Voorvoegsels kent het Fins helemaal niet. Verder heeft het Fins een uitgebreid stelsel van afleidingen, dat het gemakkelijker maakt eigen woorden voor nieuwe dingen en begrippen te creëren. Zo zijn bijvoorbeeld van het woord *sana* 'woord' de woorden *sanasto* 'woordenschat', *sanallinen* 'verbaal, mondeling' en *sanoa* 'zeggen' afgeleid; op grond van het werkwoord *sanoa* is verder bijvoorbeeld het werkwoord *sanoittaa* 'liedjesteksten schrijven' gevormd.

Langdurige, intensieve contacten kunnen een taal op verschillende manieren beïnvloeden. Het is bekend dat in de woordenschat het gemakkelijkst invloeden van buiten opgenomen worden. De Finnen hebben door de eeuwen heen contacten gehad met hun Indo-europese talen sprekende buren en zo heeft het Fins langdurig onder invloed van verschillende Indo-europese talen gestaan.

Woorden werden steeds gemakkelijk overgenomen. Een innovatie, een nieuwe ontdekking bracht een nieuwe woord of meerdere nieuwe woorden met zich mee. En ook uit de taal van de heersende klasse of uit de taal van de baas kwamen woorden in het Fins terecht. In zeer vroege tijden (vanaf het tweede millennium voor Christus) zijn er al veel woorden uit het Proto-Baltisch en Proto-Germaans in het Fins overgenomen. De invloed van het Germaans bleef niet alleen beperkt tot de woordenschat; ook de klankstructuur, de vormstructuur en de zinsopbouw waren aan veranderingen onderhevig. In het laatste millennium heeft het Zweeds de meeste invloed gehad. Dat was natuurlijk ook te verwachten: Finland maakte bijna zevenhonderd jaar – tot 1809 – deel uit het Zweedse koninkrijk. Pas in de laatste decennia heeft het Engels het Zweeds verdrongen.

Zolang de taal alleen mondeling overgeleverd werd, kwamen veranderingen sluipend

de taal binnen. De verschillen tussen de ontlenende taal en de ontvangende taal vormden in vroegere eeuwen kennelijk nauwelijks een hindernis voor overname. Als een woord in een vreemde taal klanken of klankcombinaties had die in het Fins niet voorkwamen, paste het zich 'automatisch' aan de klankstructuur van het Fins aan. Ik noem maar enkele voorbeelden: van een consonantcluster aan het begin van het woord werd slechts de laatste consonant overgenomen, bijvoorbeeld Fins *maku* 'smaak' uit Oer-Germaans **smaka-z* (Nederlands *smaak*). Een stemhebbende plofklank in een vreemde taal werd door een stemloze vervangen, bijvoorbeeld Fins *katu* 'straat' uit Zweeds *gata*. Als een over te nemen woord op een medeklinker eindigde, kreeg het in het Fins een klinker na de slotmedeklinker, bijvoorbeeld *lasi* 'glas' uit Zweeds *glas*.

Historische documenten over Finland hebben we pas vanaf de kerstening van de Finnen in de twaalfde eeuw, toen ook de langdurige Zweedse overheersing begon. De middeleeuwse documenten zijn echter niet in het Fins geschreven, maar in het Zweeds – de taal van de ambtenaren – of het Latijn – de taal van de Kerk. Het Fins was de omgangstaal van het volk en werd slechts mondeling gebruikt. Misschien zijn er in de late Middeleeuwen al wat pogingen ondernomen om Fins te schrijven, maar deze teksten zijn niet bewaard gebleven. De eerste bekende teksten dateren uit de zestiende eeuw, toen de Reformatie het noodzakelijk maakte religieuze teksten in de volkstaal te publiceren.

De eerste fase van de schrijftaal

De eerste Finse teksten waren vrijwel uitsluitend vertalingen, waarvan de belangrijkste het Nieuwe Testament (1548) en delen van het Oude Testament waren. De vertaler, Mikael Agricola (ca. 1510–1557), had een zware taak op zich genomen: hij probeerde – naar eigen zeggen – een taal te schrijven die voor iedereen begrijpelijk was. Het Fins was echter geen eenheidstaal, maar bestond uit een aantal in meer of mindere mate van elkaar afwijkende dialecten. Agricola probeerde woorden en uitdrukkingen te vermijden die een zeer kleine verspreiding hadden. Omdat het Fins geen cultuurtaal was, ontbeerde hij veel woorden voor begrippen en zaken die in de te vertalen teksten voorkwamen. Hij stond voor de keuze een vreemd woord te gebruiken, of een woord zelf te bedenken dan wel een bestaand woord een nieuwe betekenis te geven. Hij benutte beide mogelijkheden. Hij was zich in ieder geval gedeeltelijk bewust van de problematiek, want hij schrijft in het voorwoord tot zijn Nieuwe Testament: 'Nam nihil simul inceptum, et perfectum esse constat' (Het staat immers vast dat niets tegelijkertijd nieuwbedacht en volmaakt is). We kennen de werkwijze van Agricola niet in detail, maar het resultaat was zo goed dat de huidige Finnen het – als de spelling gemoderniseerd zou worden – nog redelijk goed zouden kunnen begrijpen. Hoewel Agricola bewuste keuzes maakte, was hij geen taalzuiveraar; hij wordt gerekend tot degenen die het Fins als cultuurtaal hebben ontwikkeld.

Het Fins raakte redelijk snel als taal van de Kerk ingeburgerd en ontwikkelde zich voorspoedig. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd een comité in het leven geroepen dat als taak had de hele bijbel in het Fins te vertalen. In de taakomschrijving van het comité werd de nadruk gelegd op de taal: de vertalers moesten zuiver Fins gebruiken, dat in alle delen van het land begrepen zou worden. Het comité heeft deze opdracht serieus genomen. Vooral één lid, Henrik Hoffman (1599–1666), hechtte duidelijk meer belang aan de correctheid van het Fins dan aan de juistheid van de vertaling. Hij heeft onder andere een groot aantal door Agricola gebruikte werkwoorden met een voorvoegsel door eenvoudiger werkwoorden vervangen – het Fins kent immers geen voorvoegsels – of er een andere Finse uitdrukking voor in de plaats gezet. Hoffman wordt dan ook de eerste Finse purist genoemd. De eerste volledige bijbelvertaling in het Fins verscheen in 1642.

In de zeventiende eeuw werd ook een aantal wetsteksten in het Fins geschreven. In de

eerste wetsteksten zijn veel uit vreemde talen afkomstige woorden gebruikt; voor sommige begrippen werd echter al tamelijk snel een Fins equivalent bedacht. Een voorbeeld: het in de oudste teksten gebruikte woord *placat(i)* 'een door de koning aangekondigde (wettelijke) regeling, plakkaat' (vergelijk Zweeds *plakat* 'plakkaat') wordt in de tweede helft van de zeventiende eeuw soms en in de achttiende eeuw bijna standaard door het huidige woord *asetus* 'wettelijke regeling' en soms ook door *kuulutus* 'aankondiging' vervangen.

In de achttiende eeuw verschenen er langzamerhand ook economische en juridische teksten in het Fins en kwam er dus meer en meer behoefte aan nieuwe begrippen en exacte termen. In academische kringen werd men zich steeds beter bewust van de invloed van vreemde talen en de nadelen daarvan. Sommige taalgebruikers wezen op het belang van de Finse dialecten en voerden voorzichtig ook elementen daaruit in de schrijftaal in. Enkele schrijvers waren ongetwijfeld bewust met de verbetering van het geschreven Fins bezig, maar van echte taalzuivering was nog nauwelijks sprake.

De negentiende eeuw

In 1809 ontstond er een nieuwe situatie, toen Finland van Zweedse in Russische handen overging. Finland kreeg verregaande autonomie als groothertogdom van het Russische tsarenrijk. In de taalsituatie bracht deze overgang geen directe verandering; het Zweeds bleef nog lange tijd de enige officiële taal van Finland. In de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg het Fins langzamerhand wel meer armslag en in 1902 kreeg het Fins ten slotte dezelfde status als het Zweeds.

Onder invloed van de romantiek ontstond aan het begin van de negentiende eeuw een beweging van nationaal bewustzijn; tegenwoordig noemt men dat in Finland de periode van nationaal ontwaken. Deze vormde een gunstige voedingsbodem voor de taalvernieuwing en voor de ontwikkeling van het Fins. Centraal in deze Finse nationale romantiek stond het begrip 'nationale taal' (*kansalliskieli*), dat de filosoof en staatsman J.W. Snellman (1806–1881) gelanceerd had. Al heel vroeg waren de aanhangers van de romantiek het erover eens dat de 'nationale taal' van Finland Fins moest zijn en dat het Fins 'de algemene taal' (*yleiskieli*) van het land moest worden. De deskundigen waren het er echter niet over eens hoe dat in zijn werk zou gaan. Moesten ze er zich actief voor inzetten of zou het vanzelf gebeuren?

Sommigen waren van mening dat de volkstaal (dus de verschillende dialecten) op zichzelf goed genoeg was en geschikt voor zowel mondeling als schriftelijk gebruik in alle mogelijke situaties. Het was dus niet de moeite waard om naar een 'algemeen beschaafd Fins' te streven. Iedereen zou zo moeten kunnen spreken en schrijven als hij of zij wilde. De meerderheid van de taalkundigen was evenwel van mening dat het algemeen beschaafd Fins bewust in de juiste richting gestuurd moest worden. Er waren echter twee grote principiële vragen: welke variant van het Fins zou normatief moeten worden en hoe moest men met vreemde elementen omgaan? De oplossing van het eerste probleem was een compromis: het vernieuwde algemeen beschaafde Fins bevatte zowel elementen van de oude schriftelijke traditie als van de verschillende dialecten. De normen werden in de loop van de negentiende eeuw vastgesteld.

Nationalisme en purisme gaan hand in hand: het nationalisme vestigt de aandacht op het bijzondere karakter van een volk, het purisme legt de nadruk op het karakteristieke van de taal en probeert dit te bewaren. De romantiek die begin negentiende eeuw in Finland doorbrak, veroorzaakte de eerste golf van purisme. Karl Axel Gottlund (1796–1875) was de eerste die zich duidelijk voor vernieuwingen in het Fins uitsprak: hij schreef in 1817 in het Zweedstalige tijdschrift *Svensk Literatur-Tidning* (Zweeds literatuurtijdschrift) dat over het geschreven Fins al lang geklaagd werd en dat velen geëist hadden het van 'vreemde

smetten' te zuiveren. In 1820 schreef Reinhold von Becker (1788–1858) in zijn *Turun Wiikko-Sanomat* (Het weekblad van Turku): 'Diegenen die in verband met hun ambt Fins geschreven hebben, hebben dat vaak versierd met ongepaste vreemde uitdrukkingen, die meer ten nadele dan ten voordele van onze taal zijn geweest.' Volgens hem was dit niet nodig geweest als ze de structuur van het Fins en de talrijke mooie Finse woorden en uitdrukkingen beter hadden gekend. Zelf zegt hij geprobeerd te hebben geen vreemde woorden te gebruiken maar in plaats daarvan die middelen van de taal te benutten die nog niet aan iedereen bekend waren, dus bijvoorbeeld woorden uit een streektaal over te nemen en deze te gebruiken in teksten die voor alle Finnen bedoeld waren. Aan de andere kant benadrukte hij ook dat leenwoorden nodig zijn en gebruikt kunnen worden als ze zodanig aan de taal aangepast worden dat ze 'de aard en de fundamenten van de taal niet aantasten'.

Elias Lönnrot (1802–1884), de samensteller van het Finse epos *Kalevala* (in zijn huidige vorm in 1849 verschenen) en later professor in de Finse taal, had een leidende rol in het ontwikkelen van het Fins tot een cultuurtaal. Oorspronkelijk was hij van mening dat algemeen Europese cultuurwoorden in het Fins gebruikt mochten worden. Later nam hij een ander standpunt in: hij heeft in verschillende contexten uitgelegd waarom in de eigen taal gewortelde woorden de voorkeur verdienen boven geleende. De bijzondere structuur van het Fins, die sterk van de Indo-europese talen afwijkt, vormde een hindernis om vreemde woorden over te nemen; het belangrijkste was dat de woorden door het volk begrepen werden. Als de nieuwe termen bijvoorbeeld op verschillende terreinen van de wetenschap uit bestaande Finse taalelementen gevormd zouden worden, zouden ze gemakkelijker gebruikt kunnen worden. Iedere Fin zou de betekenis van zo'n woord uit de kennis van zijn of haar eigen taal kunnen afleiden. Lönnrot dacht dat het niveau van de Finse beschaving zou stijgen als alle technische termen of vaktermen op grond van de Finse taal gevormd zouden worden.

Lönnrot zelf voerde duizenden woorden op heel uiteenlopende gebieden in het Fins in. Deze nieuwe woorden waren deels afleidingen en samenstellingen, deels woorden uit verschillende Finse dialecten met een nieuwe betekenis. Heel veel nieuwe woorden maakte Lönnrot ten behoeve van de rechtspraak, de plantkunde, de geneeskunde en de samenleving als geheel. Enkele voorbeelden: *haaste* 'dagvaarding' (een *e*-afleiding van *haastaa* 'spreken, voor de rechter dagen'); *laillistaa* 'legaliseren' (een afleiding van *laillinen* 'legaal'); *siitepöly* 'stuifmeel' (een samenstelling van *siite*, dat op zijn beurt een afleiding van het werkwoord *siittää* 'bevruchten' is, en *pöly* 'stof'); *kuume* 'koorts' (een afleiding van *kuuma* 'heet'); *tasavalta* 'republiek' (in de volkstaal 'evenwicht in de macht'). Vanzelfsprekend verfinste Lönnrot ook taalkundige termen. Dat was deels succesvol, bijvoorbeeld bij woorden zoals *yksikkö* 'singularis, enkelvoud' (een afleiding van het telwoord *yksi* 'één') en *monikko* 'meervoud, pluralis' (een afleiding van *moni* 'veel'). Deze zijn ook voor een niet-taalkundige Fin begrijpelijker dan *singulaari* en *pluraali*. Maar gedeeltelijk waren zijn termen ook ongelukkig gekozen. Zo wekken de door hem bedachte woorden *alus* 'onderwerp' en *maine* 'gezegde', gemodelleerd naar het Latijn (zoals ook Nederlands *onderwerp* en *gezegde*), bij een native speaker Fins zonder uitleg even weinig associaties als de uit het Latijn afkomstige vaktermen *subjekti* (uit Latijn *subiectus*) en *predikaatti* (uit Latijn *praedicatio*).

Alle taalwetenschappers en vele andere taalgebruikers in de negentiende eeuw waren taalvernieuwers die het Fins met nieuwe woorden van eigen bodem verrijkten. Ze streefden naar een zuivere taal, hoewel ze in de eerste fase niet de nadruk legden op het zuiveren van de taal van al aanwezige vreemde elementen. Ze wilden vooral het binnendringen van nieuwe vreemde woorden tegengaan en in dit kader richtten ze zich op het creëren van woorden voor begrippen waarvoor de taal nog geen woord had of een woord dat nog

niet overal ingeburgerd was. Voorbeelden van dergelijke woorden zijn *juna* 'trein' (1864), dat in sommige dialecten 'rij, streep' betekende en nu een geheel nieuwe betekenis kreeg, en *kaasu* 'gas' (voor het eerst in 1826 in deze betekenis gebruikt; in dialecten betekende het 'koude mist'). Het internationale woord *universitas* (Nederlands *universiteit*, Zweeds *universitet*) was voor het Fins niet acceptabel, daarom maakte men uit eigen elementen het woord *yliopisto* 'universiteit' (1838, 1845), een samenstelling van *yli-* 'boven' + *opisto* '(middelbare) school', dat op zijn beurt een door Lönnrot (1836) gecreëerde afleiding van *oppi* 'leer' is.

In veel gevallen was er echter al een vreemd woord in gebruik, en dat moest dan wijken voor het eigen woord. In de loop van de negentiende eeuw kregen dergelijke woorden meer aandacht. Zo kreeg *kone* 'machine' in 1838 de huidige betekenis; in de oudere taal betekende het 'werktuig'; vroeger, en plaatselijk nog steeds in de dialecten, gebruikte men hiervoor *masi(i)na* 'machine' uit Zweeds *maskin*. Het woord *tehdas*, dat in de dialecten de betekenis 'werkplaats' had, kreeg in 1838 de betekenis 'fabriek' en verdreef het uit het Zweeds afkomstige woord *fabriikki, vapriikki* (vergelijk Zweeds *fabrik*). *Sairaala* 'ziekenhuis' (een afleiding van het woord *sairas* 'ziek' met het plaatsaanduidende achtervoegsel *-la*) kwam in de plaats van de oudere woorden *hospitaali* (vergelijk Zweeds *hospital*) en *lasaretti* (vergelijk Zweeds *lasarett*). Verder moest *kahveli* 'vork, bestek' (uit Zweeds *gaffel*) wijken voor *haarukka,* dat vroeger slechts 'vertakking, afsplitsing' betekende. *Riimi* 'rijm' (uit Zweeds *rim*) moest plaatsmaken voor *sointu,* gevormd van het werkwoord *soida* 'klinken' met een afleidingssuffix *-ntu,* en *puukstaavi* 'letter' (uit Zweeds *bokstav*) voor *kirjain,* een afleiding van het werkwoord *kirjata* 'boeken, registreren' (vergelijk ook *kirja* 'boek'). Deze woorden raakten snel ingeburgerd.

Een heftige discussie veroorzaakten vreemde persoonsnamen. Van oudsher was men eraan gewend dat de namen van gewone Finnen in de persoonsregisters in de Zweedstalige vorm werden opgenomen, hoewel in de omgangstaal Finstalige varianten gebruikt werden. Ook de naam van de koning en buitenlandse vorsten alsmede van veel historische personen hadden in het Fins een eigen variant. Een aantal taalzuiveraars wilde dit gebruik tot andere namen uitbreiden. In de tweede helft van de vorige eeuw is dat in de namen van aanhangers van dit gedachtegoed te zien. Zo ging bijvoorbeeld de taalkundige Daniel Europeus (1820–1884) de naam Taneli Europeus gebruiken, terwijl Wolmar Schildt (1810–1893), van huis uit een arts maar vooral bekend als de op Lönnrot na belangrijkste 'woordsmid' van de vorige eeuw, zich Wolmari Kilpinen ging noemen. De historicus Georg Zacharias Forsman vertaalde zijn hele naam in Yrjö Sakari Koskinen (1830–1903). Sommigen gebruikten een Finse naam als pseudoniem in hun literaire werk; zo publiceerde professor August Ahlquist gedichten onder de naam A. Oksanen, en was de nom de plume van professor Julius Krohn (1835–1888) Suonio. Dit vormde het begin van een golf naamsveranderingen in Finland die zijn hoogtepunt bereikte in 1906, ter ere van het honderdste geboortejaar van J.W. Snellman. De tweede golf van de verfinsing van achternamen viel in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw en culmineerde in 1935–1936 naar aanleiding van het feit dat de *Kalevala* honderd jaar bestond.

Behalve aan het binnendringen van vreemde elementen in de woordenschat hebben de taalvernieuwers in de negentiende eeuw ook aandacht besteed aan de vreemde invloeden in de zinsstructuur. Lönnrot beschouwde vreemde constructies in de zin zelfs als gevaarlijker dan vreemde woorden, want hierdoor werd zijns inziens het eigene van de structuur van de taal vernietigd.

Het purisme nam in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw af. De invloedrijke taalwetenschapper August Ahlqvist (1826–1889), professor in de Finse taal, was tamelijk conservatief en accepteerde zelfs veel constructies die anderen wilden uit-

roeien. Hij uitte zich vaak scherp over nieuwe woordcreaties, hoewel hij ook zelf voor een aantal begrippen een Fins woord bedacht.

Ahlqvist maakte zich wel zorgen over het juiste taalgebruik. Om de aandacht van studenten daarop te vestigen, nam hij het initiatief om een genootschap op te richten. In 1876 werd een genootschap *Kotikielen Seura* (Genootschap voor de eigen taal) gesticht, dat een belangrijke rol heeft gespeeld op het gebied van de taalzuivering. In 1896 publiceerde Kotikielen Seura het boekje *Kodin sanasto* (Woordenlijst voor thuis), waarin voorstellen werden gedaan de woordenschat van het huis-, tuin- en keukenfins van vreemde woorden te zuiveren. Kotikielen Seura richtte in 1894 ook een eigen tijdschrift op, *Virittäjä* (Aansteker/Stimulator), dat nog steeds verschijnt en het belangrijkste tijdschrift op het gebied van de Finse taalkunde is geworden. Vanaf het eerste nummer speelde *Virittäjä* een belangrijke rol op het gebied van de taalzuivering en taalverzorging. In de beginfase waren de artikelen over taalgebruik vaak anoniem en in de inhoudsopgave slechts onder de titel 'Correct taalgebruik' of 'Nieuwe woorden' te vinden.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw was het langzamerhand duidelijk geworden dat het niet mogelijk en ook niet wenselijk was alle vreemde woorden uit te bannen. In 1880 schreef Agathon Meurman (1826–1909) in *Kirjallinen Kuukausilehti* (Literair maandblad) dat het gebruik van vreemde woorden soms voordelig was: een vreemd woord kan in de taal een heel specifieke betekenis krijgen en deze betekenis blijft onveranderd omdat een vreemd woord niet gemakkelijk meedoet met de ontwikkeling van de taal. Meurman vond dat het niet belangrijk is waar een woord vandaan komt, als het maar een duidelijke, exacte betekenis heeft die algemeen bekend is.

De twintigste eeuw

In de twintigste eeuw bleef het Zweeds nog lange tijd de taal van de intelligentsia en van de bovenlaag. Na de onafhankelijkheid van Finland in 1917 werd in de grondwet vastgelegd dat het Fins en het Zweeds de status van gelijkwaardige landstalen hadden en de burgers het recht hadden in de omgang met de justitie en met de overheid hun moedertaal te gebruiken. Dit geldt nog steeds: Finland is officieel tweetalig en het Zweeds is naast het Fins de officiële taal van het land. Het is dus geen wonder dat de Europese invloeden vaak via het Zweeds binnengekomen zijn.

Bijna tot het einde van de negentiende eeuw vonden de taalwetenschappers dat het hun taak was om niet alleen de taal te onderzoeken, maar haar ook te ontwikkelen en te verzorgen. Een keerpunt in dit opzicht vormde de inaugurele rede uit 1893 van E.N. Setälä (1864–1935), professor in de Finse taal. Hij behandelde de principes van correcte taal en gaf een overzicht van de richtlijnen die in de negentiende eeuw bij de verzorging en zuivering van de taal gehanteerd waren. Hij kwam tot de conclusie dat bewuste ontwikkeling en verzorging van de taal niet nodig was. De wetten van de taal worden in de taal zelf verwezenlijkt en de taak van de taalwetenschappers is deze te begrijpen en niet te veroordelen. Een uitdrukking die in strijd met de praktijk van de taalgemeenschap is, kan als taalfout beschouwd worden, maar het begrip taalfout is altijd relatief. Volgens hem is de beste richtlijn de taal van de beste schrijvers; die zal 'het taalgebruik meer veredelen dan een taalacademie'. Met zijn autoriteit dempte Setälä voor korte tijd de discussie over het correcte taalgebruik en de interesse daarin nam af. Later preciseerde hij zijn standpunt in zijn in 1921 gepubliceerde artikel 'Oikeakielisyydestä suomen kielen käytäntöön katsoen' (Over het juiste taalgebruik rekening houdend met het Finse taalgebruik). Hier lanceerde hij ideeën die nu nog modern klinken. Ten eerste is de taal een communicatiemiddel en hij moet als zodanig ontwikkeld worden. Ten tweede is geen enkele uitdrukking in alle situaties de beste, maar er moet rekening gehouden worden met variaties in de taal. Ten derde

veranderen de taalnormen. In de jaren twintig ging het opnieuw opkomende nationalisme tegen deze principes in, maar in de tweede helft van onze eeuw zijn ze voor de Finse taalverzorging steeds belangrijker geworden.

In de eerste decennia van het onafhankelijke Finland (na 1917) begon een nieuwe sterk puristische periode. Deze hing duidelijk samen met de nieuwe nationalistische beweging en met de taalstrijd tussen de Finstalige en de Zweedstalige burgers van Finland, en bereikte zijn hoogtepunt in de jaren dertig. De meest radicale Finsgezinden waren niet tevreden met de grondwet van 1919, die een gelijke status voor het Fins en het Zweeds waarborgde. Ze konden ook niet accepteren dat het Zweeds een zeer sterke positie in de economische wereld en binnen de universiteit had. Ze waren van mening dat de universiteit van Helsinki totaal Finstalig had moeten worden. In deze omstandigheden was het duidelijk dat het purisme bloeide en dat voor een aan te bevelen woord of uitdrukking het stempel 'fennisme' (= puur Fins) voldoende was, en als argument tegen het gebruik van een woord 'zweedsisme' (= onder Zweedse invloed) genoeg was.

De taalstrijd en het nationalisme zijn duidelijk te bespeuren in de taalgids *Hyvää ja huonoa suomea* (Goed en slecht Fins), die E.A. Saarimaa (1888–1966) in 1930 publiceerde. In het hoofdstuk waarin hij syntactische structuren behandelt, somt hij 130 gevallen op van zweedsismen: uitdrukkingen en structuren die naar model van het Zweeds gevormd waren en daarom dus uitgeroeid moesten worden. 'Foute' zinnen die hij wil corrigeren, beschrijft hij als 'onnatuurlijke vreemde elementen', 'zeer onfins', 'grof onfins', 'kwetst het Finse oor'. De door hem genoemde juiste alternatieven zijn daarentegen 'typisch Fins' of 'worden ook door mensen die slechts Fins kennen begrepen', of worden ingeleid met een zin zoals 'een Fin zegt', 'een Fins oor eist', 'een onbedorven Fins taalgevoel eist' enz. De ideale taal van Saarimaa is behalve 'grammaticaal correct' vooral 'puur', 'bruikbaar' en 'esthetisch'. Dit alles verwoordt geheel de geest van de tijd.

Een uitgebreide bewerking van *Hyvää ja huonoa suomea* publiceerde Saarimaa in 1947 onder de titel *Kielenopas* (Taalgids). Dit boek nam een kwart eeuw (de achtste en laatste druk verscheen in 1971) een leidende positie in als gids voor het taalkundig juiste taalgebruik. In *Kielenopas* zit hij op dezelfde lijn, maar de toon is wat milder en zakelijker dan in zijn vroegere werk. Vaak voorkomende bijvoeglijke naamwoorden zijn nog steeds 'onfins' en 'vreemdklinkend', maar nu meestal zonder een versterkend woord ervoor. Zijn voorkeurzinnen worden vaak alleen met een kort 'beter' ingeleid. Saarimaa's *Kielenopas* was voor generaties leraren Fins en ook voor veel professionele taalgebuikers een soort bijbel, maar voor veel scholieren een nachtmerrie.

Pas vanaf het eind van de jaren zestig van deze eeuw verschenen de eerste taalgidsen die hun voorkeur minder sterk op de tegenstelling 'Fins' en 'vreemd' baseerden. Terho Itkonen heeft bijvoorbeeld in *Kieliopas* (Taalgids, 1982) geprobeerd zijn werk 'up-to-date' te maken en de taalgebruikers een antwoord te geven op vragen die ze stellen en die in bestaande boeken zelden of niet behandeld worden. Deze vragen beantwoordt hij veelzijdig en tamelijk neutraal; er zijn echter onvermijdelijk ook 'beter'- of 'moet zijn'-zinnen. En een enkele keer komt ook nog 'onfins gebruik' of 'volgens model van vreemde talen' voor. De 'schoolmeester' is dus in veel mindere mate aanwezig.

De taalzuiveraars en taalverzorgers moesten er natuurlijk voor zorgen dat hun ideeën snel de taalgebruikers bereikten. Het tijdschrift *Virittäjä* was daarvoor een uitstekend medium. Het behandelde deze onderwerpen al vanaf het eerste nummer; van 1924 tot en met 1994 had het een aparte afdeling, eerst onder de titel *Oikeakielisyyttä* (Correct taalgebruik) en vanaf 1945 onder de titel *Kielemme käytäntö* (Gebruik van onze taal). Vaak werd in deze artikelen een taalfout of een bepaald type fout onder de loep genomen. Vanaf 1937 kwam in de afdeling 'Correct taalgebruik' een aparte rubriek *Paremmin sanoen* (Beter gezegd),

waarin uit de geschreven taal verzamelde gevallen van 'taalfouten' en van 'slechte stijl' werden behandeld en correctievoorstellen werden gedaan. In *Virittäjä* zijn in een eeuw ongeveer 1250 artikelen op het gebied van taalverzorging en taalzuivering verschenen.

Gedurende de hele twintigste eeuw is het creëren van nieuwe woorden voor nieuwe dingen en begrippen doorgegaan. Voorbeelden van geslaagde voorstellen voor woorden uit de tweede helft van deze eeuw zijn *muovi* 'plastic' (een afleiding van *muovata* 'vormen'), *tutka* 'radar' (een afleiding van *tutkia* 'onderzoeken'), *nauhuri* 'bandrecorder' (een afleiding van *nauha* 'band'), *viestintä* 'communicatie' (een afleiding van *viesti* 'bericht, boodschap'), *säiliöalus* 'tanker' (een samenstelling van *säiliö* 'tank, houder, reservoir' + *alus* 'schip'). Sterk puristisch zijn de taalverzorgers niet meer; vaak scheppen ze een puur Fins woord dat naast een internationaal woord gebruikt wordt, bijvoorbeeld *tasakoosteinen* 'homogeen' naast *homogeeninen*, *sekakoosteinen* 'heterogeen' naast *heterogeeninen*, *ehostaa* 'make-up' naast *meikata*, *järkeistää* 'rationaliseren' (een verbale afleiding van *järki* 'verstand') naast *rationalisoida*, *yhdentää* 'integreren' (een verbale afleiding van het telwoord *yksi* 'een') naast *integroida* en het van *yhdentää* verder afgeleide *yhdentyä* 'geïntegreerd worden'. Maar de puristen slagen niet altijd; als de taalgebruikers het nieuwe woord niet accepteren, staan ze machteloos. Toen de radio in Finland geïntroduceerd werd, probeerde men voor deze nieuwe ontdekking een Fins woord te bedenken. Er waren verschillende voorstellen; serieus werd een woord *sinko* voorgesteld (een afleiding van het werkwoord *singota* 'werpen'), maar de taalgebruikers hebben het niet geaccepteerd en bleven het nieuwe ding *radio* noemen.

In de laatste decennia is de taak van het smeden van nieuwe woorden meer en meer uit de handen van taalkundigen in die van de deskundigen op de desbetreffende vakgebieden overgegaan. Een voorbeeld hiervan is de woordenschat rondom de computer. Voor alle belangrijke begrippen bestaat er een Fins woord, maar daar hebben de taalverzorgers weinig moeite voor hoeven doen; computerdeskundigen en gebruikers zijn hier als taalzuiveraars opgetreden.

Anders dan in sommige andere talen zijn leenvertalingen niet tegengehouden. Het aantal leenvertalingen is dan ook binnen de woordenschat van het Fins aanzienlijk; daardoor is het Fins sterk met vooral de Germaanse talen en met de Europese beschaving verbonden. Ik wil hier slechts enkele voorbeelden noemen van woorden die op basis van het Zweeds of van het Duits gevormd zijn, maar die ook hun equivalenten in het Nederlands hebben: *ajanviete* 'tijdverdrijf' (*ajan* is een vorm van *aika* 'tijd' + *viete* 'verdrijf'; vergelijk Zweeds *tidfördriv*); *huippu* 'top, spits' in samenstellingen zoals *huippusaavutus* 'topprestatie'; *isänmaa* 'vaderland' (*isä* 'vader' + *maa* 'land'; al in de zestiende eeuw gevormd door Agricola naar het Duitse *Vaterland*); *kehonrakennus* 'bodybuilding' (van *kehon*, een vorm van *keho* 'lichaam' + *rakennus* 'bouw'); *maitohammas* 'melktand' (van *maito* 'melk' + *hammas* 'tand'); *näkökohta* 'gezichtspunt' (van *näkö* 'gezicht' + *kohta* 'plaats, punt'); *pää* 'hoofd' in verschillende samenstellingen, bijvoorbeeld *pääasia* 'hoofdzaak' (waarin *-asia* 'zaak' betekent), *pääkaupunki* 'hoofdstad' (met *-kaupunki* 'stad'), *pääosa* 'merendeel, hoofdrol' (met *-osa* 'deel, rol'); *puutarha* 'tuin' (van *puu* 'boom' + *tarha* 'gaard'; vergelijk Zweeds *trägård*); *viisaudenhammas* 'verstandskies' (*viisauden* is een vorm van *viisaus* 'wijsheid' + *hammas* 'tand, kies'); *yli-* 'over' in woorden zoals *ylipaino* 'overgewicht' (met *-paino* 'gewicht') en *ylivalta* 'overmacht' (met *-valta* 'macht').

In het tijdschrift *Valvoja* (Waker) publiceerde J.J. Mikkola, professor in de slavistiek, in 1928 een artikel 'Over de crisis in de taalverzorging', waarin hij de taalverzorgers verweet dat ze het karakteristieke boven de doelmatigheid prefereerden. Hij eiste dat er een instantie zou worden opgericht die duidelijke aanwijzingen over taalgebruik zou geven. Voordat deze publicatie van de pers rolde, was er binnen het *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura* (Genootschap voor de Finse Literatuur) al iets dergelijks tot stand gekomen. Eind 1927 was

er namelijk een taalcommissie (*kielivaliokunta*) opgericht, met als doel taalgebruikers in hun problemen bij te staan; in 1945 werd als steunpunt het Taalbureau (*Kielitoimisto*) geopend.

In 1949 heeft de Finse overheid besloten dat de taalverzorging een taak van de overheid is en heeft ze zowel de taalcommissie als het taalbureau onder haar hoede genomen; bestuurlijk werden ze onder de *Suomen Akatemia* (de Finse Academie) geplaatst onder de naam *Suomen Akatemian Kielilautakunta* (Taalcommissie van de Finse Academie), respectievelijk *Suomen Akatemian kielitoimisto* (Taalbureau van de Finse Academie). Na enkele reorganisaties werden de taalcommissie en het taalbureau in 1976 onder het pas opgerichte onderzoekscentrum *Kotimaisten kielten tutkimuskeskus* (Onderzoekscentrum van de in Finland gesproken talen) geplaatst. De taalcommissie, bestaande uit enkele deskundigen, behandelt algemene principes van het taalgebruik en neemt beslissingen over specifieke gevallen. Het taalbureau verleent diensten aan taalgebruikers; iedereen die een vraag over het taalgebruik heeft, kan advies vragen. De gewone Finse taalgebruikers hebben het taalbureau met open armen ontvangen. Dit bleek en blijkt nog steeds uit de talloze vragen waarmee ze het bureau benaderen. Als informatiekanaal van de commissie diende aanvankelijk het tijdschrift *Virittäjä*, waarin decennialang de beslissingen en de aanbevelingen van de commissie werden gepubliceerd, maar waarin ook de vragen behandeld werden die vaak aan het taalbureau werden gesteld. In 1968 kreeg het taalbureau zijn eigen informatieblad *Kielikello* (Tijd voor Taal). Hoewel de taken van beide instanties in de loop van een halve eeuw in principe gelijk gebleven zijn, is er toch een groot verschil tussen vroeger en nu. Waar vroeger de beslissingen als normen gegeven werden, dus in de geest 'zo moet je het zeggen', en 'zo mag je het niet schrijven', dragen ze nu meer het karakter van aanbevelingen. De taalgebruikers bepaalden uiteindelijk welke normen ze accepteerden en welke niet. Het is in de loop van de decennia verschillende keren gebeurd dat de taalcommissie taalgebruik goedkeurde dat eerder afgekeurd was.

In de laatste decennia is er veel veranderd in Finland: dankzij het goede onderwijs in vreemde talen op scholen, de verbeterde reismogelijkheden en de massacommunicatiemiddelen bereiken invloeden van buitenaf Finnen steeds sneller. Dat wordt ook zichtbaar in de taal; vooral de jeugd pikt gemakkelijk woorden uit de huidige *lingua franca*, het Engels, op. Maar vaak blijft een dergelijk nieuw woord slechts als een synoniem naast een Fins woord bestaan en wordt de informele taalvariant alleen in bepaalde situaties gebruikt. Dat leidt tot meer taalvariaties naast elkaar en eist meer van de taalgebruikers: ze moeten meerdere varianten beheersen en actief kunnen gebruiken. En als men bezig is om een officieel stuk te schrijven en op problemen stoot, wendt men zich nog steeds vaak tot het taalbureau: in de moderne tijd krijgt het bureau jaarlijks meer dan 17 000 telefoontjes en een groot aantal vragen per e-mail. Hoewel de jonge Finnen redelijk internationaal georiënteerd zijn, vindt men in hun eigen taalvariatie ook nieuwe woorden van eigen bodem; ze zijn zeer creatief bezig en putten woorden uit de eigen Finse woordenschat.

De veranderde situatie heeft ertoe geleid dat taalzuiveraars een nagenoeg uitgestorven ras vormen en dat over taalzuivering in de traditionele betekenis van het woord nauwelijks meer gesproken kan worden. In plaats van op de zuivere taal richt de taalverzorging zich steeds vaker op duidelijke communicatie. Een van de belangrijke nieuwe taken van de taalverzorgers ligt op het gebied van de taal van de ambtenaren: ze proberen de ambtenaren te leren om duidelijke en voor iedereen begrijpelijke taal te schrijven.

De nieuwe taken blijken duidelijk uit het taalpolitieke programma van het *Kotimaisten kielten tutkimuskeskus* (Onderzoekscentrum van de in Finland gesproken talen) van 1998. Daarin wordt goede communicatie als een van de doelstellingen van de taalverzorging genoemd. Het benadrukt de betekenis van verschillende taalvariaties en wijst erop dat men met de situatie en context rekening moet houden. In plaats van de denkwijze 'goed-slecht'

draagt het een meer pluralistische opvatting over de taal over. Het uitspreken van een waardeoordeel over verschillende taalvormen, zoals spreektaal, schrijftaal, vaktalen enz., rekent het niet tot zijn taken. Over taalzuivering wordt in Finland aan het eind van de twintigste eeuw weinig meer gesproken, maar er wordt nog steeds veel aandacht besteed aan de verzorging van het Fins.

Literatuur

Hakulinen, Lauri (1979), *Suomen kielen rakenne ja kehitys*, Helsinki, vierde druk.

Häkkinen, Kaisa (1994), *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*, Porvoo-Helsinki-Juva.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielipoliittinen ohjelma (1988), in: *Kielikello* 2, pp. 4-9.

Maamies, Sari en Anneli Räikkölä (1997), 'Virittäjä kielen huollon kimpussa', in: *Virittäjä* 101, pp. 272-276.

Pulkkinen, Paavo (1972), *Nykysuomen kehitys. Katsaus 1800- ja 1900-luvun kirjakieleen sekä tekstinäyteitä. Tietolipas 72*, Helsinki.

Phiel, Aino (1996), 'Oikeakielisyyttä ja Kielen käytäntöä Virittäjässä', in: *Virittäjä* 100, pp. 490-503.

Rapola, Martti (1960), *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö-Koskiseen. Tietolipas 22*, Helsinki.

Rintala, Päivi (1992), 'Suomen kirjakielen normeista', in: *Sananjalka* 43, pp. 47-68.

Rintala, Päivi (1998), 'Kielikäsitys ja kielenohjailu', in: *Sananjalka* 40, pp. 47-65.

Turks

Van oost naar west: de grote voltige van het Turks[1]

Roel Otten

Het Turks is niet één taal, maar een groep van ongeveer honderd zeer nauw verwante – echter niet altijd onderling verstaanbare – talen. De opvatting dat deze talen met het Mongools en Toengoezisch tot de Altaïsche taalfamilie behoren, is inmiddels door veel geleerden verlaten. De Turkse talen zijn alle synthetisch (men zegt ook wel: agglutinerend) van aard, hetgeen wil zeggen dat grammaticale functies – waarvoor het Nederlands losse functiewoorden heeft – worden uitgedrukt door (een keten van) achtervoegsels achter de woordstam. Kenmerkend voor een Turkse taal is ook het verschijnsel van de klinkerharmonie: de eerste klinker van een woord heeft effect op de aard van de volgende klinkers van dat woord, inclusief die van eventuele achtervoegsels. Alle Turkse talen hebben een rijk systeem van naamvallen en werkwoordsvormen.

Deze bijdrage zal gaan over taalzuivering in één van de twintig literaire Turkse talen: het zogenoemde Republikeinse Turks (vanaf 1928 de officiële taal van de Turkse republiek met ruim vijftig miljoen sprekers) en zijn voorloper, het Osmaans (de rijkstaal en literaire taal van het Osmaanse Rijk). Voor taalzuivering in het Koerdisch, de Indo-europese taal die door de Koerden in onder andere Turkije gesproken wordt, zie de bijdrage van Martin van Bruinessen in deze bundel.

Het Osmaanse Rijk

De Turken van Turkije zijn niet altijd bewoners van het Midden-Oosten geweest. Zij en andere Turken hadden als oorspronkelijke habitat het Altaj-gebergte op de grens van Rusland en Mongolië. Van daaruit hebben de nomadische Turken zich in de negende en tiende eeuw n.Chr. in meerdere stromen westwaarts verspreid. Eén stroom, die van de Oghoez-Turken, die onder meer uit Seltsjoeken en voorvaderen van de Osmanen bestond, trok in zuidwestelijke richting en bereikte het Midden-Oosten. Deze nomaden kwamen in aanraking met de islam en de Perzische islamcultuur, werden veelal sedentair en stichtten islamitische rijken. Dat van de Seltsjoeken (tiende tot dertiende eeuw) zal ons hier niet lang bezighouden: hoewel het ook voet aan de grond had in Klein-Azië, lag zijn zwaartepunt in Perzië en was het meer Perzisch dan Turks van karakter: de Seltsjoekse veroveraars hadden taal en cultuur van de veroverden overgenomen. Erkenden zij om religieuze redenen de superioriteit van het Arabisch, op het punt van beschaving in het algemeen en literatuur in het bijzonder werd vooral de Perzische cultuur – die op haar beurt sterk door de Arabische was beïnvloed – door deze Turken als superieur ervaren.

Hun verovering van Jeruzalem in 1071 vormde de aanleiding tot de eerste kruistocht. Van de elfde tot de dertiende eeuw drongen de Seltsjoeken met hun Perzisch-islamitische cultuur geleidelijk door in oostelijk en centraal Anatolië (Klein-Azië). Daar, in de grensgebieden met vijand Byzantium, ontstond het sultanaat van de Roem-Seltsjoeken (met als hoofdstad Konya). Toen dat in de tweede helft van de dertiende eeuw ten gevolge van de Mongoolse invasie ineenstortte, kwamen kleine beyliks (vorstendommen) op, waarvan de machthebbers op eigen gezag, als *ghāzī* ('krijgsheer'), de heilige oorlog tegen Byzantium voortzetten.

Een van deze vorstendommen, dat van de aan de Seltsjoekse verwante Osmanen, had zijn territorium aan de grens met Byzantium, ergens tussen Ankara en Constantinopel.

Over het precieze ontstaan van de Osmaanse stam is weinig met zekerheid bekend; sommige geleerden denken dat hij uit een vermenging van Turken en Grieken ontstaan is. Zeker is dat zich vanaf 1280 rond hoofdman Osman een volk begon te vormen dat, mede onder de druk van instroom van Turken die op de vlucht waren voor de Mongolen, zijn territorium ging uitbreiden ten koste van naburige emiraten en van Byzantium. Osmans opvolgers zetten in de veertiende eeuw de expansie op de Balkan voort. In ongeveer dertig jaar was een groot deel van Zuidoost-Europa veroverd. In het oosten was er een nederlaag tegen de Mongolen. De expansie werd hierdoor geruime tijd vertraagd. Niettemin kon in de vijftiende eeuw van een Osmaans Rijk gesproken worden. Na de vernietiging van Byzantium (in 1453 viel Constantinopel) werd de expansie in oostelijke richting voortgezet. In 1516–1517 werden Syrië en Egypte deel van het Osmaanse Rijk, waarvan de sultan nu ook het hoogste religieuze gezag verwierf: dat van kalief. Ook Europa kreeg te maken met deze macht, die het weldra tot een islamitisch wereldrijk zou brengen. Dit wereldrijk zou een Turkstalig wereldrijk zijn: in tegenstelling tot de Seltsjoeken waren de Osmanen niet geheel en al tot de Perzische taal en cultuur overgegaan.

Tijdens Süleyman de Luisterrijke (1520–1566) werd de heerschappij uitgebreid tot het huidige Algerije, Libië en Hongarije, en werd Wenen bedreigd. Hoewel het Osmaanse Rijk nog in omvang bleef toenemen en uiteindelijk de Balkan, het Midden-Oosten en de Maghrib – met uitzondering van Marokko – omvatte, werden reeds tijdens deze vorst de eerste tekenen van verval zichtbaar. Incapabele opvolgers versnelden de neergang, die te maken had met economische problemen en met de behoudzucht van leger en godsdienstige leiders. De vernieuwingen (onder meer onderwijskundige) die noodzakelijk waren om de Europese tegenstrevers het hoofd te kunnen bieden, werden door hen tegengehouden. In 1683 moesten de Osmanen bij Wenen een gevoelige nederlaag incasseren. De in de negentiende eeuw op gang gekomen modernisering van de samenleving (de *Tanzimat*-periode van 1839 tot 1876) kreeg door het ingrijpen van despoot Abdülhamid II niet de gelegenheid door te zetten. De revolutie van de zogenoemde Jong-Turken in 1908 vermocht niet te verhinderen dat de Eerste Wereldoorlog het einde inluidde van het steeds verder in verval geraakte en afgebrokkelde Osmaanse Rijk, dat te laat aan modernisering was begonnen. Sindsdien is het domein van de Osmaanse Turken teruggebracht tot wat wij nu kennen als Turkije. Verderop zal worden gesproken over de rol die de Jong-Turken en in het bijzonder Kemal Atatürk bij de transformatie van Osmaans Rijk naar Turkse republiek en bij de ommezwaai van Osmaans naar Republikeins Turks hebben gespeeld.

Het Osmaans

Zoals het Osmaanse Rijk de directe voorloper is van de huidige republiek Turkije, zo is het hedendaagse Republikeinse Turks uit het Osmaanse Turks voortgekomen, maar niet dan na revolutionaire hervormingen te hebben ondergaan. Om dit laatste volledig te kunnen appreciëren, moeten wij ons nader verdiepen in de taalvariant waaraan zich deze hervormingen hebben voltrokken.

De Osmanen hadden invloed van de Perzische cultuurtaal ondergaan, maar niet zo sterk dat zij hun eigen taal geheel en al voor het Perzisch hadden verruild. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw had het Osmaanse hof keizerlijke allure en ontstond een Osmaanse rijkstaal voor de officiële correspondentie en voor de literatuur. Om leemten in de Turkse woordenschat te vullen, en om de Turkse taal grotere elegantie en uitdrukkingskracht te verlenen, leende het aanvankelijk niet erg verfijnde Turks gretig woorden van de beschavingen die de Osmaanse elite wenste te evenaren. Werd het Perzisch bovenal gewaardeerd om zijn elegantie, het Arabisch werd vereerd om zijn hoge ouderdom, zijn enorme woordenschat en, natuurlijk, om zijn betekenis in de islam; Arabische woorden, die maar gedeel-

telijk aan de fonologie van het Turks werden aangepast, vervulden belangrijke functies in de Turkse samenleving.

Zo voegden zich talloze Perzische en – meestal via het Perzisch ontleende – Arabische woorden bij de Turkse woordenschat en ze verdrongen zelfs een deel daarvan. Hier vond dus het tegenovergestelde plaats van taalzuivering: vreemde elementen – gezien als edelstenen, niet als smetten! – werden bewust binnengehaald, met behoud van hun oorspronkelijke spelling.

Het is merkwaardig dat de Arabische en Perzische woorden in het Osmaans zich op het niveau van het zinsdeel – de grammatica van de zin als geheel is Turks – morfologisch en syntactisch bleven gedragen naar de grammaticale regels van hun taal van oorsprong. Zo kan men in een Osmaanse tekst een Perzische naamwoordelijke verbinding tegenkomen en een Arabische prepositionele verbinding, compleet met Arabische naamvalsuitgangen. Overigens overweegt de Perzische grammatica: heel vaak ziet men Arabische woorden functioneren in een Perzische syntactische constructie. Men bedenke bij dit alles dat Perzisch en Arabisch in het geheel niet aan het Turks verwant zijn: de eerste taal is Indo-europees, de tweede Semitisch. Zo bezigden de Osmanen, als zij al niet zonder meer in het Perzisch of Arabisch schreven,[2] een taal die veel weg had van een mengtaal Turks-Arabisch-Perzisch: het Osmaans.

Een Osmaans auteur hoefde zich niet eens te beperken tot Arabische of Perzische woorden die gangbaar waren: de hele woordenschat van deze talen stond tot zijn volledige beschikking: hij kon altijd, bijvoorbeeld omwille van het rijm, uit zijn woordenboek – in feite een woordenboek van drie talen! – een ongebruikelijk en onbekend Arabisch of Perzisch woord opdiepen, wetende dat ook zijn lezer noodzakelijkerwijze bij zijn lectuur een woordenboek bij de hand hield!

Hieronder wordt een voorbeeld gegeven van wat het Osmaans kan – en dat is zeer veel. Het betreft een uiterst ingewikkelde constructie van een Turks gezegde met bepalingen en bijwoorden in Arabisch (**vet**) en Perzisch (***vet cursief***); alle zinsdelen zijn gemarkeerd met naamvalsuitgangen die de grammaticale relaties aangeven. De zinsbouw als geheel is Turks, binnen de zinsdelen gelden regels van de Arabische/Perzische/Turkse grammatica: het resultaat is een fraai, ingenieus en – in tegenstelling tot wat men geneigd is te denken – functioneel geheel.

yüksek[1] **bāb**[2]-***i*** **'ālī**[3] ḳapısından[4] ***yek***[5] bir[6] atlı[7] ***süvārīye***[8] **teṣādüfen**[9] ***rāst***[10] geldim[11]

letterlijk: hoog[1] poort[2] hoog[3] poort-door[4] één[5] één[6] te-paard[7] cavalerist[8] toevallig[9] tegen[10] ik-kwam[11]

[Ik kwam toevallig een cavalerist te paard tegen (die) door de hoge poort van de Verheven Porte (reed).]

Een voorbeeld van de Osmaanse ambtelijke taal wordt gegeven in illustratie 1. Er is in deze teksten duidelijk sprake van uitermate gekunsteld proza. Toch zou het onjuist zijn dit te zien als pedanterie. Door toevoeging van Arabische en Perzische grammaticale elementen aan de Turkse wordt, naar de overtuiging van de Osmaanse elite, een superieur resultaat bereikt. De Osmaanse rijkstaal is als summum van taal de reflectie van het zelfbeeld als superieure islamitische hoogcultuur.

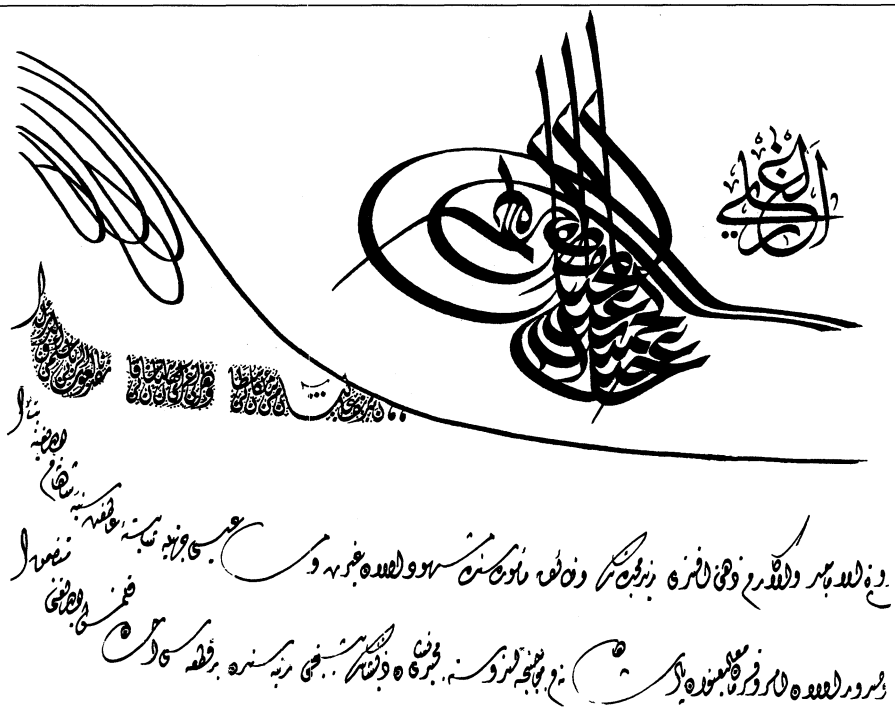

Illustratie 1
Osmaans document van het nişan-type: privilegeverlening door sultan Abdülhamid II uit 1896. In het midden de *tuğra* (het monumentale, vrijwel onvervalsbare embleem van de sultan, gekalligrafeerd door een speciaal daartoe aangestelde hoge ambtenaar (*nişancı* of *tuğrakeş*); rechts daarvan de Arabische erenaam van de sultan *al-Ghāzī* (de Veroveraar); links van de *tuğra* de uiterst plechtstatige aanhef van het document in de rijkstaal Osmaans met haar vele niet-Turkse lexicale en grammaticale elementen, die in transcriptie en vertaling als volgt luidt (romein: Turks; **vet**: Arabisch; ***vet cursief***: Perzisch; onderstreept: Perzische constructie; dubbel onderstreept: Arabische constructie):

nişān-i **şerīf-*i*** ***'ālī-şān-i*** **sāmī-mekān-*i*** **sulṭānī ve** ṭughrā-***i*** **gharrā-*i*** ***cihān-sitān-i*** **ḥāḳānī** **nüffize bi-'l-'avni 'r-rebbānī** **ḥükm**i oldur ki...

[Het bevel van het edele, hoogwaardige, hooggeplaatste sultaanse Teken en van het nobele, wereldveroverende, grootheerlijke Embleem – moge het geëffectueerd worden met goddelijke hulp en door hemelse gunst! – is het volgende:...]

Het Osmaanse schrift

Het Turkse Oejghoer-alfabet was al in de Seltsjoek-periode verruild voor het Arabische alfabet. Ook de Osmanen bezigden dit eerbiedwaardige schrift van de islam. Helaas was dit schrift eigenlijk totaal ongeschikt voor het klinkerrijke Osmaans: van de acht Osmaanse klinkers kon het Arabische schrift er maar drie – en dan nog slechts indirect – tot uitdrukking brengen.[3] De combinatie van ongeschikt alfabet en vreemd woordgoed maakte dat kennis van de Turkse cultuurtaal het privilege was van de Osmaanse elite. Het volk was van

deze 'paleistaal' buitengesloten en bezigde een meer pure Turkse volkstaal, die door de elite werd geminacht.

De Osmaanse literatuur

De rijks- en hoftaal Osmaans was, van de veertiende tot in de twintigste eeuw, ook de taal van een belangrijke klassieke literatuur, die zich sterk richtte naar de Arabische en vooral Perzische literaire normen. Omdat de Turkse taalhervorming niet los gezien kan worden van de ontwikkelingen in de Osmaanse literatuur, zal hier kort op deze literatuur worden ingegaan.

Het Osmaans begint aarzelend in de dertiende eeuw, voornamelijk met vertalingen uit het Perzisch. Vanaf de veertiende eeuw weet het Osmaans zich ten opzichte van zijn concurrenten Arabisch en Perzisch te emanciperen, maar het blijft de klassieke Perzische literatuur (in mindere mate de Arabische) als model houden. In de vijftiende eeuw komt het Osmaans tot volle wasdom en is het een gepolijste literaire taal – als men nog van één taal kan spreken. De invloed van Perzische literatuur blijft zeer merkbaar. De Osmaanse dichters goten hun verzen in Perzisch-Arabische metra die eigenlijk niet bij het Turks pasten; de genres die zij beoefenden droegen alle Arabisch-Perzische namen (*ġazel* 'liefdesgedicht', *ḳaside* 'ode', *hicv* 'hekeldicht' enz.). Er ontstond ook een literair proza, dat onder meer gebezigd werd in de geschiedschrijving, een terrein dat voorheen aan het Arabisch en het Perzisch toebehoorde.

Het volk bleef de uit Centraal-Azië meegenomen volksliteratuur beoefenen, in een meer oorspronkelijk soort Turks. Weliswaar bevatte het wat Arabische leenwoorden die het gevolg waren van de islamisering, maar 'leengrammatica' kwam in de volkstaal niet voor. Deze had in Anatolië kunnen overleven doordat vele van de kleine vorsten die de Rum-Seltsjoeken opvolgden, het Arabisch en Perzisch niet machtig waren en daarom het Turks begunstigden.[4]

Het gebruik van de Turkse volkstaal kreeg een grote impuls door de verbreiding van de islamitische mystiek. Om het volk te bereiken moesten de mystieke dichters een eenvoudig Turks gebruiken dat vrij was van de Perzische gekunsteldheid. De belangrijkste was Yūnus Emre (dertiende-veertiende eeuw). Hij vermeed Arabische en Perzische woorden en prefereerde een bij het Turks passend syllabisch metrum boven het Arabisch-Perzische *ʿarūẓ*-metrum. Zijn levendige, ongekunstelde taal vond navolging bij een aantal dichters en wist zich ook te handhaven in de periode dat de Perzische invloed op de Osmaanse literatuur op haar hoogtepunt was.

Na Yūnus Emre hield het gebruik van volks Turks niet op: op het einde van de vijftiende eeuw zien we een mogelijk door hem geïnspireerde reactie tegen het buitensporige gebruik van Arabische en Perzische woorden in de poëzie: de *Türkī-i basīṭ*-beweging (beweging voor 'Eenvoudig Turks'). Aanhangers van deze beweging vermeden bewust Arabische en Perzische woorden en constructies, al handhaafden zij het Arabisch-Perzische *ʿarūẓ*-metrum. De volksliteratuur, die rustig haar eigen weg had vervolgd, ging zowaar mettertijd aan de hoven enige waardering genieten. Anderzijds drongen heel wat Arabische woorden als bastaardwoorden in het mondelinge taalgebruik van het gewone volk en in de volksliteratuur door.[5]

In de zestiende eeuw, de Gouden Eeuw van het Osmaanse Rijk, ontstond in de grote Osmaanse cultuurcentra een Turks classicisme dat zijn model, het Perzische classicisme, naar de kroon stak en zelfs overtrof door een uitermate gekunsteld Turks van grote, maar allesbehalve natuurlijke, schoonheid. Aan de andere kant zette de *Türkī-i basīṭ*-beweging zich voort en ging de volkstaal verder met zich te ontwikkelen, met name in de zich nu sterk uitbreidende mystieke literatuur.

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw – het Osmaanse Rijk begint dan danig in verval te raken – namen de Turkse letteren toe in originaliteit en onafhankelijkheid en werd de taal ietwat eenvoudiger. Anderzijds begon het gewone volk enigszins met de Osmaanse literaire taal bekend te raken. De kloof tussen de beide soorten Turks leek dus enigszins verkleind te worden. Toch bleven de contemporaine Perzische cultuur en literatuur een niet-geringe invloed uitoefenen.[6]

De literaire ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw beloofden veel goeds, maar deze belofte werd niet waargemaakt: in het begin van de negentiende eeuw zonk de Osmaanse literatuur naar een dieptepunt. De oude meesters werden uitentreuren nagebootst en wel in een cultuurtaal die tot het uiterste was gegaan wat betreft haar opnamecapaciteit aan Arabische en Perzische woorden. Niet voor niets werd het Osmaans door de Turken zelf aangeduid met de trotse – Arabisch-Perzische! – benaming *Elsine-i Selase* 'De Drie Talen'. Het is de elitecultuurtaal, voor het kosmopolitische Osmaanse Rijk gecreëerd als tegenhanger van het Arabisch als godsdienstig-juridische vaktaal. De kloof tussen deze geschreven kunsttaal van de elite en de spreektaal van de Turkse bevolking is nu immens: de toenadering waar eerder sprake van was, is volledig tenietgedaan. Het aantal Arabische en Perzische woorden maakt 75 tot 90 procent uit van het totale aantal woorden! Voegt men daarbij nog de nodige Arabische en Perzische vormleer en zinsbouw en de gemankeerde weergave van Turkse woorden in het Arabisch schrift, dan is het te begrijpen dat slechts een kleine elite de vaak ronduit obscure Osmaanse teksten kon lezen: teksten als het officiële document van illustratie 1 waren voor de gewone man volstrekt onbegrijpelijk. Een reactie tegen deze toestand kon niet uitblijven.

Westerse invloeden

In de negentiende eeuw werden de Turken geconfronteerd met en raakten zij overtuigd van de materiële en technische verworvenheden van het Westen. Op het gebied van de cultuur echter bleven de Osmanen zich zo lang mogelijk aan de vertrouwde middeleeuwse islamitische cultuur vastklampen. Ten slotte echter begon de Europese invloed ook in het denken door te dringen, met name in de periode van de *Tanzimat* (Hervormingen, 1839–1876). In deze periode wordt de traditionele literatuur verlaten en ontstaat, als voorloper van de moderne Turkse literatuur, een westers getinte Osmaanse literatuur.

In deze periode zien we ook een eerste aanzet tot taalhervorming. Lieden die het Turks willen vereenvoudigen en 'bevrijden van vreemde bezetting' laten een protest klinken tegen 'de Drie Talen' en doen een oproep om Turkse woorden te gebruiken in plaats van Arabische en Perzische, en om de Arabische en Perzische grammaticale elementen te verwijderen.[7]

Eerder is vermeld dat sultan Abdülhamid II (1876–1909) tegen de verwestersing gekant was. Zijn repressieve bewind kon echter de veelal in Frankrijk opgeleide Jong-Turken, die gedreven werden door nationalisme en het zes eeuwen oude Osmaanse systeem radicaal wilden omvormen, niet volledig uitschakelen. Ook kon hij niet verhinderen dat aan het einde van de eeuw een dagbladpers opkwam. Bij de journalisten – Jong-Turken die niets moesten hebben van het despotisme en pan-islamisme van de sultan – ontstond behoefte aan een hedendaags medium dat niet te ver van de Turkse spreektaal af stond. Vonden sommigen aanvankelijk het wegnemen van de Arabische en Perzische grammaticale elementen uit het Osmaanse Turks voldoende, anderen ging dat niet ver genoeg; zij wilden ook van de Arabische en Perzische woorden af: 'Onze natie heeft haar moedertaal, het Turks, verloren en moest een taal leren die we alleen maar Osmaans kunnen noemen. [...] Deze taal is noch Arabisch, noch Perzisch, noch Turks, maar de taal van een minderheid die de meerderheid heeft onderworpen en van een taal heeft beroofd', aldus Ahmed Midhat Efen-

di. Het gewenste eenvoudige Turks diende voorts te worden verrijkt met equivalenten voor de wetenschappelijke termen die voorkwamen in de Franse boeken die in deze tijd in groten getale in het Turks werden vertaald.[8]

De Jong-Turken wilden, naar het voorbeeld van Frankrijk, voor een breed publiek een burgerlijke literatuur creëren, waarin zij hun culturele en (nationalistische) politieke ideeën konden ventileren. De onbegrijpelijke taal van de gekunstelde Osmaanse literatuur, die niets van doen had met het ware Turkse karakter, vonden zij daarvoor ten enen male ongeschikt. Arabische en Perzische woorden waarvoor een Turks equivalent bestond, dienden te worden afgedankt! Toonaangevend in dit streven was de dichter Shināsī (gestorven 1871), die pogingen deed om zuiver Turks te schrijven. De bron waaruit hij putte was de taal van het volk. Dit paste geheel in de tijdgeest: het opkomende nationale bewustzijn, gevoed door vertaalde westerse studies over de pre-islamitische geschiedenis van de Turkse volkeren in Centraal-Azië, had een herwaardering voor het eigen talige erfgoed met zich meegebracht.

Niet alle literatoren bekeerden zich echter tot de taal van het volk: in het fin de siècle zien we dichters die, om nieuwe literaire ervaringen onder woorden te brengen, nu juist uit de Arabische, Perzische en Franse woordenschatten putten. Opmerkelijk is ook dat de eerste moderne Turkse dichter, Fikret, klankeffecten creëerde door te spelen met de verschillende fonetische structuren van 'de Drie Talen'.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw winnen de Jong-Turken met hun door het Westen geïnspireerde politieke en culturele ideeën aan invloed. Verschillende Jong-Turkse schrijvers doen taalhervormingsvoorstellen die tot doel hebben de kloof tussen schrijftaal en spreektaal te verkleinen. Mede onder invloed van het in westerse zin hervormde onderwijs ontstaat er een nationale – dus op de Turkse natie, niet op het kosmopolitische Turkse Rijk gerichte – literaire beweging. Met name het tijdschrift *Gench Kalemler* (Jonge Pennen) droeg bij aan de wording van een eenvoudige, natuurlijke, nationale taal die het mogelijk maakt om ongekunsteld over onderwerpen uit het gewone Turkse leven te schrijven.

Maar niet iedereen ontving de pogingen tot taalhervorming met gejuich. In de conservatieve religieuze kringen van de tegen het nationalisme gekante pan-islamisten bestond geen behoefte aan verkleining van de kloof tussen spreek- en schrijftaal en wenste men de islamitische cultuurtaal Osmaans met zijn multinationale karakter te handhaven. Ook de gedachte aan een alfabethervorming was deze kringen een gruwel: de banden met de cultuur en de boeken van het verleden zouden erdoor doorgesneden worden. De Engelsen konden toch ook leven met een chaotische spelling?!

Van grote invloed waren de ideeën van de door Franse denkers beïnvloede schrijver en nationalist Ziya Gökalp (1875–1924). Na aanvankelijk aanhanger te zijn geweest van het pan-turanisme (het streven om alle Turken in één groot rijk te verenigen), bekeerde hij zich tot het westers geörienteerde Turkse nationalisme. Hij zag in dat inspiratie voor een werkelijk nationale cultuur kon worden opgedaan in de volksliteratuur.

De door veel schrijvers al gepraktiseerde taalhervorming werd door hem in een ideologisch vat gegoten. De taalhervorming die hem en zijn geestverwanten voor ogen stond, was vrij gematigd: Arabische en Perzische grammaticale elementen moesten door Turkse worden vervangen, maar Arabische en Perzische woorden waren aanvaardbaar, voorzover hun correcte gebruik geen kennis van de Arabische of Perzische taal vereiste en ze in de volkstaal gemeengoed geworden waren. Ook voor de wetenschappelijke terminologie accepteerde Gökalp vreemde woorden (Arabische, Perzische, Europese) naast de Turkse, mits ontdaan van niet-Turkse grammaticale elementen. De gematigde doctrine van Gökalp beïnvloedde de literatuur van zijn dagen en vormde een opstap naar de heel wat minder gematigde veranderingen die weinige jaren na zijn dood zouden worden doorgevoerd.

Van sultanaat naar republiek

Was de culturele beweging van de Jong-Turken al weinig minder dan een culturele revolutie, de ware omwenteling zou komen na de Eerste Wereldoorlog. De vanaf 1870 steeds zieker geworden Oude Man van Europa (het Osmaanse Rijk) was in deze oorlog definitief ten onder gegaan. Buitenlandse bezettingsmachten dreigden de Turken zelfs van zeggenschap over hun eigen Anatolië te beroven. De schande van de nederlaag en van de buitenlandse bezetting werd enigszins weggenomen door de Jong-Turk die later bekend zou worden als Atatürk 'Vader der Turken': de hervormingsgezinde officier Mustafa Kemal. Met zijn aanhang van Jong-Turken slaagde hij erin de bezettende westerse machten te verjagen en nationale soevereiniteit te verwerven. Intern maakte hij een eind aan de falende gevestigde orde. Het ging er hem niet meer om het Osmaanse systeem en de eraan ten grondslag liggende cultuur te hervormen: het ging hem erom deze radicaal te verwerpen en een definitieve streep te zetten onder het Middeleeuwse islamitische en Osmaanse verleden. In 1923 werd de Turkse republiek uitgeroepen, en kwam het traditionele sultanaat ten einde. Een jaar later werd ook het kalifaat afgeschaft. Het woord 'Osmaans' kwam in de nieuwe staat niet meer voor.

Van oost naar west

Mustafa Kemal Atatürk, als leider van de Volkspartij met vrijwel absolute macht bekleed, stichtte de Turkse republiek op een westerse ideologische basis: de driehoek wetenschap-secularisme-humanisme. 'Wij bewandelen,' zo verklaarde de revolutionaire leider, 'het verlichte pad naar de vooruitgang van ons achtergebleven land: wij spannen ons in om de instellingen die ons nationale bestaan uitmaken te herbouwen, zodat we onze cultuur kunnen herstellen, in weerwil van religieuze oppositie tegen het secularisme.' Inderdaad trad een seculiere natie in de plaats van een religieuze gemeenschap in het Osmaanse Rijk. Zeer veel modern opgeleiden – schrijvers, leraren, academici, studenten – werden door Kemal Atatürks visie op een modern seculier Turkije aangesproken en zij voelden zich, als nationale elite, geroepen het kemalistische ideeëngoed onder de onwetende landgenoten te propageren.

De religieuze oppositie bleef echter grote moeite hebben met de revolutionaire ommezwaai van oost naar west. Zij moest in 1926 met lede ogen aanzien dat de Sharī'a (Islamitische Wet) werd vervangen door de Zwitserse Code Civile. De *'ulamā'* (islamitische schriftgeleerden) en andere traditioneel opgeleiden ergerden zich mateloos aan de onvroomheid en 'abjecte francofilie' van het nieuwe bewind, dat in 1928 de islam als staatsreligie afschafte.

Ook op het gebied van taalhervorming zou de religieuze oppositie tijdens de 'democratische dictatuur' van de kemalistische eenpartijstaat nog veel te verduren krijgen. Nu het pan-islamisme verlaten was voor Turks nationalisme, was er voor het kosmopolitische, multinationale Osmaans geen taak meer weggelegd. Bij het Turkse nationalisme paste eerder de idee van de bevrijding van de taal van het juk van de vreemde woorden, de bevrijding van vreemd taalkundig imperialisme dus. De taal van de *upper class* van Istanbul zou de nieuwe standaard worden.

De schrifthervorming

Bij de heroriëntatie op het Westen hoorden het verbod op het dragen van fez en sluier en de invoering van de westerse klok en de christelijke kalender. Vervolgens werden in de republiek de westerse cijfers ingevoerd 'om de obstakels die de communicatie van Turkije met beschaafde landen hinderen weg te nemen'. De laatste maatregel kan gezien worden als een vingeroefening voor het grote werk dat te doen stond: het totaal doorsnijden

van de banden met het Osmaanse, islamitische en oosterse verleden door de afschaffing van het Arabische schrift en de invoering van een Turks schrift op Latijnse grondslag. Het Arabische schrift achtte Atatürk 'een gevangenis waarin de Turkse geest eeuwenlang gevangen heeft gezeten'. Het hinderde, naar zijn overtuiging, Turkijes verlangen naar internationale samenwerking in intellectuele zaken en het belemmerde de culturele vooruitgang.

Vanuit hun geloof in de almacht van de menselijke wil waren de kemalisten de overtuiging toegedaan dat met een planmatige aanpak de taal, als elke sociale instelling, opnieuw vormgegeven kon worden. Atatürk en zijn aanhangers lieten zich niet door de sacrosancte aard van het Arabische schrift weerhouden; voor hen viel de schrifthervorming onder het secularisme: 'Communicatie is een aardse zaak. Taal en alfabet zijn derhalve seculier!'

In 1928, nog geen halfjaar nadat een commissie voor spellingshervorming was ingesteld, kondigde Atatürk de invoering van een aangepast Latijns alfabet af. Het gebruik in het openbaar van het Arabische schrift als medium voor het Turks werd verboden. De leider was zelf als taalkundig geïnteresseerde nauw betrokken geweest bij het ontwerpen van het nieuwe schrift, dat fonologisch van aard was en met zijn 29, deels gemodificeerde, Latijnse lettertekens het Turks uitstekend kon weergeven.[9] De trotse leider noemde het nieuwe schrift 'allermodernst en superieur boven dat van het Frans en het Engels'.[10] Bij zijn presentatie van de Wet van het Nieuwe Alfabet sprak hij van een 'onsterfelijke maatregel die onze medeburgers uit de onwetendheid bevrijdt en de Turkse natie een nieuwe wereld van licht zal doen binnentreden'. De nieuwe wereld van licht is uiteraard de westerse: de latinisering van het schrift was de zoveelste maatregel om de Turkse samenleving van de Osmaanse, oosterse tradities af te snijden. Toen de republikeinse regering vervolgens, op instigatie van Atatürk, het onderwijs in de vakken Arabisch en Perzisch op de lycea schrapte, werd de deur naar het oosten voorgoed dichtgeslagen.

De door geleerden genoemde periode van jaren die nodig zou zijn voor de invoering van het nieuwe schrift, strookte niet met Atatürks revolutionaire elan. Volgens hem kon het best in enkele maanden geleerd worden, en hij ontketende een ware campagne. Tot in de kleinste dorpen verschenen onderwijzers met schoolborden en inderhaast gemaakte lesboekjes, om aan de hand daarvan het nieuwe schrift te onderwijzen, en Atatürk toerde zelf als de 'Grote Leraar' het land rond met een schoolbord in zijn auto. Volgens de Turkse regering werden in luttele jaren 1,2 miljoen mensen gealfabetiseerd. Eigenlijk heeft het feit dat er zoveel analfabeten waren – 90 procent van de bevolking kon Osmaans lezen noch schrijven – de overgang vergemakkelijkt: zij hoefden niet om te schakelen. Het schrift dat ze nu moesten leren, was ontzaglijk veel gemakkelijker dan het Arabische. Toch bleek het analfabetisme hardnekkiger dan verwacht. Er waren ook andere problemen – nog afgezien van het verzet van de pan-islamisten en van de vromen die het schrift van de koran zagen afgeschaft. Zo waren alle bestaande (Osmaanse) boeken in één klap verouderd (en op termijn niet meer toegankelijk). Wie een schoolopleiding had genoten, moest opnieuw leren lezen en schrijven. En door de haastige invoering, ten slotte, ontstond er stagnatie in de drukpers, omdat er niet voldoende Latijnse typen voorhanden waren. Hier stond tegenover dat, door de reductie van 612 Arabische karakters naar 70 Latijnse (inclusief hoofdletters en cijfers), drukken nu veel eenvoudiger en goedkoper werd: boeken kwamen binnen het bereik van welhaast elke beurs. Over het geheel genomen is de schrifthervorming een groot succes geworden.

De taalhervorming

De schrifthervorming had aangetoond dat het mogelijk was per decreet in de taal in te grijpen. Deze ervaring was een aanmoediging voor hen die een hervorming van de taal zelf

voorstonden: Atatürk en andere taalzuiveraars die, anders dan de gematigde Gökalp, niet alleen de grammaticale maar ook de lexicale gevolgen van acht eeuwen Arabische en Perzische invloed rigoureus uit de taal wilden verwijderen. De 'nationalisering' van de taal zou een einde maken aan de gapende kloof tussen elite- en volkstaal en aan het analfabetisme, en alle burgers zouden toegang hebben tot scholing. Ook wenste Atatürk de creatie van een Turkse wetenschappelijke terminologie. Onder zijn leiding werd door de republikeinse regering veel aandacht aan deze zaken besteed.

De taalhervorming was als vervolgstap ook bijna onvermijdelijk: was het Arabische alfabet ongeschikt geweest voor het Turks, het nieuwe alfabet op Latijnse grondslag was op zijn beurt ongeschikt voor de weergave van Arabische en Perzische leenwoorden. Onder meer doordat lange klinkers niet meer werden weergegeven, zagen dergelijke leenwoorden er nu zo vreemd en onbegrijpelijk uit dat ze ook om deze reden niet meer te handhaven waren.[11] Dit betekende niets minder dan de liquidatie van het Osmaans. Voor het feit dat deze taal door het Arabische schrift en door talloze Arabische leenwoorden en hun behandeling naar de regels van de Arabische grammatica een sacrosanct karakter had gekregen, waren deze laïcisten niet gevoelig. Integendeel, het was nu juist hun oogmerk om de cultuurtaal te seculariseren en om te vormen tot een taal die de nieuwe geest weerspiegelde.

Atatürk nam het initiatief tot de taalhervorming op het Eerste Turkse Taalkundecongres van 1932. Gematigde taalhervormers, die meenden dat taalhervorming per decreet niet mogelijk was, werden door hun revolutionaire collega's beschuldigd van een anti-revolutionaire houding. De Grote Turkse Revolutie moest het Turks bevrijden en het zijn eigen identiteit en onafhankelijkheid teruggeven, want 'de Turkse taal is een van de grootste instituties die onze nationale existentie vormen'. Nationalisme en purisme gingen bij het omvormen van Osmaans in Republikeins Turks hand in hand. Door het Congres werd een taalhervormingsprogramma aangenomen en de door Atatürk opgerichte Vereniging ter Bestudering van de Turkse Taal (*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*, later omgedoopt tot *Türk Dil Kurumu* 'Turks Taalgenootschap', afgekort TDK) werd belast met de uitvoering ervan. De taak van het TDK hield in: 'zuivering van de door Arabische en Perzische woorden en grammatica gedegenereerde Turkse taal; het aan de oppervlakte brengen van de waarlijke schoonheid en rijkdom van het *Öztürkçe* ('Zuiver Turks') en dit Öztürkçe de haar toekomende plaats geven onder de talen van de wereld.'

De zuivering van het Turks van Arabische en Perzische woorden werd door het TDK met veel enthousiasme – maar, zoals wij nog zullen zien, met weinig professionaliteit – ter hand genomen. Zo werden bijvoorbeeld negentiende-eeuwse Arabische neologismen voor westerse zaken, zoals *kahrabā'* 'elektriciteit', vervangen door de als minder erg ervaren westerse leenwoorden: *elektrik*. De verwijdering van Europese woorden had aanvankelijk voor Atatürk en het TDK geen grote prioriteit, hetgeen begrijpelijk is gezien de westerse oriëntatie. Natuurlijk kwam er verzet vanuit de religieus-conservatieve hoek tegen wat men daar als secularisering van de taal beschouwde. In de vaak verhitte debatten over de taalhervorming werd door tegenstanders naar voren gebracht dat veel Arabische en Perzische woorden nu eenmaal in het Turks ingeburgerd waren en dat iedere taal leenwoorden heeft. Maar uiteindelijk werd elke oppositie door de kemalisten tot zwijgen gebracht. Zij gingen zover in hun vervolging van de gehate taal van het verdreven Osmaanse regime dat ze ook de Arabische en Perzische woorden die gemeengoed waren geworden in de volkstaal, niet wensten te dulden. Soms werden zelfs puur Turkse woorden als reactionair bestempeld, enkel en alleen omdat ze associaties opriepen met het Osmaans.

Sommige besluiten van de kemalistische regering inzake taalhervorming waren zo extreem dat ze onmogelijk stand konden houden. Zo werd in 1932 verordonneerd dat de

koran in Turkse vertaling diende te worden gereciteerd en dat de Arabische *ezan* (oproep tot het gebed vanaf de minaret) door een Turkse versie vervangen moest worden, en wel op een melodie gecomponeerd door het Staatsconservatorium. Dan konden de moslimse leiders de bevolking tenminste niet langer afhouden van begrip! In 1950 werd dit, onder druk van moslimzijde, teruggedraaid.

Op zoek naar nieuwe woorden

De vervanging van Arabische en Perzische grammaticale elementen ontmoette weinig weerstand en was relatief eenvoudig: er waren al Turkse grammaticale equivalenten beschikbaar.[12] Anders lag het bij de vervanging van vreemde woorden. Vervangende woorden lagen nu eenmaal niet voor het oprapen. Hier ging zich het feit wreken dat de taalzuiveraars van het TDK, althans in de beginperiode, op het punt van taalkunde voornamelijk amateurs waren. Terecht werd hun door tegenstanders verweten dat zij onwetenschappelijk, onsystematisch en inconsequent te werk gingen. Om aan de nodige Öztürkçe ('Zuiver Turkse') woorden te komen, verzamelden ze naarstig, al of niet gebruik makend van woordenboeken en taalinformanten, woorden uit obscure Anatolische dialecten, uit andere Turkse talen in Centraal-Azië en zelfs uit het Mongools, dat even moeilijk is als het Osmaans! Ook diepten ze archaïsche woorden op uit oude Osmaanse en zelfs pre-Osmaanse bronnen, om ze weer tot leven te wekken. Het kwam voor dat de nieuwe, door het TDK gelanceerde woorden niet echte, maar would-be Turkse woorden waren. Zo werd het Perzische *kör* 'blind' vervangen door *ama*, dat voor Turks werd aangezien, maar in feite Arabisch is.

Sommige door het TDK geïntroduceerde achtervoegsels, ontleend aan andere Turkse talen, waren zeer aanvechtbaar. Andere achtervoegsels werden door het Turkse Taalgenootschap zonder enig systeem toegepast, waardoor het onduidelijk was of een woord als *gözlük* (*göz* 'oog' + achtervoegsel *lük*) op een bril, een verrekijker of een microscoop sloeg. Voorvoegsels kent het Turks vrijwel niet; niettemin deinsden de 'taalzuiveraars' er niet voor terug ze in te voeren, naar het voorbeeld van westerse talen. Zo werd het Arabische *mukaddime* 'voorwoord' vervangen door *önsöz* (*ön* 'voorkant' + *söz* 'woord'). Ook andersoortige door het TDK gecreëerde woordsamenstellingen staan op gespannen voet met de Turkse grammatica.

Semantische uitbreiding was een andere manier om aan nieuwe woorden te komen: het Arabische *sebep* 'reden' werd vervangen door *neden* 'waarom' (dat het woord daarbij van woordsoort wisselde en de functie van zelfstandig naamwoord kreeg, vond men niet bezwaarlijk). Ook langs de weg van de leenvertaling konden vele neologismen gevormd worden: het westerse leenwoord 'hygrometer' werd vervangen door *nemölçer* (letterlijk 'vochtmeter').

Als resultaat van al deze inspanningen publiceerde het TDK in 1934 een lijst met zevenduizend Osmaanse woorden die door veelal nieuw gevormde Öztürkçe woorden werden vervangen. Tot grote teleurstelling van Atatürk was deze lijst geen succes: al te veel neologismen bleken onbegrijpelijk of op z'n minst vaag; ook leken ze te veel op elkaar, hetgeen verwarrend werkte; ten slotte werden er per vervangend woord te veel synoniemen aangeboden.

Door dit alles sloegen de neologismen slecht aan. Gebruikten de taalzuiveraars ze toch, dan resulteerde er een soort kunsttaal die door het verlies van Arabische en Perzische woorden ernstig verarmd was en onbegrijpelijk was voor buitenstaanders. Atatürks eigen speeches in deze Öztürkçe taal waren voor het Turkse volk volstrekt cryptisch, en hij was genoopt in 1935 tot het gangbare taalgebruik terug te keren! De taalhervorming was in een impasse geraakt.

De Zonnetaaltheorie

Atatürk doorbrak de impasse door de lancering van de *Güneş-Dil Teorisi* (Zonnetaaltheorie) in 1935–1936. De Zonnetaaltheorie, die bedacht lijkt te zijn door een obscure Weense taalkundige, stelt dat het Turks ('de Zon') het dichtst staat bij de in Centraal-Azië ontstane oertaal. Het is de 'moeder aller talen': alle talen (dus ook de Semitische taal Arabisch, de Indo-europese taal Perzisch en de talen van Europa) stammen uit de oertaal via het Turks.

Het is nog steeds onduidelijk of Atatürk oprecht in deze theorie geloofde of dat hij haar slechts gebruikte om de mislukkende taalhervorming een halt toe te roepen. Hoe dan ook, deze schandelijke theorie haalde de taalhervorming uit de impasse: vreemde woorden hoefden niet meer per se door Turkse neologismen vervangen te worden, want ook vreemde woorden stammen uit het Turks! De uitbanning van vreemde woorden maakte derhalve plaats voor de nationalisering van vreemde woorden. 'Alle taalmateriaal dat een ontwikkelde Turk nodig had, werd net zozeer zonder meer Turks als de voorwerpen die koning Midas aanraakte van goud werden', aldus de typering van lexicograaf Steuerwald.

Men volstond nu met het verlenen van een Turks aandoende klankvorm aan het vreemde maar via een *fake* etymologie van het Turks afgeleide woord: *avukat* 'advocaat' (van Frans *avocat*), *okul* 'school' (van Frans *école*, door het TDK gehouden voor een afleiding van het Turkse *okumak* 'leren'). Ook een Arabisch woord kon nu gehandhaafd blijven, mits zaken als de Arabische meervoudsvorming – die nu immers niet meer op school geleerd werd – door de Turkse werd vervangen: *hal-haller* ('toestand-toestanden') kwam in de plaats van *hal-ahval*. Opmerkelijk is ook dat het oude Turkse achtervoegsel *-mEn* nieuw leven ingeblazen werd onder invloed van Engels *man* en Duits *Mann* (beide gezien als van Turkse oorsprong!): *danişman* 'raadsman' van *daniş* 'raadplegen'.

In de in 1935 verschenen verbeterde versie van de TDK-neologismenlijst treffen we maar liefst 16 procent vreemde, aan de fonologie van het Turks aangepaste woorden aan: volgens het TDK waren ze door vreemde talen aan Turkse wortels ontleend, en werden ze nu door het Turks teruggenomen!

De Zonnetaaltheorie ging hand in hand met niet minder kwalijke historische theorieën. Hierbij speelde de genealogie een rol: Noachs zoon Yapheth zou de stamvader aller Turken en Mongolen geweest zijn. Door middel van deze gefingeerde genealogie werden niet alleen andere talen, maar ook andere volken (bijvoorbeeld het oude Klein-Aziatische volk van de Hettieten) tot Turks verklaard. Met name het Turks Historisch Genootschap, waarmee het TDK ideologisch en anderszins nauw gelieerd was, hield zich met dit soort kwalijke ideeën bezig en sprokkelde her en der uit de geschiedenis – maar niet uit de Osmaanse! – bewijzen bij elkaar voor de vermeende Turkse raciale en culturele superioriteit (en de Turkse aanwezigheid in Anatolië van oudsher).

Deze kwalijke theorieën, die ook in de schoolboekjes te lezen stonden en al snel tot een nationale mythe werden, werden gelanceerd om de Turken een – nadrukkelijk niet op de Osmaanse geschiedenis gebaseerde – nationale trots te geven en hun minderwaardigheidsgevoel tegenover de westerse wereld weg te nemen. Een belangrijk neveneffect van de Zonnetaaltheorie is geweest dat het taalbewustzijn van het volk erdoor wakker geschud werd. Zelfs de heftigste tegenstanders konden niet meer om de taalhervorming heen, wilden zij nog door hun lezers geaccepteerd worden.

Atatürk, die zelf ijverig etymologieën voor Europese woorden zocht, zou later de onjuistheid van de theorie ingezien hebben en deze voor zijn dood hebben afgezworen. In ieder geval is de Zonnetaaltheorie op een gegeven moment verlaten.

De taalhervorming na Atatürk

Met de dood van Kemal in 1938 ging het revolutionaire elan van de taalhervormingsbe-

weging verloren. De beweging werd weliswaar voortgezet en er werden weer neologismen gemaakt – alsof de Zonnetaaltheorie nooit bestaan had – maar van actieve promotie door de regering was niet meer in dezelfde mate sprake. Sterker nog, tijdens rechtse, niet-kemalistische regeringen werd de voortgang van de taalhervorming afgeremd, zo niet belemmerd. Door de toenemende democratisering werd de taalhervorming een partijpolitieke kwestie en kon de burger voortaan via de stembus een zekere invloed op het proces van taalhervorming uitoefenen.

De niet-kemalistische Demokrat Partisi, die in 1950 de macht van de Kemalistische Republikeinse Volkspartij overnam, beroofde het TDK van zijn officiële status en trok de subsidie in. Velen zagen het TDK het liefst gesloten, maar het feit dat het hier een legaat van Atatürk betrof verhoedde dat. Het TDK werd nu meer en meer een heuse academie met geleerden en literatoren. Een grote vernedering voor het TDK was dat tijdens het genoemde regime TDK's inderdaad nogal onbegrijpelijke Öztürkçe versie van de grondwet werd afgeschaft en de ongezuiverde versie van 1924 in ere werd hersteld. Nu het TDK haar gezag niet meer krachtig kon doen gelden, bleven vaak meerdere alternatieven voor een vreemd woord naast elkaar bestaan. Tegelijkertijd werd de instroom van Europese (vooral Franse) woorden in wetenschap en techniek bepaald niet minder.

In 1960 bracht een staatsgreep van het leger een links regime aan de macht dat weer respect had voor de idealen van Atatürk. Er kwam weer een grondwet met neologismen en het gebruik van Öztürkçe als officiële ambtelijke taal werd aanbevolen. Het TDK beleefde een opbloei, maar het zou voortaan niet meer zozeer het nationalisme als wel een linkse politieke ideologie dienen.

In de volgende jaren moest het TDK het bestaan dulden van het tijdschrift *Türk Kültürü*. In deze bepaald niet fijnzinnige spreekbuis van de tegenstanders van taalhervorming – die geruggensteund werden door onder meer de centrum-rechtse Adalat Partisi – werden de kemalistische puristen van het TDK beschuldigd van communisme en van 'taalkundig racisme'. Volgens *Türk Kültürü* was de taalhervorming geïnstigeerd door subversieve krachten die uit waren op taalkundige anarchie. Het tijdschrift stelde dat het TDK 'geen revolutie moet maken waar alleen hervorming bedoeld is'.

Het TDK mocht van geluk spreken dat de staatsmacht nimmer geheel in handen kwam van de Millet Selamet Partisi: deze islampartij sprak in de jaren zeventig serieus over het ongedaan maken van de alfabethervorming en de herinvoering van 'het onovertroffen islamitische schrift'!

In 1977 kreeg de Republikeinse Volkspartij het weer voor het zeggen. Onder de aegis van deze kemalistische partij boekte de taalhervorming weer vooruitgang. Opnieuw werd het Öztürkçe de officiële ambtelijke taal. Wie links was uitte dat door het bezigen van neologismen. Vooral partijleider Ecevit maakte intensief gebruik van TDK's woordcreaties en droeg zo sterk bij tot de acceptatie en verbreiding ervan.

In 1980 vond een staatsgreep plaats door het – anders dan in 1960 – anti-intellectueel ingestelde en met de islam sympathiserende leger, dat de neologismen van het TDK te 'links' vond en te ver van het volk af staand. De door de militairen in het zadel geholpen autoritaire rechtse regering stelde alles in het werk om het Öztürkçe uit het openbare leven terug te dringen en doel en werkwijze van het TDK om te buigen: een fusie met het conservatieve Turks Historisch Genootschap en de aanstelling van tegen de taalhervorming gekante medewerkers reduceerden de taalhervormingsactiviteiten tot de publicatie van bescheiden lijsten van Öztürkçe woorden ter vervanging van westerse (let wel: niet Arabisch-Perzische!) leenwoorden en leenuitdrukkingen. De lijsten moesten ter goedkeuring worden voorgelegd aan het parlement: niet-taalkundig geschoolde parlementariërs hadden het laatste woord!

De echte kemalistische taalzuiveraars konden zich niet meer in dit nieuwe TDK vinden en zij gingen over tot de publicatie van een met het TDK concurrerend tijdschrift, dat bol stond van kritiek op de activiteiten van de nieuwe organisatie. Een nieuwe slag voor deze taalzuiveraars was dat in 1984 het bestuur van de Turkse radio en televisie een lijst uitvaardigde met 205 verboden TDK-neologismen.[13]

Turkse wetenschappelijke terminologie

Hierboven is geschetst hoe het TDK door de politiek tot een gematigder koers werd gedwongen. Deze koers lag op een terrein waar taalzuiveraars en conservatieven elkaar konden vinden: beide groepen wensten een einde te zien komen aan de ongebreidelde import van Europese woorden.[14] Het beleid werd: vreemde woorden die gemeengoed zijn geworden en waarvoor (nog) geen goede vervangingen zijn gevonden (voorlopig) handhaven en tegelijkertijd een Turkse wetenschappelijke terminologie creëren. Vanaf 1965 (tijdens de centrum-rechtse regering van Demirel) ligt het accent dan ook niet meer op het ontwikkelen van Öztürkçe, maar op het creëren van Turkse terminologie voor de verschillende schoolvakken en de diverse wetenschappen. Voor het laatste werden commissies van specialisten ingeschakeld.

Deze werkzaamheid is met name voor de sociale en technische wetenschappen redelijk goed verlopen: de vaak fantasierijke Turkse equivalenten voor de westerse termen bleken acceptabel. Overigens werden in de ene wetenschap meer vreemde woorden toegestaan dan in de andere; medicijnen bleef helemaal buiten schot: in deze wetenschap werd de internationale terminologie intact gelaten.

Grote moeilijkheden ontstonden echter bij de vervanging van de Arabische en Perzische leenwoorden in die takken van wetenschap die hun termen uit het Oosten hebben: religie, grammatica en recht. Het recht, bijvoorbeeld, werd in nieuwe, maar uiterst vage en onbegrijpelijke termen gegoten. Een dergelijke extreme ingreep in de vaktaal werkte niet en moest worden teruggedraaid: de juridische taal heeft haar voornamelijk Arabische terminologie teruggekregen en is nu weer te begrijpen.

De balans opgemaakt

Wat de Turkse taalzuivering bijzonder maakt, is dat deze niet door conservatieven maar door revolutionairen tot stand werd gebracht. Met hun van staatswege geplande en met dwang opgelegde alfabet- en taalhervorming hebben Kemal Atatürk en zijn erfgenamen een groot succes behaald, ondanks heftige tegenstand.

Want tegenstanders waren er vele: de vrome moslims die de relatie met het schrift van de koran en met het islamitische verleden verbroken zagen; de conservatieven die in het Arabisch en Perzisch waren geschoold en de neologismen van het TDK ronduit lelijk vonden en hooguit een hervorming van het Osmaans wilden accepteren zoals die door de hierboven besproken Gökalp werd voorgestaan; de rechts-nationalisten die de communicatie met Turken in andere landen bemoeilijkt zagen door het wegvallen van de gemeenschappelijke Arabisch-Perzische woordenschat; conservatieve schrijvers, die hun werk bemoeilijkt zagen doordat zij geacht werden bij hun werk steeds de prescriptieve woordenlijsten van het TDK te raadplegen.[15] Meer dan een halve eeuw hebben deze tegenstanders fel met de kemalistische hervormers gediscussieerd. Overigens ging het daarbij voornamelijk over woorden, en vrijwel nooit over andere aspecten van de taal.[16]

Hoezeer zijn werkwijze en zijn woordenlijsten ook bekritiseerd werden, het TDK is erin geslaagd een taalkundige revolutie tot stand te brengen en toch een soort Öztürkçe ('Zuiver Turks') in het leven te roepen. Een verklaard tegenstander van de kemalistische taalhervorming was Demirel, partijleider van de centrum-rechtse Adalat Partisi; niettemin

zaten zijn redevoeringen vol neologismen. Het feit dat tegenstanders van de taalhervorming Öztürkçe woorden gebruiken, of ze willen of niet, is het beste bewijs voor het succes ervan. Ook voor hen is terugkeer naar de oude situatie onmogelijk geworden: veel Osmaanse woorden zijn, na enige tijd met de neologismen geconcurreerd te hebben, ten slotte geheel en al verdrongen en vergeten. De succesvolle verspreiding van neologismen is overigens voor een groot deel te danken geweest aan de medewerking van de meeste schrijvers[17] en aan de invloed van de radio en – sinds de jaren zeventig – de tv.

Voor een juist oordeel is het echter nodig het beeld te nuanceren. Doordat veel neologismen op weerstand stuitten, is de zuivering van de woordenschat maar ten dele gelukt. In feite hebben veel neologismen alleen de links geörienteerde intelligentsia bereikt en blijft het gewone volk een neiging houden tot het bezigen van Arabisch-Perzische woorden. Veel vreemde woorden hebben niet één, maar een veelheid van alternatieve equivalenten gekregen. Ook is niet verhoed dat het aantal leenwoorden uit het Engels en Frans alleen nog maar is toegenomen (zie illustratie 2). De taalzuivering met betrekking tot Arabische en Perzische vormleer en zinsbouw is wel volledig geslaagd: in het Republikeinse Turks is de grammatica nagenoeg geheel Turks.

Ook mag niet vergeten worden dat voor de taalhervorming een hoge – velen vinden: een te hoge – prijs is betaald. De hervorming – die ook nog eens met dwang gepaard ging – heeft zeer veel inspanning gekost en veel energie verloren doen gaan. Duizenden neologismen, bijvoorbeeld die welke de plaats van Arabische islamtermen moesten innemen, zijn bedacht, gelanceerd en weer opgegeven. Wij noemden eerder de mislukking van de zuivering van de terminologie van het recht. Jarenlang hebben de burgers van Turkije ernstig last gehad van de communicatieproblemen die uit de vaak chaotisch verlopende taalhervorming voortvloeiden. Zelfs de communicatie tussen ouders en hun in Republikeins

Illustratie 2. Burası Türkiye mi? 'Is dit Turkije?' Affiche van het Turkse Taalgenootschap TDK ter bestrijding van de vele westerse leenwoorden die het hedendaagse Republikeinse Turks 'vervuilen'.

Turks geschoolde kinderen verliep moeilijk. Dit probleem behoort inmiddels bijna tot het verleden. Wat blijft is het betreurenswaardige feit dat boeken van zestig jaar terug en ouder zonder bijzondere scholing niet meer gelezen kunnen worden.[18] Bij heruitgave moeten Osmaanse boeken in het Republikeinse Turks vertaald worden. Osmaanse poëzie is voor de middelbare scholier als geschreven in een vreemde taal en enkel te lezen met behulp van een woordenboek. Ook binnen de republiek is de taal door de voortgaande taalhervorming in de loop der jaren zozeer veranderd dat bijvoorbeeld de werken van Atatürk voor de gewone lezer niet meer te begrijpen zijn. Sterker nog, door het chaotische verloop van de taalhervorming had elke generatie grote moeite de taal van de vorige, met name waar het ging om hogere vorming en geestesleven, te begrijpen.

De grote winst van de taalhervorming was dat lezen en schrijven niet langer beperkt waren tot een kleine elite die Arabisch en Perzisch beheerste, al is het analfabetisme hardnekkiger gebleven dan men gedacht had. Onbedoelde winst werd behaald op het terrein van de woordenschat en de stilistiek van het Turks. Veel neologismen haalden het wel, maar vermochten niet het Arabische/Perzische woord geheel te verdringen: dat laatste handhaafde zich vaak in de marge; ook het omgekeerde deed zich voor: het Arabische/Perzische woord was vitaal en het neologisme leidde een kwijnend bestaan. In deze gevallen voltrok zich dan binnen het woordpaar een betekenisdifferentiatie. Zo ontstond er een verrijkte tweeledige woordenschat, die ook de stilistische mogelijkheden van het Turks aanzienlijk vergrootte.

Het Republikeinse Turks heden

Verschenen er eind jaren zeventig nog boeken tegen de taalhervorming en zelfs tegen de alfabethervorming, in de jaren tachtig stabiliseerde de taal zich en kunnen we zeggen dat de strijd is gestreden en de hervorming is voltrokken. Het TDK is inmiddels ingehaald door de maatschappelijke ontwikkelingen die in een stroomversnelling zijn geraakt, vooral sinds in 1982 Turkije is opgehouden een land te zijn waarin alles van bovenaf wordt opgelegd. Nu ontwikkelt de taal zich in de zich sterk uitbreidende media: daar ontstaan tegenwoordig de nieuwe woorden. Het Republikeinse Turks toont zich bijzonder vitaal en – meer dan het Nederlands! – productief. Dit is mede te danken aan het uitstekende vermogen van het Turks om uit bestaande wortels samengestelde neologismen te construeren, die kunnen dienen als equivalent van samengestelde Europese woorden als 'psychologisch', 'elektromagnetisch'. In dit opzicht is het Turks, door zijn synthetische (agglutinerende) aard, sterk bevoordeeld boven die andere oosterse taal die zich aan de moderne wereld moet aanpassen: het Arabisch. Overigens is het hedendaagse Republikeinse Turks niet benauwd voor de opname van de nodige Engelse leenwoorden.

De grote strijd mag dan gestreden zijn, de taal heeft nog steeds een politiek aspect: de woordkeuze geeft aan waar men *in politicis* staat. Waar het politieke midden en (islamitisch) rechts neigen naar het handhaven van de Arabisch-Perzische woordenschat, is Öztürkçe bij uitstek het domein van kemalistisch links.[19] Wie de woorden *olanak* 'mogelijkheid' gebruikt in plaats van het Arabische *imkan*, en *olasılık* 'waarschijnlijkheid' in plaats van het Arabische *ihtimal*, afficheert zich als progressief en intellectueel. Overigens is het nu wel zo dat een progressieve Turk ook rustig een Arabisch woord gebruikt als dat het begrip dient of iets toevoegt.[20]

De strijd galmt nog na: nog steeds is de taalhervorming een onderwerp van heftige discussies, wetenschappelijke en onwetenschappelijke. Maar een opgelegde taalpolitiek is door de maatschappelijke ontwikkelingen uit beeld geraakt. Wat dat betreft wordt Turkije een normaal land.

Terwijl hedendaagse Arabische taalzuiveraars er alles aan doen om hun historische cultuurtaal te behouden, hebben hun Turkse tegenhangers hun historische cultuurtaal, het Osmaans, geliquideerd, omdat het door zijn kosmopolitische en oosterse karakter niet te rijmen viel met de nationalistische en westerse oriëntatie van de Turkse republiek. De moeilijkheden waarmee de taalkundige ommezwaai van oost naar west gepaard ging, zijn talrijk geweest en de weg was langer dan Atatürk had voorzien. Niettemin zijn de kemalisten erin geslaagd de republiek Turkije van een bijpassende taal te voorzien.

Noten

1. Met dank aan mw. drs. A. Ettema, dr. M.R.C. Vandamme en dr. H. Theunissen voor hun adviezen. Laatstgenoemde verleende welwillend toestemming voor het afbeelden van het Osmaanse document van illustratie 1. Tekortkomingen zijn geheel voor rekening van de auteur.
2. Arabisch en vooral Perzisch waren geduchte concurrenten van het Osmaans. Perzisch was favoriet aan de hoven. Arabisch werd veel gebruikt waar het de godsdienst, het onderwijs en officiële documenten betrof. Het was heel gewoon dat een Turks geleerde juridische werken schreef in het Arabisch, en gedichten schreef in het Perzisch en het Osmaans.
3. Uit het Arabische schrift kan niet goed opgemaakt worden hoe het Osmaans werd uitgesproken; enige informatie daarover geven ons, vanaf de zestiende eeuw, westerse geschriften (taalboekjes, vocabularia, teksten) waarin het Osmaans met Latijnse letters wordt weergegeven.
4. Een vroege taalzuiveraar was de vorst Qaraman Oghlu Mehmed Bey: hij verordonneerde dat de kanselarij alleen Turks gebruikte; hij zou zelfs de oude klerken die gewoon waren Arabisch-Perzisch te schrijven, ter dood hebben laten brengen.
5. Curieus is dat Turkse geleerden zich geroepen voelden te waken over de zuiverheid van de Arabische leenwoorden in het Turks: vanaf ongeveer 1500 tot 1926 zijn ettelijke woordenboeken geschreven ter correctie van de *ghalaṭāt al-'awāmm* 'de taalfouten van het volk'. Deze taalzuiveraars ijverden dus voor de taalzuiverheid van een vreemde taal! Hun pogingen om van de bij het volk ingeburgerde bastaardwoorden weer 'zuivere' leenwoorden te maken, hadden natuurlijk nauwelijks effect.
6. Toen de Osmaanse sultan Murad IV (1623–1640) opdracht gaf tot het schrijven van de berijmde kroniek *Shehinshānāme*, bepaalde hij dat deze, op het voorwoord na, geheel in het Perzisch gesteld moest worden!
7. Het eerste taalhervormingsvoorstel dateert van 1862 en werd gedaan door Münif Pasha.
8. Om de nodige nieuwe termen te verkrijgen leende men bij het Frans, het Italiaans en het Arabisch (later, na de taalhervorming van Atatürk, zouden de negentiende-eeuwse Arabische neologismen vervangen worden door Turkse).
9. De gemodificeerde tekens van het Turkse alfabet op Latijnse grondslag zijn: *ç* (als [tsj] in Tsjernobil); *ş* (als [sj] in Sjaan); *ğ* (verlengt voorafgaande vocaal); *ö* (als [eu] in keuken); ü (als [uu] in muur); *ı* (stomme [e] die achter in de mond wordt gearticuleerd). De tekens *q*, *w*, *x* komen niet in het Turkse alfabet voor; *c* wordt uitgesproken als [j] in Engels just.
10. Het Turkse schrift op Latijnse grondslag is inderdaad fonologisch, maar soms – om de woordstam duidelijk te houden – etymologisch, dus niet geheel consequent. Ook zijn er inconsequenties in het aaneen of juist als twee woorden schrijven van samenstellingen.
11. Ook de Arabische medeklinker *'ayn* en het in het Arabisch zeer belangrijke onderscheid tussen zogenoemde emfatische en niet-emfatische medeklinkers, tussen *k* en *q*, *h* en *ḥ* werden in het nieuwe schrift niet meer uitgedrukt.
12. Een voorbeeld is de omvorming van *ḍarbe-i ḥükūmet* 'staatsgreep', dat uit Arabische woorden bestaat maar een Perzische grammaticale constructie heeft, in *hükümet darbesi*, dat uit dezelf-

de Arabische (!) woorden bestaat, maar een Turkse grammaticale constructie heeft.

13. Het betrof meest zelfstandig naamwoorden met aanvechtbare afleidingssuffixen. (Dit verbod op het gebruik van bepaalde woorden was niet zonder precedent in de geschiedenis van de Turkse taal: Abdülhamid II (1876–1909) verbood het gebruik van het woord *burun* 'neus', omdat vaak met zijn grote neus de spot werd gedreven; ook vele andere woorden die betrekking konden hebben op de karikaturen die er van hem in omloop waren, stonden op de lijst van verboden woorden.)
14. De tolerantie tegenover westerse woorden is nogal aan fluctuatie onderhevig geweest. Vooral degenen die op verwestersing uit waren, de zogenoemde occidentalisten, adopteerden met graagte Franse woorden. Later werden daar toch weer Turkse woorden voor gezocht.
15. Het zondigen tegen de woordenlijsten door een auteur werd in de literaire kritiek nogal eens aangegrepen als een stok om een hond te slaan.
16. Met name de syntactische veranderingen die zich in het Republikeinse Turks voltrokken, waren geen onderwerp van discussie. Hetzelfde deed zich voor bij het Modern Standaard Arabisch. De reden is waarschijnlijk dat syntactische veranderingen zich gemakkelijk aan de waarneming van de niet-taalkundig geschoolde taalgebruiker onttrekken.
17. In de literatuur, in het bijzonder in de poëzie, betekende de overgang van de oude naar de nieuwe taal het doorsnijden van een literaire traditie, met vaak ernstige gevolgen voor de kwaliteit. Met name dichters die in hun enthousiasme voor de taalhervorming het Osmaanse *'arūẓ*-metrum opgaven en het lettergreepmetrum gingen cultiveren, deden dat vaak zonder ook inhoudelijk een vernieuwing tot stand te brengen.
18. Door de gematigde intellectueel Kaplan werd voorgesteld voor het onderwijs een *Kültür Dili* (Cultuurtaal) in te voeren: de klassieke teksten van de oude literatuur zouden in deze intermediaire literaire taal, waaruit de ergste osmanismen zijn verwijderd, moeten worden vertaald.
19. De kemalistische krant *Cumhuriyet* is een enthousiaste afnemer van TDK-neologismen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de centrumrechtse *Hürriyet*. Af en toe zien we echter in *Cumhuriyet* een schrijver koketteren met zijn kennis van het Osmaans: de uitersten raken elkaar.
20. Ook Turkse staatkundige woorden en namen van officiële instellingen zijn beslist niet altijd Öztürkçe: de woorden *cumhuriyet* 'republiek', *hükümet* 'regering', *devlet* 'staat' en *istiklal* 'onafhankelijkheid' zijn Arabisch; *Cumhuriyet Üniversitesi* 'Cumhuriyet-universiteit' is Arabisch + Europees en *Teknoloji Geliştirme Merkezi* 'Centrum voor Technologische Ontwikkeling' is zelfs Europees + Turks + Arabisch.

Literatuur

Bombaci, A. (1968), *Histoire de la littérature turque*, Parijs: Klincksieck.

Brendemoen, B. (1990), 'The Turkish Language Reform and Language Policy in Turkey', in: G. Hazai (red.), *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft*, Wiesbaden: Harrassowitz.

Brendemoen, B. (1998), 'The Turkish Language Reform', in: L. Johanson en É.Á. Csató (red.), *The Turkic Languages*, Londen / New York: Routledge.

Feroz Ahmad (1993), *The Making of Modern Turkey*, Londen / New York: Routledge.

Golden, P.B. (1998), 'The Turkic Peoples: a Historical Sketch', in: L. Johanson en É.Á. Csató (red.), *The Turkic languages*, Londen / New York: Routledge.

Heijden, H. van der (1991), 'De Turken', in: J.J. de Ruiter (red.), *Talen in Nederland: een beschrijving van de taalsituatie van negen etnische groepen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

Holt, P.M. (red.) et al. (1978), *Cambridge History of Islam*, dl. 1, pp. 527 e.v.: 'Modern Turkey', Cambridge: Cambridge University Press.

Kerslake, C. (1998), 'Ottoman Turkish', in: L. Johanson en É.Á. Csató (red.), *The Turkic Languages*, Londen / New York: Routledge.

Macfie, A.L. (1994), *Atatürk*, Londen / New York: Longman.

Matuz, J. (1985), *Das Osmanische Reich: Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Tietze, A. (1990), 'Die fremden Elemente im Osmanisch-Türkeitürkischen', in: G. Hazai (red.), *Handbüch der Türkischen Sprachwissenschaft*, Wiesbaden: Harrassowitz.

Vrolijk, A. (1998), *Een Turks alfabet op Latijnse grondslag: de alfabethervorming in Turkije, 1928–1998*, Leiden: Universiteitsbibliotheek.

Zürcher, E.J. (1993), *Turkey, a Modern History*, Londen / New York: I.B. Tauris.

Semitische talen en Berbers

De koosjere woordfabriek in Jeruzalem

Ruben Verhasselt

Eigenlijk is de wederopleving van het Hebreeuws, een dode taal, één grote taalzuivering geweest. Om plaats te maken voor het Hebreeuws moesten immers de levende talen van de joden wijken. Vooral het Jiddisch moest het ontgelden. Die taal genoot geen prestige en kreeg allerlei scheldnamen toegevoegd, zoals *hiltserne tajtsj* 'houten Duits', *koegl-losjn* 'puddingtaal' en *zjargon*.

Het modern Hebreeuws is in Oost-Europa ontstaan als literaire schrijftaal. Hoewel geschreven taal natuurlijk gemakkelijker 'zuiver' gehouden kan worden dan gesproken taal, kwamen er toch problemen om de hoek kijken.

De eerste Hebreeuwse roman, *Ahavat Tsion* (1853) van Avraham Mapoe, was geschreven in een pseudo-bijbels Hebreeuws en speelde in de bijbelse tijd. Maar in zijn tweede roman, *Ajit Tsavoea*, beschreef Mapoe het eigentijdse joodse leven in Litouwen en legde hij de figuren eveneens een onnatuurlijk bijbels Hebreeuws in de mond. Die roman flopte dan ook.

Het probleem van die onnatuurlijkheid was op twee manieren op te lossen. In de eerste plaats konden Hebreeuwse schrijvers natuurlijk overstappen op het Jiddisch, de taal van het volk, maar ze stelden dan wel hun prestige in de waagschaal. Zo schrijft Mendele Mojcher Sforim, de 'grootvader' van zowel de Jiddische als de Hebreeuwse moderne literatuur, bij de publicatie van zijn eerste Jiddische roman (1864):

> Onze schrijvers en taalexperts keken op het Jiddisch neer met de grootste minachting. [...] Het idee dat ik me zou verlagen door het schrijven van Jiddisch, kwelde me ten zeerste, maar het verlangen om me dienstbaar te maken overwon het ongerechtvaardigde schaamtegevoel, en ik zei tot mezelf: komen wat komen mag – ik zal op de bres gaan staan voor het vernederde Jiddisch en me in dienst van mijn volk stellen.

In de tweede plaats kon een Hebreeuwse schrijver het ideaal van een zuiver, 'bijbels' Hebreeuws loslaten en een nieuwe stijl creëren. Ook dat deed Mendele Mojcher Sforim: puttend uit alle taalhistorische lagen van het Hebreeuws deed hij eigenlijk als eerste meer dan het aan elkaar plakken van stukjes bijbelvers.

Daarmee was het modern Hebreeuws echter nog geen spreektaal.

Toen de grote propagandist van het gesproken modern Hebreeuws, Eliëzer Ben-Jehoeda, in 1887 de Hebreeuwse publicist Lilienblum begroette met '*Sjalom adoni*', reageerde deze laconiek in onvervalst Jiddisch: '*Red wie a mentsj*' ('Spreek als een mens').

Zelfs Theodor Herzl, de grondlegger van het zionisme, kon zich niet voorstellen dat er in de op te richten joodse staat Hebreeuws gesproken zou worden. In *Der Judenstaat* (1896) vroeg hij zich af 'wie van ons genoeg Hebreeuws kent om in deze taal een treinkaartje te kopen'. Hij stelde een taalfederatie voor à la Zwitserland, waarin iedereen zijn eigen taal zou behouden. Iedere taal? Neen, niet iedere taal... het Jiddisch, 'dat verkommerde gettojargon', zouden we af moeten leren.

De strijd tussen het Hebreeuws en het Jiddisch laaide op na de opkomst van het zionisme en leidde tot de Conferentie van Tsjernowtsy in 1908. Daar werd het Hebreeuws (gesteund door de zionisten) uitgeroepen tot *de* nationale taal van het joodse volk, en het

Jiddisch (gesteund door de sociaal-democratische arbeidersbond) tot *een* nationale taal van het joodse volk.

Ondertussen werd in Palestina wel eens Hebreeuws gesproken door joden die elkaar in geen andere taal verstonden. Eliëzer Ben-Jehoeda vestigde zich in 1881 in Palestina en richtte er het eerste Hebreeuwstalige huishouden en de voorloper van de Hebreeuwse Taalacademie op. Zijn levenswerk was een woordenboek en de aanmaak van talloze nieuwe woorden. De meest elementaire woorden voor gebruik in de keuken, op school, het dagelijkse leven en de wetenschap ontbraken namelijk.

Bij die productie van nieuwe woorden maakten hij en zijn collega's, die wel spottend 'de woordfabriek' werden genoemd, het liefst gebruik van Hebreeuwse wortels, bekend uit de bijbelse of nabijbelse literatuur. In tweede instantie kwamen Aramese wortels (onder andere uit de talmoed) in aanmerking, en als het echt niet anders kon ook Arabische. Leenwoorden uit Indo-europese talen werden echter sterk afgekeurd.

Zo konden Ben-Jehoeda en zijn navolgers talloze moderne begrippen in oude of nieuwe Hebreeuwse woorden vangen. Voor 'elektriciteit' werd *chasjmal* gevonden: het bijbelse woord *chasjmal* 'barnsteen' is in de Griekse Septuagint vertaald met *elektron*. *Ofannajim* werd verzonnen voor 'fiets' (van het bijbelse *ofan* 'wiel', met een uitgang die op een tweevoud wijst) en moest *veloped* gaan vervangen. 'Migratie' werd *hagira*, van de Arabische wortel als in *hidzjra*, Mohammeds trek van Mekka naar Medina. Ben-Jehoeda beschouwde die wortel namelijk toch als een Hebreeuwse wortel vanwege de eigennaam Hagar in Genesis. Maar soms haalden de neologismen het niet of raakten ze snel in onbruik, zoals *sachrachok*, een letterlijke vertaling van *Fernsprecher*, voor 'telefoon'.

De Taalacademie in Jeruzalem maakt zo tot op de dag van vandaag nieuwe woorden, die soms aanslaan en soms niet. Zo moet *mesjivon* 'antwoordapparaat' het algemeen gangbare *mazkira elektroniet* 'elektronische secretaresse' gaan vervangen. En in reactie op de komst van de Russische joden, die veel meer alcohol drinken dan de gemiddelde Israëli, verzon de academie *chamarmeret*, afgeleid van het verouderde bijbelse woord *chemer* 'wijn'. In de betekenis 'kater, houten kop' zou het het Engelse *hangover* uit het Hebreeuws moeten weren. Maar de vertaalster van *De avonturen van de brave soldaat Sjweik* was de academie al jaren voor geweest met het veel elegantere *zannevet*, afgeleid van *zanav* 'staart'.

Wat betreft de uitbanning van leenwoorden hebben de taalpuristen nog redelijk veel succes geboekt. Dat is te begrijpen als je bedenkt dat sprekers van Semitische talen gewend zijn aan woorden die uit drieletterige wortels en een bepaald patroon bestaan. Woorden uit Indo-europese talen, zoals *flash* en *computer*, zeggen hun helemaal niets, terwijl in *mavreek* en *machsjeev* onmiddellijk een patroon te herkennen is dat 'apparaat' betekent, en waarin de wortels van *barak* 'bliksemflits' en *chasjav* 'denken' terug te vinden zijn.

Minder succes boeken de taalpuristen op het gebied van de spelling van klinkers. De regels worden door bijna niemand goed opgevolgd, zelfs niet door schrijvers en uitgevers. Zo kon een lid van de Taalacademie op hoge poten een ingezonden brief naar de krant schrijven over de schandalige titel van het boek *Lada'at isja* (Een vrouw kennen) van Amos Oz. Zij beweerde *isja* 'een vrouw' door de incorrecte spelling te hebben aangezien voor *iesja* 'haar man' en met de bijbelse betekenis van het woord 'kennen' in haar hoofd meende ze dat het boek over homoseksueel overspel moest gaan.

Het gevecht om de klassieke uitspraakregels is eveneens een verloren zaak. Vroeger hielden tenminste de nieuwslezers en tv-omroepers zich aan de strakke regels. Nu wordt dat niet meer van ze geëist omdat hun taal potsierlijk overkwam.

De invloed van de Indo-europese talen op het Hebreeuws is vooral merkbaar op het gebied van de grammatica. Verschillende volledig geaccepteerde kenmerken op het gebied van de woordvorming en de zinsbouw, zoals voorvoegsels (*anti-, bi-, on-* enz.) zijn onsemi-

tisch te noemen. Ook talloze 'fouten' zijn te wijten aan de invloed van de Indo-europese talen en raken langzaam maar zeker ingeburgerd. Zo volgt op *jesj li* 'ik heb' steevast ten onrechte een lijdend voorwerp, terwijl de constructie 'er is aan mij' een onderwerp vereist. En met het Semitische onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke telwoorden wordt door velen de hand gelicht.

Ten slotte is het *slang* zich aan het emanciperen. Tal van uitdrukkingen, waaronder Arabische verwensingen (waarvoor de Taalacademie wijselijk geen Hebreeuwse vertalingen heeft bedacht) en veel leenvertalingen uit het Amerikaans zijn ingeburgerd en dringen zelfs door in het heilige der heiligen, de Hebreeuwse literatuur. Een gek voorbeeld is *gadol me-ha-chajjiem* ('groter dan het leven' voor 'geweldig'), dat een absurde vertaling is van *larger than life* ('groter dan levensgroot').

Veel Israëlische taalpuristen klagen dan ook over taalverloedering en menen dat het slecht gesteld is met het Hebreeuws. Ongewild scharen zij zich zo bij de ultra-orthodoxe tegenstanders van Ben-Jehoeda, die het gebruik van het Hebreeuws in het alledaagse leven beschouwden als een ontwijding van de heilige taal en vasthielden aan het Jiddisch. Maar in feite is het juist goed gesteld met het Hebreeuws. Het mag dan wel geen heilig boontje meer zijn, maar het leeft en ontwikkelt zich in een razend tempo, zonder zich iets aan te trekken van de opgeheven vingertjes van de wijze dames en heren van de Taalacademie.

Semitische talen en Berbers

'Adderspuug in zoet water': vreemde smetten in het Arabisch en hun bestrijding

Roel Otten

Ter inleiding

De Semitische taal Arabisch wordt gesproken door tweehonderd miljoen sprekers. Het is de officiële taal in twintig Arabische landen en het behoort tot de zes talen van de Verenigde Naties. In de in politiek opzicht zo verdeelde Arabische wereld is het Arabisch het symbool van eenheid.

De naam van de taal luidt voluit *al-'Arabīya al-Fuṣḥā*[1] 'het Welsprekende (of: Zuivere) Arabisch'. Deze variant van het Arabisch, die wij in het Nederlands aanduiden met de naam klassiek Arabisch, is in wezen de dichterstaal van de zevende eeuw n.Chr., die door de Arabische grammatici van de achtste tot de tiende eeuw gecodificeerd is tot een op heden in gebruik gebleven, primair geschreven, secundair ook gesproken, standaardtaal. *Al-'Arabīya al-Fuṣḥā*, kortweg ook *al-'Arabīya* 'Arabisch' genoemd, wordt gekenmerkt door naamvals- en werkwoordsuitgangen (*'i'rāb*) en lijkt daarin wel wat op het Latijn.

De naam *al-'Arabīya al-Fuṣḥā* 'het Zuivere Arabisch' doet al vermoeden dat er ook onzuivere vormen van deze taal bestaan: als zodanig worden de verbuigingsloze (*'i'rāb*-loze) Arabische dialecten beschouwd. In de ogen van de Arabieren (die allen een dialect als moedertaal hebben en het 'Zuivere Arabisch' pas op school leren!) zijn de dialecten corrupties van de standaardtaal die werden teweeggebracht door de niet-Arabieren die door de Arabische veroveringen (van midden zevende eeuw tot midden achtste eeuw) tot het Arabische cultuurgebied gingen behoren. Arabisch dialect geniet dan ook geen enkele waardering en de taalpolitiek van de Arabische landen is erop gericht de dialecten, die van streek tot streek verschillen en dus de Arabische eenheid in de weg staan, uit te roeien.[2] Het bestrijden van Arabisch dialect en het bevorderen van het 'Zuivere Arabisch' is een bezigheid waar dertien eeuwen lang talloze Arabische taalzuiveraars zich fanatiek mee hebben beziggehouden. Zonder hen zou *al-'Arabīya al-Fuṣḥā* niet bestaan hebben, maar zou er een veelheid van Arabische talen zijn geweest: tot nationale talen verheven regionale dialecten (vergelijk de Romaanse talen die de plaats van het Latijn hebben ingenomen).

Dat het Arabisch niet de weg van het Latijn is gegaan maar bestaat naast en in concurrentie met Arabische dialecten, is toe te schrijven aan dé grote gebeurtenis in de geschiedenis van de Arabische taal: de Goddelijke Openbaring in de koran. De koran zelf stelt op elf plaatsen dat deze aan de profeet Muḥammad van ongeveer 610 tot 632 n.Chr. geopenbaarde heilige tekst in duidelijk en zuiver Arabisch gesteld is: 'Dit is een neerzending van de Heer van de wereldbewoners [...] in duidelijke Arabische taal' (26:195, in de vertaling van F. Leemhuis). Dat de analfabete profeet met deze retorisch en stilistisch volmaakte en onnavolgbare tekst kwam, is het wonder (*mu'jiza*) van de profeet, dat het bewijs is voor zijn profeetschap. Omdat de koran Gods woord is – als onderdeel van Zijn kennis is dat natuurlijk van niet-tijdelijke aard – wordt geloofd dat dit heilige boek van de islam eeuwig en ongeschapen is: de concrete koran op aarde gaat terug op een hemels prototype! De koranische uitdrukkingen *lawḥ maḥfūẓ* 'goed bewaard paneel' (85:22) en *'umm al-kitāb* 'Grondslag van het boek' (3:7) werden geacht te verwijzen naar dit eeuwige hemelse prototype. Waarschijnlijk is het Arabisch de enige taal ter wereld waarvan de normtekst wordt geacht

zich vanaf alle tijden in de hemel te bevinden – zij het eerder de concepten dan de letters en klanken ervan: de koran is een eeuwig ongeschapen attribuut van God, maar de geschreven letters zijn geschapen. Hoe dan ook, het is te begrijpen dat de koran door alle eeuwen heen een geweldige invloed op leven en cultuur van de moslims heeft gehad en dat de grammatica ervan de standaard werd voor alle latere taaluitingen. Alle afwijkingen van deze door de Arabische grammatici (met gebruikmaking van enige aanvullende bronnen) gepreciseerde standaard waren en zijn onaanvaardbaar en dienen bestreden te worden.

Het klassiek Arabisch de weg van het Latijn laten gaan en de Arabische dialecten tot nationale talen van de verschillende Arabische landen verheffen zou betekenen dat de taalkundige eenheid van de Arabische wereld zou ophouden te bestaan, dat de banden met het fundament van geloof en samenleving, de koran, zou worden verbroken, en dat het taalbederf zou zegevieren over 'de meest volmaakte der talen'.[3]

Het klassiek Arabisch, zoals dat in de achtste tot de tiende eeuw is gecodificeerd, is dus, dankzij haar wakers, de taalpuristen, tot op heden de normtaal gebleven. In onze eeuw, met zijn talloze wetenschappelijke en technische ontdekkingen, kan zo'n gefossiliseerde taal echter moeilijk het voertuig zijn van de vooruitgang. De moderne Arabische taalpuristen stonden dan ook voor de ontzaglijke opgave om de woordenschat van de taal, met behoud van haar zuivere karakter, te moderniseren. Dit is tot op zekere hoogte gelukt en de met moderne woorden verrijkte standaardtaal wordt Modern Standaard Arabisch genoemd. Deze moderne variant van het klassiek Arabisch wordt door de Arabische regeringen in het kader van hun arabiseringspolitiek via wetgeving, onderwijs en media met kracht onder de bevolking verbreid, ten koste van de dialecten, die zij – en met hen de taalpuristen – het liefst uitgeroeid zagen.

De taalsituatie in de Arabische wereld, gekenmerkt door het gelijktijdige bestaan van een prestigieuze hoge taalvariant die op school wordt geleerd en wordt geschreven, en een lage variant die op zijn plaats is in het gezin en onder vrienden maar die op alle mogelijke manieren uit het openbare leven wordt geweerd, wordt aangeduid met de term *diglossie*. Deze diglossie bemoeilijkt ernstig het alfabetiseren van de bevolking: die moet immers leren lezen en schrijven in een soort Latijn. Het feit dat, mede door het onderwijs en de media, de kloof tussen dialect en standaardtaal mettertijd wat is verkleind en zich mengvormen voordoen, lost de taalproblematiek van de Arabieren niet op: dialect met lexicale en andere ontleningen aan de standaardtaal – zoals dat bijvoorbeeld voorkomt in de informele conversatie van intellectuelen – blijft nog altijd dialect, en Arabisch met dialectinvloeden is gemankeerd Arabisch. In formele situaties en in druk wordt (bijna) altijd de zuivere normtaal vereist.[4]

Het Arabisch wordt geschreven in een alfabet van 28 letters[5] dat, net als het Nederlandse, afstamt van het Fenicische alfabet. Een groot verschil met het Nederlandse schrift is echter dat het in beginsel alleen medeklinkers aangeeft. Men kan het Arabisch schrift in een week tijds leren, het duurt echter bijzonder lang voordat men in staat is het medeklinkergeraamte te 'bekleden' met de juiste klinkers. Ook Arabische lezers kost dit moeite. Omdat het Arabisch schrift drager is van de koran, Gods woord, geniet het een bijzondere verering. Het sacrosancte karakter van het schrift komt niet alleen tot uiting in de kunst van de kalligrafie (illustratie 1), maar ook in de handhaving tot op heden van een schrift dat niet goed beantwoordt aan de eisen van schriftelijke communicatie in deze tijd.

Taalbederf door veroveringen

De Profeet Muḥammad en zijn opvolgers wisten, geïnspireerd door Gods woord zoals geopenbaard in de Arabische koran, in zeer korte tijd een wereldrijk te grondvesten. Zodra de Arabieren hun eigen taalgebied hadden verlaten en, bijvoorbeeld in de garnizoenssteden

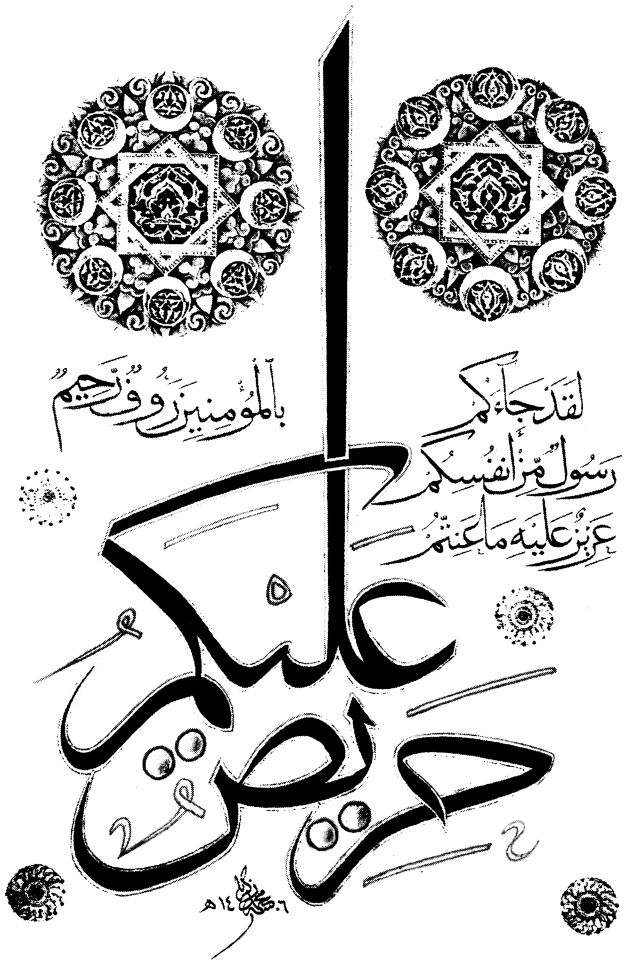

Illustratie 1
Het Arabische schrift is sacrosanct en derhalve onaantastbaar en onveranderlijk in zijn basisprincipes. Vormvariaties waren wel toegestaan en zo konden zich, mede door de bijdragen van Turken en Perzen, ettelijke kalligrafische stijlen ontwikkelen. De hier afgebeelde kalligrafie (koran 10:128) van de hand van M.U. Zakariya bevat een combinatie van de uiterst verfijnde *thuluth*- en *muḥaqqaq*-stijl. De punten dienen ter onderscheiding van letters met dezelfde grondvorm. De streepjes en kommaatjes zijn additionele vocaaltekens bij het in beginsel klinkerloze schrift.

Basra en Kufa (Irak), in aanraking kwamen met anderstaligen zoals Perzen, trad bij hen taalverandering – Arabieren spreken van 'taalbederf' – op. Met name de beheersing van de naamvalsverbuiging (*'i'rāb*), die al op haar retour was, maar in de poëzie nog functioneerde en beschouwd werd als hét kenmerk van het 'Zuivere Arabisch', ging door het contact met sprekers van naamvalsloze of -arme talen (onder andere Perzisch) snel achteruit. Ook voltrokken zich veranderingen in klank- en vormleer en zinsbouw (deze werd meer analytisch).

Tegen het einde van de eerste eeuw van de islam was taalbederf, in het bijzonder het

begaan van naamvalsfouten (*laḥn*), al in de hoogste kringen van de Arabische maatschappij doorgedrongen. De Arabische dynastie van de Umayyaden, bij uitstek hoeders van Arabische waarden, maakten zich zorgen over de taalzuiverheid. Al onder kalief 'Abd al-Malik (685–705) zien we een puristische beweging ontstaan. Hijzelf beschouwde de *laḥn* van zijn zoon 'ontsierend als een pok op het gelaat en ontluisterend als een scheur in een kostbaar gewaad'.

Een andere vader liet, uitgaande van het algemeen verbreide romantische idee dat de ver van de steden levende bedoeïenen nog het zuivere klassiek Arabisch spraken, zijn zoon zoveel mogelijk met bezoekende bedoeïenen in contact komen. Zo werd deze jongen 'de *afṣaḥ* (meest taalzuivere) van zijn familie en de meest welsprekende van hen, en hij placht met *'i'rāb* te spreken en hij beging geen *laḥn*, en toch was zijn spraak niet geaffecteerd of obscuur'. Lange tijd bleef men bedoeïenen raadplegen inzake de finesses van het 'Zuivere Arabisch'. Maar op den duur begonnen ook bij hen vreemde elementen op te treden en genoten zij niet meer het oude vertrouwen.

In het begin van de tweede islamitische eeuw was een goede beheersing van klassiek Arabisch al opmerkelijk: van een rond 740 n.Chr. overleden rechter vermeldde een lofdichter expliciet dat de man zo goed Arabisch sprak: 'U hebt gezegevierd met de twee pijlen van wie duidelijke Arabische taal spreekt en geen taalfouten (*laḥn*) begaat.'

In de 'Abbasiden-tijd (negende en tiende eeuw) stond de Arabisch-islamitische cultuur open voor met name Perzische en Griekse cultuurinvloeden. Veel vreemde woorden en leenvertalingen kwamen de Arabische woordenschat verrijken, bijvoorbeeld uit het Grieks: *faylasūf* (meervoud *falāsifa*) 'filosoof', *iqlīm* (meervoud *aqālīm*) 'klimaatzone' (van het Griekse *klima*). De Arabieren hadden hier, waarschijnlijk omdat zij politiek in een dominante positie verkeerden, geen moeite mee.

Waar ze wel moeite mee hadden, was het voortschrijdende verlies van de beheersing van *al-'Arabīya al-Fuṣḥā*, het zuivere, klassiek Arabisch, want dat betekende dat de geschriften waarop wet en godsdienst van het Arabisch-islamitische Rijk berustten, niet meer goed verstaan dreigden te worden. Het werd tijd dat *al-'Arabīya al-Fuṣḥā* werd gecodificeerd en dat de regels ervan werden vastgesteld.

Na deze inleidende globale schets zullen enkele aspecten van een dertien eeuwen lange geschiedenis van taalzuivering meer in detail worden gepresenteerd. Volledigheid mag echter niet worden verwacht.

Het begin van de codificatie

Er zijn meerdere anekdotes overgeleverd die het begin van de activiteit die leidde tot codificatie van het klassiek Arabisch illustreren. In al deze anekdotes wordt een ontwikkeld man geschokt door ernstige taalfouten, de naamvalsuitgangen (*'i'rāb*) betreffende, die tot soms zeer ernstige misverstanden leidden. Zo vernemen wij dat ad-Du'alī's dochter onder de indruk was van de schoonheid van de sterrenhemel en haar bewondering uitte met de uitroep: *Mā 'aḥsanu s-samā'!* Ten gevolge van een ernstige fout in de naamvalsuitgang (*'aḥsanu* in plaats van *'aḥsana*) had deze uitroep echter niet de bedoelde betekenis 'wat is de hemel mooi!', maar betekende het 'wat is het mooiste van de hemel?' De vader antwoordde dan ook, tot onthutsing van zijn dochter: 'De sterren!' Volgens de overlevering motiveerde dit staaltje van verloren gaan van klassiek Arabisch de vader tot gehoorgeven aan de oproep van kalief 'Alī (regeerde 656–661) om de grondslagen van de Arabische taal te boek te stellen en zo deze taal te bewaren en voor fouten te behoeden: hij werd de eerste grammaticus.

Ernstiger, want een bedreiging voor het hele rijk, is een fout waarvan een andere anek-

dote rond ad-Du'alī gewag maakt: het betrof een ernstige taalfout in de recitatie van de koran, de heilige tekst waarop het rijk gebaseerd was. Door een verkeerde naamvalsuitgang (nominatief *rasūl**u*** in plaats van accusatief *rasūl**a***) kreeg het vers 'God heeft niets van doen met de veelafgodendienaren, en evenmin Zijn gezant' de wel zeer onwelkome betekenis 'God heeft niets van doen met de veelafgodendienaren en met Zijn gezant', hetgeen iemand deed uitroepen: 'Dan wil ik ook niets met Zijn gezant van doen hebben!'

Het was dus niet zozeer uit louter treurnis om het verdwijnen van de oude Arabische taal als wel uit bezorgdheid inzake de juiste recitatie en het juiste begrip van de fundamentele heilige teksten dat de codificatie van het klassiek Arabisch door de Arabische grammatici ter hand genomen werd. Eerder al was de korantekst definitief vastgesteld en was het schriftsysteem, waarin deze tekst was gesteld, verbeterd. Met al deze maatregelen beoogden de Arabieren, die de islam en de taal van de islam wilden inzetten als vormende en samenbindende krachten, tegenwicht te bieden tegen de dialectvariatie, die de eenheid van het grote rijk begon te bedreigen en de ideologische grondslag ervan onverstaanbaar dreigde te maken.

De grammaticastudie was dan ook aanvankelijk dienstmaagd van de islamitische godsdienst en het islamitisch recht, en het is geen toeval dat terminologie en methode vaak analoog zijn aan die van het recht.

De Arabische grammatici

Eind achtste eeuw komen de studie van de grammatica en de codificatie van de taal goed op gang, en wel in Irak. Met name het werk van de in Basra opgegroeide Pers Sībawayhi (gestorven 793) is bepalend geweest: latere grammatici hebben slechts een verdere uitwerking gegeven aan wat door deze geleerde al in beginsel was vastgelegd.

Het is van belang te beseffen dat de door Sībawayhi en zijn opvolgers (men deelt hen in drie scholen in: die van Basra, die van Kufa en de latere school van Bagdad) gecodificeerde Arabische taal willekeurig is afgebakend, namelijk niet op taalkundige, maar op religieus-politieke gronden, die samenhangen met het bestaan – en vooral voortbestaan – van het Arabisch-islamitische Rijk.

De Arabische grammatici waren prescriptief bezig en genereerden opsommingen van taalgeboden en -verboden. Hun doel was de taal te behoeden voor bederf ten gevolge van contacten met vreemde volken, die binnen de cultuurkring van de islam waren komen te verkeren, in de eerste plaats de Perzen. 'Hoe verder de Arabieren mettertijd van de bronnen van de Welsprekende Taal verwijderd raakten, des te groter werd het taalbederf (*laḥn*) in hun spraak, totdat het een algemene kwaal was geworden' (Ibn Jinnī, gestorven 1001-2).

Toen de bovengenoemde Sībawayhi de regels van *al-'Arabīya* vaststelde, baseerde hij zich op wat tot op heden de bronnen van deze taal zijn: allereerst de koran; vervolgens twee voorwaardelijke bronnen: de tradities van de Profeet (voorzover overgeleverd door betrouwbare zegslieden) en de pre-islamitische en de islamitische poëzie (voorzover de dichters voor taalzuiver werden gehouden).[6] Ten slotte nog enige oude prozateksten.

Aanvullende informatie (onder andere lexicale) won Sībawayhi in bij de bedoeïenen. Er zijn aanwijzingen dat hij 'veldwerk' heeft gedaan in de taalzuivere (niet met andere volken in contact geweest zijnde) landstreken Ḥijāz en Najd op het Arabisch schiereiland. Zijn bewijzen zijn heel vaak citaten uit de mond van bedoeïenen en worden typisch ingeleid met: 'Wij hebben *'Arab* (bedoeïenen) die bekendstaan als betrouwbare sprekers van *al-'Arabīya* horen zeggen: ...'; 'Iemand wiens beheersing van *al-'Arabīya* ik vertrouw, heeft mij verteld: ...' Sībawayhi's grammatica, simpelweg bekend als 'Het Boek', geldt als de koran van de Arabische taal: het is in later eeuwen wel aangevuld en gepreciseerd, maar niet verdrongen.

Ook latere grammatici deden, tot begin elfde eeuw, taalkundig 'veldwerk' onder de bedoeïenen, wier taalzuiverheid werd geromantiseerd. Woorden uit de mond van taalzuivere bedoeïenen werden aanvankelijk in willekeurige volgorde, later in thematische groepen (dadels, kamelen, paarden, enz.) geregistreerd. Hieruit is later de Arabische lexicografie ontstaan.

Methodologie

De methodologie toegepast door de Arabische grammatici heeft alles te maken met het gegeven dat God deze taal gebezigd heeft in de koran. In dit heilige boek spreekt God over het voortbrengsel van zijn volmaakte scheppingskracht, de schepping; welnu, de taal die Gods schepping onder woorden kan brengen, moet wel een volmaakte taal[7] zijn, en een logische taal. Voor de grammatici is derhalve de Arabische taal per definitie logisch en harmonieus: uitzonderingen in deze taal zijn slechts schijnbare uitzonderingen. Onregelmatigheden worden dan ook door de grammatici weggeredeneerd, en wel door ze onder 'takken' (*furūʿ*) te rekenen, die met een rechtvaardigende redenering (*ʿilla*) aan een grondslag (*ʾaṣl*, meervoud *ʾuṣūl*) zijn opgehangen. Zo'n rechtvaardigende redenering kan onder meer bestaan uit het aantonen van gelijkenis: een woordcategorie kan door gelijkenis met een andere een deel van de 'rechten' van die andere uitoefenen. Het imperfectum van het werkwoord, bijvoorbeeld, heeft ten dele recht op de naamvalsverbuiging (*ʾiʿrāb*) die het primaire recht van het naamwoord is, op basis van het feit dat zijn structuur gelijkt op die van het deelwoord: waar het naamwoord, als primair rechthebbende op verbuiging, de volledige set naamvalsuitgangen heeft (*-u*, *-a*, *-i*), heeft het imperfectum, als secundair rechthebbende, alleen de uitgangen *-u* en *-a*. Hiermee is het ontbreken van de uitgang *-i* bij het imperfectum verklaard.

Bij het rechtvaardigen (of rechtpraten!) van een onregelmatigheid hanteerde men ook het idee van evenwicht: als tegenover de ene onregelmatigheid in de Arabische taal een tegenovergestelde onregelmatigheid staat, dan is de taal in evenwicht en is haar volmaaktheid niet in het geding. Zo hebben de grammatici er vrede mee dat in *ṣaḥrāwī* 'woestijnig', afgeleid van *ṣaḥrāʾ* 'Sahara', de voorlaatse letter niet de verwachte *ʾ* is, maar *w*: dit wordt gecompenseerd door een ander Arabisch woord, waarin in plaats van de verwachte *w* een *ʾ* optreedt.

Na Sībawayhi is de taalbeschrijving niet wezenlijk veranderd, maar alleen verfijnd. Er waren grammaticale scholen in Basra, Kufa, later ook in Bagdad en Andalusië. Wat betreft de hoofdregels van het Arabisch (*ʾuṣūl*) was er consensus tussen deze scholen, ze waren immers al door Sībawayhi vastgelegd. Ten aanzien van de meer zeldzame en geïsoleerde taalverschijnselen, voorzover niet duidelijk geattesteerd in bijvoorbeeld de koran, waren er verschillen van inzicht. De taalgeleerden van de school van Kufa hadden oog voor anomalieën en dialectismen en bestempelden ze niet bij voorbaat tot niet-Arabisch. Deze descriptieve instelling van Kufa was de school van Basra een gruwel. De prescriptief ingestelde school van Basra, de overheersende school, bande anomalieën en dialectismen uit en heeft zo het Arabisch gehomogeniseerd en genormaliseerd en het de 'logica' en regelmatigheid gegeven die het nog steeds heeft.

De taalkundigen van de rivaliserende scholen waren zeer kritisch ten aanzien van de taalzuivere werkwijze van collega's: zelfs zeer beroemde grammatici bleven niet van kritiek gevrijwaard. Dat is mede daarom te begrijpen omdat geen van de taalkundigen de gehele Arabische taal en wat deze inhoudt aan woordenschat en grammatica van de bedoeïenenwereld kon beheersen. Taalgeleerde al-Kisāʾī, stichter van de Kufische grammaticaschool, was net als Sībawayhi van Perzische origine. Van hem weten we dat hij met vijftien inktpotten naar de bedoeïenen toog en alle potten leegpende; daarenboven leerde hij nog veel

van de woordenschat van deze sprekers van het zuivere Arabisch uit het hoofd. Hem wordt evenwel door tegenstanders verweten dat hij de Arabische poëzie niet beheerste en dat hij met gesettelde bedoeïenen uit de omgeving van Bagdad omging, wier *'Arabīya* door de bedorven stadse taal was aangetast. Van hen zou hij de taalfouten hebben overgenomen, alsmede de niet-zuivere poëzie, waarop hij analogie (*qiyās*) toepaste. Deze beschuldiging hield in dat hij onzuiverheden tot norm had verheven. Volgens zijn tegenstanders zou hij de grammatica hebben 'bedorven'. Van zijn Basrische rivalen stamt het vers:

> Wij plachten in het verleden de grammatica in te richten
> analoog aan de taal der eerste Arabieren.
> Maar toen kwamen er lieden die haar inrichtten
> naar het idioom van de oude mannen van Quṭrabbul* [...]
> Al-Kisā'ī cum suis hebben het bij ons verbruid,
> zij brengen de grammatica niet voor-, maar achteruit!

* Dorpje bij Bagdad. De daar wonende gesettelde bedoeïenen spraken een door het taalbederf (*laḥn*) van de nabije stad aangetast Arabisch. Dat het dorp wijn produceerde en vele taveernes telde, was ook al niet bevorderlijk voor een zuivere tongval!

Deze onenigheden nemen niet weg dat er een consensus van de Arabische taalgeleerden ontstaan is over wat *'Arabīya* is en wat niet. Het resultaat was een normtaal die uitermate ver af stond van de gesproken levende taal, het Arabisch dialect – door de grammatici beschouwd als een door de 'buitenlanders' veroorzaakte corruptie van de normtaal. De distantie tussen beide varianten van het Arabisch was zo groot dat de grammatici zelf, althans in hun mondelinge taalgebruik tijdens gesprekken en colleges, niet in staat waren aan de door hen vastgelegde norm te voldoen. 'Umar ibn Shābba oordeelde het nodig hun fouten aan de kaak te stellen en hen voor hun slechte voorbeeld te laken in zijn geschrift *Kitāb an-naḥw wa-man kāna yalḥan min an-naḥwīyīn* (Boek van de grammatica en die grammatici die zich aan taalfouten schuldig maken). Zo waren de grammatici zelf slachtoffer van de diglossie die tot op heden de oorzaak is van grote taalproblemen in de Arabischsprekende landen.

Om de Arabische grammatici recht te doen moet gezegd worden dat zij, afgezien van wat merkwaardigheden in hun visie en methodiek (het meest kwalijk is misschien het op één hoop gooien van naamvalsuitgangen en werkwoordsuitgangen, nu juist het kernstuk van de Arabische grammatica), zeer goed werk hebben verricht. Op een aantal punten zijn ze vooruitgelopen op moderne taalkundige inzichten. Zoals gezegd was hun arbeid wel eerder prescriptief dan descriptief: ze hebben het taalmateriaal gezift en de taal in zekere zin naar hun hand gezet: de grote grammaticale helderheid van het klassiek Arabisch is voor een deel hun werk.

Nadat de regels van de normtaal in de grammatica waren vastgelegd, bleef de kennis van grammatica, of anders gezegd, de kennis van het 'Zuivere Arabisch' zoals door de grammatici afgebakend, meer in het bijzonder de beheersing van de *'i'rāb*, in de Arabisch-islamitische beschaving dé sleutel tot de hogere posities in de samenleving en/of tot een intellectuele carrière: kennis van de grammatica gaf immers toegang tot de kennis van de heilige teksten waarop wet en staat gebaseerd waren. Niet zelden hielden de grammaticale werken zich expliciet met de juiste lectuur en de juiste uitleg (*tafsīr*) van de 'grondwet' van de staat, de koran, bezig. Verder maakte kennis van de grammatica de (actieve en passieve) beoefening van de schone letteren (*'adab*) mogelijk, waarop de elite – juist door de grote distantie van het dialect – het alleenrecht had en die het waarmerk van die elite vormde.

De Arabisch-islamitische cultuur was en is bij uitstek een schriftcultuur. In de volgende verzen van al-Kisā'ī, waarin hij zijn vak aan studenten aanprijst, komt het centrale belang van de grammatica goed tot uiting:

O zoeker van nuttige kennis, zoek de grammatica
en geef alle andere ambities op!
Grammatica bestaat uit louter analogie die navolging verlangt;
bij iedere wetenschap heb je er profijt van!
Wanneer een jongeman de grammatica in ogenschouw neemt,
doorloopt hij de logica en vaart hij er wel bij!
Ieder die in zijn gezelschap verkeert, sprekend of luisterend,
zal ontzag voor hem hebben.
De jongeman die niet de grammatica onder ogen heeft gehad,
is bevreesd om te spreken en hem wordt het woord benomen!
Je ziet hem de vierde naamval gebruiken in plaats van de eerste,
en de eerste in plaats van de vierde en de tweede!
Hij reciteert de koran zonder enig benul
van naamvallen en vervoegingen in de Schriftuur. [...]
Hoeveel laaggeplaatsten zijn door de grammatica verheven,
hoeveel nobelen hebben wij (door gebrek aan grammaticale kennis) omlaag zien tuimelen!

Middelarabisch

Toen in de tiende/elfde eeuw het klassiek Arabisch gecodificeerd was, was het eigenlijk al versteend tot een hoogliterair idioom. Naamvallen (*'i'rāb*) toepassen in de conversatie werd nu als geaffecteerd ervaren. Enkele eeuwen later was klassiek Arabisch een welhaast vreemde – maar wel vereerde – geschreven taal. Wie de normtaal niet beheerste en toch schreef, deed dat onvermijdelijk in een defectief soort Arabisch, dat gekenmerkt werd door dialectismen en hypercorrecties. Onder het laatste verstaan we mislukte pogingen om het goed te doen (vergelijk Nederlands *ik heeft*). Vooral niet-moslims binnen het Arabisch-islamitische Rijk, die niet met koranisch onderwijs in aanraking waren gekomen, schreven dit niet aan de normen van *al-'Arabīya* voldoende Arabisch, dat we aanduiden met de term Middelarabisch. Maar ook onder de moslims waren fouten aan de orde van de dag. Deze fouten ergerden de puristen.

'Taalfouten van het gewone volk'

Men mocht dan tolerant zijn ten aanzien van het Middelarabisch van niet-moslimse schrijvers, taalfouten begaan door de moslimse elite waren niet acceptabel. Al in de Middeleeuwen gingen zelfbenoemde taalpuristen pogingen doen om de wijd verbreide *laḥn* (taalbederf ten gevolge van dialectinvloed) uit te bannen door middel van prescriptief georiënteerde werken met veelzeggende titels als *Laḥn al-'awāmm* (Taalfouten van het gewone volk), *Kitāb tathqīf al-lisān* (Bijschaving van de taal), *Kitāb taqwīm al-lisān* (Rechtzetting van de taal).

Deze puristen waren geschokt door de constatering dat 'de incorrecte uitspraak en betekenisveranderingen van het gewone volk doorsijpelen naar het werk van de dichters, en dat de meest vooraanstaande klerken en ambtenaren ze in hun correspondentie overnemen en in hun conversaties gebruik maken van verderfelijke uitdrukkingen' (Ibn Qutayba). De taalnorm die deze taalzuiveraars hanteren is uiteraard die van het ideale Arabisch van de grammaticale scholen. Het oudste werk ter bestrijding van *laḥn* is van de eerder

genoemde Kufische grammaticus al-Kisā'ī (gestorven 805). De daarin geboden informatie heeft in wezen de vorm 'zeg niet ..., maar zeg ...'.

Het meest bekend in dit genre is het boek *Kitāb 'adab al-kātib* (Algemene vorming voor de secretaris) van Ibn Qutayba (geboren 828 in Bagdad en van Perzische afkomst). Het is een compendium van de hoofdzaken van de Arabische taal en stilistiek dat wel iets weg heeft van het *Stijlboek* van *de Volkskrant*. Ibn Qutayba schrijft erin voor hoe de ambtenaar zich elegant en zonder *laḥn* van het Arabisch moet bedienen. Uit de ellenlange opsommingen van te vermijden fouten blijkt overduidelijk dat er in zijn dagen al erg veel aan de kennis van het klassiek Arabisch schortte.

De *Laḥn al-'awāmm*-werken hebben, zoals de meeste werken van taalzuiveraars, geen grote invloed gehad, gezien de alsmaar voortschrijdende neergang en fossilisering van het klassiek Arabisch. Omstreeks 1100 tekende de purist Ibn Makkī, rechter in Tunis, protest aan tegen de teloorgang van de *'Arabīya*, die 'zover is voortgeschreden dat mensen die correct spreken uitgelachen worden'. In de twaalfde eeuw begingen de juristen – nota bene degenen die werkten met de heilige schriften van de islam – zoveel fouten dat Ibn Barrī een boek schreef van het hier behandelde genre, onder de titel *Kitāb aghlāṭ aḍ-ḍu'afā' min al-fuqahā'* (De taalfouten van de zwakke broeders onder de juristen).

Na de inval van de Mongolen (Bagdad werd verwoest in 1253) ging het met de Arabische beschaving bergafwaarts. Er werden nog maar weing oorspronkelijke werken geschreven. Voortaan werd de *'Arabīya* alleen nog door een kleine groep professionals in godsdienstige en ander serieuze geschriften toegepast.[8]

In het jaar 1327 bezocht de beroemde Arabische reiziger Ibn Baṭṭūṭa de bakermat van de Arabische grammatica: Basra, en hij doet daarvan het volgende droevige relaas:

> Ik woonde een van de Vrijdagsgebeden in de Moskee bij. Bij het afsteken van zijn preek beging de predikant vele ernstige grammaticale fouten. Ik was onthutst en sprak erover met de kadi [rechter] die antwoordde: 'Er is niemand over in deze stad die nog iets af weet van grammatica.' Hier ligt een vermaning voor hen die nadenken – geloofd zij God, die alles verandert en van de menselijke zaken niets heel laat! Dit Basra, in welks bevolking de beheersing van de grammatica zijn hoogtepunt bereikte, waar de grammatica is ontstaan en ontwikkeld, dit Basra, woonoord van de onbetwiste prins van de grammatica [= Sībawayhi], heeft geen predikant die een preek kan houden zonder de grammaticale regels met voeten te treden!

Langzaam maar zeker breken voor de Arabieren en het klassiek Arabisch de duistere Middeleeuwen aan. In de zestiende eeuw is er weinig meer van de oude glorie over: op Marokko na zijn de Arabische gebieden onderworpen geraakt aan de Osmaanse Turken; Andalusië, waarvan de literaire en wetenschappelijke bloei de verovering van het Midden-Oosten door de Mongoolse horden goedmaakte, was ten offer gevallen aan de christelijke *reconquista*.

De Osmaanse overheersing zou duren tot in de twintigste eeuw. Het klassiek Arabisch moest zijn functie als bestuurlijke taal grotendeels afstaan aan het Turks en werd teruggebracht tot het religieuze, juridische en literaire domein. De literaire voortbrengselen in klassiek Arabisch verwerden meer en meer tot zwakke nabootsingen van de oude genres.

De Renaissance (*Nahḍa*) van het Arabisch

De verovering van Egypte door Napoleon in 1798 markeert een keerpunt in de geschiedenis van het klassiek Arabisch. De Egyptenaren erkenden de militaire en materiële, later ook de culturele, superioriteit van het Westen. Muḥammad 'Alī, de stichter van het moderne

Egypte, zond jonge Egyptenaren voor studie naar Europa. Aṭ-Ṭaḥṭāwī, belangrijk promotor van cultuur- en techniekoverdracht via vertalingen uit vooral het Frans, produceerde al in 1826 een lijst met vertaalde technische termen, waaronder zijn neologisme voor elektriciteit: *kahrabā* (letterlijk 'barnsteen', een oud leenwoord uit Perzisch *kāhu rubā* 'het trekt (door statische elektriciteit) een strootje aan'). In 1841 werd in Egypte een vertaalinstituut geopend en kwam een vloed van vertalingen van westerse werken op gang. Westerse leenwoorden en niet altijd even gelukkige leenvertalingen drongen ongebreideld en zonder enige systematiek door in de Arabische woordenschat. Missiescholen in Egypte en Libanon droegen het hunne bij aan de culturele en onderwijskundige toenadering tot Europa. Naar westers voorbeeld ontstond in Egypte, met medewerking van Libanese intellectuelen, een drukpers met dagbladen enz.

Daarmee deed een geheel nieuw genre zijn intrede in het Arabisch: journalistiek proza. Van groot belang is dat dit Arabische proza, dat weldra ook in boeken te vinden was, niet langer uitsluitend bestemd was voor de religieuze, juridische en literaire specialisten, maar voor een breed, door verbeterde scholing alsmaar toenemend segment van de bevolking. Vooral eind negentiende, begin twintigste eeuw zien we in het Arabische Midden-Oosten, vanuit Egypte en Libanon als culturele centra, een sterke verbreiding van westerse politieke, economische en wetenschappelijke ideeën. Mettertijd ontwikkelden zich naast journalistiek proza nog meer westerse genres die voorheen in het Arabisch onbekend waren: toneel, kort verhaal, roman en essay. Helaas bleek het klassiek Arabisch, vooral in zijn woordenschat, ernstig tekort te schieten bij het uitdrukken van westers gedachtegoed, westerse materiële verworvenheden en westerse wetenschap. Het was voor de Arabieren een pijnlijke constatering dat hun vereerde taal ten gevolge van eeuwen van versukkeling voor de moderne tijd niet toereikend was en nodig diende te worden gemoderniseerd – als de taal al zou overleven!

Want de Engelse koloniale bestuurders in Egypte konden maar weinig waardering voor het Arabisch opbrengen. Zij schaften het Arabisch in 1882 af als officiële taal van Egypte. In 1901 verkondigde Wilmore openlijk de mening dat het 'dode idioom' en het gemankeerde schrift van het klassiek Arabisch als voertaal voor modernisering moesten worden opgegeven en maar vervangen moesten worden door in Latijns schrift geschreven dialectaal Arabisch. Deze aanvallen op de sacrosancte taal – toch al in haar wezen aangetast door de invasie van leenwoorden en leenvertalingen – en op het sacrosancte schrift riepen heftige reacties op bij hen aan wie de cultuurtaal Arabisch, die een band gaf met de rijke cultuur van de dagen dat het Oosten superieur was aan het Westen, ter harte ging: het literaire en onderwijskundige establishment – en zij waren meestal tevens nationalisten: 'Dit is een verkapte religieuze aanval van het Kruis tegen de Halvemaan!' De strijd voor het eerherstel van het Arabisch zou tot ver in de twintigste eeuw duren – en de inspanningen tot modernisering van de taal tot op heden.

Vele schrijvers en andere intellectuelen gingen zich inzetten voor eerherstel van en hernieuwde bloei van het Arabisch, in een gemoderniseerde vorm en in een hervormde samenleving. Deze beweging staat bekend als de *Nahḍa* 'Renaissance'. Velen waren geïnspireerd door de *Salafīya*, een politiek getinte hervormingsbeweging van de islam, op het eind van de negentiende eeuw gesticht door al-Afghānī en Muḥammad 'Abduh. In het denken van deze islamhervormers speelde de Arabische taal een belangrijke rol: 'De godsdienst bewaarde de taal en de taal bewaarde de godsdienst', aldus Rashīd Riḍā in 1922. Maar ook in het denken van de door de Salafīya geïnspireerde nationalistische bewegingen stond het Arabisch – inmiddels verrijkt met neologismen voor 'natie' en 'nationalisme'! – op de voorgrond. Vooral na de val van het Osmaanse Rijk, na de Eerste Wereldoorlog, werd het Arabisch bij uitstek het symbool van de Arabische eenheid binnen de van het Turkse juk

bevrijde, maar door westers kolonialisme nog zeer ver van onafhankelijkheid als 'Arabische natie' verwijderde Arabische wereld.

Adderspuug in zoet water

Was in de bloeitijd van de islam (tijdens de dynastie van de 'Abbasiden, negende en tiende eeuw) de verdraagzaamheid tegenover vreemde invloeden op de taal relatief groot, in de negentiende en twintigste eeuw werd, waarschijnlijk in verband met de onderworpen positie van het Arabisch, westerse invloed op de taal als een ernstige culturele bedreiging ervaren. De invasie van vreemde elementen in de literaire taal, die in de negentiende eeuw al groot was maar in de twintigste eeuw door de pers tot ongekende proporties toenam, leidde in de ogen van de puristen van de *Nahḍa*-beweging tot ernstige misvorming van de taal.

De Egyptische dichter Ibrāhīm Ḥāfiẓ (een traditionalist die geen vreemde talen sprak) was een van degenen die zich aan de invasie van buitenlandse woorden ergerden. In een gedicht uit 1930 legt hij de Arabische taal de volgende jammerklacht in de mond:

Ik bood in woord en betekenis ruimte genoeg aan het Boek van God!
Ik was niet beperkt in het weergeven van koranverzen en Goddelijke Vermaningen!

Hoe kan ik dan heden te beperkt zijn voor de beschrijving van een (westers) apparaat,
voor de ordentelijke benaming van (westerse) uitvindingen?

Ik ben de zee in welks diepten parels verborgen liggen!
Heeft men de parelduiker wel eens naar de pareloesters gevraagd? [...]

Gaat mijn eigen volk – God vergeve het hun! – mij opgeven voor een taal
die geen banden meer heeft met de dichtkust van weleer,

waarin zich de smet van de Europeanen verbreid heeft,
zoals adderspuug zoet water heeft aangetast?

Zoals hij zijn er veel verdedigers van de zuiverheid van de Arabische taal spontaan opgestaan. Een aantal van hen probeerde een Arabische Taalacademie te stichten, om het Arabisch voor de ondergang te behoeden en, door een meer systematische modernisering, deze oosterse taal geschikt te maken voor de moderne tijd. Zij namen daarbij voor lief dat bepaalde ingrepen in en toevoegingen aan het aloude zuivere klassiek Arabisch onvermijdelijk zouden zijn, zolang ze maar niet strijdig waren met het wezen van deze sacrosancte taal.

De Taalacademies

Het Arabisch diende in ere hersteld te worden en haar oude glorie als cultuurtaal van wetenschap en literatuur te herwinnen. Dat het in ere herstelde Arabisch het klassiek Arabisch zou zijn en niet Arabisch dialect, stond voor de puristen bij voorbaat vast. Voor hen was het ondenkbaar dat een variant van het Arabisch die gekenmerkt wordt door *laḥn* 'taalbederf' – veroorzaakt door contact met vreemdelingen! – tot normtaal zou worden verheven: 'Het Arabisch mag en kan niet de treurige weg van het Latijn gaan!' De keuze voor klassiek Arabisch betekent echter de noodzaak van het ontwikkelen van een moderne woordenschat, bijvoorbeeld voor wetenschap en techniek, en ook de wenselijkheid van vereen-

voudiging van de taal, zodat deze toegankelijk wordt voor het miljoenenpubliek waarop de pers zich richt. Er was door ontleningen uit Europese talen en inderhaast geconstrueerde neologismen al zoiets als een moderne woordenschat aan het ontstaan, maar dat was een woordenschat die zijn westerse oorsprong al te duidelijk verried en de taalzuiverheid van het Arabisch aantastte. Om de modernisering van de woordenschat op een georganiseerde en consistente wijze tot stand te brengen zag een aantal zelfbenoemde hoeders van de taalkundige zuiverheid de noodzaak van het stichten van een Arabische Taalacademie, naar het voorbeeld van de Franse. Deze moest waar mogelijk te werk gaan 'naar analogie (*qiyās*)', dat wil zeggen: neologismen vormen uit aloude en zuivere Arabische lexicale elementen (zogenoemde wortels), volgens aloude en zuivere woordvormingsregels (zogenoemde patronen).[9]

De eerste poging door een purist op persoonlijke titel om een Arabische Taalacademie op te richten dateert van 1892. Het zou nog bijna dertig jaar duren voordat de eerste – er zouden namelijk nog enkele volgen – Arabische Taalacademie werkelijk een feit was: in 1921 ontstond de Taalacademie van Damascus; elf jaar later, in 1932, volgde de – belangrijker – Taalacademie van Caïro. Later kwamen daar nog de Arabische Taalacademies van Bagdad en Amman bij.

De Arabische Taalacademies stellen zich ten doel enerzijds het klassiek Arabisch in ere te herstellen en te behoeden, anderzijds het klassiek Arabisch door modernisering te laten beantwoorden aan de eisen van de moderne tijd. Een van de eisen van de moderne tijd was het geschikt maken van het Arabisch als communicatiemedium binnen de Arabische wereld als geheel. De na de Tweede Wereldoorlog opgerichte Arabische Liga voelde zich geroepen het hare bij te dragen. De aangesloten staten sloten in 1946 een cultureel verdrag dat in artikel 9 bepaalde: 'De staten van de Liga zullen werken aan de standaardisering van wetenschappelijke termen, door middel van raden, congressen en gezamenlijke commissies die zij zullen instellen, en door middel van bulletins die deze organisaties zullen uitgeven. Zij zullen er alles aan doen om te maken dat de Arabische taal alle uitingen van denken en van moderne wetenschap kan uitdrukken, en om het te maken tot instructietaal, in de Arabische landen, van alle mogelijke leervakken, op alle onderwijsniveaus.' Om de activiteiten van de diverse academies te coördineren stichtte de Arabische Liga in Rabat een Permanent Bureau van de Arabisering.

De vorming van neologismen

In hun tijdschriften publiceerden de Taalacademies besluiten over de principes van nieuwvorming en lijsten met goedgekeurde neologismen. Een neologisme werd alleen in orde bevonden als het voldeed aan de principes van de middeleeuwse grammatici. Deze wijze van nieuwvorming wordt 'afleiding naar analogie' (*ishtiqāq bi l-qiyās*) genoemd en maakt gebruik van het wortel-patroonsysteem (zie noot 9). Men neemt een bestaande wortel en combineert die met een bestaand patroon tot een combinatie die in de taal altijd mogelijk geweest was, maar nooit gerealiseerd. Door deze wijze van nieuwvorming blijft de geest van de taal intact.

Bij de nieuwvorming 'naar de wijze van de *'Arabīya* werd dankbaar gebruik gemaakt van het feit dat ettelijke van de 44 naamwoordelijke patronen van het klassiek Arabisch een specifieke betekenis hebben. Zo heeft het patroon *CuCāC* de betekenis 'ziekte'. Voorbeelden van neologismen die van dit patroon gebruik maken zijn: *khunāq* 'difterie' (wortel *KhNQ* 'verstikken') en *buḥār* 'zeeziekte' (wortel *BḤR* 'zee').

Een ander patroon, *CaCCāC(a)*, heeft de connotatie van dynamiek en is daarom dankbaar benut om woorden voor apparaten mee te smeden: *sayyāra* 'auto' (wortel *SYR* 'gaan') en *darrāja* 'fiets' (wortel *DRJ* 'voortgaan'). (Merk op dat de gekozen wortels semantisch wil-

lekeurig zijn: *sayyāra* en *darrāja* hadden ook best respectievelijk 'fiets' en 'auto' kunnen betekenen.)

Ook de combinatie van het bestaande patroon voor zelfstandig naamwoorden die een instrument aanduiden (patroon *miCCa(ā)C*, zoals in *miftāḥ* 'sleutel') met bestaande Arabische wortels bleek buitengewoon handig voor het smeden van nieuwe moderne woorden voor wetenschap, technologie en westerse levenswijze. Voorbeelden zijn *mishraṭ* 'lancet' (wortel *ShRṬ* 'snijden'), *mizlaj* 'schaats' (wortel *ZLJ* 'glijden)'.

Vele afleidingen voorgesteld door de Taalacademies hebben een actief deelwoordpatroon (*CāCiC*, *muCaCCiC*, *muCāCiC*, enz.). Door zo'n afleiding een semantische uitbreiding te laten ondergaan, heeft men tal van termen op het gebied van wetenschap, technologie en materiële cultuur weten te construeren, zoals *hātif* 'telefoon' (letterlijk 'roepende': wortel *HTF* 'roepen'). (Merk op dat dit neologisme een vertaling is van *-foon*; aan *tele-* 'ver' correspondeert in het Arabisch niets: het neologisme is daardoor vaag en slaagt er dan ook maar ten dele in om het leenwoord *tilifūn* te verdringen.) Andere voorbeelden zijn *ʿāmil* 'factor' (letterlijk 'werkend': wortel *ʿML*), *mukabbir* 'luidspreker' (letterlijk 'vergrotend': wortel *KBR*) en *muqāwim* 'elektrische weerstand' (letterlijk 'weerstand biedend': wortel *QWM*).

Semantische uitbreiding is ook aan de orde bij een bij de puristen geliefd alternatief voor nieuwvorming naar analogie: het van stal halen van archaïsmen uit de oude woordenschat en daar een nieuwe betekenis aan toevoegen. Nadeel is dat de nieuwe betekenis meestal niet te raden is, maar geleerd moet worden. Voorbeelden van dergelijke semantische uitbreidingen zijn *qiṭār* 'rij aan elkaar gebonden lastdieren', dat de betekenis 'trein' kreeg, en *mirwaḥa* 'waaier', dat de betekenis 'propeller' kreeg.

Om alle -ismen van de westerse cultuur weer te geven, wordt gebruik gemaakt van de mogelijkheid die het Arabisch al in de Middeleeuwen ontwikkeld heeft om abstracte begrippen uit te drukken met behulp van de vrouwelijke vorm (...*-īya*) van het betrekkelijk bijvoeglijk naamwoord:
– van *ramz* 'symbool': *ramzīy* 'symbolisch', *ramzīya* 'symbolisme'
– van *ʿaskar* 'leger': *ʿaskarīy* 'militair', *ʿaskarīya* 'militarisme'
– van *jumhūr* 'menigte': *jumhūrīy* 'republikeins', *jumhūrīya* 'republiek'.

Met meerdere van de bovengenoemde voor afleiding naar analogie benutte woordpatronen hebben de Taalacademies een zeker succes geboekt. In het algemeen echter vormde het beperkte aantal bruikbare wortels, patronen en archaïsmen een ernstig probleem. De Taalacademies kwamen dan ook met hun geliefde nieuwvorming naar de wijze van de oude grammatici niet uit en waren genoopt andere, eigenlijk ongewenste, procédés van nieuwvorming toe te passen: *naḥt* en *taʿrīb*.

Woordsamenstelling (*naḥt*)

Woordsamenstelling is dermate marginaal in het klassiek Arabisch dat moderne samenstellingen naar het oordeel van de puristen van de Taalacademies eigenlijk niet met het wezen van de Arabisch taal stroken. Een praktisch bezwaar is ook dat de samenstellende delen gemakkelijk onherkenbaar worden, waardoor de betekenis niet meer te raden valt. Wetenschappers in de Arabische wereld hebben zich van de bezwaren van puristische zijde echter niets aangetrokken en op grote schaal samengestelde neologismen gevormd.

Voorbeelden van samenstellingen zijn: *kahraḍawʿīy* 'foto-elektrisch' (van *kahrabāʾ* 'elektriciteit' + *ḍawʿīy* 'op licht betrekking hebbend') en *shibghirawīy* 'colloïdaal' (van *shibh* 'gelijkenis' + *ghirawīy* 'kleverig'). Voorzover de bestanddelen niet door te verregaande inkorting onherkenbaar waren geworden, zijn deze samenstellingen succesvol gebleken.

Overigens voegden de wetenschappers, om er zeker van te zijn dat de samenstelling goed begrepen werd, vaak de Engelse term tussen haakjes toe.

Transliteratie (*ta'rīb*)

Transliteratie van een westers woord in het Arabisch (zogenoemde *ta'rīb* 'arabisatie') moet naar het oordeel van de puristen van de Taalacademies koste wat het kost vermeden worden; het is alleen toegestaan als de voorgaande middelen falen. De door de Arabische overheden gevoerde taalpolitiek is er veeleer op gericht oudere gevallen van *ta'rīb* – zij herinneren te veel aan de koloniale periode – door neologismen te vervangen: *tilifūn* 'telefoon' werd vervangen door *hātif* (letterlijk 'roepende'), *tilighrāf* 'telegram' werd vervangen door *barqīya* (letterlijk 'iets dat met bliksem van doen heeft').

Voorbeelden van 'gearabiseerde' westerse woorden (merk op dat de meervouden volgens de Arabische vormleer gevormd zijn!): *alūminyum* 'aluminium', *film* (meervoud *'aflām*) 'film' en *tilīfizyūn* (meervoud *talfazah*) 'televisie'.[10]

Problemen bij de nieuwvorming

Een bijzonder groot probleem bij de nieuwvorming is dat de Europese woorden die een Arabisch equivalent moeten krijgen, vaak samengesteld zijn. Afgezien van het bovengenoemde zeer marginale *naḥt*-procédé, is de Arabische taal, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Turkse, nauwelijks tot vorming van samenstellingen in staat. 'Psychologie', 'countdown' en andere Europese samenstellingen worden dan ook gewoonlijk met een omschrijvende woordgroep vertaald: *'ilm an-nafs* (letterlijk 'wetenschap van de ziel'), *'add tanāzulīy* (letterlijk 'afdalige telling'). Is zo'n frase al plomp, men loopt vast wanneer men er een adjectief van wil afleiden: bij *'ilm an-nafs* (letterlijk 'wetenschap van de ziel') kan dat alleen maar *nafsī* (letterlijk 'op de ziel betrekking hebbend') zijn, wat een zeer gebrekkige weergave van 'psychologisch' is.

Een ander groot probleem is dat het Arabisch een schrijnend gebrek heeft aan voor- en achtervoegsels analoog aan de Europese voor- en achtervoegsels *re-, pre-, sub-, on-, -itis* enz. Het 'gemakkelijke' Europese woord 'reorganisatie', bijvoorbeeld, heeft als Arabisch equivalent noodgedwongen het plompe *'i'ādatu t-tanẓīm* (letterlijk 'herhaling van de organisatie'). Westerse talen kunnen met gemak series als *ethaan, ethanol, methaan, methanol, propaan, propanol* vormen; het Arabisch heeft dit vermogen niet. Ook in dit soort gevallen wijzen de Taalacademies de procedure van *naḥt* af en nemen ze hun toevlucht tot leenvertalingen in de vorm van omschrijvende woordgroepen, waarvan de nadelen zoëven zijn aangeduid. Begrijpelijkerwijze bezwijken velen – zij het niet de puristen! – voor de verleiding om dan maar de onvertaalde westerse term als leenwoord binnen te halen.

Wanneer de Taalacademies, na een lange worsteling met de boven geschetste problematiek, ten slotte lijsten met termen publiceerden die het Arabisch in de moderne wereld qua woordenschat zelfvoorzienend moesten maken, bleef dat vaak zonder effect: of de getranslitereerde vreemde term was inmiddels al in zwang, of het neologisme was onvoldoende specifiek en te vaag gemotiveerd om acceptabel te zijn, of ontleend aan een vrijwel vergeten archaïsche wortelbetekenis en niet doorzichtig genoeg voor de gebruiker. Voegt men hier nog aan toe dat de veelheid van Taalacademies – een afspiegeling van de politieke verdeeldheid in de Arabische wereld – de terminologische wildgroei eerder vergrootte dan verminderde, dan begrijpt men dat geleerden uit de verschillende Arabische landen vaak liever de Europese terminologie gebruikten, of op eigen houtje termen smeedden. In feite is de hedendaagse Arabische wetenschappelijke terminologie een mengelmoes van wat de Taalacademies hebben voorgeschreven en wat de meer pragmatisch ingestelde wetenschappers zelf gecreëerd hebben.

Ten slotte legden de Taalacademies het qua invloed af tegen de media: in media-Arabisch raakten tal van termen buiten de Taalacademies om ingeburgerd, vooral ten gevolge van haastige vertaling van westerse nieuwsbulletins. Op deze variant van het Modern Standaard Arabisch, die oneindig veel van de bloemrijke taal van de negentiende eeuw verschilt, hebben puristen dan ook ernstige kritiek.

In feite is het ontwikkelen van een procedure die voldoende productief en flexibel is om aan de enorme vraag naar wetenschappelijke en technische termen tegemoet te komen, onvoldoende gelukt.

Grammaticale verandering

Als bewakers van de taalzuiverheid van het Arabisch keken de puristen met argusogen naar de betrekkelijk gemakkelijk te bewaken woordenschat en vormleer. De veelal sluipende westerse en dialectale invloeden op de zoveel minder gemakkelijk grijpbare zinsbouw ontsnapten echter vrijwel geheel aan hun aandacht (deze puristen waren dan ook meestal amateurtaalkundigen)! Grappig is dat op deze wijze een zekere vereenvoudiging van de grammatica, door de puristen vanwege het sacrosancte karakter van de taal fel bestreden wanneer daartoe een wezenlijk voorstel werd gedaan,[11] toch tot stand is gekomen. Andere westerse invloeden op de zinsbouw zijn de taalzuiveraars wel opgevallen, maar zij waren niet bij machte er iets tegen te doen. Dit alles maakt dat niet alleen om lexicale reden (neologismen) maar ook om syntactische reden de benaming Modern Standaard Arabisch voor het klassiek Arabisch in zijn hedendaagse verschijningsvorm alleszins gerechtvaardigd is.

Een voorbeeld van een uit het Westen binnengeslopen syntactische nieuwigheid is het aanwijzend bijwoord *hunāka*, dat in klassiek Arabisch altijd 'daar' heeft betekend. Dit woord kreeg in het Modern Standaard Arabisch, door toedoen van vertalers en journalisten die in de haast internationale persberichten vertalen, zonder dat de puristen ertegen protesteerden, de betekenis 'er (is)' (vergelijk Engels *there is*). Een ander voorbeeld is de veelvuldige toepassing van een Europese zinswending als 'er heeft een explosie plaatsgevonden'. Een typisch Arabische constructie als 'het begin van het werk en het einde ervan' is in Modern Standaard Arabisch, onder invloed van Europese talen, vervangen door 'het begin en het einde van het werk'.

Zelfs bestaat de neiging om de genitief niet langer door een naamval maar door een voorzetsel (*li-*) tot uitdrukking te brengen, naar het voorbeeld van het Engelse *of*. Dit betekent niets minder dan een wijziging van het Arabische taaltype: de verdringing van het naamvalssysteem door een analytische constructie (omschrijvend woordje).

Met name ook door leenvertaling van Europese metaforische uitdrukkingen lijken zinnen in het Modern Standaard Arabisch zo uit het Engels of Frans overgezet. Metaforen als 'een brug slaan tussen twee werelden', 'groen licht geven', 'het lot wilde dat ...' zijn gemeengoed geworden in het Modern Standaard Arabisch, dat wel (het meeste van) de grammatica van het klassiek Arabisch heeft bewaard, maar niet de uitdrukkingswijze: deze is westers geworden, en daarmee – in de ogen van de puristen – slecht.

Het is echter van belang op te merken dat het Modern Standaard Arabisch, in weerwil van bovengenoemde veranderingen, te allen tijde open is naar het klassiek Arabisch toe: godsdienstige auteurs en sommige literatoren gebruiken de onvervalste klassieke woordenschat en zinsbouw, en passen de in het Modern Standaard Arabisch binnengeslopen grammaticale vereenvoudigingen en veranderingen niet toe.

Ten slotte hebben zich in Modern Standaard Arabisch enige veranderingen voorgedaan niet onder invloed van westerse talen, maar onder invloed – en wel negatieve – van Arabisch dialect: de negatie *mā* wordt in Modern Standaard Arabisch vermeden omdat het tevens de negatie van het dialect is; daarentegen zijn de negaties *lam*, *lan* en *laysa* in

Modern Standaard Arabisch sterk opgekomen, omdat ze in de Arabische dialecten niet voorkomen. Dit alles in het streven om zich verre te houden van het dialect.

Het Arabisch schrift

In de inleiding werd reeds gewag gemaakt van de onvolkomenheid van het Arabische schrift. In de moderne tijd gingen dan ook stemmen op om dit schrift ingrijpend te hervormen, tot ontsteltenis van de puristen. Alvorens tot de beschrijving hiervan over te gaan, zal het Arabische schrift nader onder de loep worden genomen.

Het Arabische alfabet is – net als trouwens het Nederlandse – afgeleid van het Fenicische alfabet. Ook in aantal letters (28) verschilt het niet veel van het Nederlandse (zie noot 5). Een groot verschil met ons schrift is echter dat het Arabische schrift in beginsel klinkerloos is: het schrift biedt de lezer een consonantengeraamte.

Sommige van de medeklinkers aanduidende letters delen dezelfde grondvorm. Diakritische punten onder of boven zorgen dan voor de nodige differentiatie. Deze in het Arabisch schrift opvallende diakritische punten (zie illustratie 1) zijn ter voorkoming van leesfouten in de koran in 698–699 n.Chr. ingevoerd door kalief 'Abd al-Malik. Waar de koranlezer voorheen twijfelde tussen diverse klanken en bijvoorbeeld niet kon zien of hij te maken had met een b, t, th, y of n, ziet hij nu aan plaats en/of aantal van de diakritische punten dat hij te maken heeft met een b (ب), een t (ت) of een th (ث) enz.

Wel was het schrift nog steeds klinkerloos, en dat is het in principe tot op heden: 'jan gaat naar de bank' zou je in het Arabisch schrijven als: jn g't n'r d bnk (maar *bnk* kan ook gelezen worden als bink, en zelfs – maar niet in deze context – als bonk en Bunnik!).

Het schrift biedt de lezer dus een consonantengeraamte en heeft daardoor wel iets weg van een syllabeschrift: elke letter staat voor een lettergreep (waarvan de klinker – in tegenstelling tot een echt syllabeschrift – onbekend is). De schrijver van Arabisch hoeft zich om de drie korte klinkers van het Arabisch (a, i, u) niet te bekommeren: ze worden niet geschreven, terwijl juist zij het zijn die de in de grammatica zo belangrijke naamvals- en werkwoordsuitgangen uitdrukken! De lange klinkers (ū, ī, ā) worden indirect tot uitdrukking gebracht met behulp van respectievelijk w, y en '.

De schrijver van een Arabische tekst kan het consonantengeraamte bijna met de snelheid van steno neerschrijven. Aan de lezer de niet-geringe taak om op grond van de context – die eveneens uit een problematisch consonantengeraamte bestaat – tot de juiste vocalisatie en interpretatie te komen.[12] Het lezen van Arabisch heeft dus veel weg van het oplossen van een puzzel.

Omdat ook de klinkerloosheid bij het lezen van de koran aanleiding gaf tot *khaṭa'* (vocalisatiefout binnen het woord) en *laḥn* (foute naamvalsuitgang), zeker toen de beheersing van klassiek Arabisch bij de bevolking afnam, is naar verluidt door ad-Du'alī ('de vader van de Arabische grammatica', gestorven 688) een systeem van losse, boven of onder de medeklinkertekens aan te brengen vocaaltekens ingevoerd: ook deze vocaaltekens (die mettertijd de vorm kregen van schuine streepjes, kommaatjes en – als teken voor klinkerloosheid – nulletjes) zijn een opvallend kenmerk van Arabische kalligrafie (zie illustratie 1). Een kommaatje boven een d betekent dat du gelezen moet worden, een schuin streepje boven een d betekent dat da gelezen moet worden, een schuin streepje onder een d betekent dat di gelezen moet worden. Een klein 3-tje op zijn rug boven een d geeft aan dat deze verdubbeld is.

Het gebruik van *scriptio plena* (gevocaliseerd schrift) bleef voornamelijk beperkt tot de koran en de zeer moeilijke pre-islamitische poëzie. Heden is vocalisatie ook gebruikelijk in de schoolboeken van de lagere klassen. Moderne boeken en kranten zijn in beginsel niet gevocaliseerd en bieden de lezer een *scriptio defectiva*, een onvolledig schrift. Daarmee is het

Arabisch schrift niet erg effectief (het is niet zo duidelijk wat er staat) en niet erg efficiënt (de schrijver heeft het gemakkelijk, de vaak duizenden lezers moeten zwoegen!). Een voorstander van schrifthervorming stelde dan ook: 'Een Arabier bestudeert de taalregels om vaardig te worden in het lezen, terwijl de vreemdeling leest om vaardig te worden in de wetenschappen!'

Een ander kenmerk van het Arabisch schrift is dat het cursief is: de meeste letters van een woord zijn met elkaar verbonden. Dit gaat gepaard met plaatsgebonden vormvariatie: zo heeft de letter hā' (h), naast een geïsoleerde vorm (ه), een speciale vorm voor de beginpositie (هـ), de middenpositie (ـهـ) en de eindpositie (ـه) in het woord. Daar komt nog bij dat met elkaar verbonden letters een ligatuur (combinatievorm) kunnen vormen. In een ligatuur staan letters vaak niet naast maar op elkaar. Een letter in eindpositie heeft veelal een sierlijke haal of staart, waarmee het woordeinde gemarkeerd wordt. Het Arabisch schrift kent geen hoofdletters, wat vooral bij vreemde eigennamen lastig is.

Schrifthervorming?

Het Arabische schrift is dus in wezen een consonantenschrift. Dit heeft voor de schrijver het voordeel dat over de drie korte klinkers van het Arabisch niet hoeft te worden nagedacht en dat de schrijfsnelheid die van steno benadert. De lezer echter wordt bij de lectuur van deze *scriptio defectiva* voortdurend voor problemen gesteld. Dit is in de moderne tijd, waarin schriftelijke communicatie een cruciale rol speelt, eigenlijk niet acceptabel, temeer daar deze moeilijkheid van het Arabische schrift ook nog eens de alfabetisering van de bevolking belemmert.

Er is dan ook in het begin van deze eeuw door een westerling in Egypte geopperd dat het Arabische alfabet maar beter kon worden afgeschaft en vervangen door een Latijns alfabet. Ook de Arabische Taalacademie van Caïro (waar aanvankelijk ook westerse geleerden zitting in hadden) ontkwam er niet aan zich met de problematiek van het schrift bezig te houden. Aanvankelijk, in 1936, ging het de Academie alleen om de vraag hoe het Arabisch schrift geschikt gemaakt kon worden voor de translitteratie van westerse woorden. Met name voor de weergave van de westerse klanken *p*, *v*, *j* (van *j*ury) en *g* (van *g*arçon) moest een oplossing worden gevonden. Sommige puristen verzetten zich tegen het invoeren van speciale tekens voor deze westerse klanken; voor hen was het een gruwel dat nieuwe principes (*'uṣūl*) aan de praktijk van de oude Arabieren uit de bloeitijd van de taal zouden worden toegevoegd en de westerse uitspraak zou worden overgenomen! Uiteindelijk werden toch, in navolging van laat-middeleeuwse Arabische schrijvers, speciale tekens aan het Arabische alfabet toegevoegd – zij het dat de Taalacademie van Caïro en en die van Damascus het over de aard van één van de tekens niet eens konden worden.

Vervolgens ging de Taalacademie van Caïro zich buigen over de vocalisatie van geografische namen. Beraad hierover ging al snel over het wezen en de bruikbaarheid van het Arabische consonantenschrift, tot grote ongerustheid van hen die vonden dat de *'uṣūl* (basisprincipes) van de Arabische letters onaangetast dienden te blijven, 'want ze vormen het karakter en de grondslag van de taal: wij zijn vrij waar het de kalligrafie betreft, maar we dienen ons absoluut te houden aan de letters!' Besloten werd dat er gezocht zou worden naar een vereenvoudiging van het Arabische schrift ter bevordering van een correcte lectuur, maar zonder de basisprincipes van het Arabische schrift te verlaten.

Niettemin stelde een Arabisch lid, Fahmī, geïnspireerd door de Turkse alfabethervorming (zie de bijdrage over Turkse taalzuivering in deze bundel), latinisatie voor, met behoud van een aantal Arabische letters voor typisch Arabische klanken. Latinisatie betekende uiteraard het gebruik van letters voor medeklinkers én klinkers en het verdwijnen van de voor drukwerk zo bezwaarlijke talrijke lettervarianten. Fahmī's doel was de door de

scriptio defectiva veroorzaakte ernstige leesproblemen en de ermee samenhangende onderwijsproblemen de wereld uit te helpen; het analfabetisme zou beter bestreden kunnen worden: de moeite van het schrift moest van de lezer terug naar de schrijver. Het probleem van translitteratie van vreemde woorden en van geografische namen zou bij invoering van Latijns schrift vanzelf komen te vervallen.

Fahmī's plan veroorzaakte groot schandaal. De geschokte puristen wezen op het sacrosancte karakter van de Arabische taal en het Arabische schrift met uitspraken als: 'Het Arabisch van de koran is de geopenbaarde taal van God!', 'Het Arabisch is de taal van het Hemelse Boek en van het Paradijs!', 'God heeft het Arabische schrift nu eenmaal zo geschapen!'[13]

Bij ingrijpende wijzigingen in het schrift, zo meenden de tegenstanders, zouden bijzaken (*furūʿ*) tot hoofdzaken (*ʾuṣūl*) worden. Dit zou een ontoelaatbare innovatie zijn, waarmee de Arabieren impliciet zouden toegeven dat het enige dat hun aan eigenheid in deze (koloniale) tijd rest, hun taal en schrift, inferieur is aan die van het Westen en daarom hervorming behoeft. 'De leesproblemen van het Arabisch doen de taal juist eer aan,' zo stellen de puristen, 'en vormen de karakteristiek die van het Arabisch een taal maakt die superieur is aan alle andere talen! Als men naar de spellingstekortkomingen van de westerse talen kijkt, valt het met het Arabische schrift nogal mee!' Bovenal zijn de puristen bevreesd dat door latinisatie van het schrift de band met het rijke culturele verleden, en vooral met de godsdienstige en juridische grondslagen van de Arabisch-islamitische beschaving, zou worden verbroken.

Merkwaardig is het argument van puristische zijde dat *scriptio plena* niet gewenst is, omdat het schrijvers zou dwingen tot correcte toepassing van de *ʾiʿrāb*-regels en tot raadpleging van het woordenboek (om de juiste klinkers van woorden – in het bijzonder van de onvoltooid tegenwoordige tijd van het werkwoord – te weten te komen); gevreesd moet worden dat schrijvers veel fouten zullen gaan maken en dat zou een ernstige achteruitgang betekenen: schrijf- en drukfouten zijn immers erger dan leesfouten!

Ook wordt als voordeel van de *scriptio defectiva* genoemd dat het lectuur op diverse niveaus mogelijk maakt: de gewone man kan op semi-dialectale wijze, de predikant kan op hoog-klassieke wijze lezen en verwoorden.

Nee, zeggen de puristen, de problemen van het Arabische schrift moeten niet worden opgelost door een verandering van het schrift, maar door verbeterd onderwijs: men moet beginnen met in de lagere klassen de leerling volledig gevocaliseerd – op de oude manier, met losse vocaaltekens! – Arabisch aan te bieden; later kan men dat, behalve bij koranverzen en Tradities van de Profeet die het hele onderwijs door moeten worden gevocaliseerd, beperken tot woorden waarbij fouten te verwachten zijn; ook de vereenvoudiging van enkele nodeloos ingewikkelde spellingsregels zou het onderwijs verlichten.

Wel hebben de taalzuiveraars zonder moeite de westerse interpuntie geaccepteerd (punt, komma, vraag- en uitroepteken waren onbekend in het Arabische schrift). Kennelijk rekenden zij deze ontlening, omdat ze de Arabische letters niet in hun wezen aantastte, tot de *furūʿ* of bijzaken.

Fahmī's voorstel raakte wel degelijk de hoofdzaken van het schrift. Hij kreeg echter steun van niemand minder dan Ṭāhā Ḥusayn, een van de leidende schrijvers en intellectuelen van die dagen. Ṭāhā Ḥusayn stelde onder meer voor dat de Academie een prijs van duizend Egyptische ponden moest uitloven voor het beste spellingshervormingsvoorstel. Dit voorstel werd aangenomen.

Voorstellen tot schrifthervorming

Vanuit de hele Arabische wereld werden 254 hervormingsvoorstellen ontvangen, de mees-

te in de jaren van het concours (1944–1947) en in 1959, het jaar waarin de Taalacademie op verzoek van het Egyptische ministerie van Onderwijs definitief moest beslissen. Sommige voorstellen behelsden latinisering, andere handhaafden het Arabisch schrift maar poogden de effectiviteit ervan te vergroten (zie illustratie 2).

De meeste inzenders in de laatste categorie stelden voor om de klinkers in het schrift te incorporeren, hetzij door nieuwe letters voor klinkers tussen de gebruikelijke medeklinkers op te nemen, hetzij door iedere medeklinker vier vormvarianten te geven: één voor elk van de drie klinkers en één voor de afwezigheid van een klinker: een bepaalde vorm van de letter d staat dan voor *du*, een andere vorm voor *di*, enz.

Een grote groep voorstellen verwierp de bestaande variabele lettervormen en ligaturen en stelde een vaste, vaak ook losse, lettervorm per letter voor (waarmee het aantal in drukwerk gebruikte lettertekens gereduceerd kan worden van 840 tot 58). Veel voorstellen verwijderden of verminderden de diakritische punten. Enkele voorstellen voorzagen ook in hoofdletters voor het Arabisch schrift.

De meerderheid van de leden van de Taalacademie bleef bij het standpunt dat de grondslagen (*'uṣūl*) van het Arabische schrift niet mochten worden aangetast. De onaantastbaarheid van het schrift zou wellicht minder geweest zijn, waren daar niet de eerder genoemde ideeën van het Hemelse Boek, het wonder van de Profeet en de onnavolgbaarheid van de koran. Geen van de inzendingen werd bekroond en de prijs van duizend Egyptische ponden werd niet uitgekeerd. Na 35 jaar arbeid baarde de Taalacademie van Caïro ten slotte een muisje: een eigen voorstel dat een reductie van het aantal in drukwerk gebruikte lettervormen inhield (van ruim 300 tot 169). Buiten boektitels wordt dit schrift van de Taalacademie echter nauwelijks toegepast, ook niet door haarzelf. De door velen gewenste *scriptio plena* is er nooit van gekomen, evenmin als de vereenvoudiging van de spellingsregels. Men kan stellen dat de Taalacademie inzake het Arabisch schrift van haar twee taken – het Arabisch bewaren en moderniseren – voornamelijk slechts de eerste verricht heeft.

Hedendaagse taalzuiveraars

Taalfouten tegen de regels van de *'i'rāb*, de zogenoemde *laḥn* – ze vormden ooit de aanleiding tot de codificatie van het Arabisch – zijn ook heden ten dage niet van de lucht. Dit ergert puristen als de hedendaagse dichter Jibrān Faḥl mateloos, vooral als de *laḥn* uit de mond van een onderwijzer, radiopresentator of academicus komt. In het gedicht 'De wenende taal' laat de dichter de gepersonifieerde Arabische taal de volgende jammerklacht uiten:

Ik ben het Arabisch en ik ga onder een pijnlijke ziekte gebukt.
Ik huil van de ochtend tot de avond
En ik vrees voor mijn leven
wegens de gevaarlijke aantasting van mijn structuur.

Vijanden onder mijn eigen volk bedreigen mij
in mijn welbewaarde veste met de ondergang.
Mijn vijand is *laḥn*, dat vrees ik bovenal,
want *laḥn* verminkt mijn gelaat.
De radiopresentator verscheurt mij door buitensporige *laḥn*.
De grammatici Sībawayhi en al-Kisā'ī draaien zich om in hun graf!
De onderwijzer onteert mij in lessen zonder schaamte en hij krenkt mijn trots. [...]
De academici zijn mijn tegenstanders geworden.
Zij dragen bij aan mijn ellende en mijn verontwaardiging.

(1)

Bs̊m ʾAll̊ah ʾalr̊ḥmn ʾalr̊ḥim. ʾAlḥmd l̊l̊ah rb̊ ʾalʿalmin, ʾalr̊ḥmn ʾalr̊ḥim,
malk yum ʾaldin. Aiak nʿbd u aiak nstʿin, ahdna ʾalṣraṭ ʾalmstqim

(2)

٤١٧٣١ ٥٢١٤٢٣١ ٥٨ ٧٣٢٤ ٥١١٤٣٢١٣١ ٨٦٢٧٣١
٥٢ ٤٥٨٤ ٨٨٤ ٩١٦٢ ٥٨٣١ ٤١١٢١ ٥٧٦٤٦ ٩٠١٥٢

(3)

و = wa ◌ِو=wi ◌ُو=wu; ج =ja ◌ِج=ji ◌ُج=ju
س =sa ◌ِس=si ◌ُس=su; ف =fa ◌ِف =fi ◌ُف =fu

(4)

OIƆJJI IOƆJJI AJJI OWI
الرجل ioƆJ aJJI owi
aJJI ƆJ ɟaʕiːl.liyyo ʃaːɾaʕ ƆJ liːaːɾaʕ lil

(5)

MISR al·Qâhira *ʾIskandariyya* Halab
ʿala qadri ʾahli-l·ʿazmi taʾti-l·ʿazâʾimu wa·taʾti ʿala

(6)

من بين جميع ما يستعمل الانسان من ادوات
لا شيء كالحروف خلقت فيه لصوله ومخلوق عليه
الفرد فقده نقصت قيمته الانسانية وان الانسان

(7)

وصلى الله على محمد وسلم تسليما
كثيرا وعلى آله وصحبه الأخيار

Ik mis de uitwerking van de voorzetsels van de tweede naamval:
Men laat ze rustig in de vierde naamval regeren,
Er zijn er zelfs die schaamteloos in de eerste naamval verheffen!
O lieden van het Arabische volk,
Ik kan niet anders dan bij u klagen en wenen! [...]
Is de koran dan in andere woorden dan de mijne geopenbaard?
Het is mij droef te moede, diep is mijn ellende.
Mijn rechten worden temidden van mijn eigen volk niet beschermd,
Wie zal mij dan behoeden en mij van mijn kwaal verlossen?

Aan de 'jammerklacht' van de Arabische taal over het taalbederf is in ieder geval gehoor gegeven door schrijvers van moderne *laḥn al-ʿawāmm*-boeken. Want deze geschriften die taalfouten aan de kaak stellen, zijn geenszins beperkt gebleven tot de Middeleeuwen. We vinden het genre ook in onze dagen, opgezet volgens dezelfde uitgangspunten.

Een voorbeeld is het werk van taalpurist M. al-'Adnānī. In zijn grote *Muʿjam al-ʾaghlāṭ al-lughawīya al-muʿāṣira* 'Woordenboek van hedendaagse taalfouten' uit 1984 bestrijdt hij vooral de fouten gemaakt door de schrijvende pers en door radio- en tv-presentatoren,

Illustratie 2
Een greep uit 254 voorstellen tot hervorming van het in wezen klinkerloze, hoofdletterloze en van ligaturen (verbindingsvormen) wemelende Arabisch schrift.
In (1) en (5) zijn bijna alle Arabische letters door Latijnse letters (en een enkele Griekse) vervangen. In (5) is het schrift volledig, in (1) is de klinkerloosheid van het Arabische alfabet gehandhaafd (*a, i, u* staan voor medeklinkers!), maar zijn de medeklinkers op de in het Arabisch gebruikelijke wijze van vocaaltekens voorzien.
(2) lijdt aan klinkerloosheid, maar de ligaturen zijn door een drastische ingreep verdwenen: de Arabische letters zijn vervangen door de losse cijfers 1 t/m 9 die letterwaarde hebbben gekregen; om aan voldoende tekens te komen heeft de bedenker de diakritische punten van het Arabische schrift gehandhaafd: naast een reeks zonder punten is er een met een punt boven en een met een punt onder de 'letter'.
Bij (3) zien we dat de bedenker de klinkerloosheid van het Arabische schrift wil opheffen door de klinker die op een medeklinker volgt, in de vorm van die medeklinker tot uiting te brengen.
(4) is curieus omdat de ligaturen zijn opgeheven door losse Arabische letters die bijzonder veel weg hebben van (gekantelde, omgekeerde) Europese letters.
Bij het al genoemde voorstel (5) is nog op te merken dat het, net als (4) en (5), voorziet in hoofdletters.
(6) heeft met (2) en (4) gemeen dat de ligaturen zijn opgeheven: de Arabische letters staan los van elkaar en hebben elk slechts één vorm.
(7) behelst een voorstel tot volledige vocalisering van het Arabische schrift door de vocaaltekens niet langer los boven en onder de medeklinkers aan te brengen (zie ook (1)), maar deze er deel van uit te laten maken: elk vocaalteken is in dit voorstel door een verbindingsstreep organisch met het medeklinkerteken verbonden. Voor het overige is (7) geheel conform de bestaande schriftregels.
Bovenstaande voorstellen, en alle 247 andere, werden door de Taalacademie van Caïro afgewezen als te zeer indruisend tegen het sacrosancte karakter van het Arabische schrift.
(Afbeeldingen ontleend aan R. Meynet 1971).

'want zij hebben een enorme impact op het publiek'. Volgens hem heeft dit soort fouten eeuwenlang het Arabisch verhinderd het toppunt van de volmaaktheid te bereiken. Hij verzoekt de politieke leiders het dialect uit de media te weren en te zorgen voor vocalisatie van het drukwerk 'opdat correct taalgebruik de lezers tot een tweede natuur wordt'. 'Taalkundige glorie,' houdt hij de politici voor, 'doet niet onder voor politieke glorie!'

Al-'Adnānī is een taalfundamentalist, die zich voor de 'eeuwigdurende Arabische taal' baseert op de oude bronnen. Maar hij acht de middeleeuwse grammatici niet onfeilbaar en behoudt zich daarom het recht voor zelf aan behoud en vernieuwing van de taal te werken: de poort van de *ijtihād* (zelfwerkzaamheid met gebruikmaking van de rede) moet voor de hedendaagse grammaticus en lexicograaf geopend blijven. Zijn eigen meningen en neologismen (bijvoorbeeld *dāru l-khayālati* – letterlijk 'fantoomhuis' – ter vervanging van het verfoeide leenwoord *sīnimā* 'bioscoop') legt hij voor aan alle vier de Taalacademies (die hij graag tot één enkele verenigd zag). De werkzaamheid van hem en zijn collega-puristen 'zal de samenzweerders tegen de Arabische taal, de kolonialisten, vijanden van het Arabierendom, de wapenen uit handen slaan, en de harten en handen van de Arabieren verenigen. Wie aan onze taal komt, komt aan ons nationalisme en ons Arabische wezen. Omdat de Arabische taal een van de belangrijkste middelen is om tot Arabische eenheid te komen,

willen de kolonialisten deze taal kapotmaken, analfabetisme laten heersen, en ons van ons erfgoed beroven, om zo over onze eeuwige natie te kunnen heersen.'

Het zal niet verbazen dat we in het werk van deze taalpurist tal van muggenzifterijen tegenkomen, zoals: *'Jama'a mā yakfī dirāsata-hu* (hij vergaarde het voor de studie benodigde geld) moet zijn: *jama'a mā yakfī-hi li-d-dirāsati* (hij vergaarde het voor hém voor de studie benodigde geld), want niet de studie, maar hijzelf heeft het geld nodig!' Tegen het in Modern Standaard Arabisch gangbare woord *makhāṭir* 'gevaren' heeft deze taalzuiveraar niet een logisch maar een methodisch bezwaar: het woord vindt geen genade in zijn ogen 'omdat het pas in de laat-middeleeuwse woordenboeken voor het eerst opduikt' (en dus postklassiek is).

In de praktijk heeft dit soort boeken geen noemenswaardig effect op de snelle evolutie die de taal in handen van gehaaste journalisten en andere moderne schrijvers (en sprekers) doormaakt: de tijd – en misschien ook de capaciteit – om hun taal te polijsten ontbreekt hun.

Besluit

De Arabische taal en de islam worden vaak in één adem genoemd. De voertaal van de islam wordt als de allerbeste taal beschouwd en als iets om bijzonder trots op te zijn. Wie haar afvalt, kan op een heftige reactie rekenen. Dit hebben de christen-Arabieren ervaren die, omdat het Arabisch voor hen nu eenmaal geen sacrosanct karakter heeft, meermalen met verregaande hervormingsvoorstellen zijn gekomen, bijvoorbeeld het voorstel om de *'i'rāb*, het kernstuk van de Arabische grammatica, maar achterwege te laten. Een boek waarin werd bepleit het Arabisch dialect tot taal te verheffen en het klassiek Arabisch naar het tweede plan te schuiven en enkel te bezigen voor de communicatie met andere Arabische volken, ontlokte van moslimzijde de reactie: 'Dit boek dient samen met zijn auteur verbrand te worden!'

De gangbare visie op de Arabische taal wordt ons nog eens duidelijk gemaakt in een pedagogisch boek uit 1994, getiteld *Het voorbeeldige gezin* (waarin de ouders natuurlijk klassiek Arabisch met hun kinderen spreken!). Na verteld te hebben dat een Duitse leraar zich zeer bekommerde om de juiste uitspraak van het Duits, stelt de auteur dat 'het niet meer dan vanzelfsprekend is dat wij, meer nog dan anderen, trots zijn op ons erfgoed en op onze taal, omdat wij – lof zij God – de meest volkomen en meest schitterende [islamitische] levenswijze en Wet bezitten, alsook de allermooiste en allereerbiedwaardigste taal en de meest welluidende articulatie'. Goed gedrag behelst ook goed taalgedrag: 'Hoe prachtig is het wanneer wij het juiste taalgebruik paren aan het juiste gedrag, het juiste geloof paren aan de juiste uitspraak en het juiste karakter, de juiste levenswandel paren aan correctheid in de spraak!'

Zolang deze attitude in de Arabische wereld gemeengoed is, zal er aan wakers over zuiverheid van *al-'Arabīya al-Fuṣḥā* geen gebrek zijn. Pas wanneer de Arabische dialecten zullen zijn uitgeroeid, en de Arabieren het 'Zuivere Arabisch' als moedertaal hebben, zullen de taalzuiveraars naar een andere liefhebberij om moeten zien. Ergens diep in het derde millennium?

Noten

1. Arabische woorden worden in deze bijdrage weergegeven in een transcriptie die nauwkeurig is en toch voor lekenogen niet te moeilijk:
   – een streepje boven een klinker duidt lengte aan: ā, ī, ū zijn dus lange klinkers
   – medeklinker + h: dh, th, sh staan voor de beginklanken van respectievelijk Engels *that, thing, shine*; gh is een keel-r; kh is Nederlands ch

– hoge komma's: ' is de stembandklik (zoals die klinkt in het Nederlands in zee'eende'ei); ' is een stemhebbende wrijfklank gevormd in de door spiercontractie vernauwde keel
– punt onder medeklinker: ḥ duidt de stemloze tegenhanger van ' aan; ḍ, ṭ, ṣ, ẓ zijn de zogenoemde 'emfatische' medeklinkers van het Arabisch: de articulatie vindt plaats met naar achteren verplaatste tongmassa
– q, y, j: q is een k met naar achteren verplaatste tongmassa; y is de beginklank van Engels *yes*; j is de beginklank van Engels *just*.

2. Arabische dialecten worden vaak met een landsnaam aangeduid: Marokkaans dialect (of: Marokkaans Arabisch), Egyptisch dialect (of: Egyptisch Arabisch) enz. Binnen elk Arabisch land is een veelheid aan lokale dialecten te onderscheiden. Het dialect van de hoofdstad wordt vaak in het hele land in het mondelinge verkeer als een *lingua franca* gebezigd. Voor het dialect van Caïro geldt dat het door Egyptische films, liederen en romans – de minder puristische Egyptische auteurs laten in de dialoog onontwikkelde Egyptische romanfiguren Egyptisch Arabisch spreken! – in de gehele Arabische wereld bekendheid heeft gekregen en dat er minder negatief over geoordeeld wordt dan over andere dialecten.
3. Een Arabisch amateurtaalkundige heeft in een publicatie 'aangetoond' dat het Arabisch *'umm al-lughāt* 'moeder aller talen' is. In woordenboeken van andere talen (Engels, Nederlands, IJslands enz.) vond hij tal van woorden 'die duidelijk van het Arabisch stammen', bijvoorbeeld Engels *earth*, Nederlands *aarde*, die inderdaad sterk lijken op het Arabische *'arḍ*. Engels *star* en Nederlands *ster* leken helaas niet op het Arabische *najm*, maar gelukkig wel op *Astarte* (naam van een Fenicische godin; Fenicisch komt natuurlijk ook van het Arabisch). 'Helaas willen de westerse geleerden er niet aan.' (Vergelijk in de bijdrage over Turkse taalzuivering in deze bundel de paragraaf over de Zonnetaaltheorie.)
4. Wanneer iemand, bijvoorbeeld een politicus, een toespraak heeft gehouden in een mengsel van dialect en standaardtaal, wordt de journalist geacht deze in de krant te publiceren in een standaard'vertaling'.
5. Het Arabische alfabet luidt als volgt (tussen haakjes de in noot 1 verklaarde transcriptie):
أ (ʾ), ب (b), ت (t), ث (th), ج (j), ح (ḥ), خ (kh), د (d), ذ (dh), ر (r), ز (z), س (s), ش (sh), ص (ṣ), ض (ḍ), ط (ṭ), ظ (ẓ), ع (ʿ), غ (gh), ف (f), ق (q), ك (k), ل (l), م (m), ن (n), ه (h), و (w), ي (y).
6. De pre-islamitische poëzie dateert van de zesde eeuw n.Chr. De islamitische poëzie begint in de zevende eeuw. De dichter Ibn Mayyāda (gestorven omstreeks 750) geldt als de laatste dichter die nog verbonden was met de voorouderlijke tradities van de woestijn. Zijn beroemde tijdgenoot Bashshār ibn Burd werd al niet meer betrouwbaar gevonden; des te minder de latere dichters, die nog meer van de oude Arabische taal en cultuur verwijderd waren en nog meer aan vreemde cultuurinvloeden – vooral Perzische – hadden blootgestaan (hoewel de beteren onder hen zich angstvallig aan de regels van klassiek Arabisch trachtten te houden).
7. De Arabische taalkundigen waren niet blind voor het feit dat de koran leenwoorden bevat (bijvoorbeeld *ṣirāṭ* 'weg' van het Latijnse *strata*; *qaṣr* van het Latijnse *castellum*; deze koranische woorden zijn dus verwant aan Nederlands *straat* en *kasteel*) en dialectale trekjes van West-Arabië. Toch hielden zij om religieuze redenen vast aan de fictie dat de door God in de koran gebezigde taal volmaakt zuiver Arabisch is en identiek aan het verheven poëtische idioom van de pre-islamitische dichters.
8. *Alf Layla wa-Layla* (Duizend-en-één-Nacht) is een voorbeeld van een niet-serieus geschrift. Het is dan ook niet geschreven in klassiek Arabisch maar in Middelarabisch.
9. De meeste Arabische woorden zijn opgebouwd uit een combinatie van 1. een lexicale 'wortel' van in de regel drie 'wortelmedeklinkers', en 2. een 'patroon' oftewel structuurschema van klinker- en medeklinkeropeenvolging, waarin de wortelmedeklinkers op hun plaats vallen.

Voorbeelden:

– *wazīr* 'minister, vizier' bestaat uit wortel *WZR* + patroon *CaCīC* (de 3 *C*'s staan voor de positie van de drie wortelmedeklinkers); *wuzarā'* 'ministers' bestaat uit wortel *WZR* + patroon *CuCaCā'*; *wizāra* 'ministerie' bestaat uit wortel *WZR* + patroom *CiCāCa*.

– Het patroon *CaCīC* vinden we terug in *'amīr* 'emir, prins' (wortel *'MR*); het patroon *CuCaCā'* vinden we terug in *'umarā'* 'emirs, prinsen' (wortel *'MR*); het patroon *CiCāCa* vinden we terug in *'imāra* 'emiraat' (wortel *'MR*).

Wortels hebben een globale lexicale betekenis: *WZR* betekent globaal 'minister', *'MR* betekent globaal 'bevel'; *KTB* betekent globaal 'schrijven', blijkens de woorden *kitāb* 'boek' (patroon *CiCāC*), *kataba* 'hij schreef' (patroon *CaCaCa*), *kātib* 'schrijver' (patroon *CāCiC*), *kitāba* 'schrift' (patroon *CiCāCa*, vergelijk *wizāra* 'ministerie', *'imāra* 'emiraat').

10. In het bijbehorende werkwoord *talfaza* 'uitzenden op de tv' is een wortel van westerse herkomst gecombineerd met een Arabisch werkwoordspatroon. Hetzelfde is het geval bij *talfana* 'telefoneren'. Omdat dit geen 'zuivere' afleidingen naar analogie zijn (alleen het woordpatroon is Arabisch) zijn de Taalacademies er zeer op tegen (maar een acceptabel alternatief bieden kunnen zij niet).
11. Zo is het voorstel gedaan om het kernstuk van de Arabische grammatica, de verbuiging en vervoeging (*i'rāb*), te beperken tot die gevallen waarin deze in de spelling van het onvolledige Arabische schrift tot uitdrukking komt. Conservatiever is het voorstel van de 'taalkundige fundamentalist' Muh. al-'Adnānī, die de deur naar vereenvoudiging op een wel heel kleine kier zet: hij roept de drie Academies op 'enige van de dichterlijke vrijheden van de oude dichters ook voor proza toe te staan, om enigszins de lexicale en grammaticale obstakels die onze schrijvers de weg versperren, te overwinnen en hun geesten ietwat van de lasten van onze taal te ontlasten, lasten waaronder sommigen van de ouderen onder hen en de meerderheid van de jongeren onder hen welhaast bezwijken'. Hij kiest uit de grammaticascholen van Basra en Kufa wat het dichtst bij de rede staat en het minst ingewikkeld is – maar de leer van de andere school blijft toegestaan.
12. Soms biedt de context niet voldoende informatie om tot een eenduidige lectuur van de niet-gevocaliseerde tekst te komen. Een voorbeeld hiervan is de zin *'klt s-smkt ḥttā r'shā*, die gelezen kan worden als *'akaltu s-samakata ḥattā ra'sa-hā* 'ik at de vis met kop en al' en als *'akaltu s-samakata ḥattā ra'si-hā* 'ik at de vis tot aan de kop'. Een auteur die de dubbelzinnigheid opmerkt, zal meestal ten behoeve van de lezer op het wezenlijke punt een incidenteel vocaalteken aanbrengen.
13. Ten aanzien van de de diakritische punten en vocaaltekens stellen de puristen dat deze weliswaar later aan het Arabisch schrift toegevoegd zijn, maar het wezen van dit schrift onaangetast hebben gelaten.

Literatuur

Bābtī, A.F. (1983), *Min tārīkh al-'arabīya*, Tripoli (Libanon): Dār al-'inshā'.

Bateson, M.C. (1967), *Arabic Language Handbook*, Washington: Centre for Applied Linguistics.

Chejne, A.G. (1969), *The Arabic Language: Its Role in History*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Diem, W. (1974), *Hochsprache und Dialect im Arabischen*, Wiesbaden: Franz Steiner.

Encyclopedia of Islam (tweede editie), artikelen 'Arabīya, Ḳur'ān, Laḥn al-'āmma.

Fück, J. (1955), *'Arabīya: recherches sur l'histoire de la langue et du style arabe*, Parijs.

Ibn Qutayba (1900), *Kitāb 'adab al-kātib*, red. M. Grünert, Leiden: Brill.

Grundriss der Arabischen Philologie (1982–1992), red. W. Fischer et al., deel 1: *Sprachwissenschaft*, Wiesbaden: Reichert.

Hamzaoui, R. (1965), *L'académie arabe de Damas et le problème de la modernisation de la langue arabe*, Leiden: Brill.

Holes, C. (1995), *Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties*, Londen / New York: Longman.

Meynet, R. (1971), *L'écriture arabe en question: les projets de l'Académie de Langue Arabe du Caire de 1938 à 1968*, Beiroet: Dar el-Machreq.

Mūsā, N. (1987), *Qaḍīyat at-taḥawwul ilā l-fuṣḥā fī l-'ālam al-'arabī al-ḥadīth*, Amman: Dār al-Fikr.

Schippers, A. & K. Versteegh (1987), *Het Arabisch: norm en realiteit*, Muiderberg: Coutinho.

'Tamazight vandaag en morgen!': Berbers op de bres voor taal en identiteit

Roel Otten

Terwijl de Arabieren hun uiterste best doen vreemde woorden en andere smetten uit het Arabisch te verwijderen (zie de bijdrage over het Arabisch in deze bundel), spannen de in de Arabische landen van Noord-Afrika wonende Berbers zich in om Arabische en andere vreemde woorden uit het Berbers te verwijderen. Een uiteenzetting over het waarom van deze taalzuivering zal aan de beschrijving van het hoe ervan voorafgaan.

De Berbers of Imazighen

Berbers zijn die oorspronkelijke bewoners van Noord-Afrika die tot op heden niet gearabiseerd zijn en nog het Berbers spreken. Overigens horen zij zich niet graag Berbers genoemd: die benaming gaat immers via het Arabisch terug op het Griekse woord voor barbaren. Berbers noemen zichzelf liever *Amazigh* (meervoud *Imazighen*), hetgeen 'nobele' of 'vrije' betekent. De Berbers of Imazighen hebben vele invasies van vreemde volken – Feniciërs, Romeinen, Byzantijnen, Arabieren (vanaf eind zevende eeuw n.Chr.), Turken (niet in Marokko) en Fransen – weten te overleven. Wel zijn in de Arabische periode veel Imazighen Arabischtalig geworden en hebben daarmee het voornaamste kenmerk van de Berber-identiteit verloren.

Imazighen worden aangetroffen in alle landen van Noord-Afrika, alsmede in de Sahellanden Mali, Niger en Burkina-Faso. Ooit waren ook de Canarische Eilanden Berbersprekend. Daarnaast leven vele Imazighen als immigrant in Europa, vooral in Frankrijk maar ook in Nederland, België en Duitsland. In Nederland is ongeveer 80 procent van de Marokkanen in feite Berber, afkomstig uit de Berbertalige regio Rif in Noord-Marokko.

In Algerije en Marokko maken Imazighen een aanzienlijk deel van de bevolking uit. In het eerstgenoemde land zijn vooral de Kabyliërs, bewoners van de landstreek Kabylië, een belangrijke groep. Samen met Imazighen van andere Algerijnse regio's – Aurès, Mzab, Sahara (ook de daar levende Toearegs zijn Berbers) – maken zij ongeveer 20 procent uit van de totale bevolking van ruim 25 miljoen. In Marokko bewonen de Imazighen de veelal bergachtige gebieden in Noord-Marokko (Rif), Midden-Marokko (Atlas-gebergte) en Zuid-Marokko (Sous). In dit land bedraagt hun aantal naar schatting 40 procent van de totale bevolking van ruim 28 miljoen.[1] In zowel Algerije als Marokko komen de Imazighen tegenwoordigsterk op voor hun culturele en taalkundige rechten – en voor de zuiverheid van hun taal. Deze bijdrage zal dan ook voornamelijk handelen over de ontwikkelingen in deze twee landen.

Het Berbers of Tamazight

Het Berbers of *Tamazight*, zoals de Imazighen zelf hun taal noemen, behoort tot de Afro-Aziatische (vroeger Hamito-Semitisch genoemde) taalgroep, waartoe ook de Semitische talen behoren. In de verte is het Tamazight dus verwant aan het Arabisch. De taal kent geen standaardvorm en elke streek heeft zijn eigen variant. De onderlinge verstaanbaarheid tussen de verschillende Berbersprekende regio's is zo gering dat men van afzonderlijke Berbertalen kan spreken (Tarifit of Rifberbers, Tasousit of Sousberbers, Tamazight of Atlasberbers, Kabylisch, Tamahaq enz.).

Door het contact met dominante culturen, met name de Arabische en de Franse, zijn zeer veel leenwoorden in het Tamazight doorgedrongen. Met name de Arabische invloed is zo sterk geweest dat in het Rifberbers alle telwoorden, op dat voor één na, door de Arabische vervangen zijn. Alleen het Tamahaq, het Berbers van de Toeareg, is van de massale Arabische invloed verschoond gebleven. Overigens heeft de Arabische invasie van de Maghrib tot gevolg gehad dat het Berbersprekende gebied niet meer een aaneengesloten geheel is: het Tamazight wordt gesproken in taaleilanden. Ware dat niet het geval geweest, dan was het wellicht de nationale en officiële taal van de Maghribijnse landen geweest. Nu is dat het Arabisch en bevindt het Tamazight zich, zoals wij nader zullen zien, in een onderdrukte positie.

Een eigen schrift: Tifinagh

De dominante Arabische cultuur verwijt het Tamazight, dat meer nog dan het Maghribijns-Arabische dialect geminacht wordt, dat het niet geschreven kan worden. Dit is om meerdere redenen onjuist. In de oudheid hebben de Berbers, op basis van het Fenicische schrift, een eigen (klinkerloos) alfabet ontwikkeld: het *Tifinagh* ('Fenicische letters'). Dit is van de zesde eeuw vóór tot de vierde eeuw n.Chr. in gebruik geweest (bij de Toearegs is het tot op heden bewaard gebleven, maar voor zeer beperkte doeleinden). Uit de oudheid resten enkel niet goed ontcijferde inscripties. De middeleeuwse geschiedenis van de Maghrib heeft diverse Berberrijken en -rijkjes gekend – beroemd zijn de Almoraviden en Almohaden, die ook over Spanje hebben geheerst – tijdens welke geschriften in het Tamazight geproduceerd zijn (waaronder een Berberse versie van de koran). Vrijwel niets hiervan is tot ons gekomen. Vanaf de zestiende eeuw echter zijn er ettelijke geschriften, meestal op de islam betrekking hebbend, bewaard gebleven. De moderne tijd geeft, in het kader van de nader te bespreken Renaissance van de Berbercultuur, een aanzwellende stroom van Berbertalige publicaties te zien. Het is dus fout te beweren dat het Berbers een ongeschreven taal is. Niettemin is het een feit dat veel van de (traditionele) cultuuruitingen in deze taal (talen) tot het domein van de orale literatuur behoren.

Verdeel-en-heerspolitiek

Zeer schadelijk voor de positie van het Berbers of Tamazight is geweest dat de Franse koloniale macht getracht heeft in Marokko en Algerije een wig tussen de Arabischsprekende en de Berbersprekende bevolking te drijven. IJveraars voor de Amazightaal en -cultuur wordt dan ook vaak verweten dat zij de eenheid van de natie aantasten, zoals de Fransen dat destijds gepoogd hebben. In dit verband wordt altijd de zogenoemde Dahir Berbère (1930) genoemd, een door de Franse protectors van Marokko gedicteerd sultansbesluit dat het (heidense) Berbergewoonterecht een status gaf gelijk aan die van de Shari'a (de islamitische wet). We zullen nog zien dat toekenning van officiële status aan het Tamazight, naast het Arabisch, door de meerderheid van de Maghribijnen even weinig acceptabel wordt geacht. Overigens kwamen Marokkaanse Berbers evenzeer tegen deze als splijtzwam bedoelde wet in het geweer als hun Arabischsprekende landgenoten. Op termijn zelfs letterlijk: de onafhankelijkheid van Marokko is mede door de Berbers bevochten. Ook in Algerije hebben de Berbers, met name de Kabyliërs, een naar verhouding groot aandeel in de vrijheidsstrijd gehad. In beide landen zijn zij daar, na het verkrijgen van de onafhankelijkheid, onvoldoende voor beloond. Met name is, bij het bestemmen van de identiteit van de in te richten nieuwe natiestaten Marokko en Algerije, voorbijgegaan aan de werkelijkheid van een multicultureel en veeltalig land. Zowel de Istiqlal-partij (Marokko) als de FLN-partij (Algerije; motto: 'Algerije is ons land, de islam onze godsdienst en het Arabisch onze taal') hebben gekozen voor een natiestaat met een Arabisch-islamitische signatuur. Berbertaal en

-cultuur werden gezien als een bedreiging voor de nationale eenheid. De Berberpartijen Mouvement Populaire (in Marokko), Front des Forces Socialistes (FFS) en Rassemblement pour la Culture et la Démocratie (RCD; beide in Algerije) hebben de positie van de Amazightaal en -cultuur binnen deze Arabisch-islamitische natiestaten nauwelijks kunnen verbeteren. De Imazighen legden en leggen zich daar niet bij neer. Hier volgt een korte schets van hun strijd voor taalkundige en culturele rechten. De verderop te behandelen taalzuivering en taalstandaardisering zijn een voortvloeisel ervan.

Strijd voor de identiteit

In de koloniale periode ontvingen de Kabyliërs, in het kader van de Franse verdeel-en-heerspolitiek, relatief veel onderwijs. Bij zo gevormde intelligentsia ging modern historisch inzicht de plaats van de mondelinge overlevering inzake de eigen identiteit innemen. Ook raakten Kabyliërs betrokken bij Frans onderzoek naar de Kabylische taal en cultuur, dat eind negentiende eeuw op gang kwam. Er ontstond door dit alles een Berberbewustzijn, dat binnen de nationalistische beweging aanleiding was tot heftige discussies. Vanaf 1945 begon een politiek-cultureel georiënteerde Berberbeweging concrete vorm aan te nemen. In de Algerijnse vrijheidsoorlog echter werden de Berberleiders uitgeschakeld door degenen die, mede onder invloed van het nasserisme, een Arabisch-islamitisch Algerije nastreefden en uiteindelijk, in 1962, ook wisten te realiseren. In het onafhankelijke Algerije was er dan ook voor de Amazightaal en -cultuur geen plaats. Een militante vereniging voor Amazighcultuur als de Agraw Imazighène (Berberacademie, opgericht in 1967) had haar zetel derhalve niet in Algerije maar in Parijs. Deze vereniging streefde naar 'een Berberse natie, vrij van Arabische overheersing'! Alle pro-Berberactiviteiten in Algerije vonden noodgedwongen clandestien plaats en tegen de verdrukking, die in de loop van de jaren zeventig in hevigheid toenam, in. Maar het bleek een massabeweging die niet te onderdrukken was en die zich onder meer uitte in volksoproer en in de protestzang van gevierde zangers als Aït Menguellet en Lounès Matoub. Ondertussen bleef de Algerijnse regering het probleem ontkennen: voor haar was er maar één taalprobleem in het land: de onderdrukking van het Arabisch door de taal van de (voormalige) kolonisatoren, het Frans.

De Berberlente van 1980

Toen de Algerijnse autoriteiten het Berbervoorvechter Mouloud Mammeri in de lente van 1980 onmogelijk maakten een lezing over oude Berberpoëzie te houden, brak in Kabylië een massale opstand uit. Het Berberstreven bleek een zeer breed draagvlak in de bevolking te hebben. In de *Tafsut* (Lente) van 1980 – sindsdien een begrip en nog steeds jaarlijks herdacht[2] – verdween voorgoed de angst om in het openbaar de erkenning van de Amazightaal en -cultuur als een democratisch recht op te eisen. De politieke organisatie Mouvement Culturel Berbère (MCB) nam het voortouw in de strijd voor de grondwettelijke erkenning van het Tamazight als nationale taal.

De Algerijnse regering gaf niet toe, al moest zij haar houding ietwat versoepelen. Niet langer bevreesd voor de repressie organiseerden ontwikkelde Kabyliërs – uiteraard op privébasis, want instituties ontbraken – tal van culturele activiteiten. Er werden taalcursussen en cursussen Tifinagh-schrift georganiseerd; er ontstond Berbertalig toneel en film; zangers zongen in het Kabylisch over de actuele problemen, schrijvers produceerden Kabylische romans, verhalen en gedichten. De bevolking, die zich nu Imazighen ging noemen, werd zich bewust van haar meer dan vijfduizend jaar oude aanwezigheid in Tamazgha ('Amazighland', Noord-Afrika) en vernam met trots de geschiedenis van de Berberkoningen uit de oudheid (Sefax, Yugurtha, Tacfarinas enz.). De islamitische jaartelling moest wijken voor de heidense Berberjaartelling, die zegt dat wij nu in het jaar 2949 leven. Talloze malen werd

voor een leergierig Kabylisch publiek herhaald dat Sint Augustinus en de Latijnse schrijver Apuleius Berbers waren!

Dit alles gebeurde tegen de verdrukking in: nog was de repressie niet voorbij en hadden de Kabyliërs alle aanleiding om een mensenrechtenorganisatie in het leven te roepen tegen wat zij noemden 'de culturele genocide'. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werden – uiteraard met de nodige neologismen – in het Kabylisch vertaald. Tekenend voor de situatie is dat door de Algerijnse regering prompt een concurrerende mensenrechtenorganisatie werd opgezet.

De Berberkwestie was in de 'Lente' van 1980 naar buiten getreden. Speelruimte in het politieke leven zou er voor de Kabyliërs pas in 1989 komen, toen in Algerije een meerpartijenstelsel werd ingevoerd. Overigens is er een wet die partijen verbiedt die uitsluitend voor een regio en/of voor een regionale taal opkomen. De eerder genoemde FFS en RCD kunnen daardoor het Berberstreven in hun programma niet centraal stellen – als ze dat al zouden willen. Zoals het bestaan van twee Berberpartijen al aangeeft, is de politieke verdeeldheid groot. Deze verdeeldheid heeft de Mouvement Culturel Berbère op den duur verlamd. Met name is er onenigheid over de vraag of de culturele en taalkundige rechten van de Imazighen wel binnen het huidige Arabisch-islamitische staatsbestel kunnen worden verkregen. De ideeën over de gewenste status van Kabylië lopen uiteen van regionalisme (status aparte) tot separatisme. Allen zijn het erover eens dat de fictie van een eenheidsstaat moet worden opgegeven en dat recht gedaan moet worden aan de multiculturele en multilinguale werkelijkheid: 'Nationale eenheid in verscheidenheid en pluraliteit' is de leuze.

Sinds de beëindiging van de alleenheerschappij van het FLN in 1989 is er voor de Imazighen het een en ander ten goede veranderd, maar dat moest wel bevochten worden. Er verschenen voor het eerst (partijgebonden) kranten in het Tamazight, gepubliceerd door de nu legale Berberpartijen FFS en RCD.[3] Onder de druk van Kabylische stakingen stond de regering in 1990 de opening toe van een afdeling Amazighstudies aan de universiteit van Tizi-Ouzou. Een jaar later volgde er een dergelijke voorziening in Béjaïa. Maar het Tamazight bleef de status van nationale taal ontzegd: in 1990 werd door het parlement een wet tot algehele arabisering aangenomen. Het Arabisch is tot op heden grondwettelijk de enige erkende nationale en officiële taal in zowel Algerije als Marokko. In het eerstgenoemde land wordt de Amazigh-identiteit alleen in de preambule van de constitutie genoemd, niet in de constitutie zelf.

Onder de druk van de Algerijnse burgeroorlog en van schoolstakingen in Kabylië is de regering van Algerije, om niet een strijd op twee fronten te hoeven voeren, de Kabyliërs in hun culturele en taalkundige eisen toch enigszins tegemoet gekomen: van regeringswege werd in 1995 een Haut Commissariat à l'Amazighité (HCA) ingesteld, dat tot taak kreeg: de rehabilitatie en promotie van de *Amazighité* als een van de grondslagen van de nationale identiteit, en de invoering van de Amazightaal(!) in onderwijs en communicatie. Het HCA heeft de ontwikkeling van onderwijs en leermiddelen in het Tamazight daadwerkelijk ter hand genomen. Inmiddels is, onder de aegis van deze overheidsinstitutie, in zestien districten een (nogal gebrekkig) begin gemaakt met de introductie van Tamazightonderwijs. Is dit een begin van werkelijke institutionalisering van het Tamazight? Militante Kabyliërs achten het HCA een 'vergiftigd cadeau', een vorm van overheidsinfiltratie in de Berberbeweging! Hun wantrouwen werd in niet-geringe mate versterkt door de bekrachtiging, in 1998, van de eerder genoemde wet tot algehele arabisering, als tegemoetkoming van de regering aan de gematigde moslims: in het openbaar mag geen enkele taal gebruikt worden buiten het Arabisch, op straffe van verlies van baan of sluiting van bedrijf. (De reactie van de Kabyliërs hierop was zo virulent dat de regering vooralsnog van daadwerkelijke strafoplegging aan overtreders heeft afgezien.)

Ontwikkelingen in Marokko

In Marokko, een net als Algerije Arabisch-islamitisch georiënteerd land, is het Berberstreven geen massabeweging als in Kabylië, maar het leeft wel. Al direct na de onafhankelijkheid voelden de Berbers in dit land zich politiek en cultureel achtergesteld door de nationalistische Istiqlal-partij, en braken in verschillende Berbergebieden opstanden uit.[4] De rechtse Berberpartij Mouvement Populaire, die niet Arabisch-islamitisch maar Berbers-islamitische georiënteerd was, kreeg van politieke tegenstanders zelfs het verwijt racistisch te zijn.

In verband met de oriëntatie van de natie voerde Marokko een arabiseringspolitiek, die geïntensiveerd werd na de Berberse poging tot staatsgreep van 1972. Deze taalpolitiek beoogde de koloniale taal Frans te verdringen, de natiestaat de gewenste eenheid te geven en het land tot het Arabische machtsblok (olie!) te laten behoren. Hoogopgeleide Berbers wensten echter geen deel uit te maken van de Arabische wereld. Hun belangstelling ging uit naar de Berberse cultuur van de pre-islamitische periode en de verzwegen Berberse aspecten van de islamitische periode. Zo eisten zij dat de geschiedenisboeken recht zouden doen aan *Berghwata*, middeleeuwse Berberse moslims die door de Arabieren verketterd werden. Van moslimzijde worden de voorvechters van de Amazightaal en -cultuur ervan beschuldigd 'neo-Berghwata' te zijn en de koloniale ideologie aan te hangen.

Ook in de socialistische hoek – waar toch sympathie voor de volkstaal verwacht mag worden – is de stemming in het algemeen anti-Berbers. De Berbers worden als anti-Arabisch en anti-nationaal beschouwd. De socialisten wensen een democratisch Marokko dat zo nodig met dwang gearabiseerd is: 'Om ons vrij te maken van het kolonialisme moeten wij het Arabisch aan de bevolking opleggen met dezelfde kracht als waarmee de Fransen ons het Frans hebben opgelegd' (al-Jabri). Hiertoe dient het Berbers, samen met het Marokkaans Arabisch dialect, te worden uitgeroeid.

Een enkele keer kregen de Berbers van het regime een zoethoudertje, zoals de belofte dat er een wetenschappelijk Instituut voor Berberstudies zou komen – nu, tientallen jaren later, nog steeds niet gerealiseerd – en de opname van een bekende Berberonderzoeker in de Marokkaanse Koninklijke Academie van Wetenschappen.[5] Tegelijkertijd werden al te openlijke uitingen van het Berberstreven – bijvoorbeeld het gebruik in het openbaar van het Tifinagh-schrift – de kop ingedrukt.[6]

Tegen de verdrukking in ontstonden in Marokko vanaf 1967 tal van verenigingen ter bevordering van Amazighcultuur, waaronder de Riffijnse vereniging Jam'īyat al-Inṭilāqa ath-Thaqāfīya (Nador, 1978). In de jaren tachtig onderging dit land de invloed van de Kabylische 'Lente', die een enorme uitstraling had naar Imazighen elders en zeker ook de Marokkaanse Imazighen niet onberoerd liet. Het aantal Berberverenigingen nam enorm toe. In dit verband kan de zeer belangrijke Zomeruniversiteit van Agadir (1980) genoemd worden. Ook in de Europese migratie schoten verenigingen ter bevordering van de Amazighcultuur als paddestoelen uit de grond.[7] In 1991 stelde een zestal verenigingen het 'Handvest van Agadir' op waarin voor het Tamazight de status van nationale taal naast Arabisch werd opgeëist, alsmede onderwijs in deze taal en de toelating ervan tot radio en tv – dezelfde eisen dus als in Algerije gesteld werden door de Kabyliërs.

In 1994 werden dergelijke eisen op spandoeken meegedragen in een demonstratie georganiseerd door Berbervereniging *Tilelli* (Vrijheid) in Goulmina. Er volgden arrestaties en veroordelingen tot één en twee jaar gevangenisstraf. Hoe groot was de verrassing toen koning Hassan II op 20 augustus van dat jaar in een televisietoespraak de Bercercultuur een wezenlijk onderdeel noemde van de Marokkaanse cultuur en geschiedenis, en aankondigde dat reeds het jaar daarop het 'Berberdialect' – de vorst sprak uitdrukkelijk niet van 'Berbertaal' – op de basisscholen zou worden onderwezen. De militante Imazighen van

Goulmina kregen amnestie. Maar verdere concrete gevolgen hebben de toezeggingen van de koning niet gehad, of het moesten de twaalf minuten Berbersnieuws op de tv zijn. Onderwijs in het Berbers is er niet gekomen. Achten sommigen de genoemde toespraak niettemin een keerpunt, anderen zien het als een 'been om te knagen' voor de Imazighen, als het zoveelste zoethoudertje. De woordvoerder van de nationalistische Istiqlal-partij bleef erbij dat het Arabisch de eerste taal van het land moest blijven en een taak had als factor van eenmaking. In de pers bleef geageerd worden tegen hen 'die de besmetting met de separatistische aids willen verbreiden en Marokko willen verbrokkelen'. Geheel in deze lijn is een wet van 1996 die het gebruik van niet-Arabische voornamen verbiedt.

In 1996 hebben achttien in de Conseil National de Coordination verenigde Amazighverenigingen de koning bij brief verzocht om het Tamazight grondwettelijke status te verlenen, naast het Arabisch. De nieuwe grondwet van 1996 honoreerde dit verzoek niet, maar stelde dat Marokko een islamitisch land is in de Arabische Maghrib, en dat het Arabisch er de nationale en officiële taal is. De nieuwe Marokkaanse regering van 1998 leek zich 's konings toespraak van 1994 herinnerd te hebben, want zij kwam met een regeringsprogramma waarin werd gesteld dat Marokko meerdere culturen heeft en waarin toegezegd werd dat er voor het Tamazight het nodige zou worden gedaan. Toen de koning echter het jaar daarop een onderwijshervormingscommissie instelde, werden daarin uitsluitend arabiseringsdeskundigen benoemd.

Zo loopt Algerije een neuslengte voor op Marokko: in het eerstgenoemde land zijn, zoals wij zagen, twee universitaire instituten voor Amazighstudies en is er facultatief schoolonderwijs in het Tamazight, ontwikkeld door de door de president zelf ingestelde Haut Commissariat à l'Amazighité; in Marokko ontbreekt dit soort instituties.

Standaardtaal

De zo hard naar erkenning van het Tamazight en naar onderwijs in het Tamazight strevende Imazighen waren uiteraard niet gelukkig met de dialectale verbrokkeling van deze taal: er moest nodig een Standaardtamazight komen. Een snelle manier om over een Standaardtamazight te beschikken zou zijn: taalgeleerden een complete pan-Berberse standaardtaal op de schrijftafel laten ontwerpen. Deze optie heeft echter weinig aanhangers, omdat ze een kloof tussen spreek- en schrijftaal zou scheppen die vergelijkbaar is met de problematische Arabische diglossie en die uitermate intensief onderwijs zou vergen.

Meer heil zien de Imazighen in het bevorderen van een convergerende ontwikkeling van de dialecten: door de dialecten – die sowieso al op een aantal punten pan-Berberse trekjes vertonen – te verrijken met steeds meer pan-Berberse neologismen, zullen ze elkaar steeds meer nabij komen en op den duur één worden. Nadeel daarvan is natuurlijk dat voorlopig elke Berbersprekende regio eigen leermiddelen zal moeten ontwikkelen en dat literaire en andere werken voorlopig een beperkte verspreiding zullen hebben.

Neologismen

De Imazighen wensten hun taal te moderniseren en geschikt te maken voor bestuur, onderwijs, wetenschap enz. Tegelijkertijd wilden zij hun taal zuiveren en deze vrijmaken van (Franse, maar vooral Arabische) leenwoorden. Neologismen bieden hier de oplossing: die kunnen voorzien in de lacunes in de bestaande woordenschat, ze kunnen de verfoeide leenwoorden vervangen en, zoals wij gezien hebben, ze kunnen bijdragen tot de wording van een standaardtaal. Het behoeft geen betoog dat de vervanging van Arabische woorden door Amazighneologismen een militante daad is waarvoor van overheidswege geen steun te verwachten valt. Bij het ontbreken van Amazighinstituties moest de creatie van neologismen wel een zaak zijn van particulieren, amateurs die soms alleen, soms in groepsverband werk-

ten, en weinig systematisch te werk gingen.[8] Tot 1980 was het scheppen van neologismen uitsluitend een Kabylische zaak, later wordt het Kabylische voorbeeld overal in de Berberwereld nagevolgd. Het voornaamste werk is *Amawal*, een lijst van bijna tweeduizend neologismen die in 1972–1973 tot stand kwam onder supervisie van de bekende Berbervoorvechter Mouloud Mammeri 'om het Berbers toegang verschaffen tot de terreinen waartoe de grote talen toegang hebben'. Omdat *Amawal* de inspiratiebron is geweest tot talrijke aanvullende werken (neologismen op het gebied van wiskunde, computerterminologie enz.), wordt hier kort ingegaan op de werkwijze.

Leenwoorden werden verworpen en door neologismen vervangen, ook als ze allang ingeburgerd waren, zoals *lḥurriya* 'vrijheid' (uit het Arabisch), *trisiti* (uit Frans *électricité*), *aṭaksi* (uit Frans *taxi*) en *tilifun* (uit Frans *téléphone*). Voor de vorming van de neologismen werd geput uit veertien Berberdialecten, maar verreweg het meest uit het door de Toearegs gesproken Tamahaq, zijnde het dialect dat het minst de invloed van het Arabisch heeft ondergaan en daarom als het meest zuiver en volledig wordt beschouwd.

De gemakkelijkste manier was natuurlijk het gebruik maken van bestaande woorden. Beschikte enig Berberdialect reeds over het gezochte equivalent, dan werd dit gekozen, bijvoorbeeld het Tamahaqwoord *tanemmirt*, dat het elders gangbare Arabische *shukran* 'dank u' moet vervangen. Was zo'n woord in geen van de dialecten reeds voorhanden, dan kon een equivalent van een abstracte of anderszins moderne term worden verkregen door de dichtstbijkomende Berberse huis-, tuin- en keukenterm te nemen en deze semantisch te wijzigen. Voorbeelden hiervan zijn *abelkam* 'atoom' (oorspronkelijke betekenis 'stof'), *asaru* 'film' (oorspronkelijke betekenis 'lint') en *agdil* 'scherm' (oorspronkelijke betekenis 'sluier').

Als geen enkel bestaand Berberwoord in aanmerking kwam, nam men zijn toevlucht tot afleiding van een in een van de veertien dialecten bestaande wortel. Zo leverde *Amazigh* 'Berber'[9] de wortel voor *Tamazgha* 'Amazighland, Noord-Afrika'. *Griwel* 'omwentelen' leverde de wortel voor *tagrawla* 'revolutie' (dit is een leenvertaling); *agdud* 'menigte' leverde de wortel voor *tigduda* 'republiek', *agdudan* 'republikeins' en *tugdut* 'democratie'.

Woordsamenstelling was een andere manier om neologismen te verkrijgen. Een voorbeeld hiervan is *alghagdud* 'media', uit *lghet* 'voorlichten' (in de samenstelling verkort) + *agdud* 'menigte'. In dit verband kunnen ook nieuw gecreëerde voor- en achtervoegsels worden genoemd; zo dient het voorvoegsel *g(e)r-* (geconstrueerd uit het voorzetsel *ger-* 'tussen') als equivalent van het algemeen Europese 'inter-' en hiermee creëerde men bij *aghlan* 'natie' het bijvoeglijk naamwoord *agraghlan* 'internationaal'. Het voorvoegsel *sn-* (geconstrueerd uit het werkwoord *ssn* 'weten') functioneert als equivalent van het internationale *-logie* in onder meer *tusnaẓara* 'mineralogie' (*sn-* + *aẓru* 'steen, rots'). Het achtervoegsel *-ẓri* (geconstrueerd uit het werkwoord *ẓra* 'zien, weten') functioneert als equivalent van het internationale '-isme'. Zo creëerde men bij *aghlan* 'natie': *taghelnaẓri* 'nationalisme'.

Verschillende woorden uit de *Amawal*-lijst zijn een groot succes geworden, dankzij hun verbreiding via Kabylische liederen, literatuur, tijdschriften, radio en de Berberse nieuwsrubriek op de tv (in Algerije sinds 1991). Vooral jongeren accepteren neologismen gemakkelijk, maar zeker niet alle: veel neologismen zijn niet meer dan een persoonlijk bedenksel en vinden geen acceptatie. Een voorbeeld van een succesvol neologisme is *tilelli* 'vrijheid'[10]. Dit sleutelwoord van het Berberstreven heeft in de gehele Berberwereld het Arabische *lḥurrīya* verdrongen.

Riffijnen in Nederland kunnen hun voordeel doen met een door een van hen[11] samengesteld elektronisch woordenboek van 5000 woorden, waarvan 3 à 4 procent – meest aan *Amawal* ontleende – neologismen. Dit woordenboek doet onder meer een poging om de Riffijnse telwoorden, die alle – op het telwoord voor één na – van Arabische oorsprong zijn,

door echte Amazightelwoorden (ontleend aan andere dialecten) te vervangen. De titel van dit woordenboek op cd-rom illustreert mooi hoe men de taal tracht te moderniseren. Deze luidt namelijk *Ahil n umawal s Tŝifect ak kuẓ n yiŝsawen n Urubba* (Woordenboekprogramma in het Riffijns, met vier Europese talen). Een korte toelichting moge dit duidelijk maken: *ahil* '(computer)programma': neologisme ter vulling van een lexicale lacune, afgeleid van *hel* 'presenteren'; *umawal* 'woordenboek': neologisme ter vulling van een lexicale lacune, afgeleid van *awal* 'woord'; *kuẓ*: ontlening aan andere Berberdialecten, ter vervanging van het Riffijnse telwoord *arb'a* dat van Arabische origine is. *Tŝifect* 'Riffijns' en *yiŝsawen* 'talen' zijn geen neologismen en hebben nog de typisch Riffijnse *ŝ* in plaats van de pan-Berberse *l* die in *ahil* en *umawal* figureert. Het geheel is daardoor weinig homogeen: het is Riffijns dialect doorspekt met enige pan-Berberse trekjes, die ook voor niet-Riffijnen min of meer begrijpelijk maken. Deze titel laat zien hoe men in de praktijk doende is het dialect toe te laten groeien naar een Standaardtamazight, dat de concurrentie van de officiële taal van de Maghrib, het Arabisch, en de officieuze taal van de Maghrib, het Frans, kan doorstaan.

Standaardschrift

Het ontbreekt het Tamazight niet alleen aan een standaardvorm, de taal mist ook een standaardschrift. Natuurlijk is er het eerder genoemde historische Tifinagh-schrift. Dit schrift noteert alleen medeklinkers en kent veel lettervariatie. In het kader van de Berberrenaissance hebben Berberactivisten een neo-Tifinagh ontwikkeld dat deze nadelen niet heeft. Maar zolang er geen onderwijs in Tamazight is, zal de kennis van het Tifinagh-schrift tot de Berberactivisten beperkt blijven. We zien dit schrift dan ook zeer beperkt toegepast in opschriften, boektitels en dergelijke (illustratie 1).

In Kabylië is het gebruik van het Latijnse alfabet – met enige diakritische tekens – praktijk geworden. In Marokko kiezen Berberauteurs voornamelijk het Arabische alfabet voor de weergave van hun taal. Riffijnse schrijvers in Nederland gebruiken in hun publicaties nu eens het Latijnse, dan het Arabische alfabet.

Afgezien van de drie (!) voor de weergave van het Tamazight in gebruik zijnde alfabetten, zijn er geen vaste spellingsregels. Een autoriteit die dergelijke regels vast zou kunnen stellen ontbreekt immers. Door middel van conferenties trachten Amazighorganisaties en taalgeleerden in samenspraak tot spellingsafspraken te komen. De tendens daarbij is de lokale klankvorm van woorden zodanig in geschrifte weer te geven dat de schrijfvorm een pan-Berbers aanzien heeft. Het Riffijnse woord *thiŝelli* wordt dan geschreven als *tilelli*, precies zoals het in andere dialecten klinkt. Deze schrijfwijze (zie ook illustratie 1) kan in elk van de drie gangbare schriften worden toegepast. De praktijk zal op den duur uitwijzen welk van de schriften het gaat winnen.

Besluit

Veel voorvechters van de Amazightaal en -cultuur dromen van *Tamazgha*: Berbers Noord-Afrika. Tamazgha moet het tehuis worden van de Imazighen, dragers van de Amazighcultuur, sprekers van het Tamazight. Vooralsnog is de werkelijkheid dat zij leven in *al-Maghrib al-'Arabī* 'de Arabische Maghrib'. De hen omringende dominante cultuur beschouwt het Arabisch als een sacrosancte taal en als dé bindende factor van de Arabisch-islamitische natiestaat en van de Arabische wereld als geheel. Van die zijde wordt dan ook het nodige ondernomen om deze taal zuiver te houden en te verbreiden (verschillende instituties voor arabisering hebben hun zetel te Rabat!). Bijgevolg achten de Imazighen hun taal – en daarmee hun identiteit – onderdrukt. De rigoureuze arabiseringspolitiek en de massale invasie van Arabische en Franse woorden doen hen vrezen voor het voortbestaan van hun dierbare moedertaal, die toch de oudste taal van de Maghrib is.

Illustratie 1
In hun moderne publicaties gebruiken de Imazighen (Berbers) maar liefst drie schriften: het historische Berberschrift Tifinagh, het Arabische schrift en het (aangepaste) Latijnse schrift.
Doorlopende teksten in het Tifinagh (1) zijn zeldzaam. Vaak blijft het gebruik van het Tifinagh beperkt tot opschriften, bijvoorbeeld op boekomslagen waar het gewoonlijk figureert naast een van de beide andere schriften (2, 4). *Jubelzang voor de bruidegom* (3) is geschreven in het zogenoemde Keddour Cadi-schrift: de spelling – hier in Arabisch schrift, maar het kan ook in de andere schriften – gaat voorbij aan lokale klankeigenaardigheden en heeft daardoor enigszins een pan-Berbers karakter, waardoor de distantie tot de andere varianten van het Tamazight (Berbers) wordt verkleind.

Van Arabische zijde wordt vaak aangevoerd dat het Tamazight niets is dan een verzameling ongeschreven dialecten. Dit wordt gelogenstraft door de in het kader van de hedendaagse Berberrenaissance verschijnende stroom van geschriften in (een variant van) het Tamazight. Door het maken van spellingsafspraken en de invoering van pan-Berberse neologismen wordt getracht de dialecten geleidelijk aan om te vormen tot een Standaardtamazight 'dat toegang heeft tot de terreinen waartoe de grote talen toegang hebben', en dat is toegerust voor het derde millennium. Bij het ontbreken van een Heilige Schrift in het Tamazight is het uiteraard niet het sacrosancte karakter van de taal dat de Berberse taalzuiveraars drijft. Hun drijfveer hangt samen met de elementaire behoefte als mens met een Amazigh-identiteit erkend te worden. De Berberbeweging is dan ook seculier van aard en sterk gelieerd met de Mensenrechtenbeweging.

De Imazighen hebben goed begrepen dat hulp van het buitenland onmisbaar is. Zij werken samen met organisaties voor het behoud van het Catalaans en het Bretons. Het Congrès Mondial Amazigh, een in 1995 opgerichte koepel van veertig Amazighverenigin-

gen van over de hele wereld,[12] heeft zich tot de Verenigde Naties gewend. Met een beroep op de Mensenrechten eist het Congrès Mondial Amazigh onder meer de grondwettelijke erkenning van de Amazigh-identiteit, de bevordering van de Amazightaal en -cultuur, en onderwijs daarin, 'zodat een einde komt aan te veel jaren, te veel eeuwen van onrecht'. Ook zijn Imazighen betrokken bij de opstelling van de Universele Verklaring van de Taalkundige Rechten (1996), die is aangeboden aan de UNESCO. In 1998 waren Imazighen actief in de Werkgroep Autochtone Volken van de Mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties.[13]

De grote vraag blijft of een wezenlijke verbetering voor de positie van de Amazightaal en -cultuur binnen Arabisch-islamitische natiestaten mogelijk is, of dat dat alleen – zoals militante Imazighen menen – binnen 'Tamazgha' kan. In Algerije is met betrekking tot het Tamazight enige institutionalisering afgedwongen, maar nog geen constitutionalisering. In Marokko heeft zich geen van beide voorgedaan, het is daar gebleven bij de door de koning gedane aankondiging van institutionalisering.

De Imazighen blijven hun streven, of hun strijd, voortzetten. Inmiddels hebben zij hun martelaren. De laatste is Lounès Matoub, de beroemde Kabylische protestzanger. Hij werd in 1998 vermoord, nadat hij heftig had geageerd tegen de Algerijnse wet tot algehele arabisering die in dat jaar van kracht werd.

Noten

1. Het Congrès Mondial Amazigh schat het aantal Berberssprekenden in de tien landen Marokko, Algerije, Tunesië, Libië, Egypte, Mali, Niger, Burkina-Faso, Mauretanië en Spanje (!) op 30 miljoen.
2. Tekenend voor de actuele situatie in Algerije is dat de *Tafsut* (Lente) viering 1999 op de universiteit van Oran verboden werd.
3. In deze nieuwe gedrukte media wordt met name geëist: grondwettelijke erkenning van het Tamazight, onderwijs in het Tamazight naast het Arabisch, het toelaten van Tamazight op de nationale radio en televisie.
4. Met name de noordelijke regio Rif, waar de meeste Marokkanen in Nederland hun wortels hebben, staat sindsdien op gespannen voet met de regering in Rabat.
5. Onmiddellijk na het verkrijgen van de onafhankelijkheid in 1956 werd het koloniale centrum voor Berberstudies, het Institut des Hautes Études Marocaines te Rabat, gesloten. Het steekt de Berbers zeer dat er in het huidige Marokko wel wetenschappelijke instituten zijn voor vreemde talen, waaronder voor de taal van de gehate kolonisator, maar niet voor de eigen taal Tamazight. Bij ontstentenis van zo'n instituut worden Berberstudies in Marokko verricht binnen de vakgroepen Frans en Engels!
6. Een *cause célèbre* is die van de advocaat Hasan Id Belqasem, die in 1982 een week gevangen werd gehouden omdat hij op zijn naambord naast Arabisch schrift Tifinagh-schrift had staan.
7. In alle grote, en in vele middelgrote, steden van Nederland bevinden zich verenigingen ter bevordering van de Amazightaal en -cultuur. Ze organiseren regelmatig cultuurfestivals. Sommige publiceren ook boeken en periodieken (voor Nederlandse geïnteresseerden is het tijdschrift *Adrar* van de gelijknamige vereniging in Nijmegen, te bestellen via Postbus 16, 6500 AA Nijmegen, aan te bevelen).
8. In de níét tot de Arabische Maghrib behorende landen Mali en Niger werd de creatie van Toareg-neologismen probleemloos verzorgd door de ministeries van Onderwijs.
9. *Amazigh* (meervoud *Imazighen*) 'Berber' is zelf, met het woord *Tamazight* 'Berbers', een van de meest succesvolle neologismen; het werd ontleend aan het dialect van Midden-Marokko.
10. Dit neologisme is waarschijnlijk een interne ontlening aan het Riffijns, waar het in de loka-

le klankvorm *thiʕelli* als archaïsch woord voorkomt in oude liederen en spreekwoorden. De door Achab (1996) genoemde herkomst (Tamahaq *ellellu*) lijkt vergezocht.

11. S. Essanoussi, zie Literatuur.
12. Buiten Europa zijn er Imazighen in de Verenigde Staten en Canada. Hun aantal moge beperkt zijn, zij zijn in het algemeen zeer hoog opgeleid en uitermate actief in de Berberbeweging, en wel met de modernste middelen: Internet (de geïnteresseerde lezer wordt aangeraden te zoeken op het woord 'Amazigh').
13. Ook Imazighen in Nederland weten de internationale organisaties te vinden. Onlangs is Nederland, tijdens een hoorzitting over de schending van het recht op eigen taal (georganiseerd door onder meer het People's Communication Charter), door een onderzoeksrechter gekapitteld: 'De Nederlandse regering onthoudt de Marokkaanse jeugd die hier opgroeit, het recht op onderwijs in hun moedertaal. Dat is vooral onwetendheid. Die Marokkanen zijn Berbers, maar jullie onderwijzen ze hier in het Arabisch, omdat dat de officiële taal is in Marokko.' (*de Volkskrant* 4/5/99)

Literatuur

Achab, R. (1996), *La néologie berbère (1945–1995)*, Leuven: Peeters.

Akhiyat, I. (1994), *Li-mādhā al-Amāzīghīya?* (Manshūrāt al-jam'īya al-maghribīya li-l-baḥth wa-t-tabādul ath-thaqāfī), Leknitra: Boukili.

Boukous, A. (1997), *Société, langues et cultures au Maroc: enjeux symboliques*, Rabat: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines (Université Mohammad v).

Bounfour, A. (1994), *Le Nœud de la langue: langue, littérature et société au Maghreb*, Aix-en-Provence: Edisud.

Chaker, S. (1984), *Textes en linguistique berbère: introduction au domaine berbère*, Parijs: CNRS.

Essanoussi, S. (1999), *Rif 2000: Woordenboek Riffijns-Vier Europese talen/Arrif 2000: Ahil n umawal s Tɛrifect ak kuẓ n yiʕsawen n Urubba* (cd-rom), Utrecht: Arabiaware (Postbus 1273, 3500 BG Utrecht).

Id Belqasem, H. (1992), *Ḥawl al-ḥuqūq al-lughawīya wa-th-thaqāfīya al-amāzīghīya*, Rabat: Maṭba'at al-ma'ārif al-jadīda.

La question Amazighe: interrogations actuelles. Actes de la table ronde organisée par le MCB-France, Paris, 21 avril 1996 (1997), Parijs: MCB-France.

Otten, R. (1991), 'Staat en Berberminoriteit', in: *Sharqiyyāt* 3/4, pp. 13-45.

Otten, R. (1993), 'Verschijnselen van oraliteit en schriftelijkheid in de Berbercultuur', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Oraliteit en schriftcultuur*, Hilversum: Verloren.

Ruiter, J.J. de en R. Otten (1991), 'De Marokkanen', in: Jan Jaap de Ruiter (red.), *Talen in Nederland: een beschrijving van de taalsituatie van negen etnische groepen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

Indonesisch

Taalbouw en taalzuivering in het Indonesisch

Jan W. de Vries

In het Indonesisch – en in het Maleis, de taal die eraan ten grondslag ligt – komt een aantal persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon voor, zoals ook in het Nederlands: *jij, je, jullie, u, gij*. De Engelse eenvoud van *you* en het verouderde *thou* steekt hiertegen schril af. In het Nederlands is deze veelheid lastig, maar in het Indonesisch is het gebruik ervan nog gecompliceerder. Deze voornaamwoorden worden vaak vermeden; men gebruikt liever een zelfstandig naamwoord als verwijzing, zoals in het Nederlands soms ook wel gebeurt: *Wil dominee nog een kopje koffie?* Taalbouwers zochten na de Tweede Wereldoorlog naar een Engelse oplossing. Ze stelden *Anda* voor, en met succes, want dit nieuwe voornaamwoord werd al snel in formeel, officieel taalgebruik, maar ook in advertenties gebruikt. Ook door taalbouwers werd het Nederlandse *vervaldag* (van een wissel) vertaald met *hari jatuh* ('dag' (van) 'vallen') en het Nederlandse *universiteit* via *universitet* en *universitit* aangepast tot *universitas*. Hoe is het mogelijk dat in Indonesië door taalpolitici het gebruik van nieuwe woorden gestimuleerd kan worden? Hoe is de houding tegenover de import van vreemde woorden?

In 1927, op het eerste nationale jeugdcongres in het toenmalige Nederlands-Indië, werd het Maleis uitgeroepen tot *Bahasa Indonesia* 'Indonesische taal'. De keuze voor Maleis was in politiek opzicht een gelukkige: moedertaalsprekers van Maleise dialecten (ruwweg wonend rond de Straat van Malakka) vormden in de archipel een duidelijke minderheid, waardoor bevoordeling van numeriek sterkere talen als het Javaans vermeden werd. Bovendien was een eenvoudige vorm van Maleis, het zogenoemde Pasar-Maleis, als verkeerstaal in de gehele archipel bekend. Om de vraag wélk Maleis de toekomstige eenheidstaal zou worden, maakte men zich toen nog niet zo druk. De aanwezigen op het congres zullen wel het Maleis voor ogen hebben gehad dat door de inspecteur van het inlandse onderwijs Ch.A. van Ophuijsen (een Nederlander!) beschreven was in zijn *Maleische spraakkunst* en zijn *Maleisch leerboek*, beide uit 1915. Dit Maleis, dat overeenkomst vertoonde met de hof- en cultuurtaal in Maleissprekende gebieden, een taal die al kon bogen op een traditie van enkele eeuwen en ook buiten het Maleissprekende gebied als schrijftaal enige bekendheid had, sloot nog het nauwst aan bij het Maleis van Johore, een oud sultanaat in het zuiden van Malakka, en van Riau, een eilandengroep ten zuiden van Singapore.

In 1938, op het eerste Indonesische taalcongres, bezon men zich wél op de eisen die aan het nieuwe Indonesisch gesteld moesten worden, wilde deze taal zich kunnen ontwikkelen tot de moderne eenheidstaal van het toekomstige Indonesië. Daartoe moest een standaardspelling worden vastgesteld, een normatieve standaardgrammatica geschreven en een standaardwoordenboek gemaakt. De meest urgente taak was evenwel de woordenschat zo te verrijken dat het Indonesisch een bruikbaar instrument zou worden waarin over alles waaraan in een moderne maatschappij behoefte is, gecommuniceerd kan worden.

In 1942, nog tijdens de Japanse overheersing, werd een taalcommissie gevormd, waarvan onder anderen Sukarno, de eerste president van de in 1945 uitgeroepen onafhankelijke republiek van Indonesië, en Hatta, de eerste vice-president, lid waren. Onder de bezielende leiding van de secretaris Sutan Takdir Alisjahbana, de belangrijkste taalpoliticus van het eerste uur, werd de uitbreiding van het lexicon met wetenschappelijke en technische termen voortvarend ter hand genomen. Daarnaast had de commissie ook tot taak de

alledaagse woordenschat te beschrijven en te standaardiseren. Zowel voor de samenstelling van terminologieën als de uitbreiding en standaardisering van de alledaagse woordenschat werd de betekenis van bestaande woorden uitgebreid, werden nieuwe woorden gevormd op basis van bestaande woorden en werden vooral op ruime schaal woorden aan andere talen ontleend.

De verantwoordelijkheid voor de standaardisering van het Indonesisch berust inmiddels bij de in 1975 opgerichte *Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa* (Centrum voor taalbevordering en taalontwikkeling), veelal afgekort als *Pusat Bahasa* (Taalcentrum), een orgaan dat rechtstreeks onder de minister van Opvoeding en Cultuur valt. In 1988 verschenen *Tata Bahasa Baku Bahasa Indonesia* (Standaardgrammatica van het Indonesisch) en *Kamus Besar Bahasa Indonesia* (Groot woordenboek van het Indonesisch), waarvan een herziene editie in 1991 werd gepubliceerd. De belangrijkste taalpoliticus van de tweede generatie, Anton M. Moeliono, speelde bij beide uitgaven een leidende rol.

Twee opvallende aspecten bij de ontlening van woorden aan andere talen zijn de openheid voor vreemde woorden en de aanpassing ervan aan het klanksysteem en de morfologische mogelijkheden van het Indonesisch. Geen lexicaal, maar grammaticaal purisme zou men dit kunnen noemen, een houding tegenover wat in oorsprong vreemd is die gestuurd wordt door het officiële taalcentrum, maar kan bogen op een lange traditie.

Door de rol die het Maleis al eeuwen in de gehele archipel speelde, drongen vanouds leenwoorden binnen uit een veelheid van talen, maar vooral uit het verwante Javaans en het Jakartaans, en uit het Arabisch en het Nederlands. In de laatste halve eeuw kwamen daar nog vele woorden uit het Engels bij. Ik beperk me tot een paar ontleningen aan het Nederlands. In de koloniale tijd drongen al veel alledaagse woorden door als *pos* (*post*), *apkir* (*afkeuren*), *kakus* (*kakhuis* 'wc') en *buncis* (*boontjes*), zoals ook woorden uit hogere sferen als *feodal*, *kolektivisme*, *oposisi*, *amtenar* en *konsiderans*. Leenvertalingen schiep men onbekommerd: *kerja sama* (*samenwerking*) en *luar negeri* (*buitenland*). Bestaande woorden kregen er een nieuw betekenisfacet bij: *kanan* 'rechts' en *kiri* 'links' gingen politieke richtingen aanduiden. Ook na de onafhankelijkheid droogde het Nederlands als brontaal maar langzaam op, getuige woorden als *kapoce* (*kapotje*), *spiral* (*spiraal* 'voorbehoedsmiddel') en *televisi*, en een leenvertaling als *kartu merah* ('rode kaart bij voetballen'). Vooral bij de ontwikkeling van wetenschappelijke en technische termen werd op grote schaal ontleend aan het Nederlands, in die zin dat deze veelal internationale woorden, gevormd op basis van Grieks dan wel Latijns materiaal, via de Nederlandse woordvorm in het Indonesisch werden opgenomen: *homolog*, *hematologi*, *mitogen* en *sarkoplasma*, woorden die alle zijn opgenomen in *Kamus Besar*. De taalbouwers hadden dan ook degelijk Nederlands onderwijs genoten.

Slechts een enkele keer is geprobeerd, en soms met succes, een al ingeburgerd leenwoord te vervangen door een nieuwvorming op basis van inheems materiaal of van het Sanskriet, dat het Javaans in lexicaal opzicht al eeuwen had verrijkt. De woorden *turis* (*toerist*) en *turisme* zijn alledaagse woorden. Ondanks het verzet van Sutan Takdir Alisjahbana, die voor vreemde woorden nooit bevreesd was, slaagde men erin deze ingeburgerde woorden in het formele taalgebruik te vervangen door de meer eigen geachte woorden *parawisata* ('toerist') en *wisatawan* ('toerisme'). In het algemeen leidden zulke puristische activiteiten niet tot succes. Purisme duidt op een defensieve houding, op een gevoel van bedreiging van de eigen taal. Zo'n houding wordt niet nodig en zelfs ongewenst geacht: het Indonesisch is geen bedreigde taal en ontlening wordt bovenal gezien als een bron van verrijking en modernisering. Als er al van purisme sprake is, dan is dit het gevolg van een recent gevoel van bedreiging door het Engels. Sinds 1995 tracht men de Engelse invloed tegen te gaan. Mede gestuurd door de *Pusat Bahasa* wordt *buking* (*booking*) door *penempahan* vervangen, *developer* door *pengembang* en *instant coffee* door *kopi sementara*, alle leenvertalingen. Ook

uit het straatbeeld is het Engels aan het verdwijnen: het warenhuis *Big and Beautiful* is nu *Besar dan Indah*, alles wat met *Garden* werd vernoemd, is nu *Taman*, en – maar subtieler, want alleen de volgorde is aangepast aan het Indonesische taaleigen – *Lippobank* is nu *Bank Lippo*. Deze recente golf van tegen het (Amerikaanse) Engels gerichte purisme werd door de *Pusat Bahasa* begeleid met een omvangrijke *Pedoman* (Handleiding). Het alledaagse mondelinge taalgebruik verandert er echter nauwelijks door: onbekommerd worden vooral door jongeren Engelse woorden gebruikt, zoals *ai* en *ju* (*I, you*) en *kambek* (met als bron *come-back*, maar met de betekenis 'een nieuwe kans bij een ex-vriendin'), zoals uit populaire romannetjes blijkt.

De bestrijding van Engelse invloed heeft evenwel ook een andere achtergrond. Engelse woorden zijn zowel door de spelling als door de uitspraak moeilijker aan te passen aan het Indonesisch dan woorden uit vele andere talen; ze worden als vreemd ervaren. De Nederlandse klankvoorraad verschilt bijvoorbeeld veel minder van de Indonesische dan de Engelse, zodat Engelse woorden via een Nederlandse klankvorm worden ontleend; de bron van *matrikulasi* 'inschrijving' is *matriculation*. Maar dit hangt samen met het andere opvallende aspect van ontlening: de aanpassing aan de Indonesische klankvorm en de mogelijkheden om nieuwe woorden af te leiden.

Oudere, alledaagse Nederlandse leenwoorden zijn geheel aangepast aan het Indonesische klanksysteem, zoals de al genoemde woorden *pos* (*post*) en *apkir* (*afkeuren*). Een voorbeeld. Omdat de *v* geheel ontbreekt, en de *f* alleen voorkomt in Arabische leenwoorden, werd *vulpen* als *pulpen* en *fabriek* als *pabrik* aangepast. Toch verandert er wat. In de *Kamus Besar* van 1988 is voor het eerst de letter *v* opgenomen, en verschenen er woorden als *vagina* en *vulpen* (maar met een verwijzing naar *pulpen*). De letter *f* wordt ook vaker gebruikt: de *Kamus Besar* geeft nog alleen *pabrik*, maar het *Indonesisch-Nederlands woordenboek* van A. Teeuw uit 1996 geeft ook *fabrik*, maar wel met een verwijzing naar *pabrik*. De opkomst van de (geschreven) *v* en de verbreiding van de *f* zal wel gestimuleerd zijn door formele, niet-alledaagse woorden als *vagina* en *formatir* (*formateur*). De woorden worden ook aangepast aan de Indonesische woordstructuur: *klas* werd *kelas*, omdat er een voorkeur is voor afwisseling van klinkers en medeklinkers. Maar ook in dit opzicht is er beweging: opeenvolging van medeklinkers komt steeds vaker voor, zoals *plasma* en *ekspor* (*export*) laten zien, zelfs aan het einde van het woord, zoals in *bank* en *kans*, wat in het Maleis en in het Indonesisch van enkele decennia geleden onmogelijk was.

De aanpassing van leenwoorden aan het morfologische systeem, dat vooral gekenmerkt wordt door de bijna onbegrensde mogelijkheden om van woorden nieuwe woorden met een andere woordklasse te maken, is opvallend. De voorbeelden zijn legio. Geheel in overeenstemming met de bestaande, productieve regel voor de vorming van werkwoorden op basis van naamwoorden werd van *teleks* met *men--kan* het overgankelijke *mentelekskan* 'per telex overbrengen' gemaakt, dat al snel ook in morfonologisch opzicht werd aangepast, waarbij het voorvoegsel *men-* assimileerde met de erop volgende *t*: *menelekskan*. Zo werd ook van *komunikasi* het overgankelijke *mengomunikasikan* 'meedelen' gevormd, en met een ander voorvoegsel, *ber-*, het onovergankelijke *berkomunikasi* 'communiceren'. Van *telat* 'te laat' werd, ook volgens een productief procédé, met *ke--an* het zelfstandig naamwoord *ketelatan* 'te laat komen, de boot missen' afgeleid.

Nederlandse en Engelse woorden met een voor- of een achtervoegsel (vaak van vreemde oorsprong) worden ook ontleend: *deklamasi*, *deklamator*. Het taalcentrum tracht te sturen als een Nederlandse dan wel Engelse bron mogelijk is, en met enig succes. Een enkel voorbeeld. Als naast het Nederlandse woord op *-isch* (*elektronisch*) een Engels woord op *-ic* (*electronic*) voorkomt, krijgt de vorm op *-ik* (*elektronik*) de voorkeur, ook als de vorm op *-is* al in gebruik is. Als naast een Nederlandse woord op *-isch* (*praktisch*) een Engels woord voor-

komt dat eindigt op *-ical* (*practical*), verdient *-is* (*praktis*) de voorkeur. Om redenen van welluidendheid wordt het gebruik van het 'Engelse' *-al* (*formal*) gestimuleerd in plaats van het 'Nederlandse' *-il* (*formil*). Maar taalgebruikers houden zich lang niet altijd aan wat van hogerhand wordt voorgeschreven.

Er ontstonden ook nieuwe voor- en achtervoegsels van vreemde oorsprong. Het Latijnse achtervoegsel *-itas* werd na de onafhankelijkheid geïntroduceerd om in talig opzicht aan de animositeit tussen de revolutionaire *universitit* in Yogyakarta en de koloniaal besmette *universitet* in Jakarta een eind te maken: een instelling voor universitair onderwijs zou voortaan *universitas* heten. Een vondst, want het achtervoegsel maakte carrière in ontleningen als vervanging van *-iteit* dan wel het Engelse *-ity*, zoals blijkt uit *aktivitas* en *kapasitas*. Zelfs nieuwvormingen van Indonesische bodem als *rutinitas* 'routine' werden gemaakt. Gesteund door het voorkomen in het Oudjavaans werd aan het Sanskriet het voorvoegsel *pra-* ontleend, dat het Nederlandse en Engelse *pre-* moest vervangen, zoals in *prahistori* in plaats van het al bestaande *prehistori*, en *pranatal* met *prenataal* als bron.

Ook voor- en achtervoegsels uit het Nederlands of het Engels kunnen deel uitmaken van een productieve woordvormingsregel. *Cerpenis* 'een schrijver van korte verhalen' is met het achtervoegsel *-is* (Engels en Nederlands *-ist*) op basis van de verkorting van *cerita pendek* 'kort verhaal' tot *cerpen* gevormd, zoals een *Soekarnois* een aanhanger van Soekarno is. Met *-isasi* werden woorden als *kondomisasi* 'de invoering van condooms' en *helmisasi* 'het verplicht dragen van een helm door bromfietsers' gemaakt.

Kortom, de uitbreiding van de woordenschat, door de *Pusat Bahasa* gestimuleerd en deels gereguleerd, toont ruimhartigheid in het accepteren van vreemde woorden en voor- en achtervoegsels, maar de aanpassing aan de Indonesische foniek en grammatica is hierbij een opvallend aspect. Waakzaamheid voor het behoud van het taaleigen kenmerkt het Indonesische purisme.

Enige literatuurverwijzing

Een helder overzicht van het ontstaan van het Indonesisch geeft H. Steinhauer 'Standaard Indonesisch: norm en ontwikkeling', in: J. de Rooij (red.) *Variatie en norm in de standaardtaal*, Amsterdam, 1987, pp. 85-114. De vader van de moderne standaardtaal S. Takdir Alisjahbana schetst in *Language Planning for Modernization. The Case of Indonesian and Malaysian*, 's-Gravenhage / Parijs, 1976, de taalpolitieke achtergrond, zoals ook de belangrijkste taalbouwer van de laatste decennia Anton M. Moeliono in *Pengembangan dan pembinaan bahasa*, Jakarta, 1985. A. Teeuw beschrijft de morfologische mogelijkheden van het moderne Indonesisch in een Mededeling van de KNAW *De ontwikkeling van een woordenschat. Het Indonesisch 1945-1995*, Amsterdam, 1998.

Chinees

Hervorming van taal en schrift in China

Koos Kuiper

In de loop van de twintigste eeuw zijn taal en schrift in China zodanig veranderd dat het voor een gemiddelde moderne lezer uit de Volksrepubliek China, zonder speciale opleiding, onmogelijk is meer dan flarden te begrijpen van formele geschreven taal uit het begin van deze eeuw. De taalbreuk is onvergelijkelijk veel groter dan in Nederland. Mijlpalen hierin zijn de afschaffing van de klassieke schrijftaal en vervanging door een dichter bij de gesproken taal staande 'nationale taal' (*guóyǔ*, Mandarijn Chinees) in de jaren twintig en de vereenvoudiging van het schrift in de Volksrepubliek in de jaren vijftig en zestig, maar daarnaast heeft de taal gedurende de gehele eeuw een grote invloed van andere talen ondergaan in woordenschat en zelfs enigszins in de grammatica. (De ontwikkelingen in minderheidstalen zoals het Oejgoers, Mongools enz. blijven hier buiten beschouwing.)

Taal en schrift

Hier is enige – gesimplificeerde – uitleg over taal en schrift op zijn plaats. Het klassiek Chinees wordt wel een monosyllabische taal genoemd en is dat ook in die zin dat er veel eenlettergrepige woorden zijn en in meerlettergrepige woorden alle lettergrepen een betekenis hebben of geacht worden te hebben. Er zijn ook woorden met alleen maar een grammaticale functie, maar die blijven hier buiten beschouwing. Een lettergreep bestaat uit een (eventuele) enkele medeklinker gevolgd door een of meer klinkers, soms afgesloten door een medeklinker, bijvoorbeeld *tā, lóng, miǎo, è*. Daarnaast heeft iedere lettergreep in het Mandarijn in principe een van de vier tonen. Dit zijn de eerste of vlakke toon, de tweede of stijgende toon, de derde of duikende toon, en de vierde of vallende toon, die worden aangegeven met accenten, bijvoorbeeld *mā* 'moeder', *má* 'hennep', *mǎ* 'paard', *mà* 'schelden'. Aldus kunnen ongeveer 1300 verschillende lettergrepen worden gevormd. Dat is een zeer klein aantal, en er is veel homonymie: dezelfde lettergreep heeft meerdere betekenissen. In het Chinese schrift komt elk karakter overeen met een lettergreep met een bepaalde betekenis, en zo kunnen de homoniemen van elkaar worden onderscheiden. Daardoor zijn er veel meer karakters dan lettergrepen. Een eenvoudig woordenboek bevat al gauw 10 000 karakters, het grootste woordenboek heeft er omstreeks 50 000, waaronder vele varianten en niet meer gebruikte karakters. Voor dagelijks gebruik zijn zo'n 3000 tot 5000 karakters voldoende. De meeste woorden in het modern Chinees zijn samengesteld uit twee of meer lettergrepen, en bestaan dus uit twee of meer karakters. Het Chinese schrift is weliswaar moeilijk te leren en te hanteren, maar door de combinatie van klank en betekenis in ieder karakter heeft het ook een extra dimensie die bijdraagt aan het begrip van een tekst. Alfabetische schriften missen deze dimensie, die hoogstens vergeleken kan worden met de informatie die de beginselen van vormovereenkomst en van etymologie in de Nederlandse spelling verschaffen.

Het karakterschrift gaat net zoals ons alfabet uiteindelijk terug op afbeeldingen van voorwerpen, die in de loop van 3500 jaar zeer gestileerd zijn. In het karakter voor 'paard', Chinees *mǎ*, zijn de manen en vier benen van een paard nog wel te herkennen in de horizontale strepen en vier stippen onderaan (vergelijk illustratie 1). Door middel van het principe van de rebus is dat karakter geleend voor andere woorden die ongeveer dezelfde klank hebben, onder toevoeging van een zogenaamde radicaal die iets over de betekenis zegt. Zo

Illustratie 1. In het karakter voor 'paard', Chinees mǎ, in het zegelschrift uit 220 v.Chr., is de vorm van het dier nog herkenbaar.

staat *mǎ* als fonetisch element, met de radicaal 'twee monden', voor *mà* 'uitschelden', en met de radicaal 'vrouw' voor *mā* 'moeder' (illustratie 2). De meeste karakters zijn opgebouwd uit een radicaal, die iets over de betekenis zegt, en een fonetisch element, dat iets over de uitspraak zegt. Veel karakters zijn echter niet zo 'logisch' opgebouwd en moeten eenvoudigweg uit het hoofd geleerd worden.

De huidige Chinese dialecten worden beschouwd als afstammelingen van een gemeenschappelijke voorouder, het Middelchinees dat omstreeks 600 n.Chr. werd gesproken. De dialectgroepen zijn onderling onverstaanbaar en vertonen een soort verwantschap zoals binnen de Romaanse of Germaanse talen. Omdat de dialectgebieden zich niet tot onafhankelijke staten hebben ontwikkeld, spreekt men in China niet van 'talen' maar van 'dialecten'. In de jaren vijftig kreeg de Amerikaanse taalkundige Bloomfield in China heftige kritiek, omdat hij in zijn beroemde boek *Language* – overigens zonder enige politieke bijbedoeling – had beweerd dat de Chinese dialecten in feite verschillende talen waren. Enkele van de voornaamste dialectgroepen zijn Mandarijn (o.a. Peking-Chinees, het dialect van Noord- en West-China), Wu (o.a. Shanghai, Wenzhou), Min (zuidelijk Min: o.a. Hokkien of Amoy, Taiwanees; noordelijk Min: o.a. Fuzhou), Hakka, Yue (o.a. Kantonees, Hongkong Chinees).

Klassiek Chinees en Mandarijn Chinees

Het klassiek Chinees was de schrijftaal van het Chinese keizerrijk. Het was een 'dode' taal, min of meer gebaseerd op de gesproken taal van 2500 jaar geleden, en is in die zin te vergelijken met het Latijn in Europa. Uitgesproken klassiek Chinees is echter vrijwel onverstaanbaar, behalve voor wie de tekst kent. Het was de taal van de overheid, en was daarmee nauw verbonden. Ambtenaren werden gerekruteerd via een systeem van zeer zware staatsexamens waarbij vooral de kennis van de Chinese klassieken en de klassieke schrijftaal werden beproefd. Deze schrijftaal, die immers los stond van de gesproken taal met al haar dialecten, droeg sterk bij aan de eenheid van het Chinese rijk en cultuurgebied. Verwante woorden worden in de dialectgroepen weliswaar verschillend uitgesproken – het woord voor 'thee' bijvoorbeeld is in het Mandarijn *chá*, in Wenzhou *dzoe*, in Fuzhou *ta*, in Xiamen (Amoy) *te* (vandaar het Nederlandse 'thee'), in Kanton *tsha* –, maar al deze woorden worden met hetzelfde karakter geschreven (bij de dialectwoorden zijn de tonen hier niet aangegeven). Daarnaast had het klassiek Chinees een grote invloed in heel Oost-Azië. Tot in deze eeuw was het klassiek Chinees in Korea, Japan en Vietnam een belangrijk medium.

Binnen de ambtenarij had het dialect van Peking de functie van algemeen gesproken taal, het was de 'taal van de mandarijnen' (*guānhuà*). In de westerse landen wordt de voer-

'paard'

'schelden'

'moeder'

Illustratie 2. Door middel van het principe van de rebus wordt een karakter geleend voor andere woorden die ongeveer dezelfde klank hebben, onder toevoeging van een zogenoemde radicaal die iets over de betekenis zegt. Zo staat mǎ als fonetisch element met de radicaal 'twee monden' voor mà 'uitschelden', en met de radicaal 'vrouw' voor mā 'moeder'.

taal van China nog steeds Mandarijn Chinees genoemd. Dit gesproken Chinees werd sinds duizend jaar ook met deels nieuw gemaakte Chinese karakters geschreven, maar dat gebeurde alleen in triviale literatuur, zoals romans en sommige vormen van poëzie. In dat geval spreekt men van literatuur in *báihuà* 'de spreektaal'. Deze geschreven taal had als volkstaal een lage status. Sinds de vijftiende eeuw werd ook triviale literatuur in sommige andere dialecten geschreven, vooral het Kantonees en het dialect van Amoy.

Standaardisering van de uitspraak

In 1911 werd de laatste keizer van China afgezet en op 1 januari 1912 werd de Republiek China uitgeroepen. Deze jaren werden gekenmerkt door veel hervormingen en grootse plannen voor hervormingen. Er waren commissies voor standaardisering van het door vertalingen enorm toegenomen vocabulaire en in 1913 werd een conferentie bijeengeroepen om een nationale standaarduitspraak van de Chinese karakters en daarmee ook nationale spreektaal vast te stellen. Na heftige discussies tussen de vertegenwoordigers uit Noord- en Zuid-China werd besloten het Noord-Chinese Mandarijn als nationale spreektaal te kiezen. Deze taal heette voortaan 'nationale taal' (*guóyǔ*) en niet meer 'taal van de mandarijnen' (*guānhuà*). Verder werd besloten een modern notatiesysteem voor de klanken in te voeren, namelijk het 'klankschrift van de nationale taal' (*guóyǔ zhùyīn zìmǔ*). Dit klankschrift was net zoals het Japanse *katakana* afgeleid van Chinese karakters; de vier tonen werden aangegeven door accenten. In 1930 werd het herdoopt tot 'klanksymbolen van de nationale taal' (*guóyǔ zhùyīn fúhào*) om duidelijk te maken dat het slechts een klanknotatie betrof en geen echt schrift. Het speelde tot 1958 een belangrijke rol in het onderwijs en bij de verbreiding van de Mandarijnuitspraak. Tegenwoordig wordt het in Taiwan nog steeds gebruikt.

De literaire revolutie

In 1905 waren de staatsexamens voor de ambtenarij afgeschaft en daarmee was de voornaamste drijfveer om het klassiek Chinees te leren weggevallen. In deze jaren werden vele studenten naar het buitenland gestuurd. Een van hen was Hu Shi (1891–1962), die van 1910 tot 1917 in de Verenigde Staten studeerde. Op grond van bestudering van westerse en oudere Chinese spreektaalliteratuur en de ontwikkelingen in het Westen, waar sinds de Renaissance het Latijn geleidelijk was vervangen door nationale spreektalen, kwam hij tot de conclusie dat een hervorming van de Chinese schrijftaal onontbeerlijk was. In 1917 publiceerde hij zijn beroemde, in klassiek Chinees geschreven pleidooi voor een 'literaire Renaissance', met als achtste en laatste punt: 'Vermijd geen spreektaalwoorden en uitdrukkingen. Gebruik levende woorden van de twintigste eeuw in plaats van dode van 3000 jaar geleden.' Deze oproep kreeg steun van Chen Duxiu (1879–1942), decaan van de literaire faculteit van de Universiteit van Peking, en al spoedig verschenen vertalingen van westerse literatuur en Chinese korte verhalen in de spreektaal. De 4 Mei-beweging, de nationale hervormingsbeweging die op 4 mei 1919 begonnen was als studentendemonstratie tegen de toewijzing van de Duitse concessies in China aan Japan, leidde in januari 1920 tot het besluit van het ministerie van Onderwijs om voortaan in de eerste twee klassen van de lagere school niet meer het klassiek Chinees te onderwijzen maar de spreektaal. Daarmee werd gebroken met een eeuwenoude traditie. In de jaren hierna kreeg de spreektaal als geschreven taal een steeds belangrijker positie, maar werd tegelijk verrijkt met veel klassieke uitdrukkingen.

Latinisering

In de jaren dertig gingen ook stemmen op die pleitten voor de totale afschaffing van het

Chinese karakterschrift. Hu Shi had ook al voorspeld dat men uiteindelijk zou moeten overgaan tot latinisering. Linkse intellectuelen zoals Lu Xun (1881–1936) en Guo Moruo (1892–1978) en de communist Qu Qiubai (1899–1935) waren voorstanders van de uiteindelijke afschaffing van het 'elitaire' Chinese karakterschrift als algemeen medium. Mao Zedong heeft ook meerdere malen gezegd dat op den duur het Chinese karakterschrift zou moeten worden vervangen door een alfabetisch schrift. In de jaren dertig en veertig zijn eerst onder de 100 000 Chinese arbeiders in de Sovjet-Unie en later in de communistische basisgebieden experimenten met latinisering (*Latinxua Sin Wenz*, letterlijk 'gelatiniseerd nieuw schrift') gedaan om het analfabetisme te bestrijden en beter propaganda te kunnen maken voor de communistische zaak. Dit was eigenlijk niets nieuws, want sinds de negentiende eeuw hadden zendelingen hetzelfde gedaan en christelijke literatuur in Zuid-Chinese dialecten gepubliceerd in het Latijnse alfabet. Het Noord-Chinese Latinxua is zelfs enige tijd officieel tweede schrift geweest in het communistische basisgebied van Yan'an, maar begin jaren veertig zijn deze experimenten gestopt. Kenmerkend voor de Latinxuabeweging was dat daarin de dialecten werden gebruikt en gelatiniseerd, in tegenstelling tot de door de regering voorgeschreven nationale taal. Deze latiniseringen hadden het nadeel dat de tonen niet waren aangegeven.

Vereenvoudiging van de karakters

Na het uitroepen van de Volksrepubliek China op 1 oktober 1949 kwam de nadruk van het taalbeleid te liggen op vereenvoudiging van het Chinese schrift in plaats van latinisering, en het scheppen van een nieuw systeem voor de weergave van de Chinese klanken, maar vooral op de verbreiding van het Mandarijn ten koste van de dialecten. In 1952 werd de Commissie voor de Hervorming van het Chinese Schrift in het leven geroepen, die plannen maakte waardoor in 1956 en 1964 het Chinese schrift in twee fasen aanzienlijk is vereenvoudigd. In 1956 betrof het een vereenvoudiging van 515 karakters en 54 componenten (radicalen, fonetische elementen), in 1964 werd het totaal aantal vereenvoudigde karakters verhoogd tot 2238. De vereenvoudiging was deels een erkenning van reeds eeuwen bestaande volkse afkortingen, erkenning van kalligrafische afkortingen, deels echte vernieuwing door vereenvoudiging of correctie van fonetische elementen, of het weglaten van gedeelten van karakters (met als gevolg dat sommige karakters nu hun evenwicht hebben verloren en bijna 'omvallen'), of vervanging door een eenvoudiger, weinig gebruikt homoniem (zie illustratie 3). In de jaren vijftig werd ook de schrijfrichting veranderd van verticale kolommen, gelezen van boven naar beneden en van rechts naar links, naar horizontale regels zoals in westerse talen, hetgeen bovendien meer overeenkomt met de natuurlijke oogbeweging. In 1977 werd een plan afgekondigd tot vereenvoudiging van nog eens 172 karakters en 21 componenten, die deels gecreëerd waren tijdens de Culturele Revolutie (1966–1976) om revolutionaire ijver te tonen. Deze vereenvoudigingen zijn korte tijd ook officieel in gebruik geweest, maar omdat ze grote weerstand opriepen, is dit plan het volgende jaar weer ingetrokken. Hoewel er nog steeds veel nogal ingewikkelde karakters in dagelijks gebruik zijn, zijn er op dit moment geen plannen voor verdere vereenvoudiging. De vermindering van het aantal strepen van veel karakters heeft het leren ervan vereenvoudigd, maar de vereenvoudigingen kunnen niet veel verder gaan, omdat anders karakters te veel op elkaar gaan lijken. Ook nu hindert te grote vereenvoudiging van sommige karakters soms het onderscheidend vermogen.

In Taiwan en Hongkong zijn de oude, niet-afgekorte karakters gehandhaafd, en ze worden er gekoesterd. De overzeese Chinezen in Europa en Amerika gebruiken ook meestal de oude karakters. In Singapore en Maleisië zijn in de jaren zeventig en tachtig de vereenvoudigde karakters uit de Volksrepubliek officieel ingevoerd.

bestaande afkorting	國	国	*guó* 'land'
	舊	旧	*jiù* 'oud'
kalligrafische afkorting	書	书	*shū* 'boek'
	馬	马	*mǎ* 'paard'
vereenvoudiging van het fonetisch element	認	认	*rèn* 'kennen' (ook vereenvoudiging van de radicaal)
	態	态	*tài* 'houding'
weglaten van een gedeelte van het karakter	廣	广	*guǎng* 'breed'
	習	习	*xí* 'oefenen'
vervanging door eenvoudiger (bijna) homoniem	乾	干	*gān* 'droog', nu gelijk aan *gān* 'schild'
	鬥	斗	*dòu* 'strijd', nu gelijk aan *dǒu* 'schepel'

Illustratie 3. Soorten van vereenvoudiging van het Chinese schrift

Pinyin

In 1955 is de term *pǔtōnghuà* 'algemene taal', afkomstig van Qu Qiubai, ingevoerd ter vervanging van het aan het oude regime herinnerende *guóyǔ* 'nationale taal'. De definitie van *pǔtōnghuà* luidt: 'modern Standaardchinees, met de klanken van het Peking-dialect als standaard, gebaseerd op de Noord-Chinese spreektaal en met de literatuur in de moderne spreektaal (*báihuà*) als grammaticaal voorbeeld.' Het is niet gelijk aan het Noord-Chinees of het Peking-dialect, omdat het ook verrijkt is met woorden uit andere dialecten.

In 1950 had Mao gezegd dat er een systeem voor klankweergave met een 'Chinese vorm' zou moeten worden ontworpen. Tussen 1950 en 1958 zijn er vele plannen gemaakt voor nieuwe systemen, gebaseerd op het Chinese schrift, het cyrillische schrift of de Noord-Chinese Latinxua-transcriptie van de jaren dertig. In 1958 werd, uitgaande van de laatste, maar met de keuzemogelijkheid om met accenten de tonen aan te geven, het Plan voor de Spelling van de Chinese Taal (*Hànyǔ pīnyīn fāng'àn*) afgekondigd, kortweg aangeduid als pinyin 'spelling'. Het Latijnse alfabet voldeed weliswaar niet aan Mao's oorspronkelijke eis van een 'Chinese vorm', maar dit was wel de meest praktische oplossing. Het pinyin werd meteen ingevoerd in het onderwijs. Doel van dit systeem was vooral de correcte uitspraak

van de karakters te leren en zo bij te dragen aan de verbreiding van het Mandarijn. Daarnaast was het van groot belang in woordenboeken en werd dat later ook in tekstverwerkingssystemen. Op Chinese scholen leert men sindsdien eerst het Latijnse alfabet met de soms van westerse conventies nogal afwijkende uitspraak volgens pinyin (bijvoorbeeld q met als uitspraak [tsj], x met als uitspraak [sj]), en daarna pas geleidelijk de karakters. Dit heet dan 'op twee benen lopen'. Het pinyin wordt echter alleen als een hulpmiddel voor klanknotatie beschouwd en niet als een echt schrift. Als leerlingen eenmaal gewend zijn aan het 'echte' karakterschrift, zakt hun actieve kennis van pinyin meestal weer weg, met als gevolg dat veel volwassenen zelfs hun eigen naam niet meer correct in pinyin kunnen spellen.

Tot 1978 bleef men in de Volksrepubliek China in publicaties in vreemde talen echter gebruik maken van verschillende transcriptiesystemen, aangepast aan elke taal, zodat een bepaald karakter in het Engels als *chu* geschreven werd, in het Frans als *chou* en in het Nederlands als *sjoe*. Sinds 1978 gebruikt men altijd pinyin bij de transcriptie van Chinese woorden, eigen- en plaatsnamen, en dat is door alle andere landen overgenomen. Zelfs in publicaties uit Taiwan wordt de laatste tijd pinyin gebruikt.

De toekomst van het Chinese schrift

Het uiteindelijke doel van totale latinisering en afschaffing van het Chinese karakterschrift heeft sinds de stichting van de Volksrepubliek eigenlijk alleen voorstanders gehad onder enkele vooraanstaande taalkundigen zoals Wang Li, en geen steun van hogerhand gekregen. Het feit dat de overigens zo vereerde schrijver Lu Xun ervoor had gepleit, wordt weinig genoemd, en Guo Moruo was inmiddels van mening veranderd. Invoering van het Latijnse schrift zou het leren lezen en schrijven wel aanzienlijk vergemakkelijken, en daarmee ook veel tijd en geld uitsparen, maar zou vanwege de vele homoniemen ook een grondige hervorming van de geschreven taal nodig maken. De breuk met de traditie zou volledig zijn. Het wegvallen van de extra dimensie, het extra houvast voor de betekenis van woorden, zou ook in de mondelinge communicatie tussen sprekers van verschillende dialecten of zelfs maar accenten, leiden tot een Babylonische spraakverwarring. Het zou onoverkomelijke problemen opleveren bij eigennamen, plaatsnamen en in wetenschappelijke literatuur. Bovendien zouden sprekers van zuidelijke dialecten een spelling opgelegd krijgen die niet overeenkomt met hun eigen doorgaans gebrekkige uitspraak van het Mandarijn. De eenheid van China als natie en de culturele identiteit van China zouden in gevaar komen. Volledige latinisering wordt nog wel eens genoemd als uiteindelijk doel, maar dan op een termijn van honderd tot tweehonderd jaar.

Nieuwe woorden en taalzuivering

De derde reden waarom een moderne lezer de officiële geschreven taal van een eeuw geleden niet of nauwelijks kan lezen, is de verandering van het vocabulaire. Door het contact met andere landen zijn er in het Chinees leenwoorden opgenomen en vooral veel leenvertalingen en nieuwe woorden gemaakt. Doordat er in het Chinese schrift een verband bestaat tussen klank en betekenis, neemt de Chinese schrijftaal niet zo gemakkelijk leenwoorden over. Als er leenwoorden werden overgenomen, werden vroeger (in Taiwan nog steeds) vaak karakters gekozen die enigszins aan de betekenis van het nieuwe woord voldoen. Op die manier wordt het woord beter herkenbaar en eenvoudiger om te onthouden. Voorbeelden zijn de hybridische leenwoorden *tuōlājī*, letterlijk 'slepen + trekken + machine', dus een machine die trekt en sleept, voor 'tractor', en *mínǐqún*, letterlijk 'verwarren / bekoren + jij / jou + rok', dus een rok die jou in verwarring brengt / bekoort, voor 'minirok'. Dit woord *mínǐ* is nu een neutraal woord dat in allerlei andere combinaties voorkomt. In

de Volksrepubliek neigt men er echter naar voor leenwoorden gebruik te maken van een aantal 'betekenisloze' karakters, die steeds in leenwoorden en buitenlandse namen worden gebruikt.

Eigennamen en plaatsnamen worden op dezelfde wijze in het Chinese schrift weergegeven; zo wordt *Hélán* 'Holland, Nederland' al sinds de zeventiende eeuw geschreven met de karakters voor 'lotus' en 'orchidee', beide met een gunstige (bij)betekenis. Aangezien de weergave in het Chinees nogal afwijkt van het origineel, wordt in wetenschappelijke publicaties bij minder bekende namen vaak tussen haakjes de buitenlandse naam in het Latijnse alfabet toegevoegd.

Het meest productieve procédé voor ontlening is het vormen van nieuwe samenstellingen die bestaan uit twee of meer lettergrepen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van reeds bestaande karakters; zo dient het woord *diàn* 'bliksem' sinds het midden van de vorige eeuw als vertaling van 'elektriciteit'. Het komt voor in samenstellingen zoals *diànyǐng* 'film' (letterlijk 'elektrische schaduwen'), en *diànnǎo* 'computer' (letterlijk 'elektrische hersenen'). Ook hebben sommige klassieke samenstellingen een moderne betekenis gekregen: zo is *gònghé*, letterlijk 'gemeenschappelijk + harmonie', de naam van de regeringsperiode 841–828 v.Chr., waarin het Chinese Rijk tijdelijk niet bestuurd werd door een keizer, maar door wisselende ministers, gebruikt als vertaling van het woord 'republiek', soms onder toevoeging van *guó* 'land'. Op deze wijze heeft het Chinees zich zeer wel in staat getoond woorden te vormen voor moderne begrippen. Dit proces is nog steeds in volle gang, getuige het hybridische *yīntèwǎng* 'Internet' (*wǎng* betekent 'net').

Er zijn ook wel nieuwe karakters gemaakt, maar die zijn zelden gebleven. Alleen voor elementen van het periodiek systeem en namen van chemische verbindingen zijn en worden nog nieuwe karakters gemaakt.

Vanaf het begin van deze eeuw zijn er vele commissies geweest voor standaardisering van nieuwe woorden (leenwoorden, leenvertalingen, nieuwvormingen), waarvan vaak meerdere versies in omloop waren. Na 1949 zijn in China en Taiwan dezelfde woorden vaak verschillend gestandaardiseerd. Zending en missie hebben van bijbelse namen ook verschillende vertalingen gemaakt, met als gevolg dat er van elke bijbelse naam nu twee vertalingen zijn, een katholieke en een protestantse: zo is Jozef voor de protestanten *Yuēsè* en voor de katholieken *Ruòsè*.

Veel van de leenvertalingen zijn afkomstig uit het Japans, dat zich eerder moderniseerde dan China, ook op taalkundig gebied. Deze woorden zijn veelal gemaakt van Sino-Japanse elementen, dat wil zeggen oorspronkelijke Chinese leenwoorden in het Japans. Ze zijn meestal niet te onderscheiden van in China gemaakte nieuwe samenstellingen. Chinees *shèhuìzhǔyì* 'socialisme' is bijvoorbeeld een 'grafisch leenwoord' voor het Japanse *shakaishugi*, letterlijk 'maatschappij + heersend idee'. Ook het bovengenoemde *gònghé* is in Japan voor het eerst gebruikt in de moderne betekenis van 'republiek'. Deze woorden zijn vooral in het begin van deze eeuw geleend via vertalingen uit het Japans, en doordat vele Chinezen in Japan hadden gestudeerd (onder andere Lu Xun en Guo Moruo). In China neemt men vaak een ambivalente houding aan tegenover Japan, en heeft men nu eens bewondering voor de snelle modernisering, dan weer afkeer vanwege de Japanse agressie. Er zijn in China dan ook wel bezwaren geuit tegen deze 'Japanse' woorden, waarvan sommige inderdaad vreemd overkomen en zijn verdwenen. Er zijn er echter ook bij waaraan men inmiddels zo is gewend dat ze zijn gebleven. De al dan niet Japanse oorsprong van deze woorden was een punt van discussie aan het eind van de jaren vijftig, en dit blijft een pijnlijk punt.

Chinese taal en schrift in Hongkong

De situatie van de Chinese taal en het Chinese schrift in Hongkong doet in twee opzich-

ten denken aan die in het oude China. Ten eerste is er een groot verschil tussen spreektaal en schrijftaal; men schrijft echter niet in het klassiek Chinees, maar in het Mandarijn. Ten tweede worden de karakters uitgesproken volgens de uitspraak in het plaatselijk dialect, het Kantonees. Het karakter *zài* 'in' wordt bijvoorbeeld in het Kantonees gelezen als *tsoi*, maar als men spreekt gebruikt men de niet-verwante woorden *hai* of *heung*. Pas sinds 1998 is het Mandarijn een verplicht vak in het lager en middelbaar onderwijs geworden. Tot voor kort waren het Engels en Kantonees de voertalen in Hongkong, maar in het nieuwe taalbeleid zijn er twee geschreven talen (Chinees, dat wil zeggen Mandarijn, en Engels) en drie gesproken talen (Kantonees, Mandarijn en Engels). Behalve onder ambtenaren is er echter, ondanks alle propaganda, nog weinig enthousiasme voor het leren van het Mandarijn te bespeuren.

Het Kantonees kan sinds eeuwen ook geschreven worden, maar dat gebeurt nu alleen in vulgaire literatuur, zoals strips, cartoons, boulevardbladen en dergelijke; het wordt ook veel gebruikt in de reclame. Er wordt soms kritiek geuit op het gebruik van het geschreven Kantonees. Deze schrijftaal is niet erg gestandaardiseerd; er bestaan allerlei variantkarakters, waarvan de uitspraak en betekenis door de lezer kunnen worden afgeleid uit de combinatie van het fonetisch element, de radicaal, de context en natuurlijk kennis van het dialect. Uit woordenboeken blijkt dat voor menig dialectwoord nog geen karakter bestaat; dat wordt daar aangegeven door een leeg vierkantje naast de uitspraak. In teksten kiest men in dat geval een geschikt karakter. Het is opvallend dat een dialect zoals het Kantonees, dat in Zuid-China een hoge status heeft, en onder Chinezen buiten China ook vaak toonaangevend is, geen respectabele eigen geschreven vorm heeft.

Gesproken Kantonees bevat veel Engelse woorden of verbasteringen van Engelse woorden (leenwoorden). Sommige van die leenwoorden zijn als 'grafische leenwoorden' in het Mandarijn overgenomen: MacDonald's bijvoorbeeld is in het Kantonees *Mak Donglo*, maar wordt in het Mandarijn gelezen als *Mài Dāngláo*. Anderzijds worden buitenlandse namen die via de Mandarijnuitspraak zijn geleend, in de Kantonese uitspraak ook onherkenbaar: *Ai'ěrlán* 'Ierland' bijvoorbeeld wordt in het Kantonees *Oi-yi-lan*.

Literatuur

DeFrancis, John (1984), *The Chinese Language: Fact and Fantasy*, Honolulu: University of Hawaii Press.

Idema, Wilt en Lloyd Haft (1996), *Chinese letterkunde, Een inleiding*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Jonker, D.R. (1969), *De literaire revolutie in China*, Leiden: E.J. Brill (Oosters Genootschap in Nederland, nr. 1).

Karlgren, Bernhard (1929), *Sound and Symbol in Chinese*, Londen.

Kuiper, Koos (1993) 'Dutch Loan-words and Loan-translations in Modern Chinese: an Example of Successful Sinification by Way of Japan', in: *Words from the West, Essays to Honor Erik Zürcher on His Sixty-fifth Birthday*, Leiden: CNWS Publications nr. 16.

Ramsey, S. Robert (1987), *The Languages of China*, Princeton: Princeton University Press.

Vietnamees

Hervorming van taal en schrift in Vietnam

Koos Kuiper

Het Vietnamees is niet verwant aan het Chinees, maar heeft er structureel veel overeenkomsten mee. Het is ook een toontaal (met zes tonen) en woorden bestaan uit een beperkt aantal lettergrepen, zij het een veel groter aantal dan in het Chinees: 4800. Een derde deel van de woordenschat bestaat uit leenwoorden uit het Chinees, de zogeheten Sino-Vietnamese woorden, maar in ontwikkelde conversatie bestaat zelfs 60 procent daaruit. Gedurende bijna duizend jaar, van 111 v.Chr. tot 939 n.Chr., was het noorden van Vietnam een deel van het Chinese keizerrijk. Daarna werd het een onafhankelijk land, maar het bleef wel tribuutplichtig aan de Chinese keizer. China bleef ook een cultureel voorbeeld. Als schrijftaal voor bestuur en handel gebruikte men alleen het klassiek Chinees. Vanaf de elfde eeuw bestond er een examensysteem voor de rekrutering van ambtenaren zoals in China. Vanaf de veertiende eeuw werd ook het Vietnamees geschreven met het op het Chinees gebaseerde *Chữ' Nôm* ('brabbeltekens')-schrift, met karakters die meest op dezelfde manier opgebouwd zijn uit radicalen en fonetische elementen als Chinese karakters. Ook zijn er karakters geleend samen met de Chinese uitspraak, maar met de bijbehorende Vietnamese betekenis, of samen met de Chinese betekenis, maar met een andere, Vietnamese, uitspraak. De manieren van vorming en gebruik van karakters in het Chữ' Nôm zijn hetzelfde als in de Chinese dialecten, zoals Kantonees en Mandarijn. Anders dan in Korea en Japan, waar het Chinese schrift deels werd aangepast en vereenvoudigd, werd het in Vietnam daardoor juist uitgebreid en ingewikkelder gemaakt. Dit schrift werd echter alleen gebruikt in triviale literatuur, zoals romans in versvorm en poëzie. De Chữ' Nôm-literatuur had een nog lagere status dan de spreektaalliteratuur in China. Er werd in de achttiende eeuw zelfs een verbodsedict tegen uitgevaardigd, maar aan het begin van de negentiende eeuw is het ook korte tijd het officiële schrift geweest in plaats van het klassiek Chinees.

Latinisering

In 1651 publiceerde de Franse jezuïet Alexandre de Rhodes een Vietnamees-Portugees-Latijns woordenboek, waarin de Vietnamese woorden alleen in zijn eigen transcriptiesysteem waren aangegeven. Het systeem werd in de achttiende eeuw door Pigneau de Béhaine en in 1838 door Taberd verbeterd, maar werd voorlopig alleen binnen het priesterdom gebruikt. Dit systeem werd in tweede helft van de negentiende eeuw, toen Vietnam in de Franse invloedssfeer geraakte en vanaf 1861 deels bezet werd, door het Franse bestuur voor het eigen gemak gebruikt en gestimuleerd, om de invloed van het klassiek Chinees en van de op China georiënteerde Vietnamese mandarijnen tegen te gaan. Er verscheen vanaf 1865 in Saigon al een Franse regeringskrant in dit geromaniseerde Vietnamees, dat sinds die tijd aangeduid werd met de term *Quôc Ngữ* 'taal van het land'. Dit woord bestaat uit twee Sino-Vietnamese woorden, overeenkomend met het Chinese *guóyǔ*. Het Quôc Ngữ' heeft een ingewikkelde orthografie met veel diakritische tekens om klanken en tonen aan te geven (in dit artikel is de spelling wat vereenvoudigd). Vanaf 1905 begonnen ook Vietnamese nationalisten in Noord-Vietnam, aangestoken door de golf van moderniseringen in China, de voordelen van het Quôc Ngữ' in te zien, zeker tegenover het toch al laag gewaardeerde Chữ' Nôm, maar ook tegenover het Chinees. Dit was een zeer revolutionaire gedachte voor ontwikkelde Vietnamezen, die al eeuwen verknocht waren aan de Chi-

nese taal en cultuur. In die tijd werden ook veel nieuwe, moderne woorden uit het Chinees geleend. In de jaren 1860 hadden de Fransen in Zuid-Vietnam de examens voor de ambtenarij al afgeschaft, maar in het noorden en midden bleven ze bestaan tot 1915–1919. Het Franse taalbeleid was vooral gericht op de verbreiding van de Franse taal. Voor de Fransen was het Vietnamees een minderwaardige taal, die niet geschikt was om moderne, ingewikkelde gedachten uit te drukken. Toch werd het vanaf de jaren twintig uit praktische overwegingen in de eerste drie klassen van de lagere school ingevoerd als onderwijstaal, en in de jaren veertig onder Japanse druk ook op de middelbare scholen. Er verschenen ook steeds meer tijdschriften in het Quôc Ngũ', waarin nieuwe kennis en nieuwe woorden werden geïntroduceerd. Maar pas na de uitroeping van de Democratische Republiek Vietnam in Noord-Vietnam in 1945 werd het Quôc Ngũ' werkelijk gestimuleerd. In korte tijd werd een groot deel van de bevolking gealfabetiseerd. Er werd ook in een golf van nationalisme veel oudere Vietnamese Chũ' Nôm- en Sino-Vietnamese literatuur getranscribeerd of vertaald. In korte tijd moesten universiteiten in het noorden afstappen van het Frans en overgaan op het Vietnamees, wat geen eenvoudige zaak was. Ten slotte bleek het wel mogelijk, omdat Vietnam een heel oude, verfijnde en homogene cultuur heeft, anders dan bijvoorbeeld veel Afrikaanse landen, waar geen goed alternatief is voor het Frans.

Tegen het mogelijke verwijt dat het gebruik van het Latijnse alfabet, nota bene in een transcriptie die is bedacht door Franse geestelijken en gebruikt door de koloniale overheerser, zou getuigen van een gebrek aan vaderlandsliefde, is wel ingebracht dat Vietnam, net zoals het gebruik heeft gemaakt van de wapens van de Fransen en Amerikanen in de strijd tegen hen, ook gebruik heeft gemaakt van het wapen van het schrift van de kolonisator in de strijd voor onafhankelijkheid.

Nieuwe woorden en taalzuivering

Voor nieuwe woorden is veel gebruik gemaakt van kant-en-klare Chinese nieuwe woorden in Sino-Vietnamese uitspraak, bijvoorbeeld *dân chu*, Chinees *mínzhǔ* 'democratie' (letterlijk 'volk + heersen') en *công-hòa* 'republiek', van het Chinese *gònghé[guó]* (letterlijk 'gemeenschappelijk + harmonie [+ land]'). Bij combinaties van Sino-Vietnamese woorden werd vroeger de Chinese woordvolgorde aangehouden, zoals in *dân-chu công-hòa* 'democratische republiek', vrijwel hetzelfde als in het Chinees: *mínzhǔ gònghé[guó]*. Tegenwoordig hanteert men meer de Vietnamese woordvolgorde, bijvoorbeeld *công-hòa xã-hôi-chu-ngĩai*, letterlijk 'republiek socialistisch', anders dan het Chinese *shèhuìzhǔyì gònghé[guó]*.

Sino-Vietnamese woorden hebben echter soms het nadeel dat ze op het gehoor niet goed te onderscheiden zijn en alleen door hoger opgeleiden begrepen worden. Bij de weergave van vreemde namen komt daar nog bij dat de uitspraak door de dubbele ontlening nog verder afwijkt dan hij in het Chinees al deed: Chinees *Lúsuō* 'Rousseau' wordt bijvoorbeeld in het Vietnamees *Lu' Thoa*. Alledaagse woorden worden daarom vaak gevormd van Vietnamese lettergrepen, en namen worden niet meer via het Chinees geleend. Volgens het taalbeleid in Noord-Vietnam moesten nieuwe woorden zoveel mogelijk 'nationaal van vorm, volks van aard' zijn. Er werd gepleit voor meer gebruik van Vietnamese of geheel ingeburgerde Sino-Vietnamese componenten, om ook de minder ontwikkelden te bereiken en de kloof tussen stad en platteland te verkleinen.

In de koloniale tijd zijn veel woorden aan het Frans ontleend, vooral in het zuiden, en de taal van intellectuelen was doorspekt met Franse woorden. Leenwoorden uit het Frans zijn vaak afgekort en aangepast aan het Vietnamese taaleigen, bijvoorbeeld *câm* 'commissaire' en *lôp* 'enveloppe'. Andere leenwoorden worden geschreven als meerlettergrepige woorden, om misverstanden te voorkomen en ze te onderscheiden van de Vietnamese of Sino-Vietnamese woorden, bijvoorbeeld *lôga* 'logaritme'. Indien nodig worden leenwoor-

den aangepast aan de Vietnamese spelling, bijvoorbeeld *axít* 'acide'. Volgens het Noord-Vietnamese taalbeleid moeten voor vreemde woorden zoveel mogelijk leenvertalingen worden gemaakt, en mogen alleen 'internationale woorden' als leenwoord worden opgenomen.

Literatuur

John DeFrancis (1977), *Colonialism and Language Policy in Viet Nam*, Den Haag: Mouton Publishers (Contributions to the Sociology of Language, nr. 19).

Huard, Pierre en Maurice Durand (1954), *Connaissance du Viêt-nam*, Hanoi: Ecole française d'extrême-orient.

Japans

De 'democratisering' van het Japans: de modernisering van schrift en taal na de Tweede Wereldoorlog

Frits Vos

Japanse taal en Japans schrift

Morfologisch en syntactisch vertoont het Japans – evenals het Koreaans – veel overeenkomsten met de Altaïsche (Turkse, Mongoolse en Mantsjoe-Toengoezische) talen. Het Japans en Koreaans vertonen grote typologische overeenkomsten. Slechts een tweehonderd woordvergelijkingen zijn echter aanvaardbaar en dan zou het bovendien nog om Koreaanse leenwoorden in het Japans kunnen gaan.

De syllabenstructuur van de Polynesische talen vertoont een treffende gelijkenis met die van het Japans. Een vergelijking van het Japans met de Austronesische talen in het algemeen levert zowel structurele overeenkomsten als mogelijkheden tot woordvergelijking op.

Het vraagstuk van de verwantschap van het Japans wordt wel op de volgende wijze gesimplificeerd. De oorspronkelijke componenten van deze taal zouden Austronesisch zijn en te verbinden met Austroaziatische immigraties in het Neolithicum. In de Brons–IJzertijd, de Yayoi-periode (van ca. 300 v.Chr. tot ca. 300 n.Chr.), volgden dan vanuit Korea of vanuit Noordoost-Azië via Korea immigraties van bevolkingsgroepen die een Altaïsche taal of Altaïsche talen spraken. Deze continentale elementen werden nog verder versterkt door historisch duidelijk vast te stellen immigraties uit Korea in de vijfde tot en met de zevende eeuw. Er zou derhalve een 'taalwisseling' hebben plaatsgevonden, waarbij een Austronesisch substraat in een – typologisch – Altaïsche taal is blijven bestaan. In de prehistorische tijd zullen de immigraties niet zo keurig volgens het zojuist geschetste chronologische schema hebben plaatsgevonden, maar de – wat wij zouden kunnen noemen – 'stratahypothese' verklaart veel, zo niet alles van het raadsel der Japanse taal.

Het Japans is een polysyllabische, agglutinerende taal, dat wil zeggen stam en uitgang zijn duidelijk gescheiden, zodat de uitgang als het ware aan de stam 'gelijmd' (geagglutineerd) wordt. Het Japans kent geen grammaticaal geslacht, geen lidwoorden en – over het algemeen – geen onderscheid tussen enkel- en meervoud. Bij het werkwoord zijn, indien men geen gebruik maakt van de zeer talrijke beleefdheidsvormen of -werkwoorden c.q. bescheidenheidsdito's, de verschillende personen niet te onderscheiden. Het bijvoeglijk naamwoord is in wezen een werkwoord: *takai*[1] 'hoog zijn', *yama ga takai* 'de berg is hoog' (*ga* verbindt het onderwerp met het gezegde), *takai yama* 'de berg die hoog is, de hoge berg'. De volgorde in een zin is: onderwerp (vaak weggelaten), lijdend voorwerp, gezegde; een meewerkend voorwerp kan voor of na het lijdend voorwerp staan. Een bepaling komt altijd voor het bepaalde: *hon o yomu hito* 'boek (*o* geeft het object aan) lezen man', d.i. de man die een boek leest (betrekkelijke bijzinnen bestaan niet; vergelijk boven: *takai yama*).

De Japanners bezaten geen eigen schrift. Mét de ontwikkeling van de betrekkingen tussen Yamato, het oudste politieke en culturele centrum van het eilandenrijk (geografisch geconcentreerd in en om de huidige prefectuur Nara), en Korea en China in de vierde tot de zevende eeuw deed het Chinese schrift zijn intrede in Japan en vond daar – vooral na de introductie van het boeddhisme in de zesde eeuw – een steeds grotere verbreiding.

De Chinese karakters – al naar gelang hun aard in het Westen pictogrammen, logo-

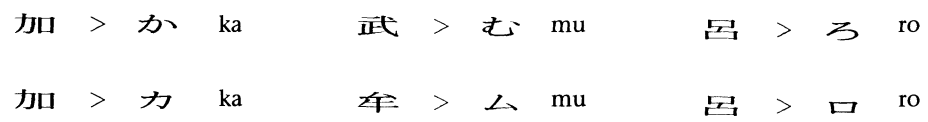

Illustratie 1. Voorbeelden van de afleiding van kana *van fonetisch gebruikte Chinese karakters: in de eerste regel* hiragana*, in de tweede* katakana.

grammen of ideogrammen genoemd – werden door de Japanners op twee manieren gebruikt: volgens de betekenis of volgens de klank (dat wil zeggen om de lettergrepen van het Japans weer te geven). In het laatste geval spreekt men van *kana* (< *kanna* < *karina*, '[aan China] ontleende klanken').

Uit de fonetisch gebruikte karakters, die op den duur sterk in aantal beperkt werden, ontstond in de negende, wellicht reeds aan het eind van de achtste eeuw, een lettergrepenschrift, *hiragana* 'vereenvoudigde ontleende klanken'. Dit zijn snel geschreven, meestal sterk afgekorte Chinese karakters. Later ontstond nog een ander lettergrepenschrift, *katakana* 'gedeeltelijke ontleende klanken'. Beide lettergrepenschriften bestaan uit 48 tekens, die – met uitzondering van de *a*, *i*, *u*, *e*, *o* en *n* (< *mu*) – elk een medeklinker gevolgd door een klinker weergeven: *ka*, *ki*, *ku*, *ke*, *ko*, *na*, *ni*, *nu*, *ne*, enz. (voor voorbeelden van de afleiding der *kana* zie illustratie 1).

Het moderne Japanse schrift is een 'mengschrift' van Chinese karakters en Japanse lettergreeptekens en is dus gedeeltelijk ideografisch, gedeeltelijk fonetisch (zie illustratie 2 voor een voorbeeld). *Hiragana* worden gebruikt om naamvallen aanduidende postposities, werkwoordsuitgangen en dergelijke te schrijven, *katakana* voor de weergave van klanknabootsingen en buitenlandse (niet-Chinese) woorden; ook telegrammen worden in *katakana* opgesteld.

Tot in de negentiende eeuw bleef men wetenschappelijke werken in het klassiek Chinees schrijven; tot in het begin van de Shôwa-periode (1926–1988) schreven sommige Japanners nog Chinese gedichten. Het klassiek Chinees speelt in Japan in menig opzicht een rol als het Latijn bij ons.

Met betrekking tot het aantal Chinese karakters worden, niet alleen in het Westen, soms welhaast astronomische cijfers genoemd. In het *K'angsji-woordenboek*, genoemd naar keizer K'angsji (1662–1722), op wiens bevel het in 1716 tot stand kwam, zijn ruim 40 500 karakters vermeld. Een recent Chinees-Japans woordenboek, *Dai Kanwa jiten*, van 1955 tot 1960 gepubliceerd in dertien delen onder leiding van Morohashi Tetsuji, verklaart 48 902 karakters. Meer dan 36 000 ervan zijn varianten van standaardvormen, zeer zeldzame tekens of zelfs monstruositeiten. In karakterwoordenboeken voor normaal gebruik vindt men hoogstens zo'n tien- à elfduizend karakters, waarvan er vijf- à zesduizend werkelijk nut hebben.

In Japan kunnen bijna alle karakters op diverse manieren gelezen worden: volgens de *on* 'klank' of volgens de *kun* 'verklaring'. De *on* zijn in verschillende perioden uit verschil-

私は若い時にスイスでフランス語を学びました。

Illustratie 2. Een moderne Japanse zin. Transcriptie: Watakushi wa wakai toki ni Suisu de Furansu-go o manabimashita, *'In mijn jeugd heb ik in Zwitserland Frans geleerd'. Verklaring van het schrift (kar. = Chinees karakter, h.* = hiragana, *kat.*= katakana*): kar. (*watakushi *'ik'), h. (*wa *'wat betreft'), kar. + h. (*wakai *'jong zijn'), kar. + h. (*toki ni, *tijd-in = 'in de tijd'), 3 kat. + 1 h. (*Suisu de *'in Zwitserland'), 4 kat. + 1 kar. + 1. h. (*Furansu-go o *'Franse taal' + aanduiding van het object), 1 kar. + 4 h. (*manabimashita *'heb geleerd').*

Illustratie 3. Voorbeeld van het gebruik van een Chinees karakter in Japan.
Sino-Japanse uitspraak (on)*:* kei.
Japanse uitspraak (kun)*:* hakaru *'berekenen, meten' (tot 1946 ook nog:* hakarigoto *'plan, krijgslist';* bakari *'ongeveer, slechts').*

lende delen van China overgenomen en aan het Japanse klanksysteem aangepast; het zijn de zogenoemde Sino-Japanse uitspraken van de karakters in kwestie. De *kun* zijn in feite de Japanse vertalingen van de karakters (zie illustratie 3).

Tot het einde van de Tweede Wereldoorlog werd in Japan een belangrijk onderscheid gemaakt tussen schrijf- en spreektaal. Reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw was er een opvallend streven (met beperkt succes) deze talen te 'unificeren', dat wil zeggen slechts in de spreektaal te schrijven. Tot 1946 toe bleef men echter wetenschappelijke verhandelingen en dergelijke in de schrijftaal publiceren, waarvan de grammatica terugging op die van de Heian-tijd (794–1192). Een bijzonder soort schrijftaal was de briefstijl (*sôrô-bun*), die hier slechts volledigheidshalve en als curiositeit vermeld wordt.

In de Meiji-tijd (1868–1912), de periode waarin Japan zich van een feodale politiestaat tot moderne grote mogendheid transformeerde, en in sommige gevallen reeds eerder, vinden we diverse bewegingen tot hervorming van het schrift – zoals het beperken van het gebruik van Chinese karakters, het uitsluitend schrijven in *kana*, het vervangen van het Japanse schrift door het alfabet. Geen van deze bewegingen heeft reëel succes kunnen boeken.

Schrifthervormingen na de Tweede Wereldoorlog

Onder druk van de bezettingsmacht (een vrijwel uitsluitend Amerikaanse aangelegenheid) kwamen na de Tweede Wereldoorlog verscheidene hervormingen in het schrift tot stand. In november 1946 werd door het kabinet en het ministerie van Onderwijs tezamen een lijst van 1850 karakters (*tôyô-kanji* 'Chinese karakters voor tegenwoordig gebruik') met hun correcte leeswijzen in het Sino-Japans (*on*) en Japans (*kun*) bekendgemaakt, terwijl ook nieuwe regels voor de orthografie van de lettergreeptekens werden vastgesteld. In februari 1948 werd een lijst van 881 karakters voor het onderricht op de lagere scholen gepubliceerd (in 1971 werd dit aantal tot 996 verhoogd).

Het was te voorzien dat het voorschrijven van het gebruik van een beperkt aantal karakters tot allerlei protesten en problemen aanleiding zou geven. Bijgevolg kwam bijvoorbeeld in mei 1951 een lijst van 92 karakters voor het gebruik in namen tot stand. Ook deze aanvulling was verre van bevredigend; vooral in de traditionele schrijfwijze van plaatsnamen kwamen talrijke karakters voor, die noch in de lijst van 1850, noch in die van 92 opgenomen waren. Wegens de vele kritieken en voorstellen tot verbetering verscheen in maart 1981 een nieuwe lijst van 1945 'Chinese karakters voor algemeen gebruik' (*jôyô-kanji*), die niet zo streng restrictief als de eerste lijst van 1946 was; het aantal karakters te gebruiken in namen, werd tot 166 verhoogd.

De Japanners hebben – in tegenstelling tot de Chinezen – natuurlijk het voordeel dat ze alle woorden met *kana* in plaats van karakters kunnen schrijven. Desondanks worden in moderne publicaties aanzienlijk meer karakters dan de genoemde 1945 + 166 gebruikt. Volgens recente schattingen kent de gemiddelde ontwikkelde Japanner tussen de 3300 en 4000 karakters.

De vereenvoudigde vormen van 131 karakters werden op 28 april 1949 officieel vastgelegd. Het merendeel hiervan was reeds eeuwenlang als afgekorte en derhalve feitelijk incorrecte karakters in gebruik geweest (zie illustratie 4). De vereenvoudiging van de Chinese

Illustratie 4. Voorbeelden van de vereenvoudiging van Chinese karakters in Japan. Van links naar rechts: '10 000' (on: man, ban; kun: yorozu)*, 'etiquette'* (*alleen* on: rei)*, 1. 'geleerdheid, studie, wetenschap'* (on: gaku)*, 2. 'leren'* (kun: manabu)*.*

karakters in Japan gaat dus niet zover als in de Volksrepubliek China, waar wij in talrijke gevallen eerder van een schriftverminking kunnen spreken.

De moderne orthografie berust vooral op de afschaffing van de traditionele *kana*-spelling van bepaalde woorden, vooral werkwoorden. In bijvoorbeeld *omou* 'denken' en *kotaeru* 'antwoorden', vroeger *o-mo-fu* en *ko-ta-he-ru* gespeld, zijn de syllaben *fu* en *he* door *u* en *e* vervangen. De mogelijkheden tot de vorming van lange klinkers door de samentrekking van korte vocalen werden beperkt. In drie belangrijke postposities, *wa* 'wat betreft', *o* (dat het object aangeeft) en *e* 'naar', is de historische schrijfwijze (*ha*, *wo*, *he*) terecht gehandhaafd (voor het gebruik van *wa* en *o* zie illustratie 2).

In het moderne Japan wordt geen onderscheid meer gemaakt tussen schrijf- en spreektaal (ook de traditionele briefstijl is verdwenen); het aantal Chinese karakters is duidelijk verminderd, de schrijfwijze van vele ervan is vereenvoudigd, en de orthografie van de *kana* is gemoderniseerd. De aanhalingstekens om het woord 'democratisering' in de titel van deze bijdrage zouden derhalve gevoeglijk verwijderd kunnen worden.

Wij kunnen vaststellen dat de modernisering van de taal in Japan is voorafgegaan door veranderingen in het schriftgebruik. Gelukkig is men er niet toe overgegaan het Japans in ons alfabet te schrijven: dertien eeuwen van een rijke literatuur waren dan onleesbaar geworden.

Noot

1. Voor de transcriptie van Japanse woorden wordt hier het internationaal vrijwel algemeen aanvaarde Hepburn-systeem gebruikt. Hierin hebben de medeklinkers de Engelse waarden, de klinkers de Italiaanse. Lange klinkers worden in deze bijdrage aangegeven door circumflexen.

Literatuur

Lewin, Bruno (1981), 'Sprache', in: *Japan-Handbuch*, herausgegeben von Horst Hammitzsch in Zusammenarbeit mit Lydia Brüll unter Mitwirkung von Ulrich Goch, Wiesbaden, pp. 1723-1784.

Lewin, Bruno et al. (1989), *Sprache und Schrift Japans*, Leiden.

Miller, Roy Andrew (1967), *The Japanese Language*, Chicago / Londen.

Vos, F. (1983), *Met de Neus op de Rand – speurend naar de p in ôgi*, Leiden.

Taalpolitiek in grotere regio's

Talen en taalpolitiek in de Europese Unie

Rieks Smeets

Inleiding

Van de Europese Unie is geen samenhangende of vergaande taalpolitiek te verwachten. Het beleid en de belangen van de lidstaten lopen sterk uiteen, de problematiek is gevoelig en een duidelijk mandaat met overdracht van bevoegdheden is er dus ook niet, en is ook niet te verwachten. Europese instellingen doen, gezien hun beperkte mogelijkheden onder meer op het gebied van onderwijs, nog relatief veel aan talige zaken. Uiteenlopende doelstellingen als het verbeteren van communicatie tussen Europa's burgers, het instandhouden van talige en culturele diversiteit (althans de meer inheemse) en het hoog houden van de fictie van de gelijkheid van alle talen van de EU, maken het voeren van een coherente politiek problematisch, zelfs binnen de eigen instellingen. Het gelijkheidsbeginsel vereist het tegengaan van het oprukken van het Engels als de taal van internationale communicatie, het bevorderen van de inheemse talen die niet-dominant zijn binnen de landen waar ze gesproken worden en het uitwerken van beleid ten opzichte van de talen van recente groepen van immigranten.

Deze bijdrage inventariseert en bespreekt, voornamelijk vanuit Europees perspectief, de officiële en de meer inheemse niet-dominante talen van de lidstaten van de EU. In dat verband wordt ook ingegaan op de talenregimes die gehanteerd worden binnen de verschillende Europese instellingen en op acties van die instellingen die erop gericht zijn talen te beschermen en communicatie te verbeteren. Ten slotte wordt het vraagstuk aangeroerd van de niet-dominate talen van groepen van recente immigranten binnen de EU.

Lidstaten

Frankrijk, Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg stichtten in 1951 de Kolen- en Staalgemeenschap. In 1957 richtten diezelfde zes landen de Europese Economische Gemeenschap op en gingen zij ook samenwerken in Euratom. Het streven economische belangen van Europese naties hecht aaneen te smeden werd voor een belangrijk deel ingegeven door de wens een veiliger continent te creëren. Mannen van het eerste uur als Monnet en Schuman waren echte euro-idealisten.

Met horten en stoten ontwikkelden de Europese gemeenschappen zich tot de EG en ten slotte tot de EU (1993), die sinds 1995 vijftien lidstaten heeft. In den beginne waren er:
- 1956 Frankrijk, Duitsland, Italië, België, Nederland, Luxemburg

en daar kwamen later bij:
- 1973 Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken
- 1981 Griekenland
- 1986 Spanje en Portugal
- 1995 Oostenrijk, Finland en Zweden.

Ook Noorwegen had in 1995 toe zullen treden, maar verkoos op een laat moment dat niet te doen.

Aan verdere uitbreiding wordt gewerkt. Met Tsjechië, Estland, Hongarije, Polen en Slovenië, en ook met Cyprus zijn onderhandelingen over mogelijke toetreding geopend. Malta kan daar nog bij komen. Bulgarije, Letland, Litouwen, Roemenië en Slowakije zijn voorlopig in de wachtkamer gezet en Turkije wacht al enige decennia buiten de wachtkamer.

Hoe de Unie zich verder zal ontwikkelen is niet duidelijk. Zeker na uitbreiding met de bovengenoemde Midden-Europese landen is een hechte politieke unie die de trekken van een superstaat vertoont, op afzienbare termijn onwaarschijnlijk. Maar ook met de huidige constellatie zit dat er niet in: het Europa dat verenigd is in de Europese Unie slaagt er maar niet in tot overeenstemming te komen op punten die het ook politiek meer zouden kunnen verenigen. Symptomatisch daarvoor zijn zaken als de afwezigheid van een tekst voor de Europese hymne, van één hoofdstad en – volgens sommigen – het ontbreken van een algemeen aanvaarde supranationale taal die dan ook werktaal zou moeten zijn van de Europese instellingen. Opkomstpercentages bij verkiezingen benadrukken dat Europa niet diep zit in de geesten van zijn burgers. De problemen die landen als Groot-Brittannië en Denemarken hebben met het overwinnen van hun euroscepticisme zijn ook een teken aan de wand. Netto-ontvangers, landen die hun politiek graag in moraal verpakken en landen die getraumatiseerd zijn door het oorlogsverleden van West-Europa lijden in mindere mate aan euroscepticisme.

Officiële talen

Vanaf hun oprichting hebben Europese instellingen er niet omheen gekund talige zaken te regelen. Wat officiële en werktalen betreft (de twee worden niet onderscheiden), heeft de Europese Gemeenschap al vroeg gesteld dat alle officiële talen van de lidstaten gelijkwaardig zijn, en dat ze dus ook allemaal officiële talen van de Europese Unie dienen te zijn. In een regulering van de Europese gemeenschap van 15 april 1958 is dit gelijkheidsbeginsel al uitgewerkt en worden Nederlands, Frans, Duits en Italiaans als officiële en werktalen genoemd. De EU heeft sinds 1995 elf officiële en werktalen, en dat zijn:

- Deens: officieel in Denemarken; niet-dominante taal in Duitsland.
- Duits: officieel in Duitsland, Oostenrijk, Luxemburg; niet-dominante taal in Frankrijk, België en Italië.
- Engels: officieel in Groot-Brittannië en Ierland; niet-dominant is het Schots-Engels in Schotland.
- Fins: officieel in Finland; niet-dominante taal in Zweden.
- Frans: officieel in Frankrijk, België en Luxemburg; niet-dominante taal in Italië en (Walloons-Franse dialecten) in België.
- Grieks: officieel in Griekenland; niet-dominante taal in Italië.
- Italiaans: officieel in Italië.
- Portugees: officieel in Portugal, zeer beperkt voorkomend als niet-dominante taal in Spanje.
- Nederlands: officieel in Nederland en België; niet-dominante taal in Frankrijk.
- Spaans: officieel in Spanje; Asturisch en Galicisch Spaans wordt door kleine groepen gesproken aan de andere kant van de Spaans-Portugese grens. Diverse vormen van Spaans verzelfstandigen in een regionaliserend Spanje.
- Zweeds: officieel in Zweden en Finland.

De zaken liggen niet eenvoudig: sommige talen komen voor als dominante taal in het ene land en als niet-dominante taal in een of meer andere landen, andere talen zijn officieel in meer dan één land, en België, Luxemburg, Finland en Ierland hebben meer dan één officiële taal. Hoeveel talen er precies zijn in Europa, of alleen binnen de landen van de Europese Unie, laat zich overigens niet gemakkelijk vaststellen; hoeveel culturen er zijn is een nog veel lastiger vraag.

De talige situatie, en daarmee ook de instelling tegenover taal en het leren van talen, verschilt binnen de EU van land tot land aanzienlijk. In een land als Portugal, dat al eeu-

wenlang in talig opzicht vrijwel homogeen is, is het percentage eentalige burgers het hoogst van de hele EU; zelfs Spaans komt er daar in het onderwijs erg bekaaid vanaf. Ook in landen waarin burgers, geleid of gevolgd door hun regeringen, om wat voor redenen dan ook een irrationeel sterke band met een nationale taal hebben, wil het wel aan taalleergierigheid en ook aan tolerantie tegenover afwijkende taalvormen ontbreken. Hier kunnen Frankrijk en Griekenland als voorbeelden worden aangevoerd.

De omstandigheden in Ierland, Luxemburg en Catalonië vragen om een paar opmerkingen. Ierland kent Iers als nationale en eerste officiële taal, terwijl het Engels er ook officieel is. In de praktijk is het Iers een zwaar gesubsidieerde minderheidstaal die door ongeveer twee procent van de bevolking nog dagelijks gebruikt wordt en die verder door maximaal een derde van de bevolking enigszins wordt begrepen, en eigenlijk nooit gebruikt. Ierland heeft voor het Iers aanvankelijk niet de status van officiële taal van de EU gevraagd. Belangrijke EU-teksten worden echter ook in het Iers gepubliceerd en het Iers kan ook worden gebruikt als procestaal binnen het Europese Hof van Justitie. Uitbreiding van de status van het Iers binnen de EU wordt tegenwoordig door de Ierse overheid voorgestaan.

De situatie in Luxemburg is ook complex: in 1984 is vastgesteld dat het Luxemburgs de nationale taal is en dat het Frans de taal is van de wetgevende macht. Frans, Duits en Luxemburgs zijn toegelaten in het hele land in bestuur en rechtbanken. Ruwweg gesproken vindt het basisonderwijs plaats in het Duits en het vervolgonderwijs in het Frans, terwijl tegenover de allerjongste kinderen in het onderwijssysteem het Luxemburgs (Lëtzebuergesch) wordt gebruikt. De Luxemburgse politieke goegemeente is er niet op uit het Luxemburgs een grotere rol te laten spelen, noch in eigen land, noch in Europees verband.

De opmars van de autonome regio Catalonië binnen Spanje gaat gepaard met een opwaardering van die taal in Catalonië zelf en in Europa: een aantal Europese instanties heeft het Catalaans al als werk- of procestaal toegelaten. Het Baskisch en het Galicisch maken in Spanje een vergelijkbare ontwikkeling door als het Catalaans.

Alleen al met de toetreding van landen uit Midden-Europa kan het aantal officiële talen van de EU toenemen tot tweeëntwintig. Dat is het geval als Tsjechisch, Ests, Hongaars, Pools en Sloveens en vervolgens Bulgaars, Lets, Litouws, Roemeens en Slowaaks gevoegd worden bij de huidige officiële talen. We mogen er verder van uitgaan dat het Iers officiëler zal worden, en dat Malta, dat drietalig is (Maltees, Engels, Italiaans) niet het Maltees – wat een vorm van Arabisch is met heel sterke Italiaanse en sterke Engelse invloed in het lexicon – naar voren zal schuiven. Het Turks is overigens met ruim twee miljoen eerste- of tweedetaalsprekers al geruime tijd een van de grotere talen van de Europese Unie. Het telt binnen de EU meer sprekers dan alle inheemse regionale of minderheidstalen van de Europese Unie, op Catalaans en wellicht Occitaans na.

Het veeltalige Europa

Graag wordt er door Europese politici en instellingen gesteld dat veeltaligheid en multiculturaliteit wezenskenmerken zijn van Europa. De vele talen zijn dan evenzovele kroonjuwelen die gelijkelijk gekoesterd en beschermd dienen te worden. Dat vloeit voort uit de aanvaarding van het beginsel dat mensen gelijkwaardig zijn en dat zij niet op grond van taal, overtuigingen, uiterlijke kenmerken en wat dies meer zij gediscrimineerd mogen worden.

Het lijdt geen twijfel dat het dicht naast elkaar bestaan van grote volkeren en landen een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de talig, cultureel en economisch sterke positie van Europese naties in onze wereld. Elkaar stimulerend in onderlinge wedijver in de voor hen krappe ruimte van West-Europa, hebben zij ook in talig opzicht

een flink deel van de wereld buiten Europa gekoloniseerd. Binnen Europa leidde die nabijheid van grote landen met overeenkomstige, sterke ambities tot grootschalige conflicten. De opbouw van een verenigd Europa moet aan de explosievere kanten van de Europese verscheidenheid een einde maken. Het is niet toevallig dat daarnaartoe gewerkt wordt onder het toeziend oog van de VS, die al een aantal malen orde op zaken heeft moeten stellen voor en tussen Europese landen waarvan het talen en culturen in een krachtig, eigen mengsel voortzet.

De propagering van veeltaligheid en van multiculturaliteit door Europese politici is ook toe te schrijven aan de grote moeite die de sterk geprononceerde natiestaten van West-Europa hebben met het opgeven van hun nationale symbolen. Daarom ook zijn vrijwel alle officiële talen van lidstaten tevens officiële talen van de EU en nemen de andere inheemse talen van de EU, die op het nationale vlak een niet-dominante positie innemen, in de aandacht van Europese instellingen een ondergeschikte positie in.

De tot deugd verheven veeltaligheid van Europa, met zijn vele ingewikkelde en tamelijk kostbare regelingen, wordt door sommigen wel eens gezien als een brevet van collectief onvermogen van over-nationalistische staten die er maar niet in slagen het over andere dan economische zaken eens te worden. Anderen denken anders en menen dat juist de bevordering van Europa's veeltaligheid – en daarmee bedoelen zij dan inheemse dominante en inheemse niet-dominante talen, en ook recente immigrantentalen – vanuit democratisch gezichtspunt een vereiste, maar ook verder een goede zaak is, die Europa economisch geen windeieren zal leggen.

De officiële talen van de EU zijn vooral op papier gelijkwaardig. Er bestaan grote verschillen die niet tegengegaan kunnen worden door wat voor Europese politiek ook.

Engels, Duits en Frans zijn nationale talen van grote en welvarende landen en hebben daarmee een ander gewicht dan talen als Portugees en Grieks, nationale talen in relatief kleine en economisch minder gewichtige landen. De positie van Portugees, dat in Portugal iets meer dan tien miljoen sprekers heeft, is weer sterker dan die van Grieks doordat Portugees wereldwijd door ruim 165 miljoen mensen als eerste taal gesproken wordt. De positie van het Engels in het internationale verkeer, in industrie, handel en in wetenschap, verleent aan die taal een totaal eigen status. Meer dan 80 procent van de serieuze wetenschappelijke publicaties verschijnt in het Engels; er is geen andere taal die zelfs maar in de buurt van de 5 procent komt.

Duitse politici hebben wat de propagering van het Duits betreft tientallen jaren lang een laag profiel aangehouden, wat heel duidelijk te merken is aan de de onaanzienlijke positie die het Duits inneemt in de taalregimes van Europese instellingen. Sinds de Duitse hereniging en het opengaan van Midden-Europa, sinds de toetreding van Oostenrijk en al helemaal sinds het aftreden van Kohl als bondskanselier, lijkt de periode voorbij waarin het – met de Tweede Wereldoorlog vers in het geheugen – als ongepast werd beschouwd al te zeer voor het Duits op te komen. Sinds kort wordt er in Brussel gelobbyd voor versterking van de positie van het Duits binnen de EU-instellingen.

De ongelijke positie van talen kan op een aantal punten gemakkelijk aanschouwelijk worden gemaakt.

Wat aantal sprekers binnen de EU betreft is de rangorde van de officiële talen als volgt:

1	Duits	plm. 92 miljoen
2	Engels	ruim 60 miljoen
3	Frans	plm. 60 miljoen
4	Italiaans	ruim 57 miljoen
5	Spaans	plm. 39 miljoen

6	Nederlands	plm. 21 miljoen
7	Portugees	ruim 10 miljoen
8	Grieks	plm. 10 miljoen
9	Zweeds	plm. 8,3 miljoen
10	Deens	ruim 5 miljoen
11	Fins	plm. 5 miljoen

Het Catalaans met zijn bijna 7 miljoen sprekers zou hier in de buurt van het Zweeds thuishoren. Breiden we de blik uit tot buiten de EU dan komen we tot een nieuwe rangorde aan de top, met Engels, Spaans en Portugees als de drie nieuwe aanvoerders:

	EU	*Wereldwijd*
Engels	60	plm. 425 miljoen
Spaans	39	plm. 280 miljoen
Portugees	10	plm. 165 miljoen
Duits	92	plm. 123 miljoen
Frans	60	plm. 115 miljoen

Worden tweede-taalsprekers toegevoegd, dan komt het Engels boven de 800 miljoen en het Spaans op ongeveer 350 miljoen uit.

Een andere indicatie voor belang is het aantal landen waarin een taal officiële status heeft. Sommige Europese talen hebben een grote (Engels, Frans, Spaans, Portugees) of relatief grote spreiding (Nederlands, Denemarken) als gevolg van hun koloniale verleden; de situatie is dan ongeveer als volgt:

	aantal landen	
Engels	59	
Frans	27	
Spaans	20	
Duits	8	
Portugees	7	
Nederlands	4	(incl. Suriname en de Nederlandse Antillen; excl. Zuid-Afrika)
Deens	3	(incl. Farøer en Groenland)
Italiaans	3	(incl. Zwitserland en San Marino; NB: geen officiële status op Corsica)
Grieks	2	(incl. Cyprus)
Zweeds	2	(incl. Finland)
Fins	1	

Ammon (1995) vergelijkt ook de economische kracht van talen aan de hand van het bruto nationaal product van de bijbehorende natiestaten. Die berekeningen, waar wel iets op valt af te dingen, leiden als alleen de EU wordt genomen, tot de volgende rangorde: Duits (687), Frans (568), Engels (491), Italiaans (373), Nederlands (191), Spaans (169). Wordt de economische kracht van die talen wereldwijd genomen, dan verandert de rangorde wezenlijk en torent Engels boven alles uit: Engels (944), Duits (204), Frans (141), Spaans (88), Italiaans (78), Nederlands (37).

Taalpolitiek van Europese instellingen

De Europese instellingen hebben in de eerste plaats regelingen ontworpen en fondsen be-

schikbaar gesteld voor taalregimes binnen de eigen instellingen en voor de communicatie tussen henzelf en die tussen henzelf en de Europese burgers. In hun opdracht is het grootste tolk- en vertaalapparaat ter wereld opgezet, dat overigens – dit ter geruststelling van de lezer – niet meer dan zo'n vijf gulden per Europese burger per jaar kost.

Europese instellingen proberen verder de talenkennis van de Europese burgers zodanig te bevorderen dat een vrij verkeer van diensten en personen goed te verwezenlijken valt. Hiertoe worden aanbevelingen gedaan aan nationale overheden, aan liefst samenwerkende onderwijsinstellingen uit verschillende lidstaten, en worden er subsidies beschikbaar gesteld voor proefprojecten en actieprogramma's. Een en ander ligt niet eenvoudig: opzet en effect van het talenonderwijs verschilt sterk van land tot land, landen hebben uiteenlopende taalpolitieke doelstellingen, en de Europese instellingen hebben niet veel instrumenten om talenregimes binnen hun lidstaten te beïnvloeden. Het verschil tussen de zuidelijke en de noordelijke lidstaten op het gebied van taalregime en taalpolitiek is groot.

Verder richten Europese instellingen hun aandacht op het ontwikkelen van instrumenten om de talige en culturele verscheidenheid van de landen van de Europese Unie te handhaven en beschermen. De Europese Commissie heeft daarbij vooral de kleinere officiële talen op het oog, zoals Nederlands, Zweeds en Grieks. Het Europarlement is daar ook voor, maar neemt bovendien resolutie na resolutie aan ter bescherming van inheemse niet-dominante talen van de landen van de Europese Unie. Binnen sommige gemeenschappen van sprekers van officiële talen van de EU wordt serieus gemeend dat hun taal door Europese ontwikkelingen geminoriseerd wordt en zelfs met uitsterven bedreigd zou zijn. Daarover meer hieronder.

De Europese instellingen hebben het vooralsnog vermeden adviezen uit te werken voor beleid ten opzichte van recente immigranten. Opmerkelijk was het 'Council Directive' van 25 juli 1977 dat betrekking had op onderwijs aan kinderen van gastarbeiders afkomstig uit andere landen van de Europese Gemeenschap. Aanbevolen werd aan de lidstaten niet alleen onderwijs te verschaffen aan kinderen van gastarbeiders in de officiële, of een van de officiële talen van het land waar zij verbleven, maar ook in de moedertaal en de cultuur van hun land van afkomst, en wel 'voornamelijk om hun eventuele herintegratie in hun lidstaat van herkomst te vergemakkelijken'. De situatie rond talen van groepen van recente immigranten ligt nu veel complexer dan in in de jaren zeventig, en Europa onthoudt zich van duidelijke uitspraken.

Taalregime binnen en met Europese instellingen

De elf officiële talen van de Europese Unie mogen dan wel als gelijkberechtigd zijn erkend, toch worden ze ook binnen de Europese instellingen niet overal in dezelfde mate gebruikt. Al in 1958 was bepaald dat de instellingen van de Europese gemeenschappen zelf mogen vaststellen welke talen in welke gevallen gebruikt worden. Burgers die in contact treden met instellingen van de Europese Unie hebben het recht dat te doen in een van de elf officiële talen, of in het Iers of het Catalaans. Zij hebben bovendien recht op beantwoording in diezelfde taal. Het Europese Hof van Justitie accepteert deze zelfde talen tijdens zijn zittingen, wat niet wegneemt dat de rechters onderling meestal in het Frans delibereren. Het Europarlement heeft ook aanbevolen dat Europese instanties Baskisch en Galicisch, twee andere talen van Spanje die zich ontwikkelen tot steeds officiëlere talen, gaan gebruiken in contacten met het Europese publiek (Mamadouh 1995: 54). Echter, het is de Raad van Ministers die bindende uitspraken doet op het gebied van het talenregime.

Het Europarlement is de trouwste gebruiker van de set van alle elf de officiële talen. Daar zijn goede redenen voor: het Europarlement staat het dichtst van alle instellingen bij de Europese burgers, door wie het sinds 1979 ook gekozen wordt. Willen de EU-burgers de dis-

cussies kunnen volgen die hun afgevaardigden voeren, dan dienen er geen restricties op het gebruik van officiële talen te bestaan. Ten slotte beheerste nog in 1994 ruim de helft van de Euroburgers niet meer dan één taal vloeiend. Ook zou het passieve kiesrecht aangetast worden wanneer taaleisen gesteld worden bij kandidaatstelling voor het Europarlement. Het Europarlement zal daar zelf ook niet gauw mee instemmen: Mamadouh (1995) weet te melden dat maar liefst 48 procent van de Europarlementariërs niet meer dan één taal vloeiend beheerst, dat 71,3 procent hetzij het Engels, hetzij het Frans vloeiend beheerst en dat maar 35,8 procent zowel het Frans als het Engels vloeiend spreekt. Voor debatteren en voor het uitdragen van meningen in het openbaar is alleen vloeiende taalbeheersing voldoende.

Er wordt dus flink getolkt en dat doet afbreuk aan de kwaliteit van het politieke debat: parlementariërs drukken zich, om het tolken niet al te moeilijk te maken, vlakker uit dan zij onder normale omstandigheden zouden doen en bovendien ontstaan er geen levendige debatten waarin mensen direct op elkaar reageren. Binnen commissies van het Europese parlement worden in de praktijk kleinere aantallen talen gebruikt, maar ook daar wordt getolkt. Vaak wordt er dan gebruik gemaakt van schakeltalen: niet bij iedere vergadering kan het hele palet aan taalcombinaties door middel van tolken afgedekt worden. Vandaar dat er vaak voor wordt gekozen eerst naar een schakeltaal te vertalen, van waaruit dan verder wordt vertaald. Een gedachtewisseling tussen, bijvoorbeeld, een Portugese en een Griekse europarlementariër kan dus via vier tolken lopen.

Parlementariër 1	**Xp** (Portugees)
– [tolk 1	Xe (→ Engels)
– tolk 2	Xg (→ Grieks)]
Parlementariër 2	**Yg** (Grieks)
– [tolk 3	Ye (→ Engels)
– tolk 4	Yp (→ Portugees)]

Aan Europese ambtenaren kunnen uiteraard wel taaleisen worden gesteld, en binnen de burelen van de EU wordt over het algemeen gecommuniceerd in het Frans en het Engels, en, in veel mindere mate, in het Duits.

Binnen andere instellingen dan het Europarlement wordt met een beperkter aantal werktalen gewerkt, zij het dat einddocumenten die voor alle lidstaten bindend zijn of anderszins in hoge mate relevant, altijd in alle officiële talen en in het Iers gepubliceerd worden.

De Europese Commissie gebruikt in zijn vergaderingen Engels en Frans, in zijn persconferenties vooral Frans. Het Europese Hof bepaalt per zaak welke talen gebruikt zullen worden.

In vergelijking met andere supranationale instellingen voert de EU een liberaal talenbeleid. Binnen het Gemenebest van Onafhankelijke Staten is het Russisch de enige werktaal, terwijl de meeste westerse multinationals het op Engels houden; dat doet zelfs de Nederlandse vestiging van de Franse oliemaatschappij *Elf Aquitaine*. Opmerkelijk is ook dat de Europese Vrijhandelsassociatie alleen het Engels als werktaal gebruikt, terwijl geen van de lidstaten die taal als officiële taal heeft. De NATO houdt het op Engels en Frans, de OVSE op Engels, Frans, Italiaans, Russisch en Spaans. De Verenigde Naties gebruiken Engels, Frans, Spaans, Chinees, Arabisch en Russisch als vaste werktalen.

Binnen het Eurocorps, een militair samenwerkingsverband waarin Frankrijk, Duitsland en België betrokken zijn, gelden Duits en Frans als werktalen, tot ongenoegen overigens van de Nederlandstalige militairen uit België, waar het IJzer-syndroom nog geen afgesloten

hoofdstuk is. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn, onder andere bij de IJzer, extra doden gevallen door misverstanden tussen eentalige Vlaamse soldaten en hun eveneens eentalige, maar dan wel Franssprekende officieren.

Ook het Europese merkenbureau heeft weer zijn eigen selectie: Frans, Duits, Engels, Italiaans en Spaans. De Raad van Europa, een lichaam dat bestaat uit afgevaardigden afkomstig uit de nationale parlementen, en dus geen direct gekozen lichaam, gebruikt weer alleen Engels en Frans. Opvallend is weer de geringe presentie van het Duits: te weinig koloniën, te veel Tweede Wereldoorlog en weinig bereidheid bij andere grote talen de deur voor het Duits wat verder te openen.

Ten behoeve van de Europese instellingen is een uitgebreide tolk- en vertaaldienst opgericht. De kosten die daarmee gemoeid zijn, vallen in zoverre mee dat ze per EU-burger per jaar lager uitvallen dan de prijs van een pizzapunt met blikje fris op het station. Toch gaat een behoorlijk deel van het administratieve budget van EU-instellingen op aan tolken en vertalen. Bij het parlement ligt dat aandeel op 60 procent, bij het Hof van Justitie op 50 procent en bij het apparaat van de Europese Commissie op ongeveer 35 procent.

Zijn de kosten nu nog te overzien, wanneer de EU 22 officiële talen telt, zal er vertaald moeten worden in 22 maal 21 combinaties – bij handhaving van het huidige regime. De kosten zullen dan stevig oplopen en met name de omstandigheden op de werkvloer zullen zo ingewikkeld zijn dat er alleen daarom wel naar alternatieven gekeken moet worden.

Minder officiële talen?

Voorstanders van het beperken van het aantal officiële en werktalen binnen het Europarlement en andere Europese instellingen zitten niet stil; de opties hieronder zijn allemaal wel eens voorgesteld:

	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
Engels	+	+	+	+	+	+	–	–
Frans	+	+	+	+	+	–	–	–
Duits	+	+	+	–	–	–	–	–
Spaans	+	+	–	+	–	–	–	–
Italiaans	+	–	–	–	–	–	–	–
Latijn	–	–	–	–	–	–	+	–
Esperanto	–	–	–	–	–	–	–	+

Voorstanders van een regime met maar één voertaal zijn er ook weer in soorten en maten. Voorstanders van het Latijn en het Esperanto benadrukken dat een keuze voor het Engels de mensen die van huis uit Engelstalig zijn, geweldig bevoordeelt. (Tenzij je natuurlijk serieus bent wanneer je stelt dat het kennen van een extra taal een enorme persoonlijke verrijking is en een verbetering van iemands positie in het maatschappelijke en professionele leven; in dat geval zou er bij optie 6 sprake zijn van een anti-Engels complot.)

Alle denkbare argumenten voor en tegen elke denkbare oplossing zijn al wel de revue gepasseerd en worden dan ook regelmatig nog eens vernieuwend belicht door taalkundigen en politici in conferentiecentra van Oegstgeest tot Brindisi. Een commissie met veel gezag zal eens met een goed voorstel komen en dat dan doordrukken.

Voorlopig is het nog niet zover en ploetert de EU voort. In een poging het huidige regime niet nodeloos duur te laten worden, wordt de ontwikkeling van automatische vertaalvoorzieningen gestimuleerd. Er bestaan systemen als het in de VS ontwikkelde Systran, die teksten tussen Engels en Frans tot voor 80 procent correct kunnen vertalen, maar ondanks enorm toegenomen computermogelijkheden is de beslissende doorbraak nog uitgebleven.

De Europese Commissie heeft een eigen onderzoeks- en ontwikkelingsprogramma opgezet dat luistert naar de naam EUROTRA en dat voor alle talenparen die binnen de EU aan de orde zijn, vertalingen moet gaan leveren. Voorlopig is er nog geen wezenlijke kostenbesparing uit die hoek te verwachten. Nuttig, ook voor tolken, is de terminologische databank die de *Terminology Office* in opdracht van de Europese instellingen uitwerkt en die nu al de equivalenten bevat in de meeste officiële talen van de Europese Unie voor meer dan 500000 technische termen en voor meer dan 150000 afkortingen.

Het bedreigende Engels?

Het opgeven van een deel van de huidige werktalen roept veel verzet op bij sprekers en vertegenwoordigers van naties waarvan de talen uit de boot zullen vallen. Een van hun argumenten is dat er dan eerste- en tweederangstalen en -burgers komen in de EU, en dat op den duur de talen die geen voertaal worden, gemarginaliseerd zullen worden. Voor de handhaving van de veeltaligheid van Europa zou een regime met één enkele werktaal wel eens beter kunnen uitpakken dan een regime met, bijvoorbeeld, drie gelijkwaardige werktalen op Unie-niveau.

Onder één supranationale taal is het relatief gemakkelijk andere talen en zeker nationale talen te handhaven. Handhaving van het Nederlands hoeft al helemaal geen probleem te zijn. Het Nederlands heeft een uitstekende uitgangspositie: het neemt met zijn tegen de 21 miljoen sprekers ongeveer een veertigste positie in tussen de ruim 1000 talen van de wereld met meer dan 100000 sprekers (Crystal 1997:443). Die sprekers bedienen zich binnen Nederland en Nederlandstalig België in alle sferen van het dagelijkse en het publieke leven van het Nederlands. De taal wordt onderwezen in binnen- en buitenland en wordt in het Nederlandstalige binnenland als taal van instructie gebruikt in vrijwel het hele onderwijs. De taal wordt beoefend en ontwikkeld in literatuur en in de media; allochtone Nederlanders doen daar in toenemende mate aan mee.

De Nederlandse overheid draagt ertoe bij dat de taal goed gekend wordt door onderwijs erin en ervan verplicht te stellen en daar de middelen voor te verschaffen. Via de Nederlandse Taalunie wordt er op beperkte schaal explicieter aan bevordering van het Nederlands gedaan. We vergeten even de spellingsperikelen van de afgelopen jaren en melden dat de Taalunie uitgebreid het onderwijs in het Nederlands in het buitenland steunt en dat de met de Taalunie verbonden Commissie Lexicologische Vertaalvoorzieningen door middel van subsidies hiaten in de woordenboekvoorzieningen helpt opvullen wanneer de markt het laat afweten. Het Nederlands is niet impopulair: zaken als taalquizzen, dictees, columns, en ook de verkoop van een grote hoeveelheid populariserende literatuur laten zien dat de belangstelling niet gering is.

Het Nederlands leeft in een internationale context en op dit moment is het vooral het Engels dat onze taal beïnvloedt. Daar is weinig mee mis. Voor talen is het bestaan en het zich ontwikkelen in een veeltalige omgeving een natuurlijke conditie. Eerder in zijn verleden heeft het Nederlands invloeden ondergaan van een groot aantal andere talen. Op bepaalde momenten was daarbij ook sprake – net als nu – van massale invloed van een enkele taal, en waren er ook mensen die zich daaraan ergerden. Het Nederlands absorbeert nu, zoals het hoort, zijn Engelse leenwoorden en vervangt ze soms ook weer door meer inheemse lexicale producten. We hoeven ons daarover even weinig druk te maken als over de Latijnse achtergrond van probleemloze woorden als *keuken, kelder, zolder, kaas, tegel* en *straat*. Enerzijds zal de invloed van het Engels ooit wel weer verflauwen, anderzijds kunnen we wijzen op talen als bijvoorbeeld Engels, Albanees en Armeens, die een heel duidelijke identiteit hebben bewaard en die toch woordenschatten hebben die voor een belangrijk deel aan achterhaalbare verledens ontleend zijn.

Waar een overheid op kan toezien is het handhaven van de mogelijkheid van het gebruik van een taal in een breed spectrum van gebieden. Er kunnen goede redenen zijn waarom aan bepaalde instellingen een deel van het onderwijs in bijvoorbeeld het Engels gegeven wordt; gebeurt dat binnen een vakgebied stelselmatig, dan is het dienstig de beoefenaren daarvan te stimuleren af en toe in het Nederlands over hun vak te publiceren en te confereren. Zouden er geen Nederlandstalige soap- of theaterproducties meer vertoond worden via de tv, dan kan een overheid maatregelen nemen om op zo'n gebied het gebruik van het Nederlands te stimuleren. Quotering, dat wil zeggen het verplicht stellen van bepaalde percentages Nederlandse waar in kunst, cultuur en amusement, werkt niet of averechts; Frankrijk bewandelt onderhand dit draconische pad in omgekeerde richting.

Nationale overheden zijn in een uitstekende positie om het gebruik van hun officiële talen kritisch te volgen en waar nodig te stimuleren. Dat kan met zulke beperkte middelen dat het voor geen van de lidstaten van de Europese Unie een probleem hoeft te zijn. De meeste lidstaten doen dat dan inderdaad ook. Nederlandstalig België en Nederland werken, om een mooi voorbeeld nog eens te noemen, samen in de Taalunie, en ook andere landen met kleinere officiële talen, zoals Finland en Denemarken en – hoewel weinig gecoördineerd – Griekenland, hebben Taalunie-achtige instellingen. Luxemburg wil zijn taal niet zo erg bevorderen en Portugal heeft, anders dan het ook in dit opzicht zo succesvolle Catalonië, van de bevordering van het Portugees nog geen prioriteit gemaakt. Duitsland besteedt meer dan een half miljard gulden per jaar aan de bevordering van de kennis van het Duits in het buitenland; Frankrijk besteedt een veelvoud van dat bedrag aan vergelijkbare doelen en doet dat deels uit patriottistische redenen en voor een deel om het economische gewin. Frankrijk kan ervan uitgaan dat de landen die het in het netwerk van de francofonie weet vast te houden, ook voor andere dan talige en culturele zaken zullen komen aankloppen.

Voor sprekers van minderheidstalen, maar ook voor sprekers van officiële talen die het omgekeerde hebben van een talenknobbel, is een stelsel met één supranationale taal een zegen. De dragers van minderheidstalen kunnen dan tijd en middelen inzetten voor het onderhouden van de eigen taal naast de investering die zij al moeten doen om de officiële taal (of talen) van het land waarin zij wonen en de supranationale taal goed te leren beheersen. Goede beheersing van die drie talen, op zich al een opgave, stelt hen in de gelegenheid goed te functioneren in de eigen omgeving op micro- en macroniveau en ook nog eens in een grote internationale context. Constellaties waarin iedereen geacht wordt meerdere officiële talen van andere landen goed te leren, zijn weinig vriendelijk voor sprekers van de inheemse en de vooralsnog minder inheemse minderheidstalen.

De mening dat het Nederlands en andere officiële talen door de opkomst van het Engels gemarginaliseerd worden, lijkt ook al niet juist, omdat het Nederlands mondiaal nooit een rol gehad heeft die vergelijkbaar was met de rol die het Engels nu op zich aan het nemen is. Daarmee is wel te vergelijken de rol van het Grieks in de Helleense wereld van na Alexander de Grote, die van het Latijn in het latere Romeinse rijk, en – in de Middeleeuwen – in West- en Midden-Europa en, ten slotte, maar in beperktere mate, de rol van het Frans in het internationale verkeer tussen – grofweg – de Zonnekoning en de Eerste Wereldoorlog. Het is het Russisch dat op dit moment als taal van internationale communicatie in verschillende landen van Midden- en Oost-Europa terrein verliest aan – inderdaad – vooral het Engels, en dat komt in Rusland hard aan. Het Nederlands wordt internationaal niet uit veel rollen van betekenis weggeduwd.

De Nederlandstalige gemeenschappen dienen ervoor te waken dat binnen die gemeenschappen het Nederlands overeind blijft – dat is alles. Dat in Frankrijk menigeen zich

benauwd voelt door de opkomst van het Engels is wel voor te stellen; dat heeft te maken met economische en machtsverhoudingen die zich verlegd hebben, en de problemen die politici en een bevolking kunnen hebben om dat te accepteren, maar ook met een zekere overgevoeligheid waar het de eigen taal betreft. Een en ander hoeft nog geen reden te zijn voor landen met kleine officiële talen zich voor de Franse kar te laten spannen.

Vrij verkeer van burgers in een open markt

Het Europarlement, de Raad van Europa en de Europese Commissie benadrukken steeds weer het belang dat zij hechten aan goede opleidingen voor hun jonge burgers en aan uitgebreide mogelijkheden voor die burgers om zich hun hele leven lang bij en om te scholen. Daarbij wordt uitgegaan van de gedachte dat werknemers steeds kortere dienstverbanden zullen aangaan, dat de technologische en elektronische ontwikkelingen in een hoog tempo zullen blijven voortgaan en dat er daardoor steeds nieuwe eisen aan werknemers zullen worden gesteld. Kortom, één opleiding, genoten in de jonge jaren, voldoet niet meer, en flexibiliteit en *life-long learning* (in het Nederlands: permanente educatie) zijn de wachtwoorden.

De Europese politici en ambtenaren wensen ook dat de Europese burgers over een dusdanige beheersing van talen beschikken dat zij goed kunnen functioneren in een open Europese samenleving waarin vrij verkeer van personen, goederen, kapitaal en diensten geen enkel probleem is. Het belang van grote en kleine bedrijven, het economisch belang van de samenwerkende lidstaten maar ook andere dan economische belangen spelen hierbij een rol. Verstrengelde economische belangen zouden, meer nog dan kennis over en weer van elkaars taal en cultuur, kunnen helpen conflicten tussen mensen, groepen van mensen, gebieden en landen te voorkomen.

Europese instellingen wijzen er in aanbevelingen, witboeken en moties onophoudelijk op dat het talenonderwijs praktische doelen moet dienen, dat ook gedeeltelijke beheersing van talen nuttig kan zijn en dat taalonderwijs verweven dient te zijn met het overige onderwijs. Leerlingen moeten aangeleerd krijgen dat het niet erg is om fouten te maken. Zij dienen ook algemene communicatieve vermogens aan te leren, bijvoorbeeld via cursussen interculturele communicatie, om zich meer op hun gemak te voelen in verschillende soorten situaties. Er wordt gehamerd, door diverse Europse instanties, op de noodzaak van de ontwikkeling van nieuwe methodes, waarbij mensen ook zichzelf talen kunnen leren, liefst met gebruikmaking van de verworvenheden van informatie- en communicatietechnologie. Ook wordt aangedrongen op de ontwikkeling van zoiets als een talenpaspoort, waarin de talenkennis van de houder staat aangegeven.

De Europese instellingen stellen veel geld beschikbaar voor de ontwikkeling van nieuwe methodes, en voor de mobiliteit van zowel studenten en leerlingen als docenten. De praktijk is nog ver verwijderd van het ideaal van een Europa van meertalige burgers zoals dat door de supranationale instellingen wordt voorgestaan.

Talenaanbod in de landen van de EU

In veel lidstaten wordt niet meer dan één vreemde taal aangeboden tijdens de verplichte leerperiode. Overal is het taalaanbod daarbij beperkt. Als vreemde talen worden vrijwel uitsluitend officiële talen van de EU gegeven, waarbij Engels verreweg favoriet is, gevolgd door Frans, Duits, Spaans en Italiaans – in die volgorde. Kleinere officiële talen van andere EU-lidstaten worden maar weinig aangeboden; waar dat gebeurt gaat het vaak om talen van net over de grens. Verder is er vaak niet veel geld beschikbaar voor het talenonderwijs, heeft het beroep van leraar niet overal een hoge status, en zijn talenvakken ook niet altijd populair. In landen als Griekenland, Portugal en Spanje zullen vermogende ouders hun kinde-

ren al gauw naar cursussen aan privé-instellingen sturen ter opvulling van deficiënties in het reguliere systeem.

Nederland dient ook op te passen; de aantallen studenten die zich opgeven voor lerarenopleidingen in de moderne talen zijn alarmerend laag en voor studenten die geen talen studeren, maar die wel enige kennis van een taal willen opdoen tijdens hun studie, zijn er vergeleken met bijvoorbeeld de situatie in Finland, of aan sommige Duitse universiteiten, niet veel mogelijkheden. Studenten in Maastricht worden in zo'n geval al direct doorverwezen naar een particuliere instelling. Een bedenkelijk laag percentage van de Nederlandse talenstudenten is bereid een half tot een heel jaar van hun studie in het veld door te brengen. Leraren in ons basisonderwijs worden geacht enig Engels te onderwijzen; het is niet ten onrechte dat het secundaire onderwijs met het Engels toch weer bij nul begint.

De regelingen en voorzieningen verschillen van land tot land enorm, waarbij te zien is dat vooral Zuid-Europese landen als Portugal, Spanje en Griekenland sterk achterblijven in investeringen en resultaten. In de noordelijke landen van het continentale deel van de EU worden relatief veel middelen vrijgemaakt voor talenonderwijs, waarbij, naast de eigen officiële taal of talen, overal ten minste ook zeer uitgebreid het Engels bevorderd wordt, en daarnaast vaak nog een of twee andere talen gekozen kunnen of moeten worden.

Het percentage burgers dat geen officiële taal van over de grens spreekt, lag een paar jaar geleden als volgt:

Portugal	68 procent	België	46 procent
Griekenland	65 procent	Duitsland	32 procent (plm.)
Italië	65 procent	Denemarken	21 procent
Groot-Brittannië	65 procent	Nederland	13 procent
Spanje	60 procent	Luxemburg	2 procent
Ierland	59 procent		
Frankrijk	51 procent	**EU gemiddeld**	**51 procent**

De cijfers komen uit Mamadouh (1995:27) en hebben betrekking op de situatie van voor de uitbreiding van de EU in 1995. Nederlandstalige Belgen die Frans spreken en Franstalige Belgen die Nederlands spreken zijn niet meegeteld; was dat wel gebeurd, dan had het Belgische percentage een stuk gunstiger gelegen.

Vrijwel overal is het Engels de enige taal die in het basisonderwijs wordt aangeboden, waarbij de percentages leerlingen die met Engels kennismaken een factor vier tot vijf hoger liggen dan die van de aantallen kinderen die enig Frans wordt onderwezen. Alleen in Nederlandstalig België scoort Frans hoog, elders wordt slechts tussen de 0 tot 5 procent van de leerlingen gedurende het basisonderwijs aan Frans als vreemde taal blootgesteld.

Voor het vervolgonderwijs zijn er exactere gegevens; in het schooljaar 1994–1995 volgde 89 procent van de leerlingen van de EU die daarvoor in aanmerking kwamen, onderwijs in het Engels als een vreemde taal. Frans als buitenlandse taal scoorde 32 procent, Duits 18 procent en Spaans, dat relatief veel geleerd wordt in Frankrijk, 8 procent. De andere officiële talen van de EU kwamen niet of nauwelijks voor in het vreemde-talenonderwijs in secundaire opleidingen binnen de landen van de EU.

Nederland past aardig in dit beeld. Hieronder volgen gegevens over hoeveel leerlingen welke talen in hun eindexamenpakket hadden in 1998 (met dank aan Informatie Beheer Groep in Groningen):

	vbo	*mavo*	*havo, vhbo havo/mbo*	*vwo*
Engels	30813	55976	51741	35391
Duits	7211	29772	20016	15746
Frans	581	12070	12768	12570
Spaans	12	572	539	404
Fries	2	33	11	4
Turks	290	110	–	–
Arabisch	101	30	–	–
Russisch	–	–	5	88

Aan instellingen voor hoger onderwijs wordt uiteraard een veel breder pakket aan talen onderwezen; echter, ook aan de universiteiten en hogescholen van de landen van de EU zijn het Engels en, op een afstand volgend, Frans, Duits, Spaans en Italiaans de meest gekozen en aangeboden talen. Een onderzoek dat wordt uitgevoerd in opdracht van de *European Language Council* ordent talen naar de aandacht die zij krijgen in de onderwijssystemen van de lidstaten van de Europese Unie; voor talen die officiële talen zijn van EU-lidstaten is daarbij geen rekening gehouden met het onderwijs binnen de eigen lidstaat. (De *European Language Council* is een samenwerkingsverband van instellingen van Hoger Onderwijs van landen van de EU dat mede door de Europese Commissie gefinancierd wordt en dat gecoördineerd wordt door de *Freie Universität Berlin*). De bovenste vijftien talen op die lijst zijn:

Engels	12,5	Portugees	1,8
Frans	7,0	Nederlands	1,5
Duits	6,5	Arabisch	1,5
Spaans	5,0	Pools	1,2
Italiaans	4,0	Turks	1,0
Russisch	3,0	Zweeds	1,0
Japans	2,5	Noors	1,0
Chinees	1,8		

De rol van het Engels is nog groter dan uit deze lijst blijkt: in veel landen, waaronder Nederland, wordt leesvaardigheid in het Engels expliciet of stilzwijgend als eis gesteld aan studenten in het tertiaire onderwijs. Er worden Engelstalige studieboeken voorgeschreven en onderwijs in de hogere jaren in technische vakken en aan afdelingen met veel buitenlandse studenten wordt wel eens in het Engels gegeven. Binnen tweetalige opleidingen is Uniebreed het Engels de taal die het meest naast de of een eigen officiële taal gebruikt wordt. Interessant is dat drie grote wereldtalen, Russisch, Japans en Chinees, onmiddellijk op de vijf grote talen van de EU volgen. Hieruit blijkt dat nationale overheden en instellingen van tertiair onderwijs zich laten leiden door marktoverwegingen en uiteraard beperken ze zich daarbij niet tot Europa.

De kleinere zes officiële talen van de EU komen relatief weinig in het onderwijsaanbod voor op tertiair niveau: Portugees en Nederlands staan daarbij bovenaan, en worden gescheiden van de resterende kleine officiële talen van de EU door Arabisch en Turks, talen die binnen Europa de laatste decennia sterk aan belang hebben gewonnen. In veel landen van de EU kunnen grote aantallen van de officiële talen van de EU niet op hoofdvakniveau gestudeerd worden. Officiële talen van mogelijk toekomstige lidstaten van de EU zijn al helemaal slecht vertegenwoordigd aan onderwijsinstellingen binnen de huidige lidstaten

van de EU. Hoofdvakopleidingen voor, bijvoorbeeld, Hongaars en Pools zijn slechts met een lampje te vinden, en in elk geval komen ze in Nederland niet voor. Het is duidelijk dat op dit gebied samengewerkt zal moeten worden op Unie-niveau.

De laatste tien jaren is het talenaanbod in het primaire en secundaire onderwijs in landen die op dat punt achterliepen toch al aanzienlijk verbeterd. Het onderwijs in het Engels in het bijzonder is sterk toegenomen. Ook het aantal talen dat in het secundaire onderwijs verplicht of facultatief gesteld wordt, neemt wat toe. Nederland doet in deze trend mee; de kennis van het Engels in Frankrijk gaat vooruit, terwijl ook Groot-Brittannië uit zijn eentalige lethargie lijkt te ontwaken.

Doelen en acties van Europese instellingen met betrekking tot de communicatie van hun vrij verkerende burgers

De Europese instellingen staan tegenwoordig een 1+2-formule voor, die inhoudt dat alle Europese burgers naast de officiële taal van hun eigen land ten minste twee officiële talen van andere EU-landen zouden moeten beheersen. Dat wordt nuttig geacht om de bekende redenen: kennis van meerdere talen maakt leven en werken in een Europa zonder grenzen mogelijk; kennis van meerdere talen zou een Europees bewustzijn helpen formeren en ten slotte leidt een meertalige opvoeding tot een verdieping van iemands culturele en intellectuele ontwikkeling. Overigens vond men in de jaren zeventig het aanleren door iedereen van één officiële buitenlandse taal gewenst.

Ook wordt gesteld dat de pakketten van aan te leren talen van leerling tot leerling verschillend zouden moeten zijn en dat de twee aan te leren vreemde talen liefst uit twee verschillende groepen afkomstig zouden moeten zijn, dus bijvoorbeeld het Romaanse Spaans en het Germaanse Duits, of het Finoegrische Fins en het Romaanse Portugees. De gespreide talenkennis zou ook moeten bijdragen tot de instandhouding van de taaldiversiteit van Europa. Welke talen in welke omvang geleerd zouden moeten worden, daarover wordt geen duidelijkheid geboden. Bovendien, talen worden in stand gehouden en doorgegeven door eerste-taal-, niet door tweede-taalsprekers.

Er bestaat spanning tussen het beleid van de nationale overheden en het beleid dat Brussel en Straatsburg voorstaan. Die spanning betreft in veel gevallen het aantal en vrijwel overal de spreiding van talen in de pakketten die door leerlingen gekozen worden. De nationale overheden bevorderen in mindere of meerdere mate de kennis van een beperkt aantal economisch of anderszins relevante talen, terwijl Europese instellingen een sterkere spreiding van taalkeuze voorstaan. Nederland kiest heel duidelijk voor het aanbieden binnen het schoolcurriculum van de grote, economisch relevante talen van West-Europa, die bovendien ook nog eens onze directe buurtalen zijn. Nederland heeft ook onomwonden gekozen voor het Engels als taal die het eerst en het diepgaandst geleerd moet worden.

Bij hun taalwensen van 1+2 gaan de Europese instellingen uit van een prototypische Europese burger die een officiële taal als moedertaal heeft en die ook nog eens het nut van veeltaligheid inziet. Echter, er zijn veel Europese burgers die strikt eentalig zijn opgevoed, in een eentalige omgeving compleet met nagesynchroniseerde programma's op de tv, en die mede daarom grote problemen hebben bij het aanleren van zelfs maar één andere taal.

Aan de andere kant zijn er ook veel burgers die van huis uit een taal spreken die geen officiële taal is van de Unie en die vrijwel allemaal ten minste tweetalig zijn. Hun eerste taal kan een inheemse minderheidstaal zijn als het Fries of het Baskisch, of een recent aangekomen minderheidstaal. De vele miljoenen kinderen binnen de EU die dergelijke achtergronden hebben, worden door de Europese instellingen maar heel beperkt in de overwegingen betrokken. Wat wordt er verwacht van kinderen uit een Marokkaans gezin die van huis uit Arabisch spreken en in Rotterdam opgroeien, of – nog ingewikkelder – van

Marokkaanse kinderen die van huis uit Berberstalig zijn, Arabisch als schrijftaal gebruiken en in Amsterdam of – wie weet? – zelfs in Sneek wonen?

De Europese Commissie stippelt mogelijk beleid uit en maakt wensen kenbaar onder andere door middel van witboeken, groenboeken en andere notities. De Raad van onderwijsministers van de EU stelt de uiteindelijke doelen vast en zet beleidslijnen uit, die de Commissie weer nader uitwerkt en in actie omzet. Het Europarlement stuurt van de zijlijn mee en zet de Commissie onder druk om te komen tot het ontwikkelen van actieprogramma's. Ook de Raad van Europa benadrukt keer op keer het belang van het talenonderwijs en heeft het jaar 2001 tot het Jaar van de Taal uitgeroepen.

Er wordt nogal wat actie ondernomen. Het ERASMUS-programma, dat van 1987 tot 1994 liep, mikte vooral op de bevordering van mobiliteit, door uitwisseling van studenten en docenten en door de aanmoediging van samenwerking van universiteiten in de lidstaten. Tientallen miljoenen guldens zijn ingezet voor beurzen en voor de talige voorbereiding van studenten op verblijven buitenslands. Het programma LINGUA, dat in 1990 van start is gegaan, mikt op de bevordering van de kennis van de officiële talen van de EU en wil ook de diversificatie binnen het onderwijzen en leren van talen helpen bevorderen. Het hoofddoel is en blijft gelijk: 'De vestiging van de interne markt dient vergemakkelijkt te worden door een kwantitatieve en kwalitatieve verbetering van het vreemdetalenonderwijs [...] om de burgers van de Gemeenschap in staat te stellen de talige problemen te overwinnen die het vrije verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal belemmeren.'

In 1995 publiceerde de Europese Commissie een witboek onder de titel 'Onderwijzen en Leren – naar een cognitieve maatschappij'. Het witboek zet hoofddoelen uit voor de onderwijs- en opleidingssector: behalve het nader tot elkaar brengen van onderwijsinstellingen en bedrijfsleven komt daarin onder andere ook weer de wens van de Commissie tot uitdrukking dat de Euroburger drie officiële talen van de EU dient te beheersen (1+2). In 1996 publiceerde de Europese Commissie een groenboek over de obstakels die de transnationale mobiliteit verhinderen. Een grotere mobiliteit van leerlingen, studenten en docenten wordt noodzakelijk geacht, waarbij benadrukt wordt dat vooral de kleinere officiële talen in de bezoekers- en uitwisselingsprogramma's dienen te worden betrokken. De Raad van onderwijsministers heeft de aanbevelingen van de Commissie overgenomen. De Europese Commissie start proefprojecten en ondersteunt programma na programma: ERASMUS, LINGUA, DIALANG, SOCRATES, EUROLING, LEONARDO, TRADUTECH, TEMPUS en ADELE vormen maar een deel van de programma's in de onderwijs- en talige sfeer die geheel of gedeeltelijk mikken op de verbreding van de communicatieve kwaliteiten van de burgers van Europa. Het EU-informatiecentrum op de Vijverberg in Den Haag, maar ook het Internet, leveren informatie over dergelijke EU-programma's.

Niet-dominante inheemse talen van de Europese Unie

Naast de dominante talen van de EU, waar we het nu niet meer over zullen hebben, is er een veel groter aantal niet-dominante talen: sommige daarvan zijn inheems, andere worden nog maar sinds kort gesproken binnen de EU, en wel door grotere of kleinere groepen van immigranten.

De meeste inheemse N(iet)-D(ominante) talen zijn min of meer territoriaal gebonden; uitzonderingen zijn het Jiddisch van de West- en Midden-Europese joden, het Romani van de Roma (zigeuners), en de talen van nog een paar andere, kleinere niet-sedentaire groepen. Er zijn landen met grote aantallen inheemse N-D talen; daartoe behoren Italië en Frankrijk. Andere landen, zoals Portugal en Denemarken, zijn van oudsher tamelijk homogeen.

Bijna alle inheemse N-D talen, en alle officiële talen van de EU op Fins na, zijn histo-

risch aan elkaar verwant. De meeste talen van Europa en een brede band van talen van Oost-Turkije tot aan Bhutan horen tot de Indo-europese taalfamilie. Ze hebben directe wortels in een en dezelfde oertaal: het proto-Indo-europees dat zo'n 5000 jaar geleden ten noorden van de Zwarte Zee gesproken werd. Uitzonderingen zijn het Baskisch, Finoegrische talen als het Fins (Finland, Zweden), het Hongaars (Oostenrijk) en Saame (Noord-Scandinavië), en ook het Turks (Griekenland), dat tot de Altaïsche taalfamilie behoort. Gebarentalen horen ook tot de inheemse niet-dominante talen van Europa. Ze passen niet in een genetische classificatie met gesproken taal. De meeste mensen die van jongs af aan doof zijn, hebben als eerste taal een gebarentaal; die talen komen voor naast en in een stevige symbiose met de gesproken talen van hun niet-dovenomgeving.

Anders dan genetisch en territoriaal zijn de inheemse N-D talen lastig te classificeren; ze staan opgesomd, in alfabetische volgorde in de appendix van dit stuk. Sommige inheemse N-D talen zijn geïsoleerd, in die zin dat ze binnen één land voorkomen en geen directe verwanten hebben in een ander land. Een voorbeeld is het Keltische Wels, dat alleen in Groot-Brittannië voorkomt, en het Slavische Sorbisch, dat alleen in Duitsland voorkomt.

Inheemse N-D talen die niet geïsoleerd zijn, vallen uiteen in ten minste twee groepen: sommige zijn nauw verwant met een eveneens N-D taal in een ander land en andere zijn dat met een officiële taal van een al dan niet naburig land. Onder de eerste groep vallen, bijvoorbeeld, het Catalaans en het Baskisch, die beide in zowel Spanje als Frankrijk een N-D taal zijn, en het Saame, de taal van de Laplanders in het noorden van Noorwegen, Zweden, Finland en aangrenzend Rusland. Tot de tweede groep behoren, bijvoorbeeld, het Duits van Zuid-Tirol en het Sloveens van Triëst, die in Italië N-D talen zijn, maar daarnaast officieel zijn in andere staten. Dat gaat ook op voor het Deens in Noord-Duitsland, dat bovendien een parallel vindt in het Duits in aangrenzend Zuid-Denemarken.

Inheemse niet-dominante talen zijn ook in te delen op aantallen sprekers, op de voorzieningen en bescherming die ze al dan niet genieten, op hun status en op het prestige dat ze hebben in de ogen van hun sprekers. Sommige hebben in hun regio een hoge, beschermde status, voor andere – de meeste – geldt het omgekeerde. Het Catalaans en het Baskisch in Spanje, het Duits in Zuid-Tirol (Italië) en het Sloveens in Triëst zijn voorbeelden van regionale talen die een in de wet verankerde beschermde status op regionaal niveau hebben. Inheemse N-D talen in Griekenland en Frankrijk, en de meeste N-D talen in Italië hebben tot nog toe weinig status genoten. Nelde (1996) behandelt uitgebreid de status en het prestige van een groot deel van de N-D talen van de Europese Unie – zie ook de inleiding bij de appendix.

De huidige inheemse N-D talen van Europa zijn pas echt niet-dominant geworden door de sterke opkomst van nationale talen in de tweede helft van de negentiende eeuw. De invoering van algemene scholing en dienstplicht, de versterking van centrale administraties, de toename van technologie en verstedelijking riepen de behoefte aan een sterke gestandaardiseerde taal op die het liefst door de hele bevolking van een land zou worden beheerst. Traditioneel werd assimilatie van de minderheden aan de nationale taal en cultuur nagestreefd; hoofdsteden en andere grote steden waren daarbij belangrijke smeltkroezen. De bijbehorende centraliserende taalpolitiek leidde tot functie- en prestigeverlies van de minderheidstalen, en tot onvermogen mee te moderniseren met ontwikkelingen in de maatschappij. Niet voor niets worden veel inheemse niet-dominante talen aan de randen van natiestaten gesproken, en wordt een aantal ervan nu extra bedreigd door toerisme en mensen met een tweede huis. Moeten regionale of minderheidstalen blijven bestaan, dan is bescherming tegen discriminatie niet voldoende maar is positieve actie vereist, en dat kost veel geld en mensjaar-equivalenten.

Echter, de situatie in de lidstaten verschilt sterk van land tot land, en ook binnen een

en hetzelfde land worden niet alle minderheidstalen en groepen op dezelfde manier door de nationale overheid behandeld. Duidelijk is echter wel dat, tenzij er veel verandert, de meeste inheemse niet-dominante talen van Europa, zoals ze vermeld staan in de appendix, niet lang meer als zodanig zullen blijven bestaan. De talen met de beste overlevingskansen zijn talen die in min of meer gefederaliseerde staatsinrichtingen beschermd, bevorderd en gestandaardiseerd worden. Komt zo'n taal ook voor in een andere lidstaat als officiële taal, of heeft zo'n taal grote aantallen sprekers, dan ziet de toekomst er weer extra zonnig uit. Niet-dominante talen in Frankrijk en Griekenland en ook andere niet-dominante talen in Italië dan Duits, Frans en Sloveens, hebben al zo lang weinig tot geen bescherming ondervonden van hun centrale overheden, dat ook een plotse verandering van politiek weinig effect zal hebben. Volgens de lijst met 48 naar overlevingskansen gerangschikte niet-dominante talen achter in Nelde (1996) hebben goede perspectieven:
- het **Duits** (1) zoals dat gesproken, en beschermd wordt in de oostkantons in het sterk gefederaliseerde België en het zwaar beschermde en door Oostenrijk jaloers bewaakte **Duits** (4) in Zuid-Tirol (Noord-Italië)
- het **Luxemburgs** (2) in Luxemburg, wat deels wel een dominante taal is
- het **Catalaans** (3) in Catalonië, met zijn grote aantal sprekers en met zijn steeds sterkere autonomie in het federaliserende Spanje van na Franco, en, in vergelijkbare omstandigheden, maar met alweer minder perspectieven:
- het **Galicisch** (5), het **Baskisch** (8) en het **Catalaans** (7) van Valencia, alle drie met beschermende autonomiestatuten, en – ten slotte – het **Wels** (11) in Wales.

Tot de twaalf goede kanshebbers van Nelde (1996:65) behoren verder het (Elzassische) Duits in Frankrijk (6), het Noord-Italiaanse Ladino (9), het Occitaans in Spanje (10) en het Catalaans op de Balearen (12). Gezien het ontbreken van standaardisering en/of het functieverlies van deze minderheidstalen en/of het aantal sprekers, bevinden zelfs deze talen zich – denk ik – al in een bedenkelijke positie. Het Fries van Friesland krijgt van Nelde c.s. een vijftiende plaats en voert daarmee zo ongeveer een middengroep aan van talen met onduidelijke kansen.

Inheemse niet-dominante talen: houdingen en beleid

Landelijke beleidsmakers en politici, het gros van de sprekers van officiële landstalen, en ook wel sprekers van niet-dominante talen zelf, menen dat het een goede zaak is dat de regionale en minderheidstalen langzaamaan uit het Europese beeld verdwijnen. Een regime met meerdere talen is inefficiënt, want kostbaar in termen van geld en tijd. Verder zouden sprekers van minderheidstalen, zo wordt er niet helemaal terecht gesteld, er alleen maar bij gebaat zijn als zij overgaan op de nationale taal als eerste taal: zij kunnen dan communiceren met meer mensen, het economisch verder schoppen, en deel hebben aan een uitgebreide cultuur. Menige spreker van een officiële taal ergert zich namelijk wel eens wanneer hij landgenoten hoort spreken in een taal die of dialect dat hij niet verstaat. Hollanders hebben het dan graag over Limbo's of Brabo's; knullen uit Leiden kunnen niet in Groningen studeren omdat daar alleen boeren wonen en Conny Palmen vindt dialecten maar belachelijk en is blij dat ze niet door de mand valt als ex-Limburgse. Kortom, veel vooroordelen en – zoals dat wel eens heet – *monolingual stupidity*.

Opvoedkundigen en taalkundigen menen dat socialisering en eerste scholing het beste in de eerste taal van een kind kunnen plaatsvinden, en dat ook een maatschappij als geheel er belang bij heeft dat sprekers van regionale of minderheidstalen gestimuleerd worden zich eerst hun eigen taal en pas daarna de nationale taal goed eigen te maken, zowel sprekend als schrijvend. Een tweede taal wordt beter aangeleerd als de eerste taal, de moeder-

taal, goed verwerkt is in de talige ontwikkeling van het kind. Een ander voordeel voor de maatschappij is, zo wordt gesteld, dat als de regionale en minderheidstalen in stand blijven, er veel burgers zullen zijn die van huis uit meertalig zijn, wat bij hen een extra openheid bevordert voor het aanleren van vreemde talen. Bovendien, niet-dominante talen zijn vaak nauw verwant of soms zelfs gelijk aan een al of niet dominante taal aan de andere kant van de nationale grens. Internationale handel en verkeer kunnen baat hebben bij burgers die tweetalig zijn en zich ook in meer dan één cultuur thuis voelen. En is dat niet wat de Europese instellingen zo graag willen: een Europa van twee- of liever meertalige burgers? Belangstelling en steun van de overheid voor regionale en minderheidstalen leiden ook tot positievere zelfbeelden van sprekers van die talen en tot positievere beelden over hen in de hoofden van buitenstaanders – en ook wat dat betreft dient de overheid alle burgers een gelijke kans te gunnen.

Vertegenwoordigers van minderheden en landelijke politici wijzen daarnaast op anti-discriminatiewetgeving en anti-discriminatieartikelen die voorkomen in diverse handvesten en rechtsbepalingen waaraan de lidstaten van de EU, en ook landen die lid willen worden van de Raad van Europa, gehouden zijn. Artikelen die melden dat niemand op grond van ras, geslacht, taal, godsdienst enz. gediscrimineerd mag worden, leiden tot de conclusie dat iedereen recht heeft op aandacht van de overheid voor zijn of haar taal, en dat iedereen ook gelijke taalrechten zou moeten hebben, bijvoorbeeld gedurende scholing of in contacten met de overheid. Ook wordt gewezen op historisch onrecht: vaak is er geweld te pas gekomen bij de onderwerping van groepen die na inlijving geen andere keus gelaten werd dan te assimileren of een marginaal bestaan te leiden.

Binnen de landen van West-Europa komen kleinere of grotere groepen sprekers van minderheidstalen op voor wat zij zien als hun rechten. Tegenwoordig vinden zij daarbij op het supranationale niveau enige steun. In de lidstaten van de EU wordt daarbij vrijwel uitsluitend de legale weg bewandeld. In een aantal gevallen zijn de laatste jaren aanzienlijke successen geboekt: de regionalisering in Spanje en in Groot-Brittannië leidt tot een herwaardering en opleving van talen die nog steeds nationaal niet-dominant, maar regionaal steeds dominanter zijn. In de betrokken gebieden is het nu aan de bevolking en leiders of het zal lukken de eigen, regionale taal een volwaardige plaats tussen de talen op het Europese talenpalet te laten innemen. Catalaans lijkt door te breken en ligt wat vitaliteit betreft op Iers, wat betreft breedte van toepassingen op Luxemburgs, en wat betreft zelfvertrouwen op Nederlands voor.

Wanneer een minderheidsgroep met een eigen taal al lang in symbiose leeft met een andere, dominante groep en zich daaraan cultureel heeft aangepast, dan is taalverlies een tamelijk natuurlijk proces. Hebben de sprekers van zo'n niet-dominante taal daar vrede mee, en is er geen dwang van bovenaf, dan is er sprake van een proces van convergentie waar weinigen tegen te hoop zullen willen lopen. Die weinigen zijn er overigens altijd en een vorm van gelijk hebben zij ook wel: het verlies van een taal en eventueel ook een cultuur is weer een stap naar verdere homogenisering van onze wereld. Daarnaast, iedere taal is een unieke invulling van het taalvermogen van de mens; sterft een taal zonder goed beschreven te zijn, dan is belangrijke informatie over de menselijke soort onherroepelijk verloren.

Het verlies van een taal betekent niet dat mensen niet meer communiceren; ze houden altijd een taal over. Wat het wel betekent is dat een groep, die waarschijnlijk al tweetalig was, zijn oorspronkelijke taal verloren ziet gaan. Bij een langzame overgang kan zo'n proces tamelijk pijnloos verlopen. Komt er wel geweld of dwang aan te pas, bijvoorbeeld in geval van een verovering en daaropvolgende onderdrukking, dan zijn de wonden diep, dan kan het proces lang duren, en kunnen de trauma's nog veel langer blijven bestaan.

In de lidstaten van de EU is de eigenheid van veel minderheidsgroepen met talen die van de nationaal dominante taal afwijken in het geding. Vrijwel zonder uitzondering zijn de leden van die groepen al tweetalig en beheersen zij de nationale taal goed, vaak beter dan hun oorspronkelijke taal. Die situatie is ontstaan door bewuste politiek van nationale overheden die ervoor hebben gekozen om – meestal – één centrale, veel gesproken taal te bevorderen. Daarbij zijn veel middelen ingezet ten behoeve van de verspreiding van en scholing in die nationale taal, terwijl geen fondsen werden toegewezen voor de kleinere talen.

Binnen de EU zijn er vrijwel geen minderheidsgroeperingen die streven naar totale autonomie voor hun regio; wat in ruime mate gevraagd wordt zijn centrale middelen die aangewend kunnen worden om genoeg van de eigen taal en cultuur in stand te houden om de emotionelere cirkel van de eigen regionale identiteit, in symbiose met de wijdere cirkel van de nationale identiteit te kunnen handhaven. De inmiddels toch toegenomen bereidheid van nationale overheden om ook in hun minderheden als zodanig te investeren is deels toe te schrijven aan activiteiten van transnationale, Europese instellingen, deels aan ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa en ten slotte ook aan de steeds verder voortschrijdende assimilatie van die minderheden, die tot gevolg heeft dat vergaande politieke actie hunnerzijds steeds minder waarschijnlijk wordt.

In Midden- en Oost-Europa is te zien hoe krenking van zaken die centraal staan in de identiteit van personen en groepen tot geweld en verlies van mensenlevens en van heel veel geld kan leiden. De West-Europese landen, die het dankzij hun grotere rijkdom voor het zeggen hebben, stellen aan landen uit Midden- en Oost-Europa diverse eisen waaraan zij te voldoen hebben alvorens zij toegelaten worden tot een of meer supranationale Europese instellingen. Met name op het gebied van de behandeling van niet-dominante groepen worden deze landen op hun verplichtingen gewezen. Van die landen wordt daarbij weleens meer verwacht dan sommige landen die sinds jaar en dag lid zijn van de EU, thuis waar willen maken.

Inheemse niet-dominante talen: Europese actie

Het Europarlement geeft er vaak blijk van een Europa van de regio's te willen steunen. Het heeft in lijn daarmee herhaaldelijk resoluties aangenomen waarin nationale overheden en Europese instanties opgeroepen worden regionale en minderheidstalen van de landen van de EU te helpen overleven naast het geweld van de nationale talen en de opkomende globale taal. Geïnteresseerden kunnen de resoluties Arfé, De Pasquale, Kuijpers en Killilea opslaan in Ó Riagáin (1997). Het blijft grotendeels bij het aannemen van resoluties en bij het goedkeuren van beperkte budgetten. Toch is het zo dat in de programma's die door EU-instellingen worden geëntameerd en die de taalvaardigheid van de Europese burgers willen bevorderen, de regionale of minderheidstalen buiten de echte geldstromen blijven.

De Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa, die de mensenrechtensituatie in Midden- en Oost-Europese landen nauwlettend volgt, produceert ook veel aanbevelingen die aan alle Europese overheden, inclusief die van West-Europa, zijn gericht. Ook al kan vanaf het Europese niveau de politiek van nationale overheden ten opzichte van etnische en talige minderheden, noch de inhoud van het onderwijs, dwingend voorgeschreven worden, er is wel degelijk het een en ander op gang gebracht door Europese instellingen.

De Europese Unie heeft op verzoek van het Europarlement het EBLUL opgericht, het Europese Bureau voor Minder Gebruikte Talen, waarbij 'minder gebruikte talen' Brusselspraak is voor niet-dominante talen. In dat bureau zijn alle landen van de EU vertegenwoordigd op twee na. Dat zijn het vrijwel homogene Portugal en Griekenland, dat graag homogeen zou willen zijn en daar effectief aan bijdraagt door zijn minderheden vrijwel

totaal te negeren. Het EBLUL informeert over de niet-dominante inheemse talen van Europa, geeft een blad uit (*Contact Bulletin*) en stimuleert en adviseert groepen uit de minderheden die opkomen voor zaken als onderwijs in de eigen taal en gebruik van de eigen taal in de media en in het contact tussen burgers en regionale overheden. Diverse onderzoeks- en documentatieprogramma's worden vanuit het EBLUL ondersteund; het EBLUL heeft zich ontwikkeld tot een heus forum van de inheemse minderheidstalen van de landen van de Europes Unie. De Fryske Akademie te Ljouwert en het EBLUL steunen elkaar uitgebreid.

Interessant, omdat het een lakmoesproef biedt voor de opstelling van nationale overheden tegenover inheemse niet-dominante talen, is het *Handvest voor regionale talen of talen van minderheden* (ETS (*European Treaty Series*) 148). Dat handvest, dat zijn oorsprong vindt in de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa, nodigt landen uit hun inheemse regionale en minderheidstalen te beschermen. Bij ondertekening en ratificatie kunnen landen aangeven welke minderheids- of regionale talen zij slechts willen beschermen tegen discriminatie (artikel 2), en welke talen zij actief willen bevorderen. In dat laatste geval dienen ten minste 35 paragrafen of subparagrafen uit artikel 3 van het Handvest van toepassing te worden verklaard met betrekking tot een of meer regionale of minderheidstalen.

Bij ratificatie gaan landen sets van verplichtingen aan die, omdat het Handvest bindend is, ook afdwingbaar zijn. Het Handvest verplicht landen regelmatig te rapporteren over de wijze waarop de aangegane verplichtingen nageleefd worden. Het heeft jaren geduurd voordat vijf lidstaten van de Raad van Europa het Handvest ondertekend en geratificeerd hadden; daardoor is het op 1 maart 1998 voor die landen van kracht geworden. Sinds 1 januari 1999 is het van kracht voor Noorwegen, Finland, Hongarije, Nederland, Kroatië, Liechtenstein, Zwitserland en Duitsland. Frankrijk neemt zijn tijd en chicaneert en delibereert. Niet ieder land dat ratificeert meldt overigens al zijn inheemse minderheden aan voor bescherming of bevordering: Hongarije heeft bijvoorbeeld zijn grote Romani-sprekende minderheden niet genoemd.

Nederland is voor het Fries uitgebreide verplichtingen aangegaan krachtens artikel 3 van het Handvest. Onder artikel 2 heeft het de Nedersaksische talen die in Nederland gebruikt worden aangemeld, dat wil zeggen de dialecten die in Groningen, Drenthe, Overijssel en een deel van Gelderland gesproken worden, en verder het Jiddisch, de talen van de Roma (zigeuners) en het Limburgs. Over aanmelding van het Zeeuws wordt op dit moment beraadslaagd.

Het Handvest kent heel expliciet rechten toe aan talen, niet aan groepen, en al helemaal niet aan regio's. Respect voor territoriale integriteit van de ratificerende landen, dat wil zeggen voor de onschendbaarheid van grenzen en de ondeelbaarheid van landen, wordt in het Handvest een aantal malen uitgedrukt.

Het Handvest kan hooguit een hulpmiddel zijn bij pogingen niet-dominante talen in stand te houden; het ligt aan de situatie in de gemeenschappen in kwestie, en dus in sterke mate aan regionale politieke leiders en bestuurders, of het een belangrijke rol kan spelen. Voor het Fries is de ratificatie van het handvest door Nederland een zoveelste stap in een langzaam emancipatieproces dat in 1937 begonnen is, toen, ten behoeve van het Fries, de onderwijswet in die zin veranderd werd dat onderwijs in streektalen facultatief werd gesteld. Of de werkelijke positie van het Fries, dat is die in de hoofden van de sprekende Friezen zelf, door de toenemende mogelijkheden voor het Fries vooruit zal gaan, kan niet voorspeld worden. Enige oppositie vanuit Den Haag en Zoetermeer tegen het Fries, of een goede Friestalige soap die ondertiteld door Hilversum zou worden uitgezonden zou waarschijnlijk meer doen voor het Fries dan de verruiming van een aantal regels.

De rechten van groepen, ook als sprekers van minderheidstalen, komen enigszins aan de orde in het *Kaderverdrag inzake de bescherming van nationale minderheden,* dat ook al

afkomstig is van de Raad van Europa (ETS 157). Nederland heeft dit verdrag al wel ondertekend, maar nog niet geratificeerd. Bij ratificatie verklaren landen onder meer dat zij zich zullen onthouden van beleid en praktijken die erop gericht zijn nationale minderheden tegen hun wil te assimileren, en ook dat zij in gebieden waarin veel personen wonen die tot een bepaalde minderheid behoren, als dat gewenst wordt en als die wens reëel is, het gebruik van de minderheidstaal mogelijk zullen maken in het contact met de overheid. Ook dienen er voldoende mogelijkheden te zijn voor leden van minderheden om, wanneer zij dat wensen, hun minderheidstaal onderwezen te krijgen, of erin onderwezen te worden. Dit Kaderverdrag is echter weinig verplichtend en biedt legio ontsnappingsclausules.

Er wordt door Europese instellingen heel duidelijk taalpolitiek ingegrepen bij hun contacten met Midden- en Oost-Europese landen die staan te popelen om, nadat ze eerst lid zijn geworden van de OVSE, ook te kunnen toetreden tot de Raad van Europa, en vervolgens ooit ook nog eens tot het Walhalla zelf, de Europese Unie. Aan dergelijke landen worden stringente voorwaarden opgelegd op het gebied van de omgang met talige en culturele minderheden, en op andere terreinen die met mensenrechten te maken hebben. Het doel daarbij is het voorkomen of helpen oplossen van conflicten aan de randen van ons welvarende Europa, het voorkomen van vluchtelingenstromen en het niet hoeven toelaten van landen waarin zich potentiële conflicthaarden bevinden. Een voorbeeld: de Nederlander Max van der Stoel heeft als Hoge Commissaris voor de Europese Minderheden veel druk uitgeoefend op de overheid van Estland om de rechten van de Russischtalige minderheid te verbeteren. Toen er betere regelingen kwamen voor het verkrijgen van de Estse nationaliteit voor deze in meerderheid na 1991 statenloos geworden bewoners van Estland en voor hun talige positie, was aan een zo belangrijke voorwaarde voldaan dat er met Estland nu onderhandelingen gaande zijn over toetreding tot de EU. Het dichterbij gelegen Letland, dat meer moeite heeft om zich minderhedenvriendelijk op te stellen, is voorlopig uitgesloten van dergelijke besprekingen.

Talen van groepen van recente immigranten

De laatste decennia is de etnische samenstelling van de West-Europese landen heel zichtbaar veranderd. De nieuwe minderheden, die hier kwamen tijdens dekolonisatieprocessen, of als arbeidsmigranten, of als vluchtelingen, vestigden zich in hun nieuwe vaderlanden eerder in de grote steden dan in perifere gebieden. Hun leefwijze en ideologieën verschilden vaak sterker van het nationale gemiddelde dan die van de inheemse minderheden. Pas met hun komst werd de multiculturele samenleving een issue. De vroegere diversiteit van ons land, denk aan de aanwezigheid van Friezen, Nederlanders, Nedersaksen en Limburgers, of van protestanten, katholieken en joden onder één nationaal dak, deed politici het woord 'multicultureel' niet in de mond nemen.

Uitspraken van Europese instellingen op het gebied van taalbeleid negeren grotendeels de nieuwe niet-dominante talen van de landen van de EU. Dat is merkwaardig en niet merkwaardig tegelijk. Het is merkwaardig omdat de nieuwe niet-dominante talen ingrijpend nieuwe eisen stellen aan de onderwijssystemen van de meeste EU-lidstaten: die hebben moeite hun antwoorden te vinden en oplossingen uit te werken en zijn gebaat bij samenwerking. Het is niet merkwaardig omdat het nationale beleid ten opzichte van de groepen van sprekers van nieuwe niet-dominante talen binnen de verschillende lidstaten nogal aan verandering onderhevig is, en bovendien sterk verschilt van land tot land. Daarbij komt dat de debatten over rechten van en verplichtingen tegenover groepen van recente immigranten en hun talen gevoelig liggen en dat menige nationale overheid op dit punt niet gediend is van adviezen van het Europese niveau.

Veel solidariteit van pleitbezorgers voor inheemse niet-dominante talen ten opzichte

van de talen van recente immigranten is er niet te zien geweest en was ook niet te verwachten: de problemen van inheemse niet-dominante groepen met betrekking tot de positie van hun talen in het onderwijs lijken al gauw minder urgent dan die van de groepen van recente immigranten. Maar dezelfde talige rechten die gelden of kunnen gelden voor oud-inheemse groepen kunnen ook opgeëist worden door nieuw-inheemse groepen. Daar is geen ontkomen aan: de nieuwe minderheden bestaan immers voor een snel toenemend deel uit houders van EU-paspoorten. Solidariteit zal ook wel niet nodig lijken: dankzij hun aantallen en hun problemen met inburgering beschikken de sprekers van de nieuwe niet-dominante talen in de praktijk al over bijvoorbeeld tolk- en vertalersvoorzieningen waarvoor sommige inheemse niet-dominante groepen nog steeds strijden. En mededelingen van de Nederlandse overheid en van gemeentelijke overheden zijn vaak, behalve in het Nederlands, ook in het Engels, het Turks en het Marokkaans Arabisch verkrijgbaar. Ook omdat de nieuwe minderheden binnen de lidstaten van de EU niet aan specifieke territoria gebonden zijn, en omdat hun problemen sterk sociale connotaties hebben, kunnen zij gemakkelijker dan de wel territoriaal gebonden minderheden de aandacht van de nationale overheden voor zich winnen.

Nu al is de helft van de de nieuwe leerlingen die in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht voor het basisonderwijs worden aangemeld van allochtone afkomst. De vroege uitval en slechte doorstroom van allochtone leerlingen binnen het Nederlandse onderwijssysteem laten zien dat dat systeem nog geen passend antwoord heeft weten te vinden op de huidige demografische revolutie. De schaal van de problemen doet in de ogen van menig Haagse beleidsmaker eventuele kwesties in het Friese onderwijs verbleken tot luxeproblemen, wat niet terecht is. Nederland heeft en houdt een speciale verantwoordelijkheid voor het Fries, omdat binnen Nederland het hoofdconcentratiegebied van het Fries ligt.

Andere EU-lidstaten, met name Duitsland, Frankrijk, België en Groot-Brittannië, zien zich geconfronteerd met naar verhouding vergelijkbare aantallen sprekers van recente niet-dominante talen die een beroep doen op hun onderwijssystemen. Dat de oplossingen die momenteel gezocht worden per land verschillend liggen, komt onder meer door de verschillende structuren van die systemen. In Duitsland, bijvoorbeeld, zijn de Länder vrijwel autonoom op onderwijsgebied, en ook in Zweden is er sprake van sterke decentralisatie. In de meer zuidelijke landen van de EU en in Frankrijk wordt het onderwijssysteem juist weer strak vanuit de hoofdstad geregisseerd. Ook de samenstelling van de immigratiestromen is sterk verschillend: terwijl Groot-Brittannië vooral immigranten ontvangt uit zijn voormalige koloniën, en Frankrijk uit heel Afrika, met een meerderheid uit de Maghreb, is Duitsland het immigratieland bij uitstek geworden voor mensen uit Turkije. In Nederland en België zijn de bewegingen vanuit Turkije en Marokko meer met elkaar in evenwicht.

Zoetermeer heeft in navolging van Scandinavische landen besloten te decentraliseren en de verantwoordelijkheden voor het onderwijs in de talen van recente immigranten bij de gemeentes te leggen. De algemene lijn is nu dat ervan wordt uitgegaan dat de aanwezigheid van de recente immigranten in Nederland van blijvende aard is, en dat hun toestroom voorlopig wel zal aanhouden. Dat betekent dat hun kinderen vloeiend Nederlands moeten leren beheersen, en dat zij daarnaast, deels om het aanleren van het Nederlands te bevorderen, deels vanuit democratische principes die willen dat een ieder recht heeft op erkenning van zijn eigenheid en op initiële scholing in zijn eerste taal, ook onderwijs in de eigen taal zullen ontvangen. Mochten veel mensen uit de tweede en volgende generaties zowel het Nederlands als een oorspronkelijke taal vloeiend beheersen en zich in twee culturen thuis voelen, dan verwerft Nederland daarmee een groep burgers die economische en andere contacten kunnen onderhouden met veel gebieden van de wereld.

De nieuwe minderheden horen tot de meest Europese burgers van Europa; zij hebben niet de inhibities die het de andere burgers van Europa soms zo moeilijk maken tot zinnige Europese samenwerking te komen. Uit Turkije afkomstige Tsjerkessen in Nederland, Duitsland, Zweden en België bezoeken elkaar regelmatig en hebben dan meer oog voor de overeenkomsten van de verschillende lidstaten van de EU die zij bezoeken dan voor de verschillen.

In Noorwegen is een regeling ontworpen waarbij, zodra er tien kinderen van een en hetzelfde leeftijdscohort met eenzelfde talige achtergrond binnen een regio onderwijs volgen, die kinderen recht hebben een deel van het onderwijs in de eigen taal te ontvangen. Kinderen die moeten reizen om dergelijk onderwijs te kunnen volgen, krijgen hun reiskosten vergoed. Voor de talen van grotere groepen is de organisatie van een en ander geen groot probleem, maar als er zich plotseling achttien Turkana-sprekende kinderen aanbieden, zal het geruime tijd duren en het nodige kosten voor er goed lesmateriaal is ontwikkeld. Toch is dat de bedoeling. In diverse Scandinavische landen zijn er ook uitgebreide cursussen interculturele communicatie voor leerkrachten in opleiding. Een interessante ontwikkeling is dat in diverse West-Europese landen onderwijs in moedertalen wordt aangeboden waarvoor in de thuislanden van de immigranten geen voorzieningen bestaan, zoals Koerdisch in Zweden, Moluks Maleisisch in Nederland, en Berberdialecten in Frankrijk.

Het is niet te verwachten dat talen van recente immigranten ooit werktalen van de EU zullen worden: het aantal werktalen zal uiteindelijk eerder naar beneden gaan dan omhoog, en de Europese instellingen zullen ervan uitgaan dat iedere jonge EU-burger één of dé officiële taal zal leren van zijn nieuwe vaderland. De Europese instellingen zullen er niet omheen kunnen op termijn alle talen en culturen van niet-dominante groepen onder de bepalingen van handvesten, kaderverdragen en wat dies meer zij te laten vallen.

In het Europarlement zijn de nieuwe minderheden nog nauwelijks vertegenwoordigd en hebben de oude minderheden continu enige aandacht. Dat zal in zoverre veranderen dat verwacht mag worden dat een toenemend percentage Europarlementariërs afkomstig zal zijn uit de groepen van recente immigranten. Samenwerking op het gebied van het onderwijs in en onderzoek naar talen en culturen van grotere groepen van recente immigranten die in meerdere EU-lidstaten vertegenwoordigd zijn, ligt zonder meer voor de hand. Het Directoraat-Generaal XXII van de Europese Commissie zou daar goed werk kunnen verrichten. Samenwerking bij onderzoek, bij het aanmaken van leermiddelen en het voorbereiden van leerkrachten kan kostenbesparend werken en is makkelijk te realiseren.

Literatuur

Ammon, Ulrich (1991), 'The Status of German and other languages in the European Community', in: F. Coulmas (red.), pp. 241-254.

Contact Bulletin, verschijnt driemaal per jaar, uitgave van *European Bureau for Lesser Used Languages* in Brussel (eblul@indigo.ie).

Coulmas, Florian (1991), 'European Integration and the idea of the national language', in: F. Coulmas (red.), pp. 1-44.

Coulmas, Florian (red.) (1991), *A Language Policy for the European Community*, Berlijn / New York: Mouton de Gruyter.

Crystal, David (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language* (tweede druk), Cambridge University Press.

Décsy, Gyula (1988), *Statistical report on the Languages of the World as of 1985*, Bloomington: Eurolingua.

Europa Ethnica, verschijnt viermaal per jaar; bevat artikelen en korte mededelingen over (publicaties over) vooral talige minderheden in Europa en officiële mededelingen van de *Födera-*

listische Union Europäischer Volksgruppen en het *Internationale Institut für Nationalitätenrecht und Regionalismus*, Wenen: Wilhelm Braumüller.

Grimes, B.F. (red.) (1992), *Ethnologue, Languages of the World*, Dallas (Texas): Summer Institute of Linguistics.

Hancock, Ian (1995), *A handbook of Vlach Romani*, Columbus (Ohio): Slavica Publishers, Inc.

Jenniges, Ricarda (1993), *Mini-guide to the Lesser Used Languages of the* EC, Brussel: EBLUL (the European Bureau for Lesser Used Languages).

Lucassen, Leo (1990), *'En men noemde hen zigeuners': De geschiedenis van Kaldarasch, Urasari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam / De Haag: IISG/SDU uitgeverij.

Mamadouh, Virginie (1995), *De talen in het Europees parlement*, Amsterdam: UvA, Instituut voor Sociale Geografie.

Matras, Yaron, Peter Bakker en Hristo Kyuchukov (1997), *The typology and dialectology of Romani*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.

Nelde, P., M. Strubell en G. Williams (1996), *Euromosaic. The production and reproduction of the minority language groups in the European Union*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Ó Riagáin, Dónall (red.) (1997), *Vademecum: a guide to the legal, political and other documents pertaining to the lesser used languages of Europe*, Dublin: EBLUL (ISBN: 1870675-12-6).

Rapport van de Commissie Nederlandse Gebarentaal: Méér dan een gebaar, Den Haag: Sdu Uitgevers, ISBN: 0921-771 (zonder jaartal, ws. 1997).

Stephens, Meic (1976), *Linguistic Minorities in Western Europe*, Llandysul Dyfed (Wales): Gomer Press.

Stevenson, Meic (red.) (1984), *Atlas van de Europese talen: Geschiedenis en Ontwikkeling*, Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum.

Which languages for Europe? (1998), Draft Papers for a conference held October 9-11th 1998, at Oegstgeest (NL), organized by *the European Cultural Foundation*.

Appendix

Overzicht van inheemse niet-dominante talen van de Europese Unie

In de alfabetische lijst hieronder zijn alleen inheemse niet-dominante taalvormen opgenomen; naast territoriaal gebonden talen staan ook niet-territoriaal gebonden taalvormen vermeld. Vormen van een en dezelfde taal die in verschillende landen of regio's gesproken worden, staan apart vermeld.

Bij de meeste talen worden aantallen sprekers vermeld; die neme men met veel korrels zout. De aantallen die opgegeven worden voor een en dezelfde taal verschillen van bron tot bron sterk. Naar beste bevinden heb ik keuzes gemaakt, waarbij ik zwaar op het *Euromosaic* rapport (Nelde e.a. 1996) heb geleund. Soms ontbreken gedetailleerde gegevens; zijn die er wel, dan is niet altijd duidelijk wat verstaan wordt onder een spreker. Ik heb als definitie voor 'sprekers' voor ogen gehouden mensen die in verschillende omstandigheden zich vloeiend van een bepaalde taal bedienen.

Veel getallen die hier opgevoerd worden zijn gebaseerd op schattingen. Die schattingen komen uit verschillende bronnen en zullen vaker wel dan niet betrekking hebben op situaties in uiteenlopende jaren, en zijn ook daarom niet altijd goed met elkaar te vergelijken. Een ander probleem is dat in verschillende bronnen verschillende maatstaven worden aangelegd. Zo zal de een de Luxemburgers driemaal tellen, en wel eenmaal als sprekers van het Luxemburgs, eenmaal als sprekers van het Frans en eenmaal als sprekers van het Duits,

terwijl een ander er zorg voor zal dragen dat een persoon maar eenmaal in zijn lijsten voorkomt. Het zal duidelijk zijn dat niet iedereen die zich Fries voelt per se een vloeiend spreker van het Fries is en dat, omgekeerd, niet iedereen die vloeiend Fries spreekt zich uitsluitend zal identificeren als een Fries. En een Ier die geen Iers spreekt is beslist geen Engelsman.

Een ander punt waarop overzichten verschillen, is de indeling van taalvormen bij een of meer talen. Het Noordfries, het Saterlandse Oostfries en het Fries uit ons Friesland zijn onderling niet zonder meer verstaanbaar en ze worden ook niet in aan elkaar grenzende gebieden gesproken. Toch worden ze soms samen als één taal behandeld. De gemoederen kunnen over dergelijke zaken flink verhit raken: of je, bijvoorbeeld, de Waalse dialecten rekent tot de meest noordelijke dialecten van het Frans, of tot vormen van een aparte Noordfranse taal (Langue d'Oïl) kan politieke repercussies hebben, en daar zijn mensen beducht voor. Voor een taalkundige vormen de Baskische dialectgebieden aan weerszijden van de Spaans-Franse grens één taal. De groepen van mensen die zich van die dialecten bedienen, leven onder sterk verschillende talige en bestuurlijke regimes, wat een goede reden kan zijn om voor bepaalde doeleinden die groepen en hun taal wel apart te nemen.

Hoeveel sprekers het Fries heeft is dus een vraag die niet zo maar te beantwoorden is; eerst dient te worden uitgemaakt welk Fries bedoeld wordt, en vervolgens welk criterium gebruikt wordt om iemand tot spreker van het Fries te verklaren. Bij vragen als deze zullen de meningen van politici, wetenschappers en de sprekers zelf vaak verschillen. Het moet voor Europese politici en ambtenaren verwarrend zijn dat de ene bron hun weet te melden dat er in Europa meer dan veertig miljoen sprekers zijn van niet-dominante inheemse talen, terwijl andere bronnen het op niet meer dan twintig miljoen houden.

De regionale en minderheidstalen van de EU hebben heel verschillende overlevingskansen. Het *Euromosaic*-rapport rekent voor 48 taalvormen de voortbestaanskansen uit. Dat is niet eerder zo uitgebreid en zorgvuldig gedaan. *Euromosaic* geeft een ordening van de talen in afnemende mate van vitaliteit gerangschikt van 1 tot 48; een wat globalere indeling deelt diezelfde talen in groepen in, beginnend met een A-groep met een zonnige toekomst en eindigend met een perspectiefloze E-groep. Voor talen die niet in *Euromosaic* behandeld zijn – dat geldt sowieso voor de niet-officiële talen van Zweden, Finland en Oostenrijk en voor talen van niet-sedentaire groepen – heb ik zelf een A, B, C, D of E toegekend.

Tussen vierkante haken worden de namen voor de verschillende talen gegeven zoals die (meestal/ook) gebruikt worden door de sprekers van de verschillende regionale of minderheidstalen zelf.

Albanees
Geïsoleerde Indo-europese taal; officieel in Albanië; inheemse N-D, oftewel niet-dominante taal in
Griekenland:
– ook genaamd Arvanite [Arbëror]; sterk verspreid over het land; plm. 80 000 sprekers; geen legale status, geen openbare presentie. NB: recent zijn er grote aantallen Albanezen naar Griekenland getrokken (*Euromosaic* **E**-44).
Italië:
– Vooral in steden in Midden- en Zuid-Italië, nogal verspreid; plm. 100 000 sprekers [Arbërishtja]; nauwelijks legale status; geringe openbare presentie (*Euromosaic* **D**-30).

Aragonees [Aragonés]
Noord-Spaans dialect; inheemse N-D taal in

Spanje:
– Noorden van Aragon; plm. 20000 sprekers; geen officiële status, geen openbare presentie. (**D**)

Aranees
zie **Occitaans**.

Aroemeens (ook wel Vlachisch)
Balkan-Romaanse taal met voorheen grote spreiding; inheemse N-D taal in
Griekenland:
– Onder de naam Armina of Armâneşti in Thessaly, Pindus, Ipiros; plm. 50000 sprekers (?); geen wettelijke status of openbare presentie (*Euromosaic* **E**-44).

Asturisch [Asturianu, Bable]
Noord-Spaans dialect dat streeft naar regionale status; inheemse N-D taal in
Spanje:
– Asturias en León in Noord-Spanje; plm. 450000 sprekers; geen officiële status, wel beschermd door het autonomiestatuut van Asturias; weinig openbare presentie (**D**).
Portugal:
– Terra de Miranda; plm. 15000 sprekers; geen legale status, geen openbare presentie; wordt ook wel **Mirandes(a)** genoemd (*Euromosaic* **E**-34).

Baskisch [Euskara]
Geïsoleerde taal, niet aantoonbaar verwant met enige nu nog bestaande taal; inheemse N-D taal in
Frankrijk:
– Département Pyrénées-Atlantiques (ZW-Frankrijk); plm. 85000 sprekers; beperkte toepassingen in onderwijs en cultuur (*Euromosaic* **D**-26).
Spanje:
– Provincies Vizcaya, Guipúzcoa en Alava, samen vormend de Autonome Baskische Gemeenschap, en in delen van Navara (alwaar *Euromosaic* **C**-18); plm. 550000 sprekers; Baskisch is samen met Castiliaans (Standaardspaans) officiële taal binnen de Baskische regio; een goed werkende standaardtaal is recent ontwikkeld; zeer uitgebreide openbare presentie (**A**; maar *Euromosaic* **B**-6).

Bretons [Brezhoneg]
Keltische taal; inheemse N-D in
Frankrijk:
– Bretagne en enige grote steden van Frankrijk; ruim 200000 sprekers op meer dan een miljoen etnische Bretonnen; nauwelijks legale status; openbare presentie voornamelijk tot culturele manifestaties beperkt (*Euromosaic* **D**-30).

Bulgaars [Bâlgarski]
Zuid-Bulgaarse dialecten worden behalve in Zuid-Bulgarije ook als inheemse N-D taal (Pomaaks, [Pomakski]) gesproken door moslims ('Pomaken') in
Griekenland:
– Noordwest-Thracië; plm. 30000; Pomaken hebben enige rechten als religieuze minderheid, geen taalrechten (*Euromosaic* **E**-38).

Catalaans [Català]
Romaanse taal tussen Occitaans en Castiliaans; in Andorra officiële taal naast Frans, maar met minder status en minder openbare presentie dan Frans; als inheemse N-D taal in
Frankrijk:
– Département Pyrénées-Orientales (ZO-Frankrijk); plm. 150000 sprekers; nauwelijks legale status; beperkte presentie in cultuur en onderwijs (**D**, maar *Euromosaic* **C**-24).
Italië:
– In de stad Alghero op Sardinië; plm. 15000 sprekers; nauwelijks bescherming; enige openbare presentie (*Euromosaic* **D**-28).
Spanje:
Catalaans is naast Castiliaans (Standaardspaans) officiële taal in vier Autonome Gemeenschappen
– Catalonië, plm. 4,5 miljoen sprekers (*Euromosaic* **A**-2),
– Valencia, plm. 1,9 miljoen sprekers (*Euromosaic* **B**-6),
– Balearen, plm. 425000 sprekers (**C**, maar *Euromosaic* **B**-12),
– in een deel van Aragón, plm. 50000 sprekers (*Euromosaic* **C**-24);
zeer uitgebreide toepassingen in Catalonië, uitgebreide in Valencia en beperkte op de Balearen.

Cornisch [Kernewek]
Keltische taal die weer tot enig leven is gewekt; zeer beperkt als inheemse N-D taal gesproken in
Groot-Brittannië:
– hier en daar in Cornwall; wellicht 200 sprekers; geen legale status, minimale lokale erkenning; geen openbare presentie (*Euromosaic* **E**-47).

Corsicaans [Corsu, Lingua Corsa]
Taalkundig gezien behorend tot het Italiaanse dialectgebied; erkend als inheemse N-D taal in
Frankrijk:
– Corsica; plm. 125000 sprekers; beperkte legale status; beperkte openbare presentie (*Euromosaic* **D**-26).

Deens [Dansk]
Noord-Germaans; officiële taal in Denemarken; inheemse N-D taal in
Duitsland:
– Schleswig-Holstein; plm. 25000 sprekers; sinds 1955 beschermd; met uitgebreide openbare presentie (*Euromosaic* **C**-18).

Duits [Deutsch]
Westgermaans; officiële taal in Duitsland en Oostenrijk; als inheemse N-D taal in
België:
– kantons Eupen en Sankt-Vith (Wallonië); plm. 70000 sprekers; officiële taal; veel praktische toepassingen, hoog prestige. (*Euromosaic* **A** 1)
– Montzener Land, Bocholtz en Malmedy (Oost-België); plm. 25000 sprekers; geen officiële status (**C**).
Denemarken:
– Nord-Schleswig; plm. 15000 sprekers; sinds 1955 erkend en beschermd als minderheidstaal; uitgebreide toepassingen, vooral op cultureel gebied (**B**, maar *Euromosaic* **C**-22).

Frankrijk:
– Elzas (Elsässerditsch); plm. 1,2 miljoen sprekers; enige legale status; redelijk wat toepassingen (**C**, maar *Euromosaic* hoog met **B**-6).
– Lotharingen (Lohringer Platt); plm. 100000 sprekers; zeer beperkte legale status; vrijwel geen toepassingen (**D**).
Italië:
– regio Zuid-Tirol (Trentino-Alto Adige); plm. 300000 sprekers; een regionaal autonomiestatuut verleent gelijke rechten aan Italiaans en Duits; zeer uitgebreide openbare presentie, doch minder dan Italiaans; goed verankerd in onderwijs (*Euromosaic* **A**-4).
– elders in Noord-Italië: plm. 7000 sprekers van **Cimbri** Duits in de provincie Verona, plm. 1000 sprekers van **Mòcheno** Duits in de provincie van Trento; plm. 500 sprekers van **Walser** Duits in de Valle d'Aosta en plm. 4500 sprekers van vormen van Duits in de regio Friuli-Venezia Gulia; nergens legale status, zeer beperkte aanwezigheid her en der in basisonderwijs (**D / E**).

Fins [Suomi]
Finoegrische taal; officieel in Finland, inheemse N-D taal, bekend als Tornedaals of Tornedal-Fins in
Zweden:
– Norbotten, direct ten westen van de Finse grens in het arktische noorden; plm. 25000 sprekers, deels nu levend in zuidelijker streken; weinig bescherming, weinig openbare presentie. NB: enige honderdduizenden Finse burgers zijn sinds de Tweede Wereldoorlog naar Zweden getrokken, op zoek naar werk (**C**).

Frans [Français]
Romaans; officiële taal in Frankrijk, België en in veel voormalige Franse koloniën; als inheemse N-D taal in
Italië:
– Frans en Franco-provençaals (de overgangstaal tussen Frans en Provençaals Occitaans) worden gesproken in de Valle d'Aosta en de provincie Turijn, en door zeer kleine aantallen in andere Noord-Italiaanse gebieden; plm. 50000 sprekers van Franco-provençaals en plm. 4000 sprekers van Frans leven in de Valle d'Aosta, waar volgens het autonomiestatuut Frans en Italiaans gelijke rechten hebben, Frans (maar niet Franco-provençaals) heeft er beperkte toepassingen, vooral in onderwijs (*Euromosaic* **C**-18). In de provincie Turijn (Piedmont) zijn ongeveer 4000 Franssprekenden en ruim 20000 sprekers van Franco-provençaals; geen legale status, geen toepassingen.

Fries
(West)fries [Frysk], **Noordfries** [Friisk], **Oostfries**: Saterlands [Seeltersk]
Westgermaans; sterk verschillende taalvormen; als inheemse N-D talen in
Duitsland:
– Noordfries of Friisk in Schleswig-Holstein (5 dialecten); plm. 10000 sprekers; nauwelijks legale bescherming; enige toepassingen, vooral in onderwijs (*Euromosaic* **E**-35).
– Oostfries of Seeltersk (Saterlands); plm. 1500 sprekers; nauwelijks legale status, geen openbare presentie (**E**-42).
Nederland: Frysk
– In bijna de hele provincie Fryslân (maar weinig in de grotere steden) en in een paar dorpen over de provinciegrens in Groningen; 300000 à 400000 sprekers; officieel naast Nederlands in Friesland; uitgebreide toepassingen (*Euromosaic* **C**-13).

Frioelisch [Furlan]
zie **Retoromaans.**

Gaelic (of: Schots Gaelic) [Gàidhlig]
Keltische taal, nauw verwant aan Iers; gebruikt als inheemse N-D taal in
Groot-Brittannië:
– In Schotland, concentraties van sprekers in het westen, op de Hebriden en in de grote steden; plm. 70000 sprekers; geniet enige legale status op regionaal niveau, enige toepassingen; onlangs heeft het nieuwe Schotse parlement verordonneerd dat in dat parlement het Gaelic in beperkte mate gebruikt kan worden (*Euromosaic* **C**-13).

Galicisch [Galego]
Overgangsvorm tussen Spaans en Portugees; inheemse N-D taal in
Spanje:
– Autonome Gemeenschap van Galicia, daarbuiten in Asturias, Castilla-León; ruim 2 miljoen sprekers; volgens het autonomiestatuut van Galicië officiële taal naast Castiliaans (Standaardspaans); vrij uitgebreide openbare presentie (*Euromosaic* **B**-5).
Portugal:
– in het noorden; plm. 1500 sprekers; geen status, geen publieke presentie (**E**).

Gebarentaal
Gebarentalen zijn volwaardige communicatiemiddelen met structuren die beschreven kunnen worden in dezelfde of vergelijkbare termen als gesproken talen. Gebarentalen verschillen onderling sterk, vooral lexicaal, ondanks hun hogere mate van iconiciteit (d.w.z. navoelbare relatie tussen vorm en betekenis) dan gesproken talen. Ook de standaard Amerikaanse en de standaard Britse gebarentaalvarianten die naast het Engels voorkomen, zijn onderling niet zonder meer verstaanbaar; ook binnen de Nederlandse gebarentaal bestaan varianten (vooral Groningen tegenover niet-Groningen), terwijl Nederlandse en Vlaamse gebarentaal verschillende talen zijn. Analoog aan wat plaatsvindt in de wereld van de gesproken taal beïnvloedt op dit moment de Amerikaanse standaardtaal gebarentalen elders ter wereld. Oeganda, Zweden, Finland en Zwitserland zijn al een eind gevorderd met de erkenning van gebarentalen; in Nederland is momenteel de discussie gaande hoe **Nederlandse Gebarentaal** het best beschermd en bevorderd kan worden; overwogen wordt een regeling via het *Europese handvest voor regionale talen of talen van minderheden* (zie het Rapport van de Commissie Nederlandse gebarentaal: *Méér dan een gebaar*).

Grieks [Helliniki, Grecanico]
Geïsoleerde Indo-europese taal; officieel in Griekenland; inheemse N-D taal in
Italië:
– Regio's Puglia en Calabria; minder dan 10000 sprekers; geen legale bescherming, vrijwel geen openbare presentie (*Euromosaic* **E**-47).

Hongaars [Magyar]
Finoegrische taal; officieel in Hongarije; inheemse niet-dominante taal met enige bescherming in
Oostenrijk:
– Steiermark, Burgenland, Wenen; plm. 22000 sprekers; enige bescherming, weinig publieke presentie (**C/D**).

Iers [Gaeilge]
Keltisch; inheemse en eerste officiële, maar weinig dominante taal in
Ierland:
– plm. 65000 moedertaalsprekers langs de kust in het westen (Gailtacht), plm. 1 miljoen weinig tot heel weinig geverseerde sprekers; zeer uitgebreide legale bescherming; uitgebreid in onderwijs, maar jeugd weinig receptief; uitgebreide openbare presentie (*Euromosaic* C-13).
inheemse N-D taal in
Groot-Brittannië:
– komt verspreid voor in de zes graafschappen van Noord-Ierland; plm. 6000 sprekers, in totaal ruim 100000 personen die enige kennis van de taal hebben (*Euromosaic* E-37).

Jiddisch
Westgermaanse taal, gebaseerd op Rijnlandse dialecten van het Duits; lexicale invloed van Slavische talen, Hebreeuws en Romaanse talen; gesproken door joden; voor de Tweede Wereldoorlog meer dan 10 miljoen, tegenwoordig hooguit 250000 sprekers in heel Europa; de grotere groepen leven nu (van heel groot (1,2 miljoen) naar minder groot (50000) in VS, Rusland, Israël en Canada; sterk gekleurde regionale varianten; binnen de EU vooral in een paar grote steden in België (Antwerpen), Frankrijk (Parijs) en Groot-Brittannië, maar aantallen sprekers niet goed bekend. Door Nederland als tegen discriminatie te behoeden inheemse N-D taal aangemeld.

Kroatisch [Hrvatski]
Zuidslavische taal; officieel in Kroatië; inheemse N-D taal in
Italië:
– Provincie Campobasso (Molise); plm. 2000 sprekers; geen legale status, geen openbare presentie (*Euromosaic* E-35).
Oostenrijk:
– vooral in Burgenland; plm. 40000 sprekers; enige legale bescherming; presentie in primair en secundair onderwijs; beperkt als ambtelijke taal in gebruik (C).

Ladinisch
zie **Retoromaans.**

Ladino [Sefardí]
Joods-Spaans, gesproken door sefardische gemeenschappen die in 1492 uit Spanje verbannen werden; inheemse N-D taal in
Griekenland (en in Turkije en Marokko):
– plm. 1500 sprekers; geen status, geen publieke presentie (E).

Luxemburgs [Lëtzebuergesch]
Westgermaans; van oorsprong een Duits dialect dat zich in de eeuw voor 1984 tot zelfstandige taal heeft ontwikkeld; nationale taal in Luxemburg met 350000 sprekers (*Euromosaic* A-2); inheemse N-D taal in
België:
– kanton van Arel/Arlon (Oud-Duits België); plm. 20000 sprekers; minimale regionale bescherming (*Euromosaic* D-30).

Frankrijk:
– Lotharingen, regio van Thionville; plm. 40000 sprekers; geen legale status; zeer beperkte openbare presentie; enige handhaving dankzij veel grensverkeer met Luxemburg (**D**).

Macedoons [Slavo-Makedonski]
Zuidslavisch; officiële taal van Macedonië; inheemse N-D taal in
Griekenland:
– Noord-Griekenland; plm. 50000 sprekers; geen legale of praktische status (*Euromosaic* **E**-38).

Meglenisch
rest van een van de vier Balkan-Romaanse talen (naast Roemeens, Istrië-Roemeens en Aroemeens); komt voor als inheemse N-D taal in
Griekenland:
– in de regio van Thessaloniki; plm. 12000 sprekers; geen legale bescherming, geen publieke presentie (**E**).

Mirandes(a)
zie **Asturiaans**.

Nederlands
Westgermaans; officiële taal in Nederland en in België; inheemse N-D taal in
Frankrijk
– Westhoek (NW Frankrijk); plm. 75000 sprekers; geen legale status; zeer beperkt openbaar gebruik (*Euromosaic* **E**-38).

Nederlandse Gebarentaal
niet-dominante taal in Nederland; plm. 15000 Nederlanders hebben NGT als eerste taal; zie **Gebarentaal** (**A**).

Nedersaksisch
Nederduits dialectcontinuüm; inheemse N-D taal in
Nederland:
– ten oosten en zuidoosten van het Fries; plm. 1 miljoen sprekers waarvan aantal snel slinkt; minimale legale bescherming; geen standaardisering, enige publieke presentie; plm. 50000 sprekers (**E**).

Occitaans [Occitan]
Romaanse taal, nauw verwant aan Frans, niet-gestandaardiseerd; inheemse N-D taal in
Frankrijk:
– 31 departementen in het zuiden van Frankrijk, Noord-Occitaans: Limousin, Auvergnat, Alpen-Provençaals, Zuid-Occitaans: Provençaals, Gascon; plm. 2 miljoen sprekers; geen legale status; zeer beperkte openbare presentie; enige presentie in onderwijs; standaardisering ontbreekt (*Euromosaic* **D**-30).
Italië:
– Piedmontese Alpen (provincies Cuneo, Torino), zeer beperkt in provincies Imperia en Cosenza; plm. 50000 sprekers; alleen in regio Piedmont minimale bescherming; vrijwel geen openbare presentie (Moaic **D**-28).

Spanje:
– Val d'Aran (in de Pyreneën, binnen Catalonië); plm. 4000 sprekers; sinds 1983 beschermde status, enige openbare presentie; ook **Aranees [Aranès]** genoemd (**D**, maar *Euromosaic* **B**-10).

Pomaaks
zie **Bulgaars.**

Pontisch Grieks
Griekse dialecten, die niet zonder meer verstaan worden door Griekenland-Grieken, en die van oudsher aan de oostelijke en zuidoostelijke kusten van de Zwarte Zee worden gesproken; na veel emigratie vroeger in de twintigste eeuw vanuit Turkije is er recent veel migratie vanuit Georgië/Abchazië; rond 200000 etnisch Pontische Grieken leven nu in Griekenland; de jongere generatie geeft snel het Pontische Grieks op; geen bescherming, geen publieke presentie.

Portugees
Romaanse taal; officieel in Portugal; inheemse N-D taal in
Spanje:
– Val de Xàlima (Extremadura); plm. 5000 sprekers; geen legale status, geen openbare presentie; lokaal veel gebruikt (**C**).

Retoromaans
Romaanse taalgroep voorkomend tussen de bron van de Rijn in het westen en de Italiaans-Sloweense grens in het oosten. Bestaat uit drie talen die geen van alle direct aan elkaar grenzen: het **Romanche** in Zwitserland, het **Ladino** in de Dolomieten en het **Frioelisch** ten noorden van Venetië. Romanche en Ladino zijn sterk gefragmenteerd in dialecten; het Frioelisch is zo sterk veritalianiseerd dat het onderhand ook gezien kan worden als een vorm van het Venetiaanse dialect van het Italiaans.
Frioelisch [Furlan]
inheemse N-D taal in
Italië:
– Provincies Udine, Podenone in de Regio Friuli-Venezia Giulia; ruim 400000 sprekers; beperkte legale bescherming; enige openbare presentie (**D**, maar *Euromosaic* **C**-13).
Ladinisch [Ladin]
inheemse N-D taal in
Italië:
– diverse dalen in de provincies Trento, Belluno en Bolzano; plm. 30000 sprekers; in Bolzano legale status en uitgebreide presentie; elders geen van beide (**C**, maar *Euromosaic* **B**-6).

Rodi of **Rotwelsch** of **Trekkers Deens**
inheemse N-D taal, gebaseerd op Deens en Romani in **Denemarken**; zie **Trekkerstalen.**

Romani / Romanes
Indo-europese taal, in feite een gebalkaniseerde Indische taal; minderheidstaal in de meeste Europese landen, in Noord- en Zuid-Amerika en Australië; beperkt in West-Azië, heel beperkt in Noord-Afrika.

De Indiase voorouders van de **Roma** (enkelvoud: Rom) zijn tussen 1050 en 1300 naar de Balkan getrokken. Hun tocht door Iraans taalgebied en langs de Oost-Anatolische Ar-

menen en de Anatolische en Balkan-Grieken is goed te volgen in de leenwoorden die het Romani in die tijd heeft opgenomen. Het Romani stamt af van een taal uit Noordwest-India, misschien van een voorouder van het hedendaagse Dumaki. Bij alle verscheidenheid in woordenschat van de ongeveer 60 Romani-dialecten is er een harde kern van ongeveer 700 Indische oerwoorden en van ongeveer 70 leenwoorden uit Iraanse talen, 40 leenwoorden uit het Armeens en ruim 200 leenwoorden uit het Grieks die vrijwel alle dialecten gemeenschappelijk hebben. De Roma zijn geruime tijd op de Balkan gebleven en nog steeds is de Balkan hun hoofdverspreidingsgebied. Rond 1500 vond de eerste Romani-diaspora plaats, van de Balkan heel Europa over. De Romani-dialecten, die aanzienlijk verschillen, worden wel in vier groepen ingedeeld, de gemeenschappelijk gevoelde etnische band overwint echter de talige verscheidenheid. De dialectgroepen zijn (voor meer informatie en verwijzingen, zie Matras, Bakker, Kyuchukov 1997: XVI, VV., en de inleiding van Hancock 1995):

1. **Balkan-Romani**, dat gesproken wordt in de centrale en zuidelijke Balkan (voormalig Joegoslavië, Albanië, Bulgarije, Griekenland, Turkije); Moslim Roma op de Balkan noemen zichzelf wel **Chorachane (Korachane) Roma**.
2. **Vlach-Romani**, dat zich ontwikkeld heeft in Roemeenstalige omgeving (cf. Walachije), is sterk beïnvloed door het Roemeens en wordt gesproken niet alleen in Roemenië en aangrenzend Hongarije en (gedeeltelijk) Bulgarije, maar ook op veel andere plaatsen dichtbij en ver weg; na de afschaffing van de slavernij (1864) kwam de tweede diaspora op gang, dit keer van Vlach Romani, niet alleen naar de meeste landen van Europa (o.a. Scandinavië, Wales), maar ook naar Noord-Afrika, Noord- en Zuid-Amerika en Australië; twee bekende namen van subgroepen zijn **Kalderasj**/Kelderasj (van een Roemeens woord voor 'koperssmid') en **Lovari** (Hongaars: 'paardenhandelaar').
3. **Centraal-Romani** wordt gesproken in Tsjechië en Slowakije, en in aangrenzende gebieden: Zuid-Polen, Slovenië, het Oostenrijkse Burgenland en gedeeltelijk in Hongarije (de **Romungro**).
4. De **Noord-Romani** dialecten verschillen onderling sterker dan die van de overige groepen; ze hadden een groot verspreidingsgebied van Polen tot op de Britse eilanden, en ook in Frankrijk en Noordoost-Italië. Sprekers van de noordelijke dialecten, die sterk door het Duits zijn beïnvloed, noemen zichzelf meestal geen Roma, maar **Sinti**; vandaar dat in de Nederlandse context naast Roma, die voor een groot deel vrij recent uit Joegoslavië zijn gearriveerd, ook altijd **Sinti** worden genoemd. **Sinti** komen voor in Duitsland, de Elzas, Nederland en Noord-Italië; in Frankrijk worden ze veelal **Manoesj** genoemd (zie Lucassen 1990: 191-206). Op de Britse eilanden worden vooral vormen van Para-Romani gesproken (Anglo-Romani), zigeunertalen waarvan de grammatica geheel of in sterke mate is ontleend aan een taal uit de regio, maar waarvan de woordenschat Romani-elementen bevat.

Geschat wordt dat er nu rond de zes miljoen Roma in heel Europa wonen; de overgrote meerderheid daarvan leeft op de Balkan: Roemenië: plm. 1 miljoen; Bulgarije: plm. 600000; Hongarije plm. 500000; GOS, Slowakije en Klein Joegoslavië elk plm. 250000; Macedonië, Tsjechië, en Griekenland elk plm. 100000; kleinere aantallen in Bosnië-Hercegovina en Kroatië.

Voor de EU-landen kan het aantal Roma op tussen de 500000 en 600000 geschat worden; maar ook hier zijn geen precieze aantallen bekend: Spanje: plm. 250000; Frankrijk: plm. 100000; Groot-Brittannië, Duitsland, Italië: elk plm. 50000; Portugal: plm. 25000; Oostenrijk: plm. 10000; Finland, Nederland, België, Denemarken: elk tussen 2000 en 5000; Ierland en Luxemburg: minder dan 1000. In Nederland zijn er ongeveer 2700 Sinti en ongeveer 800 Roma.

Roma en hun talen zijn pas laat een rol gaan spelen in de aandacht van Europese poli-

tici. Oorspronkelijk ging de aandacht alleen uit naar inheemse volkeren die met een bepaalde regio verbonden waren. In de tweede plaats is over Roma en Trekkers, die in tamelijk gesloten gemeenschappen leven, in demografische zin weinig bekend. Enige bescherming begint er te komen voor de taalvormen van Romani-sprekers, met name in het kader van het Europese Handvest. Duitsland en Nederland hebben het Romani er als tegen discriminatie te behoeden taal in ingebracht; Finland als taal die ook actief bevorderd dient te worden. Kroatië en Hongarije (!) hebben bij hun ratificatie van het handvest geen melding gemaakt van Romani als te beschermen of te bevorderen minderheidstaal.

Saame (voorheen: Laps) [ook: **Sámegiella**]
Finoegrische taal; inheemse N-D taal in het noorden van Noorwegen, in het uiterste noordwesten van Rusland en in aangrenzende gebieden van
Finland: plm. 1600 sprekers op flink groter aantal etnische Saame's; beschermde status: culturele autonomie; redelijke voorzieningen (**D**).
Zweden: plm. 5000 sprekers; legale bescherming, in eigen regio redelijke presentie (**D**).

Sardijns [Sardu]
Italianiserende Romaanse taal; inheemse N-D taal in
Italië:
– Sardinië; plm. 1 miljoen sprekers; geen legale bescherming ondanks de autonome status van Sardinië; zeer geringe toepassingen in openbaar leven en onderwijs (*Euromosaic* E-42).

Schots (Engels) [Scots, Lallans]
Noordengels, als inheemse N-D taal gesproken in
Groot-Brittannië:
– ten zuiden en oosten van de Schotse Hooglanden; aantallen sprekers onbekend; geen enkele status; geen openbaar gebruik; wel enige standaardisering.

Shelta
vooral op Iers gebaseerde Trekkerstaal, inheemse N-D taal in
Groot-Brittannië:
plm. 30000 sprekers; geen erkenning, geen openbare presentie.
Ierland:
plm. 5000 sprekers; geen erkenning, geen openbare presentie.

Sinti
zie **Romani**.

Sloveens [Slovensko]
Zuidslavisch; officiële taal in Slovenië; inheemse N-D taal in
Italië:
– Regio Friuli-Venezia Giulia; grootste deel van provincie van Trieste; plm. 80000 sprekers; legale status in Trieste, in vier gemeentes uitgebreide toepassingen (*Euromosaic* C-13).
Oostenrijk:
– Kärnten en Steiermark; plm. 35000 sprekers; enige legale status; presentie in primair en secundair onderwijs, beperkt ambtelijke taal; 3500 in Wenen, alwaar minder voorzieningen (**C/D**).

Slowaaks [Slovensky]
Westslavisch; officiële taal in Slowakije, inheemse N-D taal in:
Oostenrijk:
– in Wenen, en een paar dorpen in het noordoosten.

Sorbisch (ook Sorabisch, Wendisch) [Serbski]
Westslavisch; inheemse N-D taal in
Duitsland:
– Brandenburg (Hoog-Sorbisch) en Saksen (Laag-Sorbisch); plm. 50000 sprekers; legale bescherming, de Bondsrepubliek bouwt de vrij ruime ondersteuning van de socialistische periode af; diverse praktische toepassingen; Laag-Sorbisch verdwijnt snel (C-18).

Tornedaals
zie **Fins.**

Trekkerstalen
Naast de Roma komen er in Europa ook andere, kleinere groepen voor die van oudsher, en soms ook nu nog nomadiseren in (groot)familieverband; zij spreken naast de lokale talen soms een eigen taalvorm, vaak gaat het om een Bargoens, of enig jargon. De talen of taalvormen van Trekkers hebben geen speciale genetische relatie. Traditioneel worden zowel de Roma als de Trekkers wel zigeuners genoemd; de nazi's hebben veel Roma en vrijwel geen Trekkers uitgeroeid. De Trekkers zijn bekend onder verschillende namen: Tinkers, Travellers, Shelta (Groot-Brittannië, Ierland); Rodi, Rotwelsch, Trekkers (Denemarken), Jenischen (Duitsland), Taters (Zweden). Talige beïnvloeding van taalvormen van Trekkers door Romani komt voor. Nederland biedt nauwelijks bescherming aan Trekkers als minderheidsgroep; de status van 'woonwagenbewoner' wordt in bepaalde omstandigheden wel erkend.

Turks [Türkçe]
Altaïsche taal; officiële taal van Turkije; inheemse N-D taal in
Griekenland:
– West-Thracië; ruim 100000 sprekers; enige legale status, vooral voor Turken als religieuze minderheid; echter ook aanwezigheid van Turks in basisonderwijs, en enige aanwezigheid voor de radio en in de pers (*Euromosaic* C-24).

Waals [Wallon]
Romaanse taalvorm; hetzij gepresenteerd als zelfstandige taal (Langue(s) d'Oïl), hetzij als onderdeel van het Noordfranse dialectgebied; inheemse N-D taal in
België:
– Wallonië; diverse dialecten met tezamen plm. 600000 sprekers hebben enige regionale bescherming (Picardisch / Picard, Champenois, Lotharings / Lorrain, Gaums / Gaumais) (**D**). Deze dialecten komen aan beide zijden van de Belgisch-Franse grens voor, maar worden in Frankrijk, behalve door een enkeling, gezien als dialecten van het Frans.

Wels [Cymraeg]
Keltische taal; als inheemse N-D taal gebruikt in
Groot-Brittannië
– in Wales, vooral in het het noorden en het westen, in de kuststeden en in de industriegebieden in het zuiden; ruim 500000 sprekers; redelijk wat prestige en legale status (*Welsh*

Language Board ziet toe op naleving van de *Welsh Language Act*), uitgebreide toepassingen in onderwijs, cultuur (**A / B**, *Euromosaic* **B**-10).

Zweeds [Svenska]
Officiële taal in Zweden, maar ook in Finland, waar ongeveer 300000 personen, oftewel ongeveer zes procent van de bevolking, Zweeds zijn / is. De Åland-eilanden, bewoond door plm. 26000 personen, van wie 95 procent Zweeds spreekt, hebben autonome status binnen Finland en hebben in 1995 besloten Finland de EU in te volgen; iedere Finstalige dient gedurende zijn hele periode op school onderwijs Zweeds te volgen (wat niet populair is) en iedere Zweedstalige Finse dient gedurende haar hele scholing Fins te leren (**A**).

Het Rusland van de honderd talen

Rieks Smeets

Deze bijdrage vertelt hoe het kleine Moskovië tussen eind veertiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw uitgroeide tot het enorme Russische Rijk van de late tsarentijd, en hoe dat rijk omging met zijn voortdurend groeiende aantal minderheden. Het grootste deel van het verhaal gaat over de sovjet-nationaliteitenpolitiek die eerst gericht was op modernisering van de minderheden, op de versterking van hun eigenheid en ook op het bijeenhouden van het Russische Rijk. In de jaren dertig werd die politiek omgebogen richting centralisering en russificatie. Veel etnische groepen ontwikkelden zich, ondanks deze bijstelling en eerder dankzij dan ondanks repressieve maatregelen, tot hedendaagse naties of aspirant-naties. Een aantal grotere minderheidstalen van Rusland heeft de laatste twee eeuwen beter weten te doorstaan dan grotere minderheidstalen in West-Europese landen.

Ook maakt de lezer kennis met de bevolkingssamenstelling van de Russische Federatie en met de wijze waarop nu met de minderheden rekening wordt gehouden. Niet alle Russen zijn Russen. In het Russisch zelf wordt onderscheid gemaakt tussen *Russkie*, en dat zijn dan etnische Russen, en *Rossijane* (enkelvoud: *Rossijanin*) waarmee alle bewoners van de Russische Federatie bedoeld worden, nadrukkelijk ook anderen dan etnische Russen. Minderheden stellen liever dat zij in de *Rossijskaja Federatsija* wonen dan in *Rossija* (Rusland).

Overzichten

Meer dan honderd volkeren

Onlangs is er in de Russische Federatie, die in de wandeling meestal Rusland heet, een volkstelling gehouden. Dat was de eerste volkstelling sinds het land in 1991 zelfstandig is geworden. De gegevens zullen pas over een paar jaar volledig bekend zijn en daarom moeten we ons voorlopig behelpen met de resultaten van de laatste sovjettelling. Die werd in 1989 gehouden; de resultaten zijn voor de verschillende deelrepublieken van de Sovjet-Unie afzondelijk gepubliceerd. In de lijsten vind je voor de Russische Federatie oude stijl, de sovjetvoorganger van het huidige Rusland, gegevens voor ruim 125 verschillende etnische groepen. Maximaliserend kun je uitkomen op ongeveer 140 verschillende talen en etnische groepen. Sommige van die groepen zijn inheems en heel klein, zoals het 644 personen tellende volk der Aleoeten, andere sets van apart opgevoerde mensen zijn helemaal geen groepen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de 223 Engelsen.

De sovjetvolkstellingen waren gedetailleerd, en daarom weten we niet alleen dat, bijvoorbeeld, 842 000 burgers van de Russische Federatie in 1989 opgaven dat zij Duitser waren, en dat er 95 000 sovjet-Polen waren, maar ook dat toen 451 burgers zich als Hollander lieten registreren en dat 27,7 procent van hen het Nederlands als eerste taal sprak.

Als je bedenkt dat Rusland verreweg het grootste land ter wereld is – bijna zo groot als de Verenigde Staten, Canada en India samen – dan is het aantal min of meer inheemse volkeren dat er leeft niet verschrikkelijk groot. Hoeveel het er precies zijn, is niet gemakkelijk vast te stellen. Het is moeilijk volkeren tellen, en dat geldt voor Rusland net zo goed als voor, bijvoorbeeld, West-Europa.

Ongeveer twee derde van de volkeren die vermeld worden in de lijsten van 1989 zijn in de Russische Federatie inheems. De overige etnische groepen bestaan grotendeels uit afstammelingen van immigranten, of het zijn volkeren of delen van volkeren die door gebiedsuitbreidingen gedurende de laatste twee, drie eeuwen binnen Rusland terecht zijn

gekomen. De historische lotgevallen van de vele volkeren van Rusland staan uitgebreid beschreven in Kappelers *Rußland als Vielvölkerreich.*

Ongeveer 147 miljoen mensen

In 1989 telden de volkstellers ruim 147 miljoen inwoners van de Russische Federatie; aan al die mensen vroegen zij onder meer wat hun nationaliteit was. De Nederlander die hier verbaasd van opkijkt, dient te weten dat alle inwoners van de Sovjet-Unie naast hun sovjetstaatsburgerschap nog de een of andere nationaliteit hadden. Die nationaliteit werd in het paspoort en in allerlei andere documenten vastgelegd. Het is voor ons verder even wennen dat iemand ook de joodse of zigeunernationaliteit kan hebben.

De nationaliteiten die in 1989 uit meer dan 100 000 zielen bestonden, waren:

Russen	119 866 000	81,53%
Tataren	5 522 000	3,76%
Oekraïners	4 363 000	2,97%
Tsjoewasjen	1 774 000	1,21%
Basjkieren	1 345 000	0,92%
Wit-Russen	1 206 000	0,82%
Mordwinen	1 073 000	0,73%
Tsjetsjenen	899 000	0,61%
Duitsers	842 000	0,57%
Oedmoerten	715 000	0,49%
Mari's	644 000	0,44%
Kazachen	636 000	0,43%
Avaren	544 000	0,37%
Joden	537 000	0,37%
Armeniërs	532 000	0,36%
Boerjaten	417 000	0,28%
Osseten	402 000	0,27%
Kabardiërs	386 000	0,26%
Jakoeten	380 000	0,26%
Darginiërs	353 000	0,24%
Komi's	336 000	0,23%
Azerbeidzjanen	336 000	0,23%
Koemyken	277 000	0,19%
Lezgiërs	257 000	0,17%
Ingoesjen	215 000	0,15%
Toewinen	206 000	0,14%
Moldaviërs	173 000	0,12%
Kalmukken	166 000	0,11%
Zigeuners	153 000	0,10%
Karatsjajers	150 000	0,10%
Komi-Permjaken	147 000	0,10%
Georgiërs	131 000	0,09%
Oezbeken	127 000	0,09%
Kareliërs	125 000	0,08%
Adygeërs	123 000	0,08%
Koreanen	107 000	0,07%
Lakken	106 000	0,07%

Het percentage mensen dat het Russisch als hun eerste taal beschouwde, lag met ongeveer 86,5 nog weer aanzienlijk boven het percentage etnische Russen. Voor mensen die niet binnen een eigen gebied woonden, of die überhaupt geen eigen gebied hadden, is Russisch vaak de eerste taal geworden. Oekraïners en Wit-Russen stappen gemakkelijk op het Russisch over omdat hun talen buitengewoon dicht bij het Russisch staan – de talige en psychologische afstand lijkt geringer dan die tussen, bijvoorbeeld, Duits en Nederlands.

In de huidige Russische Federatie zijn er ruim dertig zogenoemde nationaal-administratieve gebieden, dat wil zeggen gebieden die ingericht zijn voor meestal één, maar soms meerdere niet-Russische groepen. Die gebieden gaan terug op nationale gebieden die al bestonden in de sovjettijd. Minderheden die nergens compact bij elkaar wonen en veel kleine minderheden hadden in de sovjetdecennia geen eigen gebieden. Dat gold in het algemeen ook voor minderheden met etnisch nauw verwante groepen die beschikten over een thuisgebied buiten de Russische Federatie. Daarom hebben, om maar een voorbeeld te noemen, Oekraïners die binnen Rusland wonen, ook op plaatsen waar zij compact bijeen leven, geen eigen administraties of gebieden. Hetzelfde geldt voor Polen, Duitsers en andere groepen die volksgenoten hebben met nationale status in het buitenland.

Het aantal inwoners van de Russische Federatie ligt nu wat lager dan in 1989, ondanks een aanzienlijk immigratieoverschot. Dat is te wijten aan negatieve bijeffecten van de introductie van de vrijemarkteconomie: het toch al niet hoge geboortecijfer is verder gedaald, terwijl de gemiddelde levensverwachting van het mannelijke deel van de bevolking dramatisch achteruit is gegaan.

Zichtbare minderheden

De ongeveer 125 talen van Rusland van 1989 steken mager af bij de ruim 600 talen van Nieuw-Guinea, of de 200 talen van India. Maar vergelijk je Rusland met de grote landen van de Europese Unie, dan oogt Rusland als een etnisch erg divers land. Dat komt aan de ene kant door de territoriale zichtbaarheid van de grotere minderheden, aan de andere kant door de etnisch-territoriale conflicten die in de erfstaten van de Sovjet-Unie hebben plaatsgevonden. Het conflict om de status van Tsjetsjenië is daarvan het bekendst.

Iets meer dan de helft van Rusland wordt ingenomen door etnisch gedefinieerde gebieden, terwijl de andere helft bestaat uit etnisch-neutrale, dat wil zeggen vrijwel totaal Russische gebieden. Op de 53 procent van de oppervlakte van Rusland die etnisch gemarkeerd is, woont niet meer dan 17,5 procent van de totale bevolking. Met uitzondering van de republieken Dagestan, Ingoesjetië, Tsjetsjenië, Tanna Toeva en Tsjoewasjië worden de etnisch gedefinieerde gebieden voor minder dan 60 procent bewoond door titulaire groepen; anderzijds leven veel vertegenwoordigers van minderheden buiten de eigen gebieden.

Ik ontkom er niet aan af en toe sovjetjargon te gebruiken. In dat jargon is 'titulair volk' de benaming van een groep die een bevoorrechte positie inneemt in een min of meer autonome regio en daaraan dan meestal ook zijn naam heeft mogen geven. De sovjetpolitiek beschouwde officieel alle volkeren en talen als aan elkaar gelijk en het sovjetjargon sprak dan ook niet van minderheden maar van nationaliteiten. Ook in het huidige Rusland (april 1999) is er een ministerie voor Nationaliteiten, dat zich onder leiding van minister Abdoelatipov probeert bezig te houden met minderheidsvraagstukken. Met de nadruk op *probeert*, want in het Rusland van vandaag, dat in Russisch nationalisme of eventueel in een vernieuwd pan-Slavisme een ideologie tracht te vinden, is er niet veel oog en zeker weinig geld voor minderheden.

De West-Europese landen waren van oudsher meertaliger dan tot voor kort het geval was. De centraliserende en talig uniformerende politiek van de laatste twee eeuwen werd gestuurd door elites die doorgaans de belangen vertegenwoordigden van de grootste etni-

sche groep binnen de staat. En ook al waren onze landen op de keper beschouwd niet zo homogeen, ze gaven wel die indruk, vanwege een sterke mate van marginalisering van de inheemse minderheden. Die minderheden raakten definitief gemarginaliseerd in de negentiende eeuw door zaken als natievorming, schaalvergrotingen, intensivering van de contacten tussen overheid en burger en de invoering van de algemene leerplicht.

Goed bewaarde republikeinse talen

Er bestaan sinds 1992–1993 in het nieuwe Rusland eenentwintig republieken op etnische grondslag – twintig als je Tsjetsjenië niet meerekent – en op een veel lager niveau nog elf andere min of meer autonome, etnisch gemotiveerde gebieden. In de republieken vormt de titulaire bevolking gemiddeld ongeveer 40 procent van de bevolking, in de lagere nationaal-administratieve gebieden hooguit 10 procent.

Binnen de (eenen)twintig republieken van het post-1991-Rusland hebben de zogenoemde titulaire naties een aantal voorrechten. Om te beginnen hebben ze het recht naast het Russisch de eigen taal tot nationale taal uit te roepen. Verschillende van de etnische republieken hebben ook de regel ingevoerd dat de president een spreker moet zijn van de titulaire taal. Etnische Russen binnen en buiten die republieken zijn daar verontwaardigd over.

De talen van de grotere minderheden werden – zoals onder 'Lenins taalpolitiek' aan de orde zal komen – in de sovjettijd aanvankelijk enorm en later weer heel wat minder bevorderd. Het resultaat is dat veel minderheidstalen de druk van het dominante Russisch goed hebben weten te doorstaan. Van de Tataren bijvoorbeeld, een groot Turkstalig volk dat zijn thuisrepubliek in Europees Rusland aan de Wolga heeft en dat al bijna 450 jaar ingelijfd is in het Russische Rijk, zei in 1989 ongeveer 85 procent het Tataars als eerste taal te beschouwen.

Je moet met dit soort gegevens overigens voorzichtig zijn. Bij vragen naar behoud van de oorspronkelijke taal van een minderheid worden antwoorden wel eens eerder op een gewenste dan op de reële situatie gebaseerd. Een vertekening die diezelfde kant uit gaat, trad bij de sovjettellingen ook al op doordat ouders dergelijke vragen beantwoordden voor hun kinderen onder de zestien. Een voorbeeld: de telling van 1989 leert dat voor 93,1 procent van de 165 821 Kalmukken was opgegeven dat zij het Kalmuks als eerste taal gebruikten. Toen de leiding van de Kalmukse republiek, waarvan de bekende schaakbevorderaar Iljoemzjinov president is, begin jaren negentig overwoog het Kalmuks als taal van onderwijs in te voeren, bleek uit een onderzoek dat meer dan 90 procent van de Kalmukse kinderen geen Kalmuks sprak.

Overigens is taalverlies op zich nog lang geen identiteitsverlies: Ieren die geen Iers spreken kunnen zich wel degelijk Ier voelen, en de modale Kalmuk heeft naast het Kalmuks veel andere zaken die hem onderscheiden van de voornamelijk Russische wereld om hem heen. Daar horen bij een afwijkende godsdienst, afwijkende gelaatstrekken en niet in de laatste plaats een gemeenschappelijke instelling tegenover de rest van de wereld die gebaseerd is op traumatische ervaringen uit een nog niet vergeten recent verleden.

Taaldiversiteit

Van tsaristisch Rusland namen de bolsjewieken een in talig opzicht erg divers rijk over. Terwijl in West-Europa alle inheemse talen, op het Saame (Laps) en het Baskisch na, tot één familie behoren, herbergde de Sovjet-Unie talen van ten minste zeven onderling niet of waarschijnlijk niet verwante families. Dat houdt in dat in veel gebieden sterk van elkaar verschillende talen gesproken worden.

De verspreiding over taalfamilies van de talen die in Rusland oud- of recent-inheems

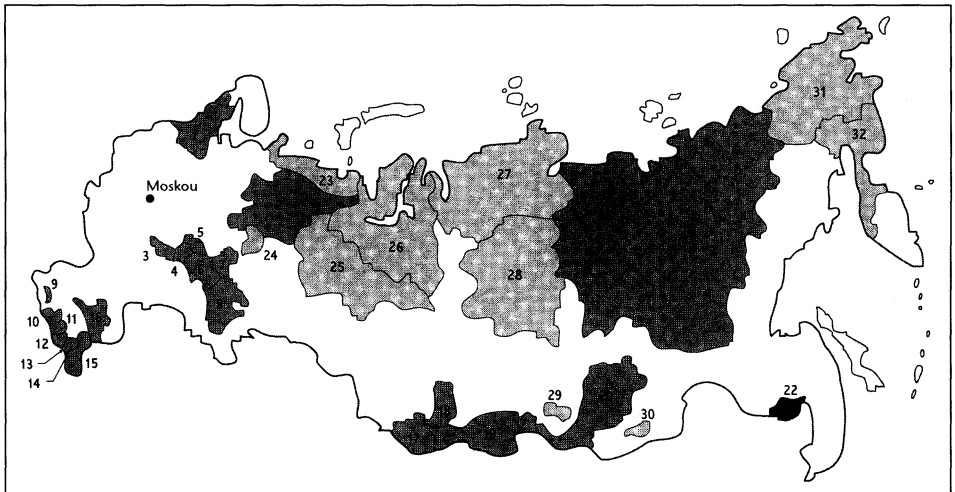

Republieken
1 Karelië
2 Komi
3 Mordovië
4 Tsjoewasjië
5 Mari(-El)
6 Tatarstan
7 Oedmoertië
8 Basjkortostan
9 Adygea
10 Karatsjaj-Tsjerkessië
11 Kabardië-Balkarië
12 Noord-Ossetië/Alania
13 Ingoesjetië
14 Tsjetsjenië (Itsjkeria)
15 Dagestan
16 Kalmukkië
17 Altaj
18 Chakassië
19 (Tanna) Toewa
20 Boerjatië
21 Jakoetië (Sacha)

Autonome provincie (AP)
22 Joodse AP (Birobidzjan)

Autonome districten (AD)
23 Nenets AD
24 Komi-Permjak AD
25 Chanty-Mansi AD
26 Jamal-Nenets AD
27 Tajmyr AD
28 Ewenki AD
29 Oest-Ordyn Boerjat AD
30 Aginskij Boerjat AD
31 Tsjoekotka AD
32 Korjak AD

Illustratie 1. Nationaal-territoriale gebieden van de Russische Federatie

zijn, is af te lezen uit het overzicht hieronder. Alleen talen met ten minste 5000 sprekers zijn opgenomen. Binnen opsommingen gaan talen met meer sprekers vooraf aan talen met minder sprekers. Een uitgebreide classificatie van deze talen is te vinden in Comrie's *The Languages of the Soviet Union.*

Indo-europees	
Slavisch	
– *Oostslavisch*	Russisch, Oekraïens, Wit-Russisch
– *Westslavisch*	Pools
– *Zuidslavisch*	Bulgaars
Baltisch	Lets, Litouws
Romaans	Moldavisch / Roemeens
Germaans	Duits, Jiddisch
Armeens	Armeens
Grieks	Grieks
Indo-iraans	Ossetisch, Tadzjiks / Perzisch, zigeunertalen, Tats, Pamir-talen
Altaïsch	
Turkse groep	Tataars, Tsjoewasjisch, Basjkiers, Kazachs, Jakoets, Azerbeidzjaans, Koemyks, Toewiens, Karatsjaïsch, Oezbeeks, Chakassisch, Balkaars, Nogajs, Altajs, Kirgizisch, Turkmeens, Krimtataars, Sjors, Gagaoezisch, Karakalpaks
Mongoolse groep	Boerjatisch, Kalmuk
Toengoezische groep	Ewenkisch, Eweens, Nanajs, Oeltsja, Orotsj, Oedegees
Koreaans-Japans	Koreaans
Oeralisch	
Samojeedse tak	Nenets
Finoegrische tak	Mordwiens, Oedmoerts, Mari, Komi, Komi-Permjaaks, Karelisch, Fins, Estisch, Chanti, Weps, Mans, Hongaars
Zuid-Kaukasisch	Georgisch
Noord-Kaukasisch	
Westtak	Kabardisch, Adygees, Abazinisch, Abchazisch
Oosttak	Tsjetsjeens, Avaars, Darginisch, Lezgisch, Ingoesj, Laks, Tabassaraans, Agoelisch, Tsachoers, Anditalen, Tseztalen, overige Lezgische talen
Semitisch	Aramees (ook wel: Aissorisch)
Sinotibetaans	Doenganees / Chinees
Palaeosiberisch geïsoleerde talen en taalgroepjes	Tsjoektsji, Nanajs Korjaaks, Nivch, Ket, Itelmeens

Rusland tot Lenin

Minderheden in tsaristisch Rusland

Kiev-Rusland was al uiteengevallen toen tussen 1237 en 1240 de Mongoolse horden, die voornamelijk uit Turkstalige Tataren bestonden, de bestaande machtsstructuren uitwisten. Het grootste deel van het oude Rusland viel daarna onder het kanaat van de Gouden Horde, terwijl de meer westelijke gebieden eerst onder Litouwse en later onder Poolse heer-

schappij stonden. De Russisch-orthodoxe Kerk, die door de Mongoolse overheersers in stand werd gehouden, speelde een belangrijke rol bij het handhaven van de Russische identiteit. Begin veertiende eeuw begon het Moskouse vorstendom, dat aan de rand lag van de Russische gebieden onder Mongools gezag, invloed te verwerven over naburige gebieden. Al snel expandeerde Moskovië ver, zowel in noordelijke als in oostelijke richting, waarbij het niet alleen andere Russische vorstendommen maar ook niet-Russische gebieden onder zijn gezag bracht. In die periode begon de godsdienstige en ook de talige assimilatie van diverse Finoegrische en Turkstalige volkeren. In 1480 verklaarde Moskou zich zelfstandig.

De Moskouse expansie kwam in een versnelling na de onderwerping in 1552 en 1556 van de kanaten van Kazan en Astrachan. Die twee kanaten waren samen met het Krimkanaat de opvolgerstaten van het Rijk van de Gouden Horde in een groot gebied ten noorden van de Zwarte en de Kaspische Zee. Na 1556, toen de weg naar het oosten openlag, stonden er binnen honderd jaar Russen aan de Stille Oceaan. In de achttiende eeuw werd de Beringstraat overgestoken, maar tot verdriet van latere generaties van Russen werd in 1867 Alaska opgegeven door verkoop aan de Verenigde Staten. Tussen eind vijftiende en eind negentiende eeuw groeide Rusland met gemiddeld 130 vierkante kilometer per dag. De expansie naar het dunbevolkte noorden en het oosten werd noch gehinderd door machtige staten, noch door natuurlijke grenzen.

Verdere expansie

De expansie naar het westen, ten koste van de Baltische volkeren, Finland en Polen, ging gepaard met langdurige strijd. Naar het zuiden, richting de Zwarte Zee en de Kaukasus, kon pas geëxpandeerd worden na de annexatie van het Krim-kanaat, die plaatsvond in 1783 onder Catherina de Grote. In de Zuid-Kaukasus, die tussen 1801 en 1829 onttrokken werd aan de invloedssferen van Turkije en Iran, was weinig lokaal verzet tegen opname in Rusland. De islamitische bergvolkeren van de Noord-Kaukasus daarentegen hebben zich lang en hardnekkig verzet tegen inlijving in het christelijke Rusland. De laatste resten verzet werden daar in 1864 gesmoord.

De uitbreiding van Rusland naar het zuiden was in feite een eeuwenlange strijd tussen Turkije en Rusland, waarbij Rusland eerst de noordoevers van de Zwarte Zee en de Krim, vervolgens de rechten op vrije doortocht door de Bosporus, en ten slotte de zuidelijke Kaukasus wist te veroveren. Was de Zwarte Zee in de zestiende eeuw nog een Osmaans-Turkse binnenzee, na de Tweede Wereldoorlog beheerste Moskou direct of indirect het grootste deel van de kusten van die zee. De Russische plannen hebben ook een doorstoten naar de Perzische Golf in het zuiden omvat, en richting Istanboel op de Balkan. De hulp die Rusland onder andere aan Servië geboden heeft bij de strijd tegen Turkse overheersing, heeft banden gesmeed die nog steeds gekoesterd worden.

Grote, min of meer gedwongen migratiestromen hebben de gebiedsuitbreidingen in het westen en het zuiden begeleid. Steeds weer hebben christelijke onderdanen van de sultan zich op Russisch gebied gevestigd, en zijn er islamitische bewoners van gebieden die door de tsaren bij Rusland gevoegd werden, weggetrokken naar het Osmaanse Rijk. Alles tezamen ging het om miljoenen mensen. En zo vinden we vandaag de dag grote aantallen mensen in Turkije, en in andere landen van het Midden-Oosten, wier voorouders van de Krim of de Noord-Kaukasus weggetrokken zijn. Het gaat daarbij onder meer om Tsjerkessen, Abchazen, Krimtataren, Nogajers en Tsjetsjenen.

De expansie in Centraal-Azië is ook van recente datum: in de achttiende eeuw werden het noorden en het oosten van het huidige Kazachstan ingelijfd en pas na het midden van de

negentiende eeuw werden de laatste resten van Centraal-Azië geannexeerd – niet zonder veldslagen en slachtpartijen. Toen was Rusland op z'n grootst en bestond bijna 60 procent van de bevolking uit niet-Russen.

Territoria en invloedsgebieden na de Revolutie

Na de Russische Revolutie van 1917 gingen Polen, Finland, Moldavië, de drie Baltische gebieden en de drie Zuid-Kaukasische gebieden voor Rusland verloren. De Zuid-Kaukasus, dat wil zeggen Georgië, Armenië en Azerbeidzjan, werd in 1920–1921 door de bolsjewieken ingelijfd. Moldavië en Estland, Letland en Litouwen konden pas bezet worden nadat Stalin en Hitler in 1939, in de marge van een niet-aanvalsverdrag, invloedssferen hadden afgebakend in Midden-Europa. Artikel 1 van dat *geheimes Zusatzprotokoll* luidde:

> Für den Fall einer territorial-politischen Umgestaltung in den zu den baltischen Staaten (Finnland, Estland, Lettland, Litauen) gehörenden Gebieten bildet die nördliche Grenze Litauens zugleich die Grenze der Interessenssphären Deutschlands und der UDSSR.
> [Ingeval van een territoriaal-politieke verandering in de bij de Baltische staten (Finland, Estland, Letland en Litouwen) behorende gebieden vormt de noordelijke grens van Litouwen tegelijkertijd de grens van de belangensfeer van Duitsland en de USSR.]

> Artikel 3 meldde:
> Hinsichtlich des Südostens Europas wird von sowjetischer Seite das Interesse an Bessarabien betont. Von deutscher Seite wird das völlige politische Desinteressement an diesen Gebieten erklärt.
> [Wat Zuidoost-Europa betreft wordt van sovjetzijde de interesse voor Bessarabië benadrukt. Van Duitse zijde wordt totale politieke desinteresse voor dit gebied gemeldt.]

Na de Tweede Wereldoorlog werd de Sovjet-Unie voor een groot deel omgeven door neutrale en satellietlanden. Dat waren het gefinlandiseerde Finland, het neutrale Oostenrijk en de communistische landen van Midden-Europa, waaronder Polen in het westen en Mongolië in het oosten. Rond de centrale Russische Republiek lag er binnen de Sovjet-Unie een binnenschil van veertien deelrepublieken die noch naar oorsprong, noch in meerderheid Russischtalig waren.

Onder Gorbatsjov en Sjevardnadze verloor Moskou zijn greep op de buitenste schil en begon het ook zijn invloed in de meeste Europese deelrepublieken te verliezen. De machtsstrijd tussen Gorbatsjov, die de oude Unie in een afgezwakte vorm probeerde te handhaven, en Jeltsin, die door het verzelfstandigen van de Russische republiek zijn eigen machtsbasis zocht te verstevigen, was een belangrijke factor achter het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. Die strijd werd beslist, en het lot van de Sovjet-Unie bezegeld, toen Gorbatsjov, en zijn ambt met hem, van hun laatste prestige werden beroofd door de putsch van augustus 1991 en door Jeltsins optreden daarbij en direct daarna.

Positie van minderheden in het late tsarenrijk

In tsaristisch Rusland was de orthodoxie na de autocratie de belangrijkste unificerende factor. De religieuze leiders werkten nauw samen met het wereldlijke gezag; de Russische orthodoxie werd sinds Peter de Grote geleid als een ministerie voor staatsgodsdienst. Vóór Catherina de Grote is gedurende lange periodes geprobeerd niet-christelijke onderdanen de orthodoxie binnen te leiden. De houding tegenover andere godsdiensten werd door

haar bijgesteld. Lokale godsdiensten, talen en culturen werden sindsdien redelijk ongemoeid gelaten – het was bijvoorbeeld gebruikelijk dat minderheden hun eigen rechtspraak behielden. Momenteel probeert de orthodoxie haar leidende rol in Rusland te hernemen, en stuit zij door de wijze waarop dat gebeurt menige religieuze minderheid tegen de borst.

De volkeren van Rusland vielen in twee groepen uiteen: *Russkie* en *Inorodtsy* (enkelvoud: *inorodets* 'vreemde', letterlijk 'andersgeborene'). Tot de Russkie hoorden niet alleen Russen, maar ook andere volkeren, waarbij de grootste gemene deler deelname was aan een min of meer modern cultureel en industrieel leven. Zo hoorden de hoog opgeleide protestantse Letten tot de Russkie, evenals de Europees-geëmancipeerde, islamitische Tataren. Zigeuners en joden, de Kaukasische bergvolkeren en Kalmukken waren daarentegen weer Inorodtsy. Inorodtsy stonden in feite buiten de maatschappij.

Uiteraard gold voor iedereen dat als hij vooruit wilde komen, of meetellen, kennis van het Russisch verplicht was. Er was geen leerplicht; onderwijs in andere talen dan Russisch was uitzonderlijk, en een zaak van de minderheden zelf.

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de autocratie steeds repressiever werd, begonnen verschillende minderheden hun onvrede te formuleren. Die onvrede werd aangewakkerd door nationalisme elders in Europa en doordat het belang van taal toenam door de grotere rol van scholing en pers. De druk om te russificeren nam toe en de tsaristische overheid nam drastische maatregelen, vooral in de westelijke gebieden. Zo werd het verboden publicaties in het Pools en het Oekraïens te drukken. De Armeense staatskerk werd in de orthodoxie ingelijfd en joden werden aan verdere restricties onderworpen, terwijl bovendien pogroms tegen hen eerder aangemoedigd dan afgekeurd werden. Deze aanpak van de ontwakende minderheden had een averechts effect, maar een roep om onafhankelijkheid was toch nog zeldzaam.

De meer linkse partijen vonden relatief veel weerklank bij de minderheden, en trachtten hen verder aan zich te binden door minderheidsvriendelijke standpunten op te nemen in hun programma's. De joden hadden een eigen linkse partij, de *Bund*.

Van een consistente politiek tegenover de minderheden was in de laatste decennia van tsaristisch Rusland geen sprake. Kort na de kleine revolutie van 1905 kreeg Rusland zijn eerste Doema; daarin bezetten vertegenwoordigers van minderheden ongeveer 40 procent van de zetels en hadden de kleine volkeren voor het eerst de mogelijkheid zich te laten horen. Binnen twee jaar was dat voorbij en kwam er een nieuwe Doema waarin de minderheden, die ruim meer dan de helft van de bevolking uitmaakten, nauwelijks meer vertegenwoordigd waren.

Sovjetpolitiek

Lenins taalpolitiek

De Revolutie van oktober 1917, die uiteindelijk de bolsjewieken van Lenin aan de macht zou helpen, werd gevolgd door een – inderdaad – revolutionair nieuwe politiek tegenover minderheden. Die politiek, die uitzonderlijk tolerant was, kwam pas goed op gang begin jaren twintig, na de overwinning van de Roden op de Witten. De minderheden, die toen nationaliteiten genoemd werden, werden aangemoedigd en geholpen hun eigen taal en deels ook hun eigen cultuur te ontwikkelen, vaak bovendien nog binnen een eigen gebied. Deze politiek is de geschiedenis in gegaan als Lenins nationaliteitenpolitiek.

Er werden taalkundigen gestuurd naar alle niet-Russische gebieden van de Sovjet-Unie, die tot 1922 nog de RSFSR heette, de Russische Sovjet Federatie van Socialistische Republieken. Die taalkundigen waren jong, energiek en deskundig en droegen namen als Jakovlev en Polivanov. Zij onderzochten wie wat sprak, en welke dialecten als vormen van een

en dezelfde taal konden worden gezien. Verder bedachten ze welke dialecten in aanmerking kwamen als basis voor nieuw te ontwikkelen standaardtalen. Daarna werden er – al dan niet in samenwerking met lokale deskundigen – standaardvormen ontwikkeld voor de meeste talen van de jonge Sovjet-Unie. Alfabetten werden ontworpen, leermaterialen ontwikkeld en literair talent opgekweekt.

Eind jaren twintig werd er gewerkt aan meer dan zestig talen en binnen dertig jaar daalde het percentage analfabeten bij de meeste volkeren aan de randen van de Unie dramatisch. Voor sommige talen mislukte het experiment, maar aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werden ruim vijftig talen van de Sovjet-Unie op redelijke tot uitgebreide schaal gebruikt in, bijvoorbeeld, onderwijs en pers. De talen van de vele tientallen groepen die binnen de Sovjet-Unie min of meer beperkte territoriale autonomie kregen, verging het daarbij beter dan talen van groepen zonder eigen gebied. Waar de eigen taal niet aansloeg, of niet mocht aanslaan, werd het Russisch of een buurtaal als schrijf- en schooltaal opgelegd.

Territoria

De territoriale indeling van de Sovjet-Unie is vaak wezenlijk veranderd. Maar gedurende de hele sovjetperiode werd ongeveer de helft van de oppervlakte van het land ingenomen door gebieden waarbinnen een of meer niet-Russische volkeren hun thuisland wisten en speciale voorrechten genoten. Die zogeheten nationaal-administratieve gebieden waren er in maten en gewichten: bovenaan stonden de Unierepublieken. Daarvan waren er zes in 1922: de Russische Federatie, Wit-Rusland, Oekraïne, Georgië, Armenië en Azerbeidzjan. De laatste decennia voor de ineenstorting van de Sovjet-Unie waren er vijftien Unierepublieken, de zes eerder genoemde plus de vier Europese republieken die in de Tweede Wereldoorlog heringelijfd werden (Estland, Letland, Litouwen en Moldavië) en de vijf Centraal-Aziatische republieken waarvan het grondgebied in 1922 deels nog onder de Russische Federatie viel, deels nog de status van protectoraat had. Dat waren Kazachstan, Kirgizië, Turkmenistan, Oezbekistan en Tadzjikistan. Verreweg de grootste Unierepubliek was de RSFSR, de Russische Federatie, de voorloper van het huidige Rusland.

Een niveau lager bevonden zich de autonome republieken. Daarvan waren er in de late Sovjet-Unie twintig, waarvan zestien binnen de RSFSR. Tot de bekendste van die zestien behoren de Tsjetsjeens-Ingoesje ASSR in de Noord-Kaukasus en de Tataarse ASSR in het Midden-Wolgagebied. Nog een stap lager waren er zestien autonome provincies, en nog weer lager, alleen binnen de Russische Federatie, tien autonome districten, gigantische gebieden ingericht voor doorgaans kleine volkeren in het Verre Oosten en het hoge Noorden.

In de jaren twintig en dertig waren er ook nog een paar duizend dorpen en een paar honderd districten waarin culturele aangelegenheden geregeld werden door en voor lokale minderheden. Dergelijke nationaal-territoriale eenheden op microniveau kwamen niet meer voor na de Tweede Wereldoorlog.

Lenin en de nationaliteiten

Lang voor de bolsjewieken de macht in handen kregen, was Lenin al begonnen met het ontwikkelen van ideeën voor een politiek tegenover minderheden. Onder zijn leiding deed ook Stalin dat en die werd dan ook direct na de Revolutie Volkscommissaris voor Nationaliteiten (*Narkomnats*), minister voor nationale minderheden dus. Voor en na de Revolutie heeft Lenin steeds weer gesteld dat alle volkeren gelijk zijn en gelijke rechten dienen te hebben, inclusief het recht op zelfbeschikking binnen de grenzen van een eigen gebied. Toen Lenin de macht in handen kreeg, trad hij ten opzichte van de minderheden pragmatisch op.

Lenin zag naties en nationalisme als bijproducten van kapitalisme die gedoemd waren met het kapitalisme te verdwijnen:

> We vragen vrijheid van zelfbeschikking, dat wil zeggen onafhankelijkheid, dat wil zeggen de vrijheid tot afscheiding voor onderdrukte volkeren, niet omdat we dromen van economische versplintering, of van een ideaal van kleine staten, maar juist omgekeerd, omdat we grote staten wensen en een toenadering, zelfs een samenvallen van naties, maar dan wel op een echt democratische, echt internationale basis, die ondenkbaar is zonder de vrijheid van afscheiding.

Er zijn tientallen boeken verschenen over de sovjetminderhedenpolitiek en de appreciaties daarvan zijn sterk afhankelijk van visies op de Sovjet-Unie en de sovjetideologie als geheel. Moderne Russische auteurs hebben graag een positieve kijk op het sovjetverleden en willen hooguit onderdelen daarvan betreuren als uitwassen. Vanuit zo'n instelling is het niet nodig grootscheeps schoon schip te maken met het sovjetverleden, en dat scheelt veel moeite en ellende. Hedendaagse specialisten afkomstig uit de minderheden zelf zien de zaken vaak heel anders.

De praktijk

Voor een pragmatische opstelling was er meer dan voldoende reden. Toen in 1917 het centrale gezag wegviel, ontstonden er in zo ongeveer alle randgebieden van het tsaristische rijk raden: *sovjets, rada's, sejms, diets, parlementen* of hoe ze verder ook mochten heten. Vanuit die instellingen werd geprobeerd lokaal orde op zaken te stellen. In onder meer de Oekraïne, Moldavië en de zuidelijke Kaukasus kwam het al vrij snel tot een roep om zelfstandigheid, en ook het Baltische gebied en steden en regio's in Centraal-Azië kwamen in verzet tegen terugkeer naar de oude verhoudingen.

In deze situatie, die Lenin ongetwijfeld voorzien had, en met bovendien een precaire burgeroorlog aan zijn broek, was het lijmen van de minderheden met beloftes en met daden meer dan aangebracht. De bolsjewieken streefden naar een wereldrevolutie en wilden uiteraard daaraan beginnen vanuit een zo groot mogelijk land. Minderheden die te doen kregen met de Witten, Lenins binnenlandse tegenstanders, raakten al gauw op de hand van Lenin als ze met de weinig toegeeflijke opstelling van de Witte leiders tegenover minderheden te maken kregen. Lenins beloftes van gelijkheid, zelfbestuur en soevereiniteit waren aantrekkelijker.

Hoewel Lenin het vaak had over zelfbeschikkingsrecht en recht op afscheiding, meende hij dat niet al te letterlijk. Of althans, hij vond dat het recht van arbeiders, boeren en werkers om over nationale en andere grenzen heen solidair te zijn voorging, en aangezien hij meende namens deze groepen te kunnen spreken, besloot hij dat minderheden wel veel autonomie mochten hebben, maar zich niet mochten afscheiden. Bovendien, was de wereldrevolutie eenmaal een feit, dan was afscheiding een wassen neus omdat er helemaal geen staatsgrenzen meer zouden zijn.

Het paaien van de minderheden lukte Lenin tot op grote hoogte. Ging dat niet goedschiks, dan werd wel geweld gebruikt, en zo werd bijvoorbeeld Georgië in 1921 door het Rode Leger ingelijfd en was vanuit het revolutionaire Tasjkent al in 1918 de minder revolutionaire buurstad Kokand min of meer uitgemoord.

De minderhedenvriendelijke opstelling van de bolsjewieken had ook tot doel bij te dragen aan een snelle modernisering van het hele land, waarbij – zoals Lenin vaak zei – de achtergebleven volkeren, die volgens de theorie nog helemaal niet rijp waren voor het socia-

lisme, op gelijk niveau dienden te komen met het progressieve Russische volk. Tegelijkertijd russificerend uniformeren en socialiseren zou te veel van het goede zijn geweest. Lenin wilde dat de vele volkeren via hun eigen taal en via eigen kaders – dat wil zeggen leiders en specialisten – het socialisme binnengevoerd zouden worden. Ondertussen zouden de minderheden culturen ontwikkelen die nationaal mochten zijn naar de vorm, en socialistisch naar inhoud.

Lenin stond een nieuwe mens in een klasseloze maatschappij voor ogen die zich niet meer zou identificeren via etniciteit of godsdienst en die ook één algemene omgangstaal tot zijn beschikking zou hebben. Welke taal dat zou zijn, stond hem oorspronkelijk niet zo duidelijk voor ogen. Toen langzaam aan duidelijk werd dat de Russische Revolutie geen blijvende navolging vond in het buitenland, werd onomwonden uitgesproken dat Russisch wel de uiteindelijke *lingua franca* zou zijn. Hoe oprecht Lenin was wanneer hij vertelde dat een dergelijk gebruik van het Russisch op basis van vrijwilligheid moest geschieden, kunnen we hem niet meer vragen. Nog voor de Revolutie zei hij:

> Wij weten beter dan u dat de taal van Toergenev, Tolstoj, Dobroljoebov en Tsjernysjevski groots en machtig is. En uiteraard zijn wij ervoor dat iedere burger van Rusland de mogelijkheid heeft de grote Russische taal te leren. Er is alleen één ding dat we niet willen: een element van verplichting. We willen niemand het paradijs in jagen met een knuppel.

Alfabetten

De taalkundigen die het veld in getrokken waren, troffen veel talen aan waarin maar weinig, of zelfs helemaal niet geschreven werd. Voorzover er geschreven werd, waren er heel verschillende alfabetten in gebruik, waarbij er een directe band was tussen godsdienst en schriftsysteem: moslimvolkeren gebruikten het Arabische schrift, de katholieke en protestante Balten het Latijnse schrift, de boeddhistische volkeren – dat waren de Kalmukken en de Boerjaten – het Mongoolse schrift, en de joden van Rusland gebruikten het Hebreeuwse schrift, of ze nu het Germaanse Jiddisch spraken, het Iraanse Tat of het Turkse Karaïm. De orthodoxe volkeren gebruikten het cyrillische schrift, en daarbij ging het even goed om Slavische Russen als om Finse Mordwinen of Turkse Tsjoewasjen. De Armeniërs en de Georgiërs ten slotte, die eigen orthodoxe Kerken hadden, schreven al vanaf de vroege vijfde eeuw in hun eigen en unieke alfabetten.

Na een tijd van experimenteren werd halverwege de jaren twintig voor de meeste jonggeschreven talen (de zogenoemde *mladopis'mennye jazyki*) een schrift ontwikkeld dat gebaseerd was op het Latijnse alfabet. Daarvoor bestonden verschillende redenen. De eerste was dat de indruk van russificatie vermeden moest worden, een tweede dat het goed was ook op dit stuk vooruit te lopen op de wereldrevolutie. Bovendien, zo werd gesteld, was het Latijnse alfabet progressief: Marx en Engels hadden zich er immers zelf van bediend.

Een ander doel dat gediend was met de invoering van nieuwe alfabetten was de neutralisatie van alfabetten met religieuze connotaties. Terwijl de minderheden hun talen en deels ook hun culturen mochten koesteren – voor veel minderheden gelden de jaren twintig nog steeds als hun gouden decennium, en is de naam van Lenin nog steeds een beetje heilig – kwam godsdienst al gauw onder druk te staan. De afschaffing van de op het Arabische alfabet geënte schriftsystemen heeft in Dagestan en Centraal-Azië tot hevige protesten geleid.

Na Lenin

Na Lenins dood duurde het een aantal jaren voordat Stalin onbetwist leider was van de

Sovjet-Unie. In de tussenliggende jaren is er uitvoerig gediscussieerd over beleidskwesties, ook over de politiek ten opzichte van minderheden en de plaats van het Russisch. Ondanks het steeds despotischer karakter van het sovjetregime waren die discussies vaak verassend divers en open. Veel personen die het in de jaren twintig niet met Stalins lijn eens waren geweest, werden overigens in het daaropvolgende decennium ter zijde geschoven, of erger.

Nadat ingezien was dat er voorlopig geen wereldrevolutie zou komen, en dat er eerst socialisme in één land opgebouwd moest worden, vonden er onder Stalin eind jaren twintig enorme omwentelingen plaats. De Nieuwe Economische Politiek, die door Lenin was ingevoerd als compromis na een aantal economisch desastreuze jaren van oorlogscommunisme, werd afgeschaft. De industrie werd genationaliseerd en onderworpen aan rigoureuze vijfjarenplannen, en de landbouw en veeteelt werden gecollectiviseerd. Industrialisering, urbanisering en hoge mobiliteit van de voor arbeid inzetbare bevolking werden – met succes – nagestreefd. Verzet tegen deze maatregelen werd met harde hand onderdrukt. De collectivisatie van de agrarische sector ging gepaard met verschijnselen als deportaties en hongersnood, die tot miljoenen slachtoffers hebben geleid.

Stalin was al in de jaren twintig geen groot voorvechter van vergaande federalisering of van het uitgebreid wortel laten schieten (*korenizatsija*) van inheemse talen en culturen in eigen gebieden. Boog hij toen nog meestal het hoofd voor de lijn van Lenin, in de jaren dertig had hij de ruimte eerst voor bijsturing en ten slotte voor drastische bijstellingen van het oude beleid.

De centraliseringen van Stalin veranderden de federale structuur van de Sovjet-Unie niet wezenlijk, althans niet naar de vorm. Inhoudelijk daarentegen veranderde er des te meer. Vooral de nationaliteiten hebben dat gemerkt.

Homogenisering

De centralisering werd begeleid door een promotie van het Russisch als de taal van interetnische communicatie en van een afname van de aandacht voor de meeste andere talen dan Russisch. Vanaf 1938 werd het Russisch in alle scholen verplicht, en in dat jaar ook verdwenen andere dan Russischtalige afdelingen in het sovjetleger.

Daar bleef het niet bij. Er werd geprobeerd het aantal volkeren en talen te verminderen, en ook om de minderheidsvolkeren en -talen dichter naar het Russische volk en de Russische taal, en dus ook naar elkaar te brengen. Dat laatste gebeurde door weer een verandering van alfabet en ook door ingrijpen in de woordenschatten van de minderheidstalen. Het was het begin van een politiek die later de politiek van toenadering (*sblizjenie*) en samenvloeiing (*slijanie*) zou gaan heten, en die tot aan Gorbatsjov zou voortduren. De doelen die Stalin zich stelde, worden overigens in de meeste multiculturele en veeltalige staten nagestreefd, deels om de communicatie tussen de burgers te vergemakkelijken, deels om de contacten tussen overheid en burgers soepel te laten verlopen. Vaak is het ook de bedoeling dat de positie van een toch al leidende etnische groep verder versterkt wordt.

Enige tientallen kleinere inheemse volkeren die nog wel apart geteld waren bij de eerste sovjetvolkstelling van 1926, kwamen niet meer terug in latere tellingen. De etnische groepen in kwestie werden sindsdien beschouwd als onderdelen van grotere buurgroepen. In de meeste gevallen ging het om kleine gemeenschappen van enige duizenden tot tienduizenden personen. Zo werden veel kleine groepen in Dagestan na 1926 hetzij als Avaren hetzij als Darginiërs geteld, en kleine Iraanse volkeren uit het Pamir-gebergte (Tadzjikistan) werden verder ingelijfd bij het Tadzjiekse hoofdvolk. Met het opgaan in een groter volk

hield ook de eventuele aandacht van hogerhand voor de oorspronkelijke talen van de betrokken groepen op. In de Georgische deelrepubliek werden bijvoorbeeld, vanaf begin jaren dertig, de Mingrelen, Svanen, Batsbiërs en Lazen beschouwd als subgroepen van het Georgische volk en ze hadden verder uitsluitend te maken met het Georgisch in onderwijs, media en omgang met de overheid. De volkeren die daarbij hun aantallen zagen toenemen, verleenden graag hun medewerking aan deze politiek van vermindering van poly-etnisme (*oemensjenie poli-etnizma*). Politici nemen elkaar en zichzelf serieuzer naarmate het volk dat door hen geleid wordt groter is.

Alweer alfabetten

De alfabetten kwamen in de jaren dertig weer op de agenda. Er werd centraal besloten dat het tijd was voor een algemene overstap naar het cyrillische alfabet en het waren deels dezelfde taalgeleerden die amper tien jaar tevoren Latijnse alfabetten hadden ontwikkeld die nu monter aan het cyrillificeren sloegen. Er waren verschillende redenen voor deze omslag.

Veel niet-Russische sovjetburgers waren tweetalig en beheersten naast hun eerste taal ook in mindere of meerdere mate het Russisch. Homogenisering van alfabetten was voor hen handig en voor de maatschappij als geheel kostenbesparend. De overheid streefde ernaar dat alle sovjetburgers het Russisch zouden gaan beheersen, wat zeker gemakkelijker zou gaan wanneer de beide talen die tweetalige burgers tot hun beschikking hadden, notatiesystemen zouden hebben die gebaseerd waren op hetzelfde alfabet. Enkele van de redenen waarom eerder voor het Latijnse alfabet was gekozen, golden ook niet meer: het idee van de wereldrevolutie was vervangen door die van de opbouw van socialisme en communisme in één land.

Het Kabardisch was in 1936 de eerste taal die een nieuw cyrillisch alfabet kreeg; binnen een paar jaar volgden vrijwel alle andere talen die ook een Latijns alfabet hadden gehad. Het Georgisch en het Armeens zijn gespaard gebleven voor veranderingen in schriftsystemen. Deze concessie was onvermijdelijk: Armeens en Georgisch werden al geschreven lang voor er zoiets als Russisch of Nederlands geschreven werd, en beide talen waren met hun alfabetten gecultiveerd tot hoofdpijlers van nationale identiteiten.

Een van de effecten van de verandering van de basis van de alfabetten was een zekere vervreemding van de eigen taal in geschreven vorm en een grotere bereidheid tot een overstap naar het Russisch voor schriftelijk taalgebruik.

Desjeriev, een sovjettaalkundige van Tsjetsjeense komaf en, zoals de meeste sovjettaalsociologen, een leverancier van door het bewind gewenste meningen en cijfers, probeerde nog in 1983 het sovjetgehannes met de alfabetten te verbloemen door te doen alsof er geen grote omslag was geweest, maar alleen een initiële aarzeling die meteen gevolgd was door de juiste keuze. Het citaat hieronder is kenmerkend voor de stijl van Desjeriev en de zijnen:

> Van een wetenschappelijk standpunt was de keuze tussen de Latijnse en Slavische alfabetten moeilijk, maar het was om een aantal redenen noodzakelijk het Russische alfabet te nemen als de grafische basis.
> De politieke, economische en culturele banden tussen de Russen en de andere volkeren van de USSR, hun broederlijke samenwerking, de grootmoedige hulp van het Russische volk aan alle naties en nationaliteiten in het land werden in de beschouwingen betrokken. [...] De aanvaarding van het Russische alfabet maakte het mogelijk botsingen te vermijden die veroorzaakt worden door een veelvoud aan grafische systemen, het onderwijs te verbeteren en de verwerving van het Russisch te vergemakkelijken in de scholen van verschillende nationaliteiten.

Let wel. Desjeriev doet het voorkomen alsof er even geaarzeld was tussen het Latijnse en het cyrillische alfabet, en dat na die aarzeling in één keer voor het cyrillisch was gekozen.

Verdere taalpolitiek: woordenschat

Met de invoering van gehomogeniseerde alfabetten werd het ook gemakkelijker de talen van de Sovjet-Unie op nog andere manieren naar elkaar te laten groeien. Er kwamen lexicologische commissies voor de verschillende talen die vanuit Moskou werden aangestuurd. Deze commissies kregen de opdracht de woordenschatten van de jonggeschreven talen uit te breiden en aan te passen aan de moderne tijd. Veel woorden werden direct uit het Russisch overgenomen; vaak ging het daarbij om woorden die ook door het Russisch zelf weer ontleend waren. Men sprak dan met enige trots van de opname van internationalismen. Internationalisme bleef tot het eind van de sovjettijd een nastrevenswaardig iets, en nog vandaag krijgen Zjoeganov en de zijnen een warm gevoel alleen door het woord uit te spreken.

Ook werden woorden die al in een vroeger stadium aan het Russisch waren ontleend en die in de ontvangende taal een verandering in uitspraak hadden ondergaan, in het nieuwe, op het cyrillisch gebaseerde alfabet genoteerd in hun Russische notatie. Na enige jaren konden de lexicologische commissies al trots melden dat totaal niet-verwante sovjettalen als het Turkse Jakoetisch en het West-Kaukasische Kabardisch voor 17 procent overlappende woordenschatten hadden. Woorden die in de jaren twintig binnen minderheidstalen nieuw waren ontwikkeld met gebruikmaking van elementen die genomen waren uit de eigen taal, werden deels in de ban gedaan als ongewenste purismen en vervangen door Russische equivalenten.

Indelingen en grenzen

Taalpolitiek was een instrument in een veelomvattende minderhedenpolitiek en werd ook ingezet om andere dan talige doelen na te streven. In de Noord-Kaukasus bijvoorbeeld zijn in een aantal gevallen voor dialecten of dialectgroepen die onder de noemer van één standaardtaal gebracht hadden kunnen worden, verschillende standaardtalen ontwikkeld. West- en Oost-Tsjerkessen, oftewel Adygeërs en Kabardiërs, spreken onderling verstaanbare dialecten; toch werd er besloten tot twee verschillende geschreven talen, waarbij bovendien nog werd geprobeerd het Kabardisch, dat in twee verschillende gebieden gebruikt werd, nog weer uit elkaar te laten vallen. De Tsjerkessen, die 150 jaar geleden tamelijk compact de Noordwest-Kaukasus bewoonden, werden uiteindelijk ondergebracht in drie verschillende gebieden. Vergelijkbare behandelingen vielen het Noordoost-Kaukasische Tsjetsjeens en Ingoesj en, ook in de Noord-Kaukasus, het Kiptsjak-Turkse Karatsjaïsch en Balkaars ten deel. De Osseten, een Iraanstalig volk in de centrale Kaukasus, werden verdeeld over twee aangrenzende gebieden, waarvan het noordelijke in de Russische Federatie en het zuidelijke in de Georgische deelrepubliek lag. De Osseten zijn bij lange na niet het enige volk dat als gevolg van sovjetbeleid nu over verschillende onafhankelijke staten verdeeld is. Was ten minste één van die staten zo nationalistisch als het nieuwe Georgië, dan konden de problemen niet uitblijven.

Tataren

De Tataren waren en zijn verreweg de grootste minderheid binnen Rusland. Om hun politieke betekenis in te dammen, werden grenzen in het Wolga-Oeralgebied zo getrokken dat niet meer dan 32 procent van de Russische Tataren binnen de eigen republiek kwam te wonen. Aanzienlijke aantallen Tataren kwamen terecht in diverse aanpalende republieken, vooral in Basjkortostan. Basjkortostan, de republiek van de Basjkieren, die een nauw aan

het Tataars verwante taal spreken, werd vrij groot gehouden en omvat ook gebieden waar Tataren in de meerderheid zijn. De Basjkieren kregen al in de tijd van Lenin een voorkeursbehandeling, waardoor effectief voorkomen is dat ze naar aansluiting bij de Tataren zouden streven. De gevolgen zijn vandaag nog aanwezig: in Basjkortostan was in 1989 39 procent van de bevolking Rus, 28 procent Tataar en niet meer dan 22 procent Basjkier. In de Basjkierse hoofdstad Oefa is 11,3 procent van de bevolking Basjkier, 27 procent Tataar en 54 procent Rus. In Tatarstan is onlangs met wrevel gereageerd op het besluit van de Basjkortostaanse overheid alleen het Russisch en Basjkiers als officiële talen toe te laten.

Taalpolitiek werd dus niet alleen gebruikt om talen naar elkaar en naar het Russisch toe te laten groeien, maar ook om bewust gecreëerde politieke grenzen een talige onderbouwing te geven, en om potentieel invloedrijke groepen binnenlands op te delen.

Moldavië

In de Moldavische deelrepubliek van de Sovjet-Unie, het hedendaagse Moldova, werd een taal gesproken die met het blote oor nauwelijks van Roemeens te onderscheiden is. In de Sovjet-Unie is ervoor gekozen de Moldaviërs aan een eigen talige identiteit te helpen. Terwijl het Roemeens werd geschreven met behulp van het Latijnse schrift, kreeg het Moldavisch na de definitieve inlijving in de Sovjet-Unie van 1944 een cyrillisch schrift. Het Moldavisch kreeg verder extra Russische leenwoorden, de weinige verschillen met het Standaardroemeens werden gecultiveerd en de culturele banden tussen het eveneens socialistische Roemenië en Moldavië werden op een laag pitje gezet. Verder kreeg het Moldavisch weinig kansen om diep in het onderwijs door te dringen. Met name in het hoger onderwijs werd het nauwelijks gebruikt. Daarnaast werd migratie van Russischsprekenden naar Moldavië bevorderd, wat ertoe leidde dat de steden in meerderheid Russischtalig werden.

Op min of meer vergelijkbare wijze werd ook het Tadzjieks, de hoofdtaal van de Tadzjiekse sovjetdeelrepubliek, tamelijk kunstmatig gescheiden van het Perzisch. Achter deze omslachtige aanpak stak een zekere logica: in de Sovjet-Unie werden geen gebieden ingesteld voor delen van volkeren waarvan andere delen al buiten de Unie een eigen republiek of staat hadden. Daardoor kon irredentisme worden voorkomen. Het was dus van tweeën één: of er kwam geen aparte Unierepubliek omdat de Moldaviërs als Roemenen werden gezien, of er kwam wel zo'n republiek, maar dan niet voor Roemenen maar voor tot Moldaviërs omgeturnde Roemenen. Moldavië was te groot, had een te hachelijke voorgeschiedenis en te zeer een eigen identiteit dan dat de eerste oplossing gekozen kon worden.

Russificatie als bij-effect

De jaren dertig werden niet alleen door centralisering, collectivisering en industrialisatie gekenmerkt, maar ook door een verharding van het regime en massale vervolgingen van echte of vermeende tegenstanders. Een van de vele effecten van de politiek van die jaren was een versnelling van russificatie.

De industrialisering leidde tot verstedelijking, en tot grote migratiestromen. Vooral jonge mensen werden aangemoedigd zich te gaan vestigen in nieuwe industriegebieden. In dergelijke gebieden was het Russisch vaker wel dan niet de algemene omgangstaal; net als onder studenten kwam het er bovendien veel tot inter-etnische huwelijken. De groeiende aantallen van dergelijke huwelijken werden enthousiast bijgehouden.

De homogenisering van de bevolking werd ook bevorderd door middel van het onderwijs: de onderwijsprogramma's werden door de hele Sovjet-Unie heen gelijkgeschakeld en de geschiedenis van het Russische volk werd toonaangevend voor die van alle volkeren van de Unie. Geschiedenissen van andere gebieden werden geschreven of herschreven in dienst

van de geschiedenis van het Russische volk en kenden twee hoogtepunten: de eerste aansluiting bij Rusland, en de Oktoberrevolutie. Wat die eerste aansluiting, annexatie of verovering betreft werd steevast getracht te bewijzen dat die op vrijwillige basis had plaatsgevonden. Niet alleen de eigen geschiedenis van de verschillende volkeren werd op een laag pitje gezet, in veel gevallen werd ook de oudere literatuur gezuiverd, waarnaast de eigentijdse literatuur zich had te voegen in het algemene sovjetstramien. Er werd ook gestreefd naar culturele gelijkschakeling en als er gemeld kon worden dat er in een moslimgebied weer een toename was geweest van het aantal nieuwjaarsbomen, dan deed de pers dat graag.

In de jaren 1936-1938 werden partijbestuurders, leiders van ondernemingen en intellectuelen op landelijk en regionaal niveau zwaar aangepakt. Vooral de lokale kaders in de nationale gebieden kregen het hard te verduren: een groot deel van de generatie die na de Revolutie in de eigen taal was opgeleid om leiding te geven aan de socialisering van hun thuislanden, werd weggevaagd. Een deel van de geëlimineerde generatie werd met zoveel woorden beschuldigd van nationalistische aspiraties.

De deportaties

De zwartste bladzijde uit de geschiedenis van de sovjetomgang met minderheden betreft de deportaties van hele volkeren in en rond de Tweede Wereldoorlog. De bedoeling van het Kremlin was groepen die onbetrouwbaar werden geacht, uit strategisch belangrijke gebieden te deporteren naar Siberië of Centraal-Azië. Opvallend is dat vooral groepen die noch Slavisch noch orthodox waren, door deze deportaties verwijderd werden uit het Europese deel van de Sovjet-Unie. Daarmee werd een algemene lijn voortgezet die al eeuwen eerder door tsaristisch Moskou was begonnen. Bij een aantal van de volkeren in kwestie werd de deportatie in de media gemeld, waarbij dan als reden werd opgegeven collaboratie met nazi-Duitsland.

Over die reden kunnen we kort zijn, omdat de meeste van de betrokken volkeren in 1956, toen Chroesjtsjov aan het destaliniseren sloeg, gerehabiliteerd werden. In de Sovjet-Unie is wel degelijk gecollaboreerd, maar of collaboratie bij de gestrafte volkeren meer voorkwam dan bij andere volkeren van het Europese deel van de Sovjet-Unie, of dan in Frankrijk of in Nederland, is de vraag. Het onderstaande overzicht laat de grotere groepen zien die bij deportaties betrokken waren:

wie	*wanneer*	*waarvandaan*
Koreanen	1935, 1937	Oost-Siberië
Koerden	1937, 1944	Zuid-Kaukasus
Duitsers	28 augustus 1941	Autonome Republiek aan de Wolga en overig Europees Rusland
Karatsjajers	2 november 1943	Noord-Kaukasus
Kalmukken	28 december 1943	tussen Noord-Kaukasus en Wolga-delta
Ingoesjen	23 februari 1944	Noord-Kaukasus
Tsjetsjenen	23 februari 1944	Noord-Kaukasus
Balkaren	8 maart 1944	Noord-Kaukasus
Krimtataren	18 mei 1944	Krim
Mescheten	november 1944	Zuid-Georgië
Grieken	juni 1944/juni 1949	Georgië

De meeste deporaties werden ruw uitgevoerd, terwijl de opvang op de plaatsen van deportatie veelal slecht geregeld was. Van de Kalmukken en de Krimtataren, en van de volkeren

die van de Noord-Kaukasus gedeporteerd werden, is gemiddeld ruim 25 procent omgekomen tijdens transport en de eerste maanden na aankomst in de oorden van verbanning. Met de hier genoemde deportaties werden ongeveer anderhalf miljoen sovjetburgers van huis en haard beroofd.

Voorzover de verbannen volkeren autonome gebieden hadden gehad, werden die opgeheven en de herinnering aan de vertrokken volkeren werd weggevaagd: begraafplaatsen werden omgeploegd, musea leeggehaald en de talen en culturen van de verbannen volkeren hielden officieel op te bestaan, zowel in hun vroegere als in hun nieuwe verblijfplaatsen.

Na de rehabilitaties werd een deel van de opgeheven gebieden weer hersteld, zij het niet altijd binnen de oude grenzen. Duitsers, Krimtataren en Mescheten kregen geen toestemming terug te keren, en de Duitsers en Krimtataren zagen evenmin hun oude autonome republieken in ere hersteld. Ook het Rusland van Jeltsin van na 1991 weigerde de Duitse republiek aan de Wolga te herstellen, wat leidde tot het vertrek van een extra groot aantal Russische Duitsers.

Georgië weigert tot op de dag van vandaag zijn oude Mescheetse minderheid op te nemen. Dat heeft meer te maken met het feit dat de meeste Mescheten Turks spreken en moslim zijn dan met de officiële reden dat er geen ruimte voor hen zou zijn. De Mescheten lijken niet veel welkomer in Georgië dan Kosovo-Albanezen in Joegoslavië.

De Krimtataren zijn sinds het aantreden van Gorbatsjov begonnen clandestien terug te keren naar de Krim. De Krim, die oorspronkelijk bij de Russische Federatie hoorde, is onderdeel van (de) Oekraïne sinds Chroesjtsjov het gebied in 1954 bij een herdenking aan de Oekraïense Unierepubliek cadeau deed. Grenzen stelden immers binnen de sovjetpseudofederatie niet zoveel voor.

Na Stalin

Na Stalin werd de politiek van culturele en talige centralisering van de Sovjet-Unie voortgezet, maar de periode van de grote terreur was voorbij. Nog steeds had de Sovjet-Unie geen officiële staatstaal, en nog steeds waren alle talen op papier gelijk, maar de politiek van bevordering van toenadering en samengroeien ging door. In de jaren zestig en zeventig werd bijvoorbeeld op het grondgebied van de Russische Federatie het gebruik van vrijwel alle andere talen dan het Russisch als voertaal in het onderwijs afgeschaft. De regionale talen bleven nog wel over als vakken, als facultatieve vakken wel te verstaan. In de niet-Russische gebieden was het Russisch vrijwel overal de *lingua franca* geworden en was er minder reden dan ooit voor de daar wonende Russen om de lokale talen te leren. In 1989 gaf 0,1 procent van de Russen aan een andere taal dan Russisch als eerste taal te hebben, en 0,6 procent verklaarde een andere taal van de Sovjet-Unie dan het Russisch als tweede taal goed te beheersen.

Wat de minderheden van hun situatie vonden was niet goed bekend. Sovjetsociologen en -antropologen schreven wat de politici horen en herhalen wilden, namelijk dat in de Sovjet-Unie de minderhedenvraagstukken zo goed opgelost waren dat er geen minderheidsproblemen meer over waren. Op partijcongressen in de jaren zeventig werd gemeld dat de nieuwe sovjetmens al een feit was. Er is alle reden om aan te nemen dat Gorbatsjov en de zijnen oprecht verbaasd waren over de kracht en omvang van de nationale en nationalistische bewegingen in de uiteenvallende Sovjet-Unie.

De nationaliteiten bestaan nog

Er worden serieuze conferenties georganiseerd over een mogelijk uiteenvallen van de Russische Federatie. De gedachte daarbij is dat het fragmentatieproces dat begonnen is met het wegvallen van de greep van Moskou op Midden-Europa, en dat vervolgd werd door de onafhankelijkheid van de vijftien voormalige deelrepublieken van de Sovjet-Unie, gevolgd zou kunnen worden door een opsplitsing van de Russische Federatie. Enerzijds wordt er dan gewezen op de financieel-economische situatie van Rusland, die dusdanig is dat het Centrum de regio's weinig te bieden heeft. Anderzijds heeft men dan in het achterhoofd de etnische en territoriale conflicten die woeden of gewoed hebben binnen Rusland, en Moskous onmacht daarmee om te gaan.

De laatste vijftien jaar hebben duidelijk gemaakt dat het nationaliteitenprobleem in de Sovjet-Unie verre van opgelost was. Terwijl de nationaliteitenpolitiek van Lenin en zijn opvolgers als een van zijn langetermijndoelen het verdwijnen van etnische verschillen had, kan nu geconstateerd worden dat de wisselende cocktails van wortel en knoet die de verschillende minderheden van Rusland toegediend hebben gekregen, eerder een omgekeerd effect hebben gehad.

Tsjetsjenen, bijvoorbeeld, leefden in clans en voor hun identiteit waren clanlidmaatschap en lidmaatschap van een *wird* – dat is een lokaal verband van personen die tot een Sufi-genootschap behoren – belangrijk. Ze voelden zich verbonden met andere moslims, en met andere bewoners van de bergen van de Noord-Kaukasus, maar niet speciaal met personen van andere clans die ook een vorm van Tsjetsjeens spraken. De sovjetpolitiek heeft de Tsjetsjenen voorzien van een eigen gebied met deels ook eigen bestuurders, waarbinnen zo'n twintig jaar het schriftelijk gebruik van de eigen taal bevorderd werd. De identificatie met de overige Tsjetsjenen werd verder enorm bevorderd door de deportatie van 1944. De Tsjetsjenen werden gedeporteerd als Tsjetsjenen en konden zich in hun verbanningsoorden handhaven door onderlinge solidariteit. Toen zij na terugkeer van verbanning niet echt welkom bleken en zich alweer collectief gediscrimineerd voelden, waren ze al wel aaneengesmeed tot een potentiële natie.

Regionale bewegingen en leiders

Toen in de tijd van *perestrojka* en *glasnost* Moskou de teugels wat liet vieren, kwam er met name in de nationale gebieden en onder de minderheden een roep om decentralisatie en politieke vernieuwing. Nieuwbakken regionale leiders van dat moment trokken vaak de etnische kaart om kiezers achter zich te mobiliseren. De eerste eisen die in gebieden als Moldavië en Georgië geformuleerd werden, betroffen meer rechten voor de eigen taal en cultuur, en minder Russisch.

Nationale vraagstukken waren aantrekkelijk voor de nieuwe politici: veel minderheden voelden zich gediscrimineerd door decennia van russificerend beleid, menige sovjetbeslissing omtrent grenzen, indelingen en herindelingen van gebieden was willekeurig geweest en diverse volkeren waren op enig moment verbannen, opgeheven of anderszins onderdrukt geweest. De nieuwe leiders in de regio's waren tamelijk onervaren en het is gemakkelijker je snel in te werken in kwesties van volk, ras en geleden onrecht, dan in hardere onderwerpen als daar zijn economie of milieu. Ook is het gemakkelijk een bevolking te mobiliseren op basis van onderwerpen die geput zijn uit een min of meer gemystificeerd verleden vol onrecht. Het probleem is wel dat het, wanneer de nationalistische geest eenmaal uit de fles is, decennia kan duren voor de rust weerkeert.

Opmerkelijk is dat de nieuwe regionale leiders die opkwamen in de late jaren tachtig,

heel vaak een alfa-achtige achtergrond hadden, terwijl de oudere sovjetleiders veeleer een industriële, militaire of beta-achtergrond hadden. Landsbergis van Litouwen was kunsthistoricus; de eerste Georgische president, Gamsachoerdia, doceerde Amerikaanse poëzie; de eerste president van Armenië had een half leven lang oude Armeense handschriften uitgegeven; en de president van het *de facto* van Georgië afgescheiden Abchazië is een voormalig hettitoloog. Veel van de regionale leiders van het eerste uur met een humaniora-achtergrond zijn alweer vervangen door politici uit de oude sovjetdoos, die tegenwoordig wel enige lippendienst bewijzen aan de lokale eigenheid.

De eerste op taal en andere etnische attributen gerichte bewegingen waren ontstaan, rond 1987, in de Unierepublieken die gelegen waren in het Europese deel van de Sovjet-Unie. Eind jaren tachtig volgden soortgelijke bewegingen in de nationaal-territoriale gebieden binnen de Russische Unierepubliek. Die bewegingen kregen de wind mee door de strijd die er in het hoogste echelon van de Sovjet-Unie woedde. Gorbatsjov en de zijnen wilden de Sovjet-Unie bewaren, zij het in een gemoderniseerde en minder gecentraliseerde vorm.

In 1990 en de eerste helft van 1991 probeerden zowel Gorbatsjov en zijn achterban als de nieuwe leiding van de Russische Federatie onder Jeltsin invloed te winnen bij de minderheden in de republieken. De twee groepen hadden tegengestelde bedoelingen, maar zetten wel allebei de nationale eenheden op lager niveau aan tot het vergroten van hun autonomie. Daarop volgde de zogenoemde parade van soevereiniteiten: de meeste autonome republieken en autonome provincies van de Russische Federatie riepen zichzelf uit tot simpelweg republieken. Wat zij deden was gehoor geven aan Jeltsins oproep zoveel autonomie te nemen als ze aan konden.

Etnische gebieden

Het zelfstandige Rusland ontstond in december 1991. Na een periode van machtsstrijd tussen Doema en president werd eind 1993 een nieuwe grondwet aangenomen. In die grondwet ligt onder meer vast dat het federale Rusland bestaat uit 89 leden, waarvan 31 op nationale grondslag. De autonomie-uitbreidingen van de jaren 1990–1991 zijn gehonoreerd: Rusland bevat officieel 21 republieken, en dat zijn dan de voormalige autonome republieken en bijna alle voormalige autonome provincies van de Russische Federatie van de sovjettijd. Die republieken hebben volgens de grondwet een geprivilegieerde status ten opzichte van niet-etnisch gedefinieerde gewesten en provincies.

De republieken hebben recht op een president, de gewesten op niet meer dan een gouverneur; de republieken hebben een eigen grondwet, de gewesten en andere etnisch-neutrale onderdanen hebben een handvest. De republieken kunnen naast het Russisch een andere taal als officiële taal invoeren, en hebben dat voor het grootste deel ook al gedaan. Sterker nog, de republiek van Tanna Toeva, in Zuidmidden-Siberië, heeft alleen het Toewiens als officiële taal ingevoerd, en heeft bovendien in zijn grondwet het recht op afscheiding opgenomen. Ook de grondwetten en andere wetten en regelingen van de overige republieken wemelen van de bepalingen die ingaan tegen wat geregeld is op federaal niveau. Voorlopig heeft Moskou nog niet genoeg gezag noch economische macht om de republieken tot meer gehoorzaamheid te brengen. Met de komst van Primakov in de herfst van 1998 als minister-president is er een straffere politiek tegenover de regio's in gang gezet en sindsdien wordt er nauwelijks meer gedreigd met afscheiding door lidmaten van de Russische Federatie.

Moskou en de minderheden

Het huidige minderhedenvraagstuk verschilt belangrijk van dat van vroeger: vormden in

de oude Sovjet-Unie Russen ongeveer 56 procent van de bevolking, dat percentage ligt in de Russische Federatie van vandaag op ongeveer 85 procent. Verder had de Sovjet-Unie, anders dan de Russische Federatie van dit moment, een groot aantal volkeren binnen haar grenzen die in een grijs of minder grijs verleden al eens de leidende natie van een onafhankelijke staat waren geweest.

Het nieuwe Rusland heeft echter nog geen consistente politiek tegenover zijn minderheden laten zien. De meest opvallende actie van Moskou tegenover een minderheid is zonder enige twijfel de verwoesting van Tsjetsjenië (december 1994–augustus 1996), toen Jeltsin er geen zin meer in had te proberen Tsjetsjenië met diplomatiekere middelen binnen zijn Federatie te houden.

Moskou lijkt in de praktijk te proberen de verschillen tussen republieken en andere onderdanen van de Federatie te verkleinen. Er zijn voorstellen om presidenten en gouverneurs rechtstreeks door Moskou te laten benoemen, en er zijn ook voorstellen om het aantal onderdanen van de Federatie drastisch terug te brengen, waarbij er zo zou worden ingedeeld dat nationale gebieden door elkaar en/of door Russische gebieden onder controle worden gehouden. Deze onderwerpen komen ongetwijfeld op de agenda na de presidentsverkiezingen van zomer 2000.

Wat Moskou niet lijkt te willen, maar gezien de financieel-economische situatie ook niet echt kan, is een minderhedenbeleid actief ondersteunen. Het in stand houden van verschillende talen, het herinvoeren van regionale talen in het onderwijs, het diversifiëren van geschiedenis- en ander onderwijs zijn kostbare zaken waarvoor – zelfs als de politieke wil aanwezig zou zijn – geen geld beschikbaar is.

Moskou probeert ook het onderscheid tussen staatsburgerschap en nationaliteit te laten wegvallen. Toen bekend werd gemaakt dat in de nieuwe Russische paspoorten geen nationaliteit meer vermeld zou worden, is vanuit verschillende republieken tegen de nieuwe paspoorten geprotesteerd. Sommige republieken wensen tweetalige paspoorten, vanuit andere republieken wordt geëist dat de aanduiding van de nationaliteit van de houder van een paspoort verplicht dient te zijn. Moskouse politici en aan de politiek gelieerde wetenschappers dringen sterk aan, ook bij de minderheden, op de ontwikkeling van een Russische identiteit voor alle burgers van de Russische Federatie. Daartegen bestaat veel verzet, zij het dat dat niet overal even groot lijkt te zijn.

Minder aandacht voor de minderheden

Rusland is op zoek naar een nieuwe ideologie en lijkt die te vinden in Russisch nationalisme, waarbij de orthodoxe staatskerk een stevige rol krijgt toebedeeld, en waarbij de minderheden steeds verder gemarginaliseerd kunnen raken. De Russische politici lijken collectief deze gok te willen nemen. Zij voelen zich gesteund door een aantal factoren:

– Een groot deel van de nationale republieken heeft een Russischtalige meerderheid. Alleen in Dagestan, Ingoesjetië, Tsjetsjenië, Tsjoewasjië, Tanna Toeva en Dagestan is de meerderheid niet-Russisch. De Tsjoewasjen horen bij de Midden-Wolga-Oeral-volkeren die al lang geleden geïncorporeerd zijn in Rusland en ooit tot de orthodoxie zijn overgegaan. De vijf andere gebieden scoren alle in economisch opzicht extreem slecht en liggen aan de buitengrens van Rusland. Mochten ze afvallen, dan is er nauwelijks een wezenlijk Russisch belang geschaad. Echter, hun economische afhankelijkheid en ook het Tsjetsjeense voorbeeld maken een avontuurlijke opstelling weinig aanlokkelijk.

– De kennis en het gebruik in de dagelijkse praktijk van de eigen talen en culturen is bij veel minderheden niet bijster groot. De lokale overheden moedigen, op weinig uitzonderingen na, het bevorderen van die talen en culturen niet al te zeer aan. Ouders kiezen uit carrièreoverwegingen over het algemeen voor talige russificatie van hun kinderen. Nu er

uitgebreid sociolinguïstisch onderzoek kan worden gedaan, blijkt dat de cijfers van in elk geval de laatste volkstelling een te optimistisch beeld gaven van het behoud van de eigen taal onder minderheden.
– Er is geen buitenland dat sympathiek staat tegenover een uiteenvallen van Rusland. De overhaaste en weinig gecontroleerde ontbinding van de Sovjet-Unie en Joegoslavië hebben wat dit betreft tot voorzichtigheid gemaand. Op het grondgebied van de voormalige Sovjet-Unie moeten nog het Dnestr-probleem en de conflicten omtrent Abchazië, Karabagh en Zuid-Ossetië worden opgelost, terwijl diverse andere conflicten, waaronder de burgeroorlog in Tadzjikistan en de problemen van etnische Russen in republieken rond Rusland, nog nasmeulen. Het Westen juicht geen ontwikkelingen toe die tot nieuwe conflicten kunnen leiden.
– Diverse toonaangevende, en als democratisch beschouwde staten als de Verenigde Staten, Frankrijk of Italië ontwikkelen ook betrekkelijk weinig politiek ter bevordering van de instandhouding van hun minderheidstalen en -culturen. Kritiek vanuit het buitenland is niet te verwachten; het buitenland reageerde ook al weinig kritisch op het buitensporige geweld dat Moskou in Tsjetsjenië heeft gebruikt. Hooguit is er van de Russische communisten – ter wille van de oude tijden, en om zieltjes te winnen in de regio's – enige sympathie te verwachten voor aspiraties van minderheden.

Overlevingskansen

Rusland is nog steeds het land van de meer dan honderd talen. Blijft er centraal weinig beleid ontwikkeld worden, dan zullen veel van die talen binnen afzienbare tijd sterk in hun gebruik gereduceerd worden, of zelfs uitsterven. Het slechtst zijn de kleine talen van Siberiës Verre Oosten en Hoge Noorden eraan toe. De levensomstandigheden zijn daar dermate verslechterd dat de zorgen om de eigen taal en cultuur tot luxeproblemen gereduceerd zijn.

Talen die naast het Russisch een goede kans tot overleven hebben, zijn de talen die veel sprekers tellen en die gesproken worden in rijkere gebieden. Het Tataars, dat bovendien een oude cultuurtaal is, gooit daarbij de hoogste ogen. Tatarstan vormt samen met Basjkortostan en Sacha (Jakoetië) een exclusief maar wel erg klein clubje van republieken die netto bijdragers zijn aan het federale budget. Alle andere republieken behoren tot de netto ontvangers, en veel daarvan tot de zwaardere gevallen.

Collectief tot de zwaardere gevallen horen alle etnische republieken van de Noord-Kaukasus. Moskou heeft recent, net als in de vroege jaren twintig, met succes federalisering van de nationale gebieden van de noordelijke Kaukasus tegengewerkt. Dit maakt het onwaarschijnlijk dat ook andere gebieden dan Tsjetsjenië een min of meer onafhankelijke status zullen verwerven. Echter, de talen, culturen, zeden en gewoonten in de meeste Noord-Kaukasische republieken, met uitzondering van Noord-Ossetië, verschillen zo sterk van het Russische gemiddelde dat mag worden aangenomen dat in die gebieden – net als in het Siberische Tanna Toeva – de eigen talen nog lang gesproken zullen blijven worden.

Literatuur

Bennigsen Broxup, Marie (red.) (1992), *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, Londen: Hurst.

Comrie, Bernard (1981), *The Languages of the Soviet Union*, Cambridge: Cambridge University Press.

Coppieters, Bruno (red.) (1996), *Contested Borders in the Caucasus*, Brussels: VUB University Press.

Frank, Allen en Ronald Wixman (1997), 'The Middle Volga: Exploring the Limits of Sovereignty', in: Ian Bremmer en Ray Taras (red.), *New States and New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge: University Press.

Kappeler, Andreas (1993), *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München: C. Beck.

Khazanov, Anatoly M. (1995), *After the Soviet Union: Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States*, The University of Wisconsin Press.

Lewis, E.G. (1972), *Multilingualism in the Soviet Union*, Den Haag: Mouton.

Mesyatseva, L.N. (1975), *Maly Atlas SSSR*, Moskou: GUGK.

Omrod, Jane (1993), 'North Caucasus: Fragmentation or Federation?' in: Ian Bremmer en Ray Taras (red.), *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pipes, Richard (1997), *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press (met een nieuw voorwoord; eerste druk 1954).

Smits, Graham (red.) (1996), *The Nationalities Question in the post-Soviet States*, Londen/New York: Longman.

Register

In het boek is de volgorde van de talen bepaald door de geografische ligging en de taalverwantschap: van dichtbij (Nederlandse variëteiten), naar omringend/verwant (Germaans), naar verderaf maar wel Indo-europees, naar nog verderaf en niet-Indo-europees, tot: taalpolitiek over grotere regio's. In dit register staan de talen en taalvariëteiten in alfabetische volgorde, met verwijzing naar de pagina waarop het stuk begint.

Hieraan zijn toegevoegd talen waarover in ander stukken iets verteld wordt over taalzuivering, taalpolitiek of taalstandaardisering. Bij dergelijke talen, die geen eigen stuk hebben, wordt verwezen naar het stuk waar ze secundair voorkomen. Zo staat bij Lets: zie Litouws. Hierbij is, zoals in ieder register, sprake van een zekere mate van subjectiviteit – ook wel genoemd: het maken van beredeneerde keuzes.

Omdat het doel van dit boek niet is een overzicht te geven van de onderlinge beïnvloeding van talen, maar van de reactie van een taal op vreemde invloeden, is ervoor gekozen niet in het register op te nemen welke talen invloed hebben gehad of hebben op andere talen. Welke invloeden een taal heeft ondergaan, kan iedereen overigens eenvoudigweg aan de hand van een geografische kaart vaststellen: per definitie gaat de meeste invloed uit van buurlanden en -talen; daarnaast is er in ieder tijdperk wel een taal geweest die internationaal invloed had – vroeger was dat het Latijn, daarna en daarnaast het Frans, vervolgens (eind negentiende/begin twintigste eeuw) het Duits, en momenteel het Engels.

Abazinisch: zie Rusland van de honderd talen
Abchazisch: zie Rusland van de honderd talen
Adygees: zie Rusland van de honderd talen
Afrikaans: 71
Agoelisch: zie Rusland van de honderd talen
Albanees: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Altajs: zie Rusland van de honderd talen
Anditalen: zie Rusland van de honderd talen
Arabisch: 323
Aragonees: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Aramees: zie Rusland van de honderd talen
Armeens: 277, zie ook Russisch, Rusland van de honderd talen
Aroemeens: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Asturisch: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Avaars: zie Rusland van de honderd talen
Azerbeidzjaans: zie Rusland van de honderd talen

Balkaars: zie Rusland van de honderd talen
Basjkiers: zie Rusland van de honderd talen
Baskisch: 287, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Berbers: 348
Boerjatisch: zie Rusland van de honderd talen
Bretons: 189, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Bulgaars: 252, zie ook Rusland van de honderd talen, Talen en taalpolitiek in de EU
Byzantijns Grieks: 196
Catalaans: 160, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU

Chakassisch: zie Rusland van de honderd talen
Chantysch: zie Rusland van de honderd talen
Chinees: 363
Cornisch: 189, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Corsicaans: zie Talen en taalpolitiek in de EU

Darginisch: zie Rusland van de honderd talen
Deens: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Doenganees: zie Rusland van de honderd talen
Duits: 88, zie ook Rusland van de honderd talen, Talen en taalpolitiek in de EU

Engels: 104, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Estisch: zie Russisch, Rusland van de honderd talen
Eweens: zie Rusland van de honderd talen
Ewenkisch: zie Rusland van de honderd talen

Faerøers: 122
Fins: 291, zie ook Rusland van de honderd talen, Talen en taalpolitiek in de EU
Frans: 138, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Fries: 80, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU

Gaelic: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Gagaoezisch: zie Rusland van de honderd talen
Galicisch: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Gebarentaal: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Georgisch: zie Russisch, Rusland van de honderd talen
Grieks: zie Byzantijns Grieks, klassiek Grieks, Nieuwgrieks, Rusland van de honderd talen
Gronings: 45, zie ook Nedersaksisch

Hebreeuws: 320
Hongaars: zie Rusland van de honderd talen, Talen en taalpolitiek in de EU
humanistenlatijn: 173, zie ook kerklatijn

Iers: 193, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
IJslands: 128
Indonesisch: 359
Ingoesj: zie Rusland van de honderd talen
Italiaans: 149, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Itelmeens: zie Rusland van de honderd talen

Jakoets: zie Rusland van de honderd talen
Japans: 374
Jiddisch: 97, zie ook Rusland van de honderd talen, Talen en taalpolitiek in de EU

Kabardisch: zie Rusland van de honderd talen
Kalmukkisch: zie Rusland van de honderd talen
Karakalpaks: zie Rusland van de honderd talen
Karatsjaïsch: zie Rusland van de honderd talen
Karelisch: zie Rusland van de honderd talen

Kazachs: zie Russisch, Rusland van de honderd talen
kerklatijn: 181, zie ook humanistenlatijn
Ket: zie Rusland van de honderd talen
Kirgizisch: zie Rusland van de honderd talen
klassiek Grieks: 196
Koemyks: zie Rusland van de honderd talen
Koerdisch: 283
Komi: zie Rusland van de honderd talen
Komi-Permjaaks: zie Rusland van de honderd talen
Koreaans: zie Rusland van de honderd talen
Krimtataars: zie Rusland van de honderd talen
Kroatisch: 235, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU

Ladino: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Laks: zie Rusland van de honderd talen
Latijn: zie humanistenlatijn, kerklatijn
Lets: zie Litouws, Russisch, Rusland van de honderd talen
Lezgisch: zie Rusland van de honderd talen
Litouws: 211, zie ook Russisch, Rusland van de honderd talen
Luxemburgs: zie Inleiding, Talen en taalpolitiek in de EU

Macedoons: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Mansi: zie Rusland van de honderd talen
Mari: zie Rusland van de honderd talen
Meglenisch: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Moldavisch: zie Inleiding, Russisch, Rusland van de honderd talen
Mordwiens: zie Rusland van de honderd talen
Nanajs Korjaaks: zie Rusland van de honderd talen
Nanajs: zie Rusland van de honderd talen
Nederlands: zie Inleiding, Nederlandse dialecten, Talen en taalpolitiek in de EU
Nederlandse dialecten: 39
Nedersaksisch: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Nenets: zie Rusland van de honderd talen
Neolatijn: zie humanistenlatijn, kerklatijn
Nieuwgrieks: 206, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Nivch: zie Rusland van de honderd talen
Nogajs: zie Rusland van de honderd talen
Noors: zie Inleiding

Occitaans: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Oedegees: zie Rusland van de honderd talen
Oedmoerts: zie Rusland van de honderd talen
Oekraïens: zie Russisch, Rusland van de honderd talen
Oezbeeks: zie Rusland van de honderd talen
Oostpruisisch: zie Litouws
Orotsj: zie Rusland van de honderd talen
Ossetisch: zie Rusland van de honderd talen

Pamirtalen: zie Rusland van de honderd talen

Pontisch Grieks: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Pools: 230, zie ook Rusland van de honderd talen
Portugees: 166, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU

Retoromaans: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Roemeens: zie Inleiding
Romani: zie Talen en taalpolitiek in de EU, Rusland van de honderd talen
Russisch: 258, zie ook Rusland van de honderd talen

Saame: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Sardijns: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Schots: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Servisch: zie Kroatisch
Servokroatisch: zie Kroatisch
Shelta: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Sjors: zie Rusland van de honderd talen
Sloveens: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Slowaaks: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Sorbisch: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Spaans: 155, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Surinaams-Nederlands: 68

Tabassaraans: zie Rusland van de honderd talen
Tadzjiks: zie Rusland van de honderd talen
Tataars: zie Rusland van de honderd talen
Tats: zie Rusland van de honderd talen
Toewiens: zie Rusland van de honderd talen
Trekkerstalen: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Tsachoers: zie Rusland van de honderd talen
Tseztalen: zie Rusland van de honderd talen
Tsjechisch: 223
Tsjetsjeens: zie Rusland van de honderd talen
Tsjoektsji: zie Rusland van de honderd talen
Tsjoewasjisch: zie Rusland van de honderd talen
Turkmeens: zie Rusland van de honderd talen
Turks: 301, zie Talen en taalpolitiek in de EU

Ultsja: zie Rusland van de honderd talen

Vietnamees: 371
Vlaams: 59

Waals: zie Talen en taalpolitiek in de EU
Wels: 189, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU
Weps: zie Rusland van de honderd talen
Wit-Russisch: zie Russisch, Rusland van de honderd talen

zigeunertalen: zie Romani
Zweeds: 112, zie ook Talen en taalpolitiek in de EU

Overzicht van medewerkers

W.J. Aerts, emeritus hoogleraar Middel- en Nieuwgrieks aan de Rijksuniversiteit Groningen

M.C. Augusto, universitair docente Portugees aan de Universiteit Utrecht en projectleider van een te verschijnen Portugees-Nederlands en een Nederlands-Portugees woordenboek

Minne G. de Boer, universitair docent Italiaans aan de Universiteit Utrecht

Pieter Breuker, wetenschappelijk medewerker Fries aan de Rijksuniversiteit Groningen

Martin van Bruinessen, hoogleraar studie van moderne islamitische samenlevingen, doceert o.a. Turkse en Koerdische taal en geschiedenis aan de Universiteit Utrecht

Harry Cohen, accountant en vertaler in ruste, publicist over taal

J. van Donselaar, bioloog en auteur van het *Woordenboek van het Surinaams-Nederlands* (1989)

Sirkka-Liisa Hahmo, universitair docente Fins aan de Rijksuniversiteit Groningen

Alex Hijmans, studeerde Keltische talen in Utrecht en werkt momenteel als journalist bij de Ierstalige krant *Foinse* in Ierland

Hero Hokwerda, universitair docent Nieuwgriekse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en literair vertaler Nieuwgriekse letterkunde

Wim Jansen, studeerde lucht- en ruimtevaarttechniek en vergelijkende taalwetenschappen, en is auteur van het *Baskisch-Nederlands / Nederlands-Baskisch woordenboek* (1996)

Justus van de Kamp, co-auteur van het binnenkort te verschijnen *Koosjer Nederlands*

Koos Kuiper, free-lance tolk-vertaler Chinees (Mandarijn en Kantonees) en tevens verbonden aan het Sinologisch Instituut van de Universiteit Leiden

R. Lučić, projectleider 'Kroatisch-Nederlands woordenboek', gastonderzoeker bij de vakgroep Slavische talen van de Universiteit van Amsterdam

Anna Moskova, tolk-vertaalster Bulgaars

Jan Nijen Twilhaar, taalkundedocent bij de opleiding Leraar / Tolk Nederlandse Gebarentaal aan de Hogeschool van Utrecht

Roel Otten, universitair docent Arabisch aan de Universiteit Utrecht, deskundige op het gebied van de talen en culturen van Noord-Afrika en auteur van het *Basiswoordenboek van het Marokkaans Arabisch* (1983)

M. van der Poel, hoofd van de werkgroep Renaissance van het Constantijn Huygens Instituut te Den Haag

Fritz Ponelis, hoogleraar Afrikaanse taalkunde aan de Universiteit van Stellenbosch, auteur van *The development of Afrikaans* (1993)

Jan Posthumus, gepensioneerd medewerker Engels aan de Rijksuniversiteit Groningen

Ron Propst, onderzoeker-in-opleiding bij de vakgroep Duits van de Rijksuniversiteit Groningen, houdt zich bezig met het passief in de oudere fasen van het Scandinavisch

Aad Quak, universitair hoofddocent Oostgermaanse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, hoofdredacteur van de *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*

Adela Rechziegel, universitair docente Tsjechische taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam

Siemon Reker, onderzoeker bij de afdeling Nederlands, Fries, Nedersaksisch van de Rijksuniversiteit Groningen en streektaalfunctionaris van de provincie Groningen

Jan Schroten, universitair hoofddocent bij de opleiding Spaans aan de Universiteit Utrecht, auteur van *Variaties en grenzen van het Spaans* (tweede druk, 1994)

Nicoline van der Sijs, etymoloog en slavist, auteur van het *Leenwoordenboek* (1996) en *Geleend en uitgeleend* (1998)

Rieks Smeets, universitair docent Vergelijkende Taalwetenschappen van de Universiteit Leiden

Johan Christiaan Snel, historicus en publicist

Nelly Stienstra, universitair docente Engels bij de Universiteit Utrecht

Beata Szweryn, slaviste en tolk-vertaalster Pools

Lauran Toorians, historicus en taalkundige, medeoprichter en eerste voorzitter van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies; werkzaam als freelance publicist

Rolandt Tweehuysen, publicist, vertaler, scandinavist, bedenker van het land Spokanië en het Spokaans en auteur van de reisgids *Uit in Spokanië – nooit weg* (1982)

Jolita Urnikytė, studeerde Litouws in Vilnius en Nederlandkunde in Leiden; is vertaalster Nederlands-Litouws en docente Neerlandistiek aan de universiteit van Vilnius

Ruben Verhasselt, literair vertaler Hebreeuws, o.a. van Meir Shalev en A.B. Yehoshua

Paula Vermeyden, gepensioneerd medewerkster IJslands aan de Universiteit van Amsterdam, co-auteur van *Van Aegir tot Ymer. Personages en thema's uit de Germaanse en Noordse mythologie*

Frits Vos, emeritus hoogleraar Japanse en Koreaanse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden

Jan W. de Vries, hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Universiteit Leiden, een van de auteurs van *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993)

Jos J.S. Weitenberg, hoogleraar Armeens aan de Universiteit Leiden

M. van Willigen-Sinemus, gepensioneerd medewerkster Frans aan de Universiteit Utrecht, co-auteur van verschillende studieboeken voor het vertalen in en uit het Frans